UNIVERSITY OF MYSORE

ORIENTAL LIBRARY PUBLICATIONS

SANSKRIT SERIES No. 53

श्रीमद्वस्त्रभाष्यम्

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचितम्

श्रीमञ्ज्ञयतीर्थ-च्यासतीर्थ-राघवेन्द्रतीर्थानां

टीकाभिस्समलंकृतम् तृतीयसंप्रम

THE

BRAHMASUTRA BHASHYA

OF

MADHVACHARYA

WITH

8064

GLOSSES OF SRI JAYATIRTHA, SRI YYASATIRTHA AND SRI RAGHAVENDRATIRTHA

Salv4

Vol. III

EDITED BY

Mad Rook. RAGHAVENDRACHARYA Resident Pandit, Govt. Oriental Library, Mysore

MYSORE PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS

अवतराणिका.

अथास्य श्रीमदानन्दतीर्थमगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्रह्मसूत्रभाष्यस्य तत्त्वप्रकाशिका-तात्पर्यचिन्द्रका-प्रकाशैस्साकं
मुद्रचमाणस्य तृतीयमिदं संपुदं, प्रथमाध्याये प्रथमपादीयानां
प्राणाधिकरणप्रभृतीनां चतुर्णामधिकरणानां, सप्ताधिकरण्यात्मकस्य समग्रस्य द्वितीयपादस्य च विवरणग्रन्थेन सुविहितशरीरं विराजतेतराम्. इतः प्राक्तनस्य द्वितीयसंपुदस्यावतरणिकायां आकाशाधिकरणान्ताया अष्टाधिकरण्याः प्रतिपाद्यविषयसंग्रहोऽकारि अधुना तु संपुदे अस्मिन्नन्तर्भवतामेकादशानामधिकरणानां प्रतिपाद्यसंग्रहः कियते.

परिच्छिन्नत्वेन सार्वित्रकावकाशदानान्वयव्यतिरेकरिते भूते आकाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यावकाशदातृत्वस्यायोगेन, आवुतिमात्रविशिष्टाया एकस्या आकाशश्रुतेनिरवकाशविष्णुछिन्नैर्बाधाईत्वेन, भूते मुख्यत्वबोधकमानामावेन च पूर्वत्राकाशशब्दस्य
भूतपरत्वासम्भवेऽपि, "मर्ता सन् भ्रियमाणः" इत्यनुवाके
"तद्वै त्वं प्राणः" इत्यत्र प्राणशब्दस्य कळ्या, जीवनान्वयव्यतिरेकवद्वायुवृत्तिशरीरकतया जीवनान्वयव्यतिरेकवत्त्वेन जीवनहेतुत्वकपप्रवृत्तिनिमित्तयोगेन, "मुखे मुख्यः प्रकीर्तितः"
इति मुख्यत्वबोधकप्रमाणसद्भावेन, अत्रत्यमातिरश्व-प्राणादिबद्वश्रुतीनां निरवकाशैरिप विष्णुछिङ्गरबाध्यतया, वस्तुतोऽस्मिन्ननुवाके विष्णुछिङ्गानामभावेन, श्रीपतित्वस्य "अद्भग्रस्संभूतः"
इत्यनुवाकान्तरस्थत्वेन, श्रीशब्दस्य योगेन प्राणभार्यापरत्वसंभवेन

च विष्णावसिद्ध्या प्राणे संभवेन च मुख्यप्राणपरत्वावश्य-म्भावात्, तत्रैव श्रुतमहाभोगशब्दोक्तपूर्णानन्दत्वापरपर्यायमानन्द-मयत्वं च तस्यैव न विष्णोरिति शङ्कायां, "प्राणस्य प्राणं" इत्यादौ प्रयोगेण "नामानि सर्वाणि" इत्यादिश्वातिभिश्च विष्णौ प्राणशब्दस्य रूढेः, वायुवृत्तिगतजीवनान्वयव्यतिरेकवत्त्वस्य वा-युवृत्तिशररिके मुख्यप्राण इव मुख्यप्राणशरीरके विष्णाविप सं-भवेन जीवनहेतुत्यस्य मुख्यप्राणगतस्यापि विष्णवधीनतया त-द्धीनत्वन्यायेन विष्णावेव मुख्यतया च योगस्य च संभवेन, " योऽयं मध्यमः प्राणः" इति सुख्यप्राणस्य मध्यमप्राणत्वबोधः कवाक्यस्यैव विष्णोरुत्तमप्राणत्वबोधकतया प्राणशब्दस्य विष्णौ मुख्यत्वबोधकप्रमाणस्य च सत्त्वनः प्राण-मातरिश्वादिश्वतीनां व-स्तुतो वैष्णवत्वेन प्राणश्रुतिबाहुल्याभावेन केवललोकप्रसिद्धेर्बोध-संभवेन, श्रीपतित्वस्य भिन्नानुवाकस्थत्वेऽपि " हीश्च ते " " त-द्वै त्वं " इति वाक्ययोर्युष्मच्छन्दाभ्यामेकस्यैव वस्तुनो बोध-स्य न्याय्यतया विष्णुलिङ्गत्वसंभवेन, बहूनां श्रीलक्ष्म्यादिश-ब्दानां प्रमाणाद्यभावे लोकप्रसिद्धचातिकमस्यायुक्ततया योगेन प्राणभार्यापरत्वासंभवेन, अत्रैवानुवाके " तमेव मृत्युममृतं" इत्या-दिना मृत्युत्वामृतत्वादिनिरवकाशविष्णुलिङ्गानां श्रूयमाणतया च योगरूढिभ्यां प्राणशब्दस्य विष्णावेच मुख्यत्वादानन्दमयत्वं च तस्यैवोति सिद्धान्तयता प्राणाधिकरणेनाध्यात्मिकाशेषनामसम-न्वयः कृतः ॥ पूर्वत्र ''तद्रै त्वं '' इति वाक्यस्य वायुस्काघटक-तया तत्रत्यपाणश्चितिमात्रस्य निरवकाशाविष्णुलिङ्गेर्बोधसंभवेऽपि, अग्निस्के "वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वीदं ज्योतिः" इत्यत्र-त्याया ज्योतिरश्चतेः सुकानुगृहीताया बाधायोगेन, हृदयाहितत्व-लिङ्गात्, "त्वामग्ने" इत्यग्निश्चतिसंन्निधानाच रूट्या ज्योतिदश-

ब्दस्याग्निपंरत्वमेव, 'इदमग्निस्कं न विष्णुस्कं' इति लोक-प्रसिद्धचा सुक्तस्य वैष्णवत्वायोगान्न विष्णुपरत्विमति हृदयाहित-त्वेनोक्त आनन्दमयोऽपि न विंष्णुरिति राङ्कायां, उदाहृतवाक्योः क्तापरिच्छिन्नवैभवत्वरूपकर्णादिविदूरत्विङ्गस्य '' परो मात्रया " इत्यादिश्रत्या विष्णवेकानिष्ठतयाऽवगतस्यान्यत्र निरवकाशत्वातु, प्रकाशत्वरूपज्योतिः पदप्रवृत्तिनिमित्तस्यानन्याधीनत्वेन विष्णा-वेव मुख्यत्वात्, "तदेव ज्योतिषां ज्योतिः" इत्यादी प्रयोगात, " ज्योतिषेकेषां " इति वश्यमाणन्यायेन ज्योतिःपदस्य वैष्णव-त्वात्तद्धितोक्तस्कस्य वैष्णवत्वाभावप्रसिद्धेरज्ञानमूळत्वेन ज्यो-तिइश्रुतिसूक्तयोस्सावकाशयोर्निरवकाशविष्णुलिङ्गेन बाधात्, यो-गरूढिअयां ज्योतिःपदमुख्यवाच्यो विष्णुरेवेति स प्वानन्द-मय इति सिद्धान्तयता ज्योतिरधिकरणेन सूक्तगताशेषनामसम-न्वयः कृतः॥ पूर्वोधिकरणे ज्योतिदश्चतेरेकस्या निरवकाशालिङ्गे-नान्यत्र प्रसिद्धिबाधेऽपि, छान्दोग्यतृतीयाध्याये "गायत्री वा इदं सर्वे भृतं वाग्वे गायत्री" इत्यादिना श्रुतानामनेकासां गायत्रीवाकपृथिव्यादिश्वतीनामन्यत्रप्रसिद्धिवायायोगात्, विष्णौ प्रसिद्धरान्द्रत्यागेनाप्रसिद्धगायत्रीरान्द्रप्रयोगे प्रयोजनामावात्, उ-पदेशभेदाभावेनाश्चिसुक्तस्थज्योतिषो विष्णुत्वसंभवेऽपि इह 'दिवः' इति पश्चम्युपदेशस्थज्योतिदशब्दार्थस्य 'दिवि' इति सप्तम्यु-पदेशस्थगायत्रीशब्दार्थस्य चैकत्वानुपपत्तेः, वेद्विशेषरूपगाय-त्रया नित्यत्वेन तद्गतप्रवृत्तिनिमित्तस्येशाधीनत्वायोगेन तद्धी-नत्वन्यायानवतारात्, प्राक्तनज्योतिर्निष्ठकणाे हेविदूरत्वविरुद्ध इ-ष्टश्चतत्वाद्यसंभवेन अत्रत्यज्योतिषो विष्णुत्वानुपपस्या तदाभिन्न-गायज्या अपि विष्णुत्वायोगात्, रूढेरभावात्, योगस्यामुख्य-वृत्तित्वाच उक्तवाक्यस्थगायज्या विष्णुत्वं न संभवतीति रूढ्या

छन्दोविशेषत्वमेवेति पूर्वपक्षे, "ज्यायांश्च पूरुषः" "यद्वैत-द्रह्म " " पतामेव ब्रह्मोपनिषदं " इति पूरुषब्रह्मादिश्रुतयः, " गा-यति त्रायति च" इत्युक्ताशेषवेदोच्चारणाख्यगानत्राणकर्तृत्वं, " पा-दोऽस्य सर्वा भूतानि " इत्युक्तभूतादिपादत्वं, " एतामेव नाति-शीयन्ते " इत्युक्त सर्वोत्तमत्वं चेत्यादीनां श्रुतिछिङ्गानां बाहुस्ये-न बहुभिद्धातिलिङ्गेबहूनामपि रान्दानां प्रसिद्धार्थत्यागसंभवात्, तत्तत्पद्प्रवृत्तिनिमित्तगुणवत्तयोपासनार्थमप्रसिद्धपद्प्रयोगोपपत्तेः, उपदेशभेदस्य चैकस्मिन्नेच त्रिसप्तलोकापेक्षयोपपन्नत्वात्, "स्व-भावजीवकर्माणि " इत्यादिश्रुत्या क्षेमायानादिनित्यस्यापीद्याधी-नतासंभवेन छन्दोगतप्रवृत्तिनिमित्तस्यापि विष्णवधीनत्वेन त-द्धीनत्वन्यायावतारसंभवान्महायोगेन " सर्वच्छन्दोभिधो ह्याषः" इति पौराणिकरूढ्या च गायत्री विष्णुरेवेति प्राक्तनमग्रेतनं च ज्यो-तिस्स प्वोति सिद्धान्तयता गायज्यधिकरणेन अधिवेद्गताशेष-नामसमन्वयः सिद्धः ॥ अतीते नवमेऽधिकरणे प्राणशब्दस्य वि-णौ समन्वितत्वेऽपि, चक्षुक्शोत्रादिभिस्सहपाठः, "ता अहि-सन्त" इत्यादिनोक्तानि प्राणविवादो देहादुत्क्रमणप्रवेशने, ततो देहपातोत्थाने चेत्यादिमुख्यप्राणिङ्गानि तत्सहचरितप्राणश्रुति-श्चेति प्राणत्वसाधकैः, ''तं, यच्छतं वर्षाणि ' इति श्रुतरातायु-ष्ट्रं, तत्सइपठितपुरुषश्रुतिः, "प्राणो वंशः" इति चक्षुरादीन् प्र-ति वंशत्वं चेति जीवत्वसाधकैः, "इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा" इत्यादिनोक्तानि वृत्रहननमहाव्रतयाजित्वादिलिङ्गानि, "तमिन्द्र उवाच प्राणो वा अहमस्मि" इति इन्द्रप्रयुक्ताहंश्रुतिश्चेतीन्द्र-. त्वसाधकैश्च **ब**हुामेः श्रुतिछिङ्गैः ऐतरेये "ता वा एताइशी-र्षेच्छ्रियरिश्रताः चक्षुः श्रोतं म्नो बाक्पाणः" इत्यादिना श्रुतः प्राणो मुख्यप्राणजीवेन्द्रान्यतम इति पूर्वपक्षे, " एतद्रह्मैतत्सः

स्य तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत, ब्रह्मेमं पुरुषं, अः इति ब्रह्मं इत्यादिश्रुतिनां, "तं देवाः प्राणयन्तः तं भूतिरिति देवा उपासां
चैिकरे, सर्वे वेदाः, प्राणो होष य एष तपति, प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि आ पिपीलिकाभ्यः प्राणेन वृहत्या विष्टब्धानि इत्यादिना श्रुतानां देवोपदेश्यत्व भूतित्वप्रकारकदेवोपासनाविषयत्व-सर्ववेदप्रतिपाद्यत्व-सूर्यमंडलस्थत्व-सर्वोन्तर्यामित्व-सर्वव्यापित्वलिङ्गानां च वचनान्तरबलेन विष्ण्वेकानष्ठत्वेन
बहुत्वेन च बलवत्त्वात्, पूर्वपक्षीयश्रुतिलिङ्गानां च तत्तद्दन्तर्यामिविषयत्वेन सावकाशत्वात्! "उदासीनवदास्तां" इत्यस्य बाह्यक्षपविषयत्वेनाविरोधात्, इन्द्रप्रयुक्ताहंशब्दस्य "अहं मनुः"
इत्यादौ वामदेवप्रयुक्ताहंशब्द्वल्लक्षणया वा स्मार्तमुख्यवृत्त्या
वाऽन्तर्यामिपरत्वात् प्राणो विष्णुरेवेति सिद्धान्तं कुर्वता पादान्तप्राणनयेन सलिङ्गनामसमन्वयः कृतः॥

एवमनन्तवेदगतानां लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धानां अशेषनाम्नां त-त्तद्वाक्यगतैरशेषौर्लिङ्गैविष्णौ समन्वये सिद्धे, तेषु विप्रतिप-न्नानां लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धानां लिङ्गानां हरौ समन्वयो हेतुहेतु-मद्भावसंगत्या द्वितीयपादे निरूप्यते। प्रागुक्तनामसमन्वयं प्रति लिङ्गसमन्वयस्य हेतुत्वं, तस्मिन् सत्येवास्योत्थानेन तत्कार्यत्वं चास्तीति संगतिसंभवः॥

पूर्वपादान्त्यनयविचारितप्रकरणगते "ब्रह्म ततमं" इत्यत्र श्रु-तसर्वगतत्वान्तर्गतं ऐतरेये "चत्वारः पूरुषा द्दाति बाध्वः" द्दाति खण्डे "एतं होव बह्नुचा महत्युक्थे" इत्यादिना "सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते" इत्यन्तेन प्रतिपादितं सर्वप्राणिद्द-दयगुहास्थत्वरूपं सर्वभूतगतत्वं, प्रागसक्चच्छूतादित्यपदोक्तस्यैव 'एतं' द्दाति परामर्शाचस्य च "तस्यैतस्यासावादित्यो रसः" इति वाक्ये 'तस्यैतस्य' इति संवत्सरं परामृश्य तद्धिपति-त्वरूपसंवत्सरसारत्वोक्त्या आदित्यपरत्वात्, "चित्रं देवानां" इति सौरमन्त्रोदाहरणात् 'आदित्यं एतं' इति क्षित्यादिष्विव विशिष्यानुक्तिलिङ्गाचादित्यस्यैव वा, ''चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः'' इत्यादिना वश्यमाणचक्षुरादिसंबन्धरूपजीवलिङ्गात ''भूतेष्वेतं '' इति भूतपदोपादानेन भूतादन्यत्राभावलाभेनाल्पौकस्त्वालिङ्गाच एतच्छन्दस्य तत्रतत्र वश्यमाणपरामिशत्वदर्शनात्सर्वजीवानामेव वा संभवति, न विष्णोः, उक्तश्रुतिलिङ्गानामसंभवाद्भतगतत्वेन तद्गतसुखदुःखादिभागापत्तेश्चोति पूर्वपक्षं प्रतिक्षिपता सूत्राष्टका-त्मकेनाद्याधिकरणेन, विष्णावेव प्रसिद्धब्रह्मशब्दात्, तस्य चात्र अमुख्यार्थव्यवच्छेदकैवकारसहितत्वेन मुख्यार्थग्राहकत्वात, "स योऽतोश्रुतः " इत्याद्यत्तरवाक्यगतानां कात्स्येनाश्रुतत्वादिछिङ्गा-नामन्यत्रासंभवात्, ''अहमात्मा" इति स्मृतिसमाख्यानात्, सं-वत्सरपदस्य विरिश्चपरतया तदुत्तमत्वेन तत्सारत्वस्य, अन्त-र्नयन्यायेनादित्यश्रुतेः, भूतपदस्योपासनार्थत्वेन व्योक्सीव सर्वग-तत्वाविरोधिनोऽल्पौकस्त्वस्य च विष्णौ संभवेन सावकाशत्वात्, संभोगप्राप्तेस्सामर्थ्यवैशेष्येण परिहर्तु शक्यत्वात्, 'भूतेषु' इत्य-नेनैव वा आदित्यपदेन वा आदित्यस्थत्वस्याप्युक्तिसंभवात् च-श्चरादिस्वामित्वेन चश्चर्मयत्वादेरुपपत्तेश्च कस्यापि बाधकस्या-भावात्, अणोर्जीवस्यादित्यस्य वा सर्वगतत्वायोगेन परपक्षे बाधकसद्भावाच विष्णुरेव सर्वभूतगत इति सिद्धान्तयता भा-वळिङ्गसमन्वयः कृतः॥

पूर्वाधिकरणे विषयवाक्यस्थादित्यश्चतेरन्तर्भयसमन्वितस-वितृश्चीतपर्यायत्वाद्विष्णुपरत्वेऽपि, वाजसनेये तृतीयाध्याये "सर्वे वा अत्तीति तद्दितेरिदातित्वं " इति वाक्यस्थाया अ-

दितिश्रुतेः पूर्वसमन्वितरान्दपर्यायत्वाभावेन निरवकाशत्वात्, अ-त्तृत्वरूपाल्रिङस्यापि ''अनश्चन् " इति श्रुत्या अनत्तृतया प्रति-पन्ने विष्णावयोगाच्छ्रतिलिङ्गयोईयोरिप निरवकाशत्वेन वा, श्रु-तेरन्तर्नयन्यायेन सावकाशत्वेऽपि निरवकाशिलङ्गानुगृहीतत्वेन निरवकाशतया वा अत्तुर्विष्णुत्वं न संभवति, किंतु देवमा-तुरेवेति प्राप्ते, "सर्वे वा अत्ति" इत्युक्तसर्वसंहर्नुत्वरूपसर्वा-त्तृत्वस्य "यमप्येति भुवनं" इत्यादिभिर्विष्ण्वेकानिष्ठत्वात्तस्यै-वादितिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततया अदितित्वालेङ्गस्यादितिश्रुतेश्च वि-ष्णौ सावकारात्वात्, "नैवेह किंचनात्र आसीत् मृत्युनैवेद-मावृतमासीत्" इति निरवकाशब्रह्मप्रकरणाच विष्णुरेवात्तेति सिद्धान्तयता अत्तृत्वाधिकरणेन क्रियालिङ्गं समन्वितम् ॥ पूर्वत्र प्रातिपदिकार्थस्य संहर्तृत्वस्य प्रत्ययार्थस्यैकत्वस्य चोपपत्त्या अत्तुर्ब्रह्मत्वेऽपि, "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गहां प्रवि-ष्टौ " इति काठकवाक्ये " ऋतं पिवन्तौ " इति प्रातिपादिकार्थ-कर्मफलभोक्तृत्वस्य प्रत्ययार्थद्वित्वस्य च कर्मबन्धविधुरे एक-स्मिश्च ब्रह्मण्ययोगेन ऋतपातृत्विलङ्गं न विष्णोः, किंतु च्छत्रि-न्यायेन जीवेश्वरयोरेवेति पूर्वपक्षे, तस्मिन्नेव वाक्ये "गुहां प्रविधी " इत्युक्तस्य गुहाप्रविष्टत्वस्य " यो वेद निहितं गुहा-यां " इत्यादिभिविष्ण्वेकनिष्ठत्वात्, उत्तरवाक्ये परत्वविशेष-णयुक्तवह्यराब्दात्, ''एष सेतुः" इत्यादिश्रुत्यन्तरसिद्धाभयत्व-सेतुत्वादिलिङ्गाच,

आत्मान्तरात्मेति हरिरेक एव द्विघा स्थितः। इत्यादिस्मृतिसिद्धरूपद्वयविवक्षया एकस्मिन्नपि द्वित्वस्योपपत्तेः, "अनश्चन्" इत्युक्तानशनस्य

b

शुमं पिबत्यसौ नित्यं नाशुमं स हरिः पिबेत्। Сна.—Vol. III.

इलाद्यनुसारेण अशुभानशनरूपत्वसंभवाच्छुभकर्मफलभोक्तृत्वरू-पमृतपातृत्वं विष्णोर्युज्यत एवेति समाद्धता गुहानयेन क्रियालिङ्ग-समन्ययास्सदः॥ छान्दोग्ये चतुर्थाध्याये "य एघोऽन्तराक्षाणि पुरु-षो दृश्यते एष आत्माति होवाच एतदमृतमभयमेतद्रह्म "इत्यत्र श्रु-तोऽक्ष्यन्तस्स्थः, "य एष आदित्यं पुरुषः सोऽहमस्मि स एवाहम-स्मि " इति गाईपत्याख्याग्निना स्वात्मन आदित्यस्थत्वाभिधानात् " आदित्यश्चश्चर्भृत्वाऽक्षिणी प्राविशत्" इत्यादिश्चत्या अस्यादित्य-योरेकदैवत्यकत्वात् "अग्नयस्समृदिरे" इत्यग्निश्चातबाहुल्याच, "स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः" इति तैत्तिरीयसमा-ख्यायाश्च "सोऽहमस्मि स एवाहमस्मि" इत्यभ्यासेन, अलौकि-कविष्णुत्रहणे अपूर्वत्विमत्यस्य "अपहते पापकृत्यां, उपवयन्तं भुञ्जामः " इत्यद्यर्थवादेन बाधाम्न विष्णुः कित्वग्निरेवेति पूर्व-पक्षं प्रतिक्षिपता अन्तराधिकरणेन, मृतिभयवत्त्वेन प्रमितेऽक्षौ "एत-द्मृतमभयं " इत्युक्तामृतत्वाभयत्वयोर्विष्ण्वसाधारणयोर्ब्रह्मात्मद्यः ब्दयोश्चानवकाशत्वात्, "तद्यदस्मिन्" इत्यादिनोक्तात् अक्ष्णो-रसङ्गत्वापादकत्वसंयद्वामत्वादिलिङ्गात्, ''कं ब्रह्म खं ब्रह्म '' इत्यादित्रह्मप्रकरणात्, "स एनान् ब्रह्म गमयति" इत्युपसंहारे श्रुतैतद्विद्यानां ब्रह्मगत्याख्यिङङ्गश्रवणेन प्रकरणाविच्छेदात्, ग्निप्रयुक्ताहंशब्दस्य चान्तर्यामिपरत्वेनाभ्यासार्थवादयोरपि वि-ष्णुनिष्ठत्वात्, अग्नेरापे जीवत्वेन प्रेरकजीवान्तरापेक्षायामनव-स्थानाद्वस्तुतः प्रेरकत्वासंभवाच स्वतन्त्रो विष्णुरेवाक्षिस्थ इति सिद्धान्तकरणाद्रमणिकयासिहतार्क्षिस्थितिरूपभावलिङ्गसमन्वय--सिद्धिः॥ वाजसनेये पञ्चमाध्याये ' एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः " इति श्रुतोऽन्तर्यामी, "यस्य पृथिवी शरीरं" इत्यादिना तत्रैव श्रुतस्य पृथिव्यादिशरीरकत्वस्य 'पूर्वपक्षस्य शरीरं' इत्यादी

शरीरशब्दस्य स्वरूपे प्रयोगात्पृथिव्याद्यात्मकत्वस्वरूपस्य "व्याप्तं कार्येषु कारणम् " इत्याद्यनुसारेण कारणस्य कार्यस्थतया "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादाबुक्तपृथिव्यादिस्थत्वस्य च सर्वोपा-दाने प्रकृतौ कार्यकारणयोर्भेदाभेदाभ्युपगमेनोपपन्नत्वात्, कार्य-स्य कारणाधीनत्वेन "यः पृाथवीमन्तरो यमयति" इत्यादेगीन णत्वेनोपपपत्तेः प्रकृतिरथवा पृथिब्याद्यभिमानिजीवा एव वा. तान् प्रति पृथिव्यादेः स्थूलशरीरत्वात्, न तु विष्णुरिति, अ-त्रामृतस्य प्रकृत्यादित्वे पूर्वाधिकरगविषयवाक्योक्तामृतत्वस्य न विष्णुत्वसाधकत्वमिति शङ्कां, "यं पृथिवी न वेद, यः पृथि-वीमन्तरो यमयति " इत्यादिनोक्तस्य कात्स्वर्येन पृथिव्यादिदेवाः विदितत्वस्य, बाह्यापेक्षां विना रमणकर्तृत्वरूपान्तरत्वस्य च "न ते विष्णो, सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः" इत्यादिश्रुतिभिर्विष्णवे-कनिष्ठत्वात्, पृथिव्यादेर्जेडत्वेऽप्रसक्तिनरासप्रसङ्गात् 'यं ' इत्यस्य वैयर्थ्याच, शीर्यत इति थोगेन वा ईशनियम्यत्वात्मकशरीरगु-णयोगेन गौण्या वा पृथिव्यादौ ब्रह्मशरीरत्वसंभवेन ''यः पृ-थिव्यां " इत्यादिनयनस्य क्रेग्रमन्तरेणोपपन्नत्वात्, प्रकृतिजीवा-साधारणत्रिगुणत्वसंसारित्वाद्यनुक्तेः, "आत्मनोऽन्तरः, विश्वानाः दन्तरः" इति जीवाद्भिन्नत्वेनान्तर्यामिण उपदेशाच विष्णुरेवाः न्तर्यामीति सिद्धान्तकरणेन निराकुर्वता अन्तर्यामिनयेन अन्त र्यामित्वरूपिकयाभाविलक्षं समन्वितम् ॥ आधर्वणे "द्वे विद्ये वोदितव्ये " इत्युपक्रम्य "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते, यः त्तदद्वेदयं " इत्यादिना श्रुतमदृदयत्वादिगुणकमक्षरं "यथा पृथि-व्यां " इत्युपादानदृष्टान्तवलेन असाति वाधकेऽन्तरङ्गत्यागायोगे<mark>न</mark> च ' अक्षरात्' इति श्रुतोपादानकारणत्वालिङ्गात् जडप्रकृतिरेत्रोति वा, "कूटस्थोऽश्वर उच्यते " इति स्मृतावश्वरपदस्य श्रीतच्ये ग्र-

योगादुपादानाभिमानित्वेनोपादानत्वस्यापि संभवाचित्प्रकृतिरेवेति बा, "स ब्रह्मविद्यां" इत्युपक्रमे ब्रह्मशब्दश्रवणाचतुर्भुख एवेति वा, ''कर्तारमीशं " इत्युत्तरत्र ईशशब्दश्रवणादुद्र एवेति वा, ''अ-क्षरात्परतः परः " इत्युत्कषीवधिभूतस्य विष्णोरुक्तनिकृष्टाक्षर-त्वायोगेन, चित्प्रकृतिपक्षे 'अक्षरात् परतः' इति पञ्चम्योस्सा-मानाधिकरण्येन, पक्षान्तरेखु वैयधिकरण्येनोपपत्तेश्च पूर्वपक्षे प्राप्ते, "अथ परा यया सं हरिचेदितन्यः" इत्यादिभिर्विष्ण्वेकधर्मत्वे-नावगतपरविद्याविषयत्वरूपधर्मोक्तः, "यदा पद्यः पद्यते रुग्मः वर्णं "इति रूपोपन्यासात् तस्य च "विमिश्राणि व्यमिश्रयत्" इति मिश्ररूपवत्तयाऽवगतेषु विष्णोरितरेष्बसंभवात्, ''अक्षरत्र यमीरितम्" इति स्मृत्या परावधित्वेनाक्षरस्यान्यतया निर्देशस्य विष्णुत्वाबाधकत्वात्, पृथिव्यादिदृष्टान्तस्य कारणत्वमात्रे संभ-वात्, ब्रह्मशादिशब्दस्य विष्णावेव मुख्यत्वात्, जडपक्षे "यः सर्वज्ञः " इत्युक्तसार्वहयादिविशेषणायोगात्, "तस्मादेतद्रह्म नाम रूपमञ्जं च जायते " इति " जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं " इति ब्रह्मरुद्रयोरक्षराद्भेद्दव्यपदेशाच अहत्यत्वादिगुणकं परतः परत्वेन श्रुतमक्षरं विष्णुरेवेति सिद्धान्तयता अदृश्यत्वाधिकरणेनाभाव-लिङ्गसमन्वयः कृतः ॥ छान्दोग्ये पञ्चमाध्याये "अभिविमानमा-त्मानं वैश्वानरमुपास्ते " इति, वाजसनेये सप्तमेऽध्याये " अयम-ग्निवेंश्वानरः " इति, ''वैश्वानरमृत आजातमग्नि " इत्यृगादिषु च श्रुतो वैश्वानरः, अग्नावेव प्रसिद्धानां वैश्वानराम्नवादिराज्दानां होमाधारत्व-गाईपत्याद्यङ्गकत्व-पाचकत्वादिलिङ्गानां च श्रवणात्, तेषां च विष्णौ मुख्यत्वे लोकव्यवहारविरोधात् सर्वविद्यानां वैष्णवत्वापत्त्या 'इयमिप्नविद्या, इयमन्यविद्या' इत्यादिब्यव-स्थानुपपत्तेश्च अग्निदेवता भूतं वा भवेत्, न विष्णुः, न च

विष्णुत्वसाधकश्चाति-लिङ्ग-समाख्या-प्रकरणानां बहुत्वान्निरवकाशः त्वाचाग्निरेवेत्यानेर्णय इति युक्तम्, उभ्यप्रापकाणां समबलत्वे-नान्यतरानिर्णयेऽपि अत्रत्याभिविमानपदोक्तसर्वगतत्वविशिष्ठस्य वैश्वानरस्याप्यनिर्णयेन प्राचीनं सर्वगतत्वेन श्रुतमक्षरं विष्णुरे-वेति सिद्धान्त्यभिमतनिर्णयायोगादिति पूर्वपक्षे, "आत्मानं" इति श्रुतादात्मरान्दात्, "अभिविमानं" इत्युक्तसर्वगतत्विः-क्वात्, "अहं वैश्वानरो भृत्वा" इति स्मृतिसमाख्यानात्, "को न आत्मा किं ब्रह्म " इति विचारपूर्वकमुपऋम्यैर्ताद्वद्याया अ-धीतत्वेन ब्रह्मप्रकरणात्, "शीर्ष्णो दीस्समवर्तत" इत्यादिना पुरुषस्कोक्तस्य द्वचादिजनकर्शीर्षाद्यवयवकस्यैव " मूर्घैव सुते-जाः" इत्यर्थतोऽत्रोक्तत्वेन पुरुषस्कसमाख्यानाच निरवकारा साधकसद्भावात्, वैश्वानरादिशब्दानामग्रयादिछिङ्गानां च त-थोपासनार्थतया विष्णौ सावकाशत्वात्, विष्णौ मुख्यत्वेऽपि शब्दा-नामनन्यगतिकतया शब्दाधीनहानादिसिद्धचर्थमन्यत्र व्यवहारा-विरोधात्, अग्नवादिविद्यादिभिर्बह्योपासनयाऽन्नवादावेव विष्णो-व्यंक्तत्वानुस्मरणीयत्वप्राप्यत्वनिमित्तैर्विद्यादिव्यवस्थोपपत्तेः क-स्यापि बाधकस्याभावाद्विष्णुरेव वैश्वानर इति निर्णयं कुर्वता वैश्वानराधिकरणेन फलतः पाचत्वाद्यनेकालिङ्गसमन्वयस्सिद्ध इत्यलम् ॥

तदेवं स्वसिद्धान्तं निरूप्य, तद्विरोधेन परैस्त्तत्वधिकरण-तात्पर्यविषयतया येऽथी वर्णितास्तेषां परीक्षाऽपि तत्तत्स्थानेषु सम्यकृता स्वाभिमतार्थे सुदृढनिर्णयसमुत्पादनाय. यावद्वश्य-वक्तव्यं तावत्सर्वमपि सुनिरूपितम्.

अस्य संपुटस्य मुद्रणात्प्राक् ग्रन्थसंशोधनं पूर्वसंपुटयो-निर्दिष्टानां पुस्तकानां, श्रीमत्सातारावाळाचार्यद्वारा खेठक्षेत्र- विवासिभिरायवंशीयाचार्यैः प्रहितस्य प्रकाशपुस्तकस्य, श्री-सं-जीवसुब्रह्मणाचार्यसंबन्धिनश्चन्द्रिकापुस्तकस्य चाधिकस्य साहा-स्येव निर्वर्तितमिति शम्

> सुजनविधेयः, रायपाळ्य राघवेन्द्राचार्यः

विषयानुक्रमणिका.

विषय:	पुटसङ्ख्या
राणाधिकरणे—	
भाष्यटीकोक्तमधिकरणशरीरम्	૧ર
चन्द्रिकाप्रकाशयोः —	
पूर्वीधिकरणसङ्गतिः	у—-ч
भाष्योक्तफलाक्षेपसमावी	٩
चिन्तापरम्परा	ξ—-«
अधिकाशङ्कासमर्थनेन पूर्वपक्षः	د—۶۵
सिद्धान्ते —	
विष्णौ जीवनान्वयच्यतिरेकापपादनेन प्राणशब्दप्रद्वीत्तनिमित्तो-	
पपादनम्	२१—२३
प्र णशन्दस्य विष्णुपरत्वे लक्ष्मर्यादिशब्दानां प्राणभार्या-	
परत्वप्रतिबन्दीमोचनम्	- રફ
प्राणशब्दस्य विष्णावेव मुख्यत्वे प्रमाणश्रदर्शनम्	२३—२४
''भर्ता सन् श्रियमाणः'' इत्यनुवाक एव विष्णुलिङ्गप्रदर्शनम्	74
अनुवाकद्वयस्य भिन्नार्थत्वाभावेन श्रीपतित्वादेः प्राणस्य वि-	
ष्णुत्वे लिङ्गत्वोपपादनम् े	,,
पूर्वपक्षे शाङ्कितयोः मातिरश्वश्रुत्यपानसाहित्ययोः सावकाश्रत्वो-	
पपादनम्	,,
श्रीपतित्वादिलिङ्गस्यासि।द्विपरिहारः	. 74

विषय:	पुटसङ्ख्या
मतान्तराधिकरणीवचारे	
अद्वैत्यधिकरणपरीक्षा	२६—३८
रामानुजीयाधिकरणपरीक्षा	36-38
त्रैवाधिकरणपरीक्षा	३९४०
ज्योतिरधिकरणे—	
भाष्यदीको क्तमधिकरणशरीरम्	89-82
चन्द्रिकाप्रकाशयोः —	
दर्शनत्रयप्रदर्शनम्	६३ — ४४
तत्र,	
आग्रस 'ज्योतिरादिचतुस्सूत्री एकमधिकरणं ' इति तत्त्व-	
प्रदीपक्रुन्मतस्यापपादनम्	88—86
द्वितीयस्य 'चतुस्सूत्रचा एकाभिकरणत्वेऽपि ''अथ यदतः	
परो दिवः " इति च्छान्दोग्यस्थमेव विषयवाक्यं '	
इति सन्नयायरत्नावळीकृन्मतस्योपपादनम्	४९
मतद्वयेऽपि अभिसूक्तच्छान्देाग्यगतबाक्यद्वयस्याप्युंदाह्ररणता-	
समर्थनम्	६०५६
तृतीयस्य 'ज्योतिस्सूत्रमेकमधिकरणमुत्तरा त्रिसूत्री त्वधिक-	
रणान्तरं ' इति धीकाक्रन्मतस्योपपादनम्	43-44
मूक्तगतानां ज्योतिरादिशब्दानामुदाहरणत्वं, ज्योतिश्शब्द-	
समन्वयस्यैतत्पादसंगतत्वृसमर्थनं च	98-06
प्राणाधिकरणेन प्रत्युदाहरणरूपसङ्गतिसमर्थनं, चिन्तापर-	
म्परा च	46-40
· पूर्वपक्षे —	
रीका-संघाभिमतपर्वपश्रदयस्य मंग्रहः	

xvii

विषय:	पुटसङ्ख्या
टीकाभिमतपूर्वपक्षविशदीकरणं, सुधाविरोधपरिहारश्च	£ 3 - £ 4
सुधाया आग्निप्रायान्तरवर्णनेन तदनुसारिपूर्वपक्षान्तरवर्णनम्	€ e € €
टीकासुवयोरेकाभिपायवर्णनेन एकपूर्वपक्षरचना, प्रमयाश्रि-	
तराङ्का च	EE-E0
सिद्धान्ते—	
कारिकया पूर्वपक्षद्वयनिरासकन्यायसंप्रहः	६८
कर्णादिविदूरत्वस्य निरवकाशत्वव्युत्पादनम्	E <es< td=""></es<>
अभिश्रुतिसूक्तादीनां विष्णो सावकाशत्ववर्णनम्	E309
उक्तार्थे न्यायविवरणसंवादसंपादनम्	७२
सूक्तान्तरेष्वप्येतन्नयायप्रसारणम्	\$v\$
अन्तराद्यधिकरणानामेतेन, एतस्य तैश्वागतार्थत्ववर्णनम्	ev3
'' ज्योतिर्दर्शनात् '' इत्यनेनास्यापुनरुक्तत्वम्	30-Ue
सर्वदेवोपास्यत्वादिलिङ्गान्तराणां सूत्रेऽनुक्तवा न्यूनतापरिहारः	७८७९
'विचरणाभिधानात् ' इति सूत्रन्यासशङ्कासमाधी	49-60
गायत्रचिषकरणे —	
भाष्यदीकयोः—	
संगतिअदर्शनपूर्वकमाधिकरणशरीरवर्णनेन आद्यसूत्रविवरणम्	69-63
भूतादिपादसूत्रव्याख्यानं, भूतादेर्बद्यपादत्वसमर्थनं च	63-64
बाधकोद्धारपरततियसूत्रविवरणं, उपदेशद्वयश्याविरोधोपपा-	
दनं च	64-64
चन्द्रिकाप्रकाशयोः—	
अधिवेदगतगायत्रयादिश्चन्दानामुदाहरणत्वम्	وا ع
पूर्वसंगतिकथनापयुक्ततया एतदधिकरणविषयवाक्यविषये प्र-	
स्थानद्वयटीकानुसोरण मतभेदप्रदर्शनम्	69-66
मतद्वयस्यापि मूलप्रदर्शनपूर्वकं विवरणम्	66
CHA.—Vol. III.	C

xviii

विषय:	पुटसङ्ख्या
आद्ये मते पूर्वपक्षद्वयं, तत्फलं च	49-90
द्वितीयमते पूर्वपक्षत्रयम्	90
पञ्चानामपि पूर्वपक्षाणां म्लप्रदर्शनम्	90-99
पूर्वपक्षभेदेन संगतिभेदः	99
चिन्तापरम्परा	89-98
पूर्वपक्षानुदयमाशङ्कय अधिकशङ्कापञ्चकेन तदुदयवर्णनम्	९४ —९९
तत्तच्छङ्कानिरासकप्रदर्शनपूर्वकं सिद्धान्तोपपादनम्	803-808
'' तादशत्वातु तच्छक्तेः" इत्यनुव्याख्यानभावविवरणम्	90,-908
आकाशाधिकरणेनास्य गतार्थतापरिहारः	8 - 8
वियद्यधिकरणविरोधनिरासः	909
भाष्यादै। अनादेरन्याधीनतासमर्थनस्यानौचित्यशङ्कानिरासेना-	
धिकरणसिद्धान्तोपसंहारः	904-910
सूत्रक्रमसमर्थनम्	११०
मतान्तराधिकरणपरीक्षायां—	
अद्वैतिरामानुजदिशा ज्योतिरादिचतुस्सूत्रया एकाधिकरणत्व-	
स्य प्रथमसूत्रार्थस्य चानुवादः	990-719
तदुपरि, यथास्थितसूत्रन्यासायोगः, विषयनाक्योदाहरणानौ-	
चिखं, ज्योतिर्भृतादिसूत्रयोः पुनरुक्ततेति दृषणानि	999-9-3
पुनरुक्ते: परिहारमाशङ्कय स्थिरीरकरणम्	११२-91६
स्वपक्षे 'भूतादि ' इत्यत्रादिशन्दार्थकथनम्	998
" पादोऽस्य सवौ भूतानि " इत्यत्र महैकत्वपश्चेकत्वनयानु-	
राधेन उद्देश्याविधेयभावाविचारः	११६-३१८
'' इष्टिराजसूय '' इत्यादिमीमांसाधिकरणन्यायेन पादशब्दस्य	
"पादोऽस्य" इत्यत्रामुख्यार्थतायाः, "त्रिपात्"	

विषयः	पुटसङ्ख्य
इत्यत्र मुखघार्थतायाश्च समर्थनम्	११८-१२
''चेतोर्पणानिगदात्'' इत्यत्र परेषां, ''तथा हि दर्शनम्''	
इत्यत्र उभयोश्र व्याख्याननिरासः	999-970
चतुर्थसूत्रे परभाष्ये।क्तव्याख्यानस्यानुवादपूर्वकं निरासः	१२०
भामत्युक्ततद्विवरणनिरासः	929-922
रामानुजीयार्थनिरासः	982-93
शैवाधिकरणनिरासः	923-824
स्वरीला उपदेशभेद्विरोधपरिहार:	939-326
एकस्मिन्नेव प्रकरणे ग्रुशब्दस्यानेकार्थत्वायोगशङ्क्यानिरासः	१२८-१२९
सर्वतः पृष्ठ-विश्वतः पृष्ठशब्दयोरर्थभेदवर्णनम्	924-180
छान्दोग्यभाष्यसूचितरीत्यन्तरेण उपदेशभेदविरोधपरिहारः	230-:39
त्रिपाच्छब्दस्य परोक्तार्थखण्डनम्	939-933
सर्वतःपृष्ठ-विश्वतःपृष्ठशब्दयोः परोक्तार्थनिरासः	१ २२
सर्व-विश्वशब्दयो रामानुजाभिमतकार्यकारणार्थकलानिरासः	१३२-१३३
टीकाक्षरार्थवर्णनम्	9 2 2
पाद्यान्त्यप्राणाधिकरणे —	
भाष्यदीकयोः—	
ससगतिकाधिकरणशरीरवर्णनेन प्रथमसूत्रव्याख्यानम्	938-936
बाधकोद्धारपरद्वितीयसूत्रव्याख्यानम्	१३६-१३७
दतीयसूत्रव्याख्यानम्	936
आक्षेपसमाधानपरचतुर्थसूत्रव्याख्यानं, उपासनात्रैविध्यविव-	
रण च	925-188
चन्द्रिकाप्रकाशयोः —	
संगतिविवरणम्	983

विषय:	पुटसङ्ख्य
चिन्तापरम्परा	१४३
अतीतप्राणाधिकरणेनास्य गतार्थताशङ्कायास्संभावितपरिहार-	
निरासपूर्वकं समर्थनम्	983-840
निरवकाशप्रापकप्रदर्शनेन पूर्वपक्षोत्थितिवर्णनम्	१६०-१५६
अत्रत्यप्राणस्यान्यत्वे "तद्दै त्वं" इत्युक्तस्याप्यन्यत्वशङ्कायाः	
पूर्वपक्षफललाक्षेपसमाधी	93,0-26
''अत एव प्राणः " इत्यत्र समन्वितलेनात्रान्यत्रप्रसिद्धया च	
अत्र समन्वीयमानप्राणशब्दस्योभयत्रप्रसिद्धत्वापत्त्या	
एतत्पादसंगत्यनुपपत्तिशङ्कायाः आकाश्चज्योतिर्शब्द-	
वैलक्षण्योपपादनेन परिहारः	१६७-१७
सिद्धान्ते—	
देवोपास्यत्वादिविष्णुळिङ्गादीनां निरवकाशत्वेन प्राबल्यवर्णनम्	900-803
पूर्वपक्षपापकाणां सावकाशत्ववर्णनावसरे शास्त्रदृष्टिसू-	
त्रतात्पर्यवर्णनेन इन्द्रप्रयुक्ताहराब्दस्यान्तर्यामिपरत्व-	
प्रतिपादनम्	907-908
प्रकारान्तरेणाहंशब्दस्योपपत्तिमाशङ्कयान्तर्यामिपरत्वसमर्थनम्	908-909
चक्षुरादिसाहचर्यस्य वायुत्वानिर्णायकत्वानिरूपणम्	१७६
प्राणसंवाद(दीनामप्यन्तर्यामिगतरवेापपादनम्	906-900
जीविलिङ्गानामन्यथानयनम्	१७८
सिद्धान्तोपसंहारः	१७८-१७९
सूत्राणामर्थवर्णनपूर्वकं क्रमसमर्थनम्	१७९-१८३
मतान्तराधिकरणाविचारे—	
अद्वैत्यधिकरणानुवादः	१८३-१८५
तत्र हिततमस्त्रस्य ब्रह्मलिङ्गतानिरासः	964-168

xxi

विषयः		पुटसङ्ख्या
अमृतत्वोपासनकर्मत्वस्य ब्रह्मछिङ्गतानिरासः		948
ज्ञानेन कर्मालेपादेर्बेह्मलिङ्गतानिराकरणम्	• • • •	१८६-१८७
रामानुजाधिकरणानुवादः, तत्रान्तरङ्गानुपपत्तिवर्णनम्	9000	120-990
"न वक्तः" इति सूत्रस्य—		
अद्वैत्यभिमतार्थनिरासः		१९१-१९२
रामानुजीयार्थनिरासः	***	१९२-१९४
शास्त्रदृष्टिसूत्रस्य		
अद्वैतिच्याख्यानीनरासः		958-860
रामानुजन्याख्यानिरासः		१९८
''जीवमुख्यप्राण '' इति सूत्रस्य—		
अँद्वेत्युक्तार्थनिरासः		988-209
तद्भाष्योपन्यस्तवृत्तिकृद्भयाख्याननिरासः		309-202
रामानुजोक्तार्थनिरासः	****	202-2-3
त्रेवाधिकरणनिरासः	****	२०३-२०४
टीकाक्षरार्थवर्णनम्		204
एतत्पादीयद्वादशाधिकरणप्रमेयज्ञानाय पेटिकासंगतिनिरूपणम्		२०६
समन्वयपरसप्ताधिकरण्याः विषयोपाधीनां संग्रहः		२०७
द्वितीयपादे		
सर्वगतत्वाधिकरणे—		
भाष्यटीकयोः—		
पादार्थप्रदर्शनम्	****	२०९
संगतिविषयसंशयाः		२०९-२१०
पर्वपक्षोक्तिपर्वकं सत्रमवतार्थ तद्ववाख्यानम्		₹१०-३१३

xxii

्रिय ः	पुटसङ्ख्या
द्वितीयसूत्रव्याख्यानम्	299-283
विष्णोरन्यस्य सर्वगतत्वं पराकुर्वतोस्तृतीयचतुर्थसूत्रयोर्विवरणम्	२१२-२१३
सिद्धान्तोपरि शङ्कानिरासकस्य पत्रमसूत्रस्य व्याख्यानम्	298
सिद्धान्ते स्मृतिसमाख्यां प्रदर्शयतः षष्ठसूत्रस्य व्याख्यानं,	
परमतनिराकरणं च	२१६-२१६
सिद्धान्तमाक्षिप्य समाद्धतोः सप्तमाष्टमसूत्रयोर्व्याख्यानम्	२१६−२१८
चन्द्रिकाप्रकाशयोः —	
पादसंगत्युक्तिः	२१९
तत्रानुव्याख्यानप्रमाणीकरणम्	550
सर्वगतत्वस्यान्यत्रप्रसिद्धिसमर्थनम्	२२०-२२१
पूर्वपादान्त्याधिकरणेन एतद्धिकरणस्य संगतेः फलस्य च	
निरूपणम्—	228-222
चिन्तापरम्परा	333-33
पूर्वपक्षारम्भः	३२३-२२४
आदिस्रशब्दस्यान्तरधिकरणे विष्णौ समन्वितल त्तद्वरुन स-	
वंगतस्य विष्ण्वन्यत्वपूर्वपक्षायोगराङ्गा	२२४
तस्यास्संभावितपरिहारानाशङ्कय समर्थनम्	२२४-२३०
आदिखिलिङ्गेरत्रतादित्यशब्दस्य सूर्यपरत्वावश्यम्भावेन पूर्वप-	
क्षसमर्थनेन तच्छङ्कापरिहारः	२३१२३२
लिङ्केरेव पूर्वपक्षसंभवेन श्रुत्या पूर्वपक्षस्यायुक्तत्वमाशङ्कय	
समाधानम्	२३२
न्यायविवरणादिस्वारस्यानुरोधेन पूर्वेपक्षसमजसीकरणाय पक्ष-	
द्वयोक्तिः	२३३–२३७
स्वतो ८न्यत्रप्रसिद्धादित्यश्रतेः समन्वयमकत्वा तदलेनान्यत्र-	

xxiii

विषय:	पुटसङ्खया
प्रसिद्धस्य सर्वगतत्वस्य समन्वयायोगशङ्कायाः परिहारः	
	२३८-२३९
आदित्येऽनुक्तत्विङ्गस्य सूर्यप्रापकत्वसमर्थनम्	
	238-288
'' सर्वेषु भूतेषु " इति श्रुत्युक्तसर्वभूतगतत्वरूपभिकौकस्त्वस्य	
सर्वगतत्वविरोधितया न विष्णुवृत्तित्विमिति शङ्घायाः	
सर्वगतत्वाल्योकस्त्वयोरविरोधसमर्थनेन परिहारस्य अ-	
	282-283
अल्पोकस्त्वस्य विषयवाक्यप्रतिगद्यत्वनिरूपणम्	583
पूर्वाधिकरणाक्षेपस्य भाष्यायुक्तस्योपपादनम्	388-58 6
अर्भकौकस्त्वस्य ब्रह्मणि सावकाशत्वशङ्गानिराकरणम्	२४६
आदित्यपूर्वपक्षेऽल्पौकस्त्वविरोधिन: ''ब्रह्म ततमं '' इत्यु-	
क्तसर्वगतत्वस्यानुपपत्तिमाशङ्कय संकोचनेनाविरोधोप-	
पादनम्	२४६
ब्रह्मणि संकोचनासंभवनिरूपणम्	२४६-२४७
ब्रह्मशब्दादीनां पूर्वपक्षवाधकत्वनिरासेन पूर्व क्षोपसंहारः	
सिद्धान्ते-—	
संवरसरसारत्वरूपसूर्यतिङ्गस्य विश्णो सावकाश्चत्वविरूपणम्	२५०-२५१
यच्छव्दोपबन्धलिङ्गस्य सावकाशत्ववर्णनम्	२६१-२५२
आदित्यशब्दस् विष्णी प्रसिद्धिवर्णनम्	२६२
सर्वपुरुषाभिमुख्यस्य सूर्यीलङ्गत्विनरासः	२६१-२५४
सौरमन्त्रचक्षुर्मयत्वादीनां विष्णावुषपादनम्	२५४-२५५
जीवपक्षे एतच्छन्दो बक्ष्यमाणपर इत्यस्य समाधानम्	२६५-२५६
अर्भकौकस्त्वस्याबाधकत्वोषपादनम्	२५६-२६७

xxiv

ित्रहरू विषयः विषयः । । । । । । । । । । । । । । । । । । ।	पुटसङ्ख्या
आदित्येऽनुक्तत्वस्यादित्यप्रापकत्वनिरासः	२६७-२५८
प्रसिद्धोपदेशादिस्वपक्षसाधकानां निरवकाशत्वोपपादनम्	२५८-२६०
' अनुपपत्तेस्तु न शारीरः '' इति सूत्रोक्तपरपक्षवाधक-	
स्फुटीकरणम्	360-363
कर्मकर्तृब्यपदेशस्य परपक्षवाधकत्वोपपादनम्	२६२
स्मृतिसमाख्योपपादनम्	: 63
उक्तासिद्धान्तस्य न्यायविवरणमूलस्ववर्णनम्	२६३
अनुव्याख्यानोक्तवर्णकान्तरस्य सूत्रारूढत्वव्यञ्जनम्	२६३-२६४
सूत्रक्रमबीजवर्णनम्	२६४-२६७
पूर्वत्रेवात्र प्रत्यधिकरणं टीकायां विषयोपाध्यनुक्तिकृतन्यून	
ताया , अनुन्याख्याने स्फुटत्वादनुक्तिरिति परिहारं	
सूचितुमनुव्याख्यानानुवादपूर्वकं विवरणम्	२६७-२३८
उक्तानुव्याख्यानस्य संगतिपरत्वमपि संभवति ति तिद्ववरणम्	२६८-२७०
तस्य पेटिकासंगतिपरत्वविवरणम्	२७०-२७१
अद्वैत्यधिकरणपरीक्षा	२७१-२७८
तेषां सूत्राक्षरार्थास्वारस्यानिरूपणम्	२७८-२८१
विशिष्ठाद्वैतिनां अधिकरणाक्षरार्थानुवादेनास्वारस्यनिरूपणम्	२८१-२८९
शैवःधिकरणनिराकरणम्	२८६-२९०
दीकाक्षरार्थवर्णनम्	३९१-२९३
अनृत्वाधिकरणे—	
माध्यदीकयोः—	
संगतिसंशयविषयपूर्वपक्षाः	२९३–२९४
सूत्रावतरणपूर्वकं सिद्धान्तानिरूपणम्	२९४-५९६
गुणसूत्रोक्तप्रकरणविवरणेन सिद्धान्तनिगमनम्	२९६-२९६

विषय:	पुटस ङ्ख र्था
चन्द्रिकाप्रकाशयोः—	
अन्यर्वाहतपूर्वाधिकरणेन प्रत्युदाहरणसंगातिप्रदर्शनम्	२९७
चिन्ताप्रदर्शनेन संशयटीकाविवरणम्	
पूर्वपक्षे,	
अदितिशब्दपर्यायस्यापि पूर्वे विष्णावसमन्वयेनादितिश्रुतोर्ने-	
रवकाशलमित्यभिप्रेतः पूर्ववैषम्यप्रदर्शनम्	399-300
श्रुतेर्निरवकाशत्वपक्षे लिङ्गस्य निरवकाशत्वसंमवेऽपि, टी-	
कोक्ते श्रुतेस्सावकाशत्वपक्षे लिङ्गस्य निरवकाशत्वानुः	
पपत्तिमाराङ्कय समाधानम्	३००-३०१
अदनकर्तृत्वमदितित्वमित्युपेत्य समाधानान्तरोक्तिः	३०१-३०२
निरवकाशविष्णुलिङ्ग।नामस्मिन् प्रकरणेऽभावेनान्तरधिकरण-	
न्यायाविषयतयाऽदितिश्चतेः निरवकाशत्वमित्यभिश्रेत्य	
न्यायविवरणस्य तात्पर्योन्तराभिधानम्	३०२-३०३
आस्मिन् पक्षे टीकाविरोधपारिहारः	3.0 €
''सर्व वा अत्तीति" इति श्रुत्युक्तसर्वानृत्विहिङ्गेन ''नैवेह किंचन" इति विष्णुप्रकरणेन च अदितिश्रुतेर्वाध-	
शङ्कायाः सर्वशब्दार्थस्य संकोचासंकोचाभ्यां परिहारः	808
संकोचपक्षे जन्मादिसूत्रोक्तासंकुचितसर्वातृत्वस्यातिव्याप्त्यु-	
क्तययोगराङ्कापरिहारः	३०४-३०६
अदेर्भक्षणार्थत्वेनादितेरत्तृत्वेऽपि संहर्द्यत्वस्य पक्षद्वयेऽप्यनति-	
व्याप्तिशङ्कायाः पारिहारः	३०६
"नैवेह किंचन '' इति प्रकरणस्यादितिश्रुखवाधकतायास्त्र-	
사람이 가면 가게 되었다. 이 동안 모르는 그 그 그 그 그 그 그 그를 하는데 그를 하는데 없었다.	इ०५-३०७
CHA — Vot. III	T.

्रा १५६०- विषयः		पुटसङ्ख्या
सिद्धान्ते		
पूर्वपक्षसिद्धान्तप्र:पक्योस्सावकाशत्वनिग्वकाशत्वसंप्रहः	••••	305-W05
सर्वात्तृत्वस्य विष्णोरन्यत्र निरवकाशत्वसमर्थनम्		309-310
विष्णावदितिशब्दप्रयोगप्रदर्शनेन '' सर्वे वै" इति	श्रुतेः	
तत्प्रवृत्तिनिमित्ताभिधानपरत्ववर्णनम्	••••	380-399
टीकोक्तहेर्तृक्तिपरत्ववर्णनम्	•••	३११-३१२
सर्वशब्दार्थस्यासंकोचप्रतिपादनम्	****	392
प्रकरणस्य निरवकाशत्वोपपादनम्	•••	३१२-३१३
सूत्रक्रमानिरूपणम्		३ 9 ३
अद्वेतिन।मधिकरणस्य सूत्राक्षरार्थकथनस्य च निरासः	,	: १३-३१७
टीकाक्षरार्थवर्णनम्	••••	३१७-३१९
गुहाधिकरणे—		
भाष्यदीकयो:		
संगति-संशय-विषय-पूर्वपक्षाः		३२०-३२१
सूत्रमवतार्थे तक्काख्यानम्	••••	इं २१-३२३
गुणसूत्रस्थविशेषणविवरणम्	****	3.78-378
सूत्रद्वयस्य परापव्याख्याननिराकरणम्		३२४-३२६
चन्द्रिकाप्रकाशयोः—		
पूर्वाधिकरणसंगतिः		३२६-३२७
विषय-संशयटीकाविवरण.य चिन्ताप्रदर्शनम्	• • • •	३२७-३३०
पूर्वपक्षे—		
पूर्ववैषम्यप्रदर्शनपूर्वकं धातिपदिक.र्थस्य कर्मफलमोक्तृत		
प्रखयार्थस्य द्वित्वस्य च ब्रह्मण्ययुक्तत्वे।पपादनम्	••••	इ३०-३३२
एकस्य ब्रह्मणा द्विवचननाध्यानेकत्वायोगराङ्वाया आनन्दर	ाया -	

xxvii

विषय:		पुटसङ्ख्या
धिकरणे परिहतत्वशङ्काया द्वेधा परिहार:		332338
द्विवचनस्य 'दाराः' इत्यादाविव शब्दसाधुत्वमा शर्थत	ायाः ।	ने-
रासः		इंदेई-इंदे४
'पिबन्तौ' इत्यादिद्विवचनान्तानां व्यत्ययेनैकत्वार्थत	तानि-	
रासः		इंडेप्ट
'' यहं सम्मार्ष्टि '' इत्यादाविवोद्देश्यविशेषणत्याद्विवचन	र्थिसं-	
		338-336
द्विवचनस्य द्वित्वार्थकत्वेऽिप अत्रैकवचनान्ततयोहेनैव	त्वा-	
र्थता निरासः		334-336
' पिबन्तौ ' इ त्यादेद्विवचनप्रतिरूपकमात्रत्वेन द्वित्वाप्रापः		
निरासः	••••	३३६–३३७
ब्रह्मपक्षे छायात्वायोगनिरूपणम्		३३७-३३८
शङ्कोपसंहार:		हे हैं &
सिद्धान्ते—		
सिद्धान्तहेतूनां संग्रहः		३३८-३३९
गुहाप्रविष्टलस्य निरवकाशत्वोषपादनम्		३३९
ब्रह्मशब्दस्य निरवकाशतोपपादनम्	••••	३३९-३४०
सेतुत्वादेः निरवकाशत्ववर्णनम्	••••	380
"यस्सेतुः" इ गादेश्रह्ममात्रपरत्वेऽपि " ऋतं पिवन्त	गै ''	
इत्यादे: कर्मफलात्तृत्व द्विवचनरूपवाधकादुभयप		
मस्त्वित शङ्कानिरासः		380-319
ब्रह्मणो भाकृतत्वे प्रमाणोपन्यातः		₹86-₹85
" अनश्रवस्यः" इत्यादेरकामभोगाभावविषयत्वसमर्थनम		393_000

विषय:	पुटसङ्ख्या
विषयवाक्यगतस्य ऋतपदस्य जीवपक्षेऽनुपपनेगीशपक्षे उप-	
पत्तेश्च वर्णनम्	388-320
द्विवचनानुपपत्तिपरिहारावसरे,	
द्विवचनार्थस्य द्वित्वस्यैकास्मन् ब्रह्मण्ययोगेन तदुपपत्तये	
पिबत्पातिपदिकस्य भोक्रभोक्तृसमुदाये लक्षणेत्यस्य परा-	
भिषेतस्य निरासाय प्रधानभूतप्रातिपदिके लक्षणाया	
अन्याय्यतोपगादनम्	38::88
" युवं हि स्थः " " एते असम्रं " इति प्रातिपदोरुत्कर्षस्य	
''द्वयोर्यजमानयोः'' '' बहुभ्यो यजमानेभ्यः '' इत्यत्र-	
त्यद्ववादि प्रातिपदिकार्थानु रोधफलकतैव न तु प्रस्ययार्था-	
नुप्रहार्थतेत्युपपादनम्	388-360
'' प्रोद्गातॄणां '' इत्यत्र बहुवचनानुप्रहाय प्रतिपदिकलक्षणा-	
श्रयणस्य प्रस्तोत्रादिच्छन्दोगानांमावेन, अत्र बह्यप्रक	• •
रणे लक्षणीयस्यान्यस्याभावेन च वैषम्यापपादनम्	390-343
पूर्वोत्तरैकवचनान्तवाक्यनिणीतैकत्वविरुद्धत्वा।ह्नृत्वस्यात्र श्रु	
तितात्पर्याविषयत्वमेव नेति परिहारान्तरोपपादनम्	3 9 7-3 9 8
द्वित्वस्य विवक्षामङ्गीकृत्य द्वित्वकत्वयोस्समावेशवर्णनेन	
परिहारान्तरकथनम्	398-196
भाष्यानुरोधेन 'आत्मानाै' इति सौत्रपदस्वितपरिहारस्यो-	
पणदनम्	३६६-३६१
''न संख्योपसंप्रहात्' इत्यधिकरणेनास्य गतार्थतायास्त्रधापरिहार	:: ६१-३६३
" नाणुरतच्छूतेः " इत्यनेन गतार्थताानिरासः	368
एकस्य ब्रह्मणः छायातपत्वानुपःत्तेः परिहारः	३६५
सत्रे 'ऋतं पिवन्तौ ' इत्यनिभधाय 'गहां प्रविष्टौ ' इत्यभि-	

xxix

विषय:	पुटसङ्ख्या
धाने स्वारस्यकथनम्	364-366
सूते 'आत्मानी' इति साध्यनिर्देशस्य प्रयोजनोक्तिः, सू-	
त्रक्रमोक्तिश्व	३६६
अद्वैत्यधिकरणपरीक्षा	३६६–३७५
विशिष्टाद्वैत्यधिकरणपरीक्षायां,	
'' अत्ता '' इत्यादिचतुस्सूत्रया एकप्रकरणस्थवाक्याविशेषविष	
यकत्वेन, पादान्तर∏धकरणान्तराव्यवाहेतत्वेन, उप-	
जीव्योपजीवकभावेन परपरस्परान्वितार्थत्वेन चैका-	
धिकरणताति विशिष्टाद्वैतिपक्षस्यानुवादः	३७५-३७८
स्वरीत्या एकप्रकरणस्थवाक्यविषयकत्वस्यासिद्धवर्णनम्	३७८–३७९
उपजीव्योपजीवकभावेनान्वितार्थत्वं चासिद्धमिति वक्तुं, ''ऋ-	
तं" इत्येतत् '' यस्य " इत्यस्य ''महान्तं" इति बहा-	
प्रकरणाद्विच्छेदकामिति शङ्काया एवासंभववर्णनम्	३७९-३८०
''प्रकरणात्'' इति सूत्रावरीधात्, लिङ्गादानन्तर्यरूपकम-	
दौर्बल्यस्य पूर्वतन्त्रसिद्धत्वाच ''यस्य'' इत्यस्य	
''ऋतं '' इत्यनेनैकवाक्यताशङ्कनस्यायुक्तत्ववर्णनम्	₹60-₹69
प्रकरणविच्छेदशङ्कायास्तत्परिहारस्य च पूर्वपक्षसिद्धान्तयोस्तु-	
ल्यतया तच्छङ्क।परिहाराय ''गुहां '' इति सूत्रमित्येत-	
द्युक्तीमति वर्णनम्	349
एकप्रकरणस्थवाक्यविशेषविषयत्वस्य अदृश्यत्वाद्यधिकरण-सु-	
भ्वाद्यधिकरणयोरेकाधिकरणत्वव्यभिचारवर्णनम्	३८२
उपजीव्योपजीवकभावस्यापि तत्र सत्त्वनाविशेषोपादनम्	३८२
पादान्तराधिकरणान्तर व्यवधानस्य तत्राधिकरणभेदप्रये।जकत्व-	
माशङ्क्य निराकरणम्	३८२-३८३

विषय:	पुटसङ्ख्य
स्पष्टास्पष्टलिङ्ककवाक्यविषयकलेनादशत्वाद्यधिकरण–द्युभ्वाद्य-	
धिकरणयोरेकपादिनवेशनानईत्विमिति शङ्कायाः प्रकृ-	
तेऽप्यविशेषेण भिन्नपादनिवेशनापादनेन परिहारः	३८३
अत्तृत्वाधिकरण-गुहाधिकरणयोभेंद्रे अध्वरमीमांसकसम्मत्युप	
पादनम्	368-364
अस्याश्रतुस्सूत्रया भिन्नाधिकरणत्वसाधनेन सिद्धान्त्यभिमतं	
'' प्राणस्तथा '' इत्यस्य '' सर्वत्र '' इत्यस्य च भि-	
न्नाधिकरणत्वं सिद्धमिति वर्णनम्	३८५
मान्त्रवर्णिकसूत्रतद्वेतुव्यपेदशसूत्रयोर्भित्राधिकरणतापत्तिपरिहारः	३८५−३८६
'साधारणाकारं विहायासाधारणाकारेण गौणार्थो वर्णनीयः'	
इति न्यायव्युत्पादनं ''अत्ता '' इत्यन्न क्रियत इति	•
तदीभप्रायस्य भोद्गात्रधिकरणेन मासामिहोत्राधिकर-	
णेन च पुनहक्तुयद्भावनेन निरास:	325-025
रामानुजीयाधिकरणनिरासन्यायस्य शैवाधिकरणनिरासेऽति-	4
देशः, ताद्विवरणं च प्रकाशो	344
	366-388
तराधिकरणे—	
भाष्यटीकयो:—	
संगाति-विषयवाक्य-विषय-संज्ञय-पूर्वपक्षप्रदर्शनम्	399-393
	₹ ९ %—₹ ९ %
युक्तयन्तरेण विष्णोश्रक्षुरन्तःस्थत्वसाधकस्थानादिसूत्रविवरणम्	
प्रकरणबलेन विष्णोश्रक्षुरन्तस्स्थत्वं साधयतस्सुखिबाशिष्टामि-	
धानसूत्रस्य व्याख्यानम्,	३९६–३९७

विषय:	पुटसङ्ख्या
अक्षिस्थप्रकरणस्य वैष्णवत्वानुपपात्तं परिहरतः श्रुतोपनि-	
षत्कसूत्रस्य विवरणम्	३९७-३९९
विपक्षे बाधकप्रदर्शनेन विष्णोरक्षिस्थत्वं समर्थयतः अनव-	
स्थितिसूत्रस्य व्याख्यानम्	366-800
चिन्द्रकाप्रकाशयोः —	
अव्यवहितपूर्वाधिकरणेन संगतिप्रदर्शनम्	808-803
चिन्तापरम्पराप्रदर्शनेन विषय-संशयटीकाविवरणम्	४०२-४०६
पूर्वपक्षे	
'' अन्तरक्षणि पुरुषो दृश्यते'' इत्यत्रोक्तचक्षुरन्तस्स्यस्य	
अग्नित्वे हेतूकृतस्य ''य एष आदित्ये पुरुषः '' इत्या-	
दित्यस्थस्याग्निना स्वात्मतयो। पदिष्टत्वस्य, '' आदित्यश्व-	
क्षुर्भूत्वार्राक्षणी प्राविशत्'' इति श्रुतिबलेन चक्षुरादि-	
त्यदेवतयोरैक्यमाभित्य प्रयोजकत्वोषपादनम्	805
'' अक्षिणी प्राविशत्" इत्यत्रेव ''अन्तरक्षणि" इत्यत्रापि	
अक्षिश्च गोलकपरत्वसंभवेन चक्षुरादित्यदेवतयो-	
रैक्यमयुक्तामिति शङ्कायाः प्रवेशवाक्यस्थाक्षिशब्दैव	
षम्यप्रदर्शनपूर्वकं देवत।परत्वोपपादनेन प्राचीनटीका•	
아이 모든 어머리에 집에 된다면 하라는 어디 아니는 아니는 사람들이	808-308
स्थानादिस्त्रादिस्वारस्याय अक्षिस्थादित्यस्थपुरुषवाक्यद्वया-	
वैयर्थ्याय च अक्षिशब्दद्वयस्य जडपरत्वं, '' आदि-	
स्ये पुरुषः" इत्यन्नादित्यशब्दस्यादित्यमण्डलपरत्वं	
चाश्रित्य अक्ष्यादित्यमण्डलयोरेकदेवतास्थानत्वेनैकवि-	
धत्वरूपमेकत्वमभिमतमिति टीकारित्या परिहा-	
다리 승규와 <u>다른</u> 가장 하나를 되면 하는데 하고 있는 이번 모든 말이다.	X09-890

xxxii

विषयः	पुटसङ्ख्या
अंशाधिकरणे वक्ष्यमाणस्य अक्ष्यादित्ययोखिवृत्त्वेन साम्यख	
आदित्यस्थर्णाक्षिर्यत्वासायकत्वादेक्यशब्दार्थत्वेनावि	
वक्षा	890
" सोऽहम। स्म " इति श्रुतावहंशब्दस्यामिपरत्वे मानाभावे-	
नादित्यस्थस्य स्वात्मतयोपदेशोऽसिद्ध इति शङ्कायाः	
परिहाराय ''बहुश्चातभ्यः" इति न्यायविवरणस्य	
त्रिविधामिश्रुतिपरत्ववर्णनम्	890-888
बहुश्रुतिषु न्यायविवरणोक्ताभ्यासार्थवादसाहित्यविशेषणस्य	
टीकोक्तात्प्रकाराद्न्येन प्रकारण अभ्यास्त्रैविध्यप्रदर्श-	
नपूर्वकं विवरणम्	४१२-०१३
प्रमाणतयोदाहतन्यायविवरणस्थानामभ्यासार्थवाद-बहुश्रुतीनां	
साध्यभेदपदर्शनम्	४१३
टीकोक्तरिंखा अभ्यासार्थवादयोस्साध्यभेदं प्रदर्श्य श्रुतीनां	
प्राधान्यनीरूपणम्	893-638
स्वोत्प्रेक्षितयोजनायाष्ट्रीकायामनुत्तौ बीजाभिधानपूर्वकं टी-	
कोक्तयोजनायां स्वारस्यप्रदर्शनम्	४१४
'' यश्चासावादित्ये '' इति समाख्याया विष्णुपरत्वाक्षेपेऽपि	
पूर्वपक्षिणस्तात्पर्यसद्भावात् टीकायां समाख्याविरोध-	
शङ्का न युक्तेत्यस्य समाधानम्	898
टीकायामभेरादित्यस्थत्वस्थापचारिकत्वशङ्काया अयुक्तत्वशङ्का-	
याः, विष्णुपक्षेऽपूर्वताशङ्कायाश्च निरासः	838-899
"अपहते पापकृत्यां" इत्यस्यार्थवादरवोक्तेरभिप्रायवर्णनं,	
अर्थवादेन ब्रह्मपक्षनिरासवर्णनं च	४१६-४१६
अमृतत्वामयत्व। द्यक्तेर्गत्यामधानपर्वकं पर्वपक्षोपसंहारः	४१६

विषय:		•,	पुटसङ <u>्</u> च्य
ब्र ् दान्ते—			
अमृतत्वादिसौत्रहेतूनां विष्णुप्रापकाण	गां निरवक। शत्	स्य पर-	
हेनुसावकाशत्वस्य परपक्षे			
पूर्वकं विष्णुरवाक्षिस्थ इति			
शैकाया न्यायविवरणमूळत्वप्रदर्शनम्			४१८
परपक्षसाधकानां अभ्यासबह्लाग्नेश्रुत्या		त्रव्युत्पा-	
दनम्			४१८–४१९
अस्मद्विचात्मविचयो: ब्रह्मविचात्वेऽ	पे प्रकारभेदेन		
पादनम्			४१९-४२०
सूत्राणां न्याससमर्थनार्थविवरणपूर्वकं इ	क्रमाविव र णम्		840 -8 58
सतान्तराधिकरणपरीक्षायां—			
परकीयमतद्वयेऽप्यस्याधिकरणस्य अन्त	तस्स्थत्वाधिकरणे	न गता-	
그리 아이지는 네이네일 그들은 사람들은 작용하다 하다면			8 28-826
पराभिमतानां गतार्थतापरिहारश्रकाराण			
असाधारणदूषणाभिधानाय भामत्युक्त			
'तत्र पूर्वपक्षानुत्थानानिरूपणम्			४२८
स्वमते गतार्थतायाः प्रसक्तिरेव नेति ।	नेरूपणम्		४२९
परसिद्धान्तस्याप्ययुक्ततानिरूपणम्		••••	४२९-४३०
परमते स्थानादिसूत्रवैयथ्योंकिः		••••	४३०
सुखविशिष्टसूत्रार्थस्यानुवादेन दूषणम्	••••	•••	४३०-४३१
श्रुतोपनिषत्कसूत्रार्थदूषणम्		••••	४३९-४३२
"अनवस्थितेः" इति पञ्चमसूत्रव्या	ख्यानि रासः		Paragraph Card San Val
परमते उक्तदोषाणा केषांचिन्मतेऽप्य			
रणम्	•••	•••	४३३-४३५
Сна.—Vol. III.			E

पुटसङ्ख			विषय:
•	इति सूत्रस्य	च स ब्रह्म "	कैश्चिद्वचाख्यातस्य ''अत ए
. ૪ફ	•••		प्रक्षिप्तत्वोक्तिः
. ૪૨		កៈ	एतदधिकरणस्याद्वैतप्रातिकूळते।
. ४३६-४३	•••	•••	शैवाधिकरणनिरास:
. ४३९–४४			टीकाक्षरार्थवर्णनम्
			अन्तर्याम्याधिकरणे —
			माध्यटीकयोः—
888-886		-पूर्वपक्षाः	संगति-विषयवाक्य-विषय संश
	(विदितस्वा दे-	प्य सिद्धान्तहेती	सूत्रावतरणपूर्वकं सिद्धान्तं नि
886-888			नि रवकाशत्वनिरूपणम्
r F	इति सूत्रस्य	'न च स्मार्ते ''	प्रकृतेरन्तर्यामित्वनिरासकस्य
	इलस्य च	" शारीरश्च "	जीवस्य तिश्वरासकस्य
	त्याविरोधव्यु-	शरीरशब्दार्था	व्याख्यानं, विष्णुपक्षे
880-88			त्पादनं च
			चन्द्रिकाप्रकाशयोः—
*88-80			्रपूर्वाधिकरणसंगतिः
		संशयटीकाविवरप	चिन्तापरम्पराप्रदर्शनेन विषय
४५०-४५			फलफलिभावकथनं च
			्पूर्वपक्षे—
	थेव्यादिशरी-	र्गिमिणि श्रुतपृर्ग	अन्तर्यामिणः प्रकृतित्वे अन्त
િ ૪५	हेत्करणम्	तारूपत्वाश्रयणेन	रत्वस्य पृथिव्याचात्मव
	शरीरत्व मिति	गतमकत्वं दिगादि	" दिशक्शरीरं " इत्यादौ दिगा
	स्मवेनोक्तश-	।दिगाचात्मकत्वारं	🧸 विवक्षायां भक्रतेरप्राकृ
865-863		ति राष्ट्रा	रीरत्वविवक्षा न संभवत

विषय:	पुटसङ्ख्या
दिगायभिमानिदेहस्य प्राकृतत्वेन दिगादिशरीरत्वमात्रस्य गी-	
णत्वेऽपि वाक्यान्तरे मुख्यस्य संभवात्प्रकृतिपूर्वपक्षसं-	
भवोषपादनम्	४५३
सर्वत्र शरीरशब्दार्थासंभवाद्रह्मपक्षत्यागः	४५३
नित्यत्वाद्दिगादेदशर्यिमाणत्वरूपशरीरशब्दयोगार्थस्याप्यंतभवव-	
र्णनम्	४५३
"यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इति पृथिव्यायाश्रितत्वस्य, "पृ-	
थिवीं यमयति " इति पृथिव्यादिनियामकत्वस्य,	
"आत्म.नं यमयति" इत्यात्मनियामकत्वस्य, "यमा-	
त्मा न वेद" इति आत्माविदितत्वस्य, "द्रष्टा	
श्रोता" इति द्रष्टृलादेश्व प्रकृतौ संभवोपपादनेन	
बाधकाभावव्युत्पादनम्	४५३–४५४
ँ जीवमात्रमन्तर्यामीत्येव पूर्वपक्षो न प्रकृतिरितीति परकी-	
그는 그리는 그리는 그를 가지 않는 것이 되는 것이 되었다. 그리는 사람들은 사람들은 사람들은 사람들은 사람들은 그 사람들은 그 사람들은 그리고 있다.	४५५-४-६
शरीरशब्दस्य देहार्थत्वमुपेत्य "शारीरश्च" इति सूत्रोक्त-	
जीवपूर्वपक्षविवरणं, तत्र भामत्युक्तदोषानिराकरणं च	y . E
원일 사용하다는 아이번째 보고 보고 하는데 하는데 얼마를 모르고 있다면 다른데 다른	84 ६–४ ६ ७
विष्णुपक्षे शरीरशब्दार्थायोगप्रतिपादनम्	૪५७
पृथिच्यादेर्जंडत्वेन तद्विदित्त्वस्य तद्मिमानिनि जीवे सं-	
भवोक्तिः, तत्र पृथिन्यादिशन्दस्य तदाभिमानिपरत्वा-	
물리가게 하다가 되었다면 얼마는 어린 그들은 어린 아무는 없이다면 가게 하면 하셨다고요?	४५७->५८
पृथिन्याद्यन्तरत्वस्य, आत्मनियामकत्वस्य, आत्माविदितत्व	94 2

xxxvi

विषय:	पुटसङ्खया
" य आत्मनि " इत्यत्राप्यात्माभिमानिजीवस्यैवान्तर्यामित्व-	
मिति पक्षान्तरोक्तिः	896-899
हिद्धान्ते —	
अधिदैवादिप्रकरणेषु पृथिव्याद्यविदितत्व-तदन्तरत्वरूपनिरव-	
काशविष्णुलिङ्गवलैन पृथिन्यादिशरीरत्वमपि विष्णुप-	
क्षे नेतुं शक्यमिति भावेन उक्तस्य पृथिव्याद्यविदित-	
त्वस्य कारिकया निरवकाशस्वोपपादनम्	8∵6
कारिकार्थविवरणम्	४५९-४६०
्र पृथिव्यायन्सरत्वस्य निरवकाशत्वनिरूपणम्	841
문학 : [16] 14 - 15 - 15 - 15 - 15 - 15 - 15 - 15 -	
सूत्रभाष्यायुक्तस्यापळक्षणत्वाभिप्रायेण स्वयं समाख्याक्तिः	४९५-४९२
् समाख्याया माष्यादावनुक्तेहेतुकथनपूर्वकं सूत्राभिमतत्व-	
निरूपणं प्रकाशे	* ४६२
पृथिन्यादिशरीरत्वसावकाशत्वस्य कारिकायां संप्रहेण, बहिः	
तद्विवरणेन च ब्युत्पादनम्	४६२–४६४
सूत्रक्रमस्योपपादनम्	४६६
्र एतद्भाष्यस्य बृहदारण्यकभाष्यविरोधादिपरिहारः	४६६–४७०
मतान्तराधिकरणपरीक्षायां—	
अद्वैत्युक्ताधिकरणखण्डनम्	%9°-%७€
अद्वैतिमते रामानुजमते च सूत्राक्षरार्थानुपंपत्तिनिरूपणम्	
<u> </u>	
[2] [1] [1] [1] [1] [1] [1] [1] [1] [1] [1	४७८–४८१
अतीतानागतानेकभेदसूत्राणामद्वैतावरोधितानिरूपणेनोपहासः	४८१─४८३
प्रकाशे शैवाधिकरणनिरासः	- 843-843

विषय:	पुटसङ्ख्या
अहद्यत्वाधिकरणे—	
भाष्यटीकयो:—	
संगति-विषयवाक्य-विषय-संशय-पूर्वपक्षाभिधानपूर्वकं सूत्रा-	
वतरणम्	४८४–४८५
पूर्वपक्षविश्रदीकरणम्	४८५–४८६
सूत्रव्याख्यानपूर्वकं सिद्धान्तकथनम्	8 ८६ –8८७
प्रकृतिविरिचयोरदृश्यत्वादिगुणकत्वानिराकरणपरस्य ''विशेष-	
णमेदःयपदेशाभ्यां च "इति सूत्रस्य विवरणम्	४८७–४८९
^{१९००} '' रू पोपन्यासाच '' इति सूत्रविवरणम्	४८९–४९.०
चन्द्रिकाप्रकाशयो:	
अनन्तरसंगतिः	४९१–४९ ३
विषय-संशयटीकाविशदीकरणाय चिन्तायाः फलफिमावस्य	
च प्रदर्शनम्	842-868
पूर्वपक्षे—	
जडप्रकृति-चित्प्रकृति-चतुर्मुख-रुद्राणां प्रत्येकं हेतुभिगदर्य-	
त्वादिगुणकत्वस्य उपपादनपूर्वकं ब्रह्मणः प्रतिषेधः	898-900
''तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम्" इति ''अक्षरात्परतः	
परः" इति च वाक्ययोरिवरोधसंपा दन म्	900
परविद्याविषयत्वस्य बाधकतापरिहारः	५००-५०३
सिद्धान्ते —	
्रपरविद्याविषयत्वस्य विष्ण्वेकनिष्ठत्वे।पपादनम्	905-908
परोक्तस्य उपनिषदाः परिवद्यात्वस्य तदितरऋगादीनामप-	
्र । रविद्यात्वस्य च तिरास [्]	Sau

xxxviii

विषयः	पुटसङ्ख्य
'परोक्षज्ञानमपरविद्या, भक्तिरूपमपरोक्षज्ञानं परविद्या ' इति	
केषांचिन्मतस्य निरातः	
विद्याशब्दसः भावे क्यबन्तत्वेन ज्ञाने मुख्यत्वात्पराशस्त्रचन	
नानुस।राच न ज्ञानकरणार्थकत्वमिति शङ्कायाः परि-	
हारः	404-400
पूर्वपक्षप्रापकेषु,	
कर्णनाभ्यादिद्धान्तस्य निमित्तलेऽपि संभवेन, 'ब्रह्मविद्यां'	
इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य चतुर्मुखपरत्वेन सावकाशीक-	
रणम्	५० ६
'' यस्पर्वज्ञः '' इत्यत्रत्यसर्वज्ञशब्दस्य, उत्तराधींक्तचतु-	
र्मुखजनकलायोगेन रुद्रपापकेशशब्दोपोद्वलकत्वाभाव-	
वर्णनम्	904-906
सर्वज्ञपदस्य 'सर्ववित्' इत्यनेन पुनरुक्तिपरिहारस्य टीको-	
कस्य स्मारणम्	906
सर्वज्ञत्वाविशेषणस्य चित्मकृति-चतुर्मुख-रुद्राणामक्षरत्विनेषेधे	
हेतुत्वसंभवेऽपि भाष्ये जडप्रकृतिमात्रनिषेधकत्व-	
वर्णने हेत्किः	६०९
भेदन्यपदेशस्य चित्पक्वःतिनिषेधैऽपि हेतूकर्तुं शक्यत्वेऽपि	
भाष्ये चतुर्भुखरुद्रमात्रनिषेधे हेतूकरणे हेतूक्तिः	9.9
ंसौत्रस्यतरशब्दस्य जडप्रकृति-चतुर्भुख-रुद्रपरत्वेन 'इतरौ '	
इति द्विचनानुपपत्तेश्चतुर्मुखरुद्रयोश्चेतनत्वेनैकीकारमा-	
श्रिस परिहारः	५०९-६१०
'' अक्षरात्परतःपरः " इति निक्रष्टत्वेन श्रुतत्वरूपवाधकस्य	F.13
्र अक्षरभेदे प्रमाणप्रदर्शनेन परिहारः	. 6.9

xxxix

विषयः		पुटसङ्खया
"तथाऽक्षरात्" इत्यत्र "अक्षरात्परतः परः" इत्	त्र च	그게 그리고 얼마나 없었다.
विद्यमानयोरक्षरशब्दयोविभिन्नार्थत्वे प्रकृतहानाः		
स्वीकारदोषस्य न्यायतः परिहारः	1000	५१०-२१२
सूत्रक्रमोपपादनम्		६१२
मन्तराधिकरणपरीक्षायां —	•	
अद्वैतिपूर्वपक्षसिद्धान्तयोः भामत्युक्तयोरनुवादः	••••	493-648
पादसंगत्याभावादिना तद्दृषणम्		५१४-५ ५६
''धर्मोक्तेः" इति सौत्रसिद्धान्तहेत्वनानुगुण्येन प्रथमसू		
निरासः		979-998
सौत्रभेदब्यपदेशविरोधादिना द्वितीयसूत्रार्थनिरासः	•••	६१६-६१७
वृतीयसूत्रार्थनिरासः		५१७
सौत्रपदन्यासस्यद्वितप्रतिकूलतावर्णनम्	••••	996
रामानुजीयाधिकरणस्य अक्षरात्परतः परे जीवत्वशङ्कानु	[दयो-	
पपादनेन निरासः	••••	496-498
रीवाधिकरणखण्डनं प्रकाशे		919-920
टीकाक्षरार्थवर्णनम्		990-998
भ्वानराधिकर णे —		
भाष्यटीकयो:		
संगति विषय-संशय पूर्वपक्षोक्तिपूर्वकं प्रधानसूत्रमवतार्य	सूत्र-	
् व्याख्यानेन सिद्धान्ताविष्कारः		५२२-५२३
आत्मशब्दस्यामुख्यवृत्त्या अग्नचादिपरत्वसंमनेन तेष		
वैश्वानरत्वशङ्कानिरासकद्वितीयसूत्रव्याख्यानम् -		५२३ –५२४
्र वैश्वानरस्य विष्णुत्वमाक्षिप्य समाद्धतस्तृतीयसूत्रस्य		
स्थानम्	(2) 株式でき	438-436

विषय: पुटसङ्ख्या
पुरुषसूक्तसमाख्याया वैश्वानगस्य विष्णुत्वे प्रयोजकत्वोपन
पादनाय पुरुषस्क्तस्य विष्णुपरतायास्समर्थनम् ५२८-५२९
पुरुषसूक्त-वैश्वानरविद्ययोर्विरुद्धविषयकत्वात्र समाख्यात्वसंभव
इति बङ्काया निरास: ६२९
वैश्वानरशब्दस्य प्रसिद्धयनुसारेण देवता-भूतपरत्वशङ्कानिरास-
कस्य चतुर्थसूत्रस्य व्याख्यानम् ६२९
अप्रिवैश्वानरा दिशब्दानां भगवन्मात्रपरत्वे प्रसिद्धिविरोधाप-
त्तरप्रयादिवाचकत्वमङ्गीकार्थीमाति शाङ्गा जैमिनिम-
तानुरोधेन परिहरत: पञ्चमसूत्रस्य विवरणं, अन्य-
मतानां व्यासमताविरोधित्वनिरूपणं च ५२९–५३०
सूक्तादिनियमस्य मतभेदेन ब्रह्मपरत्वाविरोधेनोपपर्ति वर्ण-
यतः षष्ठादिसूत्रचतुष्टस्य ब्याख्यानम् ५३०-५३३
चन्द्रिकाप्रकाशयोः—
टीकासुधयोवैश्वानरशब्दस्यान्यत्रप्रसिद्धतोक्तेः सूत्रविरुद्धता-
राङ्गायां उत्तानदशां समाधानद्वयस्यानुवादपूर्वकं दूषणम् ५३४-५३५
टीकोक्तंकोंकतोऽन्यत्र प्रसिद्धताभिप्रायतां, सौत्रसाधारण्योक्तं-
रन्यत्रप्रसिद्धे विंष्णुलिङ्गानां च निरवकाशतया तुल्य-
बळताभिप्रायतां च प्रदर्श स्वाभिमतपादसंगतिव्यु-
च्याहरूम् ६३५-५३ ६
टीकायां वैश्वानरशब्दस्य नामत्वोक्तेम्लप्रदर्शनपूर्वकं अणु-
💎 भाष्याविरोधशङ्कानिरासः ५३६–६३७
पूर्वाधिकरणतंगातिः ५३७
चिन्ताप्रदर्शनेन विषय-संशयटीकाविवरणमः ५३,७-६३०

되는 이 하하는 이 경투, 함께를 되었다. 그는 이번 경험을 잃는 때가 있다면 하는데 이번 이 가능하면 점점하다.	
विषय:	्र पुटसङ्ख्या
पूर्वपक्षे —	
अभिदेवता-भूतप्रापकाणां विष्णुप्रापकसमाख्यादितः प्रावल्य-	
निरूपणम्	६४०-३४२
्रपूर्वपक्षप्रापकाम्यादिश्चतेरन्यत्रप्रसिद्धययोगापातेन निरवकाश-	
त्वेनापि प्राबल्यन्युत्पादनम्	4 87-48 3
'' जगद्वाचित्वात् '' इति, '' शरीररूपकाविन्यस्तगृहीतेः ''	
इति, " समाकर्षात्" इति च वक्ष्यमाणन्यायैरम्या-	
दिशब्दानां ब्रह्मणि मुख्यत्वेऽप्यन्यत्रप्रसिद्धिव्यवहारो-	
보이다. 그렇게서 이 이곳입니다 그리가 하면하고 하고 그렇게 하게 모르고	५४४-५४९
इन्द्राप्तचादिशब्दानां ब्रह्माणे मुख्यत्वे सूक्तव्यवस्थायसंभ-	
वापादनम्	५४९
अग्निश्रुत्यादीनां विष्णुप्रापकेभ्यः प्राबल्यवचनस्य वैश्वान-	
रशब्दस्य साधारण्यप्रतिपादकसूत्रभाष्यटीकाविरोध-	시간에 보다 성상 기계 1955년 1957년
크레 나타그다 하는 사이 가는 장마리를 위하는 그 이 네트를 모으려	६४९-५५०
टीकायां लिङ्गस्य निरवकाशत्वीक्तेष्ठीकान्तरानुसारेण भाव-	
वर्णनम्	६५०
टीकादिस्वारस्याय पूर्वपक्षान्तरोक्तिश्तत्फलाभिधानं च ५	
स द्भा नते	
भारमशब्दादीनां विष्णुत्वासाधकताया उपपादकतयोक्तयो-	
र्व्यवहारानुपपत्तिमूक्तादिव्यवस्थानुपपत्त्योर्मध्ये व्यव-	
हारान्यथानुपपत्तेः व्यवहारगत्युक्तया परिहारं वक्क-	
연극 있다. 항공들 막게하는 모든 모든 사무실었다. 그리고 함께 하다는 마리에 하다면 하는 것으로 그렇게 하는데 그모든	. 49_462
[발표] (프로젝트) 전 15 T. I	49- 448
मूक्तादिव्यवस्थानुपपत्तेः परिहाराय ''अभिव्यक्तेः'' इत्या-	
Сна.—Vol. III	. г

े विषय: पुटसङ्ख्या
दिसूत्रोक्तस्कादिव्यवस्थाहेतूनां न्यायबळेन विवरणम् ५६४–६६८
आवर्यकस्थलेषु अन्वयप्रदर्शन-सूत्राक्षरार्थवर्णन-प्रतिपाद्यमेद-
निरूपण-विपरीतक्रमाये।गव्युत्पादनैः यथाास्थितसूत्रक्र-
मवर्णनम् ६६८–६६०
पश्चमप्रभृतिसूत्राणामास्मन् पादे निवेशनानौचित्यशङ्कायाखेषा
परिहार: ५६०–५६१
मतान्तराधिकरणपरीक्षायां-—
अद्वैत्युक्तायसूत्रार्थस्यानुवादेन निरासः, प्रकाशे तदीयाधिकर-
णानुवादश्च ६६१–६६३
रामानुजीयायसूत्रार्थानिरासस्तदाधिकरणस्य प्रकाशेऽनुवादश्व ५६३–५६४
मतद्वयेऽपि द्वितीयादिसूत्रार्थानां ऋमेणानुवादपूर्वकं निरासः ५६४-५७१
एतराधिकरणस्याद्वेतप्रतिक्ळतावर्णनम् ५६९
टीकाश्लरार्थवर्णनम् —

अथ टीका-चन्द्रिका-प्रकाशसमेते श्रीम-द्रह्मसूत्रभाष्ये प्राणाधिकरणम्.

॥ ओम् अत एव प्राणः ओम् ॥

"तद्दै त्वं प्राणो अभवः महान्भोगः प्रजापतेः । भुजः करि-ष्यमाणः यद्देवान्प्राणयो नव" इति महाभोगशब्देन परमा-नन्दत्वं प्राणस्योक्तम् ।

तत्त्वप्रकाशिका.

अन्यत्राप्येविमित ज्ञापनार्थमत्र सूत्रमादावेव पठति—अत एवेति । अत्र लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धप्राणनाम्रो विष्णौ समन्वयसमर्थनादास्ति शास्त्रादिसङ्गतिः । विषयवाक्योदाहरणपूर्वकं सङ्गतिं विषयसंशयौ च सूचयति—तदिति । यदुदितमानन्दमयत्वं विष्णोः, तत्कस्य चित्पाणस्य "तद्दै त्वं" इति वाक्ये महाभोगशान्देन प्रतीयते । यस्माद्ध्रह्मणो भोगान् करिष्यमाणः कुर्वाणोऽकार्षाध्र, तस्मान्त्वं महाभोगोऽभवः, स्वस्य महाभोगाभावे परस्मै तद्दानानुपपत्तेः । यस्मात्पायुगुह्यैक्येन नवेन्द्रियाभिमानिनो देवानचेष्टयश्रेष्ट्यसि च, तस्मान्त्वं प्राणश्राभव इति । तस्य च प्राणस्य विष्णोरन्यत्वेऽन्य-Сम्म,—Vol. III.

स च प्राण प्रासिद्धेर्वायुरित्यापति । न चैवम्, यतो विष्णुरेव प्राणः ।

तत्त्वप्रकाशिका

स्यैवानन्दमयत्वं स्यादित्ययं निर्णेयो भवति । स प्राणोऽत्र विषयः। कि विष्णुरुत वायुरिति सन्देहः । महाभोगत्वं प्राणशब्दस्यान्यत्र प्रासिद्धिश्च सन्देहवीजमिति भावः । तत्र सयुक्तिकं पूवैपक्षयति— स चिति । स प्राणो वायुभेवेत्, प्राणशब्दस्य तस्मिन् प्रसिद्धेः। न च महाभोगत्वं श्रुतिवाधकं, श्रुतितो लिङ्गस्य दौर्वेल्यात्। न च सावकाशत्वादिना वाध्यवाधकभावः, महाभोगवत्त्वस्येव वायौ साव-काशत्वात् । प्राणश्रुतेर्विष्णावनकाशात् । न हि तावत्प्राणप-दस्य तत्र रूदिरास्ति। नाऽपि योगस्सम्भवति, प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-जीवनकारणत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां वायावेव दर्शनात्,

यत्राप्तिर्यत्परित्याग उत्पत्तिर्मरणं तथा ।

इत्यादेः । तथा च निरवकाशप्राणश्रुत्या महाभोगत्विङ्कस्य सावकाशस्य सुतरां बाधोपपत्तेवीयुरेवायं प्राणः प्रागुक्तानन्दम-यश्च, प्राणशब्दस्यान्यत्र प्रवृत्ताविष "मुखे मुख्यः प्रकीर्तितः" इति मुख्यवायावेव मुख्यत्वात्स एव प्राणो भवेदिति भावः । सिद्धान्तयि — चिति । कुतो नैवामित्याशङ्कायां हेतुतया सूत्रं व्याचष्टे — यत इति । यतोऽयं प्राणो विष्णुरेवेति स एवानन्दमयोऽतो वायुरयं प्राणः आनन्दमयश्चेत्येतन्न युक्तमित्यर्थः ।

'अत एव' "श्रीश्र ते लक्ष्मीश्र पत्नचौ अहोरात्रे पार्थे" इत्यादितछिङ्गादेव ॥ ९ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

कुतोऽयं प्राणो विष्णुरेवेत्यतः, सौत्रं हेतुमुपादाय व्याचष्टे-अत एवेति । श्रीलक्ष्मीपतित्वादिविष्णुलिङ्गात्प्राणो विष्णुरेवेत्यर्थः । वक्ष-ह्म्थलाश्रिता श्रीरिति सम्प्रदायविदः । कथं श्रुत्या पूर्वपितते सति लिङ्गेन निर्णय इति चेत्, लिङ्गस्य निरवकाशत्वात्, प्राण-श्चतेर्विष्णावि सावकाशत्वात्, निरवकाशेन सावकाशस्य बाघोप-पत्तेः । स्त्रिंढयोगयोरभावात् कथं विष्णौ प्राणश्चतरवकाश इति चेन्न, ''ईशानः प्राणदः प्राणः'' इत्यादिविद्वद्रूढेर्महायोगस्य च सत्त्वात् । न च जीवनस्य प्राणान्वयव्यतिरेकविरोधः, प्राणगतजीवनकारणत्व-स्या ऽपि भगवद्धीनत्वात् । तथा च श्रातिः —

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नता उपाश्रितौ ॥ इति । तस्मादाध्यात्मिकारोषराब्दोपलक्षकप्राणराब्दवाच्यो हरिरेवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

विद्युका ॥ ओम् अत एव प्राणः ओम् ॥

अत्र आध्यात्मिकप्राणादिशब्दसमन्वय उच्यते । अत्रापि प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जीवनादिहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणशब्दार्थत्वेन प्रसिद्धस्य वायोरेवेति स एव प्राणशब्दवाच्यो न तु विप्रणारित्याद्यधिकाशङ्कानिरासेन पूर्वन्याय एवातिदिश्यत इति आतिप्रकाशः

॥ ओम् अत एव प्राणः ओम् ॥ "आध्यात्मिकारोषराब्दोपलक्ष-कप्राणशब्दवाच्यो हरिः " इति टीकां मनसि निघायाधिकरणोपाधि-माह-अत्रेति । प्राधान्यात्प्राणशब्दस्य सूत्रे मुखतः कीर्तनिमिति भावः। अत्र भाष्यदिशाऽऽनन्दमयाधिकरणानन्तर्यप्रतीतेः "अतिदेशो हि ताटराः " इत्यनुभाष्यदिशाऽन्तर्धिकरणेन सङ्गतिमाह-अत्रापीति । न केवलं पूर्वत्रेत्यपेरर्थः । 'जीवनादिहेतुत्वमन्वयव्यातिरेकाम्यां वायोरेव' इत्यन्वयः । इत्यादीति । ''प्रमाणाश्रिता तु '' इत्यादिना वक्ष्यमाण-दिशाSSदिशब्दः । ताई पूर्वानन्तर्ये को हेतुरित्यतः पूर्ववेषम्य-माह-भूतेति । न च भाष्यविरोध इति शङ्कचं, तस्य, "तद्दे त्वं प्राणः '' इति प्राणस्य विष्णुन्यत्वे महाभागशब्दोक्तं पूर्णा-नन्दत्वमपि तस्यैवेत्यानन्दमयोऽप्यन्यस्स्यादिति पूर्वपक्षे तदाक्षेपेण सिद्धान्ते तत्समाधानेन प्रयोजनमात्रपरत्वोपपत्तः । न च पूर्वं ब्रह्मशब्दादिना विष्णुनिष्ठतयाऽवधारितस्यानन्दमयत्ररूपपूर्णानन्दत्व-स्यात्र प्राणे अवणात् प्राणो विष्णुरेवेति वैपरीत्यस्यापि सम्भ-

देशिकी अवान्तरसङ्गतिः । भूताकाशस्य त्ववकाशहेतुत्वेऽन्वय-व्यतिरेकौ न स्तः, परिच्छिन्नस्य तस्याभावेऽपि क्वचिद्वकाश-दर्शनात् । यद्यप्यत्र "तंद्रै त्वं प्राणः" इत्यत्र प्राणस्य विष्णोः अन्यत्वे "प्राणं देवाः" इत्यादावप्यन्यत्वं स्यात् इत्यपि प्रकाशः

वान्नेदं प्रयोजनं युक्तमिति वाच्यं, टीकोक्तिशा सावकाशेन लिङ्गमात्रेण निरवकाशप्राणश्चृतिबाधायोगात् । उक्तं च टीका-यां---''न च महाभोगत्वं श्रुतिवाधकं, श्रुतितो लिङ्गस्य देौर्व-ल्यात् "इति । कथं तर्ह्यानन्दमये श्रुतस्य ब्रह्मशब्दादेर्बोध इति चेत्, अत्रत्यपूर्वपक्षन्यायेनान्यत्रप्रसिद्धनिरवकारापाणश्रुतिसा-हचेर्येणानन्दमयत्वस्यान्यत्रप्रसिद्धत्वापत्त्या तद्वुलेन ब्रह्मशब्दादे-र्मुख्यप्राण एव कथं चित्सावकाशत्वादिति भावः । भाष्योक्तं फलं प्रकारान्तरेणाक्षिप्य समाधत्ते - यद्यपीति । नन्वेवमयं प्राणोड-न्यश्चेत् "प्राणं देवा अनुप्राणन्ति" इत्युक्तोऽप्यन्यस्स्यादिति साक्षात्त्राणमयाक्षेपसमाधानेन साफल्यसम्मवे महाभोगत्वमुखेनाक्षे-पस्तु वको नाश्रयणीय इति राङ्कार्थः । न चात्र वस्यमाणः रीत्या प्राणश्रुतिबाहुल्यापादनसाहित्यादिरूपस्येव तत्र विशेषहे-तारभावान तदाक्षेप इति वाच्यं, एकत्र निर्णीतस्यैवार्थंस्य बाध-काभावे सर्वत्र प्राह्मत्वात्। न च तत्रविष्णुपरत्वं बाधकं, अद्या-प्यासिद्धेः । न च तत्र मुक्तप्राप्यत्वादिब्रह्मिलिङ्गमेव बाधकमिति

प्रयोजनं वक्तुं शक्यम् । तथाऽपि सूत्रे कण्ठोक्तानन्दमयत्वा-क्षेपो दर्शनीय इति भाष्यादौ तदुक्तिः । अत एव आनन्द-मयोक्तायाः विष्णोः प्राणतायाः इहाक्षेपान्न तेन गतार्थता, नापि प्राणशब्दस्योभयत्रप्रसिद्धता । अत्र प्राणः किं मुख्यवायुः उत प्रकाश:

वाच्यं, अन्यत्र प्रसिद्धचा ब्रह्मलिङ्गानामन्यथा नयनस्यात्रेव तत्रापि तुल्यत्वादिति उक्तत्वात् । कण्ठोक्तेति । उपलक्षणमे-तत्, महाभोगत्वमुखेनानाक्षेपे विष्णुधर्मतया निर्णातेन महाभोगत्वन विष्णुरेव प्राण इति शङ्का स्यात् । सा माभूत्, महाभागत्व-स्यापि वायुधर्मत्वादिति दर्शियतुमित्यपि ध्येयम् । एवं हि प्राण-त्वस्यानाक्षेपे गतार्थतादिरित्यत आह—अत एवेति । 'प्राण-तायाः' "कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात्'' इत्युक्तायाः । अन्यथा तत्रैव विष्णोजीवनहेतुत्वरूपप्राणद्त्वस्य सिद्धत्वादिह सिद्धानेत तत्समर्थनं न स्यादिति भावः । नापीति । 'अत एव' इत्यनु-वर्तते । प्राणपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य विष्णावाक्षेपेण प्राणशब्दस्य भगवति वृत्तेरसम्मतेः । अन्यथा "आकाशोऽर्थान्तरत्वादि" इत्यत्र पूर्वपक्षे "आकारा इति होवाच" इत्यत्र विष्णोराकारातायाः अनाक्षेपेणोभयत्रप्रसिद्धिवदुभयत्रप्रसिद्धता स्यादिति भावः । एवं संगतिमुक्ता भाष्योक्तप्रयोजनटीकां च समर्थ्य विषयसंशय-टीकां व्यनक्ति-अत्रेति । "तद्दे त्वं प्राणोअभवः महान् मोगः

ब्रह्म इति चिन्ता । तद्र्थं कि प्राणश्रुतिप्रसिद्धचनुसारेण श्री-पतित्वादिलिङ्गं बाध्यं किं वा विपरीतामिति । तदर्थं प्रसिद्धिबाधे किं श्रुतेर्मुख्यत्वहानिरुत नेति । तद्थं प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जीव-नहेतुत्वं कि ब्रह्मणि नास्ति उतास्तीति । तद्र्थं कि जीवनं मुख्यप्राणान्वयव्यातिरेकानुविधाय्युतेश्वरान्वयव्यतिरेकानुविधायीति तथा "मर्ता सन् भ्रियमाणो विभर्ति" इत्यनुवाकस्थेन "तद्धै त्वं

प्रजापतेः मुजः करिष्यमाणः यहेवान् प्राणयो नव " इति तैति-रीये श्रुतः प्राणो विषय इति ध्येयम् । मुख्येति । प्राण-शब्दस्य वायुवृत्तचादिसाधारणत्वेऽपि तस्यात्रासम्भवप्रकारस्य व-क्ष्यमाणत्वात् 'मुख्यवायु' इत्यक्तम् । विपरीतामिति । लिङ्गा-नुसारेण श्रुतिबीध्येत्यर्थः । जीवनेति । "यहेवान् प्राणयो नव " इति वाक्यशेषे तथोक्तेरिति भावः । जीवनिमिति । 'जीवानां' इति द्रोषः । यदि जीवनं मुख्यान्वयव्यतिरेकानुविधायि, तदा प्राण-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्मणि नेति मुख्यत्वहानेने श्रुतिवाधः कार्य इति वायुरेवेति पूर्वपक्षे फलम् । यदा तु विपरीतं तदा ब्रह्मोति सिद्धान्ते फलम् । इयं च चिन्तापरंपरा 'प्राणस्तत्तु' इति सौत्रप्रतिज्ञांशब्यावत्येप्रमेयाश्रिताभ्यधिकाशङ्कोपयुक्ता । एषा च शङ्काऽनुव्याख्याने कण्ठाकेति तदुपयुक्तचिन्तैव प्रथमं विशदीक-ता । हेत्वंशव्यावत्येप्रमाणााश्रिताम्याधिकाशङ्कोपयुक्तां चिन्ता-माह--तथेति । तत्रैवं द्रष्टव्यं--प्राणो मुख्यवायुरुत ब्रह्मेति

प्राणः " इति वाक्येनोक्तः प्राणः कि "अद्भचस्सम्भूतः" इत्य-नुवाकस्थेन "द्वीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्नचौ" इति वाक्येन उक्ता-दन्यः किं वा अनन्य इति । नन्वत्र प्राणो न तावत् जड-प्रकाशः

चिन्ता । तद्र्थं ब्रह्मत्वसाधकं लिङ्गादिकं नास्त्वुतास्तीति । तद्र्थं "भर्ता सन् श्रियमाणः" इत्युक्तचिन्तेति । यदा त्वन्यस्तदा ब्रह्मालिङ्गमत्र नास्तीति साधकाभावाद्वायुरेवेति पूर्वपक्षे फल्रम् । यदा त्वनन्यस्तदा ब्रह्मालिङ्गसत्त्वाद्वह्माति सिद्धान्ते फल्लमिति ध्ये-यम् । अत्रैवं पूर्वपक्षक्रमः—प्राणदाब्दस्य वायावेव प्रसिद्धेः वायुरेव प्राणो न विष्णुरिति । यद्यपि निववकाद्रालिङ्गेलीकप्रासि-दिवाध इह पूर्वत्र च अविद्यिष्टः, विषयवाक्यभेदेन च नाधि-करणभेदः । तथाऽपि

.....अध्यात्ममन्वयव्यतिरेकतः।

प्राणादिहेतुतादष्टेरतिदेशो हि तादशः ॥

इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या "प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजीवनकारणत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां वायावेव दर्शनात्" इति टीकोक्ताभ्यधिन्काशङ्कया पूर्वपक्षोत्थानसम्भवो वाच्यः । स चायुक्तः, प्राणो जडवायुरिति वा मुख्यवायुरेवेति वा पूर्वपक्षयितव्यत्वात् । तत्रा-द्यस्त्ययुक्तः, अन्त्ये हेतोरासिद्धिरिति भावेन "प्राणशब्दस्यान्यत्र वृत्तो" इत्यादिटीकां विवृण्वन्नाक्षिपति—निन्वति ।

रूपो वायुरिति पूर्वः पक्षः, जडं प्रति "त्वं प्राणो अभवः" इत्याद्युक्तचयोगात् । "ओषघे त्रायस्वैनम् " इत्यादेश्च स्वमतेऽ-भिमानिदेवतापरत्वात्, मीमांसकमते चान्यपरत्वेन अचेतनसम्बोध-नपरत्वाभावात् । नापि मुख्यप्राण इति, जीवनस्य तद्नवयव्यः तिरेकानुविधानाद्दीनेन अधिकाराङ्काऽयोगात् । ननु आकाराधिकर-णपूर्वपक्षे जडस्याप्याकाशस्य आनन्दमयत्वादिकामिव, अत्रापि जड-स्याप्याभिमानिद्वारा सम्बोधनादि युक्तम् । न च मुख्ये मुख्यत्वा-

जडं प्रतीति । चेतनं प्रतीव सम्बोधनादिरूपोक्त्ययोगादित्यर्थः । एतेन टीकायां मुख्यत्वोक्तिरुपलक्षणमिति सूचितम् । ननु "ओषघे त्रायस्व" इत्यादी जडस्यापि सम्बोधनं दृश्यते इत्यत आह—-ओषध इति। अन्यपरत्वेनेति । ''अभिधानेऽर्थवादः'' इति मन्त्राधिकरणगुणसूत्रे यत्राचेतना ओषधित्रावादयस्त्राणश्रवणार्थमामन्त्रचन्ते, किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणा इति कर्मसमुत्साहार्थमित्युक्तेरुत्साहपरत्वेनेत्यर्थः । एतेन ''नह्यचेतनं प्रति त्वमेवमभव इति बुद्धिमतोच्यते" इति सुधा-वाक्यं विवृतम् । तद्व्येति । वायुत्रिकारान्वयव्यतिरेकानुवि-धायित्वस्यैव जीवनादेः प्रतीयमानत्वेन मुख्यान्वयव्यतिरेकानुविधा-नादरीनादित्यर्थः । मन्दानां जडानां जडपरत्वेनापि पूर्वपक्षसम्भ वभ्रममाराङ्क्रच टीकादिविरोधेन निरस्यति--नन्विति । आन-न्दमयत्वादिकामिति । पूर्वत्र स्पष्टमेतत् । 'अस्यापि' मुख्य-CHA.—Vol. III.

त्प्राणशब्दस्य कथं जडपरत्वेन पूर्वपक्ष इति युक्तम्, छोकप्राप्ति-द्ध्या पूर्वपक्षयतो ब्रह्मणीव मुख्येऽपि मुख्यत्वज्ञानाभावादिति चेन्न, "मुख्यवायावेव मुख्यत्वात्" इत्यादिपूर्वपक्षटीकया "प्रेरकोऽस्यापि यद्धरिः" इत्याद्यनुव्याख्यानेन च विरोधात् । 'त्वमभवः, करिष्यमाणः, प्राणयः ' इत्यादीनां बहूनाममुख्यार्थत्वापाताचे तिचेत्, उच्यते—प्रत्य-क्षण जीवनस्य मुख्यप्राणान्वयव्यतिरेकानुविधानाज्ञानेऽपि "तत्प्राणे प्रपन्न उद्तिष्ठत्" "तत्प्राण उत्क्रान्तेऽपद्यतं" इत्यादिवाक्यात् तज्ज्ञानम् । न च "प्राणस्तथाऽनुगमात्" इति वक्ष्यमाण-

प्राणस्यापीत्यर्थः । टींकादेरापि किं मूलमित्यत आह—त्वमभव इति । यदुक्तं जडरूपो वायुरिति वा मुख्य इति वा पूर्वपक्ष इति, तत्र त्वदुक्तानुपपत्येव जडायोगान्मुख्य एवेति बूम इति भावेन तत्रोक्तं दोषं परिहर्तुमाह—उच्यत इति । "प्राणश-ब्दप्रवृत्तिनिमित्त" इत्यादिटीकां विवृण्वन् तत्र "यत्प्राप्तिः" इति स्मृत्युक्तिरुपलक्षणमिति भावेनाह—तदिति । ब्रह्मणश्रारीरिमित्यर्थः । आदिपदेन

यत्प्राप्तिर्घत्परित्याग उत्पित्तिमेरणं तथा।
इत्यादि, "श्रेष्ठश्च" इत्यत्र भाष्यस्थमत्र टीकोक्तं ब्राह्मम् ।
"तत्प्राणे" इति वाक्यं विष्णुपरं न वायुपरम् । अतोऽस्मादिपि
न जीवनहेतुत्वज्ञानं मुख्यस्येत्याक्षिपति—न चेति । वक्ष्यमाणोति ।

न्यायेन "तत्प्राणे" इत्यत्र प्राणो विष्णुरिति युक्तम्, अत्रत्य-सिद्धान्तन्यायेन प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमत्तं जीवनादिहेतुत्वं विष्णो-रङ्गीकृत्य निरवकाशान्यिकङ्कोन तत्र पूर्वपक्षोदयेन तद्विचारस्येत-त्सिद्धान्तोत्तरभावितया एतत्पूर्वपक्षदशायां तत्रत्यसिद्धान्तासिद्धेः, यथा—''आकाशोऽर्थान्तर'' इत्यस्य ''आकाशस्ति छङ्कातु'' इत्येत-त्सिद्धान्तानन्तरभावितया "आकाशस्ति छङ्गात् " इत्येतत्पूर्वपक्षदशायां "आकाशोर्थान्तर" इत्येतिसद्धान्तासिद्धिः, तद्वत् । एतेन

तत्र हि "तावा एताः शीर्षीच्छ्यः श्रिताः" इत्यारभ्य बहुषु स्थलेषु श्रूयमाणः प्राणो विष्णुरन्यो वेति विशये, प्राणसंत्रादा-दिलिङ्गात् मुख्यप्राणादिरन्य एवेति प्राप्ते, ''तं देवाः प्राण-यन्त '' इत्यादिना देवोपदेश्यत्वादिविष्णुलिङ्गानामस्मिन्प्रकरणे अ-नुगमाद्नुनुत्तरन्यत्रापकाणामन्तर्यामिणि सम्भवात्त्राणो विष्णुरिति वक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः । एतदुपजीवनेन तद्धिकरणसिद्धान्तोत्था-नादेतत्पूर्वपक्षद्शायां तत्रत्यन्यायेनास्य वाक्यस्य न विष्णुपरत्वं शङ्कार्हिमिति भावेन समाधत्ते—अत्रत्येति । सिद्धान्तासिद्धे-रिति । अन्यथा स्वर्गकामाधिकरणसिद्धफळान्वयमुपेत्य किं भावार्थस्य फलकरणता किं वा नामार्थस्येति विचारात्मकभावार्थाधिकरणसिद्धा-न्तेन फलाभावरूपस्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षानुद्यः स्यादिति भावः। यथाऽऽकाशाऽर्थान्तरेसादि । प्रागव विस्तृतमेतत् । एतेनेति ।

"प्राणस्तथा" इत्यनेन अस्य गतार्थत्वराङ्काऽपि निरस्ता । एत-दभावे ब्रह्मणो जीवनहेतुत्वाभावेन तत्र प्राणशब्दस्य मुख्यत्वा-सिद्धेः । अत एव टीकायां अन्वयव्यतिरेकयोः "यत्प्राप्तिर्य-त्परित्यागः" इति स्मृतिरुक्ता । यद्वा—कुलालशारीरस्य घटं प्रतीव मुख्यप्राणशारीरभूतवायोजीवनं प्रत्यन्वयव्यतिरेकदर्शनमोत्रण तस्य तत्र हेतुत्वम् । अत एवोक्तं सुधायाम्—"वायुविकारशारीरत्वा-

प्रकाशः

एतत्पूर्वपक्षदशायां तत्रत्यस्य प्राणस्य वायुपरत्वकथनेनेत्यर्थः। अन्यथा "तत्त्राणे" इतिश्रुतेः तत्रैव विष्णुपरत्वसिद्धौ विष्णोरेव श्रौता-न्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवनहेतुत्वासिद्धचा प्राणपद्मुख्यार्थत्वसिद्धेरेतद्ना-रम्भ एव स्यादिति भावः । तदेव व्यनिक - एतदिति । वा-क्यात्तज्ज्ञानिमित्युक्तपरिहारं टीकारूढं करोति-अत एवेति । प्रत्यक्षेण जीवनहेतुत्वस्य ज्ञानायोगादेवेति वा, वचनगम्यत्वादेवेति वाऽर्थः । टीकायां समृत्युदाहरणेऽपि वक्ष्यमाणप्राणनयेनागतार्थ-त्वादि द्योतियतुमस्माभिः श्रुतिरुदाहतेति हदयम् । एवं टीकानुरो धेन जीवनहेतुत्वादेर्मुख्याधीनत्वं वाक्यसिद्धमित्युक्तेदानीं सुधानुसा-रेण प्रत्यक्षेणैव सिद्धमित्याह—यद्वेति । यथा घटं प्रति कुछा-लशारीरस्य अन्वयव्यतिरेकदर्शनमात्रेण कुलालात्मनो हेतुत्वं गम्यते, तथे यर्थः । वायोरिति । जडभू तस्ये त्यर्थः । 'तस्य ' मुख्यप्रा-णस्य । 'तत्र' जीवने । अत एवेति । शरीरान्वयव्य-

न्मुख्यस्य " इति । ब्रह्मणस्तु सर्वगत्वाद्शरीरत्वाच्च तस्य वा तच्छ-रीरस्य वा नास्मदादिशरीरे अभाव इति, न तद्वचितरेकाज्जी-वनव्यतिरेकः । यद्यपि ''अन्तर्यामी'' इत्यत्रेशस्य गौणं यौगिकं वा शरीरमस्तीति वक्ष्यते, तथाऽपि न जीवनव्यातिरेकस्य गौणा-

तिरेकद्रीनमात्रेण तच्छरीरिणो देहिलावगमादेवेत्यर्थः । एतेन टीकायामपि 'द्र्शनात्' इत्यस्य प्रत्यक्षेण द्र्शनादित्यर्थः । स्मृ-त्युक्तिश्राभ्युच्चयत्वेनेत्यपि सूचितम् । ननु ब्रह्मणे।ऽप्येवं किं न स्यादित्यतः ''वायावेव दर्शनात् '' इति टीकास्थावधारणव्यावर्त्यं विवृण्वंस्तरिक प्रत्यक्षादिसिद्धाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवनहेतुत्वं विष्णोरुच्यते अथ श्रुत्येति विकल्पो हृदि निधायाद्य आह— ब्रह्मणस्त्विति । सर्वेगतत्वादिति । "स एवाधस्तात्स उपरि-ष्टात्" "सर्वगतं सुसूक्ष्मं" "अशरीरः प्रज्ञात्मा" इत्योदेरिति भावः । अभाव इति । नन्वक्षराधिकरणे अणुत्वस्यापि वक्ष्य-माणत्वात्तद्वचितरेकोऽपि सम्भवतीति चेन्न, सर्वगतत्वासमानाधिक-रणाणुत्वस्येव व्यतिरेकप्रयोजकत्वादित्याशयात् । नन्वन्तयाभ्यधि-करणे "यस्य पृथवी शारीरं" इत्यादिना सशारीरत्वं वक्ष्यते। तत्कथमशरीरत्वमित्याशङ्कच निरस्यति—यद्यपीति । नन्वथाऽपि "भूमा सम्प्रसादात्" इत्यत्र "उत्क्रान्तप्राणान् शूलेन समासं व्यतिषं दहेत्" इत्युत्क्रमणलिङ्गात्प्राणो वायुरिति प्राप्ते, पूर्ण-

चान्द्रका

दिशरीरव्यतिरेकानुविधानेन तत्कार्यत्वमितप्रसङ्गात् । भूमाधिकरणे तु सर्वगतस्यापि ईशस्य अस्मदादिशरीरादुत्क्रमणमस्तीति वक्ष्यते, न तु तत्राभावः । तस्मान्न विष्णोर्जीवनादिहेतुत्वं अन्वयव्यतिरेक-

मुखत्वलिङ्गात् उत्क्रमणस्य च रूपविशेषेण विष्णाविप सम्भ-वाडिष्णुरेव प्राण इत्युक्तन्यायेन विष्णोरप्यभावो युक्त इत्यत आह—भूमेति । यथा शरीरस्थस्ये व चक्षुषो ध्रुवादिमण्डलपर्यन्तं निर्गमनं, तथा विष्णोरपि विचित्रशाक्तिवशाद्भूपविशेषादिना देहे स-त एव महत्त्वस्य राक्तचाऽणुत्वस्य व्यक्तचा उत्क्रमणोपपत्तेरिति भावः । अन्वयेति । प्रत्यक्षेण वा आगमेन वा मिद्धाम्या-मन्वयव्यतिरेकाभ्यां करुप्यं न भवतीत्यर्थः । यद्यप्यत्र विष्णो-व्यंतिरेकमुपेत्यापि किमन्वयव्यतिरेको प्रत्यक्षगम्यौ उतागमग-म्यो । आद्येऽपि किं साक्षादुत शरीरद्वारा । नाद्यः, अयोग्यत्वात् । न द्वितीयः, अशरीरत्वात् । नान्त्यः, "तत्प्राणे प्रपन्ने" इत्याः देरिव तद्वोधकागमस्याभावात् । भावे वा तस्य वायुपरत्वादि-त्यपि वक्तं शक्यं भवति । तथाऽप्यस्य स्पष्टत्वाद्नवव्यतिरेका-सिद्धत्वेऽपि श्रुत्या जीवनहेतुत्वं सिध्यतीत्यस्यावदयापाकर्तेव्यत्वा द्वास्तवाभित्रायेण व्यतिरेकाभावेनैवान्वयव्यतिरेकाकरूपत्वमुक्तम् । एतेन "प्राणादिहेतुतादृष्टेः" इत्यत्र प्राणादिहेतुतायाः परमात्म-न्यन्वयव्यतिरेकतोऽदृष्टेरदर्शनादित्यप्यनुव्याख्यायोजना, सुघोक्ता व्य-

कल्प्यम् । नापि श्रुतिसिद्धम्, अन्वयन्यतिरेकानुसारेण "येन जातानि जीवन्ति" इत्यादेर्मुख्यप्राणविषयत्वात् । "इतरेण तु जीवन्ति" इत्यादावितरशब्दस्तु वायुवृत्तिरूपप्रसिद्धप्राणे-तरत्वविवक्षया मुख्यप्राणेऽपि युक्तः । के चित्तु—"अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां हि हेतुता कल्प्या" इति सुधायाः प्रातीतिकार्थं प्रकाशः

तिरेकायोगेनोपपादनीयेति स्पष्टीकृता । एवं अदृष्टेरागमेनाप्यदर्शनादित्यर्थान्तरमप्यभिष्रेत्य द्वितीयपक्षमांपे निषेधति — नापीति ।
मुख्यप्राणेति । अन्यथा श्रुत्या प्रत्यक्षेण चोक्तान्वयव्यतिरेकानुपपत्तेरिति भावः । ननु च

न प्राणिन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्चितौ ॥

इत्यत्र प्राणस्य जीवनहेतुत्विनरासपूर्व विष्णोरेव तदुक्तेस्तद्विरोध इत्यतः, प्राणापानराब्दयोः जडवायुपरत्वेनेतरशब्देन तद्विन्नचेतनस्य वायोरेव ग्रहणादित्याह—इतरेण त्विति । ननु 'नापि
श्रुतिसिद्धं' इत्याशङ्कानिरासावयुक्तौं, "अन्वयव्यतिरेकाम्यां हि
हेतुता कल्प्या । न च परमात्मनः प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजीवनादिहेतुतावगमकान्वयितरेकौ पश्यामः" इति सुधाविरोधात् । तत्रान्वयव्यतिरेककल्प्यताया एव हेतुत्वस्य प्रतीतोरित्युत्तानदृशां अममनुद्य निरस्यति—के चित्त्विति ।

गृहीत्वा हेतुताया अन्वयव्यतिरेकमात्रगम्यत्वात्त श्रुतिस्तत्र प्रमाणिमिति पूर्वपक्ष्यभिप्राय इत्याहुः । तत्र, यागादेः स्वर्गादौ अहेतुत्वापातात् । अन्ये तु—व्यतिरेकगिभताया हेतुतायास्तद्रहिते परमात्मानि अयोगात्र तस्य जीवनहेतुता श्रुत्याऽपि बोधायितुं राक्येति तदाभिप्राय इत्याहुः । तदपि न, नित्यविभूनामहेतुत्वापत्तेः ।
तस्माज्जीवनादिहेतुत्वं न ब्रह्मगतम् । नाप्यन्यगतं तद्धीनम्,
प्रकाशः

अन्वयच्यातिरेकमात्रेति । प्रत्यक्षादिसिद्धान्वयव्यतिरेकेत्यर्थः । तत्रेति । अन्वयव्यतिरेकद्वारकहेतुतायाम् । यागादेरिति । तत्र प्रत्यक्षादिसिद्धान्वयव्यतिरेकयोरप्रसरादिति भावः । एतेन 'न च पश्यामः' इति सुधागतस्यागमेन न पश्यामः, "येन जीवन्ति" इत्यादेरिप मुख्यविषयत्वादित्यपि तात्पर्यमुक्तं भवति । एतेन ''अ-न्वयव्यतिरेकप्रमाणत्वाद्धेतुहेतुमद्भावस्य '' इति न्यायविवरणटीका ऽपि काचित्कत्वारायेति दर्शितम् । नन्वीश्वरहेतुत्वे श्रुतिप्रमाणराङ्का, तान्ने रासस्तु न मुख्यप्राणविषयत्वमुपेत्य, किं त्वन्यथैवेति भ्रममनूद्य तित्रिनिरस्यति-अन्ये त्विति । तद्राहित इति । नित्यविभुत्वाहे-शतः कालतो वा स नास्तीति भावः । 'नित्यविभूनां' प्रक-त्यादीनाम् । "प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमितस्य वायावेव " इतिटीकास्थाव-रणस्य स्वातन्त्रचरूपस्यापि न विष्णावित्यर्थान्तरमभ्युपेत्याह— नापीति । स्वातन्त्रचस्यापि शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वेन प्राणो विष्णुस्स्यात्

धीनम्, जन्मादिसूत्रोक्तास्थितिहेतुताया असम्भवादिप्रसङ्गात् । तस्मान्मुख्यवायुरेव प्राण इति स एवानन्दमयः, तस्यान्तरधिकरणे पूर्वपक्षितन्द्रादिवदानन्दवळ्ळ्यामानन्दमयोद्भद्वयपदेशाभावेन, आकाशाधिकरणे पूर्वपक्षिताकाशवच्च जडत्वाभावेन स्वत एवानन्दमयत्व-सम्भवात् । तस्मात् ''अन्वयव्यतिरेकतः'' इत्यनुव्याख्यानोक्ताऽ-धिकाशङ्का युक्ता । इयश्च प्रमेयाप्रिता । प्रमाणाश्रिता तु—पूर्वत्राकाशश्रुतेरिव इह न श्रुतेरावृत्तिमात्रम्, किन्तु ''त्वं प्राणः' प्रकाशः

दिति राङ्काभिप्रायः । असम्भवादीति । भगवति जीवनरू-पस्थितिहेतुत्वस्यामविनान्यत्र भावेन चासम्भवातिव्याप्ती स्यातामिति भावः । टीकोक्तमानन्दमयाक्षेपमनूद्य समर्थयते—स एवीत । 'महाभोगः' इत्यानन्दमयत्वेनोक्तस्य प्राणस्य मुख्यत्वात् प्रागुक्तान-न्दमयोऽपि स एव स्यादित्यर्थः । 'इन्द्रादिवत् ' इन्द्रादेरिव । भेद्व्यपदेशेति । "भेद्व्यपदेशाच्च" इति सूत्रभाष्योक्तदिशेति भावः । '' प्राणशब्दप्रवृत्ति '' इत्यादिटीकाया मूळं दर्शयन्नुप-संहरति - तस्मादिति । इयं चेति । अनुव्याख्यानोका प्राण-पदप्रवृत्तिानिमित्ताश्चितेत्यर्थः । "प्राणशब्दस्य तस्मिन् प्रसिद्धेः" इत्यादिटीकायां श्रुतित्वनिरवकाशत्वाम्यां लिङ्गाच्छुतेः प्राबल्येन पूर्व-पक्षोक्तिरुपलक्षणमिति मत्वाऽऽह—आवृत्तीति । " प्राणः, प्रा-णयः'' इत्यावृत्तिमात्रं नेत्यर्थः । "त्वं भर्ता मातरिश्वा प्रजानां" इति मातरिश्वश्रुतिर्ध्येया।

CHA.—Vol. III

"देवान् प्राणयः" 'मातिरिश्वा' इति श्रुतिबहुत्वमस्तीति निर-वकाशेनापि न बांध इत्येका । इयं च भाष्ये बहुश्रुतियुक्त-विषयवाक्योदाहरणात् सूचिता । अन्या तु—यदि प्राणशब्दस्य योगेन विष्णुपरता, तर्हि छक्ष्म्यादिशब्दानामपि योगेन प्राणभा-र्यापरत्वसम्भवात् छक्ष्मीपितत्वादिछिङ्गस्यवासिष्टिः । अथ छक्ष्म्या-दिशब्देषु न प्रासिद्धार्थत्यागः, तर्हि प्राणशब्देऽपि तथा । इयं च "प्रसिद्धेवीयुः" इति भाष्ये सूचिता । इयं यद्यपि आ-प्रकाशः

'निरवकारोनापि' श्रीपातित्वादित्रिङ्गेनेत्यर्थः । 'अपि' इत्यम्यु-पगमः, तद्भावस्याञ्रे स्पष्टत्वात् । नन्वियं राङ्का गायत्रचिकरणे क्रियते । यदाहुः—

कथं प्रसिद्धबहुलशब्दानामन्यथार्थता ।
इतीति चेन्न, अनेकश्रुतिप्रसिद्धचपजीवनेन तत्र प्रवृत्तत्वात्, इह
बहुत्वमात्रस्योपजीवनात् । यद्वा—गायत्रीवाक्प्रायेव्यादिश्रुतीनां भिन्नविषयत्वादिहैकिविषयतद्वाहुल्यस्याभिप्रेतत्वात् । नन्वथापि पादान्त्यप्राणाधिकरणे ताद्वकश्रुतिबाहुल्यशङ्काऽपाक्रियते । तदुक्तं "बाहुल्या
च्छुतिलिङ्गयोः" इति, सत्यं, तत्र बहुश्रुतिगतनिरवकाशत्वोपजीवनेन पूर्वपक्षप्रवृत्तिरिह तु बहुत्वमात्रोपजीवनेन प्रवृत्तिरिति ध्येयम् ।
वक्ष्यते चैतत्तत्रेव । योगनेति । "लक्ष दर्शने" इति धातो
र्लक्षयिति सर्वमित्यादियोगनेत्यर्थः । भाष्ये सूचितिति । 'भाष्येऽ-

काशादिशब्दसाधारणी, आकाशश्रुतेः प्रसिद्धार्थहानौ अनन्तत्वा-दिलिङ्गानामपि तद्धानिस्स्यात् इति शङ्कोदयात् । तथाऽपि पूर्वा-धिकरणे अनुद्धृतेत्यधिकाशङ्का । अपरा तु — मुख्यवायौ मुख्यप्रा-णत्वप्रसिद्धेः "मुखे मुख्यः प्रतीर्तितः" इति वचनाच्च प्राण-शब्दस्य परमात्मिन मुख्यत्वायोयात् मुख्यसम्भवे चामुख्यग्रहणा-योगात् नात्र प्राणशब्दः परमात्मपरः । आकाशशब्दस्य तु भूते मुख्यत्वे न प्रमाणमस्तीति । इयं च टीकायां मुख्यपद्प्र-योगादिना मूचिता ।

प्रकाशः

प्यस्य सर्वस्यापि स्त्रीकारार्थं प्रसिद्धेरित्याह 'इति सुघायां दिक् प्रदर्शनस्य कतत्वादिति भावः । अनुदृतेति । इहैव सौत्रैव कारेण लिङ्गिनिरवकाशत्ववाचिनोद्धियते । तथा चानेनरूपेण तद्प्य-त्रोदाहरणित्युक्तं भवति । वचनाचेति ।

चेष्टायां बाह्यवायौ च मुख्यप्राणे च गीयते।
प्राणशब्दिस्त्रिषु होषु मुखे मुख्यः प्रकीर्तितः॥
इति वचनाच्चेत्यर्थः । मुख्यत्वायोगादिति । प्रसिद्धिवचन
योरभावादिति भावः । नन्वाकाशशब्दस्य भूते मुख्यस्यापि बाधः
कथिमत्यत आह—आकाशेति । उपलक्षणमेतिदिन्द्रादिशब्दस्य ।
तत्र "मुखे मुख्यः" इतिवदिन्द्राकाशादौ मुख्य इति वचनाभावात् । अत एव 'वचनाच्च ' इत्युक्तम् । 'आदिना ' इत्यादिपदेन प्रमा-

इतरा तु—पूर्ववित्तरवकाशबद्धालिङ्गाभावात्र ब्रह्मपरतेति । न च
श्रीपितवादिकं लिङ्गं निरवकाशिमिति वाच्यम्, "अद्भचस्सम्भूतः"
इत्यनुवाके "द्दीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्नचौ" इति उक्तस्य विष्णुत्वेऽपि "भर्ता सन् श्चियमाणः" इत्यनुवाके "तद्दै त्वं प्राणः"
इत्यक्तस्य "त्वं भर्ता मातरिश्वा प्रजानां" इति मातरिश्वश्चर्या
"प्राणापानाविज्ञरू संचरन्तौ" इत्यपानसाहित्यलिङ्गेन चाविष्णुत्वात् ।
इयमपि शङ्का "न चात्र वाक्ये पूर्ववदनन्यथासिद्धं लिङ्गभित"
इति सुधात्रन्थेऽत्रपदेन सूचिता । तस्माद्यक्ता अधिकाशङ्का ।
प्रकाशः
णकथनादिर्मोद्यः । 'पूर्ववत्' आकाशाधिकरण इवेत्यर्थः ।

णकथनादिर्श्राह्मः । 'पूर्ववत्' आकाशाधिकरण इवेत्यर्थः । तत्र निरवकाशिक्षमाशङ्कच तस्य भिन्नप्रकरणगतत्वेन परिहार माह—नचेति । अत्रपदेनेति । तदनेन "न चात्र वाक्ये पूर्ववदनन्यथासिद्धं किमपीश्वरिक्षमस्ति, येन श्रुतिबाधं प्रत्येष्यामः" इति वाक्यं, श्रीपतित्वादिलिङ्गं भिन्नप्रकरणगतं, महाभोगत्वा-दिकं त्वन्यथासिद्धमित्याशयतयां योज्यमित्युक्तं भवति ।

नन्वेतच्छङ्कानिरासकन्यायं सूत्रे नोपलभामह इत्याशङ्कच, 'प्राणस्तत्तु' इति प्रातिज्ञांशतात्पर्यं व्यक्षयन् आदावनुव्याख्यानी-कप्रमेयाश्रिताभ्यधिकाशङ्कयोर्मध्ये, न विष्णोर्जीवनादिहेतुत्वमन्वयव्य-

तत्पारिहारेण सिद्धान्तस्तु—

वायुवृत्तिर्यथा मुख्यप्राणदेहस्तथैव सः। विष्णोदिहस्ततस्तस्यैवान्वयव्यतिरेकिता ॥

वायुवृत्तिमुख्यप्राणस्येव सोऽपि ब्रह्मणो देहस्थानीयः । युक्तश्च भूमाधिकरणे ईश्वरस्यास्मदादिशरीरादुःऋमणस्य वक्ष्यमाणत्वादजी-वनद्शायां रूपविशेषस्य व्यक्तचात्मना तत्संयोगाभावात् व्यति-

तिरेकलभ्यामिति यदुक्तं, तच्छङ्का।निवर्तनप्रकारं सपृद्धाति—तत्परि-हारेणीत । " प्राणगतजीवनादिकारणत्वस्यापि भगवद्धीनत्वात्" इति टीका उपलक्षणम् । अत एव "प्रेरकोऽस्यापि" इत्यनुव्या-ख्यानं 'अस्यापि ' जीवनादेरपि इत्यपि सुधायां व्याख्यातिभिति भावः। ⁴देहः ' इत्युक्त्या मुख्यदेहभ्रमं वारयन्व्याचष्टे-वायुवृत्तिरिति । ⁶ सो sिप ' मुख्यो sिप । तथा च यथा प्राणशरीरभूतवायोर्जीवनं प्रत्यन्वयादिद्र्शनमात्रेण मुख्यस्य तत्र हेतुत्वं, तथा मुख्यस्यापि साक्षात्प्रयताधिष्ठेयत्वेन विष्णुदेहत्वा तद्नवयादिद्र्शनमात्रेण तस्य तत्र हेतुत्वं भविष्यतीत्यर्थः । एतेनाशरीरत्वात्र तच्छरीरस्यास्मदादिशरीरे व्यतिरेक इति निरस्तम् । प्राणस्य तच्छरीरत्वन व्यतिरे-कसम्मवात् । यद्प्यस्मदादिशरीरे तस्य सर्वगतत्वात् व्यति-रेको नेति, तन्निरस्यति-युक्तश्रेति । व्यक्खात्मनेति । शक्खा-त्मना तत्संयोगस्य सत्त्वेन सर्वगतत्वोक्तिरिति भावः । विवरि-

रेकः । "इतरेण" इति श्रुतौ इतरशब्दो ब्रह्मपरः, पूर्वत्र "मध्ये वामनं" इति वामनशब्दात्, उत्तरत्र च "गुह्यं ब्रह्म सनातनं" इति ब्रह्मशब्दात् । किश्च मुख्यप्राणस्य जीवनादि-हेतुत्वेऽपि तस्य भगवद्धीनत्वेनापि तत्र प्राणशब्दो मुख्यः ।

पकाशः

ष्यते चैतद्भमादिनये । यद्पि नापि श्रुतिसिद्धमित्यादि, तच 'येन जीवन्ति' इत्यादेर्ब्रह्मपरत्वं जन्मादिसूत्रे सिद्धीमिति भावेन टीको क्तकठश्रुतेर्बेद्यपरत्वं साधयति-इतरेणाति । वामनेति । वक्ष्यते च वामनश्रुतेवैँष्णवत्वं "शब्दादेव" इत्यत्र । प्राणगतस्येशाचीनत्वे साक्षितया टीकोक्ताऽपि ''इतरेण'' इति श्रुतिस्तद्गतत्वेऽपि प्रमा-णं भवतीति भावः । एवं जीवनहेतुत्वं प्राणपदप्रवृत्तिनिमित्तं भगवद्गतिमिति समथर्चेदानीं टीकोक्तरीत्याऽन्यगतं च भगवद्घीन-मेव । ततश्च प्राणशब्दार्थी भगवानेवेत्यभिप्रेत्याह-कि चेति। न च प्रागुक्तासम्भवादिप्रसङ्गः, अनन्याधीनजीवनहेतुत्वस्य भगव-न्मात्रगतत्वेनान्यगतत्वाभावात्, तस्यैव छक्षणत्वेन जन्मादिसूत्रे अभिप्रेतत्वादिति तात्पर्यात् । अत एव तद्गतत्वस्यापि समर्थन-मकारि । टीकायां तु जन्मादिसूत्रादौ सिद्धत्वात कण्ठतो नोक्तम् । एवं प्रमेयाश्रितां राङ्कां परिहत्य, याऽपि प्राणशब्दस्य योगेन विष्णुपरत्वे लक्ष्म्यादिशब्दानामपि प्राणभार्यापरत्वमिति

लक्ष्म्यांदिशब्दानां तु बहुत्वाद्न्यत्रप्रयोगाभावात् मुख्यार्थत्यागापातात् अन्यपरत्वे मानाभावाच नान्यत्र यौगिकता । प्राणशब्दस्य त्वे-कत्वात् "प्राणस्य प्राणः" इत्यादौ ब्रह्मणि प्रयोगात् तत्र पर-ममुख्यत्वेन मुख्यार्थात्यागात् "नामानि सर्वाणि" इत्यदिमानस-द्रावाच ब्रह्मपरता।

> आपेक्षिकाच मुख्यत्वात् वायौ मुख्यपदं भवेत् । यथा पराक्षरपदं श्रीतत्त्वे मध्यमाक्षरे॥ प्रकाश:

प्रमाणाश्रिता, तां तावत्सङ्गतत्वात्परिहरति—लक्ष्म्यादीति । लक्ष्मी-श्रीहीशब्दानां सत्त्वादिति मावः । 'अन्यत्र' प्राणभायीयां । ' लोकतः' इति योज्यम् । तेन न रूढिरिति भावः ।

शंक्रपमाश्रिता वायुं श्रीरिसेव च कीर्स्वते। इत्यादिस्तु न प्रसिद्ध इति भावः । लक्ष्मीशब्दे तद्भा-वाच । अत एव 'लक्ष्म्यादि ' इत्युक्तम् । एकत्वादिति । मातरिश्वादिश्चतेर्गतेर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । 'इत्यादौ' तलवकारे । " प्राणाद्यो वाक्यरोपात्" इत्यत्र "प्राणस्य प्राणं" इत्यादी वक्ष्य-माणप्राणप्राणदत्वादिलिङ्गसाम्याद्वैष्णवत्वमिति भावः । प्रमेति । प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यादिति भावः । याऽपि मुख्यपदप्रयोगादिना मूचिता शङ्का, तां निराचष्टे-आपेक्षिकाचेति ।

मुख्यप्राणो हि करणभूतचक्षुरादिप्राणापेक्षया मुख्यः । दृश्यते च मध्यमाक्षरेऽपि श्रीतत्त्वे "तामक्षरं परं प्राहुः" इत्यादी पर-राद्रः, जडप्रकृतिरूपाधमाक्षरात्परत्वात् । अत एव श्रुतिः "प्राण एवाकरणः तस्मान्मुख्यस्तस्मान्मुख्यः " इति, "योऽयं मध्यमः प्राणः" इति च।

प्रकाश:

श्लोकं व्याचष्ठे-मुख्यपाणो हीति । आपेक्षिकत्वे कथं मुख्यत्व· मित्यत उत्तरार्धं व्याच्छे—हश्यते चेति।

अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिनेडरूपिका ।

श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया॥

तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम् ।

हरिमेवाखिलगुणमक्षरत्रयमीरितम् ॥

इत्यदृश्यत्वनयभाष्यस्थरमृतावित्यर्थः । 'अत एव ' आपेक्षि-कमुख्यत्वादेव । श्रुतिरिति । "चक्षुरादिवतु" इत्यत्र भाष्योक्ता । तथा च न प्राणशब्दगरममुख्यार्थत्वं मुख्यप्राणस्य, किन्तु हरेरेव,

> अन्यव्यपेक्षया वायौ मुख्यवृत्तिर्विधीयते। तस्मात्त्राणादिशब्दाश्च विष्णावेव हि मुख्यतः॥

इलैतरेयभाष्योक्तोरिति भवः । "अयं वाव शिशुः योऽयं मध्यमः प्राणः '' इति बृहदारण्यकोक्तचा हरिरेवोत्तमप्राण इति लाभादिति भावः । यद्पि श्रीपतिलादेभिन्नप्रकर्णगतलेन ब्रह्म-

" अद्भचः '' इत्याद्यनुवाकद्वयस्य भिन्नार्थत्वेऽपि " अद्भचः " इत्यत्र श्रीपतित्वादेरिव, "भर्तान् सन्" इत्यत्र

तमेव मृत्युममृतं तमाहुः तं भर्तारं तमु गाप्तारमाहुः। यस्तद्वेद यत आवभूव सन्धां च या ५ सन्द्धे ब्रह्मणैषः ॥ इत्यादिब्रह्मछिङ्गानां सत्त्वात् । एतदेवाभिष्रेत्य भाष्यादौ "इत्या-दिति छिङ्गात् " इत्यादावादिशब्दः । कथं चानुवाकद्वयं भिन्नार्थम्, " श्रीश्र ते" इति युष्मच्छव्देनोक्तस्य "तद्दै त्वं प्राणः" इत्यत्रापि युप्मच्छब्देन प्रत्यभिज्ञानात् । मातरिश्वश्रुतिरपि अन्तरिधकरण-न्यायेन "हरिय हरन्तमनुयन्तु देवाः" इति हरिश्रुत्या 'हरन्तं' इति निरुपपदसंहर्तृत्विलिङ्गेन च ब्रह्मपरा। अपानसाहित्यं तु मुख्य-प्राणेऽपि न स्वरसम्।

प्रकाशः

लिङ्गाभावादिति चोद्यं, तच्चाम्युपेत्य सान्निहितलिङ्गानि तावद्र्शन यति—अद्भय इत्यादीति । मारकलामृतलभर्तृलगोप्तृत्वमुक्ति-हेतुवेदनविषयत्वादिलिङ्गानामित्यर्थः । एकवाक्यतां साधयति— कथं चेति । मातरिश्वश्रुतिविरोघ इत्यत आह—मातरिश्वेति । अन्तरिति । तत्राधिदैवगतसर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य भगवति सम-र्थनादिति भावः । एतेन श्रुतिबहुत्वमस्तीति प्रथमपक्षोऽपि नि-रस्तो ध्येयः । नतु "प्राणापानाविनरं " इत्यपानसाहित्यरूपमु-ख्यप्राणिङ्गिवरोध इत्यत आह-अपानेति । न स्वरसामिति। CHA. - Vol. III.

[ं]चन्द्रिका

तस्मात्त्राणो विष्णुरेवेति । यद्यपि तैत्तिरीयशाखायां "हीश्च ते" इति पाठः । तथाऽपि भाष्ये शाखान्तरमाश्चित्य "श्रीश्च ते" इति पिठे तिमिति द्रष्टव्यम् ॥

अन्ये तु—"प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावं" इत्युपक्रम्य श्रूयते, "कतमा सा देवता । प्राण इति होवाच । सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविद्यान्ति" इति । तत्र प्राणदाद्धः प्रसिद्धप्राणपर इति प्राप्ते, ब्रह्मपरएव, सर्वभूतसंविद्यानादिब्रह्मिल-प्रकाशः

स्वस्य स्वेन साहित्यस्यायोगादिति भावः । भाष्योक्तं श्रीपतित्वा-दिलिङ्गं न सिद्धमित्याशङ्कचाह—यद्यपीति ॥

एवं स्वमतेऽधिकरणशारीरं समर्थ्य परोक्तं निरिसतुमाह—— अन्ये त्विति । "कतमा सा" इति तच्छव्दपरामशिविषयं दर्श- थितुं 'इत्युपऋम्य' इत्युक्तम् । "अभिसंविशन्ति प्राणमभ्युष्जिहते सेषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता" इति च्छान्दोग्यप्रथमाध्यायगतप्राणशब्दो विषय इत्यर्थः । प्रसिद्धाति । वायुवृत्तिपरो ब्रह्मपरो वेति विशये, प्राणशब्दस्य प्रसिद्धप्राणे रूढत्वेन प्रथम- त्वेनानुपसञ्जातिवरोधित्वेन च प्रबछत्वात् तदनुसारेण चरमस्योप- सञ्जातिवरे।धित्वेन दुर्बछस्य सर्वभूतसंवेशनादेन्यत्वाद्वायुवृत्तिरूपप्राणपर इति प्राप्ते, प्राणशब्दादपि प्रथमत्वेनानुपसञ्जातावरोधिनः "कतमा सा देवता" इति प्रथम्य चेतनवाचिदेवतापदमहिन्ना

ङ्गादिति सिद्धान्तः। न चैवं पूर्वेणेदं गतार्थम्, "यदा वै पुरुषः स्विपिति प्राणं तिहं वागप्येति प्राणं चक्षुः" इत्यादिश्रुतेः स्वाप-काले प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतसारेन्द्रियलयाद्युक्तिद्वारा सर्वभूतलयादिप-रायाः मानान्तरानुगृहीतत्वेन प्रबलत्वात् । ब्रह्मणि भूतलयादि-बोधिकायाश्र "यतो वा इमानि" इत्यादिश्रुतेः तदननुगृहीत-त्वेन दुर्वेळत्वात् । प्रस्ताववाक्यमपि प्रबळानुसारेण प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतलयादिपरम्, न तु ब्रह्माणि सर्वभूतलयादिपरम् ।

ब्रह्मविषयत्वात्प्रश्नानुसारेण पारिहारस्य व्याख्येयत्वाद्भृढचा प्राणप-रिहारानुरोधेन प्रक्षव्याख्याने च प्राणे सर्वभूतसंवेशनादिछिङ्गा-नुपपत्तेब्रीह्मपर एवेति सिद्धान्त इत्यर्थः । नन्वाकाशाधिकरण एवास्यार्थस्योक्तत्वान्नेदमारम्यामित्याराङ्कचाम्यधिकाराङ्कयाऽऽरम्भ इ-त्याह-नचेति । "प्रस्तोतर्या देवता" इत्यादि प्रस्ताववाक्यं स्वापवाक्यानुसारात् प्रसिद्धप्राणे भूतल्ल्यादिपरं, "यतो वै" इत्या-दिकारणवाक्यानुसारात् ब्रह्मणि वेति चिन्तायां, "यदा वै पुरु-षरस्विपति ' इति स्वापवाक्यानुसारात् प्राण एव । न च स्वा-पवाक्यं न प्रासिद्धप्राणपरमिति वाच्यं, स्वापकाले प्राणवृत्ताव-परिलुप्यमानायां इन्द्रियवृत्तीनां परिलुप्यमानत्वेन प्रबोधकाले प्रादुः भीववत्त्वेन च प्रत्यक्षेणानुमानन च सम्भवात् । ननु स्वाप-वाक्ये इन्द्रियाणां लय उच्यते, प्रस्ताववाक्ये भूतानामिति किं

चान्द्रका

यद्वा—प्रबल्धस्वापवाक्यानुसारेण प्रस्ताववाक्यमपि प्रसिद्धप्राणे इन्द्रि-यमात्रल्यादिपरम् । "आकाशाद्वायुः" इत्यादिवाक्यं तु न मानान्त-रानुगृहीतमिति तदनुसारेण "सर्वाणि भूतान्याकाशादेव" इति प्रकाशः

केन सङ्गतमिति चेन्न, भूतसारत्वादिन्द्रियाणां तद्वारा सर्वभूतलयः प्रतिपादने तात्पर्यात् । न च "यत्प्रयन्त्यभिसंविशान्ति" इति ब्रह्माणि सर्वभूतलयप्रतिपाद्ककारणवाक्यानुसारेण प्रस्ताववाक्यं ब्र-ह्मणि सर्वभूतल्यपरं कि नेति वाच्यं, स्वापवाक्यस्य प्रत्यक्षा दिमानान्तरसंवादित्वेन प्रबल्खात्कारणवाक्यस्य ब्रह्मणि भूतलयस्य प्रत्यक्षाद्यप्रसिद्धतया तद्रहितत्वेन दुर्बेछत्वात् प्रस्ताववाक्यं स्वाप-वाक्यानुरेभिन प्राण एव सर्वभूतलयादिपरमित्यर्थः । एवं स्वा-पवाक्ये इन्द्रियपदं भूतपरमुपेत्येकार्थत्वमुक्तमिदानीं प्रस्ताववाक्यग-तभूतपदमेव भूतसारेन्द्रियपरं, स्वापवावयस्योक्तादिशा बलवक्वादि-त्यारायेन पक्षान्तरमाह—यद्वेति । तथा चेन्द्रियलयाद्याधारत्वं वायुवृत्तेरेवेति प्रस्ताववाक्यं प्रसिद्धप्राणपरमेवेति भावः । ननु यथा प्रबल्धवापवाक्यानुरोधेन प्रस्ताववाक्यं प्रसिद्धप्राणपरमिति राङ्काऽत्रोच्यते, तथा पूर्वत्रापि सम्भूतवाक्यानुरोधेन "आकाशा-देव ' इत्यत्र आकाशपदं भूतपरामिति शङ्का स्यादतो नेयम-भ्याधिकाराङ्केत्याराङ्कच, सम्मूतवाक्यस्यैतद्वाधने प्रावल्यामावादित्या-ह—आकाशाद्वायुरिति ।

वाक्यं न वाय्वादिमात्रकारणभूताकाशपरमिति पूर्वस्मादिधकाश-ङ्कायां, पुंवाक्ये मानान्तरानुग्रहतदभावाम्यां प्राबल्यदेशिवल्ये स्तः, अपुंवाक्ये त्वनाराङ्कितदोषे न ताभ्यां ते स्त इति, तन्निरासा-र्थत्वाद्स्येत्याहुः । तदुक्तं भामत्यां---

> पुंवाक्यस्य बळीयस्वं मानान्तरसमागमात्। अपौरुषेयवाक्ये तत्संगतिः किं कारिष्यति ॥

इति । तन्न, पूर्वपक्षे प्राणस्य जडवायुत्वे, प्रश्ने "कतमा सा देवता" इति, प्रतिवचने च " सैषा देवता " इति देवताशब्दायोगात् । तद-भिमानिचेतनत्वे च ''वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्तं''

प्रकाशः

परिहारप्रकारमाह—पुंवाक्य इति । तस्य सम्भावितदेशिष्वादिति भावः । तथा च स्वापवाक्यस्य प्रावल्याभावान्न तद्नुरोधेन प्रस्ता-ववाक्यं प्राणपरं, किन्तु "यतो वै" इत्याद्यनुरोधेन ब्रह्मालिङ्गेन च ब्रह्मपरमिति । 'तत्सङ्गतिः ' मानान्तरसङ्गतिः । प्राणशब्दस्य जडपरत्वं वा चेतनपरत्वं वेति विकल्प्य ऋमेण निरस्यति-पूर्वपक्ष इति । उपलक्षणमेतत्, प्रस्तावान्वायत्तस्य चायोगा-दित्यपि ध्येयम्, चेतन एव देवताशब्दस्य मन्त्राधिष्ठातृत्वस्य च योगात्। ननु "कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता अन्न-मिति होवाच '' इत्यादावचेतनेऽपि देवताशब्दोऽस्तीति चेद्विप्रतिप त्तेरिति भावः । यद्पि गतार्थतामाशङ्कच द्वेधाऽभ्यधिकाशङ्का-

इत्यादित्वतपूर्वपक्षभाष्यविरोधात् । स्वापवाक्ये मानान्तरसंवादस्यैव अ-भावेन तं स्वीकृत्य पूर्वीत्तरपक्षोक्तचयोगाच्च । तथा हि—

> निह स्वापे पृथिव्यादेरक्षाणां वा विनाशधीः । प्रत्यक्षादनुमानाद्वा देवतायां जडेऽथवा ॥

न तावत्स्वापकाले जडे वा देवतायां वा महाभूतानां लयादौ

प्रकाशः

प्रदर्शनं, तदापि नेत्याहः—स्त्रापवाक्य इति । स्यादेवं, यादि "यदा वै पुरुषः स्विपिति" इति वाक्ये विवक्षितं लक्षणया भूत-लयाधारत्वं मुख्यवृत्तचा वागादीन्द्रियलयाधारत्वं च प्रसिद्धप्राण-स्य मानान्तरसिद्धं स्यात्, तदा तदनुसारात् प्रस्ताववाक्येऽपि तथा स्यान चैवमस्तीत्यर्थः । मानान्तरसंवादाभावमेवाह -- नहीति । इन्द्रियलयद्वारा भूतलयपरत्वाशयेनोकं — पृथिवयादेशित । मुख्य-वृत्तचेन्द्रियलयपरत्वपक्षाशयेनोक्तं-अक्षाणामिति । लयशब्दार्थः-विनाशेति । प्रत्यक्षादिति । एतेन मानान्तरं प्रत्यक्षमनुमानं वेति विकल्प्य ने।भाभ्यामित्युक्तं भवति । देवतायामिति । एतेन "प्राणं वागप्येति" इत्यत्र प्राणशब्दः कि जडवायुपरः उत तदभिमानिचेतनदेवतापर इति विकल्पः सूचितः । वागादीनां भूतपरत्वमुपेत्य प्राणे पृथिव्यादिलयाधारत्वमुच्यत इत्याद्यः पक्षः। तत्र तावन्मानातरसंवादाभावमुपपादयति—न तावदिति । 'जडः'

मानान्तरसंवादः, तेषां स्वापकालेऽप्यलीनानामेवानुभवात् । दृष्टिमृष्टिमते च तदा वायुविकारादेरप्यभावेन तत्र भूतलयायोगात् ।
नापि स्वापकाले जडे वा देवतायां वा इन्द्रियाणां लये प्रत्यक्षसंवादः, तेषामतीन्द्रियत्वात् । नापि स्वापकाले वायुवृत्तेरलेोपादिन्द्रियवृत्तीनां च लोपात्तत्र तेषां लयोऽनुमीधत इति अनुमानसंवादोऽस्तीति वाच्यम्, त्वया जन्मादिसूत्रे ब्रह्मण उपादा
नत्वेऽपि श्रुतिसंवाद्यनुमानानामुक्तत्वात् । यस्मिन् सव्यापारे साति

इति प्राणशब्दार्थस्य विकल्पेनानुवादः । मानान्तरेति । प्रत्यक्षानुमानरूपेत्यर्थः । अनुभवादिति । प्रत्युत ति स्रिमंवाद एवेति
भावः । ननु दृष्टिमृष्टिपक्षे सर्जिकदृष्टेरभावात् कथमेतिदित्यतआह—
दृष्टीति । अक्षाणां वेति । द्वितीयपक्षोपाल्लम्भं विशद्यित—
नापीति । 'तेषां' इन्द्रियाणां । एतेन 'प्रत्यक्षात्र विनाशधीः'
इत्युपपादितम् । अनुमानादित्येतदुपपाद्यिति——नापीति । 'तत्र'
वायुविकारे । 'तेषां' इन्द्रियाणां । इन्द्रियाणां प्राणे लीयन्ते,
प्राणप्रवृत्तो सत्यामि इन्द्रियवृत्तीनां परिलुप्यमानत्वात् । यिस्मन्
सव्यापारे साति यिन्नर्थापारं तत्तत्र लीयते, यथा सम्प्रतिपन्नमित्यनुमीयत इत्यर्थः । उक्तत्वादिति । तथा च "यता व"
इत्यादिवाक्यस्यापि मानान्तरसंवादेन प्रावल्याद्यैक्त्योक्तच्योगादिति
भावः । न चापादानत्वे मानान्तरसंवादेऽपि न भूतल्याधारत्वे

यित्रव्यांपारं तत्तत्र लीयतइति व्याप्त्यभावाच । पूर्वेद्युर्येन दृष्टं तेनैव चक्षुषा पश्यामीत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधाच । "यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्त एवध् हवैतत्सर्वं परे आत्मानि सम्प्रतिष्ठते" इति प्रक्रम्य "चक्षुश्च दृष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च" इत्यादिना सुप्तो चक्षुरादीनामनाशस्यैव श्रवणाच ।

प्रकाशः

इति वाच्यं, उपादानस्यैव लयाधारत्वादिति तालपर्यात् । च्या-प्रचभावाचेति । सम्प्रतिपन्नदृष्टान्ताभावादिति भावः । यहा-पर-मात्मनोऽपि तथाविधस्य सन्त्रेन तत्र लयानङ्गीकारेण व्याभेचा-रादिति भावः । यद्वा--कुठारे सन्यापारे सति निन्यीपारं खङ्कादिकं तत्र न लीयत इति व्यभिचारादिति भावः । प्रत्यक्षविरोधं चानुमानस्याह—पूर्वेद्युरिति । एतेन "वागप्येति" इत्यादिश्च-विरोधात्प्रत्यभिज्ञा आन्तिरिति निरस्तम् । प्रत्यक्षस्य बलवत्त्वेन श्रुति-गताप्ययशब्दस्य निव्यापारतार्थान्तरपरत्वेन सावकाशत्वादिति भावः । श्रुतिविरोधं चाह—यथेति । एतत्सर्विमिति । सर्व-शब्दार्थमेव दर्शयति—चक्षुश्चेति । अनाशस्यति । संप्रति-ष्ठितिराब्दस्यापि लयार्थेत्वे पक्षिणामावासवृक्षाश्रयत्वदृष्टान्तानुप-पतिरिति भावः । "कास्मिन्सर्वे प्रतिष्ठिताः" इति गार्यकृतप्रश्नं प्रति परिहारत्वानुपपत्तेश्चेति भावः। "परे आत्मिन" इत्युक्त्या च वायुवृत्तौ चक्षुरादीनामप्ययानुमानमसमञ्जसिमिति सूचितम्।

किं च आकाशाद्वाय्वायुत्पत्तिरपि मानान्तरसंवादिनी, अवकाशा-त्पवनस्य, पवनाच फूत्काराद्द्हनस्य, दहनाचोष्मतः स्वेद्स्य, वृष्टि-तश्च पार्थिवपदार्थानामुत्पत्तेर्दरीनादिति नाकाश्चवाक्यात् प्राणवा-

'श्रवणातु' षट्प्रक्षे । एवं, स्वापवाक्यं न मानान्तरसंवा-दीति तदनुसारेण प्रस्ताववाक्यं न प्राणपरं, प्रत्युत जनमाधि-करणे त्वदुक्तिदिशा "यता वै" इत्यादि वाक्यमेव मानान्तर-संवादीति तदनुसारेण ब्रह्मपरमेवेति नाम्यधिकाराङ्कावकारा इत्यु-क्तम् । इदानीं, यद्पि "आकाशाद्वायुः" इत्यादि वाक्यं त्वित्या-दिना पूर्ववैषम्यवर्णनं, तद्पि नेत्याह-किं चाति । 'पवनस्य दहनस्य' इत्यादेः 'उत्पत्तेः दर्शनात्' इत्यन्वयः । अवकाशाभावे पवनादरीना-दिति भावः । कथं पवनाद्दहनस्योत्पत्तिदर्शनमित्यत उक्तं — फूत्कारा-दिति । एवमूष्मत इत्यपि ध्येयम् । वक्ष्यते च भाष्ये भगवत्पादैः--"आपः " इत्यत्र "घर्मात्स्वेदादिदृष्टेः" इति। यत् "अपिचादित्योऽ-न्नं चोद्गीथप्रतिहारयोः देवते "इत्यादिनोक्तं परभाष्ये—"कत-मा सा देवतेति। आदित्य इति हो याच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुचैस्सन्तं गायन्ति, सेषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता " इति, तथा "कतमा सा देवतेति । अन्नमिति होवाच सर्वाणि हवा इमानि भू-तान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति, सैघा देवता प्रतिहारमन्वा-यत्ता '१ इत्यादित्यात्रयोरब्रह्मत्वदर्शनात् तत्समाख्यानात्प्राणस्याप्य-CHA.—VOL. III 5

चान्द्रका

क्येऽधिका शङ्का । न च 'कतमा सा देवतोद्रीथमन्वायत्ता आदित्य इति होवाच' इत्यादिना उद्गीथादावादित्यादेरब्रह्मण एव देवता-त्वेवनोक्तत्वात् तत्सिन्निहिते प्रस्तावेऽप्यब्रह्मण एव देवतात्विमित्यधि-का शङ्केति वाच्यम्, पूर्वीधिकरणेऽपि "अपां का गतिरिति असौ लोक इति होवाच" इत्यादिकेनाब्रह्मण एव गतित्वेनोक्ततया त-प्रकाशः

ब्रह्मत्वमिति शङ्कान्तरं, तद्प्यनूद्य पूर्ववैषम्येण निरस्यति—न चेति । " उद्गीथमन्वायत्ता " इत्यर्थानुवादोऽयम् । पूर्वीघि-करणविषयवाक्येऽपि "का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच, स्वरस्य का गातिरिति प्राण इति हे।व।च, प्राणस्य का गतिरिति अन्नामिति होवाच, अन्नस्य का गतिरिति आप इति होवाच, अपां का गतिरिति असौ छोक इति होवाच " इति शाछा-वत्यप्रशात्तरत्वेन दाल्भ्येन स्वर्गलोकस्य गतित्वोक्तो, '' अप्रतिष्ठितं वै किल ते दालम्य साम " इति तत्पक्षे प्रत्याख्याते, दालम्येन पुनः "अमुप्य लोकस्य का गतिः" इति प्रश्ने कृते, "अयं लोक इति होवाच " इति पृथिवीलोकं गतित्वेन शालावत्यो दाल्भ्यम्-वाच । तत्पक्षे च जैबिछिना "अन्तवद्वै किल ते शालावत्य साम" इति प्रत्याख्याते, तर्हि "अस्य लोकस्य का गतिः" इति शालावत्यकृतप्रशोतरत्वेन "आकाश इति होवाच" इति श्रवणात् प्रायपाठरूपसन्निधानादित्यर्थः । ननु "असौ लोकः"

त्सन्निधानात् "अस्य लोकस्य का गतिः" इति वाक्येऽप्याका-शस्याब्रह्मलं युक्तमिति साम्यात् ।

प्रकाशः

इत्यादौ ब्रह्मलिङ्गाभावात् ''अप्रतिष्ठितं किल'' इत्यादिना तस्य दूषितत्वाच स्वर्गादेरब्रह्मत्वेऽप्याकाशस्य सर्वभूतकारणत्वा-दिब्रह्मिछङ्गवत्त्वात् "परोवरीयो हास्य भवति" इत्यादिफल्रश्न-वणाच ब्रह्मत्वमेव । प्रायपाठस्य संशये सत्येव निर्णा-यकत्वेनेह सन्देहाभावात् । उक्तं च पूर्वतन्त्रे—"विशये प्रा-यद्शीनात्" इतीति चेद्धन्त तहीं हापि भूतसंवेशनादिबह्मालिङ्गादृह्य परमस्तु । तदैतदुक्तं—साम्यादिति । न च "आदित्यमुचैस्स-न्तं गायन्ति '' इत्यादिब्रह्मछिङ्गावभासान्त्र स्वर्गीदिकवाक्यतौरुय-मिति वाच्यं, एवं तर्हि तस्य तत एव ब्रह्मपरत्वावद्यम्भागेना-ब्रह्मसिन्नधानमसिद्धमिति नाम्यधिकाशङ्का युक्ता। उक्तं च--

आदित्यसंस्थितो विष्णुर्यत्सदा सर्वगीतभुक् । राजादौ गीतमप्यज्ञैर्भुङ्के गानस्य देवता । उद्गीथदेवता तस्य स एव पुरुषोत्तमः । अन्नस्थेनैव जीवन्ति भूतान्येतानि विष्णुना । प्रतिहारदेवताऽतः स प्रतिहारो हि भोजनम्॥ इति स्मृतावादित्यादेविंष्णुत्वम् । उक्तं च सुधायां— "आदित्यात्रयो-रब्रह्मत्वस्याप्यसिद्धेः। तत्रापि "सर्वाणि हवा इमानि भूतान्यादित्यमु-

यच्चोक्तम् 'पुंनाक्यस्य ' इत्यादि, तत्र ब्रूमः—
अपुंनाक्यद्वयेऽप्येकेनान्यानुसरणे ध्रुनम् ।
कर्तव्ये साति कळप्तत्वात्संवाद्यवानुरुद्धच्यताम् ॥
तथा हि—प्रमाणभूते पुंनाक्ये प्रत्यक्षादौ च संवादिन एव अनुप्रकाशः

चैस्सन्तं गायन्ति '' इत्यादिब्रह्मछिङ्गसद्भावात् । "अन्नमेव प्रतिह-रमाणानि " इत्येतस्य तु प्रायपाठादुपनीवनार्थत्वेन ब्राह्मत्वात् " इति । एतेनैतत्प्राणस्य ब्रह्मत्वनिर्णयादश्यमावात्तन्निर्णायकस्यान्यस्याभावा-द्त्रेव तन्निर्णीयते इति निरस्तम्। ब्रह्मछिङ्गस्यात्र सन्तात्। पक्षा-न्तरप्रापकस्य चामावेन संशयपूर्वपक्षयोरयोगेन पूर्वन्यायेनैव नि-र्णयसिद्धेरिति । उक्तं च सुधायां—"अत्रापि संशयाद्ययोगात्" इति । एवमभ्यधिकाराङ्काप्रकारं निरस्य तन्निवर्तकतयोक्तसिद्धा-न्तप्रकारं च निरस्यति-यचौक्तामिति । अपुंवाक्येति । प्र-स्ताववाक्यं तावद्वश्यं स्वापवाक्यकारणवाक्यान्यतरानुरोधेन नेयं, भूतसंवेशनादिलिङ्गमात्रस्यात्र निर्णायकत्वे पूर्वेण गतार्थत्वस्योक्त-त्वात् । तत्र द्वयोरपौरुषेयत्वेऽपि पूर्वपक्ष्युक्तरीत्या मानान्तरसंवा दिस्मापमाक्यमेवानुरोद्धव्यं, लेकि तथा कल्रप्तत्वात् । तथा च प्रस्त.ववाक्यं प्रसिद्धप्राणपरमेवेति न पूर्वपक्षोपमई इत्यर्थः । क्छप्तलादित्येतदुपपादयति—प्रमाणिति । ननु मानान्तरसंवादिनोऽ प्रामाण्यात्कथं तदनुसरणिमति चेत्किमिद्मप्रामाण्यं कि ज्ञातार्थः

सरणीयत्वं क्छप्तमिति इहापि तथैव युक्तम्, अर्थाबाधरूप-प्रामाण्यस्य संवादेन दार्ढ्यात्, अनेपक्षत्वस्य च दैवात्संवादेन अहानेः । सप्रयोजनत्वाय च प्रस्ताववाक्यस्यापूर्वार्थत्वे स्वापवा क्येऽपि तत्त्रसङ्गात् । स्वापवाक्यस्याप्यभिमानिदेवतापर्तवे अपु-प्रकाश:

कत्वमुत मानान्तरसापेक्षत्वरूपम् । आद्य आह—अर्थेति । विषयाबाधरूपं याथाध्येमेव प्रामाण्यं, न त्वनिधगतार्थत्वमन्यत्र निरस्तत्वादिति भावः । एतेन-प्रमाणिसिद्धे मानान्तरसंवादो व्यर्थ इति निरस्तम् । प्रमाणसिद्धत्वेपि तत्रानाश्वासराङ्कानिरासन दार्ळार्थेत्वादिति । द्वितीय आह—अनपेक्षत्वस्येति । स्वापवाक्यं च न मानान्तरमपेक्ष्यार्थं बोधयति, किन्तु तदुक्तेऽर्थे दैवान्मानान्तरः संवादः । न च तावता सापेक्षत्वम् । उक्तं च वाचस्पत्ये--- 'यत्र तु प्रमाणान्तरसंवाद्स्तत्र प्रमाणान्तरादिवार्थवादादपि सोऽर्थः प्रासिः ध्याति, द्वयोः परस्परानपेक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिवैकत्रार्थे प्रवृ-त्तः ' इतीति भावः । स्वापवाक्याननुसरणे कारणवाक्यस्यैवानुसरणे बीजान्तरमाशङ्कचाह-सप्रयोजनत्वायेति । ब्रह्मपरत्व एवापूर्वी-र्थत्वं, न तु प्राणपरत्व इति भावः। 'तत्प्रसङ्गात्' अपूर्वीर्थत्व-प्रसङ्गात् । नन्वत्र ब्रह्मपरत्वेनापूर्वार्थत्ववत्तत्र तन्न सम्भवति, प्राणप-रत्वेन सिद्धतादित्यत आह—स्वापवाक्यस्येति । प्राणवाय्वभिः मानीत्यर्थः । एवञ्च स्वापवाक्यगतप्राणशब्दस्य तद्भिमानिदेवता ।

वीत्वर्थत्वसम्भवाच । अनाशिङ्कतदोषत्वानु द्वयोरिष प्रामाण्यम्, न त्वन्थोन्यमननुसरणम् । अन्यथा श्रुत्या श्रुत्यन्तरसंवादः उप-क्रमाद्यानुगुण्यं च नानुसरणीयं स्यात् । मानान्तरिवरोधश्च न परिहार्थस्यात् । तदुक्तं भामत्यामिष-- 'यद्यपि श्रुतयः स्वतः प्र-माणतया अनपेक्षाः । तथाऽपि मानान्तरोपनीतार्थवरोन व्यवस्थाप्यन्ते ' इति । तस्मात्परेषामिषकरणमयुक्तम् ॥

केचित्तु--- क्रत्स्नस्य जगतः प्राप्तिद्धप्राणाधीनप्रवृत्तचादिद्शीनात् प्रकाशः

रत्वेन तद्नुसारेण प्रस्ताववाक्यस्यापि देवतापरत्वे अपूर्वत्वलाभान्न ब्रह्मपरत्निसिदिरिति भावः । यद्प्युक्तं—'अपुंवाक्यतयाऽनाराङ्कि-तदोषत्वान्नान्यानुसरणं ' इति, तदपि नेत्याह—अनाशिङ्कतेति । संवादइति। 'नानुसरणीयः' इति योज्यम्। मानान्तरेति । 'अन्यथा ' इत्यनुवर्तते । अपोरुषेयेऽप्यन्यानुसरणमित्यत्र तद्वचनमेव संवादयति -उक्तं चेति । एतेन स्वापवाक्यं संवर्गविद्यायां श्रूयते, प्रस्ताववा-क्यं तु उद्गीथावद्यायां, अतस्तयोर्नेकवाक्यत्वामिति सिद्धान्त इति निरस्तम् । ब्रह्मकारणवाक्यस्यापि तथात्वादिति । यदत्र केश्चिदुक्तं-''प्राणस्य प्राणः प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" इति चोदा-हरणमिति, तत्तु परभाष्य एवं संशयानुद्येन दूषितत्वान निराकृतम् । रामानुजीयमतमपाकरोति—के चित्त्वित । "प्रस्तोतयी देवता" इति वाक्ये निखिलनगत्कारणतया प्राणशब्दानिर्दिष्टः प्रसिद्धः प्राणः परमात्मा वेति सन्देहे पूर्वपक्षादिकमनुवदति -- कृत्स्नस्येति ।

प्रस्ताववाक्ये प्रसिद्धप्राण एवाच्यते इत्याकाशाधिकरणादधिकाश-ङ्कायां, शिलाकाष्टादिषु तद्भावात् 'सर्वाणि' इत्यस्यायोग इति परिहारोभिऽपेत इत्याहुः । तन्न, प्राणाधीनप्रवृत्तिकं शरीरामिव तद-नधानप्रवृत्तिकं शरीरादन्यदिप बहु पश्यतः पूर्वपक्षिणः प्राणाधीनप्रवृत्तिकामिति राङ्काऽयोगात् ।

शिलेति । शिलाकाष्टाचनेतनेषु प्राणायत्तस्थित्यदर्शनात् "सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राणमवाभिसंविशनित प्राणमभ्युज्जिहते " इति सर्वेपदायोगादत एव च "सर्वाणि हवा इमानि" इति प्रसिद्धवित्रिद्देशादेव हेतोः प्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैविति सिद्धान्त इत्यर्थः । पूर्वपक्षस्य निर्देलत्वेनान्दितं निरस्यति - तन्नेत्यादिना ।

एतेन, यत्केन चित्प्रलिपतं-पूर्वत्राकाशपदेन परमाकाशस्य परप्र-कृतिरूपस्य ग्रहणेन तद्भेदादस्त्वीश्वर आकाशः । प्रस्ताववाक्य-गतप्राणस्तु "प्राणाद्भेयव खल्विमानि भूतानि" इत्यादिश्रुतेः प्रसिद्धप्राण एवेति राङ्कायां, सर्वकारणत्वादिलिङ्गात्प्राणश्चित एव, "प्राणा-द्ध्येव " इति श्रुतेस्त्वानन्दरूपस्य ब्रह्मणः कारणत्व एव ता-त्पर्यमिति परिहार इति । उक्तं च-

प्राणे तु का गतिरिति प्राणाद्ध्येवेत्यपि श्रुतेर्नेतत् । शिव एव सोऽपि छिङ्गात् सा श्रुतिरानन्दिविश्रान्ता ॥ इति, तिन्नरस्तम्, पूर्वत्रापि "आकाशाद्वायुः" इत्यपि श्रुतेस्स-

ग्रन्थस्तु स्पष्टार्थः ॥

प्रकाशः

स्वात् । ऐकाधिकरण्ये तु "अत एव " इति विन्यासायोगात् । "प्रा-णाद्ध्येव" इत्यादेर्विष्णुपरत्वेनानन्दमयाधिकरण एव साधितत्वाच्च । सिद्धान्तोऽप्ययुक्तः,

प्राणस्थिविष्णुना सर्वे प्रसूयन्ते यतस्ततः ।
प्रस्तावदेवता स स्यात् प्रस्तावस्तु जनिर्यतः ॥
इत्यादिव्याख्यानद्धपस्मृतिविरोधाञ्च । "प्राणः स्थूणा अयं वाव

शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः " इति श्रुतिविरोधाच ।

द्वावात्मानो हि देवेषु द्वी प्राणी द्वी च चतनी । अज्ञानाभिभवास्पृष्टी वायुनिरायणश्च तो ॥ तदन्ये चेतनास्सर्वे प्राणाश्चात्मान एव च । अज्ञानाभिभवस्पृष्टास्तस्मात्ते ह्यधमाः स्मृताः ॥ मध्यमो वायुरेवेक उत्तमः केवलो हरिः ।

इति ब्रह्माण्डपुराणिवरोधाचेति । उपन्यासमुखेनैव टीकाग्रन्थस्थ वि-वृतत्वान्नाक्षरार्थवर्णने यतितव्यमित्याह—ग्रन्थस्त्वित ॥

॥ इति प्राणाधिकरणम् ॥

--अथ ज्योतिरधिकरणम्--

"यो वेद निहितं गुहायाम्" इत्युक्तम् । तच गुहा निहितं "वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुवीं ३ दं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् । वि मे मनश्ररति दृर आधीः किं स्विद्व-क्ष्यामि किम्रु नू मनिष्ये '' इति ज्योतिरुक्तम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धज्योतिनीन्ना ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपाद-नादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः। श्रुत्यधिकरणसङ्गती विषयवाक्योदाह-रणपूर्वकं विषयसंशयो च सूचयति—यो वेदेति। "यो वेद नि-हितं गुहायाम् " इत्यानन्दमयस्य हृदयगुहा।निहितत्वमुक्तम्, मन्त्र-वर्णीकस्यैवान्नमयादिशब्दैरुच्यमानत्वात् । तद्गुहानिहितत्वं मे कर्णा पतयतः " इति कस्य चिज्जचोतिषः प्रतीयते, मे कर्णी ज्योतिषो विरुद्धं पततः, चक्षुश्च विरुद्धं पतति, यदिदं हृद्य आहितं ज्योतिस्तद्प्यत्यन्तं कर्णादिविरुद्धं वर्तते, मे मनश्चातीव विरुद्धं चरति, अतो व्याप्तबुद्धिरप्यहं कि नु वक्ष्यामि, कि वेदानीं चिन्तयामीति । एतच यदि विष्णेरन्यत्तह्यीनन्दमयत्वं चान्यस्यैव प्रसज्येतेति निर्णेयं भवति । तज्ज्ञचोतिरत्र विषयः । कि विष्णुरुतामिरिति सन्देहः । गुहानिहितत्वं ज्योतिश्राब्द्स्यामौ प्रसि-द्धिश्च सन्देहबीनिमाति भावः । तत्र सयुक्तिकं पूर्वपक्षयति---तचीति । तज्जचोतिरप्रिरेव भवेत्, एतत्सूक्तस्याप्रिसूक्तत्वात्। न CHA.—VOL. III.

तच ज्योतिरियस्कत्वात्मसिद्धेश्राप्तिरेवेति माप्तम् । अत आह-॥ ओम् ज्योतिश्वरणाभिधानात् ओम् ॥

विष्णुरेव ज्योतिः, कर्णादीनां विचरणाभिधानात् । स हिं ''परो मात्रया तन्वा वृधान'' इत्यादिना कर्णादिविदृरः ॥३४॥

तत्त्वप्रकाशिका

च वाच्यम् प्रकरणादिप छिङ्गस्य बलीयस्त्वाद्गुहानिहितत्विल-ङ्गेनास्य बाध इति, ज्योतिकश्रुतेरग्रावेव रूढलात् । न हि लिङ्गं श्रुतिप्रकरणापनाधने शक्तं, यावता श्रुतित एव दुर्वेल्रम् । श्रुति-स्सावकाशेति चेन्न, नाठरनातवेदासि लिङ्गस्यापि सावकाशस्वात्। तथा च सावकाशालिङ्गमात्रात् सावकाशश्रुतिप्रकरणयोर्बेलव-त्त्वादिशिरेवेदं ज्योतिः, ततश्च गुहानि हितत्वमानन्दमयत्वं च तस्येवे त्यर्थः । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतारयति --अत इति । यस्मादिति प्राप्त मत आह सूत्रकार इत्यर्थः। सूत्रं व्याचष्टे-विष्णुरेवेति। वि-ष्णुरेवेदं ज्योतिभेवेत्, कर्णादीनामेतज्ज्योतिर्विरुद्धचरणाभिधानात् कर्णादिविदूर्त्वालिङ्गादित्यर्थः । कर्णादिविदूरत्वाभिघाडनेपि कुता वि-ष्णुरिदं ज्योतिरित्यत आह—सही ति । मीयन्ते विषया अ-नेनेति मात्रा इन्द्रियगणस्ततस्त्वं पराऽसीत्यर्थः । न च प्रकः रणविरोधः, लिङ्गेन प्रकरणनाधोपपत्तेः। न च श्रुतिविरोधः, श्रु-तेर्विष्णाविष सावकाशालात् । महायोगविद्वद्वृहिसङ्गावेन मुख्यलाच । निरवकाशिक्केन सावकाशश्रुत्यादेवीघोपपत्तेः । अतो विष्णुरेवेदं ज्योतिरि। तस्यैव गुहानिहितत्वमानन्दमयत्वं चेति सिद्धम् ॥

॥ ओम् ज्योतिश्वरणाभिधानात् ओम्॥

अत्र त्रीणि द्रीनानि । "ज्योतिः" इत्यादिचतुस्सूत्री एक-मधिकरणम् । विषयवाक्यं तु अग्रिसूक्तस्यं "ज्योतिईदय आहितं यत्'' इति वाक्यमेवेत्येकं मतम् । इदं च "ज्योतिः " इत्यस्य सूत्रस्य अग्निसूक्तस्थं वाक्यमेव उदाहृत्य, "इदं चैकमधिकरणं" इति वदतः तत्त्वप्रदीपकृतोऽभिप्रेतम् । मतान्तरं तु—चतुस्सूत्रचा एका-धिकरणत्वेऽपि, विषयवाक्यं "ज्योतिः " इत्यस्यापि "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिः " इति च्छान्दोग्यवाक्यमेवेति । इदं च "छन्दोऽभिधा-नात् " इति सूत्रव्याख्यानह्मपं "नित्यत्वादेव शब्दानाम् " इत्य-नुव्याख्यानं, "ज्योतिश्चरणाभिधानात्" इत्यधिकरणं तात्वयतो

॥ ओम् ज्योतिश्वरणाभिधानात् ओम् ॥ " टीकासु च यद-स्पष्टं " इति प्रतिज्ञानुरोधेन टीकाकतां योजनाभेदेषूपपत्तीर्विवक्ष-विरोधं च परिजिहीषुस्तदुक्तयोजनाभेदान द्रीयति अत्रेति । " त्रीणि दर्शनानि " इत्युक्तचा त्रयमप्युपादेयमिति सूचयति । चतुस्सूत्रीति । " ज्योतिः " इत्येकं, " छन्दोऽभिधानान्नोति चन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् " "भूतादिपादव्यपदेशो पपत्तेश्चैवम् " " उपदेशभेदान्नेति चन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् " इति चतुस्सूत्री । तत्त्वप्रदीपेति । प्राचीनभाष्यव्याकर्तुः । " इतिसूत्रः व्याल्यानरूपं '' इति सुधारीत्योक्तम्, एतन्मते ज्योतिसमूत्रस्यापि

विवृणोतीत्यवतार्थ, "ज्योतिः" इति सूत्रस्य च्छान्दोग्यवाक्यमेवोदाहरतः सन्नचायरत्नावछीकारस्याभिन्नतम् । मतान्तरं तु—ज्योतिस्सूत्रमेकमधिकरणं, "छन्दः" इत्यादित्रिसूत्री त्वधिकरणान्तरमिति ।
इदं च टीकाकारस्याभिन्नतम् । न चात्राऽऽद्यपक्षे अग्निसूक्ते गायत्रीक्ष्यच्छन्दोऽभिधानभूतादिपाद्व्यपदेशोपेदशभेदानामभावेन "छन्दोऽभिधानात्" इत्यादेरयोग इति वाच्यम्, "ज्योतिर्द्धदय आहितं यत्" इति अग्निसूक्तस्थस्येव ज्योतिषः छान्दोग्येऽपि ज्योतिरुश्रुत्या, "योऽयमन्तर्द्धदये" इति द्धदयनिहितत्वरूपधर्मेण च
प्रकाशः

तात्पर्यतो व्याख्यानरूपत्वात् । यद्वा—साक्षाच्छन्दस्सूत्रस्यैव व्याख्यान्तरूपत्वाभिश्रायेणैवमुक्तम् । 'इत्यनुव्याख्यानं इत्यवतार्य ' इत्यन्वयः । सन्नचायेति । प्राचीनानुव्याख्यानव्याख्यातुः । टीकाकारस्येति । तत्त्वप्रकाशिकाकृतः । एवं मतभेद्मुपन्यस्य तत्त्वप्रदीपपक्षे "वि मे कर्णा पत्यतः" इत्यिमूक्तगतस्येव सर्वत्र विषयवाक्यत्वेऽनुपपित्तमाशङ्कच्य समाधत्ते—न चेति । अभावेनेति । "गायत्री वा इद् सर्वं भूतं यदिदं किञ्च" इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्य एव सन्त्वेन तस्य च्छन्दः प्रभृतिसूत्रेष्वविषयत्वे तेषामयोग इत्यर्थः । 'ज्योति-इश्वत्या ' ' अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते " इति

शाखान्तराधिकरणन्यायेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनैकत्वात् । अन्यथा अने-काधिकरणपक्षेऽपि च्छान्दोग्योक्तस्य ज्योतिषो "गायत्री वा इद्रं सर्वेष् " इति श्रवणाच्छन्दस्त्वेऽप्यग्निसूक्तस्थस्य च्छन्दस्त्वानापन्या पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताक्षेपेण उत्तराधिकरणपूर्वपक्षी न स्यात् । तथा च "छन्दोऽभिधानात्" इत्यस्यायमर्थः अग्निम्कस्यं ज्योतिर्न विष्णुः, अस्यैव ज्योतिषः छान्दोग्ये गायत्रीत्वाभिधानादिति । प्रकाश:

ज्योतिरुश्रुत्या । शाखान्तरेति । अधिकरणशरीरं प्रागुक्तम् शा-स्त्रयोनिसूत्रे । " एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्" इति सि-द्धान्तसूत्रोपन्यस्तेन फलसंयोगादिसाधारणधर्मकृतप्रत्यभिज्ञारूपेण न्या-येन यथा शाखामेदेऽपि अग्रिहोत्रज्योतिष्टोमादिकमीमेदः, तथा वेद्मेदेऽपि शब्दैक्याद्धेनेक्याज्जचोतिरभेद इत्यर्थः । अग्निमूक्त-गतस्य च्छान्दोग्यगतस्य च ज्योतिष एकत्वमवश्याम्युपेयम्, अन्य-था टीकाकृत्पक्षेऽप्ययुक्तिरित्याह—अन्यथेति । उक्तदिशैकत्वा-नम्युपगतौ । पूर्वेति । ज्योतिरिधकरणेत्यर्थः । अस्त्वेकत्वं ज्योतिषः, किं तत इत्यतः प्रागुक्तानुपपत्तिनिरासप्रकारमाह-तथा चेति । नन्वेवं पूर्वपक्षे अग्निसूक्तस्यं ज्योतिर्न विष्णुः, अन्यत्रनिरूढज्योतिःश्रुतेरिति स्वप्रकरणगतज्योतिश्श्रुतिरूपपूर्वपक्ष-युक्तचभिधानसम्भवेन प्रकरणान्तरगतज्योतिषैक्यं प्रसाध्य, तत्र-त्यच्छन्दस्त्वादियुक्तचिभिधानसमङ्गतम् । न च ज्योतिशश्रुतेरिधदै-

प्रकाशः

वशब्दत्वे अधिभूतशब्दत्वे वा पूर्वन्थायन विष्णुपरतया सावकाशत्वेन न निरवकाशाविष्णुलिङ्गात्माबल्यमिति न सा पूर्वपक्षप्रापिकेति वा-च्यम्, भाष्याद्युक्तदिशा सूक्तरूपिनरवकाशप्रकरणानुगृहीततया प्रा-बल्यादिति चेन्न, वक्ष्यमाणरीत्या प्रकरणान्तरगतज्योतिषोऽपि वि-ष्णुत्वं निर्णेतुमेतत्त्रकरणगतप्रापकापरित्यागेन प्रकरणान्तरगततत्तत्प्राप-काभिधानमुखेनैवंजातीयकसर्वगतज्योतिषो विष्णुत्वाक्षेपाभित्रोयणान्यग-तप्रापकाभिधानात् । न चैवं छान्दोग्यवाक्यमेव सर्वत्रोदाहृत्य तत्रत्य-ज्योतिषो विष्णुत्विनिर्णये कृते तदैक्यादिश्रमूक्तगतज्योतिषोऽपि तन्नि-र्णयः सेत्स्यतीति वाच्यम्, अस्मिन्पक्षेऽपि सिद्धान्ते छान्दोग्यस्थं ज्योतिर्विष्णुः, अस्यैव ज्योतिषोऽअग्निसूक्ते चरणाभिधानात् इति वक्राश्रयणस्य तुल्यत्वात् । नन्वस्मिन्पक्षे केवलं चरणरूपैकयुक्त्यभिधानाय प्रकरणान्तरानुसर्णं तद्र्थं सूत्रं चैकं, तत्त्वप्रदीपपक्षे च पूर्वोत्तरपक्षयोरनेकयुक्त्यभिधानायान्यप्रकरणा-नुसरणं तद्र्थं सूत्राणि त्रीणीति गौरविमति चेन्न, प्रकरणान्तरा नुसरणे समाने युक्त्यादिगतैकानेकत्वादेरप्रयोजकत्वात् । प्रधानसूत्रे प्रकरणान्तरानुसरणापेक्षया गुणसूत्रेष्वेव तदनुसरणस्य न्याय्यत्वाच । चरणेन ज्योतिषो विष्णुत्व पूर्वमभिहितेऽन्यप्रकरणगतप्रापकान्तरावष्ट-म्मेन पूर्वीकाक्षेपरूपशङ्काया अनन्तरमेवोदयाचेति तात्पर्यात् । उक्तं

च न्डिका

एवं भूतादिपादव्यपदेशादावि द्रष्टव्यम् । न च पूर्वपक्षे अग्निमू-क्तस्याभिपरत्वात्, छान्दोग्यस्य च च्छन्दःपरत्वात् प्रत्यभिज्ञाऽयोग इति शङ्कचम्, अस्मिन्मते "तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री" इति श्रुतौ अग्निश्च ह्यानितिभन्नार्थते जश्शब्दगायत्रीशब्दयोः सामानाधिकरण्यद्-द्यीनेनाप्रौ गायत्री शब्दस्य, गायत्रचां वा अग्निशब्दस्य सम्भवे-नाग्निसूक्तवत् छान्दोग्यस्यात्रिपरतायाः, छान्दोग्यवद्ग्निसूक्तस्याऽपि गायत्रीपरताया वा सम्भवेन द्वयोरप्येकार्थत्वात् । न चान्निसूक्तस्थेन

च तत्वप्रदेषि-"अग्निसूक्तमुदाहृत्य मन्त्रगोचरविचारमाचरता परमवैदि-केनाचार्येण निखिलोऽपि वेदसमन्वयो विचारितो भवतीति महा-नयं लाभः " इति । एविमिति । अग्रिम्कस्थं ज्योतिर्विष्णु-रेव, अस्यैव ज्योतिषः छान्दोग्ये भूतादिपादव्यपदेशादुपदेशभेदेऽप्यवि-रोधादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः । ननु भवेदेवमनुपपत्तिपरिहारः, यद्युभय-गतज्योतेषा रेकत्वं स्यात् । न चैवं, वाक्यद्वयस्यापि भिन्नार्थ-परत्वात् । अन्यथा "वागेवास्य ज्योतिः" "अधैष ज्योतिः" इत्यादाविप ज्योतिश्श्रुत्यैकत्वं स्यादित्याशङ्कचाह-न चेति । नन्वेवमप्यग्निमूक्तस्थस्य "वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुः" इति कर्णचक्षराद्यगोचरत्वमुच्यते । तत्र च "तदेतदृष्टं च श्रुतं च" इति च्छान्दोग्ये तृतीये दृष्टत्वादिकमुच्यते । अतो नैकार्थ्यमित्यारा-ङ्कचाह —न चेति।

कणीदिविदूरत्वेन "तदेतदृष्टं च श्रुतं च" इति च्छान्दोग्यस्थदष्ट-लादिकं विरुद्धमिति राङ्कचम्, आकारभेदेनिवरोधात् । एकाधि-करणत्वादेव हि "छन्दोऽभिघानात्" इति सूत्रे समन्वेतव्यशब्दा-न्तरमनुक्ता "विकारशब्दान्नेति चेत्" इत्यादाविव पूर्वसूत्रोक्तस-मन्वयबाधकमात्रमुद्धृतम् । भाष्येऽपि च्छन्दस्सूत्रव्याख्यानावसरे "अग्नि-गायत्र्यादि " इति अग्निपदं प्रयुक्तम् । तस्मादाद्यं मतं युक्तम् । प्रकाशः

आकारेति । शुद्धरूपेणादष्टत्वादि, विशिष्टरूपेण दष्टत्वादि-कमित्यर्थः । यद्वा--कात्स्न्येनादछलादि, एकदेशेन दछलादी-त्यर्थः । यद्वा-सूक्ष्मस्यूलाकारभेदेनेत्यर्थः । ननु कुत एवं क र्णीदिविदूरत्वदृष्टत्वादेराकारभेदेनाविरोधं व्युत्पाद्य, अग्निपर्यायते-जश्राब्द्स्य गायंत्रचां अवणेनाग्निसूक्तस्थ च्छान्दोग्यस्थवाक्ययोरैकार्थं चापाद्य ज्योतिरशुत्या गुहानिहितत्वधर्मेण चानेकत्र श्रुतज्योतिष एकत्वव्युत्पादनेनैकाधिकरण्यसमर्थनक्केशः, भिन्नविषयतयाऽधिकरण द्वयमेवास्त्वित्यतः, ऐकाधिकरण्ये सूत्रे भाष्ये च ज्ञापकमाह--एकाधिकरणत्वादेवेति । अनुक्त्वेति । अन्यथा "आकाश-स्ताळ्ळिङ्गात् " "अत एव प्राणः " इत्यादाविव गायत्रचादि-समन्वेतव्यशब्दोपादानं स्यादिति भावः । अग्नीति । अन्यथा गायत्रीपद्मेव प्रयुक्षीतेति भावः । नन्वेवमपि सन्नचायरतावली-कुन्मते छान्दे।ग्यवाक्यस्यैव ज्योतिरादिसूत्रचतुष्टये विषयत्वात्तत्र

द्वितीयेऽपि च्छान्दोग्ये चरणाभिधानाभावेऽपि उक्तरीया वाक्यद्र-योक्तस्य ज्योतिष एकत्वात् 'चरणाभिधानात् ' इत्येतत् न व्यधिकरणम् । तथा च 'चरणाभिधानात्' इत्यस्यायमर्थः--छान्दोग्यस्थं ज्योति-र्विष्णुः, अस्यैव ज्योतिषोऽग्निसूक्ते विचरणाभिधानात् इति । य-द्यपि च्छान्दोग्योक्तस्य ब्रह्मत्वे "यद्वैतद्र्ह्म" इत्यादिश्रुतिछि-ङ्गानि स्ववाक्यस्थानि सन्ति, तथाऽपि तत्तत्सूक्तस्थनिरवकारावि-ष्णुलिङ्गैः सावकाश्युतिसूक्तवाधेन भिक्षुकपादप्रसरणन्यायेन सर्व-वेदानां विष्णौ समन्त्रयं दर्शयितुं सूत्रकारेण अग्रिसूक्तस्थं लिङ्गमु-क्तम् । तस्मात् द्वितीयमपि निरवद्यम् ।

प्रकाशः

च्छन्दोभिधानादिसम्भवेऽपि चरणदाब्दितकर्णादिविद्रत्वादेरभावेन चरणाभिधानादित्ययुक्तामित्यत आह—द्वितीयेऽपीति । 'पक्ते' इति वर्तते । नन्वयुक्तमेतत्, छान्दे। यगतज्योतिषो विष्णुत्वे तत्र-त्यानां "तता ज्यायांश्च पूरुषः" "यद्देतद्भक्षा" "य एतामेन ब्रह्मोपनिषदं वेद '' इति श्रुतीनां, "एतामेव नातिशीयन्ते '' इति सर्वे तमत्वगानत्राणकर्तृत्वभूतादिपादत्वादि छिङ्गानां च त्यागे-नान्यगतलिङ्गोदाहरणे प्रयोजनाभावादित्याशङ्कचाह—यद्यपीति । एवं मतद्वेय एकैकं वाक्यमुदाहरणमुपेत्य सूत्राणां सामञ्जस्यमु-क्तम् । अधुना, मतद्वयेऽपि वाक्यद्वयमुदाहरणं, पूर्वोत्तरपक्षन्याय-साम्याचैकाधिकरणता । नहि विषयभेदमात्रेणाधिकरणभेदः । अतो CHA.—VOL. III.

यद्वा—मतद्वयेऽपि वाक्यद्वयमप्युदाहरणम् । यथा हामिसूक्तस्थवाक्ये प्रकरणानुगृहीतश्रुत्या पूर्वःपक्षः, तथा छान्दोग्येऽपि "गायत्री वा इदं सर्वं" इत्युपक्रमात्, "सेषा चतुष्पदा षद्विधा गायत्री" इति चो-पसंहारात् तस्य गायत्रीप्रकरणत्वेन, तदनुगृहीतज्योतिरश्रुत्या पूर्वपक्ष इति पूर्वपक्षयुक्तिसाधारण्यात्, तथाऽग्रिसूक्ते निरतिशयवैभवलक्षणचर णेन सिद्धान्तवत्, छान्दोग्येऽपि "एतामेव नातिशीयन्ते" इति निरित्शयवैभवरूपेण चरणेन सिद्धान्त इति सिद्धान्तयुक्तिसाधारण्याचेका-धिकरणता । यथाऽऽघाराभिहोत्राद्यधिकरणेषु "आवारमावारयति" "अभिहोत्रं जुहोति" इत्याद्युदाहरणभेदेऽपि द्रव्यदेवतालक्षणयाग-रूपाभावान्त्रानयेगिविधत्वमिति पूर्वपक्षयुक्तिसाधारण्यात्, मन्त्र-वर्णादिना देवतादिलामात्र रूपाभाव इति सिद्धान्तयुक्तिसाधारण्यात्, मन्त्र-वर्णादिना देवतादिलामात्र रूपाभाव इति सिद्धान्तयुक्तिसाधारण्यात्, पर्वाच्याच्या एकाधिकरणता, तद्वत्।

प्रकाश:

न वैयधिकरण्यमित्याह—यद्वेति । छान्दोग्येऽपीति । 'तदनुगृहीतश्रुत्या' इत्यन्वयः । तत्र गायत्रीप्रकरणत्वं साधयति—
गायत्री वा इदमित्यादिना । चरणेनेति । 'वि' कर्णोदीनिद्रयापरिच्छेद्यत्वरूपविचरणेनेत्यर्थः । साधारण्यादिति । 'मूतादि'
इति युक्तचन्तरं तु च्छान्दोग्यमात्रासाधारणीमिति वक्ष्यत इति
भावः । वाक्यमेदेऽपि न्यायसाम्यादैकाधिकरण्ये दृष्टान्तमाह—
यथेति । अधिकरणशरीरं प्रागुक्तम् समन्वयसूत्रे । द्रव्यदेवते
हि यागस्य रूपमुच्यते । तद्छामे सित विधानयोग्यस्वरूपवि-

छन्दस्सूत्रेत्र तु च्छन्दश्शब्दोऽग्नेरप्युपलक्षकः। अत एव "अग्निगाय-त्रचादि " इति भाष्ये अग्निपद्प्रयोगः। "उपदेशभदात्" इति पूर्वपक्षयुक्तिः, "भूतादिपाद" इति सिद्धान्तयुक्तिश्च

रोषानवगत्या नानयोर्थागविधित्वामिति "द्धा जुहोति" "सन्त-तमाघारयति '' इत्यादिवाक्यप्राप्तहोमाघारसमुदायानुवादत्वरूपपूर्वपक्ष-युक्तिसाधारण्यात, "अभिज्योतिज्योतिरभिस्त्वाहेति सायं जुहोति" "इन्द्रं ऊर्ध्वोऽध्वर आघारमाघारयति" इति वचनविनियुक्तमन्त्र-वर्णात्, "दधा जुहोति" "चतुर्गृहीतं वा एतदभूत्" इत्यादिना च देवताद्रव्यलाभरूपस्वतन्त्रहोमाघारविधिरिति सिद्धान्तयुक्तिसाधार-ण्याचेत्यर्थः । आदिशब्देन चित्राज्याधिकरणयववराहाधिकरणादेर्प्रह-णम् । ननु वाक्यद्वयेऽपि ज्योतिष एव विषयत्वेन ज्योतिसमूत्रे ज्योतिर्मात्रग्रहणेऽपि च्छन्द्रस्मूत्रे च्छन्दे।मात्रग्रहणं न युक्तम् । न ह्युभयत्र च्छन्द इत्येव पूर्वः पक्षः, किन्तु सूक्ते अग्निरिति, . छान्दाग्ये छन्द इतीत्यत आह--- <mark>छन्दरसूत्र इति । गायत्रीरूप</mark>च्छ-न्दिस उपदेशभेदादिस्हपानुपपत्त्यन्तरं उद्घाव्य समाधातुं तस्य मुखतः कीर्तनामिति मानः । उपलक्षकत्वे ज्ञापकं - अत एवेति ! नन्वाद्यसूत्रद्वयस्य कथाश्चिद्वाक्यद्वयसाधारण्यसम्भवेऽप्युत्तरसूत्रद्वयस्य न तत्सम्भवति, सूक्ते भूतादिपादव्यदेशादेरभावादित्यत आह-उप-देशेति । यथाऽऽनन्दमयाधिकरणे ''तखेतुव्यपदेशात्'' इत्या-

च्छान्दोग्यवाक्यमात्रासाधारणी । एवश्च यथा अर्थवादनये महमते एको विचारः अर्थवादमन्त्रादिसाधारणः, अन्यस्तु अर्थवादमात्रासाधा-रण इति द्विपवी विचारः, तथाऽत्राप्युक्तरीत्या द्विपवी विचारः । प्रकाशः

नन्दमयमात्रासाधारणं, तद्वदिति भावः । मीमांसकसंमत्या चोक्त-मर्थं निष्कष्याह—एवश्चोति । अर्थवादाधिकरणं प्रागुक्तं आद्या-धिकरणे । तत्र "आम्रायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतद्थीनाम्" इति मूत्रेणाक्रियार्थानामर्थवादमन्त्रनामधेयानां आनर्थक्यादप्रामाण्यः मिति पूर्वः पक्षः, "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इति सिद्धान्तसूत्रस्थेन तुशब्देन, "तुल्यं च साम्प्रदायिकं" इति सूत्रेण वा कुत्स्नस्वाध्यायपुरुषार्थपर्यवसाय्यध्ययनविधिमहिस्नाऽर्थवा-दादीनां सप्रयोजनत्वावसायेन प्रामाण्यमिति सिद्धान्त इति साधा-रण एको विचारः, पुनरर्थवादानां द्वाराभावादप्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः, सिद्धान्तसूत्रे स्तृतित्रहणात् द्वारसम्भवात् त्रामाण्यमित्यसाधारणा अन्यो विचार इति यथा द्विपर्वा विचारः, तथेहाऽपि वाक्यः द्वयगतज्योतिश्राब्दार्थः विष्णुरन्यो वेति संशयेऽग्रिच्छन्दस्त्वा-भिधानादप्रसिद्धज्योतिगीयत्रीपदप्रयोगे प्रयोजनाभावात्र विष्णुः किं त्वन्य इति प्राप्ते, उभयत्र चरणशब्दितापरिच्छिन्नवैभवत्वस्या भिधानात्त्रथोपासनार्थमप्रसिद्धपदप्रयोगस्यापि सम्भवाद्विष्णुरिति सि द्धान्त इत्येको विचारः, पुनः छान्दोग्यस्थज्योतिर्न ब्रह्म उपदेश-

अत एवास्य तत्त्वप्रदीपे अन्तर्भेदाधिकरणत्वमुक्तभिति दिक् ॥ तृतीयेऽपि प्रकाशः

भेदादिति प्राप्ते, भूतादिपादव्यपदेशादिना सिद्धान्त इत्यन्यो वि-चार इति द्विपर्व विचार इत्यर्थः । 'अत एव' साधारणा-साधारणद्विरूपविचारत्वादेवेत्यर्थः । ननु

नित्यत्वादेव राब्दानां तत्स्वभावः कथं ततः । इत्यनुव्याख्यानाक्तायाः पूर्वपक्षयुक्तेः "तादशत्वाच तच्छक्तेः" इत्युक्तसिद्धान्तयुक्ते श्राग्निमूक्तस्थज्योतिष्ययोगात् कथमिदमुदाहर-मिति चेन्न, तयोर्भूतादिपादव्यपेदशादिवत् गायत्रीवाक्यमात्रासाधा-रण्येनापपत्तः । अत एव द्विपवी विचार इत्युक्तम् । नन्वथा-पि ज्योतिस्सूत्रे इदमश्रिसूक्तमेव न विष्णुसूक्तमिसध्यापकप्रसि-देरज्ञानमूलत्वादिरूपो न्यायो व्युत्पाद्यः, उत्तरत्रिसूत्रचामनादिनि-त्यस्यापीशाधीनत्वादिन्युत्पादको न्याय इति न्यायस्य न्यव-स्थितत्वात् विषयस्यापि व्यवस्थयाऽधिकरणभेदश्च वाच्य इति चे-न्न, अन्तरागर्भिणीन्यायेनोपपत्तेः । अत एवान्तर्भेदाधिकरणत्वमुक्त-मित्युक्तम् । एवमन्यद्प्यूह्ममिति भावेनोक्तं—दिगिति । एवं मतद्वयं समर्थ्य टीकाकारमतं चोपपन्निमत्याह--तृतीयेऽपीति । 'पक्षे' इति सम्बध्यते । यदुक्तं समन्वेतव्यशब्दानुक्तेः छन्दः-प्रभृतिसूत्रत्रयं न भिन्नाधिकरणमिति, तत्र किं साक्षादनुक्तिरभि-प्रेता, अर्थमूचनमपि वेति। आद्यः कल्पो व्यभिचारीत्याह--

"कम्पनात् " "शब्दादेव प्रिमतः" इत्यादाविव अधिकरणान्तरत्वेऽपि समन्वेतव्यशब्दान्तरस्य साक्षाद्नुकिर्न विरुद्धा । सूचनं तु प्रकृतेऽपि " छन्दोऽभिघानात्" इत्येनेन कृतम् । भाष्येऽग्निपदं तु अन्यत्रप्रसिद्धस्य गायत्रीपदस्य विष्णौ प्रयोगे प्रयोजनमत्र वदता सूत्रकृता पूर्वत्रो त्तरत्र च अग्रचादिपदस्य विष्णौ प्रयोगे प्रयोजनं सूचितमिति द्शीयतुम् । अन्यथा मतान्तरेऽपि "अग्निगायत्रचादि" इत्या-दिपदं व्यर्थं स्यात् ।

प्रकाशः

कम्पनादिति । तत्र "महद्भयं वजमुद्यतं" इति वजत्राब्दः समन्वीयते । "शब्दात्" इत्यत्रेशानशब्दः । "पत्यादिशब्दे-म्यः" इत्यत्र ब्राह्मणशब्दः । न च तत्र ते उपाताः । तथा ऽप्यधिकरणान्तरत्वं तत्र सम्मतिनत्यर्थः । द्वितीये त्वाह— सूचनं त्विति । छन्दःशब्देन गायत्रीशब्दसूचनादिति भावः। ननु तत्मुत्रभाष्ये गायत्रीपदप्रयोगमात्रे कर्तव्ये "अग्निगायत्रचादिः शब्दार्थरूपोऽसाविति चेतोऽर्पणार्थं हि निगद्यते" इत्यामिपद्रोपा-पादानमयुक्तामित्यत आह—अग्निपदं त्विति । प्रयोजनिमिति । तत्तत्पद्पवृत्तिनिमित्तगुणवत्तयोपासनारूपप्रयोजनिमत्यर्थः । 'अत्र ' अधिकरणे । अग्रचादीति । अग्रचाकाराप्राणभूमाक्षरादिपदस्ये-त्यर्थः । 'मतान्तरे' प्रागुपन्यस्तमतद्वयेऽपीत्यर्थः । नन्वधिक-रणान्तरत्वे पूर्वत्राकाशापाधिकरणयोरिवोत्तरत्र च्छन्दोऽधिकरण-

अनुव्याख्यानन्यायविवरणयोः "ज्योतिः " इत्यत्राधिकाशङ्काऽनुक्तिस्तु "अग्निसूक्तिस्थत्वात् " इति भाष्य एवोक्तत्वात् , न तु
तस्यैकाधिकरणत्वात् । "अधिभूताध्यात्माधिदैवगतानामपि शब्दानां "
इति न्यायविवरणे ज्योतिरधिकरणस्य प्रथगुपाध्यनुक्तिरपि तस्याकाशाधिकरणवद्धिभूतगतशब्दविषयत्वं वाऽन्तरधिकरणवद्धिदेवगतशब्दविषयत्वं वेत्यभिन्नत्य, न त्वकाधिकरणत्वमभिन्नत्य । सूक्तविषयत्वमेव हि ततोऽस्य विशेषः । इदं च मतत्रयं सूत्रयोजनामात्रे
भिन्नं, प्रमेथे त्वविरुद्धम् । एवमन्यत्राप्यविरोध ऊद्यः ॥

प्रकाशः

इव च ज्योतिरिधिकरणे ऽम्यिधिकाशिक्कोक्तिः स्यादित्यत आह—
अनुज्याख्यानेति । उक्तत्वादिति । विवरिष्यते चैतदिति भावः ।
नन्वधिकरणोपाध्युक्तिपर्यालोचनया ज्योतिरादिचतुस्सूत्रचा ऐकाधिकरण्यं प्रतीयते । अन्यथा 'सूक्तगताः' इत्यप्युच्येतेत्यत
आह—अधिभूतेति । ननु ताई तेनैव गतत्वात्किमर्थमेतिदित्यत
आह—सूक्तेति । ननु ताई परस्परिवरुद्धत्वान्मतत्रयस्यापि प्रा
माण्याद्वस्तुनि विकल्पस्त्यादित्यत आह—इदं चेति । एविमिति ।
"कारणत्वेन चाकाशादिषु" इत्यादावित्यर्थः । तथा च तत्र वक्ष्यामः॥
एवं टीकाकाररीत्या अधिकरणभेदे समर्थिते सित अन्यत्रानुक्तेः
करतद्द्यस्य विषयोपाधिः, ज्योतिश्राज्यस्य देवतावाचित्वे जडवाचित्वे

तत्र ज्योतिरधिकरणे सूक्तस्था ज्योतिरादिशब्दा उदाहरणम् ।
प्रकाशः

वाडन्तराद्यधिकरणन्थायेन गतत्वादित्यत आह—तत्रेति । सूक्त-गतत्वं विषयतावच्छेदकम् । ज्योतिश्शब्दस्य च वायुवाचिप्राण-राब्द्समन्वयेन तज्जन्याग्निवाचित्वेन बुद्धौ सन्निधानादितरोपलक्ष-णत्वेनोपादानिमति भावः । नन्वस्य टीकारीत्या शास्त्राध्याय-सङ्गतेवेऽपि नात्र पादे सङ्गतिः । तथा हि-- ज्योतिरशब्दस्य भूत-परत्वे आकाशाधिकरणन्यायेन, द्वतापरत्वेऽन्तरधिकरणन्यायेन वि-ष्णौ प्रयोगात् "आकाशोऽर्थान्तरत्वादि" इत्यादावाकाशशब्दस्येव पूर्वीक चन्यत्रप्रसिद्धिभ्यामुभयत्रप्रसिद्धतापत्त्या नात्र समन्वयो युक्तः । न च पादान्त्यप्राणाधिकरणे प्राणशब्दस्य पूर्वं सम-न्वयेऽपि लोकप्रसिद्धचाऽन्यत्रप्रसिद्धत्ववदिहापि स्यादिति वाच्यम्, तत्र पूर्वपक्षे पूर्वोक्त समन्वयस्याक्षेपेण तथात्वसम्भवेऽपीह पूर्वोक्ता-क्षेपामावेन तद्मम्भवात् । न च पूर्वं ज्योतिइशब्दपर्यायस्याप्रि-शब्दस्यैव समन्वयो न ज्योतिश्शब्दस्येति वाच्यम्, "अता" इत्यधिकरणटीकायामदितिश्रुतेः सावकाशत्वोक्तचयोगात् । सवि-त्रादिशब्दसमन्त्रयमात्रेण तत्पर्यायस्याऽऽदित्यशब्दस्य "सर्वेत्र" इत्याधिकरणे सावकाराताया वक्ष्यमाणत्वाच । अत एवाग्रे वक्ष्यति "सावकाशामिश्रुत्या सावकाशविष्णुलिङ्गबाधात्" इतीति चेत्सत्यम्, लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धप्रकरणेन ज्योतिर्नाम्रोऽप्यन्यत्र प्रसिद्धत्वात् ।

प्रकाश:

उक्तं हि—

श्रुत्यादितो लोकतो वाऽपीतरेषु प्रसिद्धता ॥ इति । न चैवं निरवकाशप्रकरणवशेन अन्यत्रैवप्रसिद्धता स्यात्, बलवच्ल्रुतिलिङ्गाद्धेरन्थेष्वेव प्रसिद्धता ।

इत्युक्तेरिति वाच्यम्, नाम्नो विष्णाविष सावकाशत्वात्। प्रागुक्त-दिशा तत्र विवक्षितबलवत्त्वस्यहाभावाच । 'लोकतः' इति टीका तु, पाक् साक्षाद्समन्वितत्वात्समन्वितत्वेऽप्यापाततो होकप्रसिद्धचा वा, प्रकरणस्य लोकतः प्रसिद्धचा परम्परया वा, पूर्वत्रेवात्रान्य-त्रप्रासिद्धिबाधकानिरवकाशालिङ्गाभावादिति वा नेया। न चैवं, येन श्रुतेरन्यत्रप्रसिद्धता तदेव प्रागसमन्वितं प्रकरणं " ईक्षतिकर्म " इत्यत्र स्थानमिवेह समन्वीयताम् । पादसङ्गतिस्तु "अन्तः" इत्यादेरिव फलतस्सेत्स्यतीति वाच्यम्, प्राक् नाम्नः समन्वितत्वेन तस्यैवेह बुद्धिस्थत्वात् । न च प्रागपि नामद्वारा तत्तन्नामयुक्तं प्रकरणमथीत्समन्वितमिति वाच्यम्, नाम्न एव साक्षात्समन्वितत्वेनेहापि धीस्थत्वात् । साक्षाद्रथनिष्ठनामद्वारेणैव प्रकरणसमन्वयस्योचितत्वाच। स्थानस्यापि सन्नामद्वारेणैव समन्वेष्यमाणत्वाच । यदा-न पूर्वोक्तच-न्यत्रप्रसिद्धिम्यामुभयत्रप्रसिद्धता, किं तु श्रुतिलिङ्कादितौरुयेन वा प्रवृत्तिनिमित्तादिसाम्येन वा सा । न चात्र तथा, येनासंगतिः। CHA. - VOL. III. 8

प्राणाधिकरणन्यायागोचरत्वप्रदर्शनेन पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । प्रकाशः

" आकाशोऽर्थान्तरत्वादि" इत्यत्राकाशशब्दस्य उभयत्रप्रसिद्धत्वं तु पादान्त्यप्राणाधिकरणेऽन्यथैव वक्ष्यत इति । ननु भाष्यरीत्या सङ्गन्त्याश्रयणे आनन्दमयाधिकरणानन्तर्यप्राप्तेरत्र निवेशो न युक्त इत्यतः पूर्वसङ्गतिमाह—प्राणिति । एतच्चात्रे स्पष्टमिति भावः । सङ्गतिरिति । प्रत्युदाहरणरूपेत्यर्थः । उक्तं च—

पूर्वन्यायात्ययो यत्र प्रत्युदाहरणा तु सा ।

इति । "यो वेद निहितं गुहायामित्युक्तम्" इति भाष्यं तु, यद्यप्रिसूक्तगतं ज्योतिर्विष्णोरन्यत् , तार्हं तिन्नष्ठगुहानिहितत्वयुक्तानन्दमयोऽप्यन्यः प्रसज्येतेति पूर्वपक्षे आनन्दमयाधिकरणाक्षेपात् , सिद्धान्ते च तत्समाधानात्सफल्ठोऽयं विचार इति प्रयोजनमात्रपरिमिति भावः । एत चान्तरिधकरणप्रयोजनसमर्थनरीत्या समर्थनीयम् । नन्वेवं यदि ज्योतिर्विष्णोरन्यत् , तर्हि तस्यैव गुहानिहितत्वात् प्रागुक्तान्तस्थत्वमि तस्यैवेत्यन्तरिधकरणमप्याक्षेष्ठं शक्यते । एवच्च पूर्वोक्ताक्षेषणोभयत्र-प्रसिद्धत्वशङ्काऽपि नोदेष्यति । न च गुहानिहितत्वमन्यदन्यदन्तस्थत्वं चान्यदिति वाच्यम् , तस्यापि "निहितं गुहासु" इति गुहानिहितत्वाक्तस्य च "यो वेद निहितं" इति मन्त्रवर्णे श्रवणान्मान्त्रवर्णिकस्यैवानन्दमयत्वात्साऽपि

अत्र ज्योतिः किमित्रः किं वा विष्णुः इति चिन्ता । तद्धं किं ज्योतिरश्जुतिप्रासिद्ध्यनुसारेण कर्णादिविदूरत्वलिङ्गं बाध्यमुत विपरीतिमिति । तद्धं किं श्रुत्यनुष्राहकं सूक्तं निरवकारामुत सावक।रामिति ।

प्रकाशः

ज्योतिरित्याक्षेपादस्याक्षेपस्य ऋजुत्वादिति चेन्न, पूर्वत्र तदिष्ठकर-णस्यैवाक्षेपेणेहापि तथात्वस्यैवोचितत्वात्, व्यवहिताक्षेपस्यावि-विशेषात्। अन्तर्नयाक्षेपस्याप्यानन्दमयनयाक्षेपपर्यन्तत्वस्यावश्यकत्वा-च । अन्यथा जिज्ञासाक्षेपपर्यवसानायोगात् । साक्षादेव तदाक्षे-पसम्भवे तद्द्वारा तदाक्षेपस्य वऋत्वाच । न चैवं मनश्रक्षुराद्य-गोचरत्वस्त्रपादश्यत्वश्रवणात्तद्युक्तानन्दमयोऽपि ज्योतिरित्यस्य ऋजुः त्वात्त्रथेवाक्षिप्यतामिति वाच्यम्, अनेकसमिष्व्याहारलभ्यादृश्यत्व-मुखाक्षेपापेक्षया एकवाक्यलभ्यसिन्नहितगुहास्थत्वमुखेनाक्षेपस्यैव ऋजु-त्वादिति । अत्रेति ॥

वि मे कर्णा पतयता वि चक्षुर्वी ३ दं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।
वि मे मनश्चरति दूर आधीः किं स्विद्वस्यामि किमु नू मनिष्ये॥
इत्यित्रसूक्तादिगतज्योतिरादिशब्दो विषय इत्यर्थः । अग्निरिति ।
कोटचन्तरप्राप्त्यभावस्य वक्ष्यमाण त्वादिति भावः । विपरीत ।
मिति । छिङ्गाच्छ्रतिर्वाध्येत्यर्थः । यदि सूक्तं निरवकाशं, तदा
तद्नुगृहीतया वछीयस्या श्रुत्या छिङ्गस्य वाधादिति पूर्वपक्षे

प्रकाश:

फलम्, यदि सावकाशं, तदा दुर्बलया श्रुत्या निरवकाश-छिङ्गबाधायोगात् विष्णुरिति सिद्धान्ते फलमिति स्पष्टत्वात् फल-फिलिभावो नोक्तः । द्वावत्र पूर्वपक्षौ । एकस्तावद्भ्यधिकाराङ्कां विनैव ज्योतिश्श्रुतिविष्णुलिङ्गयोः पूर्वीत्तरपक्षप्रापकयोस्सावकाशत्व-मुपेत्य जात्या बलवस्या श्रुत्यैव लिङ्गबाधः, सूक्तस्थत्वं त्वम्यु-चययुक्तित्वेनाच्यत इति । अन्यस्तु विष्णुलिङ्गस्य निरवकाशत्वमु-पेत्य श्रुतिमात्रेण पूर्वपक्षोद्यायोगाद्म्यिवकाशङ्कयेति । आद्यस्तु टीकानुसारी । अन्त्यस्तु सुघानुसारी । तत्रेयं चिन्तापरम्परा द्विती-यपूर्वपक्षानुरोधेन । आद्यपूर्वपक्षे तु 'उत विंपरातं' इति द्वितीय-चिन्ताऽनन्तरं 'तद्र्थे श्रुत्यनुग्राहकं' इत्यत्र, तद्र्थं कि लिङ्गं सावकाशमुत निरवकाशमिति चिन्ता द्रष्टव्या । यदि सावकाशं, तदा श्रुत्या लिङ्गबाधादिमिरिति पूर्वपक्षे फलम्, यदि निरवकाशं तेन साव काराश्चातिवाधाद्विष्णुरिति सिद्धान्ते फलमिति ध्येयम् । अत्र ज्यो -तिरिमिर्विष्णुर्वी, तदर्थं श्रुत्या लिङ्गं बाध्यं उत लिङ्गाच्छ्रतिः, तदर्थं श्रुतिवाधेन मुख्यार्थेहानिकत नेति, तदर्थं ज्योतिश्श्रुतिप्रवृत्ति-निमित्तं विष्णौ न युक्तमुत युक्तमिति, तदर्थं तमोविरोधित्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुत प्रकाशत्वादिरूपमिति प्रमेयाश्रिताधिकाशङ्कोप-युक्ता चिन्तापरम्परा स्पष्टैवेति, प्रमाणाश्रिताशङ्कोपयुक्तैव सा प्र-द्शितेति ध्ययम्।

पूर्वपक्षस्तु—युक्तः पूर्वत्र वायुसूक्तस्थस्य प्राणश्रुतिमात्रस्य निरवकाशविष्णुलिङ्गैः बाघः। अत्र तु ज्योतिइश्रुतेः न बाधः, प्रकर-णरूपेण सूक्तेन अनुगृहीतत्वात् । यद्यपि ज्योतिश्राब्दः तमोविरो-धिमात्रे प्रसिद्धः, तथाऽपि हृद्याहितत्विङ्गात् "त्वामग्ने तमित्" इत्य-यिराब्दसिवधाना**च** अग्निपरः, न लिमिसूक्तस्थलाज्ज्येतिरशब्दोऽग्नि-परः, तथात्वे सूक्तस्य अग्निश्रुतिसम्पादकत्वेन श्रुत्यनुत्राहकत्वायोगात् । प्रकाश:

पूर्वन्यायाविषरात्वप्रदर्शनपूर्व द्विविधं पूर्वपक्षं सङ्गहेण निर्दि-शति—युक्त इति । अत्रैवं योजना—इदं ज्योतिरिप्रिरेव, न विष्णुः, अग्रौ निरूढज्योतिश्श्रुतेः । न च पूर्ववन्निरवकारा-लिङ्गेन ज्योतिरश्रुतिबाध इति, युक्तः पूर्वत्र स्थस्येत्यादि । प्रकरणोति । उपलक्षणमेतत्, पूर्ववित्ररव-काशिङ्गाभावादित्यपि ध्येयम् । ''सूक्तेनानुगृहीतत्वात्'' इति युक्तिः आद्ये पूर्वपक्षेऽम्युच्चयत्वेन, द्वितीये तु पूर्वपक्षोत्यानार्थमु केति ध्येयम् । ननु पश्रद्धयेऽपि न सूक्तस्य श्रुत्यनुग्राहकत्वं, यावता श्रुतेः सवित्रादिपरत्वत्याजनेनाग्न्यादिपरत्वसम्पादन एवो-पक्षयादित्याशङ्कचानुप्राहकलं साध्यति—यद्यपीति । हृद्योति । तच जाठरजातवेदासि प्रसिद्धामिति भावः । त्वामग्र इति ।

विश्वेदेवा अनमस्यन्भियाना त्वाभन्ने तमसि तास्थवांसम्। इति अवणेन तत्सन्निधानात् छागपशुन्यायेन विशेषश्रुत्या सा-

एतेन—ज्योतिश्राब्दाग्निशब्दौ देवतापरौ चेदन्तरिधकरणन्यायेन ब्रह्मपरौ, भूतपरौ चेदाकाशाधिकरणन्यायेन ब्रह्मपरौ, सावकाशाग्नि-श्रुतेनिरवकाशिवण्णुलिङ्गिर्बाधात् । न चाग्निश्रुतिः प्रकरणानुगृही-तेति वाच्यम्, तत्तत्मूक्तस्थाग्नचादिश्रुतीनां विष्णौ सावकाशत्वे सूक्तानामपि तथात्वात् । सर्वमूक्तानां वेष्णवत्वेऽपि इदमग्निसूक्तं इदं

मान्य श्रुतेरथों पपत्तेरिति भावः । एवं सूक्तस्य श्रुत्यनुत्राहकत्वं समर्थ्य इदानीं पूर्वेण गतार्थतया पूर्वपक्षानुद्यशङ्काप्रकारमनूद्य सुधो-क्तदिशाऽधिकाशङ्कयोत्थानं वक्ष्यन्, लिङ्गस्य निरवकाशत्वाभावात् अधिकाराङ्कां विनेत्र पूर्वपक्षोंद्य इति भावेन टीकाभिमतं पक्षं तावद्विशद्यति—एतेनेत्यादिना । मूक्तस्य श्रुत्यनुप्राहकत्वकथ-नेन निरवकशालिङ्गामावेन चेत्यर्थः । अन्तारिति । निरवकाश-छिङ्गेन सावकारादेवतावाचिश्रुतीनां प्रवृत्तिनिमित्तस्यैश्वर्थादेभैगव-द्रतत्वोक्तचा विष्णुवाचित्वसाधनरूपन्यायेनेत्यर्थः । आकाशेति । अचेतनगतस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य भगवद्धीनत्वादिसमर्थनन्यायेने-त्यर्थः । तमेव न्यायमाह—सावकाशेति । ज्योतिःपदप्रवृत्तिनि-मित्तस्य भगवद्गतत्वेन तद्यीनत्वेन चेति भावः। श्रुतेरुज्जीवकत्व-माराङ्कच तदपि सावकाशामित्याह-न चेति । सूक्तरूपप्रकरणे-त्यर्थः । ननु सूक्तानां वैष्णवत्वे इदमित्रसूक्तमिदं विष्णुसूक्तामिति व्यवस्थानुपपत्तार्निवकाशतेत्यत आह—सर्वेति ।

त्वन्यदिति व्यवस्था तु "अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः" इति वक्ष्यमाण-न्यायेन युक्ता । एवं च सावकाशसूक्तस्य निरवकाशिविष्णुलिङ्गेः सुतरां बाधेन पूर्वपक्षानुदय इति परास्तम् । सावकाशािश्रश्रुत्या सावकाशिव-ष्णुलिङ्गबाधात्। नन्वेवं सावकाशिङ्गस्य सावकाशश्रुत्येव बाधसम्भवात् भाष्ये सूक्तोक्तिव्यर्था । न च "ज्योतिः" इति सामान्यश्रुतेरिश रूपविशेषपर्यवसानार्थं तदुक्तिः, टीकायां "श्रुतिप्रकरणयोः" इति द्विचचनस्य, भाष्ये 'अशिसूक्तस्थत्वाच्च' इति चशब्दस्य चायोगात् । प्रकाशः

वक्ष्यमाणोते । वैश्वानराधिकरणे अग्नचादिशब्दानां विष्णो मुख्यत्वे तत्तत्मूक्तानां तत्तिद्वद्यानां च वैदिकसिद्धव्यवस्थानुपपत्ते-रन्यवाचित्वमेवेति प्राप्ते, अग्नचादिसूक्तादिभिविष्णूपासनयाऽग्नचादावेव विष्णोरभिव्यक्तत्वाद्वा, अग्नचादिसूक्ताद्युपासकेरग्नचादावेव विष्णोरनुस्मरणीयत्वाद्वा, तदुपासकानामग्नचादिस्थविष्णुप्राप्तिस्त्रपाद्वा निमित्तात्मूक्तादिव्यवस्थोपपत्तेरग्नचादिशब्दानां विष्णो मुख्यत्वं, सूक्ता-दीनां तत्परत्वे व्यवस्था च युज्यत इति सिद्धान्त इति वक्ष्यमाण-न्योयनेत्यर्थः । सुत्ररामिति । यदि जात्या प्रबल्लायाः श्रुतेर्वाध-स्तदा स्वभावतोऽपि दुर्वलस्य प्रकरणस्य किमु वाच्यं वाध इती-त्यर्थः । नन्वेविमिति । श्रुतिलिङ्गयोः सावकाशत्वे सतीत्यर्थः । न

चान्द्रका

सामान्यश्रुतेः " लामग्रे" इति विश्वाषोपस्थापके शब्दे सित प्रकरणाप्रतीक्षणाचिति चेन्न, छिङ्गस्यातिशयेन बाधाय सूक्तोक्तेः। अत एवोक्तं
टीकायां " यावता श्रुतित एव छिङ्गं दुवेछम्" इति । निरवकाशं
तु विष्णुछिङ्गं नास्ति, गुहानिहितत्वस्य जाटराग्नाविप सम्भवात्।
निरितशयवैभवरूपकर्णादिविदूरत्वस्य चाग्निश्रुत्यादिवछात् अमावप्युपपत्तेः। सुधायां तु—ज्योतिरिधकरणे 'अधिकाशङ्का "अग्निसूक्तस्थत्वात्" इति भाष्य एव दर्शिता' इत्युक्तम्। तत्र च श्रुतिमात्रण

प्रकाश:

अन्यथा सावकाशिक्षमात्रात् सावकाशश्रुतेर्बछवत्त्वादित्यव ब्र्यात् । प्रकरणस्याप्तिश्रुतिसम्पादकत्वेनोपयोगात्तत्समतया निर्देशो न स्यादित्यर्थः । ननु तमोविरोधिमात्रे प्रसिद्धज्योतिश्शब्दस्याग्रचुपस्थापकत्वं कथमित्यत आह—सामान्येति । अत एवति । श्रुतिवत् सूक्तन्यापि स्वतन्त्रत्वादेव, टीकायां "नहि छिङ्गं श्रुतिप्रकरणबाधेन शक्तं, यावता श्रुतित एव दुर्बछम्" इत्युक्तम् । अतो ज्ञायते सूक्तरूपं प्रकरणमितशयार्थमुक्तमिति । ननु छिङ्गस्य निरवकाशत्वे कथं श्रुतित एव बाध इत्यत आह—निरवकाशं त्विति । निरित्योयित । सर्वथा कर्णादिविदूरत्वस्य काप्यसम्भवादिति भावः । अस्मिन्पक्षे सुधाविरोधमाशङ्कच साऽपि टीकानुसारेण नेयेति भानः । अस्मिन्पक्षे सुधाविरोधमाशङ्कच साऽपि टीकानुसारेण नेयेति भानः । वेन तत्तात्पर्यं वक्तुमाह—सुधायामिति ।

पूर्वेपक्षानुदयात् तदुदयार्थमिषकाराङ्कोक्तिरिति नाभिनायः, उक्तरीत्या सूक्ताभावेऽपि पूर्वपक्षादयसम्भवात्. किन्तु पूर्वपक्षदाब्यार्थं तदुक्तिरित्य भिप्रायः । यद्वा—सुधायां प्राणाद्यधिकरणेषु अधिकाशङ्काप्रदर्शकस्य अनुव्याख्यानस्य ''नन्वेतद्पि पूर्वन्यायेन परिद्वतं न सूत्रारम्भं प्रयोजतीत्यतोऽभ्यधिकाशङ्कां द्शीयति '' इत्यवतारितत्वात्, इहापि पूर्वपक्षीदयार्थमेव भाष्ये अधिकाशङ्कोक्तिरिति सुधाभिप्रायः । एवं च तत्रेत्यं पूर्वः पक्षः—यद्यपि पूर्वाधिकरणन्यायेन निरवकाश-ब्रह्मलिङ्गेः सावकाशाग्निश्रुतिबाधः, यद्यपि च सर्वसूक्तानां वैष्ण वत्वेऽपि "अभिव्यक्तेः" इत्यादिन्यायेन इदमग्रिसूक्तं इदं वायु-सूक्तमिति व्यवस्था सम्भवति । तथाऽपि इद्विमूक्तं न तु वि-प्णुमूक्तमिति अध्यापकप्रासिद्धेरयोगात् सूक्तं निरवकाशम् । एवं च निरवकाशप्रकरणानुगृहीतश्रुत्या निरवकाशमपि कर्णादिविदूर-त्वलिङ्गं बहुवैभवाभिप्रायेण कथं चिद्रप्राविप नेयम् । निरवकाश-

उक्तेति । सावकाशश्रुत्या सावकाशिङ्गवाध इत्युक्तरीत्येत्यर्थः । सुधा-वाक्यस्य यथाश्रुतार्थमनुमृत्याभ्यधिकाशङ्कया पक्षान्तरमाह-यद्वेति । ननूक्तरीत्या पूर्वेणागतत्वात् कथमधिकाशङ्कावकाश इत्यत आह-एवञ्चे-ति । तथाऽपीति । एतेन वैश्वानराधिकरणेन गतार्थताऽपि निरस्ता । एतच्छङ्कानिरासस्य तत्राकृतत्वादिति । कथिश्विदिति । स्वावरापे-क्षया बहुवैभवसत्त्वादिति भावः।

त्वमात्रप्रयुक्तस्य छिङ्गगतस्य प्राबल्यस्य श्रुतिगतान्निरवकाशसूक्त-साहित्यश्रुतिलोभयप्रयुक्तपावल्यात् दुर्बेललात् । लिङ्गे बहुत्वप्रयुक्ते प्राबल्ये सत्यपि तस्य श्रुतित्वरूपस्वभावप्रयुक्तप्राबल्यात् दुर्बेल-त्वात् । अन्तरिधकरणस्थेन्द्रायचादिश्रुतिस्तु न सूक्तानुगृहीतेति । एवं चात्र टीकायां पूर्वपक्षहेतोः सूक्तस्य सिद्धान्तहेतोर्छिङ्गस्य च सावकारात्वामिति पूर्वः पक्षः, सुधायां तु उभयोर्निरवकारात्व-मितीति भेदः । यदा- सुधानुसारेण अत्रापि "सावकाराश्रुतिप्रक-रणयोः" इति टीकायां सावकाशत्वं श्रुतेरेव विशेषणं, न तु प्रकाश.

'निरवकादा' इति सूक्तमात्रविशेषणम् । ननु गुहानिहितत्वकणीदि विदूरत्वविश्वदेवनियामकत्वा।दिलिङ्गानां बहुत्वादुभयप्रयुक्तप्राबल्याद्वलः वन्तं लिङ्गस्येत्यत आह—लिङ्ग इति ।

> द्विविधं बलवत्त्रं च बहुत्वाच्च स्वभावतः । तयोस्स्वभावो बलवान्।

इत्युक्तेरिति भावः। इयं च राङ्का न पूर्वाधिकरणेष्वस्तीत्याह — अन्तरिति । टीकाद्वयपूर्वपक्षाशयं निष्कृष्य दर्शयति -- एवं चेति । एवं पूर्वपसद्दयं प्रस्थानद्वयाभिमतमित्युपपाद्याघुना टीकाग्रन्थोऽपि लिङ्गप्रकरणयोः निरवकाशत्वमुपेत्याधिकाशङ्कयोत्थपूर्वपक्षपरो नेयः, तथा चैक एवोभयत्र पूर्वपक्ष इति भावेनाह--यद्वेति । श्रुत-रेवेति । तथा चोक्तदिशा सूक्तरूपप्रकरणं निरवकाशमित्यभिष्ने-

प्रकरणस्य । टीकायां लिङ्गस्य सावकाशत्वोक्तिश्च कर्णादिविद्रत्व-स्य निरवकाशत्वेऽपि गुहानिहितत्वस्य सावकाशत्वमभिन्नेत्य वा, स्वतो निरवकाशस्यापि सूक्तानुगृहीतश्रुतिविरोधात् कल्प्यावकाश-मभिनेत्य वा द्रष्टव्या । लिङ्गस्य श्रुतित एव बाधोक्तिरपि साव-काशालिङ्गाभिप्रायिति । एते च शङ्क प्रमाणाश्रिते । प्रमेयाश्रिता तु-तमोविरोधित्वस्य ज्योतिइशब्द्प्रवृत्तिनिमित्तस्य सर्वेगतत्वेन तमसा सह स्थिते ब्रह्मण्ययोग इति । तत्र यद्यपि "वैश्वानरो जाय-मानः '' इति अग्निसूक्ते वैश्वानरश्रुतिः जायमानत्विह्यं चास्ति, तथा ऽपि विष्णौ श्रुतेः सावका श्रतायाः, वैश्वानराधिकरणे छिङ्गस्य सावकाशतायाश्च चुम्वाद्यधिकरणे कण्ठोक्तत्वात् न ताम्यां पूर्व-पक्षितं भाष्यटीकयोः ।

सिद्धान्तस्तु--

पकाशः

तिमिति भावः। लिङ्गस्याति। अतएव "जाठरजातवेदसि लिङ्ग-स्यापि सावकाशत्वात् " इत्युक्तामितिभावः । कर्णोदिविदूरत्वादिसा-धारण्येनाह—स्वत इति । एते चोति । श्रुतिसूक्तयोः छिङ्गस्य च सावकाशालमुपेत्योक्ता, निरवकाशालमुपेत्योक्ता चेति शङ्काद्वयमित्यर्थः। प्रमेयेति । इयं च पूर्वोत्तरनयानुब्याख्यानेन तुल्यन्यायतया सूचिता । भाष्यादावचातुर्यमाराङ्कचाहः —तत्रेति ।

सिद्धान्तटीकां विवृण्वन् प्रामाणाश्चितराङ्काद्वयनिरासकन्यायौ

कर्णादीनां विदूरत्वं विष्णोरन्यत्र नैव हि । अमेरतु श्रुतिसूक्तादि सावकाशं परात्मिन ॥

कर्णादिविदूरत्वं हि 'इयत्' इति परिच्छेदानहि वैभवत्वम्, न तु सर्वथा कर्णादिविदूरत्वं, काप्यसम्भवात् । तच ''परो मा-त्रया '' इत्यादिभाष्योक्तश्रुतिभिर्निरवकाशम् ।

प्रकाशः

तावत्संगृद्याह-कर्णादीनामिति । आद्यार्धेन आद्यपक्षनिरासको न्याय उक्तः, उत्तरार्धेन द्वितीयपक्षनिरामक इति ध्येयम् । श्रुतेस्सावकारात्वावि-वादेऽपि दृष्टानतत्वेन वा प्रमेयाश्रितराङ्कापसे निरवकारात्वाभिमानाद्वा श्रु-त्युक्तिः। तथा हि-अमिसूक्तगतं ज्योतिर्विष्णुरेव, न त्विमः, चरणशब्दो-क्तकणादिविदूरत्वरूपिलङ्गात्। न च श्रुतिसूक्ताम्यां लिङ्गस्य बाधः, तस्य निरवकाशात्वादित्याद्यः। द्वितीयस्तु—ज्योतिविष्णुरेव, निरवकाशालिङ्गात्। न च निरवकाशसूक्तानुगृहीतया श्रुत्या बाधः, तयोर्भगवति सावकाश-त्वादिति । ननु कर्णोदिविदूरत्वं श्रोत्रमनः प्रभृत्यविषयत्वम् । तच ब-ह्मणि न युक्तं, तस्य मनोवृत्तिविषयत्वादित्यतो विष्णौ लिङ्गस्य घटनां तावदाह—कर्णादीति । 'अन्यत्र नैव' इत्युक्तनिरवकाश-तामुपपादयन् पूर्वार्थं विशदयति—तचेति । हिशब्दोक्तश्रुतीराह— पर इति । मीयन्ते अनेन विषया इति मात्रा इन्द्रियगणः, ततः परोऽसीत्यर्थः । यद्वा मात्राया मितेः परः, अपरिमितोऽसीत्यर्थः ।

न हि "अग्निवें देवानामवमः" इत्यवमतया, "भीषाऽस्मादाग्निस्तपति" इति सभयतया, 'परि ह्येनं म्रियन्ते विद्युद्धृष्टिश्चन्द्रमा आदिखोऽग्निः' इति मरणादिमत्तया च श्रुतस्य अग्नेरपरिच्छेदां वैभवम् । अग्निश्रु-त्यादितु '' अग्निनाऽग्निस्समिध्यते ''

"अग्रिवे देवानामवमो विष्णुः परमः" इति बहुचब्राह्मणे स्वोत्तम-देवावमतया 'श्रुतस्य ' इत्यन्वयः । यद्यपि ''भीषाऽस्मादिश्रश्चेन्द्रश्च" इत्येव तैतिरीयाणां पाठः, तथाऽपि "भयादस्याग्निस्तपति" इति श्रुत्यन्तरवलात् 'तपर्ति' इत्यध्याहत्योक्तम्। यद्वा "भीषाऽस्मात् " इति श्रुतिप्रतीकग्रहणम् । "अग्निस्तपति" इत्यन्या श्रुतिः। 'अस्माद्गीषा' अस्य भयेनेत्यर्थः । परीति । "तमेताः परिव्रियन्ते " इति बहु-चवाह्मणं, "भ्रियन्ते पञ्चदेवताः" इति ऋग्भाष्योक्तेः, 'परि ह्येनं' इत्यर्थानुवादः । नन्वेवं श्रुत्यादेरपि निरवकाश्चले तील्यमेव स्यादि-त्यत उत्तरार्धं विशद्यति-अग्नीति । 'विष्णो सावकाशं' इत्यन्वयः।

अग्निनाऽग्निस्सामिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ।

हव्यवाड् जुह्वास्यः ॥

इत्यत्राग्निसमिन्धकस्य भगवतो ऽग्निशब्द्वाच्यतोक्तेरिति भावः । यद्य प्यत्र 'अभिना' गाईपत्येनाहवनीयोऽग्निः समिध्यते इत्यर्थः स-म्भवति । उक्तं च ऋग्भाष्ये—

अथवाऽऽहवनीयोऽग्निर्मथितेन समिध्यते ।

"त द्देवा ज्योतिषां ज्योतिः" "नारायणपरो ज्योतिः" "विष्णुरेव ज्योतिः" "अहमित्रहं हुतं"

प्रकाशः

इति, तथाऽपि---

यस्यास्य हूयते सोऽग्निः परेशेन सिमध्यते । इत्युक्तत्वादस्यैव च मुख्यत्वादेतदुदाहृतमिति ध्येयम् । तदेवा इति । वाजसनेथे—

यस्मादर्शक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।
तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्हीपासतेऽमृतम् ॥
इति श्रुतस्य ज्योतिषां ज्योतिष्ट्रप्रदज्योतिषो ब्रह्मत्वं, अमृतत्विद्यङ्गात्
''ज्योतिषेकेषां'' इति वक्ष्यमाणदिशा च सिद्धमिति भावः।

नारायणपरो ज्योतिरात्मा नारायणः परः । इति नारायणोपनिषदि नारायण एव परं ज्योतिरिति परशब्दपर्यायपर-रशब्देनोत्तमज्योतिरित्युक्तेरिति भावः । ''विष्णुरेव ज्योतिर्विष्णुरेव ब्रह्म विष्णुरेवाऽऽत्मा विष्णुरेव बस्नं विष्णुरेव यशो विष्णुरेवाऽऽनन्दः" इति चतुर्वेदशिखायां स्पष्टमेव ज्योतिष्ट्वं विष्णोः । स्मृतीरप्याह— अहमिति ।

अहं ऋतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमोषधम् । मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमित्रहं हुतम् ॥ इति गीतायां रुष्णेन स्वस्याप्रिस्वरूपसत्तानियामकत्वोक्तचा स्वात्म-नोऽप्रिशब्दवाच्यतोक्तेः । न चात्राभेद उच्यते, विशिष्टाभेदस्य

" ज्योतिषामिष तज्ज्योतिः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः विष्णौ सावका शम् । इदं न विष्णुसूक्तमित्यध्यापकप्रसिद्धिस्तु 'धान्यमसि'' इति मन्त्रस्य मांसहविष्कयागे निविष्टस्य 'मांसमासि ' इत्यूहे कर्तव्ये ''मृगोऽसि '' इत्यूहवत् प्रसिद्धविष्ण्वादिशब्दाभावादज्ञानमूला ।

प्रकाश:

बाधात्, शुद्धे लक्षणापत्तेः, क्रत्वादिजडाभेदायोगाचेति भावः। तथा तत्रैव--

ज्योतिषामि तज्जचोतिस्तमसः परमुच्यते । इत्यत्र "अनादिमत्परं बहा" इति पूर्वप्रकृतब्रह्मण एव, तच्छ-ब्देन परामृश्य ज्योतिषामपि प्रकाशनशक्तिप्रद्तेन ज्योतिष्ट्रोक्तः। आदिपदेन "तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः " इत्यादि गृह्यते । सूक्तस्य निरवकारात्वं प्रागुक्तमनूद्य सदृष्टान्तं निरस्यति—इद्मिति । नवम आद्यपादे "गुणशब्दस्तथिति चेत्" इति त्रयोदशाधिकरणे द्वितीयवर्णके चिन्तितम् । शाक्यानामयनाख्ये षर्द्विशत्संवत्सरे * सत्रे श्रुतं ''संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति, स तत्र यान् मृगान् हन्ति, तेषां तरसमयाः पुरोडाशा भवन्ति " इति । तेषु मांस-मयेषु प्रकृतौ दृषदि पेषणाय तण्ड्लानां विहितः "धान्यमसि धिन नुहि देवान्'' इति मन्त्रश्चोदकेन प्राप्तः । स किम्हितव्य उत नेति संशये, धान्यशब्दस्य सतुषद्रव्यवाचितया प्रकृतौ तण्डुलप्रकाश-नासामर्थ्यनासमवेतार्थत्वात् सौरयागे "देवस्य ला" इति मन्त्रगतसवि-

^{* &#}x27;षड्विंशत्संवत्सरे' इति बहुपुस्तकपाठः.

तदुक्तं न्यायविवरणे "सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यामप्यसन्दिग्धयोः केवल-योरेव बलवत्त्वात्" इति । अत्र च सन्दिग्धत्वं नाम सावकाशत्वम् । प्रकाशः

त्रादिशब्दवन्नोहनीय इति प्राप्ते, प्रकृतिविकारभावमूलया लक्षणया धा-न्यशब्दस्य तण्डुलप्रकाशकतया प्रकृतौ समवेतार्थत्वात् "मांसमसि धिनु-हि देवान्" इत्यूहितव्य इति सिद्धान्त इति । अत्र यथा प्रकृतौ लक्षणाया आर्थिकत्वेनाविवक्षितत्वात्स्वाधीने प्रयोगे लक्षणाश्रय-णायोगान्न मांसलक्षकतया 'मृगोऽसि' इत्यूहो न्याय्यः, याज्ञि-कानां तु तादृशोहाम्युपगमो यथाऽज्ञानमूलः, तथाऽध्यापकप्रसिद्धि-रापि विष्णवादिशब्दाभावनिमित्ताज्ञानमूळेत्यर्थः । केवळयोरिति । अन्योन्यनिरपेक्षयोः श्रुतिलिङ्गयोरित्यर्थः । कथमिदमुक्तार्थसंवादी-त्यत आह-अत्र चेति। असन्दिग्धत्वं च निरवकाशत्वमित्यु-क्तप्रायम् । उक्तं च तद्दीकायां — "सावकारोभयो ऽनेकेभ्यो ऽपि नि-रवकाशस्यैकस्यैव प्रावल्यात् '' इति । नन्वत्र सावकाशयोदश्रुति-लिङ्गयोरेव निरवकाशेन लिङ्गादिना बाधः प्रतीयते, न तु ता-हशयोः श्रातिप्रकरणयोः, न्यायविवरणटीकायां चास्य वाक्यस्या-काशप्राणच्छन्दे। ऽधिकरणपरतया व्याख्यातत्वात् तत्र च प्रकरणो-पष्टम्भेन पूर्वेपक्षाकरणात् कथमुक्तसंवादीति चेन्न, तुल्यन्यायतया वा, श्रुतिप्रकरणोपलक्षणत्वाद्ययेन वा, कैमुत्यन्यायसिद्धतया वाड-स्योदाहरणादिति । मूत्रे अग्रिमूक्तस्थस्योपलक्षत्वेनोपादानात् सर्वत्रायं

एवं भूक्तान्तरेष्विप द्रष्टवयम् । तथाहि — ऐन्द्रे "न त्वावाँ इन्द्र कश्चन न जातो न जनिष्यते" इति, तथा "ईशानमस्य जगतः स्व-र्द्दशमीशानिमन्द्र तस्थुषः" इति, तथा "समुद्रे अन्तश्शयते" इति,

प्रकाशः

न्यायोऽनुसन्धेय इति वदंस्तत्प्रकारं क्वनित्क्वाचिद्दरीयति—एव-मिति । ऐन्द्रे सूक्त इत्यर्थः । आद्याष्टकगते ऐन्द्रे "न त्वा-वाँ इन्द्र कश्चन न जातो न जनिष्यते Sति विश्वं ववश्विथ " इत्यत्र हे इन्द्र 'कश्चन' कोपि 'त्वावान्' त्वत्सदशः नास्ति नासीच जनिष्यते विश्वमति वत्रक्षिय त्वमेव मती इसीति असदशत्व-विश्वभर्तृत्वादिकं श्रुतम् । तथा पश्चमाष्टकगते ऐन्द्रे "अभि त्वा शूर नीनुमी दुग्धा इव धनवः। ईशानमस्य '' इत्यत्र जङ्गमस्य स्थावरस्य च अस्य विश्वस्येशानं त्वा त्वां वेदवाच इव पुनः पुनः स्तुम इति जगानियामकत्वं, तत्रैव "न त्वावाँ अन्यो दि-व्यो न पार्थियो न जातो न जनिष्यते " इति हे मधवन द्युस्थो वा पृथिवीस्थो वा जातो जनिष्यमाणो वाऽन्यस्वत्स-हशो नेत्यसहशत्वं च श्रुतम् । तथा "समुद्रे अन्तश्शयते उद्रा वज्जो अभीवृतः ।" इति षष्ठाष्टकगतैन्द्रे अष्टमाष्टकस्थे च "समुद्रे अन्तः कवया विचक्षते " इति समुद्रशायित्वं श्रुतम् । एतानि च ब्रह्मलिङ्गतया प्रसिद्धानीति भावः।

तथा बाह्सपत्ये "विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि" इति, तथा मौरे ''सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च'' इति, तथा वारुणे "यो विश्वस्य जगतो देव ईशे" इति, तथा विश्वकर्मसूक्ते "विश्वतश्चलुः" "यो नः पिता जनिता" इत्यादीनि ब्रह्मछि-प्रकाशः

तथेति ।

दैवाश्चित्त असुर्य प्रचेतसे। बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः ।

उस्ना इव सूर्यों ज्योतिषामहो विश्वेषामिज्जिनता ब्रह्मणामिस ॥ इत्यत्र हे बृहस्पते प्रकृष्टज्ञानिनो देवा अपि ते प्रसादा-द्यज्ञभागं प्राप्नुवन्ति, त्वं च भूतभाविष्यद्वरीमानचतुर्मुखब्रह्मणां जन-यिताऽसीति ब्रह्मजनकत्वादिकं श्रुतम् । तच्च विष्णोरन्यत्र न युक्तमिति भावः । सौर इति । अदाष्टकाष्ट्रमाध्यायगते सौरे

> चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षामित्रस्य वरुणस्याग्रेः । आप्रा द्यावाष्ट्राथिवी अन्तारिक्षं सूर्य आत्मा

इत्यत्र स्थावरजङ्गमात्मकविश्वस्वामित्वं श्रुतम् । तच्च नान्यलि-ङ्गम् । न चात्रात्मराब्दः स्वरूपपरः, षष्टचा औपचारिकत्वप्रसङ्गान दिति भावः । य इति । पश्चमाष्टके--

यो वर्धन ओषधीनां यो अपां यो विश्वस्य जगतो देव ईशे। इति विश्वेश्वरत्वं श्रुतम् । तच "एष सर्वेश्वरः" इत्यादिना ब्रह्मणि प्रसिद्धम् । ''विश्वतश्रक्षुरुत विश्वतोमुखः '' इत्यादिकं च सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।

ङ्गानि सानित । किञ्च सौरे "येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि" इति सूर्यस्य पावकवरुणादिशब्दैः सम्बोधनम् , तथा वारुणे—"अथावयमादित्य" इति वरुणस्य आदित्यादिशब्दैः सम्बोधनम् , तथा आग्नेये—"त्वमग्न इन्द्रो वृष्यः सतामसि त्वं विष्णुरुरुगायो नमस्यः" इत्यग्निं सम्बोध्य तत्रेन्द्रविष्ण्वादिशब्द्प्रयोगः तत्तत्मूक्तानां सर्वशब्द्याच्यब्रह्मपरत्वे युक्तः, नान्यथा । यदि च इन्द्रादोवव ब्रह्मलिङ्गोक्तिः स्तुत्यथी, तद्यी-

इत्यादिना विष्णो प्रसिद्धम् । जगज्जनकत्वं च "यतो वा इमानि" इत्यादिना प्रसिद्धम् । सन्तीति । तथा च निरवकाशाब्रह्मालिङ्गेः सावकाशश्रुतिप्रकरणयोः बाध इति भावः । सूत्रे निरवकाशालिङ्गोक्तिरुपलक्षणं, अन्यत्रान्यवाचिपदप्रयोगानुपप्त्या च विष्णुपरता ग्राह्मेत्याह—िकञ्चिति । सौर इति । चतुर्थोध्यायगतसौर इत्यर्थः । अथावयमिति । आद्याष्टकगते वारुणसूक्ते "आदित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम" इत्यादित्य-शब्दसम्बोधनमित्यर्थः । नान्यथेति । तथात्वे नानादेवताप्रापकश्रुतिसद्भाविन्नकवाक्यताभङ्ग इति भावः । सूक्तगतब्बह्मलिङ्गानामन्यथा-सिद्धिमाशङ्कच्च निरस्यति—यदि चेति । 'लिङ्ग' इत्युपलक्षणं, पावकादिशब्दोक्तिरपि ध्येया । तथा चाकाशाद्यधिकरणानारम्भरस्यादिति भावः । एतेनोपासनार्थं तदुक्तिरिति परास्तम् । अस-

काशाणादाविष ब्रह्मिङ्कोक्तिस्तदर्था स्यादिति दिक् । नचैवमत्रत्य-सिद्धान्तेनैव अन्तर्धिकरणादिपूर्वपक्षाणां कैमुत्यन्यायहतत्वात् तत्रः त्यसिद्धान्तन्यायव्युत्पादनं व्यर्थम्, स्वतो बलवतोऽपि सावका-शस्य स्वतो दुर्बछेनापि निरवकाशेन बाध इत्यन्तरधिकरणन्यायेन प्रकाशः

दुपासनाया निषिद्धत्वाचिति । निन्दन्द्रादीनामन्योन्यं ब्रह्मणा चाभेदात् तत्र ब्रह्मिलङ्कोक्तिः पावकादिशब्दोक्तिश्च युक्ता । अत एव ''त्वमप्र इन्द्रो वृषभः'' इत्यादि च युज्यत इति चेन्न, विशिष्टा-मेद्स्य बाधितत्वात् । विशेष्यमात्रैक्ये लक्षणापत्तेश्च । आकाशा-दावि तथात्वापत्तेश्च । " यमिन्द्रमाहुः " इत्यादिविरोधाच, तत्र भेदोक्तरन्तरधिकरणे दर्शितत्वात् । "पृथक्" इत्यत्राभेदस्य नि-रासिप्यमाणत्वाच्च । न च वाच्यं लिङ्गानां स्वावर्नियामकत्वा-दिना सङ्कोच इति, बाघकाभावात् । न च पावकादिशब्दानां योगेन मूर्यादौ वृत्तिरविरुद्धेति वाच्यं, रूढेर्बळवस्वात्, नियामका-भावेन वैपरित्यस्यापि सम्भवात् । तदेतदभिन्नेत्योक्तं - दिगिति । यदा- मूक्तान्तरेप्वप्यवं निरवकाशबह्मलिङ्गादीनि द्रष्टव्यानीति भावेनोकं -दिगिति। ननु यद्यत्र सूकानुगृहीताया अपि श्रुते-निरवकाशिङ्गेन बाधस्तदा तदननुगृहीताया इन्द्राकाशादिश्रुतेः सु-तरां बाधेन पूर्वन्यायवैयर्थ्यमित्याशङ्कचान्तरिधकरणोपजीवनेनास्य प्रवृत्तेः न दोष इत्याह-न चोति । स्वत इति । जा-

विनाऽत्रत्यसिद्धान्तस्यैवासिद्धेः । अत्र आकाशाद्यधिकरणेषु च अधिकाशङ्कानिरासकन्याय एव हि व्युत्पाद्यः, न त्वन्तरिधकर-णन्यायः । "ज्योतिर्दर्शनात्" इत्यत्र त्वग्निसूक्तस्थस्यापि ज्योतिषो म्रियमाणलादिछिङ्गेर्नीवले राङ्किते, छिङ्गानि ब्रह्मपरे**।पऋ**मोपसंहार-

प्रकाशः

त्येत्यर्थः । ननु यदि तेनैव न्यायेनात्रत्यसिद्धान्तः, तर्हि व्युत्पा-द्यन्यायभेदाभावान्नेतदारम्भः सम्भवतीत्यत आह—अत्रेति । यद्वा स न्यायाऽत्रैवोच्यतामित्वत आह-अत्रेति । न्यायद्वयस्य-कत्र व्युत्पादनायोगात् , अन्यथा अधिकरणमेदो न स्यादिति भावः । ननु तर्हि स एवात्र व्युत्पाद्यतामितिचेन्न, एतद्भ्यधिका-शङ्कायाः निरासकन्यायस्य क्वचित्कर्तेन्यत्वात् । नन्वेवमपि "ज्योतिर्दर्शनात्" इत्यनेन पुनरुक्तिः, तत्राग्निसूक्तगतस्यापि ज्यो-तिषो विष्णुत्वमाक्षिप्य समाधानादित्यत आह—ज्योतिरिति । अग्निसूक्तस्थस्योति । ननु तत्र वाजसनेयगतं ज्योतिरुदाहियते, नत्वाग्रिसूक्तगतामिति चेदित्थमाशयः — अग्निसूक्तस्थं ज्योतिर्न विष्णुर-स्यैव वाजसनेये म्रियमाणत्वादिश्रवणादिति । तत्र "योऽयं विज्ञा नमयः प्राणेषु हृद्यन्तरुथीतिः" इति रुथोतिः कि जीव उत विष्णुरिति संशये, "स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिस्संमुङ्यते स उत्क्रामन् स्रियमाणः '' इत्यादिनीविल्रङ्गाज्जीव इति प्रागुक्ताप्रि-

मध्यस्थत्वादन्तर्भावितण्यन्तानीति वक्ष्यत इति न तेनाप्यस्य पुन-रुक्तिः । ज्योतिश्शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं च प्रकाशत्वं चित्प्रकाशरूपे ब्रह्मण्यप्यस्ति । यद्यप्यत्र वाक्यशेषे "विश्वे देवा अनमस्यन् भियानाः" इति सर्वदेवोपास्यत्वादिकमपि निरवकाशं विष्णुलिङ्गमस्ति । तथाऽपि प्रकाशः

मुक्तस्थमपि ज्योतिर्जीव एवेति प्राप्ते, ज्योतिरशब्दस्य "हयन्त-ज्ोतिः '' इत्यात्मप्रश्नोत्तरोपक्रमे '' सप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः '' इत्युपसंहारे च श्रुतत्वादात्मप्रश्लोत्तरोपऋगोपसंहाराभ्यां चविष्णुपरत्वेन निर्णीतवाक्यमध्यस्थतया जीवलिङ्गानां मारक-त्वाद्यर्थकतया कथिञ्चन्नेयत्वादिदं ज्योतिर्विष्णुरेवेत्याग्रेमूक्तस्थमपि तथेति सिद्धान्त उच्यते, न निरवकाशिङ्केन सावकाशबाध-न्यायव्युत्पादनं सूक्तगतत्वाधिकाशङ्कानिरासकन्यायव्युत्पादनं वा क्रियते, येन पुनरुक्तिस्स्यादित्यर्थः। एवं प्रमाणाश्रिताराङ्कां नि रवकाशिङ्गरूपप्रमाणोपद्शेनेन निरस्येदानीं प्रमेयाश्रिताशङ्कां "स्व-यंज्योतिष्टाद्भगवतः "इति पश्चमगीताभाष्योक्तदिशा शब्दप्रवृ-त्तिहेतुभिरशब्दप्रवृत्तिनिरूपणेन निरस्यति—ज्योतिरिति । प्रका-श्रत्वमिति। तमोविरोधित्वस्य गुरुत्यदिति भावः। ननु यद्यत्रेदं विषयवाक्यं स्यात्, तर्हि स्पष्टलिङ्गत्यागेन कर्णादिविद्रत्वप्रत्यायनाय चरणोक्तिरयुक्तत्याराङ्कचाह—यद्यपीति । विचरणेनापरिच्छेद्यवैभव-

कणीदिनिद्रत्वनत् निषयनाक्य एव अश्रुतत्वादपरिच्छेद्य-वैभवान्तर्भूतलाच न सूत्रकारादिभिः एथगुक्तम् । यद्यप्यत्र ज्योतिः प्रति कर्णादीनां विरुद्धचरणरूपं कर्णादिविदूरत्वं वक्तुं च "विचर-णाभिधानात् " इति सूत्रयितव्यम् , तथाऽप्युपसर्गस्य द्योतकत्व-मात्रं, धातोरेव तु विचरणाभिधायकत्वामिति प्रदर्शनार्थं, सूत्रस्य श्रुत्यनुगमप्रदर्शनार्थं च "चरणाभिधानात्" इत्युक्तम् । 'विचरणा-

प्रकाश:

स्यैवाभिन्नेतत्वेनोक्तत्वात्तेनैव सङ्गहीतत्व।चेत्याह—अपरिच्छेचेति । नन्वेवमपि 'विचरणाभिधानात्' इति वाच्यं, प्रतिपत्तिलाघवादि-त्याशङ्कामनूद्य निरस्यति—यद्यपीति । ननु तर्कताण्डवे उपस-र्गाणां द्योतकत्वं पूर्वेपक्षीकृत्य वाचकत्वस्य समर्थनात् कथं द्या-तकत्वोक्तिः। न च तत्पररीत्येति वाच्यं,

समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यते । इति,

> उपसङ्कमणं चैव द्वितीयोद्देशितं प्रति । अतिक्रमं वदन्तं तं उपशब्दो निवारयेत् ।

इति च भगवत्पादोक्तेरुदाहतत्वात् । युक्तियुक्ततयोपपादनेना-भिन्नेतत्वावगमाचेति चेत्सत्यं, अभ्युपेत्यवादेन वा पर्रीत्या वेयमु-क्तिः । अत एव पक्षान्तरमुक्त्वा तदुपपादयति—सूत्रस्येति ।

भिधानात्' इत्युक्तौ हि श्रुतौ 'वि' इत्यनेन 'चरति' इत्यस्य 'मे मनः' इति पदद्वयव्यवहितत्वात् श्रुत्यनुगमो न ज्ञायेत । तस्माद्विष्णुरेवेदं ज्योतिरिति । टीकाक्षरार्थस्तु स्पष्टः ॥

अधिकरणार्थमुपसंहरति -तस्मात् निरवकाशिङ्गस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य च भगवति सत्त्वात् विष्णुरेवेदं ज्योतिरिति ॥ इति ज्योतिरधिकरणम् ।

— अथ गायत्रचधिकरणम् —

ओम् छन्दोऽभिधानान्नेति चन्न तथा चेतोऽपंण-निगदात्तथा हि दर्शनम् ओम् ॥

"अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते" इत्युक्तस्य ज्यो-तिषो "गायत्री वा इदः सर्वे" इति गायत्रचा समारम्भः कृतः। तस्मान विष्णुरितिचेत्,

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र सूत्रमेवादौ पठति--छन्दोऽभिधानादिति । लोकतोऽ-न्यत्रप्रसिद्धगायत्रीनाम्नोऽत्र हरा समन्वयसमर्थनादस्ति शास्त्रादि-सङ्गतिः । श्रुत्यादिसङ्गतिं विषयवाक्यविषयसंशयपूर्वेपक्षतत्फलानि सू-चयन् सूत्रं व्याचष्टे-अथेति । हृदयनिहितं ज्योतिर्विष्णुरित्य-भिहितम् । तच ज्योतिः छन्दोगश्रुतौ श्रूयते—"अथ यद्तः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्त-मेषु लोकेष्विदं वा व तद्यदिदमस्मिन् पुरुषे ज्योतिः " इति। एतच गायत्रीत्वेन पठ्यते, "गायत्री वा इदं सर्वे भूतं यदिदं किञ्च वाग्वे गायत्री वाग्वा इदं सर्वं ' इत्युपक्रमात् । इयं च गायत्री यदा विष्णोरन्या स्यात्तदेदं ज्योतिश्च सा स्यादिति गायत्रीनिर्णयोऽवरयापेक्षितः । सा गायत्री विषयः । किं विष्णु-रुत च्छन्दोविशेष इति सन्देहः। ज्योतिशश्रुतिः छोकप्रसिद्धिश्र सन्देहबीजम् । तत्र गायत्री छन्दोविशोष एवेति पूर्वः पक्षः, गा-यत्रीशब्दस्य तत्रैव रूढत्वात् । "वाग्वै गायत्री" इति वाक्ल-11

न, तथा चेतोऽर्पणार्थं हि निगद्यते । अग्निगायत्रचादिशब्दा-र्थरूपोऽसाविति चेतोऽर्पणार्थं हि निगद्यते ।

तत्त्वप्रकाशिका

विधानाच । न च ज्योतिश्श्रुत्या गायत्रचादिश्रुतिवाधः, श्रुतेः श्रुतिबाधकत्वायोगात् । न च सावकाशत्वादिना बाध्यवाधकभावः, गायत्रचां "तेजो वे ब्रह्मवर्चसं गायत्री" इति ज्योतिःशब्दान-तिभिन्नार्थतेजश्राब्दश्रवणेन ज्योतिश्श्रुतेरेव सावकाशत्वात् । न च गायत्रीश्रुतिर्विष्णाववकाशवती, रूढेरभावात्। योगस्य चामुख्यवृ-त्तित्वात् । न च गायत्रचा भगवद्धीनत्वेन तस्मिन्नेव तच्छूतेर्मु-ख्यत्विमाति वाच्यम्, गायत्रचा वेदिवशेषत्वेन नित्यत्वात् नित्य-स्य च पराधीनताऽयोगात् । तस्माद्रायत्री न विष्णुरपि तु च्छ-न्दोविशेष एव. ततश्चेदं ज्योतिरानन्दमयश्च नासाविति भावः । सिद्धान्तयत्सूत्रांश्चमनुकरोति --नेति । स्वपदानि वर्णयति --अग्नी-ति । अत्र गायत्रीशब्देन विष्णुरेव निगद्यते, तस्माज्ज्योतिश्श-ब्देनापि स एव निगद्यते, ततश्च स एवाऽऽनन्दमयः । न च गायत्रचादिराब्दैरुच्यते तद्भेद्विधानार्थे, किन्तु गायत्रचादिराब्दा-र्थगुणस्वरूपत्वेनोपासनार्थमेवेति भावः । आदिपदेन वाचो ग्रहणम् । अधिकरणान्तरेऽप्येतन्नचायस्यानुसन्धेयत्वं च हिशब्देन सूचयाते । भवेज्जचोतिषोऽपि विष्णुत्वं, यदि गायत्रीयं विष्णुः

तथा हि दर्शनम्—"गायाते त्रायाते च" इत्यादि। सर्वज्छन्दोभिधो ह्येष सर्वदेवाभिधो हासी। सर्वलोकाभिधो होष तेशं तद्वपचारतः। इति वामने ॥

तत्त्वप्रकाशिका

तदेव कुत इत्यत आह—तथा हीति । 'दर्शनं' श्रुतिः । एतद्रायत्रचा गानत्राणकर्तृत्वलिङ्गश्रवणात्तस्य च च्छन्दस्यसंभवाः द्विष्णुरेव गायत्री, ततो ज्योतिरिव स एवेति भावः। आदिप-देन "या वै सा गायत्रीयं वा व सा येयं पृथिवी" इत्यादे-स्सङ्गहः । ननु गायत्रीश्रुतेरन्यत्र निरुद्धत्वात् कथं लिङ्गमात्रेण विष्णुत्वनिश्चय इत्यत आह—सर्वेति । गायत्रीश्रुतेः पौराणिक-रूळ्या श्रुत्युक्तयोगेन गायत्रचा भगवद्धीनत्वेन च विष्णावेव मुख्यवृत्त्या सावकाशत्वात् छिङ्गस्यामुख्यवृत्त्याऽप्यन्यत्रानवकाशात् सावकाराश्रुतेर्निरवकारालिङ्गेन बाधोपपत्तेर्युक्तो लिङ्गमात्रेणायं निर्णय इति भावः। न च नित्यस्य पराधीनत्वायोगः,

स्वभावजीवकर्माणि द्रव्यं कालः श्रुतिः क्रिया । यत्त्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया । इति नित्यानामपि भगवद्धीनत्वस्य श्रीतत्वात् । तत्र देवलोकप-दाभ्यामग्रिपृथिव्यादिशब्दानां च भगवत्परत्वमुच्यते ॥

हेत्वन्तरेणाऽपि गायत्रचा विष्णुत्वं समर्थयत्सूत्रमुपन्यस्य

॥ ओम् भृतादिपाद्व्यपदेशोपपतेश्चेत्रम् ओम् ॥ तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः। पादोस्य सर्वो भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि।

इति।
सुवर्णे कोशं रजसा परिवृतं
देवानां वसुधानीं विराजम्।
अमृतस्य पूर्णां ताम्रु कलां विचक्षते
पादं षड्डोतुर्ने किलाविवित्से।

इति श्रुतेः पाद इत्येकदेशपरिमितं 'चतुर्भागवलः'

तत्त्वप्रकाशका

तहृहीतश्रुतिमेनोदाहरति—भूतादीति । "सेषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री" इति गायत्रचाः प्रागुक्तषिड्विध्यनमन् च चतुष्पद् वं व्यपदिश्य तत्रैन पुरुषमूक्तमन्त्रः संनादायोदाहियते "तदेतद्याभ्यनूक्तम् तान्वानस्य" इति । 'अस्य 'पुरुषस्य 'तानान् 'पूर्वोक्तो मिह्नमा । न केवल्लेमतानान् , किन्तु पुरुषः 'ततः' पूर्वोक्तादिष मिहिन्नो ज्यायान् । कथं, सर्वाणि भूनान्यस्यैकः पादः, अस्यामृतं स्वरूप्तं पादत्रयं दिनि तिष्ठतीत्येवं गायत्रचा भूतादिपाद्व्यपदेशाः च सा निष्णुभनेत् , भूतादिपाद्व्यपदेशस्य निष्णानेनोपपत्तरस्य त्रानुपपत्तेश्चेति भानः । ननु भूतादिपाद्व्यपदेशस्य निष्णानेनोपपत्तेरस्यन्त्रानुपपत्तेश्चेति भानः । ननु भूतादिपाद्व्यपदेशस्य निष्णानेनोपत्तरस्यन्तानुपपत्तेश्चेति भानः । ननु भूतादिपाद्व्यपदेशस्य निष्णानेनोपपत्तेरस्यन्त्रानिन निष्णानित्तादि । नायं पाद्राब्दोऽमृतपादत्रयनद्वतानामिपि स्वरूपांशान्तापित्रायः, किन्तु 'यज्ञदतस्य चतुर्भागवलो देवद्तः' इति नदित्रसमेन निश्वं तत्पादपरिमितसामर्थं पादतयोच्यते । अतो

इतिवद्भिन्नं च । सिंह पुरुषसूक्ताभिषेयः । "यज्ञेन यज्ञमयजन्त" इति यज्ञशब्दात् । "यज्ञो विष्णुर्देवता " इति हि श्रुतिः । तिस्मन् काले महाराजा राम एवाभिषीयते । यथा हि पौरुषे सुक्ते विष्णुरेवाभिषीयते ॥ इति स्कान्दे ॥ ॥ ओम् उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ओम् ॥

तत्त्वप्रकाशका

भूतपादलं विष्णोरुपपद्यते। ताई विश्वचतुष्टयसमी हरिरित्यागत-मिति न मन्तव्यम्, यताऽत्र पादपदेन विश्वं विष्णुसामर्थ्येकदेश-परिमितमुच्यते, न चतुर्थाशपरिमितम् । कुत एतत्, "सुवर्णं कोशं" इति श्रुतेरेवेत्यर्थः । सौवर्णब्रह्माण्डकोशं रजोगुणोपलक्षिताबादिपरि-वृतं ब्रह्मणदशरीरं देवानां वसुनिधानमञ्जूषां मुक्तैः पूर्णां तां षडिन्द्रियेषु विषयहोतुर्विष्णोरेकदेशपरिमितां आचक्षते पादपदेन पुरुषसूकाद्याग-माः, यतस्सा चतुर्थमागसाम्यं न हेमे किलेखर्थः । न केवलं भूतादि-पादत्वस्य विष्णावेवोपपत्तेस्ताञ्चङ्गत्वं, किन्तु पुरुषसूक्तोक्तत्वाच । भू-तादिपादलस्य पुरुषमूक्तोकलेऽपि कुतो विष्णुलिङ्गल मित्यत आह— स हीति । यज्ञशब्दः कथं तित्रश्चायक इत्यत आह—यज्ञइ ति । अन्यप्रकरणेऽप्यन्यश्रुतिः प्रासङ्गिकीयं भवतु, भूतादिपादे तदभा-वादित्यतोऽत्र स्मृति चाह-तिस्मिन्निति । किश्च पुरुषसूक्तोक्तत्वं गायत्रचा विष्णुत्व एव वा पृथग्युक्तिस्समर्थ्यते —स हीति ॥ उक्तमाक्षिप्य समाद्धत्सूत्रमुपन्यस्याक्षेपांशं तावद्वचाचष्टे—उपदेशोति।

"त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति पूर्व उपदेशः । "परो दिवः" इति पश्चम्यन्तः पश्चिमः । तस्माञ्चैकं वस्त्वत्रोच्यत इति चेन्न, त्रिसप्तलोकापेक्षयोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ ११ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

यदुक्तं गायत्री ज्योतिश्च विष्णुरिति, तद्भवेद्यदि गायत्रीज्योतिःप्रस ङ्गयोरेकं वस्तूच्येत, न चैवं, "त्रिपाद्स्यामृतं दिवि" इति गाय-त्रचा द्यस्थितत्वोक्तचा "परो दिवः" इति ज्योतिषो दिवः परत्वोक्तचा विरोधान्नैकं वस्त्वत्रोच्यते । अतः कथमुभयोर्विष्णुत्वा-ध्यवसाय इत्यर्थः । सिद्धान्तयत्सूत्रांशं व्याचष्टे — नेति । नात्र वस्तुद्रयमुच्यते, येनोभयोर्विष्णुत्वाभावः, किन्तु उभयत्राप्येकमेव, विव क्षाभेदेन सप्तमीपश्चम्योरेकार्थत्वेन विरोधाभावात् । तथा हि--मू-र्भुवः सुवरिति लोकत्रयाभिप्रायेण लक्षयोजनोच्छितान्तरिक्षोपरितन-श्वेतद्वीपानन्तासनवैकुण्ठानां द्युत्वात्तद्गतरूपत्रयं 'दिवि ' इत्युच्यते । सप्तलोकापेक्षया इन्द्रसदनस्य द्युलात् वैकुण्ठस्य दिवःपरत्वं, मेरोरपि द्युत्वात् तत्परानन्तासनस्य दिवःपरत्वं, सूर्यमण्डलस्यापि द्युत्वेन तदुत्तरश्वेतद्वीपस्य दिवःपरत्वं, तत्रस्थमूर्तित्रयस्य दिवःपरत्वं च युज्यते । अत उभयथोपदेशेऽपि विरोधाभावादुभयत्राप्येकमेव विष्णवा-ख्यं वस्तूच्यत इति भावः । एवं पृथिव्यन्तरिक्षस्वरात्मकसर्वछो-केम्यः ऋमेणानन्तासनादीनामुचत्वेन सर्वतः पृष्ठत्वं, तथा मेरुवैजयन्त-सत्यलोकेम्यो ब्रह्मसद्नेम्यस्तेषां क्रमेणोचत्वाद्विश्वतः पृष्ठत्वं च ज्ञात-व्यम् । तस्माहायत्री विष्णुरेव, स एव ज्योतिरानन्दमयश्रीति सिद्धम् ॥

ओम् छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पण-निगदात्तथा हि दर्शनम् ओम् ॥

अत्राधिवेदगता गायत्रचादिशब्दा उदाहरणम् । अत्र तिषयवाक्यं "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिः" इति च्छान्देग्यस्थं ज्योति-र्वाक्यमित्येकं मतम् । मतान्तरं तु "गायत्री वा इद्र सर्वं" इति प्रकाशः

अम् छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि द्रीनम् अप् ॥ टीकायामनुक्तेः "अधिवेदगतानां" इति न्या-यविवरणं हृदि कृत्वा एतद्धिकरणोपाधिमह-अत्रेति । 'गाय-च्युप्णिक् बृहती ' इत्यादिशब्दा इत्यर्थः । नन्वेवं सूत्रे गायत्रीशब्द-मात्रासाधारणभूतादिपादव्यपदेशाद्युक्त्यनुपपत्तेः स एवादाहरणमिति ज्ञायत इति चेन्न, वेदमातुस्त्रैविणिकद्वितीयजन्मजनन्या गायज्याः प्राधान्येन तन्नाम्न एवेतरोपलक्षणतया सूचनात् । अत एव सर्वेसाधारण्याय 'छन्दः' इत्यसूत्रयत् । अन्यथा 'गायज्यभि-धानात् ' इत्येव ब्रूयात् । यद्यप्यत्र वक्ष्यमाणदिशा आका-शादिशब्दा अप्युदाहरणम् । तथाऽपि तेषामधिकरणान्तरविषयाणां सतामाकारान्तरेणात्र विषयत्वं, गायच्यादिशब्दानां तु सर्वाकारेणा-पीति विशेषादेवमुक्तामिति ध्येयम् । अत्र पूर्वसङ्गति वक्तं प्रस्थानद्वयं संकलस्य टीकालुदुक्तान्पक्षान् भाष्यानुगुणोपपत्तीः प्रदर्शयन्विवेचयति - अत्रोति ।

चान्द्रका

तत्स्थं गायत्रीवाक्यिमिति । अत्राद्यमतं "—''अथ यदतः परो दिवः '' इति वाक्योक्ते ज्योतिषि सन्देहः कि ब्रह्म उतान्यत् " इति सुधोक्तम् । द्वितीयं तु अत्र टीकायां सुधायां चोक्तम् । अत्राद्ये मते ज्योतिरधिकरणे अग्निसूक्तस्थस्य ज्योतिषोऽप्रित्वनिरासः, अत्र तु च्छान्दोग्यस्थस्य ज्योतिषः छन्दस्वनिरासः । द्वितीये तु ज्योति-रधिकरणे अग्निसूक्तस्थस्य ज्योतिषोऽग्नित्वनिरासः, अत्र तु च्छान्दोग्यस्थाया गायत्रचाः छन्दस्वनिरास इति भेदः । आद्ये, भाष्ये गायत्रीवाक्योपादनं गायत्रीशब्दक्तपपूर्वपक्षवीज्ञप्रदर्शनार्थम् । द्वितीये, भाष्ये ज्योतिर्वाक्योपादनं पूर्वपक्षे ज्योतिरधिकरणाक्षेपप्रदर्शनार्थम् ।

प्रकाश:

'तत्स्थं' छ।न्दोग्यस्थं। 'अत्र' इत्यस्य विवरणं—टिकायामिति। "गायत्री वा इद्ध सर्वं भूतं यदिदं किंच" इत्युदाहृतत्वादिति भावः। सुधायामिति। "छन्दोगाः पठन्ति "गायत्री वा इदं सर्वं भूतं" इत्यादि। तत्र संशयः किं गायत्री ब्रह्म किं वा वर्णसमावेश्वाळक्षणो मन्त्रः" इत्यादिनेद्यर्थः। नन्विदं वा तद्वा, फळविशेषामावाञ्चर्थो विकल्प इत्यत आह—अत्रेति। मतद्वयमध्ये। 'आद्ये' ज्योतिर्वाक्यपक्षे इत्यर्थः। द्वितीय इति। गायत्रीताक्यपक्षे। अत्राक्तपक्षद्वये"—"अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते" इत्युक्तस्य ज्योतिषो "गायत्री वा इद्ध सर्वं" इति गायत्र्या समारम्भः कृतः" इति भाष्यमनु-गुणयति—आद्य इति।

आद्येऽपि, च्छान्दोग्यस्थज्योतिषः "गायत्री वै" इत्युपक्रमेण गाय-त्रीत्वादिश्रमूक्तस्थमि गायत्रीत्येकः पूर्वः पक्षः । अपरस्तु—अस्त-श्रिमूक्तस्थं ज्योतिः कर्णोदिविदूर्त्वाद्विष्णुः, छान्दोग्यस्थं तु "तदे-तदृष्टं च श्रुतं च" इति तद्विरुद्धदृष्टश्रुतत्वादिश्रवणात् न वि-ष्णुरिति । न चैवं सित पूर्वपक्षे पूर्वसिद्धान्तानाक्षेपादफल्चेयं चिन्ता, ज्योतिषो गायत्रीत्वे "इयं वा व सा येयं पृथिवी" इति गायत्रच-मिन्नत्वेनोक्तायां पृथिव्यां "अस्यां हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं" इति उक्तस्य स्थितिहेतुत्वादेरिं तद्धमित्वापत्त्या जन्मादिसूत्राक्षेपात् । प्रकाशः

स्पष्टियिष्यते चैतद्र इति भावः । एवं वैकिल्पकोदाहरणमुक्ता, इदानीं ज्योतिर्वाक्योदाहरणपक्षे सुधाऽभिमतपूर्वपक्षद्वयमाह—आ
द्येऽपीति । उदाहरणभेदसमुच्चयार्थोऽपिश्चन्दः । अग्निमूक्तस्थम
पपीति । ज्योतिश्शुत्या हृद्यस्थत्विङ्गेन ज्योतिर्द्वयस्थेक्यप्रत्यभि
ज्ञानात् दृष्टत्वादिनिरुद्धधर्मस्याऽऽकारभेदादिनोपपत्तेरिति भावः ।

द्वितीयपूर्वपक्षेऽनुपपत्ति प्रकाश्य समाधत्ते—न चैविमिति ।

अग्निमूक्तस्थज्योतिषो विष्णुत्वमुपत्य पूर्वपक्षकरणे सतीत्वर्थः ।

तद्धमत्वेति । गायत्रीधर्मत्वापत्त्यत्यर्थः । पूर्विधिकरणाक्षेपस्यापि

व्यवहित्तिज्ञासासूत्राक्षेपपर्यन्तत्वादिति भावः । ननु पूर्वेत्तराधिक
रणानां आनन्दमथाक्षेपपूर्वं जिज्ञासासूत्राक्षेपकत्वेन प्रवृत्तत्वात्कथ
Сस्त.—Vol. III

चान्द्रका

"योऽयमन्तर्हद्ये" इति च्छान्दोग्यस्थे ज्योतिषि आनन्दमयधर्मभूतहृद्यनिहितत्वश्रवणेन ज्योतिरिधकरणमनाक्षिप्येव आनन्दमया
धिकरणाक्षेपाच । द्वितीयेऽपि, गायत्रचाः छन्दस्त्वे तामुपक्रम्य
छान्दोग्ये उक्तस्य ज्योतिषोऽपि च्छन्दस्त्वादिप्रमूक्तस्थमपि च्छन्द
इत्येकः पूर्वः पक्षः । अन्यस्तु—उक्तरीत्याऽप्रिमूक्तस्थस्य विष्णुत्वेऽपि
च्छान्दोग्यस्थं छन्द एवति । अपरस्तु—च्छान्दोग्यस्थस्यापि ज्योतिषो
ज्योतिरिधकरणे विष्णौ निर्णातज्योतिरश्रुत्या विष्णुत्वेऽपि गायत्री
न विष्णुः, तत्र तच्छुतेरमावादिति । अत्रापि प्रथमद्वितीययोरा-

प्रकाशः

मस्य ततो विलक्षणस्य तन्मध्ये निवेश इत्यतः पक्षान्तरमाह—
योऽयोमित । यद्यपि "यो वेद निहितं गुहायां" इति मन्त्रवर्ण एवायं धर्मः श्रुतः, न त्वानन्दमये, तथाऽपि मन्त्रवणोंकिस्यैव आनन्दमयश्चाब्देनोच्यमानत्वादिति भावः । ज्योतिर्वाक्यपक्षे
पूर्वपक्षद्वयमुक्ता, गायत्रीवाक्यपक्षे पूर्वपक्षत्रयमाह—द्वितीयेऽपीति।
उक्तरीसेति । कर्णादिविदूरत्वात्तस्य विष्णुत्वेऽपि "दृष्टं च
श्रुतं च" इति तद्विरुद्धदृष्ट्वादिश्रवणात् छान्दोग्यस्यं न
विष्णुरित्युक्तदिशेत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे वक्ष्यमाणपक्षे च सप्रयोजनत्वं पूर्ववदनुसन्धेयम् । तच्छ्रतेरिति । ज्योतिश्रश्रुतिश्रोपदेशभेदेन भिन्नप्रकरणत्वान्न गायन्यां श्रुतेति भावः। उक्तपंश्चपक्षान्
संवाद्यति—अत्रापीति। पञ्चपक्षमध्येऽपीत्यर्थः।

द्योऽत्र टीकायामुक्तः। आंदोऽपि प्रथमिद्वतीयौ द्वितीये द्वितीयतृतीयौ *
च सुधायाम् । अत्र मतद्वयेऽपि आद्ये पूर्वपक्षे पूर्विसिद्धान्ताक्षेपादाक्षेपिकी अवान्तरसङ्गतिः स्फुटा । आद्यस्य द्वितीये, द्वितीयस्य द्वितीयतृतीययोस्तु पूर्वपक्षयोः पूर्विधिकरणवैषम्यप्रदर्शनाय तदुपजीवित्वादवान्तरसङ्गतिः । अत्र गायत्री

प्रकाश:

आद्ये पि प्रथमदितीयाविति । यद्यपि " अथ वा अत्रापि "अथ यदतः परो दिवः " इति वाक्योक्तज्योतिषि सन्देहः कि ब्रह्मोतान्य-दिति, उपक्रमे गायत्रीशब्दश्रवणात् अन्यदिति प्राप्तम् " इत्येव सुधावाक्यं, न तु देधा तत्र पूर्वपक्षोपपादनमस्ति, तथाऽपि पूर्वाक्षेपेण पूर्ववेषम्येण च योजयितुं शक्यत्वादेवमुक्तम् । तथा च तद्वाक्यं द्वेधा योजनीयमित्युक्तं भवति । द्वितीय इति । एती च सुघायां कण्ठोक्ताविति ध्येयम् । एवं पक्षान्विवच्ये-दानी सङ्गतिमाह-अत्रेति । ज्योतिनिक्यपक्षे गायत्रीवाक्यपक्षे चेत्यर्थः । तदुपजीवित्वादिति । उपजीव्योपजीवकभाव इत्युक्तं भवति । विषयसंशययीकां व्यनाक्ति—अत्रेति । छान्दोग्ये तृती-थेSध्याये "गायत्री वा इद सर्व भूतं यादेदं किंच वाग्वे गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायति च या वै सा गायत्री इयं वा व सा येयं पृथिवी अस्यां हीदं

^{* &#}x27;प्रथमे द्वितीयः द्वितीये द्वितीयतृतीयौ ' इति गुरुराजीयपाठः ।

प्रकाश:

सर्वे भूतं प्रतिष्ठितं एतामेव नातिशीयन्ते या वै सा पृथिवी इयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरं अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रातिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्ते तद्वा एतत्पुरुषे शरीरं इदं वाव तत् यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृद्यं अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्ते सेषा चतुष्पदा षड्विघा गायत्री । तदेतहचाऽभ्युक्तं—

> तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।

इति । यद्वैतद्वह्मेति इदं वाव तत् योऽयं बहिर्घा पुरुषा-दाकाराः अयं वाव सः योऽयमन्तः पुरुषः आकाराः। अयं बाव सः योऽयमन्तर्हेदय आकाशः यो वै सोऽन्त हृदय आकाराः तदेतत्पूर्णं अप्रवर्ति पूर्णामप्रवर्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद य एवं वेद " इत्याद्यक्ताऽऽम्नायते, "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते सर्वतः पृष्ठेषु विश्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषू-त्तमेषु लोकेषु इदं वाव तत् यदिदमस्मिन्ननतःपुरुषे ज्योतिस्त-स्येषा ढाष्टिः । यत्रैतदस्मिन् शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिः । यत्रैतत्कर्णाविष्यृह्य निनद्मिन नद्युरिन अभेरिन ज्वलत उपशृणोति तदेतदृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत । चक्ष्प्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद " इति । तत्रत्या गायत्री विषय

कि छन्दः कि वा विष्णुरिति चिन्ता।तद्र्थं किं गायत्रीश्रुतिप्रसिद्धचनुसारेण भूतपादत्वादिविष्णुलिङ्गं बाध्यम् किं वा विपरीतिमित। तद्र्थं प्रसिद्धिवाधे किं श्रुतेर्मुख्यत्वभङ्गः उत नेति। तद्र्थं गायत्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्मणि नास्ति उतास्ति इति। तद्र्थं किमनादिस्वभाव ईशान-धीन उत तद्धीन इति। तथा ब्रह्मपक्षे 'दिवि' 'दिवः' इति उपदेशभेदः किं न युक्तः उत युक्त इति।

प्रकाशः

इत्यर्थः । छन्द इति । वर्णसमावेशलक्षणो मन्त्र इत्पर्थः । भूतेति । गानत्राणकर्तृत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तानितरेकात् 'भूतपादत्वादि ' इत्यु क्तम् । कि नेति । लिङ्गाच्छ्रतिबांध्येत्यर्थः । अर्थप्रतिपादकलस्यप-गानकर्तृत्वस्य गायत्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य ब्रह्मण्ययुक्ततया वा, तद्ग-तत्वे सत्यप्यनादिस्वभावनियामकत्वरूपमहागुणलाभाय वा, अणुभा प्यदिशा तत्प्रति स्वातन्त्रचमेव वक्तव्यमित्यभिनेत्य 'अनधीन उत तद्वीनः ' इत्युक्तम् । यद्यनधीनस्तदा प्रवृत्तिनिर्मित्तं ब्रह्मणि नेर्ति प्रसिद्धिवाधे मुख्यत्वभङ्गात् गायत्री छन्द एवेति पूर्वपक्षे फलं, सिद्धान्ते तु विपरीतमिति स्पष्टत्वात्फलफिमावो नोक्तः । एवमनुव्या-ख्यानो सः प्रमेयाश्रिताभ्याधिका राङ्को पयुक्तचिन्तापरम्परामुक्का, सूत्रसूचित-प्रमाणाश्चितराङ्कोपयुक्तामाह—तथेति । गायत्रा कि छन्द उत ब्रह्मेति चिन्ता । तद्यी ब्रह्मपक्षे गायत्रीज्योतिषोरेकप्रकर णस्थत्वेनैक्यात् 'दिवि' 'दिवः' इत्युपदेशमेदः किं न युक्त उत

चान्द्रका

यद्यपि पूर्वत्र निरवकाशि छेड़ेः सावकाश ज्योतिश् श्रुतिबाध उक्तः, अत्र "यद्वे तत् अक्ष्म " इत्यादिश्रुत्यनुगृहीतैः भूतपादत्वादिनिरवकाशि छेड़ेः सुतरां सावकाशगा बत्र चादिश्रुत्व नृगृहीतैः भूतपादत्वादिनिरवकाशि छेड़ेः सुतरां सावकाशगा बत्र चादिश्रुतिबाध इति पूर्वपक्षानुदयः। तथा उप्यधिका-शक्क्ष्म तदुदयः। शक्क्षा तु विष्णौ प्रसिद्धेषु शब्देषु सत्सु अन्यत्र प्रसिद्धगायत्र चादिशब्द प्रयोगे प्रयोजनं नेत्येका। इयं च "चेतोऽ-पेणिनगदात्" इति सूत्रे सिद्धान्ते प्रयोजनोक्तचा सूचिता। आकाशादिशब्द साधारणी चयम्। गायत्रीशब्दे अनुपपत्त्यन्तरस-द्भावत् स उदाहतः। अत एव "अग्रिगायत्र चादि" इति माष्ये आदिपदप्रयोगो युक्तः, "अधिकरणान्तरे उप्येतन्त्र यायस्यानुसन्धेयत्वं च सूचयित" इति टीका चोपपन्ना। असाधारणी त्वन्या—युक्तं अग्रिसू कस्थज्योतिषो विष्णुत्वं, उपदेशभेदाभावात्, इह तु 'दिवः'

प्रकाशः

वुक्त इति । तदर्थं सप्तमीपश्चम्यौ विरुद्धे उत विवक्षाभिदेन अ-विरुद्धे इति द्रष्टव्यमित्यर्थः । उपलक्षणमेतत्, ब्रह्मपक्षे प्रसिद्ध-पदत्यागेनाप्रसिद्धगायत्रीपदप्रयोगे प्रयोजनं नास्त्युतास्तीत्यपि ध्येयम् । अत्रैवं पूर्वपक्षक्रमः, इयं गायत्री छन्द एव, न विष्णुः, गायत्री-शब्दस्य तत्रैव रूढत्वादिति ठीकायां दर्शितः । तत्र पूर्व-पक्षप्रापकमाशङ्कचाह—यद्यपीति । "यद्वैतद्ब्ह्म" "एतामेव ब्रह्मोपनिषदं" इति ब्रह्मश्रुत्यनुगृहीतौरित्यर्थः । अनुपपन्यन्तरेति । उपदेशमेदादिरूपेत्यर्थः । आनन्दमयशब्दवदिति भावः । गायत्री-

इति पञ्चम्युपदेशस्थस्य ज्योतिरुश्रुत्या विष्णुत्वेऽपि 'दिवि' इति तिहरू सप्तम्युपदेशस्थगायत्रचा न विष्णुत्विपिति । अपरा तु— अग्निसूक्तस्थज्योतिनिष्ठकणोदिविदूरत्विकिद्धदृष्टश्रुतत्वाद्युपदेशात् नेदं ज्योतिर्विष्णुः, ततश्च गायत्रचिप न विष्णुरिति । इदश्च शङ्काद्वयं "उपदेशभेदात्" इति सूत्रे कण्ठोक्तम् । अपरा तु—एकस्या विद्विश्रुतेरन्यत्रप्रसिद्धिवाधेऽपि गायत्रीवाक्षपृथिव्याद्यनेकशब्दाना-

प्रकाशः

ज्योतिषोभिन्नप्रकरणस्थत्वमुपेत्येकां राङ्कामुक्ता, एकप्रकरणस्थत्यमाश्रित्य पक्षान्तरमाह-अपरा त्विति । तत्रश्चेति । "तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री" इति ज्योतिश्राब्दपर्यायस्य तेजश्शब्दस्य तत्र दर्श-नात् गायत्रचेव ज्योतिरपीति भावः । कण्ठोक्तमिति । उपदेश-भेदराब्दस्य यथा 'दिवि' 'दिवः' इति भेदव्यपदेशोऽर्थः, तथा दृष्टश्रुतत्वादिभेद्व्यपदेशोऽप्यर्थे इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अ-नेकेति । "गायत्री वा इदं सर्वं वाग्वे गायत्री इयं वाव सा येयं पृथिवी " इत्याद्यनेकशब्दानामित्यर्थः । ननु "इदं सर्वं " इत्यु-क्तसर्वात्मकत्वस्य गायत्रचामनुपपत्तेर्बहुबाघोऽपि न्याय्य इति चेद्भ-ह्मपक्षेऽपि तस्यास्तुल्यत्वादिति । न च वाच्यं अत्रैव श्रुतिबा-हुल्येन पूर्वपक्षेण सिद्धान्ते सत्युत्तराधिकरणपूर्वपक्षानुत्थितिरिति, एत-च्छङ्कायास्तत्रैव निरसिष्यमाणत्वात् इति भावः । नन्वेवमप्यन्त-र्धिकरणे समुद्रशायित्विङ्क्षेनेन्द्रबृहस्पत्यादिबहुश्रुतिबाधस्योक्तत्वात्

मन्पत्रप्रसिद्धिवाघो न युक्तः, अन्तरधिकरणे इन्द्रादिबहुश्रुतीना-मन्यत्रप्रासिद्धिवाधस्तु अन्यत्रप्रसिद्धान्तस्थत्वमुखेन युक्तः, न चेह तथा मुखमस्तीति । इयं च--

कथं प्रसिद्धबहुलशब्दानामन्यथार्थता ।

इत्यनुव्याख्याने उक्ता । एताश्च प्रमाणाश्चिताः । प्रभेयाश्चिता तु-युक्तमाकाशाद्याधिकरणोक्तं जन्यभूताकाशस्वभावस्य विवरत्वादेज्यी-तिश्राब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वेशाधीनत्वम्, धर्भिणासह जनयत्वात्, गायत्रीरूपवेदस्य तु अनादित्वात् तत्स्वभावस्य गानत्राणकर्तृत्वा-दिरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्य नेशाधीनत्विमिति ।

कथेमतत्पक्षोत्थितिरित्यत आह - अन्तरिति । "कथं प्रसिद्ध" इत्युत्तराघींकामाराङ्कां स्फुटीकृत्य, "नित्यत्वोदेव राब्द्स्य" इति पूर्वार्धीकां राङ्कां विरादयति—प्रमेयिति । जन्येति। भूतप्रकरणादिना तत्र भूताकाशस्यैव पूर्वपक्षितत्वात्तस्य च "आत्मन आकाराः सम्भूतः" इति जन्यत्वावगमादिति भावः। ज्यातिकशब्देति । प्रकाशत्वादेरित्यर्थः । धर्मिणो जन्यत्वे धर्म-स्यापि तथात्वादिति भावः । गानकर्तृत्वमर्थप्रतिपादकत्वं त्राण-कर्तृत्वं चाध्यतूणां पापेभ्यो रक्षकत्वम् । तच्च तत्स्वभावः, स्वभा-वश्च अनादित्वान्न जन्यते, अतो न तद्धीनमित्यर्थः । ईशागतत्वं त्वराक्यशङ्कामिति भावः । तस्माच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्प्रसिद्धि-

ननु कतकक्रमविशिष्टवर्णात्मकस्य वेदस्य नानादित्वम् । उक्तं हि विष्णुतस्वनिणयटीकायां "न हि वयं वेदस्य कूटस्थनित्यतां बूमः" इति, "क्रमस्य कृतकत्वेऽपि" इति चेति चेत्, मैवम्,

प्रकाशः

बाधे मुख्यत्वहानेर्गायत्री न विष्णुः, किं तु च्छन्द एव इति पूर्व-पक्षरोषः । ननु यदुक्तं वेदस्यानादित्वात्तत्स्वभावो नेशाधीन इति, तदयुक्तम्,

नित्या वेदाः समस्ताश्च शाश्वता विष्णुबुद्धिगाः । इति प्रमाणव्याख्याऽवसरे तत्त्वनिर्णयटीकायां——"वर्णास्ताविन्नत्य-त्वात्सर्वगतत्वाच्च स्वतः क्रमशून्याः । न च क्रमेण विना पदवा क्यभावः, नापि तद्नतरेण प्रामाण्यम् । अतः क्रमः पौरुषेय एवास्थेयः । तत्कथं वेदस्यापौरुषेयत्वम्" इत्याशङ्कच, "न हि वयं वेदस्य कूटस्थनित्यतां बूमः । किन्तु शब्दतोऽर्थतश्च सर्वदेकप्रकारतोमव । ततश्च क्रमस्य कृतकत्वेऽपि पुरुषाभिप्रायप्रवेशेऽपि स्वतन्त्रस्य वक्तरभावात् अपौरुषेयत्वमुपपद्यते" इत्येनन सादि-त्वोक्तेः । अङ्गीकृतं चैतद्गाष्टैरपि——

यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता । इत्युक्तिरित्याशङ्कच वाक्यान्तरानुसारेणास्याभिप्रायं व्यक्षयन्, अना-दित्वमुपपादयति—नन्विति । कृतकक्रमेति । नित्यत्वात्सर्वगतत्वाच्च वर्णानां स्वतः क्रमाभावादिति भावः ।

तत्त्वसङ्ख्यानिशकायां "नित्यत्वं नाम कूटस्थतया आद्यन्तर्शून्यत्वम् । तच्च वेदानाम् "नित्या वेदाःसमस्ताश्च" इत्यादिप्रमाणिसिद्धम्" इत्युक्त-त्वात् । युक्तञ्चेतत् , क्रमस्य सदेश्वर्बुद्धिस्थत्वात् । अत एवोक्तं विष्णु-तत्त्वनिर्णये—"सर्वज्ञत्वेनश्वरस्य तद्बुद्धौ सर्वदा प्रतीयमानत्वात्" इति। तद्घीकायां कौटस्थ्यनिषेधस्तु अस्मदादीन्प्रति प्रमापकत्वोपयुक्तस्य अस्मदादिबुद्धिस्थस्य क्रमस्योच्चारणाद्यधीनत्वेन कृतकत्वात् ।

प्रकाश:

तत्त्वसङ्ख्यानेति।

नित्या वेदाः पुराणाद्याः कालः प्रकृतिरेव च ।
नित्यानित्यं ।
इत्यस्य व्याख्याऽवसरे । ननु व्यामिश्रोक्तौ सत्यामिप कथमनादित्वीनर्णय इत्यत आह—युक्तमिति । 'एतत्' अनादित्वम् ।
स्वतःक्रमजून्यानां वर्णानां क्रमस्य बुद्धिघिटतत्वेऽपि ईश्वरबुद्धेरना
दिनित्यत्वेन तद्घटितस्यानादिनित्यत्वोपपत्तीरिति भावः । 'तद्बुद्धौ'
तन्मनि । 'तद्दीकायां' प्रागुक्ततत्त्वनिर्णयदीकायामित्यर्थः ।
प्रलये ऽ विच्छेदायावश्यवक्तव्यानादिनित्यभगवद्बुद्धिघटितक्रमवत्तामपेस्य
क्वित्तत्त्वूटस्थिनित्यत्वमुक्तम् । ताद्दशस्येतरप्रमाजनकत्वाभावात्तद्धीमुद्धारणघटितस्यैव तस्य वक्तव्यत्वादुद्धारणस्य चानादिनित्यत्वाभावात् कूटस्थता नेति क्विचदुक्तमित्यर्थः । उक्तं च मुधायां
वियत्पादे— "नियतिविशिष्टानुपूर्वीचिशिष्टत्वनार्थावबोधशक्त्याविभीवो
जनिः" इति । आदिपदेनेश्वरोऽपि गृद्धते, तदुद्धारणघटितस्या-

कृत्वाचिन्तया वा अनादित्वोक्तिः, क्रमस्यान्याधीनत्वात् । इयं च---नित्यत्वदिव राब्दानां तत्स्वभावः कथं हरेः । इत्यनुव्याख्याने दर्शिता ।

प्रकाश:

पि तथात्वात् । अत एव 'बुद्धिस्थत्वात् ' इति, 'तद्बुद्धौ ' इत्ये-वेक्तम् । उक्तं च तर्कताण्डवे — "आधुनिकाण्यापकेन स्वबुद्धिस्थ-पूर्वपूर्वदिवसीयकमानुसारेण उत्तरोत्तरदिवसेष्विव ईश्वरेणापि स्व-बुद्धिस्थप्रवाहानादिपूर्वपूर्वकल्पीयकमानुसारेणैव उत्तरोत्तरकल्पेष्विप वेदस्य उच्चिरेऽतत्वेन " इत्यादि । यदि च

ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं शक्तिः परात्मनः।

इत्यनुन्याल्यानानुरोधात् भगविक्तयाणां अनादिनित्यता, तदा तद्ध-टितस्यापि कौटस्थ्यं ध्येयम् । ननु यदिश्वरबुद्धिविटततया क्रम-स्यानादित्वं, तद्धागतमीश्वराधीनस्वभावत्वं वेदस्य । न हि यो यद्ध-द्धचधीनः स न तद्धीन इति सम्भवति, वर्णानामन्यथाक्रमेणा-प्यनुसन्धातुं शक्यत्वादित्यत आह—कृत्वा चिन्तयेति । बुद्धिघटितत्वं विना वेदस्यानादित्वाभावेऽप्यनादित्वं सिद्धवत्कृत्येशानधी न त्वमाश-क्वच्च, ताद्धशस्यापीशाधीनतोक्तौ वेदे फलाभावेऽपि तादशजीवात्मा-देरीशाधीनत्वं सिध्यति फलमिति न वैय्यर्थमिति भावः । 'अना-दित्वोक्तिः ' बुद्धचघटितात्मादिसाधारणानादित्वोक्तिः । एतेनानुव्या-

तत्राद्या राङ्का "चेतोऽर्पणिनगदात्" इति सूत्रे प्रयोजनोक्तचा परिहता । द्वितीयतृतीये तु "उभयिसमन्नप्यिवरोधात्" इत्यनेन परिहते । तस्य यथा विवक्षाभेदेन सप्तमीपञ्चम्यो न विरुद्धे इत्यर्थः, तथा आकारभेदेन कर्णादिविदूरत्वदृष्टत्वादिके न विरुद्धे इत्यप्यर्थोपपत्तेः । चतुर्थी तु—"बाहुल्याच्छुतिलिङ्गयोः" इत्यनुज्याख्याने—

प्रकाशः

ख्याने 'नित्यत्वात्' इत्येननानादित्वं विवाक्षितांमित्युक्तं भवति ॥ तदुक्तराङ्कानिरासकमित्यतस्तद्दीयन् सिद्धान्तयति—तत्रे-ति । वेदोपदेष्टृत्वपातृत्वरूपगानत्राणकर्तृत्वादिरूपगायन्यादिशब्दा-र्थगुणस्वरूपत्वेन चेतोऽपणिर्धमेव तादशशब्दैर्निगद्यमानत्वादित्युपा-सनारूपप्रयोजनोक्त्यत्यर्थः । द्वितीयशङ्कापारिहारस्य भाष्यादिदिशोप-लम्मेडपि, तृतीयाया अस्मिन् सूत्रेडदर्शनात् स्वयमाह—तस्येति। त्रिसप्तलोकविवक्षाभेदेनेत्यर्थः । स्पष्टयिष्यते चैतद्ग्र इति भावः। आकारेति । देशकालगुणाद्यपरिच्लिन्नत्वेनाकारेण कर्णादिविद्रत्वम्, अकात्स्न्येन दृष्टत्वादिकम् । यद्वा केवलरूपेण कर्णादिविदूरत्वं, किञ्चिद्धिष्ठानाधिष्ठितत्वादिरूपेण दृष्टत्वादिकमित्यर्थः । उक्तं च मुधायां-"न च ज्योतिषो ब्रह्मत्वे दृष्टत्वाद्यनुपपत्तिः, यतस्तद-धिष्ठानद्वारा कर्णादिनिदूरस्यैव हरेरुपपद्यते '' इति । चतुर्थीति । गायत्रीवागादिबहुश्रुतिबलेनानुव्याख्यानोक्तेत्यर्थः ।

'"ज्यायांश्च पुरुषः" इत्यादिशब्दसहिति छङ्गेश्च १ इत्यादिन्यायिन वरणे च परिहृता । अयं भावः—"अतो ज्याया श्च्य पूरुषः" 'यहै तद्भृद्धा" "एतामेव ब्रह्मोपनिषदम्" इत्यादिश्चृतीनां गानत्राणकर्तृतं, भूतादिपादतं, "एतामेव नातिशीयन्ते" इति सर्वे त्तमत्वमित्यादि छि-ङ्गानां च बाहुल्यादनेकेषामपि शब्दानां प्रसिद्धार्थत्यागः।

प्रकाराः

कथं प्रसिद्धबहुलशब्दानामन्यथार्थता । इति चेत्तद्धरेरेव बाहुल्याच्छ्रुतिलिङ्गयोः । तादृशत्वाच तच्छक्तेः....

इत्यनुव्याख्याने, "तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्र" इत्यादिन्यायविवरणे चेत्यर्थः। ननु पूर्वोत्तरपक्षयोः श्रुतिबाहुल्यसाम्ये कथं निर्णय इत्यतः, श्रुतिसाम्येऽपि लिङ्गानामाधिक्यार्न्निर्णयः स्यादिति भावेन श्रुतिलिङ्गबाहुल्यं दर्शयन्ना ह—अयं भाव इति । गानेति । "गायित त्रायित च" इत्युक्तमित्यर्थः। "सेषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री" इति गायञ्याः प्रागुक्तषड्विधत्वमनूद्य, चतुष्पदत्वं व्यपदिश्य, तत्रैवपुरुषसूक्तमन्त्रः संवादायोदाहृतः।

तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः ।
पादोअस्य सर्वी भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥
इति । अत्रोक्तभूतादिपादत्विमत्यर्थः । 'एतां' गायत्रीं । ब्रह्मशब्दस्य

पुरुषशब्दो हि "स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरि शयो नैनेन किञ्चनानावृतं" इत्यत्र सर्वान्तर्यामित्वं पुरुषत्वमित्युक्तेः, तथा "पुरुषो हवै नारायणः" "सहस्रशीषी पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" इति "एष ह्येवाचिन्त्यः परः परमो हरिः पुरुषः परः परमात्मा अजो ब्रह्म नारायणः प्रभुः" इत्यादिश्चृतेः,

यथा हि पौरुषे मुक्ते विष्णुरेवाभिधायते । इत्यादिस्मृतेश्च पुरुषोत्तमे मुख्य इति । पश्चमी तु—"तादृशत्वात्तु तच्छक्तेः" इत्यनुव्याख्याने परिदृता ।

प्रकाशः

जनमादिसूत्रादौ, लिङ्गानां च भाष्यादौ विष्णौ मुख्यत्वस्य साधितत्वात् पुरुषशब्दस्य तत्साधयति—पुरुषशब्दो होति । 'पुरुषोत्तमे मुख्यः' इत्यन्वयः । एतेन भाष्यटीकयोार्लेङ्गस्य निरवकाशत्वेन सिद्धान्त-करणमुपल्रक्षणमिति सूचितम् । ''स वा अयं" इति श्रुतिः अष्टमे गीताभाष्यटीकायां व्याख्याता । पञ्चमी त्विति । ''नित्य-त्वादेव" इत्यनुव्याख्यानाः । नन्वनादेरन्याधीनत्वं काप्यनुपल्लमादसम्भावितमित्यतः,

"सत्ताप्रधानपुरुषशकीनां च प्रतीतयः। प्रवृत्तयश्च ताः सर्वो नित्यं नित्यात्मना यतः। तथा नित्यतया नित्यं नित्यशक्त्या स्वयेश्वरः। नियामयति नित्यं च

अयं भावः---

अनादीनां गुणादीनां यथा गुण्यादितन्त्रता । तथाऽनादिश्रुतेरस्तु क्षेमायेश्वरतन्त्रता ॥

यथा वैशेषिकादिमते गगनादिपरिमाणादीनां अनादिनित्यानाः
मिप स्वाश्रयगगनाद्यधीनता, यथावाऽद्वैतिमते अनादेरात्माज्ञानसवन्यस्य जीवब्रह्मविभागादेश्च सम्बन्ध्यज्ञानाद्यधीनता, यथा वा
प्राभाकरमते दुःखत्रागभावस्य मोक्षस्य ज्ञानाधीनता, यथा वा
मतान्तरे दुरितप्रागभावस्य निषिद्धाकरणाधीनता, तथा गायत्रचास्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य चोत्पत्त्यभावेऽपि स्थितौ विष्णवधीनता।

प्रकाशः

इति साङ्ख्याधिकरणानुव्याख्यां हृदि कृत्वाऽऽह—अयं भाव इति । 'गुणादीनां' परिमाणजात्यादिधर्माणां । दृष्टान्तिववरणपूर्वं दार्ष्टीन्तकं विशदयित—यथेति । अधीनत्वे हेतुः—स्वाश्रयेति । आश्रिते आश्रयाधीनत्वस्य लोके उपलम्भात् । अनादेरिति ।

> जीवो बह्य विशुद्धा चिद्रेदस्तस्यास्तयोर्द्धयोः । अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥

इत्युक्तिरिति भावः । अज्ञानाद्यधीनतेति । अन्यथा तिन्नवृत्ताविषि तिन्नवृत्तिर्ने स्यादिति भावः । ज्ञानेति । ज्ञानेन दुःखप्रागभावस्योत्तरः समयसम्बन्यस्त्रपपरिपालनं क्रियत इति तैरुच्यमानलादिति भावः । एवं दुरितप्रागभावेऽपि ध्येयम् । ननूत्पाद्यलातिरेकेण तद्धीनल-

किञ्च-सादेरिप उत्पत्तावन्यापेक्षायामपि तद्नन्तरं स्थितावनादितो न विशेषः । तत्र च सादिनं केवलमुत्पत्तावीशतन्त्रः, किन्तु स्थि-तावपीति "प्रकृतैतावन्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः" इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वादनादेकत्पत्त्यभावेन तत्रान्यानपेसायामपि स्थिता-वीशापेक्षा किं न स्यात ।

प्रकाश:

स्थान्यस्याभावात् कथमनादेरन्याधीनता । नचानाद्यत्वमेव तदिति वाच्यं, अनादेर्नाशाभावस्य स्वत एव सिद्ध्याऽन्यानेपेक्षणात्। न हि मतान्तरसिद्धदृष्टान्तमात्रेणानुपपन्नोऽप्यर्थस्सिध्यति, अपि तु सम्भावितमेवेत्यत आह—किञ्चेति । प्रकृतैतावच्विमिति । तृती-येऽध्याये हितीयपादे ''प्रकृतैतावत्त्रं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवी-ति च भूयः " इत्यत्र जगत्पालनं विष्णोर्युक्तमयुक्तं वेति सन्देहे, विष्णोस्मृष्टिसंहारकर्तृत्वात्सत्यां च सृष्टौ यावत्संहारं अवस्थितेः स्वत एव सिद्धः, संहर्तुस्संहारातिरिक्तव्यापारस्येव रक्षारूपस्याया-गान्न पालनं युक्तमिति प्राप्ते, "नैतावदेना परो अन्यद्रस्त्युक्षा सद्यावा प्रथिवी विभार्ते " इति श्रुतौ 'नैतावत् " इति प्रकृतस्य मृष्टचादिकर्तृत्वस्य तावन्मात्रत्वं निषिष्य ततोऽधिकस्य पालन-स्यापीश्वरे वर्णनात् सृष्टिसंहारकर्तुरपि पालकत्वव्यापारो युक्त इति सिद्धान्त इति वक्ष्यमाणत्वात् जन्यवस्तुनि स्थितौ यथा मगव-न्नियतता तथाऽत्रापीत्यर्थः।

हश्यते हि योगे अन्यापेक्षस्य पराधीनत्ववत्, क्षेमेऽपि तदेपेक्षस्य तद्धीनता । किञ्च—

> अकर्तुमन्यथाकर्तु कर्तुं चास्तीश्वरस्य यत् । सामर्थ्यं तेन तत्तन्त्रमनाद्यपि च सादिवत् ॥

ईश्वरो हि सर्वत्राप्रतिहतराक्तित्वात् घटेनेव अव्याकृताका-शादिनाऽपि रहितमतीतादिकालं कर्तुं शक्नोति । सङ्कल्पाभावातु तद्करणम् । तद्भावश्च कार्योक्षेयः ।

प्रकाशः

ननु नैतावताऽन्याधीनतेत्यत आह—हरुयते हीति । भृत्यादे राजा-द्यधीनतायाः प्रसिद्धत्वादिति भावः । ननु यद्यनाद्यपीशाधीनं, तर्हि कदाचित्तद्राहित्यमपि कुर्यात् घटराहित्यमिव, न चैवं, अतो न तद-धीनमेतदित्यतः,

राक्तोऽपि ह्यन्यथा कर्तुं स्वेच्छानियमतो हरिः ।
कारणैर्नियतैरेव करोतीदं जगत्सदा ॥
इति तदनन्यत्वनयानुभाष्यभूचितं समाधिमाह—किञ्चेति । विष्टिगृहीता ईश्वरप्रेरिता वाऽनिष्टमप्यकृत्वा नैव स्थातुमीराते । न च
भगवांस्तथेति 'कर्तुं राक्तोऽपि' इत्युक्तम् । 'ईश्वरो हि' इति अन्यथेश्वरत्वभङ्ग इति सूचयति । वक्ष्यते च "आत्मिन चैवं विचित्राश्च हि" इत्यत्र युक्तिपादे विचित्राप्रतिहतराक्तिमन्विमिति भावः ।
'तद्भावः' सङ्कल्पाभावः । ननु सिद्धायां राक्तो सङ्कल्पाभावनिСभवः—Vol. III

न च शक्तचभावादेव तदुपपितः, "स्वभावजीवकर्माणि" इत्या-दिटीकोदाहतश्रुत्यादिविरोधादेश्वर्यविरोधाच्च । तथा चानादिशिच्छा-धीना अनादिस्वभावता कथमीशतन्त्रताविरोधिनी। स्वभावमात्रस्ये-शाधीनताऽऽकाशाधिकरणे उक्ता, अत्र त्वनादेरपीति भेदः।

प्रकाश:

भित्तं तदकरणं, सैव कुतः सिद्धत्याशङ्कचाह—न चेति ।
स्वभावनीवकर्माणि द्रव्यं कालः श्रुतिः क्रिया ।
यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥

इति तदनन्यत्वनयानुन्याख्यानोक्तश्रुत्यादिविरोधादित्यर्थः । एतेन "तादशत्वाच्च तच्छक्तेः" इत्यस्य नित्यानित्यस्वभावसर्वविषयक-त्वादीश्वरशक्तिरत्यर्थ उक्तो भवति । ननु घटादिवद्नाद्यप्यस्मदाद्यभिनं कि न स्यादित्यत आह—तथा चेति । अस्मदादावनीश्वरभावादिति भावः । नन्वाकाशाधिकरणे आकाशोपछक्षितसर्वस्व-भावस्यशाधीनतोक्तेर्गतार्थमेतदित्यत आह—स्वभाविति । साद्यनादिसाधारण्येनेत्यर्थः । नन्वनादिस्वभावस्येशाधीनत्वे केमुत्यन्यायह-तत्या न्यकाशाधिकरणपूर्वपक्षोदय इति चेन्न, सामान्यतो ऽचेन्त्वमावस्येशाधीनत्वोक्तरेणपूर्वपक्षोदय इति चेन्न, सामान्यतो ऽचेन्त्वस्वभावस्येशाधीनत्वोक्ताचेव विशेषविचारावसरात् । आकाशादि-पद्मवृत्तिनिमित्तसद्भवोपपादनेन आकाशादिश्वद्ममुख्यार्थत्वोक्तचर्थन्तया तत्सार्थक्यादिति । ननु द्वितीयस्य तृतीयपादे "न वियद-श्रुतेः" इत्यादाववकाशाख्यवियद्वत्पत्तिमन्न वेति सन्देहे, "अनादिवी

पराधीनविशेषावाप्तिलक्षणोत्पत्तिरशिताद्वयस्य सर्वस्यापीति वियत्पादे वक्ष्यते, अत्र तु प्रागसतस्सत्तासम्बन्धक्रपोत्पत्तिरहितानामपि स्वक्र-पस्तेशाधीनेत्युक्तमित्याविरोधः । यद्यप्यनादिस्वभावस्येशाधीनतामनु-क्लाऽपि, गायत्रशिबद्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य गानत्राणकरीत्वस्य वेदोपदेष्टरि प्रकाशः

अयमाकाराः " "अनन्तोऽयमाकाराः " "आकारावत्सर्वगतश्च नित्यः " इत्यादिश्रुतिषु अनादित्वश्रवणात् उक्तानेकश्रुतिविरोधेन सम्भूतवाक्यस्य प्रामाण्यायोगात् अनुत्पत्तिमदिति प्राप्ते, "स इदं सर्वेमसृजत '' "आकाशस्सम्भूतः '' इत्याद्युत्पत्तिश्रुतिबाहुल्यादनुत्प-त्तिश्रुत्यभावाचानादित्वश्रुतेश्चिरन्तनत्वाद्यभिप्रायेण भाक्तत्वसम्भवा-दुत्पत्तिमद्वियदित्यादिन्यायैरनादेरपि सर्वस्योत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादजन्य-त्वाङ्गीकारेणेह पूर्वीत्तरपक्षी तद्विरुद्धावित्यत आह—पराधीनेति। "असम्भवस्तु सतोऽनुपपतेः" इत्यधिकरणं हृदि कत्वाऽऽह— **ईशादिति । पागसतः सत्ता इति । न्याय**रीत्यैतत् । सिद्धान्ते तु कार्यात्मना असतः कारणात्मना सतो घटादेः यस्तत्तासम्बन्धः प्रथ्वाकारताद्यवस्थाविशेषाप्तिः तद्रूपोत्पत्तिरहितानामित्यर्थः। 'सत्ता -सत्त्वमित्यर्थः, न तु जातिः। अत्र भाष्यादौ प्रयत्नेनानादेरन्या-धीनतासमर्थनस्यानौचित्यमाराङ्कचाभिप्रायोक्तचा निरस्यति—यदा-पीति । वेदोपदेष्टरीति । "गायति त्रायति त्र " इति श्रुत्युक्त-योगानुगतिसूचनमेतत्।

चान्द्रका

रक्षके च विष्णाविव सम्भवेन तस्य विष्णुपरता वक्तुं शक्या। न च योगाद्भृदेः प्रावल्याद्भृदिवाधकमहायोगायशाधीनत्वोक्तिः, "गायति त्रायति च" इति श्रुत्युक्तत्वाद्भिरवकाशविष्णुलिङ्गानुप्रहाच रूदि-त्यागेन योगस्येवेह प्राह्मत्वात्। भाष्ये विष्णौ पौराणिकरू-देरुक्तत्वाच्च। तथाऽपि यथा "व्रीहीनवहन्ति" इत्यत्र द्वितीया-श्रुतिमतन्त्रीकृत्य अववातादेर्लिङ्गात् व्रीहिशेषतोक्ता द्वितीय,

प्रकाश:

विष्णावेवोति । न हि तज्जंडे अकर्तिरे मुख्यतो युज्यत इत्येवकारः । ननु नैवं राङ्क्ष्यं, गायत्रीराब्दस्य च्छन्दसि रूढत्वेन
योगमात्रेणापहारायोगात्, तद्वाधकमहायोगाय "स्वातन्त्रचं तत्र
मुख्यं स्यात्" इत्युक्तिदिरोशाधीनत्वोक्तिरित्याशङ्कच निरस्यति—
न चेति । श्रुत्युक्तत्वादिति । "आज्यैः स्तुवते" इत्यादौ
"यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वं" इति श्रौतयोगेन रूढित्यागस्य
दृष्टत्वेन केवछयोगापेक्षया श्रौतयोगस्य बछवन्वाद्ग्यथा तस्य व्यर्थतापत्तेः, "कम्पनात्" इत्यत्र स्मार्तयोगस्यापि रूढिबाधकतायाः
वक्ष्यमाणत्वाचेति भावः । प्रागुक्तिङ्गानुगृहीतत्वाच प्रावल्यं योगस्येत्याह—निरवकारोति । पौराणिकेति ।

सर्वेच्छन्दोऽभिघो ह्यष सर्वदेवाभिघो ह्यसौ । इत्यादिना पुराणसिद्धरूढेरित्यर्थः ॥ यथेति । द्वितीयाध्याया द्यपादे "तानि द्वैषं गुणप्रधानभूतानि" इति चतुर्थे ऽधिकरणे

तथाऽत्रापि तद्गतत्वमतन्त्रीकृत्य च्छन्दोगतस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य विष्णव धीनत्वेन श्रुतेर्विष्णावेव महायोगेन परममुख्यत्वमिति प्रदर्शनार्थम्, अनादिस्वभावनियामकशक्तिरूपमहागुणसिष्यर्थं, विष्णावसम्भवदना-दिप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दसमन्वयार्थं चेशाधीनतोक्ता ।

प्रकाश

" व्रीहीनवहन्ति " इत्यत्रावघातादपूर्वमस्त्युत नेति संशये, वाक्य-साफल्यायावश्यमपूर्वे कल्प्ये भावार्थाधिकरणन्यायेन धात्वर्था देव कल्पनं न्याय्यामित्यवघातादस्त्यपूर्वं, व्रीह्यस्तु तद्यी इति प्राप्ते, अवघातसामर्थ्यपर्यालोचनया तुषविमोकद्वारा पुरोडाशनिर्वर्तनरूपदृष्ट-प्रयोजनलाभेनापूर्वस्यैवाकल्प्यत्वादृष्टानुनिष्पादिना नियमादृष्टस्य स्वी-कारेण वाक्यावयर्थात् ब्रीह्यर्थोऽवघात इति सिद्धान्तितम् । तत्र यथा 'ब्रीहीन् ' इति शेषित्ववाधिन्यां श्रुतौ सत्यामपि तदनादरेण सामर्थ्यपर्यालोचनयवावघातस्य ब्रीहिशेषतोक्ता, तथाऽत्रापीत्यर्थः । ननु तत्र "सक्तून् जुहोति " इत्यादौ द्वितीयाया व्यभिचारि-त्वादनादरणं तस्या इत्यतः, तर्द्यत्रापि प्रयोजनविशेषलामाय तद-नादरणित्याह—महायोगेनेति ।

स्वातन्त्रचं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि कारणम् ।
स्वातन्त्रयं तत्र मुख्यं स्यात्.....॥
इत्युक्तेरिति भावः । असम्भवदिति । तेनावकाशाकारादि-

तस्माद्विष्णुरेव अधिवदगतगायत्रचादिशब्दवाच्य इति ॥ सूत्रक्रम-स्तु—आद्ये उपक्रमस्थहेत्किः, द्वितीये तु उपसंहारोदाहृतमन्त्र-स्थहेत्किः, तृतीये वाधकोद्धार इति ।

अत्रोभाभ्यामुक्तम् — चतुस्सूत्री एकमधिकरणम् । 'चरणाभि-धानात्' इत्यस्य पादाभिधानादित्यर्थः ।

प्रकाश:

वर्णप्रधानादिशब्दवाच्यता सिध्यतीति भावः । अधिकरणार्थोपसंहारः—तस्मादिति । परमते सूत्राणामक्रमं मन्वानः स्वमते
तमाह —सूत्रेति । उपक्रमेति । सौत्रदर्शनशब्देन "गायित त्रायित
च" इत्युपक्रमवावयोक्तगानत्राणकर्तृत्विष्ठङ्गोक्तिरित्यर्थः । द्वितीय
इति । "भूतादिपाद" इत्यत्र "सेषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री"
इति गायत्रचाः प्रागुक्तषड्विधत्वमनूद्य, चतुष्पदत्वं व्यपदिश्य,
तत्रेव "तदेतद्यचाऽम्युक्तं" इत्युदाहते पुरुषसूक्तस्थे "तावान्"
इति मन्त्रे भूतादिपादत्वरूपिकङ्गोक्तिरित्यर्थः । एवं द्वाम्यां स्वपक्षस्थापने सिति, "उपदेशमेदात्" इति तृतीये 'दिवि' 'दिवः'
इत्युपदेशमेदरूपवाधके शङ्किते, विवक्षामेदेन तत्परिहारः क्रियत
इत्यर्थः । तदुद्वारप्रकारश्चाग्रे स्पष्ट इत्याशयः ॥

उभाभ्यामिति । अद्वैतिरामानुजाभ्यामित्यर्थः । तत्र सूत्रार्थ-विषयवाक्ययोर्दूषणेनैवाधिकरणशरीरं दूषितं मन्वानः, प्रथमसूत्रार्थं निरसितुमनुवद्ति—चरणेति ॥ ननु न पादाभिधानं "वि मे कर्णां"

पादाभिधानं च "अथ यदतः" इति च्छान्दोग्यगतमेव । तत्र "तदेतदृचाऽन्युक्तम्—पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति पादाभिधानादिति । तत्र लाघवार्थे श्रुत्यनुगमार्थं च पादा- भिवानात् दिति सूत्रं स्यादिति सुधायोमवोक्तम् । किश्च अस्मद्रीत्या "हृद्य आहितं यत्" इति गुहानिहितत्वयुक्तज्योतिर्वाक्योदाहरणेन आनन्दमयाधिकरणाक्षेपेण पूर्वपक्षसम्भवे, तदनाक्षेपेण "अथ यदतः" इति वाक्योदाहरणमयुक्तम् । किश्च—

पौनरुक्त्यं परमते ज्योतिर्भूतादिसूत्रयोः ।
पादापदेशादन्या हि नैवास्ति चरणाभिधा ॥
"पादोऽस्य सर्वा भूतानि" इति पूर्ववाक्यस्थपादाभिधानात्
प्रकाशः

इति वाक्येऽस्तीत्यतो नेदमुदाहरणिमिति भावनाह—पादेति । 'चतुष्पदा' इति भूतादिसूत्रोक्तपादाभिधानभ्रान्ति निरिसतुं ति दि-वृणोति—-तत्रेति । लाघवार्थमिति । 'चरण ' इत्युक्तचेपक्षया 'पाद ' इत्यस्य लघुत्वाच्छूतो पादशब्दस्यैव श्रुतत्वादित्यर्थः । उदाहरणं चायुक्तमित्याह—किश्वास्मद्रीत्योति । ननु तत्रापि "योऽयमन्तर्हदये " इति गुहानिहितत्वं श्रुतमिति चेन्न, ज्योतिस्स-न्निधानेऽश्रवणादिति वा, द्वयोर्गुहानिहितत्वयुक्तत्वेऽपि सूक्तस्थस्य चरणयुक्तत्वेन सूत्रानुगुण्यादिति वा तात्पर्यात् । किश्चेति । हिश्चदो यस्मादित्यर्थे । श्लोकं विवृणोति—पादोऽस्येति ।

अन्यस्य ज्योतिर्वाक्ये पादाभिधानस्याभावात् तस्य च भूतादिसू-त्रेणैवोक्तत्वात् 'चरणाभिधानात्' इत्यस्य पौनरुक्त्यम् । अथ 'च-रणाभिधानात् ' इत्यनेन "पादोऽस्य सर्वी भूतानि " इति मनत्र-वाक्यस्थं सर्वभूतानामेकपादत्वममृतस्य त्रिपात्त्वं चोच्यते । "भू-तादिपाद "इत्यनेन तु "सैषा चतुष्पदा "इति ब्राह्मणवाक्य-स्थं भूतपृथिवीशरीरहद्यानां पादत्वमुच्यते । ब्राह्मणवाक्ये हि "इदं सर्वं भूतं " इति भूतं, "येयं पृथिवी" इति पृथिवीं, यदिद-मस्मिन् पुरुषे शरीरम्" इति शरीरं, "यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृद्यम् '' इति हृद्यं चान्त्वा, "सेषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री " इति भूतादीनां चतुर्णां पादत्वं व्यपदिश्यते । तता न पौनरु-क्त्यमिति चेत्, न, 'चरणाभिधानात् ' इत्यनेन "पादोऽस्य सर्वा-भुतानि त्रिपादस्य ' इति मन्त्रस्थपादाभिधानद्वयस्येव ततोऽधि-कार्थस्यापि बाह्मणस्थपादाभिधानस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन भूतादि-

अन्यस्योति । अन्यस्य सत्त्वेहि तत्परत्वेन 'चरण' इत्यस्य न पौनरुक्त्यं, न च तद्स्तीत्यर्थः । तस्य चेति । "पादो-स्य " इत्यनेनोक्तस्येत्यर्थः । उक्तदोषपरिहारमाशङ्कते-अथोति। ब्राह्मणेति । उपनिषद्वाक्ये एवमुक्तौ "चरणाभिधानात्" इत्यस्य भूतसूत्रेण पौनरुक्त्याभावेऽप्यनेन तद्वैयर्थ्यं दुर्निरासमि-त्याह—चरणाभिधानादित्यनेनेति । पररीत्या च भूतादिसूत्र

सूत्रवैयथ्यीत् । अपि च त्वत्पक्षे हि ब्रह्मणस्तत्तत्पाद्तवं तत्तदात्मकत्वम् । तथा च सर्वात्मकत्वं 'चरणाभिधानात्' इत्यनेनैवोक्तमिति किं तदेकदेशभूताद्यात्मकत्वप्रतिपादकेन भूतादिसूत्रेण । किं
च 'चतुष्पदा' इत्यत्र चतुश्शब्दो न भूतादिपरः, पूर्ववाक्ये भूतादिवत् "वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वम्" इति वाचः, "अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः" इति प्राणानां चोक्त्या भूतादीनां षट्त्वेन चतुष्ट्रायोगात् । अत एव श्रुतौ 'षड्विधा' इत्युप्रकाशः

वैयथर्चं द्रुढयति--आपि च त्वत्पक्ष इति । पादशब्दस्य स्वरूपार्थ-त्वोपगमादिति भावः । किं तदिति । "पादो ऽस्य सर्वो भूतौनि " इत्यसङ्क-चितसर्वपदेन कुत्स्नतादात्म्यलाभेन भूतप्रथिवीशरीरहृद्यरूपतदेकदेश-चतुष्टयतादात्म्यपरस्य भूतादिसूत्रस्य वैयर्थ्यमेवेत्यर्थः । अम्युपेत्य मन्त्रब्राह्मणयोः पादाभिघानभेदं दूषणद्वयं अभ्यधायि । वस्तु-तस्तु तस्य भेद एव नास्ति, तथात्वे संवादित्वेन मन्त्रोदाहरणा-योगात् । तथा च सुस्थं पौनरुक्त्यमित्याद्ययेन "सेषा षड्डिधा चतुष्पदा '' इति बाह्मणगतस्य "पादो ऽस्य " इति मन्त्रगतस्य च पादाभिधानस्य ऐक्यं वक्तुं भीठमारचयति—-किञ्चेत्यादिना तस्मादित्यन्तेन । भूतादीति । भृतप्रिथवीशरीरह्रस्यपरः । कुत इत्यतो वाक्प्राणयोरिप प्रकृतत्वादित्याह--पूर्वेति । षट्त्वेनेति । वाग्भूतपृथिवीशरीरप्राणहृद्यानां क्रमेण प्रकृतत्वादित्यर्थः । ननु CHA.-VOL. III. 15

क्तम् । न च वाच्यं भूतादीनां वाक्त्राणरिहतानां चतुर्णां पादत्वं, तत्सिहितानां तु षण्णां विधात्विमिति, पादराब्देन तदात्मकत्विविक्षायां वाक्त्राणयोरिष तदात्मकत्वात् विधाषट्कान्तर्गतस्य भूतादि-चतुष्टयत्य प्रथकृत्य पादत्वोक्तोर्निष्कल्लत्वात् । उपासनार्थे ब्रह्माणि भूतादीनां चरणत्वारोपश्चेत्, गायत्रचाख्यच्छन्दस्येव स स्यादिति गायत्री ब्रह्मिति सिद्धान्मितिद्धः । तस्मात् "सेषा" इत्यत्र न पूर्ववाक्य-स्थानां भूतादीनां पादत्वमुच्यते, किन्तु षािष्ट्वध्यमनूद्य चतुष्पदत्वं विधाय तद्विवरणाय "पादोऽस्य" इत्यादिः ऋगुदाहता । अन्यथा मन्त्र-ब्राह्मणयोः भिन्नार्थत्वात् ब्राह्मणोक्ते "तदेतद्यचाऽम्युक्तम्" इति मन्त्रसम्मिति स्यात् । "त्रिपादस्यामृतं दिवि पादोऽस्य" इति पाद-शब्दि चतुष्ठये सति तदिनिर्दिष्टस्य भूतपृथिव्यादेः पादचतु-प्रकारः

न निष्फललं, ब्रह्मणि भूतष्टिंथवीशरीरहृदयक्कपचतुष्टयात्मत्वोपासनाय तदुक्तेरित्यत आह—-उपासनार्थिमिति । 'सः' आरेापः । असदुपासनाया अविशिष्टलादिति भावः । कथं तार्हि
'चतुष्पदा' इत्यस्य सङ्गितिरत्यत आह—तस्मादिति । अनुवादायोगादित्यर्थः । एतेन "प्रागुक्तषिद्विध्वसमनूद्य चतुष्पदत्वं व्यपदिश्प " इत्यादिशिका विवृता । अन्यथेति । भूतपृथिव्यादेरेव
चतुष्पदत्वोक्तावित्यर्थः । न युक्तं च भूतादेः पादचतुष्टयत्वकथनिमत्याह—त्रिपादस्येति । तदिति । पादशब्दिविष्टस्येन्यर्थः ।

ष्टयत्वायोगाच्च। 'दिवि' 'दिवः' इति च विरुद्धविभाक्तिसहित-द्युप्रातिपदिकार्थसम्बद्धस्यैक्यं, तद्रहितचतुस्सङ्ख्यासम्बद्धानां तु मं-न्त्रबाह्मणस्थपादानां भेदं इत्यस्यात्यन्तायुक्तत्वाच । अस्माकं मते षाड्विष्यं तु "गायत्रचां संस्थितो विष्णुः" इत्यादिच्छान्दोग्य-प्रकाशः

दिवीति । द्युस्थस्य दिवः परस्य च द्युप्रातिपदिकार्थसम्बन्धि-तयैकलेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वस्योपदेशमूत्रे सिद्धान्तितत्वादिति भावः। ननु भवन्मतेऽपि भूतानां पादत्वेन निर्देशात् कथं षाड्विध्यं, यदि विधान्तर्गतानामापि भूताना पृथकृत्य पादत्वमुच्यते, सममेतन्म-मापीत्यतं आह-अस्माकमिति।

गायच्यां संस्थितो विष्णुः स्त्रीरूपः सूर्यसप्रभः। द्वितीयश्चैव मत्स्यादिर्भूतनामाऽवतारगः । तृतीयो वाचि संस्थः स स्त्रीरूपो हयदीर्षकः। चतुर्थः पृथिवीसंस्थः स्त्रीरूपः पीतवर्णकः । जीवस्यान्तर्गतो व्याप्यः शरीरमितिनामकः । पञ्चमस्तद्धृदिस्थस्तु षष्ठो हृद्यनामकः। गायत्रीनामको विष्णुरेवं षड्विष उच्यते। इत्यादिभाष्यात् "पादोऽस्य सर्वो भूतानि" इति भूतराब्दित-जीवानां चतुष्पादान्तर्भावेऽपि " भूतं यदिदं किश्व " इति षाडुिधा-न्तर्भूतं मत्स्याद्यवतारऋपमेवेति ज्ञेयमित्यर्थः ।

भाष्यात् ज्ञेयम् । तस्मान्मान्त्रवर्णिकाद्यस्य पादाभिधानस्य अभा-वात्तस्य च 'चरणाभिधानात्' इत्येनेनैवोक्तत्वात् परमते भूतादि-सूत्रवैयर्थ्यम् । अस्माकं पक्ष 'भूतादि' इत्यादिराब्दस्तु "अमृतं दिवि" इत्युक्तामृताख्यस्वरूपपरः । नचात्र पादमुद्दिश्य विश्व भूतविधिः, येन पादैकत्वमुद्देश्यविशेषणत्वात् "ग्रहं सम्मार्ष्टि" इत्यत्र ग्रहगतैकत्ववद्विवक्षितामिति चतुष्पदत्वं न सिद्धयेत्, किन्तु

प्रकाश:

' किञ्च चतुष्पदा ' इत्यादिनोक्तमुपसंहरति – तस्मादिति । ननु परमते 'भूतादि ' इत्यादिपदेन पृथिवीशरीरहृदयानां प्रहणेन तस्य सार्थक्यं, भवन्मते तु भूतपाद्व्यपदेशात् १ इत्येतावता "पा दे। ऽस्य " इत्युक्तभूतपादत्वप्रहसम्भवादादिपदं व्यर्थमित्यत आह— अस्माकमिति । स्योदवं, यदि भूतपादलमेवात्र विवक्षितं स्यात्। न चैवं, किन्तु भूतराब्दिताविश्वपादत्वमिवासृतराब्दितनारायणवासुदेव वैकुण्ठाख्यस्वरूपत्रयपाद्त्वमपि विवक्षित्वा 'चतुष्पदां ' इत्युक्त-चतुष्पदत्वस्य वक्तव्यत्वात्, 'भूतं' विश्वमादियस्य रूपत्र-यस्य तद्भूतादि, भूतं स्वरूपत्रयं चेति यावत्, तत्पाद इति व्यवदेशोपपतेरित्यर्थसम्मवान्न वैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु मन्त्रे भूतानां बहुत्वेन पादबहुत्वापच्या भूतानामेकपादत्वं रूपत्रयस्य त्रिपाद-त्वमित्यस्य असिद्धिरित्यत आह—न चात्रेति। ग्रहं सम्मार्धी-त्यत्रेति । तृतीयेऽध्याये " एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् "

विश्वभूतोद्देशेन पादविधिः, पादानामेव जिज्ञासितत्वात् । अत एव टीकायां "सर्वाणि भूतान्यस्यैकः पादः" इति पाद्विधानं द्शिः तम् । तथा च "पशुना यजेत" इत्यत्र पश्वेकत्वविद्ययगतः

प्रकाशः

इत्याद्यपादीयसप्तमाधिकरणे " यहं संमाष्टि" इत्युदाहृत्य किमे-कस्य संमार्गः किं वा सर्वेषामिति सन्देहे, उपादेयगताया इवोद्देश्यगताया अपि सङ्ख्यायाः श्रुतिबल्लेन विवक्षितत्वादेकस्यैवेति पूर्वपक्षयित्वा, किमेकत्वस्योद्देश्यत्वेन विवक्षोत विधेयत्वेन, आद्ये 'ब्रहं संमाष्टि' 'एकं च संमाष्टि' इति प्रत्युहेश्यं वाक्यपरिसमाप्ते-वीक्यभेदात, द्वितीयेऽपि संमार्गस्यापि विधेयत्वात, 'ग्रहं संमृ-ज्यात्, स च एकः' इति वाक्येभदात्संमार्गाक्रियाकर्मलस्यैकलस्य च प्रत्ययार्थतया युगपत्सम्बन्धेनोद्देशविशेषणत्वात्, शेषविभ-क्तिनिद्धित्वन विधेयसंमार्गविशोषणत्वाभावेनैकत्वस्य विवक्षाऽया-गात् "ब्रहेर्यजेत" इत्युक्तानां सर्वेषां संमार्ग इति सिद्धान्ति-तम् । तत्र यथा प्रहेंकत्वमिविक्षितं, न तथा प्रकृत इत्यर्थः । पादानामिति । "सैषा चतुष्पदा" इत्युक्त्या के चत्वारः पादा इति जिज्ञासोत्पादात्, तिज्ञवृत्तये मन्त्रोदाहरणात्, "ब्रह्मविदा-मोति परं " इत्यत्र कितद्ब्हा, कीटरां च तद्वेदनं, का च तत्राप्तिरिति जिज्ञासानिवृत्यर्थं "तदेषाऽभ्युक्ता" इति मन्त्रोदाहर-णवदिति भावः । पशुनेति । चतुर्थे "तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य

त्वात् पादैकत्वं विवक्षितम् । यथा च "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत " इत्यादी सप्तम्यन्तः पौर्णमास्यादिशब्दः काले मुख्यः,

प्रकाशः

गुणभूतत्वात्" इत्याद्यपादीयपश्चमाधिकरणे "पशुना यजेत" इत्यु-दाहृत्य किमेकत्वमयज्ञाङ्गमविविक्षतं, कि वा यज्ञाङ्गं विविक्षित-मिति सन्दिह्य, समानपद्रश्रुत्या पश्चङ्गत्वावगमाद्राक्यलभ्यपदान्त-रोपात्तयागाङ्गत्वायोगात्, अयज्ञाङ्गमेकत्वमविवक्षितमिति पूर्वपक्ष-यित्वा, एकप्रत्ययोगात्तेन प्रातिपदिकार्थोद्पि सन्निहितेन प्रधानः भूतेन कारकेणावरुद्धमेकत्वं प्रातिपदिकार्थं पशुमनाद्यत्य क्रिया-ङ्गमवगम्यमानं वाक्यसमर्पितेन क्रियाविशेषेण सम्बद्धं पश्चाद्रुणैक-हायनीन्यायेन पशुना विशेषणत्वेनाथीत्सम्बध्यते । तादर्थ्यं त् यज्ञं प्रत्येवेति विवक्षितमेकत्वामिति सिद्धान्तितम् । अत्र यथा पशोविधेयत्वेन तद्गतमेकत्वं विवक्षितं, तथा पार्वेकत्वमपीत्यर्थः। नन्वथापि भूतभिन्ने विष्णौ भूतशब्दितविश्वात्मकत्वायोगेन भूतपा-दुरवायोगः। न च वाच्यं 'चैत्रस्य चतुर्भागबलो मैत्रः' इति वत् भिन्नमेव विश्वं तत्पादपरिमितसामर्थ्यातिशयेन पादतयोच्यते, न तु मुख्यस्वरूपाभिप्रायेणेति । सूत्रे सक्च्छूतस्य श्रुतौ चैकत्र श्रुतस्य पादराब्दस्य भूतेष्वमुख्यता, अमृताख्यस्य रूपत्रये च मु-ख्यतेत्यस्यादृष्टचरत्वादित्यत आह—यथा चेति । एकाद्शे "इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वैककुम्यादङ्गानां तन्त्रभावस्स्यात्" इति

तृतीयान्तस्तु तत्सम्बान्धिनि कर्मण्यमुख्यः, तथा 'त्रिपात्' इत्यत्र पादशब्दः स्वरूपांशे मुख्यः, "पादोऽस्य" इत्यत्र भिन्नांशे ल प्रकाश:

द्वितीयपादीयद्वितीयाधिकरणे दर्शपूर्णमासयोविभज्य पर्वद्वये प्र-युज्यमानयोः किमङ्गानि तन्त्रमुत आवर्तरन्निति संदिहीकफल्टत्वात् षण्णामपि यागानां एकोपक्रमावसानत्वावगमात् सक्दनुष्टितान्य ङ्गानि सर्वेषामुपकुर्वन्तीति पूर्वपक्षयित्वा, षण्णामेकफलत्वेन प्रयो-गैक्यावगमेऽपि, वाचिनककालभेदेन प्रयोगभेदो भवति । "पौर्ण-मास्यां पौर्णमास्या यजेत" "अमावास्यायाममावास्यया यजेत" इति वचनाभ्यां हि पौर्णमास्यमावास्याकरणकः फलार्थो व्यापारः प्र त्ययवाच्यः । तद्कृत्वेन पौर्णमावास्यमावास्याकालौ विधीयेते । तेनाङ्गानामपि तत्र तत्करणफलक्रियान्तर्गतानां तत्कालता विहिता भवति । अतः प्रतित्रिकमङ्गान्यावर्तरित्रिति सिद्धन्तितम् । अत्रत्य-न्यायेन यथा सप्तम्यन्तः पौर्णमास्यादिशब्दः काले मुख्यः, तृतीयान्तस्तु तत्सम्बन्धिनि गौणः, तथा प्रक्तेऽपीत्यर्थः । एवं "प्रथमयोः" इत्यत्र प्रथमाशब्देन प्रथमाद्वितीययोरिव सूत्रे पा दशब्देन मुख्यामुख्ययोर्ग्रह इति ज्ञेयम् ॥ एवमाद्यतृतीयसूत्रार्थी मतद्वयाभिमतौ दूषितौ । यत्तु "चेतोऽर्पणनिगदात्" इति द्वि-तीयस्य परकीयं व्याख्यानं--गायत्रचिष्ठाने ब्रह्मणि च्छन्दोद्वारा चित्तसमाधानाय "गायत्री वा इदं सर्वं" इति ब्राह्मणवाक्येन

मुख्य इति न कश्चिद्दोषः । यच्च "उभयस्मिन्नप्यविरोधात्" इत्यस्य परकीयं व्याख्यानम्—यथा वृक्षाग्रसम्बद्धोऽपि इयेनः 'वृक्षाग्रे श्येनः, वृक्षाग्रात् परतः श्येनः' इति च व्यपदिश्येत, तथा दिव्येव सत् ब्रह्म 'दिवः परं' इत्यप्युच्यते । यथा वा वृक्षाग्रे-णासम्बद्धोऽपि श्येनः 'वृक्षाग्रात्परत्र श्येनः, वृक्षाग्रे श्येनः' इति च उच्यते, एवं दिवः परमपि ब्रह्म 'दिवि' इत्यप्युच्यत इति, तद्दिष न, यस्य वृक्षाग्रस्य यं प्रति मुख्यमाधारत्वं अवधित्वं वा, तस्यैव तं प्रत्येव मुख्यस्यावधित्वस्याऽऽधारत्वस्य वा विवक्षायां 'वृक्षात्रात्परत्र श्येनः' इत्यादिप्रयोगामावेन दृष्टान्तासिद्धेः ॥

प्रकाश:

सर्वात्मकत्वं निगद्यत इति, तत्तु तत्र तत्र ब्रह्मण आरोपाधिष्ठानत्वादिनिरासन्यायेन निरस्तम् । यदि "तथा हि दर्शनं"
इत्यस्योभयोर्ग्याच्यां अन्यत्रापीत्थं दर्शन मिति, तन्न, अस्मद्रीत्या विषयवाक्यगतहेतूक्तिपरत्वसम्भवे अन्यथा व्याख्यानायोःगादित्यादिदूषणं स्पष्टं मत्वा, चतुर्थसूत्रव्याख्यानं परमते तावदनूद्य निरस्यति—यच्चेति । दिविष्ठत्वमुपेत्य तत्परत्वमुपपादोदानीं
तत्परत्वमुपेत्य तत्स्थत्वमुपपादयति—यथा वेति । सप्तमीपञ्चम्यथयोराधारत्वावधित्वयोद्घेयोरापे मुख्यत्वायोगादेकस्य मुख्यत्वेऽन्यस्यामुख्यत्वात्, श्रुतौ च मुख्यार्थस्यैव ग्राह्यत्वात् वेषम्येण हष्टान्तायोग इति भावेन यथाश्रुतभाष्यं निरस्यति—तदिष नेति ।

अत्र भामत्यामुक्तम्—यदाऽऽधारत्वं मुख्यं, तदा 'वृक्षात्रात्' इत्यत्र रथेनराब्दो वृक्षात्रलप्रस्थेनावयवादुपरितनश्येनावयवावच्छिन्नश्येनाव यविलक्षकः । अत्रराब्दो वा अत्रादर्वाग्भागलक्षकः । यदा त्वविधत्वं मुख्यं, तदा 'अग्रे' इत्यत्र सप्तमी सामीप्यं लक्षयित । एवं दार्ष्टी-न्तिकेऽि ज्योतिश्राब्दो वा 'दिवः' इत्यत्र द्युप्रातिपिदकं विदिवि दत्यत्र सप्तमी वा लाक्षणिकीति, तन्न, ज्योतिषो ब्रह्मणो निर्वयवत्वात् । लक्षणादिप्रसङ्गात् ।

प्रकाशः

भाष्याभित्रायविवरणमनूद्य निरस्यति — अत्रेति । यदेति । वृक्षात्र सम्बन्धदशायामित्यर्थः । उपरितनेति । तद्रागस्यात्रासम्बद्धताः दिति भावः । अग्रशब्दो चेति । अग्रावाग्भागे इयेनसम्बन्धा भावेन 'अग्रात्परतः' इत्यस्य अग्रावाग्भागात् परत इत्यर्थे इति भावः । यदा त्विति । असम्बन्धेनात्रोपरि सञ्चरणदशायामित्यर्थः। ज्योतिरशब्द इति । द्युसम्बन्धिज्योतिरवयवादुपरितनावयवावाच्छ-न्नावयविरुक्षक इत्यर्थः । <mark>द्युपातिपदिकं वेति</mark> । बाह्यद्युभागातिरिक्त-शारीरहार्देद्युभागस्य लक्षकामित्यर्थः । एवश्व हार्देद्युभागस्थस्य ब्र-ह्मणे। बाह्मसुभागात् परतोऽवस्थानमुपपन्नमिति भावः । दिविष्ठत्वं मुख्यमुपेत्य लक्षकत्वमुक्तं, दिवः परत्वस्य मुख्यत्वपक्षे ताह— दिवीति । सामीप्यं लक्षयतीत्यर्थः । ज्योतिश्राब्दस्य लक्षकत्वे दोषमाह—ज्योतिष इति । पक्षत्रयसाधारणदोषमाह—लक्षणोति । CHA. - VOL. III.

"पृथिव्यां द्योभेहांमेरुः" इत्यादिस्मृतिविरोधाच ।

केचित्तु—सप्तमी अन्तर्वहिरघरोध्वभागस्थितिसाधारणी, प्रासाद-स्यान्तरधरभागस्थित इव बहिरूध्वभागस्थितेऽपि वस्तुनि 'प्रासादे वर्तते' इति प्रयोगात् । पञ्चमी तूपरिस्थित्यसाधारणी । अत उभा-भ्यां स्थानविशेषात् उपरिस्थितिरेव विवक्षितेत्युभे अपि मुख्यार्थे एवेत्याहुः । तन्न, उभयत्रापि द्युशब्दस्यैकार्थत्वे द्वयोरपि मुख्यार्थे त्वायोगात् । सप्तमी ह्याधारत्वे । परन्तु तदाधारत्वमधरान्तर्भागाभ्या-मिवोर्ध्वेबहिभीगाभ्यामप्यविष्टिख्यते, न त्ववयिवनोऽविधत्वे सप्तमी । प्रकाशः

भङ्गचन्तराभावादेवमाश्रीयत इत्यत आह—पृथिन्यामिति ।

एथिन्यां द्यौर्महामेरुराकाशे सूर्यमण्डलम् ।

दिवीनद्रसदनं चैव तत्परे तु दिवः परे ॥

इति च्छान्दोग्यभाष्योदाहृतस्मृत्या द्युशब्दार्थस्याक्षादिशब्दार्थवदनेकत्वेनाभारत्वाविषत्वयोर्भुख्ययोरेव सम्भवादिति भावः । उक्तदो
षाप्रसङ्गान्मतान्तरं पृथगनूद्य निरस्यति—के चिच्चिति । तदेव
दर्शयति—प्रासादस्येति । अन्तर्भागे अधरभागे स्थिते इत्यर्थः ।
बहिस्हर्ध्वभागयोः स्थितेऽपीति ध्येयम् । किमतो यद्येविमत्यते।ऽसाधारणपश्चम्यनुसारेण साधारणसप्तमी नेया, ततश्च द्वयोर्भुख्यार्थछाभ इत्याह—अत इति । उक्तमेव विवेचयाति—सप्तमीति ।
अवयविन इति । अन्तर्विहराद्यवयविशिष्टस्येत्यर्थः । सप्तम्या अ-

निह वृक्षात् परतो भ्रमन् इयेना 'वृक्षेऽस्ति' इत्युच्यते । पश्चमी त्वविधत्व एव, न त्वाधारत्वे । न ह्यूर्ध्वमागावच्छिन्नेऽपि वृक्षे वसन् 'वृक्षात् परतः' इत्युच्यते, किन्तु 'वृक्षस्योर्ध्वभागे' इति ।

मुख्यार्थतं प्रदर्श, पञ्चम्यास्तद्शंयति—पञ्चमीति । 'उच्यते '
मुख्यवृत्त्या कथ्यत इत्यर्थः। एतेन—यत्केनचित्प्रलिपतं, "यदतः परो दिवः" इति वाक्ये ज्योतिश्रिशवः तद्न्यो वेति सन्देहे, द्युशब्दस्याऽऽकाशवाचित्वात्तस्य च देहवाह्यभूताकाशरूपस्य
वाऽन्तिरक्षलोकरूपस्य वा विवक्षितत्वेन तत उर्ध्ववर्ती मूर्यो वा
"अन्तः पुरुषे ज्योतिः" इति पुरुषान्तर्वर्तितया जाठराग्निवेति
प्राप्ते, "पादोऽस्य सर्वो भूतानि" इति सर्वभूतपादाभिधानात्,
तस्य च परिच्छिन्नगायत्रचामयोगाच्छिव एवेति सिद्धान्त इति।
उपदेशभेदादेर्भमत्युक्त एव परिहारः। तदुक्तं—

ज्योतिः पूषा दिवोऽभ्राद्भवति हि परतो जाठरैक्योपदेशा-द्रह्मिको तन्न शम्भुश्चरणकथनतः तत्र हेतोरसिद्धेः।

इत्यादि, तिन्नरस्तं, उदाहरणायोगस्य चरणपदायोगस्य चो-कत्वात् । उपदेशभेदादिपरिहारस्य भामतीमतोक्तदेषिणैव दुष्टत्वात् । "पौनरुक्तचं परमते" इत्यादिदोषसाम्याच्च । वागादेरिप प्रकृत-त्वेन भूतादिचतुष्पाच्चायोगास्योक्तत्वाच्च ॥ यद्त्रोक्तं शिवार्कम-णिदीपिकायां—"नद्यां घोषः" इत्युक्तचनन्तरं गम्भीरायामिति

प्रकाशः

विशेषणे तादृशनदीसम्बन्धित्वेन नदीशब्दस्तीरपरः । एवं ''गायत्री वा इदं सर्वं भूतं " इत्युक्तचनन्तरं " वाग्वे गायत्री " इति विशेषणे वास्रूपगायत्रचात्मकत्वं भूतस्य लम्यत इति न तस्याः पार्थक्यमिति, तन्न, एवमपि प्राणेन सह पञ्चपादत्वानिरासात् । किञ्चैवं सति षाड्विध्यानुपपत्तिः, वाक्त्वस्य गायत्रीविशेषणत्वात् । यदत्रोक्तं—प्रथिव्यां सर्वभूतप्रतिष्ठात्वं सर्वभूतानतिवर्तनीयत्वमिति द्धे विधे, शरीरहदययोर्थे प्राणप्रतिष्ठात्वतद्नतिवर्तनीयत्वे, तयोराश्रय-मेदेन चतुष्ट्रन षाड्विध्यापपत्तिरित्यादि, तदपि न, भूतादिरूपेण षाड्विध्यसम्भवे क्षेत्रायोगात् । एकस्यैव धर्मस्य धर्मिभेदेन विधा-न्तरत्वे अतिप्रसङ्गाच । "गायत्रचां संस्थितो विष्णुः '' इत्या-दिस्मृतिविरोधाच । किञ्च

नारायणपरो ज्योतिरात्मा नारायणः परः। "विष्णुरेव ज्योतिः विष्णुरेव ब्रह्म" "अहमग्रिरहं हुतम्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाच ।

यदिदं परितः पूर्णं मत्स्यकूर्मादिरूपकम् । इत्यादिच्छान्दोग्यभाष्योदाहृतैतद्वचाल्यानरूपस्मृतिविरोधाच । पु रुषसूक्तगतमन्त्रोदाहरणविरोधाञ्च । यदपि—पुरुषसूक्तस्य शिवप-रत्वकल्पनं, तदपि न, "यज्ञो वै विष्णुः" इत्यादिश्रुतिसिद्धय-ज्ञनामविरोधात्। लक्ष्मीपतित्वलिङ्गविरोधात्। चन्द्रिकोक्तदिशा विष्णवे-

तस्मात् " त्रिसप्तछोकापेक्षया " इति भाष्योक्त एव परिहारः साधुः । भाष्ये ह्यवमभिन्नेतम्—यदा भूर्भुवस्स्वरिति छोकत्रयविवक्षा, तदा छक्षयोजनोच्छ्रितान्तरिक्षछोकादुपरितनस्य सर्वस्यापि द्युत्वात् श्वेतप्रकाशः

किन्छपुरुषश्रुतिविरोधात् । ''तस्माद्विराडजायत'' इत्युक्तचतुर्मुखजन-कत्वलिङ्गस्य विष्णावेव प्रसिद्धचा तद्विरोधाच ।

> तिस्मन् काले महाराजा राम एवाभिधीयते । यथा हि पौरुषे सूक्ते विष्णुरेवाभिधीयते ।

इति स्कान्द्वचनविरोधाचेति ।

सुदर्शनाल्यं स्वास्त्रं तु प्रायुङ्क दियतं त्रिपात् ।

इति भागवतिवरोधाच । कथं तह्युपदेशभेदपरिहार इत्यत आह— तस्मादिति । भाष्येऽस्पष्टत्वात्

नार्पापा । भाग्यराट्याप् छोकत्रयविवक्षायां परतो छक्षयोजनात् ।

सर्वं द्यौरिति विज्ञेयं ततस्ते दिवि संस्थिताः।

दिवः पर्श्च भगवान् सप्तलोकविवक्षया ।

इति च्छान्दे। ग्यभाष्यानुरोधेन टीकोक्तमारायं प्रतीतानुपपित्तिनिरासेन विरादयति—भाष्य इति । अधस्तनानामतलादीनामुपरितनानां मह रादीनां भूस्वर्गप्रहणेन गृहीतत्वादिति भावः।

> स्वरूपपादा विष्णोस्तु त्रयो हि दिवि संस्थिताः । नारायणो वासुदेवो वैकुण्ठ इति ते त्रयः ॥

चान्द्रका

द्वीपानन्तासनवैकुण्ठानां चान्तिरिक्षादुपरितनत्वात् तत्रत्यं नारायण-वासुदेववैकुण्ठाल्यं त्रिपात्संज्ञं रूपत्रयं 'दिवि ' इत्युच्यते । न च—

प्रथिवीस्थेषु सर्वोच्चो छोकोऽनन्तासनात्मकः ।

इत्युक्तत्वादनन्तासनस्य नान्तिरिक्षादुपरितनतेति शङ्कयं, तस्य प्रथिन वीस्थत्वेपि बहुलक्षयोजनोच्छित्रत्वेन एकलक्षयोजनोच्छितान्तिरिक्षादु-परितनत्वोपपत्तेः। सर्वपृथिवीस्थोच्चत्वोक्त्या तु नान्ययोगो व्यावर्तते, कि त्वयोगः। यदा तु भूर्भुवस्स्वर्महर्जनस्तपस्सत्यीमिति सप्तलोक-

प्रकाशः

इति स्मृत्यनुरोधेनाह—नारायणेति । टीकादावन्तिरिक्षस्य लक्षयोज-नत्विवेशेषणोक्तेः कृत्यं वक्तुं चोदयति—न चेति । सर्वेषु लोके-पूचः सर्वोचः, सर्वेषु केष्वित्यतः, 'पृथिवीस्थेषु' इति योजना ।

बहुलक्षोच्छिते नित्ये विमाने संस्थितं यतः । इति तद्राष्योक्तस्मृत्यनुसारेणाह—बिति । उक्तं च द्वितीयस्कन्धता-त्पर्ये पष्टे—

> अनन्तासनवैकुण्ठनारायणपुराणि तु । बहुछक्षोच्छ्रितेष्वेषु स वसत्यमृतो हरिः॥

इति । ननु प्रथिवीस्थोच्चत्वोक्तचा नान्योच्चत्वं लम्यते, अतः कि-मेविमित्यत आह—सर्वेति । 'अन्ययोगः' अन्योच्चत्वयोगः । अ-योग इति । पृथिवीस्थेषु सर्वेषूच एवेत्ययोग इत्यर्थः । पक्षान्तरं विशद्यति—यदेति । अधस्तनानां अतलवितलसुतलतलातलमहातल-

विवसा, तदा इन्द्रसद्नस्य द्युत्वात्तत्परस्य वैकुण्ठस्य दिवः पर्त्वं, पृथिन्यां द्यौर्महामेरुराकाशे सूर्यमण्डलम् । दिवीनद्रसद्नं चैव तत्परे तु दिवः परे ॥

इति स्मृतेभेरोरिप द्युत्वात्तत्परस्यानन्तासनस्यापि दिवः परता, सूर्य-मण्डलस्यापि द्युत्वात् तत्परस्य श्वेतद्वीपस्यापि दिवः परत्वम् । अत्र यद्यापि लोकत्रयविवक्षायामप्यनन्तासनादीनां मेर्नादिपरत्वेन दिवः परत्वसिद्धः, स्वर्गलोकात्परत्वं अनन्तासनश्वेतद्वीपयोनीस्ति,

यावानुचस्त्वर्गेलोकस्तावानुचतया स च । श्वेतद्वीपो दिविष्ठोऽतः॥

प्रकाशः

रसातलपातालानां भूग्रहणेन ग्रहणादिति भावः। सप्तलोकविवसामासिप्य समाधते—अत्रेति। अनन्तिति। अनन्तासनश्वेतद्वीपवैकुण्ठानां मेरुसूर्यमण्डलेन्द्रसद्नेभ्यः परत्वेनत्यर्थः। ननु त्रयाणां द्युत्वेन
प्रसिद्धस्वर्गाद्युच्चत्वसिद्ध्ये सप्तलोकविवसाऽस्तु, त्रित्वविवसायां स्वरादेरन्तिरसादुपरितनस्य सर्वस्य द्युत्वेन स्वर्गात्परत्वासिद्धेरित्यतो
वैकुण्ठस्य तत्सम्भवेऽपि नान्ययोस्तद्युज्यत इत्याह—स्वर्गेति। या
तु द्वितीयस्कन्धतात्पर्थे षष्ठे—

अनन्तासनेवैकुण्ठनारायणपुराणि तु । त्रीणि घामानि वै विष्णोस्त्रिलोकाद्वहिरेव हि ॥ इति बाह्यत्वोक्तिः, सा वैकुण्ठाराया, अलौकिकत्वाराया वा, स्वर्ग-

इत्यादेः। तथाऽपि वैकुण्ठस्य सर्वेद्युपरत्वसिद्धये सप्तलोकविवक्षोक्तिः। तदुक्तम्—

हचात्मकेम्यश्च सर्वेम्यो वैकुण्ठश्चोश्च उच्यते। इति । एवं च यथा 'चैत्रो प्रामेऽस्ति' इत्युक्ता 'स प्रामाद्वहिः' इत्युक्ते आद्ये प्रयोगे प्रामराब्दः अरण्यादिसहिते वर्तते, द्वितीये तु वाटपरिक्षेपे । तदुक्तं महाभाष्ये— प्रामराब्दोऽयं बहुर्थः । अस्ति वा-टपरिक्षेपे वर्तते, तद्यथा 'ग्रामं प्रविष्टः' इति । अस्ति सारण्यके

प्रकाश:

लोकस्येन्द्रसद्नाद्वीग्भागविवक्षाशया वा । वस्तुतस्तु—

भुवः स्वर्गश्च कोट्यैव योजनानां प्रविस्तृतौ ।

इत्युक्तान्तिरिक्षस्वर्गलोकयोः कोटियोजनिक्तीर्णलेन ततो बाह्य-प्रदेशिस्थतत्वात् श्वेतद्वीपादेः, तथा भूम्या अनेककोटिविस्तीर्णलेन सीरसमुद्रादिस्थश्वेतद्वीपादेर्भूलोकस्थत्वेऽिप तमितकम्यानेकलक्षयोज नोच्लितत्वेन ततोऽिप बाह्यत्विमिति त्रैलोक्याद्वाह्यत्वं ध्येयम्, न तु स्वर्गाद्प्युच्चत्वेनिति न विरोधः। यद्वा—''सर्वतः पृष्ठेपु'' इत्या-दाविवानन्तासनश्वेतद्वीपवैकुण्ठानां क्रमात् भूर्भुवःसुवर्लोकेम्यः उच्च-त्वेन त्रिलोकाद्वाह्यत्वमित्यविरोधः। नन्वेवं द्युशब्दस्यानेकार्थत्वेऽ-प्येकस्मिन्नव प्रकरणे नानार्थत्वं न दृष्टचरमित्यत आह—एवञ्चेति। तदुक्तिमिति। आद्यपादे "हलोऽनन्तरास्संयोगः" इति सूत्रे। 'वाटप-रिक्षेपे वर्तते यदशब्दस्सोऽस्ति' इत्यादियोजनः। ननु निर्थकपदप्रयोगा-

ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते, तद्यथा 'ग्रामा लब्धः' इतीति। तथा प्रकृतेऽपि द्युशब्दोऽनेकार्थः। अनेकार्थत्वं च अक्षादिशब्दवत् वृद्धव्यवहारादिना सर्तत्र मुख्यत्वेन वा, एकत्र मुख्यत्वेऽप्यन्यत्र अमुख्यत्वेन वेति। 'अन्याय्यं चा नेकार्थत्वं' इति न्यायस्य नायं विषयः। सर्वतः प्रष्ठत्वं च अनन्तासनादीनां यथासम्भवं पृथिव्यादिलोकोच्चत्वं, विश्वतः प्रष्ठत्वं च मेरुवेजयन्तसत्यलोकरूपचतुर्मुखस्थानादुच्चत्वामिति विकायामेवोक्तम्। इदं च—

पृथिव्यां ब्रह्मणों मेरुर्जयन्तं त्वन्तरिक्षगम् । तृतीयं सत्यलोके च सदनं त्रिविधं स्मृतम् ॥ तेभ्योऽनन्तासनाद्या यत् परतो विश्वतः परे ।

प्रकाशः

योगादेकार्थत्वे वक्तव्ये अर्थान्तरकल्पनमन्याय्यमित्वत आह—अनेकार्थत्वं चिति । नायमिति । यत्रानेकार्थत्वे न मानं, तत्रैवायं न्यायः ।
अत्र तु पौराणिकप्रसिद्धेः सत्त्वात्तैवमित्यर्थः । अत एवोक्तं सुधायां वैशेषिकाधिकरणे—"यत्र ह्यकस्मित्रर्थे व्यवस्थिते वृथैवार्थान्तराङ्गीकारः, तत्रैवानेकार्थत्वमन्याय्यम्" इति । तर्हि "सर्वतः
पष्ठेषु विश्वतः पृष्ठेषु" इत्यस्य पौनकक्तच्यमित्यतोऽर्थमेदं टीकोक्तं
विश्वद्यात—सर्वत इति । यथासम्भवमिति । प्रथिवीलोकादुच्चत्वमनन्तासनस्य, अन्तरिक्षादुच्चत्वं श्वेतद्वीपस्य, स्वर्णादुच्चत्वं वैकुएठस्येत्यर्थः । चतुर्भुखस्थानादिति । क्रमेणानन्तासनादीनामिति भावः।

इत्यादिवाक्यादवगन्तव्यम् । अत्र यद्यपि वैकुण्ठस्य स्वर्गछोकात्प-रत्वेनैव दिवःपरत्वसिद्धः, तथाऽपि तस्य "सर्वतः पृष्ठेषु" इत्य-नेनैवोक्तत्वात् "दिवः परः" इत्यस्य वैयर्थ्यं मामूत् इतीन्द्रस-दनस्य द्युत्वोक्तिः । यद्वा चित्प्रकृत्यात्मकत्वेन द्योतमाने स्थानत्रये सप्तम्यन्तो द्युराब्दो यौगिकः, पश्चम्यन्तस्तु स्वर्गादो रूढ इत्यविरोधः । अयं च सूत्राविरोधशब्दार्थ इति द्रष्टव्यम् । अयं च परिहारः,—

> बहुलक्षोच्छिते नित्यं विमाने संस्थितं यतः | प्रकाशः

अनेन पृष्ठशब्दस्योच्चत्वं अर्थ इत्युक्तं भवति । इत्यादिवाक्या-दिति । आदिपदेन

प्रिथिविस्थेषु सर्वेचि छोको ऽनन्तासनात्मकः । अन्तरिक्षात्मकेम्यश्च श्वेतद्वीपे स्थितो हरिः ॥ द्वात्मकेम्यश्च सर्वेम्यो वैकुण्ठश्चोच उच्यते ।

इत्यस्य ग्रहणम् । टीकोक्तं वैकुण्ठस्यन्द्रसद्नात्परत्वमाक्षिप्य समा-धते—अत्रेति । एकस्य शब्दस्याक्षादिशब्दवद्देनकत्र रूब्यङ्गी-कारे हि नानार्थत्वं, एकस्य रूढस्यैव योगवृत्त्याऽर्थान्तरस्वीकारे नानेकार्थत्वमतः 'अन्याय्यं चोनकार्थत्वं' इत्यस्य नायं विषय इति मावेन पक्षान्तरमाह—यद्वेति । यद्वा छान्दोग्यभाष्योक्तमन्यदिष सूत्रारूढं कर्तुमाह—यद्वेति । अविरोध इति । योगरूढिम्यां द्युश-ब्दस्य भिन्नार्थत्वेन द्युस्यत्विद्वःपरत्वितेशेषो नेत्यर्थः । त्रिपा-

चित्प्रकृत्यात्मिन ततो दिवीति कथितं श्रुतौ ॥ इति च्छान्दोग्यभाष्ये सूचितः । यच्चोक्तं परैः—जागरिते हि जीवस्य शर्राराबाद्याकाशः स्थानं, स्वप्त तु तन्मध्याकाशः, सुप्तौ तु हृदयौकाशः। तथा चावस्थात्रयविशिष्टो जीवः त्रिपात्, उक्तत्रिविधाकाशं च द्युशब्दार्थ इति, तन्न, जाग्रदाद्यवस्थावतो विश्वादिशब्दवाच्यस्य

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः । इत्यादिश्रुत्या स्थानान्तरोक्तेः । जागरादौ जीवस्य बाह्यादिपदार्थ-भोगेऽपि " हृदि होष आत्मा " इति श्रुत्या हृदयस्थस्य जीवस्य

च्छब्देन नारायणादिरूपत्रयमिति भाष्यादौ व्याख्यातम् । तत्र परोक्तमनूद्य निरस्यति—यचिति । विश्वादेर्जाप्रदाद्यवस्थावज्जीवत्त्रं पररीत्योपेत्य प्रकृतप्रमेयं दूषयति—जाग्रदिति । 'श्रुत्या' माण्डू-कश्रुत्या । हृदि हीति । हितीये "अविस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाम्यु-पगमादृदि हि" इति सूत्रोपात्तषट्प्रक्षश्रुत्यत्यर्थः । यत्तु तृतीये "मु-ग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात्" इत्यत्र भाष्ये—

> हृदयस्थात्पराज्जीवो दूरस्थो जाम्रदेष्यति । समीमस्थस्तथा स्वमं।

इत्यादिसमृत्या जीवस्य हृदयादन्यत्राक्ष्यादो स्थितिकथनं, तत्तु सिन्नि धिविदेशमाभिप्रायम् । यथोक्तमैतरेयभाष्ये द्वितीयेऽध्याये—"हृदि स्थित मेव हि तस्य स्वरूपं जागरितेऽष्यक्ष्यादिषु विदेशमान्निहितं भवति दी-

बाह्याकाशादिस्थानत्वे मानाभावाच । जीवे अमृतत्वस्य असम्भ-वाच । 'दिवि ' 'दिवः ' इति वाक्ययोरैक थर्चस्य संमत-त्वेन 'दिवः' इति वाक्योक्तस्य ज्योतिषोऽपि जीवत्वापत्त्या ब्रह्मत्वसिद्धान्तहानश्च । " त्रिपादूर्ध्व उदैत् पुरुषः" इत्यादिश्चतौ—

सुद्दानाच्यं स्वास्त्रं तु प्रायुङ्क द्यितं त्रिपात् । इति भागवते च भगवत्येव त्रिपाच्छब्दत्रयोगाच । यचोक्तं परैः--"विश्वतः प्रष्ठेषु" इत्यत्र विश्वराब्दोऽसङ्कचितवृत्तिरिति दर्शयितुं " सर्वतः पृष्ठेषु " इत्युक्तमिति, तत्र व्यक्तमेकस्य वैयर्थ्यम् ।

केचित्तु—''तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् '' इति श्रुतौ विश्व**राब्दः** कार्ये प्रयुक्त इति अत्रापि तत्परः, सर्वशब्दस्तु परिशेषात् कारणपर इत्याहुः। तद्पि न, "स इद्ध सर्वममृजत" इत्यादी सर्वशब्दः कार्ये प्रयुक्त इति तत्परः, परिशेषाहिश्वशब्दः कारण-पर इति प्रसङ्गात्। "सम्भवतीह विश्वम्" इत्यत्र च सम्भव-

प्रकाश:

पप्रकाशवत् " इत्यादि । अत एवाक्तं- बाह्याकाशादिस्थानत्वे १ इति । अमृतत्वस्येति । "त्रिपादस्यामृतं दिवि " इत्युक्तस्येत्यर्थः । "वि-श्वतः प्रष्ठेषु '' इत्याद्यन्यथा स्वयं व्याख्याय, तत्र परोक्तं निर-स्यति - यचेति । इति प्रसङ्गादिति । तथाचीभयमुभयत्र प्राह्मभ-त्येकस्य वैयर्थ्यमेवेत्यर्थः। नन्वेवं कथं विश्वशब्दस्य कार्ये प्रयोग इत्यत आह—सम्भवतीति।

तिपदसित्रधानेनैव विश्वशब्दः कार्यपरो न तु स्वतः। अन्यथा— विश्वतः परमां नित्यं, विश्वात्मानं परायणम्। इत्यादाविष कार्यमात्रपरः स्यात्। तस्माच्छ्रुतिसूत्रयोरन्योक्तार्थस्या-युक्तत्वात् भाष्योक्त एवार्थ इति॥

टीकाक्षरार्थस्तु—आदिपदेन वाचो ग्रहणिमति । "वाग्वै गा-यत्री" इति श्रुतौ वाक्छव्दार्थगुणवत्तयोपासनार्थं विष्णुवागित्युक्तः। तथा च वाक्तमि न विष्णुव्यवाधकमिति दर्शियतुं भाष्ये आदिपदमित्यर्थः । अनुसन्धेयत्वं च सूचयतीति । 'आदिपदं' इत्यनुषङ्गः । आदिपदेन "या वे सा गायत्री" इति "या वे सा" इत्यादिना गायत्रचाः पृथिव्यभेदमुक्ता "अस्यां हिदं सर्व प्रति-ष्ठितम्" इति पृथिव्याः सर्वाधारत्वमुक्तम् । तच्च विष्णोरेव गाय-त्रीपृथिव्यादिशब्दार्थत्वे युक्तम्, नान्यथेत्यर्थः ॥

प्रकाश:

'परमां' परमश्रासों अश्च त मित्यर्थः। छन्दस्सूत्रसिद्धान्तटीकायां 'आदिप-देन वाचो ग्रहणं' इत्येतहुर्गमत्वात्सुगमयित—आदिपदेनेति । "अधि-करणान्तरेऽप्येतन्नचायस्यानुसन्धेयत्वं च सूचयितं" इत्यत्र कत्रीका- इक्षायामादिपदेनेति प्रकृतं प्राक्तनं विपरिणामेन सम्बन्धनीयिनित्याह—आदिपदिमिति । आदिपदेन "या वै सा गायत्री इयं वा सा येयं प्रथिती" इत्यादेः सङ्गृह इत्येतत्तात्पर्यमस्फुटत्वादाह—या वै सिति । शिष्टं स्पष्टीकृतमुपन्यासमुखेनेति भावः ॥ इति गायत्रचाधिकरणम्.

— अथ पादान्त्यत्राणाधिकरणम् —

प्राणो विष्णुरित्युक्तम् । तत्र "तावा एताः शीर्षच्छ्रय-श्रिश्रताश्रश्चत्रश्रोत्रं मनो वाक्पाणः" इत्यत्र प्राणस्य विष्णुत्वं न युज्यते, इन्द्रियेस्सहाभिधानादिति । अत आह ॥

ओम् प्राणस्तथाऽनुगमात् ओम्

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र लोकनोऽन्यत्रप्रसिद्धप्राणनाम्रो विष्णौ समन्वयप्रतिपाद-नादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः । श्रुसादिसङ्गतिविषयवाक्यविषयसंशयसयु क्तिकपूर्वपक्षान् दर्शयति -- प्राण इति । "तद्वै त्वं प्राणः " इत्युक्तः प्राणो विष्णुरित्युक्तम् । ऐतरेयके च कश्चित् "ता वा एताः" इत्यारभ्य बहुषु स्थलेषु प्राणः श्रूयते। तस्य विष्णोरन्यत्वे प्राचीनोऽप्यन्य इति राङ्का स्यादित्ययमवद्यं विचार्यः। स प्राणोऽत्र विषयः । किं विष्णुरुतान्य इति सन्देहः । पूर्वीक्तन्यायोऽन्यत्र प्र-सिद्धिश्र सन्देहबीजम् । तत्र न प्राणो विष्णुः किन्तु वाय्वा-दिरेवेति पूर्वः पक्षः, एतत्प्राणस्येन्द्रियगणे गणितत्वात् । नचैति छिङ्गं विष्णाववकाशं लभते, उपपद्यते च मुख्यप्राणादिषु । अतस्तेषाम-न्यतमस्यैतत्त्राणत्वात्त्राचीनत्राण आनन्दमयोऽप्यन्य एवेति भावः । सि-द्धान्तयत्मूत्रमनतार्थे व्याचष्टे-अत इति । "तद्दै त्वं प्राणः" इति श्रुताविवात्रापि श्रुतः प्राणो विष्णुरेव, विष्णुलिङ्गानां देवतोपदे-

"तं देवाः प्राणयन्त स एषोऽसुः स एष प्राणः प्राण ऋच इत्येव विद्यात् तदयं प्राणोऽधितिष्ठाति" इत्याद्यनुगमा दत्रापि प्राणो विष्णुरेव।

तत्त्वप्रकाशिका

श्यत्वादीनामस्मिन्नाणे 'अनुगमात्' अनुवृत्तरम्यासादित्यर्थः । तथाराब्दः समुच्चयार्थोऽतोत्रापीत्याह । तं देवाः प्राणयन्तेति । 'तं ' प्राणं देवाः शिष्यादिषु सम्यक् नीतवन्तः । "स एषोऽसुः स एष प्राणः" "स एष भूतिश्राभूतिश्र्य" "तं भूतिरिति देवा उपासांचिकिरे" इति प्राणस्य भूतित्वेन देवतोपास्यत्वमुच्यते । "ता वा एतास्सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यात्" इति तस्य सर्ववेदोक्तत्वमुच्यते । "अथ देवर्थस्तस्य वागृद्धिः श्रोत्रे पक्षसी चक्षुषी युक्ते मनस्संत्रहीता तद्यं प्राणोऽधितिष्ठति" इति तस्य देहरथत्वमुच्यते । स चासावयं चेति तद्यं, तदिति रथतयोक्तं शरीरं वा, लिङ्गव्यत्ययो वा । लिङ्गन पूर्वपक्षिते कथं तेनैव सिद्धान्त इत्याराङ्कानुद्याय लिङ्गबाहुल्योक्तिः, बाहुल्यस्यापि प्राबल्यहेतुत्वात् । यदाहुः—

द्विविधं बलवन्वं च बहुत्वाच स्वभावतः।

इति । ननु सेद्धान्तिकलिङ्गतोऽपि पूर्वपक्षलिङ्गमेव बलवत् , निरव-काद्यात्वात् , बाहुल्येन बलवतोऽपि स्वभावबलिनः प्राबल्यात् । विष्णुमेवानयन् देवा विष्णुं भूतिग्रुपासते।
स एव सर्ववेदोक्तस्तद्रथो देह उच्यते।
इति स्कान्दे। ब्रह्मशब्दानुगमाच॥
ओम् न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा द्यस्मिन् ओम्॥

तत्त्वप्रकाशिका

यत आहु:---

तयोस्त्वभावो बलवानुपजीव्यादिकश्च सः ।

इति । अतः कथं तैर्विष्णुत्विनश्चय इत्यतो लिङ्गानामनन्यथासिद्धतां
च समृत्या साधयति—विष्णुमेवेति । एकप्रकारेण प्रबलात्प्रकारद्धयेनाऽपि प्रबलस्याधिक्येन निर्णयोपपत्तिरिति भावः । अभ्युपेत्य
चदमुदितम्, यावता प्राणेस्सह गणितत्वस्यान्तर्यामिनिष्ठता सेत्स्यति ।
यदा प्रकारद्वयेनापि दुर्बललिङ्गस्योभयथा प्रबललिङ्गतो बाधसम्भवेन प्राणस्य विष्णुत्वसिद्धिस्तदा कि वाच्यं "एतद्वद्धा ब्रह्मणो लोको ब्रह्ममं पुरुषमुदरं ब्रह्म" इत्यादिनिरवकाशब्रह्मशब्दाम्यासादिति भावनानुगमपदं प्रकारान्तरेण व्याचष्टेः—ब्रह्मिति ।।

उक्तमाक्षिण्य समाद्धत्सूत्रं पिठत्वाऽऽक्षेपांशं ताबद्धचाच्छे— नेति । यदुक्तं विष्णुरयं प्राण इति, तद्युक्तम्, ''तिमन्द्र उ वाच ऋषे प्रियं वे मे धामोपागा वरं ते ददामीति । स होवाच त्वामेव जानीयामिति । तिमन्द्र उवाच प्राणो वा अहमस्मृच्ये " इति बृहतीसहस्त्रवक्तुः विश्वामित्रस्थेनद्रेण प्राणतयाऽऽत्मे।पदेशातः । न च

"पाणो वा अइमस्म्यूषे" इति वक्तुरात्मोपदेशादिन्द्र एवेति चेन्न, "प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि" इति बह्वध्या-त्मसम्बन्धो हात्र विद्यते ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अयमिन्द्रोऽपि विष्णुः, प्रसिद्धस्यैव "इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा" इत्यादी महाव्रतयज्ञे यजमानत्वेन प्रकृतत्वात् । न चास्योपदेशस्य सावकाः शत्वं चास्ति । अत इन्द्र एवायं प्राण इत्याशयः । नञध्याहारेण सिद्धान्तांशं व्याचष्टे — नेति । नेन्द्रोऽयं प्राणः, किन्तु विष्णुरेव, प्रागुक्तप्रबलतमलिङ्गादेः । उपदेशविरोध इति चेत् , भवेदयं विरोधो यद्यत्रेन्द्रेण प्राणतयाऽऽत्मोपदेशः क्रियत । नैतद्स्ति, यतोऽस्मिन् प्रकरणे स्वस्थितस्य "प्राणो वा अहमस्मि" इति परमात्मत्व-मुक्ता तस्यैव प्राणाख्यपरमात्मनः "प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि '' इत्यादिना बहुदेहसम्बन्धः सर्वगतत्वमेवेन्द्रेणोक्तं विद्यत इत्यर्थः । अथवेन्द्रे बहुपरमात्मसम्बन्धो विद्यते, तद्पेक्षयैवायमुपदेशो न स्वोपक्षया । कुतः, "प्राणस्त्वं" इत्यादिनाऽस्य प्राणस्याध्या-त्मत्वेनान्तर्यामित्वेन सर्वगततयोक्तेविद्यमानत्वात् । न चैतदिनद्रे जी-विवेशेषे युक्तमित्यर्थः । अन्यथा "त्वामेव जानीयां" इति ज्ञात-पूर्वेन्द्रस्य मुनेः प्रश्नस्यैवासम्भवात् । सम्भवे वा " प्राणस्त्वं " इत्यादि-परिहारवाक्यासङ्गतेश्च । अस्मत्पक्षे तु तेजीबाहुल्यादिन्द्रेऽन्योपि वर्तते । को इसी, विष्णुश्चेत्, स च की दश इत्यभिप्रायद्वयेन CHA.—VOL. III 18

।। ओम शास्त्रहष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ओम ।। 'शास्त्रं' अन्तर्थानी, "संविच्छास्त्रं परं पदम्" इति हि भागवते ।

तत्तनाम्नोच्यते विष्णुः सर्वशास्तृत्वहेतुतः।
न कापि किञ्चित्रामास्ति तमृते पुरुषोत्तमम्।
इति पाद्मे। "अहं मनुरभवं सूर्यश्च" इत्यादिवत्।।

तत्त्वप्रकाशिका

प्रश्ने सति, कस्त्वयीति प्रश्नत्य "प्राणो वा अहं" इति परि-हारः, कीटशोऽसावित्यस्योत्तर इति वाक्ययोजनोपपत्तेरिति॥

नन्वत्र यदि प्राणपदेनेन्द्रेगापि विष्णुरेव स्वात्मादिस्वगततयोच्यते, तर्ह मिय प्राण इत्यादिप्रयोगः स्यात्, विष्णावहामेत्यादिक्रपेपदेशायोगादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं पठित्वा शास्त्रपदं
सप्रमाणकं व्याचष्टे—शास्त्रिति। एतत्प्राणस्य विष्णुत्वेऽपि 'प्राणोऽहं'
इत्युपदेशो युज्यते, यतोऽयमुपदेशोऽन्तर्यामिक्रपमगवदेपक्षयेति सूत्रार्थे स्थिते, अन्तर्यामिण्यप्यहमादिप्रयोगः कथं सम्भवतीत्याशङ्कायां
स्मृतिमेशह—तत्त्रादिति । अन्तर्यामिण्यप्यहमादिशब्दप्रयोगादर्शनातद्योग इत्यतः, सूत्रोक्तं दृष्टान्तं विवृणोति—अहमिति। यथाऽनतर्यामिविवक्षया वामदेवोऽहंमन्वादिशब्दान् प्रयुयुने, तथ्ऽयमुपदेशो युक्त इति भावः। न च तत्रापि विवादः, वामदेवस्य
मन्वादित्वाभावात्। चैतन्यैक्यविवक्षयोक्तिरिति चेन्न, किमत्र साक्षादैक्पमुच्यते, छक्षणया वा। नाद्यः, विरोधात्। न द्वितीयः, छक्ष-

ओम् जीवमुख्यप्राणिङ्कान्नेति चेन्नोपासात्रै-विध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ओम् ॥

''तावन्ति शतसंवत्सरस्याहां सहस्राणि भवन्ति'' इति जीवलिङ्गं, प्राणसंवादादि मुख्यपाणलिङ्गम्, तस्मान्नेति चेन्न,

तत्त्वप्रकाशिका

णाया अमुख्यत्वात् । सममेतदिति चेन्न, "तत्तन्नान्नोच्यते" सर्वशब्दानामन्तर्यामिण्येव मुख्यत्वोक्तेः॥

पुनरुक्तमाक्षिप्य समाद्धत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशं तावद्वचाचष्टे— जीवेति । अथापि नात्रोक्तप्राणो विष्णुः, "एष इमं लोकमम्यार्च-त्पुरुषरूपेण, य एष तपति, प्राणो वाव तदभ्यार्चत्प्राणो होष य एष तपाति, तं रातं वर्षाण्यभ्याचीत्, तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्ति "इति प्राणस्याक्तशतायुष्ट्रस्योपर्यपि "तावन्ति "इत्यादिना बहुस्थलेष्वनुसन्धानात्, रातायुष्ट्रस्य जीवलिङ्गत्वात् "रातायुर्वे पुरुषः" इत्यादिश्रुते:। "ता अहिसन्त अहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मि" इति प्राण-स्येन्द्रियेस्सह कलहश्रवणात्, ''प्राण उदकामत् तत्प्राण उत्कान्तेऽ-पद्यत प्राणः प्राविश तत्प्राणे प्रतन्त्र उद्तिष्ठत् " इत्युत्क्रमणप्रवेशादि-श्रुतेः, तथा ''प्राणो वंश इति स्थिवरः शाकल्यस्तद्यथा शालावंशे सर्वें डन्ये वंशास्तमहिताः स्युरेवमस्मिन् प्राणे चक्षु श्रोत्रं मनो वा-गिन्द्रियाणि शरीरं सर्व आत्मा समाहितः " इति सर्वेजीवेन्द्रिय-देहधारकत्वोक्तिश्च । प्राणसंवादादीनां च मुख्यप्राणलिङ्गत्वेन "अथ ह प्राणा अहंश्रेयिस व्यूदिरे " इत्यादिश्रुंतिसिद्धत्वात् ।

अन्तर्वहिस्तर्वगतत्वेनेत्युपासात्रैिवध्यादिहाश्रितत्वाच, "स एत-मेव सीमानं विदार्थेतया द्वारा प्रापद्यत" "स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपत्र्यत्" "एतद्धस्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐत-रेयः" इत्यादिना ।

महिदासाभिधो जज्ञ इतरायास्तपोबल्छात् । साक्षान्सभगवान्विष्णुर्यस्तन्त्रं वैष्णवं व्यधात् । इति ब्रह्माण्डे । तत्तदुपासनायोग्यतया च पुरुषाणाम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

उदामीनौ च तावास्तां केशवश्राब्जसम्भवः । इति विष्णोर्विवादादौ औदासीन्योक्तेश्च । अतो ऽत्र प्राणनिष्ठतया जीवमुख्यप्राणिङङ्गसद्भावात्तयोः प्राणत्वमिति भावः । परिहारांशं व्याचष्टे-नेति । विष्णुरेवायं प्राणी न जीवादिः, लिङ्गानां तद-न्तर्यामिभगवद्विषयतयोपपत्तेः । किमर्थमन्तर्यामिकथनामिति चेत्, अ-न्तरादिभेदेन भगवदुपासनस्य त्रैविध्यादेनत्त्रकरणे तत्त्रैविध्यस्योक्त-त्वाचेति भावः । अत्रोपासात्रैविध्यमुच्यत इत्यत्र कि लिङ्गमित्यत आह—स इति । 'सः' भगवान् 'एतेमव' मस्तकसीमानं विदर्धितया द्वारा सुषुम्रया हृद्यं प्राप्त इत्यन्तरुपासनायोच्यते। 'सः' प्रागन्तस्स्थो भगवान् 'एतं ' प्राप्तं पुरुषमात्मानं ततमं ब्रह्मापश्यदिति सर्वगतीपास नार्थमुच्यते । 'महिदासः' इति बहिरुपासनार्थमुच्यते । न च वाच्य-मत्र स्वरूपमात्रमुच्यते, नोपासनार्थमिति, उपासनां विनोक्तिप्रयो-जनाभावात् । न च महिदासो मुनितयोच्यते, वैयर्थ्यादेव । महिदासस्य

केषां चित्सर्वगत्वेन केषां चिद्धद्ये हरिः। केषां चिद्धहिरेवासावृपास्यः पुरुषोत्तमः॥ इति ब्राह्मे।

अयौ क्रियावतां विष्णुर्योगिनां हृद्ये हरिः। प्रतिमास्वप्रबुद्धानां सर्वत्र विदितात्मनाम् ॥ इति च॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थ-भगवत्पाद।चार्यविरचते प्रथमाध्ययस्य प्रथमः पादः

तत्त्वप्रकाशिका

विष्णुत्वं कुत इत्यत आह—महिदासेति । नन्वेकविधोपासनया ब्रह्मापरोक्षसम्भवात् किमुपासनात्रैविध्येनेत्यतः सूत्रशेषं व्याचष्टे-तत्तादिति । नैकविधोपासनया सर्वेषां ब्रह्मज्ञानं, अन्तरादिविविधो-पासनयोग्यत्वादित्यर्थः । कुतः पुरुषाणामुक्तानेकविधोपास्तियोग्यतेत्यत आह—केषाश्चिदिति । अत्रैव विशेषत्रमाणमाह—अग्नाविति। 'अम्रो प्रतिमासु' इति बहिरुपासनोपलक्षणम् । अताऽन्यलिङ्गानां तदन्तर्यामिविवक्षयोपपत्तेर्विष्णुरेवायं प्राण आनन्दमयश्चेति युक्ता तिज्जिज्ञासेति सिद्धम् ॥ ३१ ॥ अ ॥ १२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पाद्।चार्यविरचितस्य श्रीमद्वससूत्र-भाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां श्रीमत्तत्वप्रकाशिकायां प्रथमा-ध्यायस्य प्रथमः पादः॥

ओम् प्राणस्तथाऽनुगमात् ओम्.

अत्र श्रुतिछिङ्गबाहुल्येन गायज्यधिकरणसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्ष-प्रवृत्तेरनन्तरसङ्गतिः ।

प्रकाश:

ओम् प्राणस्तथाऽनुगमात् ओम् ॥ निन्वदमेतद्धिकरणभाष्य-दिशा पूर्वप्राणाधिकरणसङ्गतं भाति, तद्युक्तमिन, तथात्वे तदा-नन्तर्यस्यैन प्राप्तेरित्यतः, सुधोक्तदिशा गायव्यधिकरणेन सङ्गति लाभादत्र निनेश इति भावेनाह—अत्रेति । सङ्गतिरिति । आप-वादिकीत्यर्थः ।

पूर्विसिद्धान्ततो यत्र पूर्वपक्षः प्रवर्तते । तत्रापवादिकी ॥

इत्यादेः । यद्वा—पूर्वसिद्धान्तोपजीवनादुपजीव्योपजीवकरूपेत्यर्थः । एतेन अन्यप्रापकश्रुतिलिङ्कबाहुल्योपेताः शब्दा उदाहरणिमिति सूचितं, सूत्रस्योपलक्षणार्थत्वादिति ध्येयम् । एतचाय्रे स्फुटीमिविष्यति । भाष्यं तु "मनो वाक्प्राणः " इत्यत्र प्राणो विष्णोरन्यश्रेत्तथा प्राक्तनोऽप्यन्य इति शङ्का स्यादिति तस्य विष्णुत्वावधारणार्थत्वात् सफलेयं चिन्तेति प्रयोजनपरं व्याख्येयमिति भावः । यद्यपि "सर्वे वेदाः" इति सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वस्याप्यन्यनिष्ठत्वेन शास्त्रयोनित्वमप्यन्यस्येति शङ्काः समाधानमपि प्रयोजनमिति शक्यं वक्तुं भाति । तथाऽपि तस्याऽऽ नन्दमयाधिकरणानाक्षेपकत्वात् तदाक्षेपायेवमुक्तम्, समन्वीयमान-

अत्र प्राणः किं मुख्यवायादिः किं वा विष्णुः इति चिन्ता। तदर्थं किं वाय्वादिश्चल्याद्यनुसारेण विष्णुश्चुसादि नेयम् उत विपरीत मिति । तद्र्थं किं वाय्यादिश्चल्यादिश्यलेश्चल्यादिश्चल्यादिश्चल्यादिश्चल्यादिश्चल्यादिश्चल्यादिश्चल्याद

प्राणराब्दमुखाक्षेपस्य तनो ऽप्यन्तर्ङ्गत्वाचेति ध्येयम् । समर्थीय प्यते चैतत्त्रयोज म् । अत्रेति । ऐतरेयके "ता एताः श्रीर्षच्छ्यः श्रिताश्रक्षः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणः'' इत्यारम्य बहुषु स्थलेषु श्रुतः प्राणी विषय इत्यर्थः । आदिपदेनेन्द्रो जीवश्च ग्राह्यः । वाय्वादीति । वक्ष्यमा गवाय्निन्द्रजीवप्रापकश्चाति छङ्गानुसारेणे त्यर्थः । विष्णुश्चतीति। ''ब्रह्ममं पुरुषं '' इति ब्रह्म राब्दादीत्यर्थः । अत्र फलफलिभावः स्फुटः । " ननु गतार्थमिदमिकरणं, सर्वासां प्राणिवद्यानां " अत एव प्राणः '' इत्येनेनैव भगवाद्विषयतायास्समार्थितत्वात् '' इति न्याय-विवरणटीकां विवरीतुमाक्षिपति — नन्विति । प्राणशब्दस्य विष्णौ तत्रैव मुख्यत्वसाधनादिति भावः। न च वाच्यं तत्र "तहै त्वं प्राणः" इत्येतदुदाहरणमत्र तु '' तावा एताः '' इत्यादीति, उदाहरणमेदेना धिकरणभेदेऽतिप्रसङ्गादित्युक्तत्वात् । नन्वथाऽपि निरसनीयभेदाद्वा पूर्वपक्षप्रापकन्यायभेदाद्वा भेदो भाविष्यतीत्यतो निरमनीयभेदं ताव दाशङ्कच निरस्यति—न चेति।

इह विन्द्रजीवपरो ने त्युच्यते इति भेदः, इह सूत्रे मुख्यप्राणपदायोगात् । न च पूर्वत्र वायुपरत्वस्यैव निरासः, इह तु
इन्द्रजीववायुपरत्वानामिति भेदः, अस्य बहुविषयस्य तेनागतार्थे
त्वेऽप्यनेन तस्यालपविषयस्य गतार्थत्वात् । निरासकन्यायभेदं विना
निरसनीयभेद्मात्रेणाधिकरणभेदासिद्धेश्च । न च पूर्वत्र प्रसिद्धच्यवलम्बनेन श्रुत्था पूर्वपक्षे लिङ्गेः सिद्धान्तः, अत्र तु लिङ्गेः पूर्वपक्षे
श्रुतिलिङ्गाभ्यां सिद्धान्तः । अत एव तत्र पूर्वपक्षे भाष्ये 'प्रसिद्धेः'
इत्युक्तम्, अत्र तु सूत्रे 'लिङ्गात्' इत्युक्तमिति वाच्यम्, श्रुत्या
प्राप्तस्य पूर्वपक्षस्य लिङ्गमात्रेण बाधितस्य पुनिवरोधिश्रुतिलिङ्गबाधेन लिङ्गैरुक्जीवनासम्भवात् । न च श्रुतिबाहुल्यादुक्जीवनं,

प्रकाश:

'इह' अधिकरणे " जीवमुख्यप्राणिलङ्गात्" इति सूत्रे इत्यर्थः।

निरासकन्यायेति। अन्यथाऽऽनन्दमयाधिकरणादावनेकत्वप्रसङ्ग इति
भावः। अस्तु तर्ि प्रापकमेदाद्भेद इति चेन्न, तच्छुतिमात्रमुत लिङ्गमात्रं, ब्रह्मश्रुातीलङ्गयारेभावात्। अथ तद्वाहुल्यमिति चेत्तिकं लिङ्गबाहुल्यं उत श्रुतिबाहुल्यमथ श्रुतिलिङ्गबाहुल्यमिति विकल्प्याद्यमाराङ्गच निरस्यति—न चेति। 'लिङ्गैः' श्रीपितत्वादिलिङ्गैः।
लिङ्गिरिति। प्राणसंवादादिभिः। सौत्रैकवचनं समुदायारायमिति
भावः। श्रुतीति। ब्रह्मश्रुत्या सर्वदेवोपदेश्यत्वादिलिङ्गैन च बाधेनेत्यर्थः। द्वितीयमाराङ्गच निरस्यति—न चेति।

चान्द्रका

तद्वाहुल्यप्राप्तस्थापि पूर्वपक्षस्य गायञ्याधिकरणे निरासात् ।

न च तत्र गायत्रीवाकपृथिव्यादिश्रुतयो भिन्नविषयाः, अत्रतु "चक्षुदश्रोत्रं मनो वाक् प्राणः तत्प्राणे प्रपन्न उदातिष्ठत्
स एष प्राणः" इत्यादावेकैव प्राणादिश्रुतिरावृत्तेति वाच्यम्,
तत्रापि "गायत्री वा इदं सर्वम् वाग्वे गायत्री सेषा षड्विधा
गायत्री" इति श्रवणात् ।

प्रकाशः

तद्घाहुल्यमाप्तस्याति ।

कथं प्रसिद्धबहुलशब्दानामन्यथार्थता ।

इत्युक्तेरिति भावः । ननु तत्र श्रुतिबाहुल्यप्राप्तस्य विष्णुश्रुतिछिङ्ग् ङ्गबाहुल्येन निरासः, "बाहुल्याच्छ्रुतिछिङ्गयोः" इत्यनुव्यख्यानो क्तेरिति चेत्, इहापि सिद्धान्ते श्रुतिछिङ्गबाहुल्यसच्वादिति तात्पर्यात् । पूर्ववैषम्यमाशङ्कच तौल्यमाह—न चेति । स एष इति । "स एषोऽसुः स एष प्राणः स एष भूः" इति वाक्यमुपादत्ते । ननु न गायत्रचाधिकरणे श्रुत्यावृत्तिप्रयुक्तपूर्वपक्षस्य निरासः, आकाशाधिकरण एव तस्य निरासात् । अन्यथा पौनरुक्त्या-पतेः । अत एव प्राक्, गायत्रीवाक्षपृथिव्यादिश्रुतय एव दर्शिताः, सुधायां च "गायत्री वा इद्ध सर्व वाग्वे गायत्री" इत्याद्यः प्रसिद्धा बह्वश्शब्दाः श्रूयन्त इत्युक्तम्, टीकायां च "वाक्त्वविवानाच्च" इत्युक्तमिति न गायत्रचिकरणेन पौनरुक्त्य-Сна.—Vol. III.

आकाशाधिकरणविषयवाक्ये आकाशश्चतेरेवावृत्तेश्च । न च श्चतिलिङ्ग-बाहुल्यादुज्जीवनम् , अत एवानुन्याल्याने "बाहुल्याच्छ्रुतिलिङ्गयोः" इत्युक्तम् ।

पकाशः

मित्यतः तह्याकाशाधिकरणेन तत्स्यादित्याह—आकाशेति । श्रु-त्यभ्यासप्राप्तस्यापि तत्रैव निरासान्न तेनेह पूर्वपक्षोदय इति भावः । ननु तत्र निरवकाशत्वपरत्वबहुत्वप्रयुक्तप्राबल्यैिछिङ्गैर्निरा-सः । उक्तं च—

> द्वाभ्यामावृत्तिजातिभ्यामेव हि प्रबला श्रुतिः । अगतित्वपरत्वानेकत्वैर्लिङ्गानि तु त्रिभिः॥

इति । न चह लिङ्गानि तादृशानि, वक्ष्यमाणदिशा बाहुल्यादो सत्यि परत्वायोगादिति चेत्, बहुत्वेन प्रबलानां लिङ्गानां जात्या बहुत्वेन च प्रबलवेष्णवश्चितियुक्तत्वेन सुतरां तिद्वरोधित्वात् । यद्वा—तत्रापि निरवकाशत्वादिप्रयुक्तप्राबल्यमाश्चित्येव श्चुत्यावृत्ति-प्राप्तस्य निरासः । परत्वं तु वास्तवमिष्रेत्य वा, अनुपसञ्जातिवरोधि-त्वनाकाशश्चेतः प्राबल्यशङ्कायां तिन्नरासाय "प्रथमेऽश्चवणात्" इति वक्ष्यमाणन्यायेन परत्वस्य प्राबल्यहेतुत्वमिष्रेत्य वेति तात्पर्यात् । अत्रापि केषाञ्चित्परत्वसम्भवाचिति । तृतीयमाशङ्काच निरस्यित—न चेति । 'उज्जीवनं पूर्वपक्षस्य' इत्यनुषङ्कः । "इन्द्रिन्यित्वन्ति । स्वतिनात्यायः इति भाष्येण "एतत्प्राणस्यिन्द्रियगणे गणित-

इह भाष्ये टीकायां च लिङ्गमात्रोक्तिः पूर्वपक्षोपक्रममात्रमिति वाच्यम्, इन्द्रे "इन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय तिमन्द्र उवाच प्राणा वा अहमिन्ति" इत्यादिश्चतीनां महाव्रतयाजित्वादिलिङ्गानां, मुख्यप्राणे प्राणादिश्चतीनां "ता आहंसन्त" इति प्राणसंवादादिलिङ्गानां, जीवे "पुरुषरूपेण य एष तपित स एष पुरुषः समुद्रः" इत्यादिश्चतीनां "तावन्ति शातसंवत्सरस्याद्वां सहस्वाणि भवन्ति" इति शतसंवत्सरत्वादिलिङ्गानां च बाहुल्येऽपि, इन्द्रादिश्चतेः "अन्तः" इत्यत्र, प्राणश्चतेश्च "अत एव प्राणः" इत्यत्र, पुरुषश्चतेश्च गायञ्यधिकरणे सावकाशितत्वन, लिङ्गानां च विष्णौ प्रवृत्तप्रबलश्चत्यनुसारेण अन्तरिधकरणपूर्व-

प्रकाशः

त्वात्" इति टीकया चैतद्विरुद्धिमत्यत आह—इहेति । त्वदभिमतश्रुत्यादीनां विष्णौ सावकाशत्वाच तद्वाहुल्यमपि पूर्वपक्षप्रापकिमिति भावेनेन्द्रमुख्यजीवश्रुत्यादिबाहुल्यं स्फुटयन्नाह—इन्द्र
इत्यादि । विषयसप्तम्य इमाः । महाव्रतयाजित्वादीति । "इन्द्रो वै
वृत्रं हत्वा महानभवत्" इत्यादिवाक्योक्तमहाव्रतयाजित्वादीनां ग्रहः ।
प्राणसंवादादीति । चक्षुरादिसहपाठोत्क्रमणप्रवेशतिविभक्ततेहपातोत्थानादिरादिपदार्थः । इत्यादीति । "स एष पुरुषः पञ्चविधः"
इत्यादिरादिपदार्थः । शतसंवत्सरत्वादीति । "प्राणो वंश इति
विद्यात्" इत्युक्तप्राणवंशत्वादिरादिपदार्थः । विष्णौ प्रवृत्ति ।
विष्णौ प्रसिद्धब्रह्मशब्दादिश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । यद्यप्यम्नतृत्विमिति

पक्षोक्तानामपांनेतृत्वादिलिङ्गानामिव विष्णो प्रवर्तनीयत्वेन सम्भा वितावकाशतया बहुविष्णुश्रुतिबाधकत्वायोगात् । दृष्टं हि "दर्श-पूर्णमासाम्यां यजेत" इत्यादौ यजेः प्रवृत्तदर्शपूणमासनामानुसारेण षद्यागमात्रपरत्वम् ।

प्रकाशः

वक्तव्यं, तथाऽपि श्रुत्यनुवादायैवमुक्तम् । बहुविष्णुश्रुतीति । ब-ह्मादिश्रुतरत्र वहुंघा आवृत्तत्वादिति भावः । दृष्टं हीति । चतुर्थेऽध्याये ''दर्शपूर्णमासयोरिज्याप्राधान्यमिवशेषात्'' इति तुरी-यपादीयैकादशाधिकरणे दर्शपूर्णमासयोः किं सर्वेषां यागानां प्रा-धान्यम्ताऽऽभ्रेयादीनामेव कालयोगिनां प्राधान्यं इतरेषां प्रयाजादी-नामङ्गलमिति संदिह्य, 'दर्शपूणेमासाम्यां' इति नामधेयस्य त्वाल्या तानुसारित्वादाख्यातेन चाविशेषेण सिन्नहितसर्वधागान् परामृश्य "द-र्शपूर्णमासाम्यां स्वर्गकामो यजेत" इति फल्ले विनियोगात्सर्वेषां प्राधान्यमिति पूर्वपक्षयित्वा, अप्राप्तिद्धार्थस्य नामधेयस्याऽऽख्यात-पारतन्त्रचेपि प्रासिद्धार्थस्य स्वातन्त्रचात् "दर्शपूर्णमासाम्यां " इत्यस्य षड्यागानामुत्पत्तौ कालयागादिहद्दाक्यद्वयेन च त्रिकद्वयसम्पादनाच प्रकृतिप्रत्ययार्थेप्रसिद्धचा प्रसिद्धार्थत्वादाल्यातस्यैव नामपारतन्त्रचात् षण्णामेव प्राधान्यं, समिदादीनां तु तद्ङ्गत्वमिति सिद्धान्तितम् । अत्र यथा फलवाक्यस्थयेनविद्वद्वाक्यप्रसिद्धद्रीपूर्णमासनामानुसारेण षड्यागमात्रपरत्वं, यथा वा "इन्द्रं मित्रं" इत्यादिश्रातिप्रसिद्धेः

अन्यथा राजमूययजेरिव सान्निहितसर्वयागपरता स्यात्।

न्द्रादिश्रुत्यनुसारेण ''अपां नेतारं'' इत्यादिलिङ्गानां विष्णुनि-ष्ठत्वं, तथा ''ब्रह्मशब्दः परे विष्णों '' इत्यादिवाक्यप्रसिद्ध-बह्मराब्दानुसारेण प्राणसंवादादिलिङ्गानां विष्णौ प्रवर्तियतुं राक्य त्वेन न तैः पूर्वपक्षोदय इत्यर्थः । प्रवृत्तनामानुरोधेन सङ्कोचान-ङ्गीकारे बाधकमाह-अन्यथिति । तत्रैव "प्रकरणशब्दसाम्या-चोदनानामनङ्गत्वम् '' इति चतुर्थपादीयाद्याधिकरणे अनुमत्यादीनि वि-देवनादीनि च यागायागकर्माणि प्रकृत्य श्रुतं "राजा राजसू-येन स्वाराज्यकामो यजेत'' इति वाक्यमुदाहृत्य, किमनुमत्यादीनां यागानां विदेवनादीनामयागानां च फलसम्बन्धेन प्राधान्यमुत यागानामेवेति सन्दिह्म, राजसूयशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वेऽपि तृती-यान्ततया फलसाधनपरत्वावगमात् प्रकृतानां फलापेक्षाणां यागाया-गरूपाणां कर्मणां नामधेयत्वावगमात् यजेश्र च्छित्रन्यायेन तेषा-मेव परामर्शकत्वोपपत्तेः सर्वेषां प्राधान्यमिति पूर्वपक्षयित्वा, भावा-र्थाधिकरणन्यायेन धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धान्नामार्थस्यातथात्वाद्यजे-श्च यागमात्रवचनत्वात्तत्समानाधिकरण्येन राजसूयशब्दस्यापि तन्ना-मत्वावगमात्तेषामेव फलसम्बन्धात्प्राधान्यं, विदेवनादीनां तु "फलव त्सिन्निधावफलं तदङ्गम् " इति न्यायेन तदङ्गत्विमिति सिद्धान्तितम्। तत्र यथा यनेः प्रकृतसर्वयागपरता, तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यर्थः।

सन्ति च विष्णो प्रवृत्ताः "ब्रह्मेमं पुरुषं" इति ब्रह्मशब्दाद्याः श्रुतयः। नचेन्द्रश्रुत्यादिकं पश्यन् पूर्वपक्षी तत्सिचिहितं विष्णुश्रुत्यादिकं
न पश्यतीति युक्तम्। उक्तं चानन्दमयाधिकरणे ब्रह्मशब्दस्य विष्णो
मुख्यत्वमिति चेत्, मैवं, इन्द्रादिछिङ्गादीनां विष्णो प्रवर्तियतुमप्यशक्यत्वेन पूर्वपक्षोद्यात्। तथा हि—"इन्द्रो वे वृत्रं हत्वा
महानभवद्यन्महानभवत्तन्महाव्रतमभवत्"

५काश

नन्वस्त्वन्यत्र प्रवृत्तनामानुसारेण सङ्कोचः, प्रकृते किमित्यत आह— सन्ति चेति। ननु विष्णुश्रुत्यज्ञानेन पूर्वपक्षः किं न स्यादित्यत आइ—न चेति । ननु ब्रह्मश्रुत्यादेः विष्णौ प्रवृत्तत्वमेवाद्या-प्यासिन्दं, येन तद्वछादुक्तं युक्तं स्यादित्यत आह—उक्तं चेति। ननु जन्माधिकरण एव ब्रह्मशब्दस्य विष्णी मुख्यत्वमुक्तम्। अत एवाऽऽनन्दमयाधिकरणे ब्रह्मराब्दं पूर्वपक्षवाधकमाराङ्कच समाधा-नमुक्तमिति चेत्सत्यं, जन्माधिकरणे स्वयं समर्थितत्वेऽपि भाष्या-दौ तत्रानुक्तेरत्र तूक्तेस्तदभित्रायेण एवमभिधानात् । एवं न्याय-विवरणटीकागताक्षेपांशं प्रपञ्चच, "विद्याविशेषे अिकाशङ्करा पुनः प्रत्यवस्थानात्" इति समाधानांशं विवृण्वन् पूर्वपक्षमुज्जीव यति— मैविमिसादिना । अपिपदेन स्वरसतः प्रवृत्तिनीरत्येव, बलादिप प्रवृत्तिनीपपद्यत इत्याचष्टे । सूत्रे "न वक्तः" इती-न्द्रस्य, ''जीवमुख्यप्राणालिङ्गात् '' इति तयोश्र पृर्वपक्षितत्वादिनद्र-प्रापकं तावदाह—इन्द्र इति । उदाहरिष्यमाणन्यायविवरणे अन्य

इत्यादों यो वृत्रहन्ता इन्ह्रो महाव्रतयजमानः प्रकृतः, स एव "त मिन्द्र उवाच प्राणो वा अहं" इत्यत्रापीन्द्रशब्देनोच्यते । न च वृत्रहन्तृत्वमहाव्रतयजमानत्वादिकं ब्रह्मणि युक्तम् । नापि "प्राणो वा अहम्" इति प्रसिद्धेन्द्रे प्रयुक्तोऽहंशब्दो विष्णो युक्तः । नच 'अहं' इत्यस्य मयीत्यर्थः, विभक्तिव्यत्ययप्रसङ्गात् ।

प्रकाशः

छिङ्गेन श्रुत्युक्जीवनस्य सूचितत्वात्तथैवाह**— स एवेति।** अन्यस्य तत्र यजमानत्वे शस्त्रशंसितारं विश्वामित्रं प्रति अनेन "प्राणी वा अहं '' इत्युपदेशरूपवरदानायोगादिति भावः । अस्त्वेवं, कि तत इत्यत आह-न चेति । पुराणादाविन्द्रस्यैव तथा-त्वप्रसिद्धोरिति भावः । एतेन "न वक्तः" इति सूत्रपूर्वपक्षांश-टीका विवृता। "न चास्योपदेशस्य सावकाशत्वं वाडस्ति" इति टीकावाक्यं विवृण्वन् श्रुतिरपि निरवकाशेत्याह-नापीति । विष्णों योगो हि चतुर्घा, तदभेदेन वा, भेदेऽपि विभक्तिविपरि-णामेन मयि प्राणोऽस्तीत्यर्थकथनेन वा, मञ्चस्थपुरुषाभिप्रायेण मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् स्वान्तर्याम्यभिप्रायेण लक्षणया वा, अन्त-र्यामिणि मुख्यत्वेन वा । नाद्यः, अन्तराधिकरणे इन्द्राद्यभेदस्य निरस्तत्वात् । "पृथक्" इत्यत्र निरसिष्यमाणत्वाच । द्वितीयं नि-रस्यति-- न चेति । 'अस्मि' इत्यस्यास्तीत्यर्थ इत्यपि त्राह्मप्। विभक्तीति । इन्द्रपरत्वेनोपपत्तौ व्यत्ययादेरयोगादिति भावः ।

अन्तर्यामिपरत्वे च लक्षणा स्यात् । न चाहंशब्दः स्वप्रयोक्त्र-न्तर्यामिण्येव मुख्यः, "तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि" "अहं कृत्स्तस्य जगतः" इत्यादावीश्वरप्रयुक्ताहंशब्दस्य अमुख्यार्थत्वप्रस-ङ्गात् । यथा च "वत्समालभेत" इत्यत्र आलम्मनं गुणकर्मभूतः गोदोहनादिसाहचर्यात् गुणकर्म, तथा प्राणोऽप्यप्रधानचक्षुरादि

तृतीयं निरस्यति—अन्तर्यामीति । चतुर्थमाशङ्कचाह— न चेति । "ब्रह्म वा इदमय आसीत्" इति प्रकृतं ब्रह्म 'तत्" इति परामृश्यते।

अहं ब्रह्मास्मीत्यवेदित्यर्थः।

अहं कुत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिद्स्ति धनज्जय ।

विष्टभ्याहमिदं कुत्स्नं एकांशेन स्थितो जगत् ।

इत्यादो भगवत्त्रयुक्ताहं राब्दस्यापि तदन्तर्यामिबोधकत्वत्रसङ्ग इत्य-र्थः । एतेन'—"प्राणो वा अहमस्म्यृषे " इति श्रुतिः ' इति सुधावाक्यं च विवृतम् । एवमिन्द्रप्रापकश्रुतिलिङ्गयोनिवरका रात्वेनेन्द्रप्राप्ति-मुक्तवा वायुप्राप्ति दृष्टान्तपूर्वमाह——यथा चेत्यादिना । प्राण-राब्दस्य विष्णुवायुसाधारणस्य साहचयमात्रात्कथमवधारणमित्यत उक्तं—यथा च वत्समिति । द्वितीये "विश्वये प्रायदर्शनात्" इति तृतीयपादीयषष्ठाधिकरणे अग्निहोत्रगोदोहाधिकारे "वत्स मालभेत" इति श्रुतं वाक्यमुदाहत्य 'आलभेत' इति यागविधिः

साहचर्यादप्रधानभूतः, न तु प्रधानभूतं ब्रह्म । चक्षुरादिभिश्चातिनि-रुष्टैः सर्वोत्रुष्टस्य ब्रह्मणः कलहोऽप्ययुक्तः । शतसंवत्सरत्वं तु जीवादन्यत्र न युक्तमेव।

प्रकाश:

उत संस्कारविधिरिति विश्वये, "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यादा-विवासत्यपि देवतासंयोगे प्राणिद्रव्यालम्भनत्वसामान्याद्यागविधि-रिति पूर्वपक्षयित्वा, आलम्भस्य स्पर्शमात्रत्वात्तस्य च लोकेऽ-पि दृष्टत्वेन यागं विनाऽनुपपत्यभावात् गुणकर्मभूतगोदोहप्राय-पाठदशैनाद्वत्ससंस्काराख्यगुणकर्मैव चोद्यत इति सिद्धान्तितम्। तद्बदत्राऽपि प्राणो विष्णुरन्यो वेति विशये, वक्षुरादिप्रायपाठा-दप्रधानो मुख्यप्राण एव भवेदित्यर्थः । अत एव वैयाकरणै-स्साहचर्यं धर्मेत्राहकमिति वदद्भिः "सर्तिशास्त्यर्तिम्यश्च" इत्यत्र परस्मैपदिसाहचर्याच्छास्तेः परस्मैपदिन एव ग्रहणमित्युक्तम् । अप्रधानप्रधानपदे हेतुगर्भे । एतेन "एतत्प्राणस्येन्द्रियगणे गणि-तत्वात्" इति टीका विवृता । चक्षुरादिभिरिति । "ता अहिं-सन्त अहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मि " इत्यादिनोक्त इत्यर्थः । एव-मिन्द्रवायुप्राप्तिमुक्त्वा, जीवप्राप्ति च तिञ्जक्षप्रावल्योक्त्या वक्ति-शतसंवत्सरत्वं त्विति। "एष इमं लोकमभ्याचेत् पुरुषरूपेण य एष तपति प्राणो वाव तद्भ्याचेत् प्राणो ह्येष य एष तपति तं शतं वर्षाण्यभ्याचित् । तस्माच्छतं वर्षाणा पुरुषायुषो CHA.—VOL. III.

यद्यपि "तावन्ति शतसंवत्सरस्याहां सहस्राणि भवन्ति" इत्यत्र शतसंवत्सरत्वं प्राणानिष्ठं न भाति, वृहतीसहस्रवणीनां शतसंवत्स-रस्याहां च षट्त्रिंत्रशत्सहस्रवेन सङ्ख्यासाम्यस्यैवोक्तेः । तथाऽपि "तं शतं वर्षाण्यभ्यार्चत्" इत्यत्र "प्राणो वाव तद्भ्यार्चत्" इति प्रकृतस्य प्राणस्यान्वयात् "तावन्ति" इत्यत्रापि तस्यै-वान्वयः । अत एव टीकायां " प्राणो वाव तद्भ्यार्चत्" इत्यादिपूर्ववाक्यं पठितम् । न च तदन्तर्यामिणि लिङ्गानां सावकाशता,

प्रकाश:

भवन्ति " इति वाक्योक्तं शतायुष्ट्वं "शतायुः पुरुषः" इत्यादि-श्रुतेः जीव एव युक्तमित्यर्थः । अत्र भाष्ये "तावन्ति" इति वाक्योक्तावपि टीकायां पूर्ववाक्यमुक्ता प्राणस्योक्तरातायुष्ट्रस्यो-पर्यपि "तावन्ति " इत्यादिना बहुस्थलेषु अनुसन्धानादित्यु-क्तम् । तद्भिप्रायं राङ्कापूर्वं व्यनिक्त-यद्यपीति । "तस्य ह वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य सम्पन्नस्य षट्त्रिशतामक्षराणां सहस्राणि भवन्ति तावन्ति शतसंवत्सरस्याह्यां सहस्राणि भवन्ति " इत्यत्र प्राणश्रुतेरमावेन प्राणगततयाऽप्रतीतेः कथं प्राणशब्दस्य जीवार्थकत्वं स्यादिति भावः । 'वर्णानां' स्वरव्यञ्जनरूपाणां । तस्यै-वान्वय इति । तथा च प्राणस्य यच्छतसंवत्सरं, तस्याह्वामित्यर्थ इति भावः । 'अत एव' प्रकृतस्य तत्रान्वयादेवेत्यर्थः । ननुक्त-मत्राम्नेतृत्वादिछिङ्गानि सावकाशानीति तत्राह—न चेति । यदि

दुःखित्वादेरापि प्रसङ्गात् । अपांनेतृत्वादिलिङ्गानामप्यन्तर्यामिगतता अत्रत्यसिद्धान्ताधीना । न च स्वातन्त्रचादेवेश्वरे प्राणशब्दः, सित विरोधिश्रुत्यादौ तदयोगात् । निह 'दिरहो भृत्यो जयी' इत्यत्र राज्ञि जयिशब्दः । तदेतदिभिष्नेत्योक्तं टीकायाम् "न चैतिल्लिङ्गं विष्णाववकाशं लभते" इति । अन्विष्याप्यवकाशं न लभतइस्यर्थः। अन्यथा 'न चैत ल्लिङ्गं सावकाशम्' इत्येवावक्ष्यत् । विष्णुश्रुत्या-दिकं तु इन्द्रादौ गौणम् ।

प्रकाशः

जीवधर्मीणामन्तर्योमिगतत्वमुच्यते, ताई दुःखाज्ञानसमवायादिरूपः सर्वोऽपि संसारस्तत्रेव स्यात् । तथा च जीववदलपशक्तित्वाप-च्याऽन्तर्योमित्वमपि तस्य न स्यादित्यर्थः । कथं तद्यमित्वादर्थवत् "वकाशमित्यतोऽत्रत्यन्यायेनैवेत्याह—अपामिति । "तद्धीनत्वादर्थवत् "इति न्यायविष्यत्वमाशङ्कचाह—न चेति । गौणमिति । स्वावराप्येशया पूर्णत्वाद्धद्धादिशब्दवत्त्वमित्यर्थः । निवनद्रादिषु निर्धारित एक एव प्राण इति पूर्वः पक्षः, अनिर्धारितो यः कश्चिदिति वा, सर्वेऽपीति वा । नाद्यः, अनेकप्रापकसत्त्वेन निर्धारणायोगात् । न द्वितीयः, निर्धारणाभावे पूर्वपक्षस्य सन्देहादिषशेषापातात् । न तृतीयः, वाक्यमेदेनासम्भवादिति चेत्, अत्राहुः—प्राणादिन्प्रापकिल्ङ्गापेक्षया इन्द्रप्रापकश्चितिलङ्गानां प्रावल्योपपत्तेः, इन्द्रस्य हस्ताधिष्ठातुरिन्द्रयत्वेनिन्द्रयगणे गणितत्वस्य, तैस्सह कल्रहस्य

प्रकाश:

चोपपत्तः । अत एवैति छङ्गस्य त्रितयसाधारण्यमुक्तं सुधायाम् । शतायुष्ट्रस्यापि तथैव कथिश्वद्योज्यत्वात् 'इन्द्र एव ' इत्यवधारणोपपत्तः। मुख्य एव वाडस्तु, मुख्यप्राणलिङ्गानां उपक्रमे "प्राणो वैदाः" इत्यन्ते च श्रवणेन बलवन्वात्प्राणश्चतेश्च मुख्ये लोकतः प्रसि द्धाया बहुधा श्रवणेन तद्बेलेनेन्द्रादिप्रापकाणां मुख्ये कथाञ्च-नेयत्वात् । जीव एव वाऽस्तु, शतायुष्टुस्य चात्राभ्यस्यमानत्वेन बलवन्वात् इन्द्रियजन्यफलाश्रये तत्सहपाठादेरपि सम्भवादिन्द्रश्रु-त्यादेः कथिश्वन्नेयत्वादिति । द्वितीयपक्षोऽपि युक्त एव, अन्यप्रा-पकाणामुक्तदिशा बलवत्त्रनिश्चयेन विष्णोरन्यत्वावधारणोपपत्तेः। विशिष्ठावधारणस्य व्यर्थत्वात् । अत एव टीकायां विष्णुरन्योवेति संज्ञायो दर्शितः, "तेषामन्यतमस्य " इत्यप्युक्तम् । तृतीयो वाऽस्तु, त्रयाणां प्रापकसद्धावेन सर्भेत्र मुख्यतया त्रितयपरत्वं वा, आद्य-न्तयोर्छिङ्गदरीनेन मुख्यस्यैनेदं महाप्रकरणं, तन्मध्ये "एष इमं लोकम् " इत्यार्भ्य जीवावान्तरप्रकरणं, तन्मध्ये "विश्वामित्रं" इत्यादीन्द्रप्रकरणमिति वा, कस्यचिन्मुख्यप्राणपरत्वं, कस्यचिज्जीव-परत्वं, कस्याचिदिन्द्रपरत्वमिति विभागेन वा त्रितयपरत्वोपपत्तेः। न च "अर्थेकत्वादेकं वाक्यं" इत्यादेनीनार्थकत्वे वाक्यभेट्दोषः, न्यायप्राप्तत्वेन सह्यत्वात् । उक्तं च सुधायां—''न च वाक्य-भेदो दोषः, अनन्यगतिकतया प्राप्तत्वात् '' इति । अत्रोक्तपक्ष-

नन्वथापि "प्राचीनोऽप्यन्यः" इति प्रयोजनोक्तिरयुक्ता, आका-शाधिकरणे पूर्वपक्षबीजभूताया भूते प्रसिद्धेर्वाक्यद्वयेऽपि तुल्यतया "आकाशः" इति वाक्ये भूतपरत्वे "यदेषः" इति वाक्येऽपि तत्परत्वमिति प्रयोजनसम्भवेऽपि, अत्र प्राचीनपूर्वपक्षादत्रत्यपूर्वपक्षे प्राणस्याविष्णुत्वे यो विशेषहेतुः, तदभावादेव च प्राचीनप्राणस्य

त्रये तृतीय एवाभिमत इति भाति, सूत्रे त्रयस्याऽपि पूर्वपक्षि-तत्वात्, टीकादौ त्रितयप्रापकस्यापि निरवकाशत्वोक्तेः, वाक्यभे-दाङ्गीकाराचेति । ननुतर्द्यनेकप्रापकसत्त्वात् सर्वानुप्रहार्थमिन्द्रादीनां वि-व्यवभेदमेवाशङ्कच समाधानं कुतो न क्रियेत, वाक्यभेददोषस्याप्यभावा-दिति चेन्न, भेदस्यासूत्रितत्वात् । अन्तरिधकरण एवेन्द्रादिदवतैक्यस्य निरासात् । उक्तरीत्याऽन्यप्रापकाणां बलवत्त्वात्, विष्णुप्रापकाणां तद्भावाभिमानात्तील्याभावेनाभेदकल्पकोभयान्यथानुपपत्तरभावाचेति । एवं पूर्वपक्षोत्थानं निरवकाशायाकोक्तचा समर्थ्येदानीं यद्भाष्यकारोक्तं 'अयं प्राणोऽन्यश्चेत्, ''तद्दै त्वं प्राणः''इत्युक्तोऽप्यन्यः स्यात् इति पूर्वी-क्ताक्षेपः पूर्वपक्षे फलं, सिद्धान्ते च तत्समाधानम्' इति, तत्र पूर्वपक्षे प्रयोजनोक्ति समर्थयितुमाक्षिपति -- निन्वति । ननु यथा "आकाश इति होवाच " इत्यत्र आकाशस्य भूतत्वे "यदेष आकाशः" इति निणीतब्रह्मप्रकरणगतस्याप्याकाशस्यान्यत्वं पूर्वपक्षफलं, तथाऽत्र कि न स्यादियत आह--आकाशेति । य इति । निरवकाशश्रुतिलि-

तत्रत्यसिद्धान्तन्यायेन विष्णुत्वोपपत्तेरिति चेत्, मैवम्, यथा प्राभा करमते कामिनियोज्यान्वयवलाञ्चिद्धादेः स्थायिकार्यार्थत्वे निश्चिते तद्द्वयशून्येऽपि नित्याधिकारे तद्दर्थता, यथा वा मतान्तरे वा क्यशेषण कचिद्यवादिशब्दानां दीर्घशूकाद्यर्थत्वे निश्चिते अन्यभापि

ङ्गबाहुल्यरूपः । तत्रत्येति । निरवकाशश्रीपतित्वादिलिङ्गेनेत्यर्थः । 'एकत्र निर्णीतरशास्त्रार्थः सर्वत्र' इति न्यायादत्रत्यस्यान्यत्वे Sन्यत्रापि तथा भवितव्यमित्येतत्सदृष्टान्तमाह—-यथेति । " स्वर्ग-कामी यजेत " इत्यादौ स्वर्गकामं नियोज्यं प्रति क्रिया लिङादि शब्देन कार्यतया बोधयितुमशक्या। कामी हि काम्यादन्यत्का-म्याव्यवहितसाधनमेव कार्यतयाऽवैति, न तु व्यवहितसाधनम्। क्रिया चास्थायित्वेन काम्यव्यवहितत्वात् न कामिनियोज्यान्वयः योग्या । तृप्तिकामस्य व्यवहितसाधने पाके कार्यताधीस्तु न तृप्ति-कामितया, किन्तु तृतिसाधनौदनकामितयैव, अन्यथा सिद्धान्नस्यापि तृप्तिकामस्यं व्यवहितसाधने पाके कार्यताधीस्स्यात् । अतः फलपर्यन्त-स्थाय्यपूर्वमेव लिङा कार्यत्वेन बोध्यमित्यपूर्वं लिषङ्वाच्यमिति कामा-धिकारो नियोज्यान्वयसामध्योञ्जिङादेः स्थाय्यपूर्वराब्दितकार्यार्थत्वे निश्चिते "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादौ नित्ये कर्मणि काम्याश्रवणेन नियोज्यान्वयज्ञून्येऽपि 'एकत्र निर्णातः ज्ञास्त्रार्थः पर-त्र ' इति तत्रापि तथैवाङ्गीकृतं, तद्वदित्यर्थः । यथा वेति । 'मतान्तरे '

प्रकाश:

भाद्वादिमते । यववराहाधिकरणमुक्तं जन्माधिकरणे । "यवमयश्ररुर्भ-वति " इत्यादौ "यत्रान्या ओषधयोम्लायन्ते एते मोदमाना इवोत्तिष्ठिन्ति " इति वाक्यशेषादीर्घशूकार्थत्वे निश्चिते, 'यवान् पच यवैर्यज ' इत्यादी यथा तद्रशैतं, तद्वदित्यर्थः । ननु 'एकत्र निणीतः ' इत्यस्यानुसरणेऽपि न प्रयोजनोक्तियुज्यते, ऐतरेयके यथा वाय्वादि त्रितयप्रापकसत्त्वेन त्रितयपरत्वमुपेयते, तथा विष्णु-लिङ्गादेरपि सत्त्वेन तत्परत्वस्यापि सम्भवात्तत्रान्तर्नये अभेदनि रासेन विष्णोरिन्द्रादिना ऐक्यायोगेऽपि चतुर्थपादीयोदाहरणेषु " अव्यक्तात्पुरुषः परः" इत्यादिषु मुख्यतो विष्णुपरत्वममुख्य-तोऽन्यपरत्वमप्यङ्गीकृतं, अन्यथा तारतम्याद्यसिद्धेः, तद्वदत्रापि मुख्यतो विष्णुपरत्वेऽप्यमुख्यवृत्त्येन्द्रादिपरत्वाङ्गीकारमात्रेणापि इन्द्रा-दिलिङ्गाद्युपपत्तेः प्राक्तनस्याऽपि मुख्यतो विष्णुपरत्वस्य वा, इ-न्द्रादिलिङ्गानां बलवन्त्रेनात्र मुख्यत इन्द्रादिपरत्वेऽप्यमुख्यवृत्त्या विष्णुपरत्वेन पूर्वतनस्थाप्यमुख्यतो विष्णुपरत्वस्य वा, विष्णुतद-न्यप्रापकसत्त्वाविशेषेण मुख्यवृत्त्या उभयपरत्वस्यात्रैतरेयके सम्भवन प्राचीनस्यापि मुल्यत उभयपरत्वस्य वा, ऐतरेयगतस्य प्राणस्य मुख्यवृत्त्येन्द्रादिपरत्वेऽपि तैत्तिरीयगतस्य मासामिहोत्रे अमिहोत्ररा-ब्दस्येव गौण्या वृत्त्या विष्णुपरत्वस्य वा, पूर्वत्र श्रीपतित्वादिवि-प्णुलिङ्गेन विष्ण्वर्थत्वस्य निश्चितत्वेनात्रापि तद्र्थत्वापत्या वेप-रीत्यस्यैव वा सम्भवेन पञ्चघा विष्णुपरत्वाक्षेपायोगादित्याशङ्कचा-

तद्रथेता, तथाऽत्र इन्द्रादिलिङ्गात् प्राणशब्दस्येन्द्राद्यर्थत्वे निणीते "तहै लं प्राणः" इत्यत्रापि तद्थैलात् । न चात्रामुख्यवृत्त्या इन्द्रादिपरत्वेडिप तिळ्ळाङ्गोपपत्तिः, "तद्दै त्वं प्राणः" इत्यत्र तु मुख्यवृत्त्या विष्णुपरताऽस्त्वित वाच्यम्, अत्रेन्द्रादौ मुख्यत्वे बाध-काभावात् । न च विष्णौ मुख्यत्वमेव बाधकम्, तस्याद्याप्यासि-दे । इन्द्रादो योगसम्भगत् मुख्यत्राणे रुद्धेरापे सत्त्वाच । पूर्व-पक्षे सर्वत्रापि वैदिकप्रयोगे प्राणश्चव्दस्येन्द्रादिपरत्वेन विष्णो वि-द्वद्रुदेः तद्वचाप्यमहायोगस्य चाभावाच । न चात्र मुख्यवृत्त्या इन्द्रादि-प्रकाशः

द्यं तावित्ररस्यति -- चात्रेति । ऐतरेयक इत्यर्थः । बाधका-भावादिति । "अन्यकातपुरुषः " इत्यादौ अन्यस्य मुख्यत्वे बाधकं वक्ष्यत इति भावः । ननु प्रागुक्तरित्या प्राणशब्दस्य विष्णौ मुख्यत्वं वा, इन्द्रादौ योगरू त्वोरसत्त्वं वा, विष्णौ प्रयोगबा-हुल्यलब्धिनद्वद्विमहायोगसन्त्रं वा बाधकिमत्याराङ्कच ऋमेण निरस्यति—न चेति । अद्यापीति । प्रागुक्तस्यापीहाक्षेपादिति भावः । योगिति । प्रणेतृत्वादेः लिण्डितैश्वर्थयुतेऽपि सन्वादिति भावः । सर्वत्रेति । "प्राणस्य प्राणः" "प्राण एवाकरणः" इत्यादी । तद्वचाप्येति ।

विद्वद्रुढिवैदिकास्यात् सा योगादेव लभ्यते । इत्युक्तेरिति भावः । द्वितीयपक्षं निरस्यति —न चात्रेति । ऐतरेये

परत्वेऽपि पूर्वेत्रामुख्यवृत्त्या विष्णुपरता सिद्धान्तिनेष्यते । न चेन्द्रादे। विष्णो च मुख्यता, सत्यां गतावनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् ।
न च वाक्यद्वयस्थप्राणशब्दस्य मुख्यवृत्त्येकार्थत्वे पूर्वपक्षिणं प्रति
बाधकमस्ति, येन मासाभिहोत्रे अभिहोत्रशब्दस्येव, तत्र विष्णो
प्रकाशः

मुख्यवृत्त्येन्द्रादिपरत्वेऽप्यमुख्यतो विष्णुपरत्वाङ्गीकारेण प्राची-नस्य तथात्वं सिद्धान्तिनोऽनभिमतिमत्यर्थः । तृतीयं निरस्यति— न चेन्द्रादाविति । अस्य प्राक्तनस्य चेत्यर्थः । ननु 'राजा कुनल-योछासी ' इत्यादाविव किं न स्यादित्यत आह—न चेति। तत्र वक्कविवसादिविरोध इव प्रकृते बाधकामावादिति भावः। यद्वाऽस्य मुख्यवृत्त्येन्द्रादिपरत्वेऽपि गौण्या वृत्त्या प्राचीनो विष्णु-स्स्यादिति चतुर्थं पक्षं दृष्टान्तवैषम्योक्तचाऽपाकरोति—न च वाक्येति । ऐतरेयतैतिरीयस्थेत्यर्थः । सप्तमे "उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्तावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात् " इति तृतीयपादीयाद्याधि-करणे कुण्डपायिनामयने श्रुतं "मासमिश्रहोत्रं जुहोति" वाक्यमुदाहत्य, किमप्रिहोत्रशब्दो नैथिभकाग्निहोत्रधर्माणामतिदे-शको नेति संशये, उभयत्रापि जुहोतिसामानाधिकरण्येन निर्दे-शाविशेषात् नामधेयत्वेन मुख्यत्वान्न धर्माणामतिदेशक इति प्राप्ते, एकत्र मुख्यत्वेSन्यत्र गौणत्वेनाप्युपपत्तातुनयत्र राक्तिकरुपनस्या-न्याय्यत्वात्, नित्याग्निहोत्रे अत्रये होत्रमस्मित्रिति प्रवृत्तिनिमित्तस-CHA.-VOL. III. 21

प्राणशब्दस्य गौणता स्यात् । अत एव चानुव्यारुधाने पूर्वपक्षे "अन्यस्य मुख्यवाच्यत्वम् " इत्युक्तम् । न च तत्र श्रीपतित्वा दिलिङ्गात् प्राणशब्दस्य विष्णवर्थत्वे निश्चितेऽत्रापि तद्येतेति विपरीतं कि न स्यादिति शङ्कराम्, प्राणसंवादोत्क्रमणप्रवेशादीनां बहुत्वात्, श्रुत्यनुगृहीतत्वात्, साक्षात्प्राणिवरेषणत्वश्रवणाच । श्रीपातित्वादि-

प्रकाश:

म्भवेन नैयमिके मुख्यत्वादन्यत्र तत्सादृश्यविधितस्या गौण इति तद्धमीतिदेशक इति सिद्धान्तितम् । तत्र यथा नैयमिकमासामिहो-त्रयोः प्रकरणभेदेन भेदस्य द्वितीये निश्चितत्वान्मासाग्निहोत्रे प्रवृतिनिभित्ताभावनानेकार्थस्यान्याय्यत्वेन च बाधकेन गौणत्वमुक्तम् । न च तथाऽत्र किञ्चिद्वाधकमस्ति, प्रत्युतैकार्थत्वं अमुख्यप्रवृत्तिकत्वं चाश्रितं भवतीत्यर्थः । अत एवेति । वाक्यद्वयस्थप्राणशब्दस्य मुल्यवृत्त्यैकार्थत्वे बाधकाभावादेव ।

.....वाहुल्याच्छतिछिङ्गयोः ।

अन्यस्य मुख्यवाच्यत्वमिति तन्नात्रगस्य हि ।

इत्युक्तमिखर्थः । इदमाद्यपक्षेऽपि ज्ञापकतया योज्यम् । पञ्चमं पक्ष-मनूद्य निरस्यति—न च तत्रेति । पाणेति । "अहमुक्थमस्मि" इति प्राणशब्दितेन्द्रियैस्संवादः, "तत्प्राणे उत्क्रान्तेऽपद्यत , तमाणे प्रपन्न उद्तिष्टत्" इत्युत्क्रमणप्रवेशौ तन्निमित्तदेहपा-तोत्थानरातसंवत्सरत्वप्राणवंशत्वादीनामित्यर्थः । श्रुतीति । इन्द्रेण

छिङ्गानां तु वैपरित्यात् पूर्वस्याविष्णुत्वराङ्कामात्रेण विष्णुत्विनश्च-याक्षेपसम्भवाच्च । अत एव टीकायां राङ्कापदप्रयोगः । अन्यथा "प्राचीनप्राणोऽप्यन्य एव स्यादेकप्रकरणत्वात् '' इत्युतराधिक-रणप्रयोजनटीकायामिव अत्रापि 'अन्य एव स्यात् ' इत्यवक्ष्यत् ।

प्रकाश:

प्रयुक्ताहमादिश्रुतीत्यर्थः । वैपरीत्यादिति । अबहुत्वात्, प्राणश्रुतेः सिन्दिग्धत्वेनानुत्राहकश्रुत्यन्तराभावात्, "अङ्गचःसम्भूतः" इत्यनुवा-कान्तरगतत्वेन साक्षादश्रवणादित्यर्थः । ननु तत्रापि—

तमेव मृत्युममृतं तमाहुस्तं भतीरं तमु गोप्तारमाहुः ।

"यस्तद्देद " "ब्रह्मणेष रमते" "द्दीश्च त लक्ष्मीश्च पत्न्यो "

इत्यादीनामिष बहूनां ब्रह्मलिङ्गानां सन्वात्, "द्दीरं हरन्तमनुयन्ति देवाः" इति हरिश्चत्याऽनुगृहीतत्वात्, अमृतत्वादीनां तिद्वशेषणत्वश्चवणाच्च कथं वैपरीत्यमिति चेत्सत्यं, भाष्योक्तश्चीपतित्वादिस्पष्टलिङ्गामित्रायेणेवमुक्तिः, तस्य चोक्तवेपरीत्यसम्भवादिति ।

यद्वा—-एतद्रुच्येव टीकोक्तं पक्षान्तरमाह——पूर्वस्येति । माऽस्तु
नाम प्राचीनोऽपीन्द्रादिरेवत्यवधारणं, तथाऽप्यत्रत्यप्राणशब्दस्येनद्रादित्वे प्राचीनोऽपीन्द्रादिरेवत्यवधारणं, तथाऽप्यत्रत्यप्राणशब्दस्येनद्रादित्वे प्राचीनोऽपीन्द्रादिरेवत्यवधारणं, तथाऽप्यत्रत्यप्राणशब्दस्येनद्रादित्वे प्राचीनोऽपीन्द्रादिर्वा विष्णुर्वेति संश्चासम्भवात् तन्मात्रेण विष्णुरेवत्यवधारणाक्षेपसम्भवादित्यर्थः । शङ्किति । तस्य विष्णोरन्यत्वे प्राचीनोऽप्यन्य इति शङ्का स्यादिति शङ्कापदप्रयोग इत्यर्थः ।

ज्ञापकत्वं व्यनक्ति—अन्यथेति । नन्वेवं "तद्दै त्वं प्राणः" इत्यत्र

एकस्य निर्णयस्य अनेकन्यायसाध्यत्वेऽिष निर्णयविरोधितत्तत्पूर्व-पक्षन्यायाभासनिरासकन्यायसाध्यावान्तरनिर्णयभेदादाधिकरणभेदश्चयु-क्तः, यथा प्राभाकरमते चोदनाप्रामाण्यनिर्णयस्य आद्याध्यायमा-त्रसाध्यत्वेऽिष अवान्तरनिर्णयभेदादिधकरणभेदः,

प्रकाशः

प्राणी विष्णुरन्यो वैति संशयस्यात्यत्रसिद्धान्तन्ययिनोत्पन्ननिर्णयेनैव निराससम्भवेन तत्रत्यसिद्धान्तो व्यर्थः। अतो नं तस्य विष्णुत्वावधारणः मेतित्मिद्धान्तफलं भवितुमईतीत्यतः सिद्धान्तप्रयोजनं च साध यति-एकस्याति । अवान्तरनिर्णयेति । प्राणपदप्रवृत्तिनिमत्तस्य जीवनहेतुत्वस्य विष्णुगतत्वनिर्णयस्तत्रत्यन्यायसाध्यः, अन्यगतत्वेन प्रसिद्धलिङ्गानां अन्तर्यामिगतत्वनिर्णयोऽत्रत्यन्यायसाध्यः, उभाम्यां सर्वत्र प्राणराब्दार्थी विष्णुरेवेति निर्णयः साध्य इत्यर्थः । यथा प्राभाकरमत इति । भट्टमते श्रुतिस्मृत्यादिसाधारण्येन धर्मप्रमा-णविचारः आद्याध्यायस्यार्थः, प्राभाकरमते चोदनाप्रामाण्यमात्र-विचार इति व्यवस्था। तत्र "चोद्नालक्षणोऽर्थो धर्मः" इत्यु-क्तचोदनाप्रामाण्यनिर्णयस्याध्यायार्थत्वेऽप्यर्थवादाधिकरणे सापेक्षत्वम्-लकाप्रामाण्यराङ्कानिरासपूर्वकः प्रामाण्यनिर्णयः, विधिवन्निगदाधि-करणे तु एकेन वाक्येन औदुम्बरत्वसम्बन्धफलसम्बन्धरूपसम्बन्ध-द्वयविधानाशक्तिमूलकाप्रामाण्यशङ्कानिरासपूर्वकस्तन्निर्णय इत्यवान्तर-निर्णयमेदाद्यथाऽधिकरणेभदस्तथेत्यर्थः ।

यथा वा मतान्तरे "ऊर्जं पशूनामाति" "न स पापं स्लोकं शृणोति" इत्यादेरर्थवादत्वनिर्णयस्य औदुम्बराधिकरणपर्णमय्यधिक-रणसाध्यत्वेऽप्यवान्तरनिर्णयभेदादिधकरणभेदस्तद्वत् ।

प्रकाश

यथा वेति । भट्टमत इत्यर्थः । आद्ये "विधिर्वा स्यादपूर्वत्वा-द्वादमात्रं ह्यनर्थकम् "इति द्वितीयपादीयद्वितीयाधिकरणे "औ दुम्बरो यूपो भवत्यूग्वी उदुस्बर ऊर्क् परावः ऊर्जेवासमा ऊर्ज पज्ञामोति ऊर्नोऽवरूध्यै '' इति वाक्यमुदाहृत्यात्र 'ऊर्नोऽवरूध्यै ' इत्येतदौदुम्बरतायाः फलसमपेकमुतार्थवाद इति संशये, ''ऊर्जोऽ-वरुध्ये '' इति ताद्थ्यें चतुर्थीश्रुत्योक्शिब्दितानां पशूनां साध्यत्वा-वगमात्साध्यस्य साधनापेक्षित्वात्संनिहितमोदुम्बरत्वमसत्यपि विधौ साधनमेवेति फलसमर्पक्रमतदिति प्राप्ते, विध्यभावे उदुम्बरताभवना-क्षिप्तभावनां प्रति सिन्निहितत्वेन तस्या एव भाव्यत्वात्फलस्य वि-प्रकृष्टत्वेनाभाव्यत्वात्तस्यार्थवाद्त्वमुपेत्यैव विधेरुन्नेयत्वाद्र्थवाद एव, न फलसमर्पकं "ऊर्जोऽवरुध्ये" इत्येतदिति सिद्धान्तितम् । तथा चतुर्थे "द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फल्रश्रुतिरर्थवादः " इति तृती-यपादीयाद्याधिकरणे ''यस्य पर्णमयी जुहूर्भवित न सपापं स्ठोकं शु-णोति " इत्युदाहत्य, पर्णमयीत्वं ऋत्वर्थमुत पुरुषार्थमथोभयार्थमिति सः न्दिह्य, फलश्रवणात् पुरुषार्थमेव, यदा—ऋत्वर्थनुहूद्देशेन विधानात्

तस्मात्त्रयोजनोक्तिर्युक्ता । एवमन्यत्राऽपि पूर्वोक्ताक्षेपेण प्रयोजनो-किरुपपाद्या ।

प्रकाश:

क्रत्वर्थ, फलश्रवणात् पुरुषार्थं चाति दध्यादिवदुभयार्थमिति देघा पू र्वपक्षयित्वा, संयोगप्रथक्त्वाभावेन द्रध्यादिवद्भयार्थत्वाभावात् 'शृ-णोति ' इति वर्तमानापदेशेन अपापश्चोकश्रवणस्य साध्यन्वाप्रतीतेः पुरुषार्थत्वस्याप्ययोगात् क्रत्वर्थमेव, अपापश्चीकाश्चवैणं त्वर्थवाद् इति सिद्धान्तितम् । अत्रोभयत्रापि " ऊर्नोऽवरुध्यै " " न स पापं " इति अनयारथैनाद्त्वनिर्णयाविशेषेऽप्योदुम्बराधिकरणे उदुम्बरता-याः विष्यभावेन साधनत्वाभावमूलकोऽर्थवादत्वनिर्णयः, पर्णमय्य-धिकरणे तु अपापश्चोकश्रवणस्य वर्तमानापदेशेन साध्यत्वाभावमू-लक इत्यवान्तरिनर्णयभेदाद्धिकरणभेदस्तथेत्यर्थः । "ऊर्ज पश्-नामोति " इत्येतत् " ऊर्नोऽवरुध्यै " इत्यस्योपलक्षणार्थम् । यदा--भाष्यवार्तिकादौ शाखान्तरवाक्योक्त्या विचारकरणेऽपि प्रसिद्धशा-खायामाप्रोतीत्यन्तवाक्यश्रवणेन तस्य शृणोतित्यन्तवाक्येन तुरुय-विचारत्वमावश्यकमिति दर्शयितुमामे।तीत्यन्तमुक्तम् । आक्षिप्तां प्रयो-जनोक्तिमुपपाद्योपसंहरति—तस्मादिति । अन्यत्रापीति । अन्तरा-द्यधिकरणेष्टित्यर्थः । उपपादितं चैतत्तत्रतत्र, उपपादिषण्यते चोत्तरत्राऽपि । नन्वन्यदेव किञ्चित्प्रयोजनमुच्यतां, किं पूर्वोक्त-प्राणाक्षेपोपपादनक्केरोनेत्यतोऽवर्यं चैतत्, अन्यथा तृतीयपादे स-

एवं च "अत एव प्राणः" इत्यत्र तैतिरीयस्थप्राणशब्दसमन्वये उक्तेऽपि अत्र पूर्वपक्षे ऐतरेयवाक्यस्थप्राणस्याविष्णुत्वेन तैतिरी-यस्थस्यापि विष्णुत्वाक्षेपादुभयत्रप्रसिद्धत्वाभावः प्राणशब्दस्य । "आकाशोऽधीन्तरत्वादिव्यपदेशात्" इत्यत्र तु "आकाशस्ताछिङ्गात्" इत्यत्रोक्तस्य "आकाश इति होवाच" इति वाक्यस्थाकाशशक्दो ब्रह्मपर इत्यस्यानाक्षेपादुभयत्रप्रसिद्धत्वम् । अत एव तत्र टीकायां पादान्तरस्थं "तिछिङ्गात्" इत्यधिकरणं अनाक्षिष्य एक-पादस्थद्युम्वाद्यधिकरणमेव आक्षिप्तम् ।

प्रकाशः

मन्वीयमानाकाशशब्दस्येव पूर्वोक्तन्यायान्यत्रप्रसिद्धिभ्यां प्राणशब्द स्याभयत्रप्रसिद्धतापस्याऽऽस्याधिकरणस्यैतत्पादासङ्गत्यापत्तेरित्याह—
एवञ्चिति । यदा—प्रयोजनोक्ति समर्थ्यदानीं पूर्वोक्त्यन्यत्रप्रसिद्भिभ्यां आकाशशब्द इवात्राप्युभयत्रप्रसिद्धतापस्याऽत्रासङ्गतिमाशङ्कत्य पादसङ्गति साधयति—एवञ्चेति । एवमाक्षेपे उभयत्रप्रसिद्भता नेत्येतद्वचितरेकमुखेनाह—आकाश इति । अत एवेति ।
उभयत्रप्रसिद्धार्थत्वलाभादेवेत्यर्थः । अन्यथाऽयमाकाशोऽन्यश्चेत्प्रागुक्तोऽप्यन्यस्त्यादित्येवोच्येत, स च विष्णोरितरश्चेत् सर्वाधारत्वमप्यग्यस्य प्रसज्यत इति नोच्येतेति भावः । 'पादान्तर' इति, 'एक' इति
च हेत्वन्तरम् । यद्येवं प्राणशब्दस्योभयत्रप्रसिद्धत्वाभावस्तर्हि ज्योतिशशब्दस्यापि उक्तन्यायेन तद्भावापत्त्या तृतीये निवेशो न स्यादि-

नन्वेवं सित "ज्योतिर्दर्शनात्" इत्यत्र टीकायां — "तच्च ज्यो तिर्यदि विष्णोरन्यत्तदा "ज्योतिश्चरणाभिधानात्" इति पूर्वी-क्तमप्यन्यत्स्यात्" इत्युक्तत्वात् अग्निस्केऽिष ज्योतिरशब्दस्य पूर्वपक्षे विष्णुपरत्वाभावादुभयत्रप्रसिद्धत्वाभावात्तस्य तृतीयपादसङ्ग तिर्न स्यादिति चेत्, मैवम्, न हि "ज्योतिर्दर्शनात्" इत्यत्र ज्योतिर्विद्विरिति पूर्वपक्षः, येन वद्वी प्रसिद्धेः स्वतः सिद्धत्वेना-न्यत्रप्रसिद्धता, उभयत्रप्रसिद्धता तु क्वचिद्विष्णुपरत्वेन साध्या स्यात् । किन्तु जीव इति पूर्वपक्षः । न च जीवे स्वतः प्रसि-द्धिराति । ज्ञानात्मकत्वानु जीवे प्रवृत्तिः । तच्च जीववदी श्वरेऽप्यस्तीति उभयत्रप्रसिद्धता "ज्योतिर्दर्शनात्" इत्यत्र ।

प्रकाशः

त्याशङ्कते—नन्वेविभिति । तृतीयेति । आद्य एव स्यादित्यर्थः । तत्र पूर्वोक्त्यन्यत्रप्रसिद्धिस्यां नोभयसाधारण्यं, किन्तु प्रवृत्तिहेतुसाधारण्याश्रयेण । अतः पूर्वोक्ताक्षेपेऽपि न क्षतिरिति समाधते—मैवः भिति । एवं तर्हि कथमाद्ये ज्योतिश्शब्दसमन्वय इत्यत आह—ज्योतिश्चरणेति । तत्र लोकत एव प्रसिद्धिसत्त्वादिति भावः । ननु यदि प्रागुक्तानाक्षेपेण "आकाशोऽधीन्तर" इत्यत्रोभयत्र-प्रसिद्धता, तर्हि चतुर्थपादे समन्वीयमानयोः 'कारणत्वेन चाका-दिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः" "ज्योतिरुपक्रमात्" इत्याकाशज्योति-

''ज्योतिश्चरण'' इत्यत्र तु विह्निरिति पूर्वपक्षितत्वाद्न्यत्रप्रसिद्धता। ''कारणत्वेन'' इत्यत्र "ज्योतिरुपक्रमात्'' इत्यत्र च पूर्वपक्षे पूर्वोक्ताया आकाराज्योतिश्राब्द्योविष्णुपरताया अनाक्षेपेऽपि, तत्र प्रागनुक्तसमन्वयस्यावान्तरकारणत्वरूपस्य छिङ्गस्य ओष्ध्यादिनान्नो ज्योतिष्टोमवसन्तादिशब्दस्य च समन्वयोक्तेनं तयोरुभयत्रप्रसिद्धपादा-न्तर्भावप्रसङ्गः। यद्वा—प्राणादिशब्दानां प्रावसमन्वयोक्तावपि, छो-कसिद्धया अन्यत्रप्रसिद्ध्या अन्यत्रप्रसिद्धता। "आकाशोऽर्थान्तर" इत्यत्र त्वाकाशशब्दस्य न पूर्व समन्त्रयोक्तचा उभयत्रप्रसिद्धता, किन्तु 'वै नाम' इति निपातद्योतितप्रसिद्धिन्यावधित्वेन पूर्वपक्षि-

प्रकाशः

रशब्दयोरुभयत्रप्रसिद्धता स्यादित्यत आह—कारणत्वेनोति । छिङ्गस्येति । "अवान्तरं कारणं च" इत्यणुभाष्योक्तोरिति भावः । ओषधिति । "प्रथिव्या ओषधयः" इत्यपि अवणादिति मावः । ज्योतिष्ठोमेति । यागकालादिवाचिन इत्यर्थः । ननु 'पूर्वीक्त्यन्यत्र-प्रसिद्धस्यां उभयत्रप्रसिद्धत्वम्, तच्चात्र प्राणशब्दे नास्ति, पूर्वोक्त-राक्षेपात् ' इत्युक्तमयुक्तं, अयं प्राणोऽन्यश्चेत् प्राचीनोऽप्यन्य एव न विष्णुरित्याक्षेपायोगेन प्राचीनोऽन्यो वा विष्णुर्वेति शङ्कामात्रत्वात्, तस्य चोभयत्रप्रसिद्धचाविरोधात् स्योदव तथात्वं प्राणशब्दस्य त्याशङ्कच पक्षान्तरमाह—यद्वेति । ज्योतिश्वव्येऽपि प्रवृत्तिहेतुसा-धारण्यस्य पूर्वपक्षिणोऽभिमतत्वादिति भावः । व नामेति । नाम-रूपनिवेहिता प्रसिद्धाकाश इत्युक्ती न त्वन्योऽप्रसिद्धाकाश इति (अ.—Vol. III

णाऽप्यप्रसिद्धस्य ब्रह्मरूपस्याकाशशब्दवाच्यस्याङ्गीकृतत्वेनेति ज्ञेयम्। तस्मात्पादसङ्गतिः पूर्वपक्षोदयश्च ॥

सिद्धान्तस्तु—"तं देवाः प्राणयन्त" इति देवापदेश्यत्वं, "तं भूतिरिति देवा उपासां चिकिरे" इति भूतित्वेन देवोपास्यतं, " सर्वे वेदाः " इति सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वं, "प्राणो ह्यष य एष तपति " इति सूर्यमण्डलस्थत्वं, "प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि" इति सर्वान्तर्योमित्वं, "सर्वाणि भूतान्यापिपीछिकाम्यः प्राणेन बृहत्या विष्टब्यानि " इति सर्वव्यापित्वमित्यादीनि प्राणे श्रूयन्ते ।

प्रकाश:

गम्यते । न च तदनङ्गीकारे प्रसिद्धाकाश एव तिम्नवैहितेत्युक्ति-र्युज्यत इत्यर्थः । चराब्दात् 'प्रयोजनं च युज्यते' इति शेषः । एवं निरवकाज्ञालिङ्गादिभिः पूर्वपक्षे कृते ततोऽपि प्रवलनिरवका-शविष्णुलिङ्गादिबाहुल्येन सिद्धान्तोत्थितिमाह—सिद्धान्तिस्त्वाति। 'तं' प्राणं देवाः शिष्यादिषु सम्यङ्गीतवन्त इत्यर्थः । "स एषोऽ-सः स एव प्राणः" "एव भूतिश्राभूतिश्रा" "तं भूतिरिति देवा उपासांचिकिरे " इत्यत्र देवोपास्यत्वं, "सर्वे वेदास्सर्वे घोषाः एकैव व्याह्रतिः प्राणः एव " इत्यत्र सर्ववेदोक्तत्वमित्यर्थः । इत्या-दीनीति । 'लिङ्गानि' इति देशः । उपलक्षणमतत् , "ब्रह्मेमं पुरुषं " " उदरं ब्रह्म " इत्यादिब्रह्मशब्दाभ्यासोऽपि ध्येयः । ननु पूर्वप क्षेऽपि लिङ्गबाहुल्यसस्वात्कर्थं निर्णेय इत्यतः, तानि सावकाशयि-

तानि च ''विष्णुमेवानयन् देवाः'' इत्यादिभाष्योक्तस्मृत्या ''सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति'' "य एषोऽन्तरादित्य हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमाक्षणी'' 'पुरुष एवेदं सर्वम्''

अन्तर्विहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः।

प्रकाशः

ष्यान्नरवकाशत्वमेषां साधयति—तानि चेति । विष्णुमेवानयन् देवा विष्णुं भूतिमुपासेते । स एव सर्ववेदोक्तस्तद्रयो देह उच्यते ॥ इति स्कान्द्वचनेनेत्यर्थः ।

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्गहेण ब्रवीमि ॥
इत्युपक्रम्य "तद्विष्णोः परमं पद्म्" इति काठकोक्तेः सर्ववेदोकत्वस्य विष्णोरवगम इत्यर्थः । सूर्यमण्डलमध्यस्थत्वं विष्ण्वेकनिष्ठमित्याह—य एष इति । छान्दोग्ये आदित्यान्तर्हिरण्मयपुरुषमभिधाय
तस्य पुण्डरीकाक्षत्वलिङ्गोक्तचा विष्णुत्वावगतिरित्यर्थः । विस्तृतं
चैतत् "अन्तः" इत्यत्रास्माभिः । सर्वव्यापित्वस्य विष्णुगतत्वे
वाक्यद्वयमाह—पुरुष इति ।

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् । इति पुरुषसूक्ते सहस्त्रशिष्त्वादिना प्रकृतस्य विष्णोरेव सर्वव्या-पित्वमुच्यते, पुरुषसूक्तं च विष्णुपरामिति ''तस्मिन् काले महा-राजा" इत्यादिना प्रसिद्धमित्यर्थः । "अन्तर्विहिः" इति नाराय-

इत्यादिश्रुतिभिः, "वेदेश्य सर्वेरहमेव वेद्यः" "ध्येयस्सदा सवितृ-मण्डलमध्यवर्ती"

तपान्यहमहं वर्षं निगृह्णान्युत्मृजामि च ।
विष्टम्याहमिदं कृतस्त्रमेकांशेन स्थितो जगत् ।।
इत्यादिभिस्त्मृतिभिश्च विष्णोरिव । परकीयश्चत्यादिकं तु सावकाशम् ।
तथाहि—इन्द्रस्य प्रसिद्धेन्द्रत्वेऽपि तत्प्रयुक्ताहंशब्दस्तावत् ''अहं
प्रकाशः

णोपनिषदि । आदिपदेन-

सर्वे वेदा युक्तयस्मुप्रमाणाः ब्राह्मं ज्ञानं परमं त्वेकमेव ।
"य आदित्ये तिष्ठन्" "सर्वे खल्विदं ब्रह्म" इत्यादि गृह्मते ।
वेदेश्च सर्वेरहमेव वेद्यो वेदान्तरुद्धेद्विदेव चाहम् ।
इति गीतावाक्येन, "ध्येयः सदा" इति नारसिंहपुराणवाक्येन,
तपाम्यहमहं वर्षे निगृह्णाम्युत्मृजामि च ।
इति

विष्टम्याहिमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्।
इत्यादिगीतावचनेन च विष्णोरेव तानि लिङ्गानीत्यर्थः। तथा च
प्राणो विष्णुरेव, तिङ्कङ्गानामत्रानुगमादिति सूत्रार्थ उक्तो भवति।
ननु पूर्वपक्षलिङ्गान्यपि निरवकाशानीत्युक्तमित्यतश्शास्त्रदृष्टिसूत्रतात्पर्यमाह—परकीथिति। प्रसिद्धेति। वृत्रहन्तृत्वादेनिरवकाशत्वादिति भावः। "तमिन्द्र उवाच प्राणो वा अहमस्पृषे" इतीन्द्रेन

मनुः'' इति वामदेवप्रयुक्ताहंशब्दवत् श्रुतितुरुयया निरूढया लक्षणया, सर्वान्तर्यामिको विष्णुस्सर्वनाम्नाऽभिधीयते । एषोऽहं त्वमसौ चेति न तु सर्वस्वरूपतः ॥

इत्यादिस्मृतिभिर्मुख्यवृत्त्या वा अन्तर्यामिपरः । न च तत्रापि विवादः, विशिष्टस्य वामदेवस्य मन्वादित्वाभावात् । अहंमन्वादि-

प्रकाशः

ण प्रयुक्तोऽहंशब्दोऽन्तर्यामिपर इत्यन्वयः । लक्षणायां कि प्र-योजनिमत्यतो 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इत्यादौ मञ्चस्थपुरुषाभिप्रा-येण मञ्चपदप्रयोगविक्षरूढत्वेन प्रयोजनानपेक्षणादिति भावनोक्तं— निरूढेति । लक्षणेव दोष इत्यत उक्तं—श्रुतीति । "सर्वीन्तयामिकः" इति आनन्दमयाधिकरणभाष्योदाहृतस्मृत्या,

तत्तन्नाम्नोच्यते विष्णुः सर्वशास्तृत्वहेतुतः ।
इत्येतद्गाष्योक्तांभिस्स्मृत्यादिभिश्चेत्यर्थः । ननु 'वामदेववंत्' इत्ययुक्तं,
तत्त्रयुक्तस्याहंशब्दस्य अन्तर्यामिपरत्वासिद्धेरित्याशङ्कचाद्याध्यायबृहद्गाप्यदिशा साध्यति—न च तत्रेति । वामदेवप्रयुक्ताहंशब्दस्यान्तर्यामिपरत्वाभावे तस्येव मन्वादिभिरेक्यं वाच्यम् । तच्च किं
मुख्यतो विशिष्टस्येवोत चिन्मात्रलक्षणया विशेष्यस्य । आद्यं निरस्यति—विशिष्टस्येति । द्वितीयं शङ्कते—अहमिति । यदि लक्षणया विशेष्येक्यं, तर्हि दार्ष्टान्तिके इन्द्रप्रयुक्ताहंशब्दसामानाधिकरण्यात्प्राण इन्द्र इति पक्षे इन्द्रपदेन विशिष्टं, लक्षणया

शब्दे चैतन्यमात्रलक्षणा चेत्, प्राण इन्द्र इति पूर्वपरे इन्द्रश-ब्देन विशिष्टोक्ती विशिष्टेन्द्राभिन्नस्य प्राणस्य "प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि" इति सार्वात्म्योक्तिरयुक्ता स्यात्। इन्द्रशब्देन शुद्धो-को तु, प्राणस्य शुद्धब्रह्मत्वेन प्राणो न ब्रह्मेति पूर्वपक्षायोगः। "प्राणो ह्यष य एष तपति" इति पूर्ववाक्यायोगश्च । नहि चिन्मात्रं तापकम् । यदापि "अः इति ब्रह्म तत्राऽऽगतमहमिति

प्रकाश:

विदेाप्यमात्रं वा । आद्ये विदिष्ठिचैक्यस्यानङ्गीकारेण विदिष्ठिन्द्राः त्मकस्य प्राणस्य सर्वभिदोक्तचयोगः। द्वितीये प्राणो न त्युक्तचयोग इति पूर्वपक्षिणं प्रत्यिनष्टमाह-पाण इन्द्र इतीति । विशेष्येक्यमात्रमङ्गीकुर्वतः पूर्ववादिनस्तव पक्ष इत्यर्थः । " नहि मनुसू-र्यादिर्भवति वामदेवस्तत्पक्षेडिप " इत्यैतरेयभाष्ये दृष्टान्तेऽभिहितदोषं दार्ष्टान्तिकेऽप्याह—इति सावित्म्योति । इति पूर्ववाक्यायोग इत्युप-लक्षणम् । "अत्र च "अहं भूमिमददामार्याय" इत्यादिना प्रवृ-त्तिरेवोच्यते । न हि वामदेवेन मन्वादिकर्म क्रियते कदापि " इत्याद्येतरयभाष्योक्तं च प्राह्मस् । नन्वहंशब्दस्यान्तर्याम्यर्थकत्वमनु-क्तेवेव प्रयोगबाहुल्येन विष्णावेव मुख्यत्वमुपेत्य विष्णुब्रेह्मेतिवदहं सर्वेरप्यहेयः परमात्मा प्राण इतीन्द्रेणोक्तमित्यपि समाधातुं श-क्यत्वात् सूत्रादावन्तर्यामित्ववर्णनं किमर्थमित्याक्षिपति-यद्यपीति । तत्र ब्रह्मणि अहमितिपदं वाचकतयाऽवगतमित्यर्थः।

तस्योपनिषदहिमिति ततोऽहंनामाभवत्" इत्यादिश्रुतेः, "न वा अहामिमं विजानाति" इति, "अहं तत्तेजोरश्मीन्नारायणं पुरुषं जातमग्रतः" इत्यादिश्रोतप्रयोगात्, "अहेयत्वादहंनामा" इत्यादि स्मृतेश्च अहंशाब्दे।ऽहेयत्वाद्यर्थेऽप्यस्ति । "न वा" इत्यादिश्रुतावहंशा ब्दस्यास्मच्छब्देत्व हि 'विजानामि' इति स्यात् । "मूरिति शिरः" इत्यादिनाऽक्षिस्यो भगवान् हि तत्राहम् । तथाऽपीह प्राणे "प्राणो वा अहमस्मि" इत्युत्तमपुरुषश्चवणादन्तर्यामिपरतेवोक्ता ।

प्रकाश:

'उपनिषत्' रहस्यं नामेत्यर्थः । रूढिमुक्त्वा योगं चाह-अहेयत्वादिति । अहेयत्वादहंनामाऽस्म्यसनान्मनुतेरिप । ततो वेत्तीति च त्वं स पूर्णत्वात्सर्वनामकः ॥ इति ब्रह्माण्ड वचनात्,

अहंनामा हिर्गिस्समहेयत्वात्प्रकीर्तितः । ने श्रतेश्चेत्यपि ध्येयम् । नन ''न वा अ

इति श्रुतेश्चेत्यिप ध्येयम् । ननु "न वा अरे अहमिमं विजानाति" इति मैत्रीयीं प्रति याज्ञवल्क्योक्ति वाक्ये अहंशब्दस्या-हियत्वार्थत्वं कृत इत्यत आह—न वा इतीति । उत्तमिति । अन्यथा "प्राणो वा अहमस्ति" इति श्रूयेतेति भावः । ननु नेदमुत्तमपुरुषद्धपं, किन्तु 'असनान्मनुतेरस्मि' इत्यैतरेयभाष्य-दिशाऽधीन्तरपरमेवेति चेत्सत्यं, अस्मीत्यस्योत्तमपुरुषत्वाहानेनैवेतद्भा-प्यदिशा वाक्यमयीदया अर्थान्तरवर्णनमतिदिति ध्येयम् । ननूक्त-

चंतुरादिसाहचर्यं तु सित संशये निर्णायकम् । उक्तं हि— "विशये प्रायदर्शनात्" इति । अत्र तूक्तिङ्गादिना निश्रयात्र संशयः। प्राणसंवादोऽपि 'त्वमुक्थमित त्विमदं सवमित तव वयं स्मः' इत्युत्कषेपर्यवसायित्वादन्तर्थामिणि विष्णा युक्तः । एवं च—

प्रकाश

मत्राहंशब्दस्यान्तर्यामिणि मुख्यत्वे ''तदात्मानमेवाऽवेदहं ब्रह्मास्मि" इत्यादाविप वाजसनेये तथा स्यादिति चेन्न, तत्र वाधेनान्तर्याम्यर्थत्वा-स्वीकारादिति भावः । एविमन्द्रप्रापकं विष्णौ सावकाशिमिति समर्थ्य वायुलिङ्गान्यपि तथेत्याह-चक्षुरिति । यदुक्तं गोदोहनसाहचर्यात् वत्सालम्भनं गुणकर्मेतिवत् अप्रधानसाहचर्यात् प्राणाऽप्रधान इति, तन्न, वैषम्यात् । प्राणो विष्णुरन्यो वेति संशये सत्येव, साहचर्यस्य निर्णायकत्वात् । इह च निरवकाश्चविष्णुलिङ्गादिना नि-जीयसम्भवान्तायं तन्नचायस्य विषय इत्याह—विशय इति । संश्ये प्रायशाब्दितसाहचर्यदर्शनान्त्रिणय इत्येव जैमिन्याचार्येरुक्तमि-त्यर्थः । हि शब्देन मीमांसकसंमतिमाह । 'त्वमुक्थमासि' अस्माक मुत्थापको ऽसि । अस्य सर्वस्य त्वमेवेशो असि, वयं तव दासाः स्मः, त्वमस्माकं स्वाम्यसीत्युत्तरवाक्यस्योत्कर्षपर्यवसायित्वात् स्वस्योत्त-मताप्रकाशनायेव निक्छैः तेषु अन्तःस्थित्वा संवादमकरोदि-त्यर्थः । एतेन "लिङ्गानां तदन्तर्यामिभगवद्विषयतयोपनतेः" इति टीका विवृता । ननु विष्णोः संवादाद्विवेलायामीदासीन्यावगंतेः कथं

चान्द्रका

प्राणिलङ्गादिकं यद्यप्यनकाशोज्झितं स्वतः । तथाऽप्यन्तर्यामिगततया नेतुं हि शक्यते ॥ "उदासीनौ च तावास्तां केशवश्चाब्जसम्भवः।"

इत्यौदासीन्यं तु बाह्यक्षेण।

प्रकाश

संवादकर्तृत्वं अन्तर्यामितयाऽपीत्यत आह—उदासीनाविति । यथोक्तं तृतीयस्कन्धतात्पर्ये सप्तविशेऽध्याये --

> यज्ञान्तस्थः स्वयं पादौ विशन्नोत्थापयद्धरिः । शक्तोऽपि ब्रह्मवाय्वोस्तु बलज्ञप्तचै जनार्देनः । तत्स्थ उत्थापयामास ब्रह्मदेहं विशन् प्रभुः ।

इति अन्तर्यामिभिन्नप्रपदद्वाराप्रविष्टरूपाभिप्रायं, न त्वन्तर्यामिरूपवि-षयं, ''न ऋते त्वित्क्रयते'' इत्यादिवचनविरोधादित्यर्थः । ननु कथं चतुर्भुखस्य देहधारणादौ औदासीन्योक्तिः, अष्टमे बृहदारण्य-कभाष्ये—

प्राणं विना न च ब्रह्मा तं विना प्राण एव च ।
अन्योन्यापाश्रयाच्छकों स्थातुमन्ये कुतस्ततः ॥
इत्यादिवामनस्मृत्या प्राणस्योत्क्रमणे सति ब्रह्मणोऽनस्थान एव राक्तचभावोक्तेरिति, मैवं, अंशेन प्राणेन सह निर्मतस्याप्यंशेन देहेऽवस्थानसम्भवात्, औदासीन्यस्य सुप्त्यर्थत्वोपपत्तेः । यथोक्तं तृतीयस्कन्धतात्पर्ये तत्रैव—

दुःखित्वादिकं त्वन्तयाभिणि बाधितम् । "तं रातं वर्षाण्य-भ्याचित्" इति यच्छतसंवत्सरपर्यन्तं प्राणस्य जीवरारिरिऽवस्थानं न तज्जीविङ्कम्, किन्तु "तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भव-न्ति" इति तद्धेतुकं रातायुष्ट्यम् । तच्च न प्राणे श्रुतम् । तस्मात्—

> बहुत्वाच्छ्रुतिसाहित्याद्वकाशोज्झितत्वतः । बलवद्गिर्विष्णुलिङ्गेः प्राणश्रुत्यादि नीयते ॥

> > प्रकाशः

अंशेन सुप्तो ब्रह्मा तु त्वंशेन निरगात्तथा। स्वदेहाद्वायुसहितो विष्णुना च जगत्त्रभुः। तमुत्थापियतुं देवांस्तानृते त्रीन् महाबलान्। नाशक्कृवन्नेकसंस्था स्ततस्तन्नाविशंस्त्रयः। उद्तिष्ठद्वह्मदेहः तदा तेषां प्रभावतः।

इति । नन्वेवं जीवगतदुःखसमवायित्वमि स्यादित्युक्तमित्यत आह—दुःखित्वेति । न हि जातिः पदार्थ इति मते 'घ-टांऽनित्यः' इत्यनित्यत्वं जातावन्वेतीित भावः । इदानीं जीव-प्रापकमन्यथयित—शतमिति । 'इमं लोकं' इत्यस्यार्थः—जीवशरीर इति । 'तद्धेतुकं' प्राणस्य शतवर्षपर्यन्तं शरीरे अवस्थानि-मित्तकामित्यर्थः । सिद्धान्तमुपंसहरन् सङ्गृह्णाति—तस्मादिति । ब-ह्मश्रुतिसाहित्यादित्यर्थः । इयता प्रपश्चितमन्यलिङ्गानां निरवका-शत्वमुपेत्य पूर्वपक्षकरणं, सिद्धान्ते च भगविद्धिङ्गानां निरवकाशत्वं,

तदेतदभिन्नेत्योक्तम् न्यायिववरणे—"न चानन्यथासिद्धत्वमन्यत्र श्रुतिलिङ्गादेः, अन्यगतालिङ्गादीनामपि तद्गतभगवद्गूपपिक्षया युक्तः" इति॥
सूत्रक्रमस्तु—आद्ये स्वपक्षहेत्किः । तस्य च "तद्दै त्वं प्राणः"
इत्यत्र यथा प्राणो विष्णुस्तथाऽत्रापि प्राणो विष्णुः, तल्लूतिलिङ्गानामस्मिन् प्रकरणे बहुस्थलेष्वनुगमादित्यर्थः । एवं च'—"तद्दै त्वं
प्राणः" इति श्रुताविव दिति टीकायाः "तथाशब्दः समुच्चयार्थः" इति

अन्यलिङ्गानां विष्णुनिष्ठत्वं च टीकोक्तं आचार्यवाक्यारूढं करोति-तदेतदिति । 'अन्यत्र' भागवतो अन्यविषयस्य श्रुत्यादेः। 'अनन्यथासिद्धलं' निरवकाशलं । आदिपदेन "प्राणी वा अहमस्मि" इति वाक्यं गृह्यते । इति न च वाच्यमित्यर्थः । कृत एतदित्यत उक्तं-अन्यगतेति । इन्द्रादिगतानामप्यहंशब्दा-दीनां मुख्यतस्तद्नतयीमिभगवत्सम्बन्धित्वात्तद्पेक्षया सावकाशत्वा-दिति । प्राक् 'श्रुतिछिङ्गादेः' इत्युक्तं, तदेतत्प्रावल्यापेक्षया । इदानीं 'लिङ्गादीनां' इति वचनं लिङ्गनिरवकाशतयेव श्रुत्या दिनिरवकारातापूर्वेपक्षसूचनार्थम् । अत एव पूर्वं श्रुतेः सावकारा-लगाराङ्कच, वृत्रहन्तृत्वादिलिङ्गवरोंनैव श्रुतिरुज्जीवितेति ध्येयम् । हेतू किमेन निरुणोति—तस्येति । श्रुतीति । "ब्रह्मेमं पुरुषं" इत्यादिब्रह्मश्रुतिर्देवोपदेश्यत्वादीनि लिङ्गानि । 'अनुगमात्' अनुद्र-त्तेरभ्यासादिति यावत्।

टीकया सह न विरोधः । द्वितीये "प्राणो वा अहम्" इति इन्द्रप्रयुक्ताहंशाब्दरूपवाधकोद्धारः । तत्राध्यात्मसम्बन्धभूमशाब्दस्य यदा "प्राणस्त्वं" इत्यादिभाष्यानुसारेण अध्यात्मशाब्दस्य देहार्थत्व-स्वीकारेण भगवदेहस्भूतेन्द्रविश्वामित्रादिबह्वात्मसम्बन्धोऽर्थः, 'अस्मिन्' इत्यस्य चैतत्प्रकरणे इत्यर्थः, तदेन्द्रे भगवतस्सन्त्वात्तदमिप्रायेण "प्राणो वा अहं" इत्युक्तिः । अन्यथाऽस्मिन्नेव प्रकरणे "प्राणास्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि" इति न स्यात्, पूर्वपक्षेऽपि विश्वामित्रादेः प्राणत्वाभावादिति परिहारार्थः । अत एव सूत्रे भूमि पदं, भाष्येऽपि "प्राणस्त्वं" इत्यादेरुपादानम् । यदा त्वध्यात्मसम्बन्धशब्देन आवेशो विष्णोरिन्द्रे विवक्षितः, "अधिकात्मनः परमात्मनः सम्बन्धो ह्यध्यात्मसम्बन्धः" इत्त्यतरेयभाष्यानुसारेण

प्रकाशः

निवरोध इति । एकार्थवादिति भावः । "न वक्तुः" इत्यत्र टीकायां परिहारद्वयस्योक्तत्वात् तन्मूळं वदन् परिहारद्वयं स्फुट-यति—तत्रोति । "— "प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि" इति बह्न-ध्यात्मसम्बन्धो ह्यत्र विद्यते" इति सूत्रभाष्यानुसारेणेत्यर्थः । 'बहु' इति भूमशब्दार्थः । तदेति । विष्णोस्सर्वत्र सन्त्वेन "प्राणस्त्वं" इत्यादिसम्भवादिति भावः । 'अन्यथा' स्वगतविष्ण्वभिप्रायाभावे । यदा त्विति । "अध्यात्मसम्बन्धशब्देनाऽऽवेशो विष्णोरिन्द्रे विवक्षितः । भगवता अन्येष्वन्तर्यामिरूपेण सम्बन्धोऽस्त्येव । तस्मि-न्निन्द्रे तु विशेषावेशस्तात्कालिकः ।

भगवतस्सिनिधानिविशेषोऽध्यात्मसम्बन्धभूमशब्दार्थः, 'अस्मिन्' इत्य-स्य च इन्द्रे इत्यर्थः, तदेन्द्रे तात्कालिकभगवत्सिन्निधानिविशेषा-भिप्रायण "प्राणो वा अहं" इत्युक्तिरित्यर्थः । एतच्च ऐतरेयभा-ष्योदाहृतात्—

आविष्टो विष्णुनाऽथेन्द्रः प्राणेन सह कौशिकम् । इत्यादिब्रह्माण्डवाक्यादवगन्तव्यम् ।

प्रकाशः

आधिकात्मनः परमात्मनः " इत्येतरेयभाष्यानुसारेणेत्यर्थः । एत-चाति । तात्कालिकसन्निधानविशेषाभिप्रायेण उक्तमित्येतदित्यर्थः ।

> आविष्टो विष्णुनाऽथेन्द्रो वायुना सह कौशिकम् । शंसेत्युक्ता निषण्णोभूदिदमन्नं तवेति सः । ऋक्सहस्तं शशंसाथ यज्ञाङ्गतेन भक्तितः । तच्छुत्वा तुष्टिमगमत्केशवो वायुसंयुतः । द्वितीयवारं शंसेति प्राह तं च जनार्दनः । प्रीतये शक्तमाविष्टो विश्वामित्रः शशंस तत् । अतिप्रियत्वाद्भगवान् पुनरप्याह कौशिकम् । तृतीयं च शशंसासौ विष्णोरन्यं प्रकल्प्य तत् । ततोऽतितुष्टो भगवान् ददामि वरमुक्तमम् । उन्ने स प्रथमे तेवव निजसालोक्यमीश्वरः ।

तृतीये तु तर्हि मयीति स्यादितीद बाधकोद्धारे यद्वाधकं, तदुद्धारः। तत्र च शास्त्रपदं ब्रह्मणः सर्वशास्तृत्वात्तत्तच्छब्दवाच्यता युक्तेति दर्शियतुम्। अत एव च भाष्ये—

तत्तन्नाम्रोच्यते विष्णुः सर्वशास्तृत्वहेतुतः । इति स्मृतिरुदाहता । चतुर्थे जीवादित्रिङ्गं तद्नतयीमिनिष्ठमित्यस्या-र्थस्य तृतीयेनेन्द्रप्रयुक्ताहंशब्दस्यान्तयीमिविषयत्वं वदतोक्तप्रायत्वात्,

प्रकाश

प्रादाद्वितीये सामीप्यं तृतीये पुनरेव च । वरं ददानीत्युक्तस्स मुनिः प्राह जनार्दनम् । सम्यक्तामेव जानीयामिति मोक्षे सुखोच्चताम् । इच्छंस्तं प्राह भगवान् इन्द्रस्थो वायुसंयुतः । स्वनामाऽहमस्म्येक इति ज्ञानं ममोत्तमम् । यस्मात्सविगुणालं स्यात् सवनामल्य एव तु ।

इत्यादिनेत्यर्थः । तृतीय इति । "शास्त्रदृष्ट्या " इत्यत्रेत्यर्थः । यदि स्वगतिविष्णवाभिप्रायेण 'प्राणोऽहं ' इत्युक्तिः, तार्हे 'रथे देवः' इतिवत् 'मिय प्राणः' इति स्यादिति यद्वाधकमित्यर्थः । तदुद्धारप्रकारं सूत्रपदेन दर्शयति—तत्रेति । चतुर्थे जीवादिलिङ्गात् तत्प्राप्तिशङ्कयां सत्यां तिङ्कष्तस्यान्यथासिद्धिमनुक्ता प्रयोजनोक्तिरयुक्तेत्यत आह—चतुर्थ इति । उक्तप्रायत्वादिति । ननु कथं तार्हे पारेहारे कृतेऽपि पुनरत्र शङ्केति चन्मैवं, प्राणसंवादादिलिङ्गानामन्तर्थीमिनिष्ठता न वक्तुं युक्ता, तस्य

तद्नुक्त्वाऽन्तर्यामिकथनं कस्माद्ति शङ्कायामन्तरादिभेदेनोपासात्रैवि-ध्यादित्येवोक्तम् ॥

अन्ये तु—प्रतर्दनं प्रतीन्द्रेण प्रयुक्तं "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा " इति

तदानीमैदासीन्यावगतेः, तथोक्तौ प्रयोजनाभावाचिति विशेषशङ्को-पपत्तेः । अत एव टीकायां—" उदासीनौ च तावास्तां" इति वचन-मुदाहतम् । परिहारस्तु—बाह्यरूपिभिप्रायेण वचनं नेयम् । प्रयोजनाभा वस्तु नास्ति, अन्तर्बहिस्सर्वगतत्वेन चोपासात्रैविध्याथत्वीत्, तस्य चा-स्मिन् प्रकरणे " सय एतमेव सीमानं विदार्येतया द्वारा प्रापद्यत" इत्यादिनाऽऽश्रितत्वाच 'तद्योगात्' इत्यनुरोधेन त्रैविध्योपपत्तेश्चेत्यर्थः।

अन्ये त्विति । कौषीतिक बाह्मणे तृतीय ऽध्याये इन्द्रप्रतर्दनाख्या-यिकायां प्रतर्दनं प्रति ''इन्द्र उवाच मामेव विजानीहि'' इत्यु-पक्षम्य श्रुतिमन्द्रवाक्यं ''प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तन्मामायुरमृतीमत्यु-पास्व'' इति । तत्र प्राणः कि वायुः कि वेन्द्रः उत जीवोऽथ ब्रह्मिति संशये, प्राणशब्दस्यान्यत्रप्रसिद्धेः प्राणो वायुरेवोति प्राप्ते, "यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे यो मां वेद न स्तेयेन न श्रूणहत्यया स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः'' इति हिततमत्वनिखिलस्तेयभ्रूणहत्यादिपापालेपप्रज्ञात्मत्वानन्दत्वादेः ब्र-ह्मण्येवानुगमाद्वायो च तद्योगात् ब्रह्मैवायं

वाक्यमुदाहृत्य "मामेव विजानीहि" इति इन्द्रलिङ्गात्, "इदं शरीरं प्रकाशः

प्राण इत्याद्येनोक्त्वा 'व कुः' उपदेष्टुरिन्द्रस्य '' प्राणोऽस्मि '' इति प्राणत्वेन स्वात्मोपदेशादिन्द्रएव प्राणो न ब्रह्मेति पुनराक्षिप्य, अस्मिन् प्रकरणे "यावद्वचिस्मन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः" इत्या युरवधित्वस्य "प्रज्ञाऽऽनन्दोऽजरः" इति प्रज्ञात्वादेश्चोक्त्याऽध्यात्म-शब्दितप्रत्यगात्मसम्बन्धबाहुल्यसन्वात्तस्य च पराग्भूतेन्द्रेऽयोगात् "मामेव विजानीहि प्राणोऽस्मि" इति स्वात्मोपदेशस्य च "अई ब्रह्माऽस्मि " इति शास्त्राधीनदृष्टचा "अहं मनुरभवं" इति वामदेवस्य मनुत्वादिना स्वात्मोपदेशवदुपपत्तेः ब्रह्मैव प्राण इति द्वितीयतृतीयाम्यामुक्त्वा, चतुर्थेन सूत्रेण पुनः "न वाचं विजि-ज्ञामीत वक्तारं विद्यात्" इति वक्तृत्वरूपजीवलिङ्गात् "अथप्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति '' इति प्राणलिङ्गा-द्धिततमत्वादिब्रह्मिल्ङ्गाच त्रयाणामप्युपास्यत्वं न तु ब्रह्मण एवे-त्याक्षिप्य, तथात्वे उपासात्रैनिध्यप्रसङ्गादन्यत्र "प्राणस्य प्राणः" इत्यादौ वाक्यान्तरे ब्रह्मलिङ्गैः प्राणशब्दे ब्रह्मपरत्वस्याऽऽश्रिततत्वा-दिहापि हिततमत्वादिलिङ्गयोगात् "मामेव विजानीहि " इत्युपऋम्य " प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा" इत्युक्ताऽन्ते "स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽ नन्दोऽजरोऽसृतः'' इत्युपसंहारेण ब्रह्मण्येकवाक्यत्वावगतौ तन्मध्य-गतान्यलिङ्गानि ब्रह्मण्येव नेयानीति ब्रह्मेव प्राण इति सिद्धान्त इत्याह्यारत्यर्थः । इतिनद्रिष्ठिङ्गादित्यादि । यथाश्रुतभाष्यानुरोधेन

परिगृह्योत्थापयति " इति वायुलिङ्गात, "वक्तारं विद्यात् " इति जीवलिङ्गाच इन्द्रादिरेव प्राण इति प्राप्ते, "यं त्वं मनुष्याय हिततमम्" इति हिततमत्वादिब्रह्मालिङ्गात् ब्रह्मेव प्राण इति सि-द्धान्त इत्याहुः । तत्र, न तावत् परमपुरुषार्थसाधनत्वं हित प्रकाशः

एव मुक्तिः। भामत्यां तु-रारीरधारणरूपिलङ्गस्य नायुगतत्वेऽपि वायु-व्यापारस्य परमात्मायत्तत्वाद्वकृत्वस्य च वाकरणकव्यापारवन्बरूपस्य"येन वागम्युद्यते" इति श्रुतेजीवरूपेणोपपत्तरनेकब्रह्मिलङ्गनुरोधनेनद्रालङ्गानामन्यथासिद्धेः न पूर्वपक्षोद्य इत्याक्षिप्य, "यो वै प्राणः सा
प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन् रारीरे वसतः सहोत्कामतः" इति यस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मना उपास्यत्वमुक्तं, तस्यैव प्राणस्य
प्रज्ञात्मना सहोत्क्रमणकथनात्, निभेदे ब्रह्माणि द्विवचनसहभावोत्क्रमणानामयोगाद्यथायोगं वाय्वादयस्त्रय एवात्रोपास्याः, वाक्यभेदस्य सद्यत्वा
दिति पूर्वपक्षयित्वा प्रागुक्तैकवाक्यनामाश्रित्य सिद्धान्तितम्। उक्तं च-

तस्मादनन्यथासिद्धब्रह्मालेङ्गानुसारतः । एकवाक्यवलात्त्राणजीवलिङ्गोपपादनम् ।

इतीति ध्येयम् । सूत्रार्थान् क्रमेग दूषिय्यन्नाद्यसूत्रोक्तीसद्धान्तहेतुं तावदूषयति—तत्रेति । यदुक्तं हिततमत्वं लिङ्गिमिति, तिःकं भामत्युक्तरा त्या पुमर्थहेतुत्वमृत पुरुषार्थह्मपत्विमिति विकल्प्याऽऽद्येऽसिद्धं ब्रह्मणीन्त्याह—न तावदिति । अज्ञानोच्छेद्स्यैव परमपुरुषार्थत्वात्तस्य च Сна.—Vol. III.

तमत्वम्, त्वन्मते ज्ञानादेवाज्ञानानिवृत्त्या ब्रह्मणि तस्याभावात् । परमपुरुषार्थत्वं हिततमत्वं चत्, सर्वोपप्रवरहितं मोश्वद्शानुगतं शुद्धंचेतन्यं हिततमं वाच्यम् । तस्य हिततमत्वं च न विशिष्टं प्रति, तस्य मोश्वद्शायामभावात् । नापि शुद्धं प्रति, तस्याखण्ड-त्वेत अस्यदं हिततमिति विभागायोगात् । किश्च हितत्वं विना न हिततमत्वम् । न चाखण्डे हितत्वसामान्यं हिततमत्विशेषश्च युक्तः । तस्मान्न हिततमत्वं ब्रह्मलिङ्गम् । नापि "तं मामायुरम् तिमत्युपास्व" इत्युक्तम् अमृतत्वोपासनकर्मत्वं च ब्रह्मलिङ्गम्, अ-विद्यमानतद्वपासनकर्मत्वस्थेन्द्रादावपि सम्भवात् । नापि "स यो मां

प्रकाश:

ज्ञानिदेव सिद्धेः । उक्तं च—"परमपुरुषार्थस्यापवर्गस्य परमात्मज्ञाना-दन्यतोऽनवासेः" इति । परम्परया तद्धेतुत्वस्य जीवेऽपि सम्भवात् । न च मुक्तिहेतुज्ञानिवषयत्वं तत्, अशब्दार्थत्वात् । किश्चात्र प्राणः किं विशिष्टं ब्रह्मेति सिद्धान्त्यते, शुद्धिमिति वा । आद्येऽसिद्धेः । द्वितीये "एष होत्र साधु कर्म" इत्युक्तपुण्यपापकर्तृत्वाद्ययोग इति भावः । द्वितीयं निरस्यति—परमेति । तार्तेक विशिष्टस्य शुद्धस्य वा लिङ्गम् । नाद्यः, तस्याज्ञानाद्युपपष्ठववतस्तदयोगात् । द्वितीये विशिष्टं संसारिणं प्रति शुद्धं हिततमित्युच्यते, मुक्तं शुद्धं प्रत्यव वा । आद्यं निरस्यिति—तस्यिति । द्वितीयं निराह—नापीति । अस्य दिति षष्टचर्थस्य भद्घिटतत्वात्किल्पतभेदस्यापि तदाऽभावादिति भावः । अविद्यमानेति।

प्रकाशः

वेद न स्तेयेन न श्रूणहत्यया" इत्युक्तः स्वज्ञानेन सर्वकर्मालेगे ब्रह्म-लिङ्गम्, शुद्धे "एष ह्येव साधु कर्म कारयति" "एष लोकाधिपतिः" इत्यादेरयोगात्, विशिष्टज्ञानेन च त्वन्मते सर्वकर्मालेपाभावात् । एवं लिङ्गान्तरं दूष्यम् । इदं चाधिकरणं जीवत्वनिषेधेन ब्रह्म-त्विविधानात्तद्भेदप्रतिकूलम् ॥

केचित्तु-"मामुपास्व '' इति इन्द्रलिङ्गान्, जीवलिङ्गानांच जीव

प्रकाशः

त्वनमते उपासनिवषस्यासस्वस्वीकारात् । तथा च न पूर्वपक्षनिरास इति भावः । सर्वकर्मालेपहेतुज्ञानिवषयत्वं शुद्धस्याङ्गीकृत्य, शुद्धं ब्रह्मैव प्रकरणे गीयते इत्युच्यते, उत विशिष्टस्य तदुपेत्य तदेवात्रोच्यत इति विकल्प्य आद्यं दूषयति—शुद्ध इति । शुद्धस्य "निष्कलं निष्क्रयं" इत्यादिनौदासीन्यश्रवणादिति भावः । द्वितीयं निरस्यति—निशिष्टेति । एविमाति । नापि ज्ञानात्मत्वं, जीवेऽपि सम्भवात् । नाप्यजरत्वामृतत्व-लोकपालत्वादीनि, इन्द्रादिदेवे तदुपपत्तः । किञ्चेतानि प्रज्ञात्मत्वादीनि शुद्धे चेत्, "एष ह्येव साधु कर्म" इत्याद्ययोगः। विशिष्टे चेदिसिद्धारित्या-दिस्त्रपेण दूष्यमित्यर्थः । इदं परेषामनारम्यमेवत्याह—इदं चेति । तथा चामेदवादिभिः कथामेदमारम्भणीयं, स्वव्याहतत्वादिति मःवः ॥

रामानुजमतमनूदा पराचष्टे—के चित्त्विति । प्रतद्देनविद्यायां "स है।वाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मायुरमृतमित्युपास्व" इत्युपासनकर्मतय। इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः कि प्रसिद्ध इन्द्र उत परमात्मेति संशये, "मामेव

पकाशः

विशेषन्द्रे पर्यवसानात्, प्राणिङङ्गे सत्यपि "प्राणोडस्मि" इति प्राणस्य जीवविशेषन्द्रविशेषणत्वप्रतीतेर्जीववायुपसयोरनुत्थानादिन्द्रः प्राण इति प्राप्ते, "आनन्दोडजरोडमृतः " इत्यादिब्रह्मालिङ्गात् ब्रह्मैव प्रकाशः

विजानीहि प्राणोऽसिम प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व '' इती-न्द्रिक्षिद्वाद्यं च "इन्द्रः....त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम्" इत्युपक्रमे श्रुत-त्वाष्ट्रवधादि।भेः प्रसिद्धत्वात्, "आनन्दोऽजरोऽमृतः" इत्यानन्दादि-छिङ्गानामुपऋमावग**त**त्वाष्ट्रहननादिछिङ्गानुरोधेन नेयत्वादिन्द्र एव । यद्यपि "वक्तारं विद्यात्" इति जीवमात्रलिङं, "इदं परिपृद्योत्थापयति ?' इति पञ्चवृत्तिरूपमुख्यप्राणलिङ्गं तथाऽपि विशेषाकाङ्कायां जीवधमेरयेन्द्रशब्दवाच्यप्रकृतजीवविशेष-निष्ठत्वप्रतीतेः, "प्राणोऽस्मि" इति सामानाधिकरण्येन प्राणस्य जी-विशेषेन्द्रविशेषणात्वप्रतीतेः, प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वशङ्कानुद्यान्न त-योरिह प्राप्तिरिति प्राप्ते, "स एव प्रज्ञाऽऽनन्दोऽनरोऽमृतं मनु-प्याय हितामं एष ह्याव साधु कर्म कारयति । तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरपिता नाभावरा अपिना एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वपिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेडिपताः एष लोकाधिपतिरेष सर्वेश्वरः" इत्यादिना-ऽ उनन्दाज सृतत्वां हेततमत्वसाध्वसाधुकर्मकार्यितृत्वचेतनाचेतनात्मक क्रत्स्नवरत्व। घः रत्वसर्वे हो काधिपति वादिपरम। त्मधर्मबाहुल्यान्, स्थितपरत्नोपासनाभिष्रत्येण "मामुपास्व " इत्युपंदेशोपपत्तरानन्दादिः बहुतरगुणानुरे धेन स्वाष्ट्रवयादेः वर्णनीयत्वादिन्द्रप्राणादिनिर्दिष्टो

प्राणइति सिद्धान्त इत्याहुः । तन्न, इन्द्र इत्येव पूर्वपक्षे सित सूत्रे " जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् " इति शङ्काऽयोगात् । तत्र जीव-शब्दस्य तद्विशेषेन्द्रपरत्वे च वक्तुरात्मोपदेशस्यापि इन्द्रलिङ्गस्या-नेनैव संग्रहसम्भवात् " न वक्तुरात्मोपदेशात् " इति पृथक्सोत्रश-प्रकाशः

इत्यादि । यद्यपि भाष्ये प्राणशब्दिनिर्दिष्टो जीव एवोत परमात्मेत्येव संशयो दिशतः, न त्विन्द्र एवेति । तथाऽपि प्रासिद्धजीवभाव इन्द्रः एवेति पूर्वपक्षान्ते कथनाच्छुतप्रकाशे तथैव
व्याख्यातत्वाच्च इन्द्रः प्राण इति प्राप्ते इत्युक्तमिति ध्येयम् । सूत्रानानुगुण्येन पूर्वपक्षं निरस्यति—तन्नेति । ननु जीवशब्दस्य जीवविशेषेन्द्रपरत्वमुच्यत इति चेत्तथाऽपि मुख्यप्राणपदायोगःत्, तस्य
त्वन्मते जडत्वेन तद्विशेषेन्द्रपरत्वायोगात् । सामान्यशब्दस्य विशे
षपरत्वे छक्षणापत्तेश्च । दोषान्तरं चाह—तत्रेति । "मामुपास्व"
इति वक्तुरिन्द्रस्य स्वात्मन एवोपदेशादिति त्वया व्याख्यातत्वाज्ञीवछिङ्गपदेन वक्तृत्वादेर्प्रहणमिवाऽऽत्मोपदेशोऽपि प्रहीतुं शक्यत इति

ङ्काऽयोगात् । अस्मदीयोदाहरणे तु जीविल्रङ्गं शतायुष्ट्वं नेन्द्रे युक्तम्। "मनोवाक् प्राणः " इत्यादौ प्राणोऽपि नान्यविशेषणम् । प्रकाशः

तत्मूत्रं व्यर्थमित्यर्थः । उपलक्षणमेतत्, प्राणस्येन्द्रविशेषणत्वेनाप्राधान्ये धर्मिनिर्देशाय सूत्रे "प्राणस्तथा" इति प्राणपदप्रयोगो न स्यात् । किं तु 'इन्द्रस्तथाऽनुगमात्' इत्येव स्यात् । यदत्रोक्तं श्रुतप्रकाशे-प्राण-शब्दस्य परमात्मिळिङ्गप्रतिपादकवाक्यस्थत्वेन सिद्धान्तहेतुद्योतकत्वात् मूत्रे प्राणपदेन धर्मी निार्देष्ट इति, तन्न, सिद्धान्तहेतोः "तथाऽनुगमात्" इत्यादिनैव स्फुटं प्रतिभासात्, पूर्वपश्चहेतोः केनाप्यप्रतीतेः तत्स् चनार्थत्वात् प्राधान्याच 'इन्द्रः' इत्येव निर्देष्टव्यत्वात्। अत एव त्वद्भाष्ये इन्द्रशब्दस्य जीवविशेष एव प्रसिद्धेरिति पूर्वपक्षहेतुर्वेहिरेवे।क इति ध्येयम् । ननूक्तरीत्या जीवमुल्यप्राणकोटिकपूर्वपक्षासम्भवादगत्या सर्व-समाधियमेतत् । अन्यथाऽयं दोषो भवतामपि सम इत्यादाङ्कच, स्यादयं दोषोऽद्वैतिनामिदमेवोदाहृ य त्रितयपरत्वेन पूर्वपक्षयतां, न त्वस्माकं उक्तदोषास्प्रष्टोदाहरणान्तरं कुर्वतामित्याह-अस्मदीयाति। नेनद्र इति । तस्यामरत्वेन बहुकालस्थायिनः रातायुष्ट्रायोगात्, त्वन्मते वक्तृतादिजी-वलिङ्गस्य तिहेशेषेनद्रनिष्ठत्वेन तत्र पर्यवसानिमव नास्मन्मते जीवलिङ्ग-मिन्द्रे पर्यवसाययितुं शक्यत इति स्वातन्त्रचेण जीवकोटिकपूर्वपक्षो युक्तः, प्रागोऽपि नान्यविशेषणतया प्रतीयत इति तत्कोटिकपूर्वपक्षोऽ-पि युक्त इति सर्वमनवद्यमिति भावः ।

यतु परकीयं "न वक्तुः" इति सूत्रव्याख्यानं 'वक्तुः ' उप-देष्टुरिन्द्रस्य "प्राणोऽस्मि" इत्यात्मोपदेशान्नेति चेन्न, अस्मिन् प्रकरणे "यावद्धचस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः" इत्यायुरविधत्वस्य "वक्तारं विद्यात् " इति वक्तृत्वप्रज्ञात्मत्वोदेश्चोक्तेः प्रत्यगात्मसम्बन्ध-बाहुल्यमस्ति, तच्च पराचीनेन्द्रे न युक्तमिति, तन्न, 'उपदेशात् ' इत्यनेनेव उपदेष्टृत्वरूपवक्तृत्वल्लामेन 'वक्तुः ' इत्यस्य वैयथर्चात्, स्वात्मोपदेशादित्यस्य तु वक्तृपदप्रयोगेऽप्यभावात् । अस्मत्पक्षे च बृहतीसहस्त्रवक्तारं प्रतीन्द्रस्य विप्रलम्भो न युक्त इति सूचनाय तस्य सार्थक्यात् । इन्द्रेऽपि स्वशरीरावस्थानवकृत्वप्रज्ञात्मत्वादेः सम्भ-वादायुरविधत्ववकृत्वयोश्च वायुजीवयोरेव सम्भवेन सदा सर्वगते

प्रकाशः

एवं मतद्वये अधिकरणशरीरमाद्यसूत्रार्थं च निरस्याधुना पूर्वमताभिमतं द्वितीयसूत्रार्थमनूद्य निरस्याति—यत्त्विति । प्राग्विनृतानि
सूत्राण्यस्माभिः । 'पराचीने' संसारित्वेन पराग्मूते । ननु 'आत्मोपदेशात्' इत्येन स्वापदेशलाभात्तदर्थं 'वक्तुः' इत्येतदित्यत आह—
स्वात्मोति । भवतामप्ययं दोष इत्यत आह—अस्मादिति । न
त्वन्मत इव मन्मते 'वक्तुः' इत्यनेनेन्द्रो गृह्यते, किन्तु विश्वामित्रः । तथाऽपि तद्वचर्थमिति चेन्न, पूर्वपक्षदार्व्यार्थत्वादिति भावः ।
सिद्धान्तांशार्थं निरस्यति—इन्द्र इति । न केवलमन्यथासिद्धत्वं
हेतूनामसिद्धिश्चेत्याह—आयुरिति । वायिवति । वायुमुख्यप्राणशबिद्यतपञ्चवृत्तिस्वप्रवाय्वित्यर्थः।

इद्रिन्यादिरहिते च ब्रह्मणि असम्भवेन ब्रह्मपक्षप्रतिकूळ्लात्। किञ्चा-स्माकं मत इव वक्तुरात्मोपदेशस्य गतिमनुक्त्वा प्रकरणस्य ब्रह्म-परत्वोक्तिरयुक्ता । उक्तं च 'अनुगमात्' इत्यनेनैव प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वम् ।

केचित्तु-परमात्मासाधारणर्धमः अध्यात्मराब्दार्थः । तत्सम्बन्धबहुत्वं

प्रकाश:

सर्वगतत्वात्रावधित्वं, करणशून्यत्वात्र वकृत्विमत्यर्थः । गितमनुक्तेति। ब्रह्मपरत्वे स्वात्मोपदेशरूपवाधके शिक्कृते मन्मत इवान्तर्थाम्यादिवि-वक्षया तदुक्तिरिति गत्युक्तचा वाधकमपरिद्वत्य प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वोक्तिरयुक्तेत्यर्थः । अयं च दोषस्तवापि तुल्य इति शङ्कानिरासाय वा, गत्युक्तिपरत्वमस्य न युज्यत इत्यगत्येवमाश्रितिमित्याशङ्कानिरासाय वोक्तं—अस्मन्मत इवेति । नन्वेवं वाधके शङ्किते स्वपक्षहेतुं प्रथममनुक्ता 'शाङ्कदृष्टचा' इत्यनेन तत्परिहारः कियते । अतो न दोष इत्यत आह—उक्तं चेति । तथा च इहेव वाधकपरिहारः कर्तव्य इति भावः । एतेनास्यापि स्वपक्षहेतुपरत्वे आद्यस्य वैयर्थ्यमित्युक्तं भवति । न च तत्र हिततमन्त्वाजरत्व।दिकमेव विवादितिमिह पुनरायुरविव्विद्विकमतो न दोष इति वाच्यं, निरिसिष्यमाणत्वादिति भावः ।

केचित्तिति । "मामेव विजानीहि" "मामुपास्व" इत्यादि-वक्तुः त्वाष्ट्रवधादिना प्रज्ञातजीवभावस्येन्द्रस्योपास्यत्वेनाऽऽत्मन एव

अध्यात्मसम्बन्धभूमेत्याहुः । तन्न, उक्तदोषत्वात् । सम्बन्ध दवैयथ्यीच । अन्यथा "अन्तस्तद्धर्म" इत्यादाविष सम्बन्धपद्प्रसङ्गात् । 'आस्मिन्' इति सप्तम्यैव सम्बन्धोक्तेश्च । किञ्चेह भूमपद्मयोगा-द्धिततमत्वादिवदानन्दाजरत्वादीनां सर्वेषां ब्रह्मधर्मणामत्रेव विव-

उपदेशादिन क्रमस्य जीवविषयत्वे ''आनन्दोऽनरः'' इत्याद्यपसं हारस्तदनुगुण एव नेय इति चेत्, अस्मिन् प्रकरणे हिततमत्व-साध्वसाधुकर्मकारयितृत्वादीनां अध्यात्मराब्दितानां परमात्मासाधा रणधर्माणां सम्बन्धबाहुल्यमस्तीत्यर्थ इत्याहु।रत्यर्थः। उक्तेति । उक्तं बाधकमपरिहृत्य ब्रह्मधर्मबाहुल्योक्तिरयुक्ता। न च स्वपक्षहेतुं पूर्वमुक्ता पश्चाद्वाधकं शास्त्रमूत्रेण निरसिप्यते। उक्तं च श्रुतः प्रकाशे- 'पूर्वं परमात्मपरत्वसाधकहेतुरुक्तः । पूर्वपक्षयुक्तेः कः परिहार इत्यतः शास्त्रभूत्रं र्तीति वाच्यं, 'अनुगमात्' इत्य-नेनैव स्वपक्षहेतारुक्तत्वात्। अत्र विशेषस्तु 'किश्चेह' इत्यत्र निरसिष्यत इति प्रागुक्तदोषप्रस्तत्वादित्यर्थः । सम्बन्धोते । 'अ-ध्यात्मभूमा' इत्यनेनैव पूर्णत्वादिति भावः । नन्वसिद्धिपरिहाराय सम्बन्धपदमित्यत आह-अस्मिन्निति। आधाराधियभावस्य सप्त-म्यर्थत्वादिति भातः । स्वपक्षहेतुपरत्वे दाषान्तरमाह—किञ्चेति । भूमपदमयोगादिति । एतेन यदत्रोक्तं श्रुतमकाशे -- आदं सूत्रं "स एव प्राण एव प्रज्ञातमाऽऽनन्दोऽनरः" इत्यादिवाक्यमात्रविषयं CHA.-VOL. III. 25

क्षासम्भवेन 'अनुगमात्' इति व्यर्थम् । यच "शास्त्रदृष्ट्या" इत्यस्य परकीयं व्याख्यानं -- इन्द्रः स्वात्मानं यथाशास्त्रमार्गेण ज्ञा-नेन अहं ब्रह्मोति पश्यन् 'मामेव विजानीहि' इत्युपदिदेश वामदेवव-दिति, तन्न, चिद्चिरसंवलनात्मकाहमर्थे ब्रह्मलस्य मन्वादिलस्य चाभावेन " मामेव विजानीहि " " अहं मनुः " इत्यादिन्यपदेशहेतोः

व्याख्यातं, न तु परैरिव वाक्यान्तरस्थहेतवोऽप्यत्र विवासितत्वे-नोक्ताः, 'अध्यात्मसम्बन्धभूमा' इति द्वितीयसूत्र एव बहुवा-क्यस्थहेतुबाहुल्यस्य विवक्षितत्वावगमादिति नाद्वैतिमत इवास्भाकं नौनरुक्तचमिति, तन्निरस्तं, अत्रैव बाहुल्यवाचिभूमपदेन सर्वस्य विवक्षितुं राक्यत्वादिति । आनन्देति । आद्यसूत्रोक्तानामपीत्यर्थः । एतेन प्राणशब्दचिह्नितमूत्रे प्राणशब्दचिह्नितवाक्यगतहेतोरेव वर्णनी-यत्वादित्यपि प्रत्युक्तम् । तेनास्य वैयर्थ्याभावेऽप्यनेन बहुविषयेण तस्य वैयर्थ्यकथनात्। अद्वैतिमते तृतीयसूत्रार्थमनूद्य निरस्यति-यचेति । दष्टान्ते दार्प्टीन्तके च ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं तादशव्यपदे-शहेतुरित्यर्थः । किमत्र दाष्टीन्तिके इन्द्रे दृष्टान्ते वामदेवे चाहमर्थे विशिष्ट एव प्राणशद्धितब्रह्मत्वस्य मन्वादित्वस्य च ज्ञानं "मामेव विजानीहि" इत्यादिव्यपदेशहेतुरुच्यते, उत लक्षितस्य चिन्मात्रस्य चिन्मात्रेणैक्यज्ञानं तस्य हेतुरिति विकल्प्य, आद्यं निरस्थति— चिद्चिद्ति।

अहंब्रह्मेत्यादिहष्टेः आन्तिहाष्टित्वेन शास्त्रहिष्टित्वाभावात् । चिन्मात्रैक्य-हष्टेश्च भिन्नविषयत्वेन 'मां विज्ञानीहि' इत्यादिव्यपदेशाहेतुत्वात् । 'माम्' इत्यादौ चिन्मात्रहक्षणायां च "मां विज्ञानीहि, यो मां वेद" इति वित्तिकर्मत्वोक्तिरयुक्ता । किञ्च—शास्त्रशब्दस्य हिताहितशास्तिरि

द्वितीयं निरस्याति—चिन्मात्रोते । 'चिन्मात्रं विजानीहि' 'चि-न्मात्रं मन्वादि ' इत्येव स्यात्, न तु 'मां ' इति 'अहं ' इति च । न हि 'ऐक्यं विजानीहि' इति वक्तव्ये 'मां' इति व्यपदेशो युज्यत इत्यर्थः । ननु 'मां ' इत्यस्य 'अहं ' इत्यस्य च चिन्मात्रमर्थे इत्यत आह-मामित्यादाविति । तस्योदासीनस्य सकलकारकशक्तिविधुरस्य कर्मत्वायोगात् । ननूछोखित्वमात्रेण 'मां' इत्युक्तिने तु कर्मत्वमिति चेत्, "कर्माण द्वितीया" इति कर्मार्थकद्वितीयाश्रवणादिति भावः। लक्षणापत्तेश्वेत्यपि ध्येयम् । सिद्धान्ते च स्वप्रयुक्तासमच्छब्दस्य स्वान्तर्यामिण्येव मुख्यत्वोक्तेर्न कोऽपि दोष इति भावः। नन्व-थापि भवन्मते शास्त्रशब्दस्यान्तर्यामिणि यौगिकत्वाद्वेदादिशास्त्रे रूडत्वाद्भृदेश्च योगापेक्षया मुख्यत्वस्य रथकारनये स्थितत्वात् शास्त्रशब्दो मुख्यामुख्यन्यायेन वेदादिपरो नान्तर्यामिपर इत्याश-ङ्कचाह—किञ्चोति । "सन्ध्यामुपासीत " "न सुरां पिनेत् " इत्या-दिना हितमिदं कर्तव्यं अहितमिदं न कर्तव्यमिति शासकत्वाच्छा-स्त्रमिति "शासु अनुशिष्टौ" इत्यतः ष्ट्रन्त्रत्यये शास्त्रमिति योगे-

वेदादौ योगसम्भवात् न रूढिः। उक्तश्च-

भवेतां यदि वृक्षस्य वाजिकणीं कथं चन । अदृष्टां समुदायस्य कः शक्ति जातु कल्पयेत् ॥

इति । शास्त्रृत्वं च "एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता" इत्यादि-श्रुत्या ब्रह्मण्येव मुख्यम् । मुख्यसम्भवे चामुख्यमयुक्तम् । दर्शितश्र भाष्यकृता "संविच्छास्त्रं परं पदम्" इति ब्रह्मणि शास्त्रपदप्रयोगः ।

प्रकाशः

नैवोपपत्तर्न रूढिरित्यर्थः । नन्वेवं रूढिमात्रपरिछोपः, सर्वत्र योग्गेनैवोपपतेरित्यतो यत्र योगामावस्तत्रैव रूढिरिति भावेन तन्त्र-वार्तिकसम्मितमाइ— उक्तं चेति । नामध्यपादे प्रोक्षण्यधिकरणे उक्तमित्यर्थः । तद्दिषकरणं जन्मादिसूत्रे प्रपश्चितम् । 'अश्वकणः' इति राञ्दवाच्ये कार्समिश्चिद्धक्षविद्योषे यदि वाजिकणसद्दर्शो कणौं भवेतां, तद्दीश्वकणपदस्य सत्स्ववयवार्थेषु तत एवोपपन्नत्वेन क-ल्पकाभावात् 'समुदायद्यक्तिं रूढिं कः कल्पयेत्र कोऽपि । ततस्त-त्रावयवार्थभावादेव रूढिरङ्गीकता, अत्रावयवार्थोऽस्तीत्यर्थः । नन्वस्तूमयत्र योगस्तथाऽप्यन्तर्यामिग्रहणे को हेतुरिति चेत्, उक्तानुप-पत्तिगणएवेति ब्रूमः । हेत्वन्तरं चात्राह—शास्तृत्वं चेति । प्रवृत्तिहेतुपौष्कल्यस्य ब्रह्मण्येव मःवादिति भावः । वैदिकप्रयोगबहुल्यरूप-रूढिश्चास्तीत्याह—दार्शतश्चेति ।

लोकप्रसिद्धिस्तु शास्त्रशब्दस्य वेदादन्यत्रेव। अपि च सकारण-कटिष्टिद्वारा व्यपदेशिविषयोक्तितोऽपि अस्मद्रीत्या साक्षादेव तदु-क्तियुक्ता। सौत्रो वामदेवटिष्टान्तोऽपि परपक्षे न युक्तः। "अहं मनुः" इत्यादिनोक्तं होक्यं चिन्मात्रविवक्षया वक्तव्यम्। न च तद्विववक्षायां "अहं भूमिमददामायियाहं वृष्टिं दाशुषे मर्त्या-य" इत्यादिविशिष्टविषयमुक्तरवाक्यं युज्यते। भगवद्धमीं हीन्द्राय भूमिप्रदानादिकम्।

प्रकाशः

रूढिश्र तत्र नास्तीत्याह—लोकेति । यदा—योगार्थानुसन्धान शून्यानामापे होकिकानां शास्त्रपदेन वेद्प्रतीतेरू। दिरेवेत्याह — हो-केति । शास्त्रपदेनान्तर्थामित्रहणे हेत्वन्तरमाह—अपि चेति । 'मां विजानीहि' इति व्यपदेशविषयत्वामिन्द्रस्य ''अहं ब्रह्मा-स्मि " इत्यादिशास्त्रज्ञ यद्यह्मात्मैक्यज्ञानद्वारेति व्यवधानेन त्वयो-च्यते । अस्माभिस्तु साक्षादेवान्तर्यामिदृष्टचा 'प्राणोऽस्मि' इति व्यप देशविषयत्वमुच्यते । अतो ऽप्यस्मद्भिमत एवार्थ इत्यर्थः । ननु दृष्टाः न्तबलादेवमाश्रीयत इति चेन्न, विशिष्टाभेदायोगेन दूषितत्वात्। चिन्मात्रलक्षणाया अप्युक्तदोषलात् । दोषान्तरेणापि दूषयति— सीत्र इति। कथं तर्ह्यन्तर्यामिपक्षे योग इत्यत आह-भगवदिति। उपेन्द्ररूपेण बलेस्साम्राज्यमादायेन्द्राय दत्तीमंति भागावतादिप्रासिद्धि हिशब्देन द्योतयति ।

केचितु—"यस्याऽऽत्मा श्रारम्" इत्यादिशास्त्रेण या दृष्टिः 'जीवो ब्रह्मशरीरं शरीरवाची च शब्दः देवमनुष्यादिवत् शरी-रिपर्यन्तः' इत्येवंरूपा, सा शास्त्रदृष्टिरित्याहुः । तन्न, उक्तदोषत्वात् । भगवत्यहंशब्दप्रयोगे शरीरशब्दः शरीरिपर्यन्त इति छोकदृष्टेरिप हेतुत्वेन शास्त्रपद्प्रयोगे विशेषहेत्वभावाच्च ।

प्रकाश:

केचित्ति । प्रज्ञातजीवभावेन इन्द्रेण "मामेव विजानीहि, माम्-पास्त " इत्युपास्यस्य ब्रह्मण एव स्वात्मत्वोपदेशोऽयं न प्रमा-णान्तरप्राप्तस्वात्मावलोकनकृतः, किन्तु "य आत्मिन तिष्ठन् य आ-त्मनो अन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं " इत्यादिशास्त्रण जीवब्रह्मणोः शरीरशरीरिभावप्रतिपादनात् शरीरवाचिशब्दानां शरीरि-पर्यन्तत्वस्य ' अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि'' इत्यादिशास्त्रेण लब्बलात्, तेन शास्त्रेण लोकतश्च जनितया दृष्टचा ब्रह्मणो जीवशरीरत्वं शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यवसानं च जा-नतो वामदेवस्य "अहं मनुरभवं" इत्यादौ स्ववाच्यहंराब्देन स्वशरीरकपरब्रह्मोपदेशवदिन्द्रस्यापि "मामुपास्व" इत्यादिना स्व-श्रीरकपरमात्मदाष्टिकत इत्यर्थ इत्याहुरित्यर्थः । उक्तीत । शास्त्रशब्दस्य ब्रह्मण्येव मुख्यतया मुख्यसम्भवेऽमुख्यवेदब्रह-णायोगादसमद्रीत्या साक्षादेवापदेशविषयोक्तिसम्भवे शास्त्रकारणक-दृष्टिद्वारोपदेशविषयोक्तेरयुक्तत्वादित्युक्तदेषश्रस्तत्वादित्यर्थः । शास्त्र-पदास्वारस्यं चाधिकमित्याह-भगवतीति । होके 'ब्राह्मण-

यत्तु—" जीवमुख्यप्राण " इति सूत्रस्य परकीयं व्याख्यानं, तत्तछिङ्गानुग्रहार्थं किञ्चिद्त्र जीववाक्यं, किञ्चिन्मुख्यप्राणवाक्यं, किञ्चिद्वस्रवाक्यं, तथा च अयोऽप्युपास्या इति चन्न, उपासात्रैविध्यप्रसङ्गात्, अन्यत्र "प्राणस्य प्राणम्" इत्यादिवाक्यान्तरे ब्रह्मछिङ्गेः प्राणशब्दे ब्रह्मपरताया आश्रितत्वात् इहाऽपि हिततमत्वादिब्रह्मछिङ्गयोगादिति, तन्न, "अपीतौ तद्दत्प्रसङ्गात्" इत्यादिवत् प्रसङ्गपदाभावात् । "मामेव विज्ञानीहि" इतीन्द्रछिङ्गस्यापि
सत्त्वेन चातुर्विध्यादिति वक्तव्यत्वाच्च । पूर्ववादिनं प्रति इष्टापत्तेश्च।

मानय' इत्यादौ शरीरिपर्यन्तत्वप्रतीतेरिति भावः।

यास्वित । विवृतमेतत्प्राक् । त्रैविध्यमसङ्गादिति । ब्रह्ममात्रग्रहणे तु नैविमिति भावः । कथं तर्हि प्राणशब्दो ब्रह्मणीत्यतः प्रवृत्तं—आश्रितत्वादिति । तस्यार्थमाह—अन्यत्रेति । चातुर्विध्यादिति । निवन्द्रिष्ठिङ्गं 'शास्त्रदृष्टचा' इत्येनेनव परिहृतं, न पुनरत्र शङ्कार्हिमिति चेत्, तर्हि जीवमुख्यप्राणिलङ्गानामिष ब्रह्मैक्याङ्गीकारेण समाधातुं शक्यत्वेन साम्यात्, तथोपास्यत्वेन पुनः शङ्केत्यस्यापि साम्यादिति भावः । इष्टापचेति । तेनैव त्रिविधोपासनाया अङ्गीकृतत्वादिति भावः । ननु नायं
दोषः, उपासनात्रैविध्यस्य पूर्वपक्षयुक्तित्वेन सिद्धान्ते तत्प्रसङ्गस्यानापादात्वात् । किंतु "मामेव विज्ञानीहि" इत्युपक्रम्य "प्राणोऽऽस्मि
प्रज्ञात्मा" इत्युक्त्वा "स एष प्राणः" इत्युपसंहरिण ब्रह्मण्यवगतेनैकवा-

ननूपक्रमोपसंहारेकरूप्यादेकवाक्यताऽवगता । अत एव भामत्यां भा-प्यमुङ्कञ्चच त्रिविधोपसनापरत्वेन वाक्यभेदेन पूर्वपक्षं प्रापय्य, तदेक-वाक्यताप्रतीनेः ब्रह्ममात्रपरत्वामीति सिद्धान्तितमिति चेत्, उच्यते—

> बुद्धचादिपरमत्रैव सा प्रज्ञेत्यादिकं यथा । मामुपास्वेत्यादिवाक्यं तथाऽस्त्विन्द्रादिगोचरम् ॥

अत्रैव ब्रह्मपरवाक्यसमुदाये यथा—"यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः" इत्येकदेशो ज्ञानिक्रयाशक्याश्रयबुद्धिप्राणपरः, सिद्धान्तेऽपि प्रज्ञाप्राणशब्द-योरुत्कमणादिलिङ्गेर्बुद्धिवायुपरत्वात्, तथा पूर्वपक्षेऽपीन्द्रादिलिङ्ग-स्वारस्यार्थं तत्तद्वाक्यमिन्द्रादिपरमस्तु । 'आश्रितत्वात्' इत्यत्र च प्रकृतत्रैविध्यस्येव अन्वयसम्भवे 'ब्रह्मपरतायाः' इत्यध्याहारो न युक्तः । 'तद्योगात्' इति च सर्वनाम्नस्सिक्ष्रष्टप्रैविध्यपरत्वसम्भवे प्रकाशः

क्यत्वेनेति वाचस्पितमतमाशङ्कच निरस्यति—निवाते । विवृतं चैतत्प्रागस्माभिः । एकवाक्यत्वावगमेऽपि न पूर्वपक्षोपमदेः संभवतीति भावेनाह—उच्यत इति । पूर्वार्धं व्याचष्टे—अत्रैवेति ।
'एकदेशः' किञ्चिद्धाक्यं । ज्ञानशक्तचाश्रयबुद्धेः क्रियाशक्तचाश्रयप्राणस्य च प्रतिपादकं यथेत्यर्थः । तत्र विगानमाह-—िद्धः क्तेऽपाति । उत्तरार्धं व्याख्याति—तथिति । सूत्रखण्डार्थेऽप्यनुपपत्तिमाह—आश्रितत्वादिति । उपलक्षणं चैतत्, 'अन्यत्र'

विप्रकष्टब्रह्मछिङ्गपरत्वमयुक्तम् । 'तद्योगात् ' इत्यस्य 'अनुगमात् ' इत्यनेन पुनरुक्तिश्र ।

इतरे तु-प्राणधर्भेण बुद्धिधर्भेण स्वधर्भेण च ब्रह्मोपासायास्त्रे-विध्यात् ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं न विरुद्धमिति व्याचसते । तन्न, अन्यधर्मेणान्योपासने ब्रह्मधर्मादिना जीवोपासायास्त्रिविध्यात्

इत्यस्थाप्यध्याहार इत्यपि ध्येयम् । विप्रकृष्टेति । 'अनुग मात् ' इत्यनेनोक्तेत्यर्थः । पुनक्तिरिति । हिततमत्वादिछिङ्ग-पर्योलोचनया ब्रह्मत्वावगमादिति व्याख्यातत्वादिति भावः । एवं भाष्याभिमतं निरस्येदानीं यत्प्राचां वृत्तिकृतां मतं 'अथ-वा ' इत्यादिना परभाष्य एवे।पन्यस्तं, तदनूदा निरस्यति इतरे त्विति । " शरीरं परिगृह्योत्थापयति " इति प्राणधर्मेण, "प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति " इति प्रज्ञाश-ब्दितनुद्धिधर्मेण, क्रियाज्ञानशक्तिद्वयाश्रयप्राणनुद्धिरूपोपाधिधर्मेणिति "प्राण एव प्रज्ञात्माऽजरः" इत्यादिब्रह्मधर्मेण चैकस्यैव यावत्, ब्रह्मण उपासनायास्त्रेविध्यादन्यत्र "मनोमयः प्राणशारीरो भा-रूपः '' इत्यादे। उपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनाया आश्रितत्वादि-हापि तद्योगादिति यथाश्रुतमव, न तु प्रसङ्गराब्दाध्याहार इत्यर्थः। पूर्वं प्राणस्यैकमुपासनं, अपरं जीवस्य, अपरं ब्रह्मण इत्युपासनात्रेविध्येन वाक्यमेदप्रसङ्गो दूषणमुक्तं पूर्वपक्षिणं प्रति । इह तु ब्रह्मण एकस्यै-वापासनात्रयविशिष्टस्य विधानान्न वाक्यमेद इति भावः । यद्यपीदं 26 CHA.—Vol. III

जीववाक्येऽपि ब्रह्मछिङ्गं न विरुद्धमिति वैपरीत्यप्रसङ्गात् ॥

केचितु—चिद्विशिष्टत्वेन अचिद्विशिष्टत्वेन स्वरूपेण चेत्युपा-सायाः त्रैविध्यम् । न च वाक्यभेदः, "तं मामायुरमृतमित्युपास्व" इत्येकस्मिन्नेव वाक्ये 'मां' इति जीवविशिष्टायाः 'आयुः' इति प्राणविशिष्टायाः, 'अमृतं' इति स्वेन रूपेण चोपासनाया विधा-

प्रकाशः

मतं भामत्यामेव वाक्यभेदशसङ्गेन दूषितं, तथाऽपि प्रबलदोषकथ-नायैतदुपन्यासः । जीवोति । बुद्धचविच्लन्नस्यैव जीवत्वादिति भावः ।

केचित्विति । प्रसङ्गराब्दानध्याहारेण भोकुनीवशरीरकत्वरूप-चिद्विशिष्टत्वानुसन्धानाय, भोग्यभोगकरणभूतप्राणशरीरकत्वरूपाचि-द्विशिष्ठत्वानुसन्धानाय, स्वरूपेण चिदचिद्धक्षणद्वारमन्तरेण गुण-विशिष्टानुसन्धानाय चेति त्रिविधोपासनाय जीवलिङ्गानामत्रो-पदेशात्। एवं त्रिविधानुसन्धानस्य "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "विज्ञानं चाविज्ञानं च" इत्यादिषु प्रकरणान्तेरष्वप्याश्रितत्वात् इहापि त्रिविधानुसन्धानस्य युक्तत्वादित्यर्थे इत्याहुरित्यर्थः । श्रुतप्र-काशोक्तं समाधानमाह-तं मामिति । यत्र जीवविशेषाणामचतनवि-शेषाणां परमात्मासाधरणधर्मयोगः, तत्र चिदचिद्विशेषान्तरात्मत्वानु-सन्धानं प्रतिपिपाद्यिषितामिति भावः । अत्र "शरीरं परिगृ-ह्योत्थापयति" इति प्राणिलङ्कानिबीहायाचिद्विशिष्टत्वेनानुसन्धानं य-दुक्तं, तद्युक्तं, प्राणस्य चेतनत्वात् । तथा च द्वैविध्यमेवोपासनस्य न

नादित्याहुः । तन्न, "तान् वरिष्ठः प्राण उवाच" "य एवायं मुख्यः प्राणः" "अपहतपाप्मा ह्यषः" इत्यादिश्रुत्या मुख्य-प्राणस्य चेतनत्वात् तिञ्जङ्गिनिर्वाहाय अचिद्विशिष्टोपासनोक्तचयोगात् ॥

प्रकाशः

त्रैविध्यमिति भावेन दूषयति—तन्नोति । अपहतेति । नहाचेतनस्य पापप्रसक्तिरस्तीति भावः । उपलक्षणमेतत्, 'आश्रितत्वात् ' इत्यस्य 'इह' इत्येननान्वयोपपत्तावन्यत्रेत्यध्याहारायाग इत्याद्यपि ध्येयम् ।

एतेन यत्केन चित्प्रलिपितं—"प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतिमित्युपास्व" इत्यत्रेन्द्रवाक्ये उपासनाकर्मत्वेनेन्द्रशब्दिनिर्दृष्टः किमिन्द्र उत शिव इति सन्देहे, वृष्टिद्वारा सकलरक्षकत्वरूपप्राणत्वस्य "इन्द्रो राजा जगतो य ईशे" इति श्रुत्या परमैश्वर्येण सर्वोपास्य-त्वस्य च सम्भवाज्ञीवलिङ्गानां च जीवविशेषेन्द्र एव पर्यवसानात् प्राणिलङ्गे सत्यपि प्राणस्येन्द्रविशेषणत्वप्रतीतेः जीववायुपक्षयोरनु-त्थानादिन्द्र एविति प्राप्ते, अजरामृतत्वादिलिङ्गानामनुगमादुपसंहारेऽवग-माच्छिव एवेति सिद्धान्त इति । उक्तं च—

प्राणोऽस्मीत्युक्त इन्द्रः स हि जगद्खिलं प्राणयत्यम्बुवँषैः इन्द्रो राजेत्यनेकश्चितिमतमहिमा स्यादुपास्यश्च मुक्तचै । मैवं क्षुण्णः स मृज्यस्तमजरमसृतं शक्नुमो नैव वक्तुं तस्मात्तं मामुपास्वेत्यखिलपरिवृद्धे योज्यतां शास्त्रदृष्टचा ॥

प्रकाशः

इति, तन्निरस्तं, इन्द्र इत्येत्र पूर्वपक्षे सित सूत्रे " जीवमुख्यप्राणिल-ङ्गात्" इति राङ्काऽयोगात्। तत्र जीवादिराब्दस्य तदिरोषेन्द्रः परत्वे च वक्तुरात्मापदेशस्यापीन्द्रलिङ्गस्य अनेनैव सङ्ग्रहसम्भवेन "न वक्तुः" इति पृथक् शङ्काऽयोगात् । प्राणस्येनद्रविशेषणत्वेना-प्राधान्ये सूत्रे धर्मिनिर्देशाय प्राणपदप्रयोगायोगाच । प्राणतस्य विष्णावेव प्राणाधिकरणे साधितत्वाच । असृतत्वादेः " त्रिपादस्या-मृतं दिवि '' इत्यादौ विष्णुधर्मत्वस्योक्तत्वाच । शिवस्यापि '' रुद्रस्य शिर उत्पिषेष'' इत्यादेरमृतत्वाद्ययोगाच । यदपि—'' नवक्तुः'' इत्यादीनां रामानुजरीत्याऽर्थकथनं, तदपि तदूषणेनैव निरस्तम् । यचोक्तं शि-वार्कमिणिदीपियां — ऐतरेये "प्राणोऽ वा अहमस्मृचषे" इत्यत्र ''प्राणः सर्वाणि भ्तानि'' इत्यादिना ुसार्वात्मचस्य ब्र-ह्याछिङ्गस्य सत्त्वेन प्राणस्य ब्रह्मत्वं निश्चितमिति तत्र न सन्देहः। "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा" इत्यत्र तु त्वाष्ट्रवधादीन्द्रलिङ्गात् "शरीरं परिगृद्य'' इत्यादिप्राणलिङ्गाच वैषम्यमिति, मूर्खप्रलिपतमेतत्, त-त्रेवात्रापि भूयसां ब्रह्मलिङ्गानां सत्त्वात् । तत्र ब्रह्मत्वस्यात्रत्यन्यायं विनाऽन्येनासिद्धेः । इन्द्रादिलिङ्गानां निरवकाशानां भूयसां दारी-तत्वाच । तस्यैवादाहरणे सूत्रोक्तत्रयकोटिकपूर्वपक्षसंभवेन सूत्रस्य सामझस्यस्योक्तलाच । संशयबीजस्य टीकायामेवोक्तलाचेति ॥

टीकाक्षरार्थस्तु—ननु "एतद्ध सम वै तदिद्वानाह हिरण्यदन्वेदः "
इति हिरण्यदन्वेदवत् महिदासोऽपि ऋषित्वेनोच्यतामित्यत आह—
नाहि महिदासोऽपि म्रानितयेवोच्यते वैयध्यादिति । अस्या
उपनिषदः ऐतरेयसञ्ज्ञयेव इतरापुत्रस्य महिदासस्य ऋषित्वसिद्धचा
तद्गुक्तिनैष्फल्यादित्यर्थः । यद्वा—ऋषिमात्रत्वे महिदासस्य "इतःप्रदाना ह्येत इतस्सम्भृताः" इत्यादिना देवतापद्मप्रदातृत्वं तत्पोषकत्वमित्यादीनां उपास्यब्रह्मधर्माणामुक्तेनेष्फल्यादित्यर्थः । यद्वा—महिदासस्य मुनित्वनाप्युक्तिरिष्टा, मुनित्वेनैवोक्तिः न तु ब्रह्मतयेति तु
न युक्तम्, "इतःप्रदाना ह्येत इतस्सम्भृताः" इत्यादीनां ब्रह्मधर्मवाचिनां विरुद्धार्थत्वादित्यर्थः ॥

प्रकाश:

अधिकर गान्ते टीकायां "न हि महिदासो मुनितयैवोच्यते, वैयधर्मादेव" इत्येतद्वाक्ये वैयथर्चादित्ययुक्तम्, ऋषिज्ञानार्थत्वादित्यतोऽवतार्यार्थमाह—निवति । ऋषित्वेति । ऋषिज्ञानस्यान्यथासिद्धेरित्यर्थः । 'वैयथर्चात्' इस्रत्र प्रतियोगिनमध्याद्वसार्थान्तरमाह—
यद्वेति । इतः प्रदानं येषान्त इति पददातृत्वं, 'सम्भृताः' इति पोषकत्वमिति ध्येयम् । 'उपास्यानां' ब्रह्मधर्माणामित्यर्थः । विशब्दस्य
विरुद्धार्थत्वं मत्वाऽन्यथा योजयति—यद्वेति । शिष्ठं सुगममिति भावः ।

अत्र चाद्या पञ्चाधिकरणी समन्वयिविशेषाप्रतिपादकत्वाद्ध्यायपादबिहिभूता तदुपोद्धातत्वेनैका पेटिका । तत्राप्याद्यं शास्त्रभात्रोपोद्धातरूपम् । इतरा चतुरिधकरणी तु शास्त्रान्तर्गताऽपि अध्यायोपोद्धातरूपा । आनन्दमयाधिकरणमारभ्यापादपरिसमाप्ति समन्वयपरत्वेन एका महापेटिका । तत्राप्यानन्दमयान्तराधिकरणे बहुविषयकपूर्वपक्षयुक्तत्वेन, अन्तरादिचतुरिधकरणी तु साक्षादानन्दमयाक्षेपकपूर्वपक्षयुक्तत्वेन, तत्राप्याकशादित्रयमन्तरिधकणन्यायातिदेशकरवेन
भूतेप्रसिद्धनामाविषयकरवेन चैकाऽवान्तरपेटिकेत्याद्यूह्यम् ॥

प्रकाश:

एतत्पादीयद्वादशाधिकरणानां प्रमेयस्य मुझानाय पेटिकासङ्गतिमाह—अत्रेति । समन्वयसूत्रे सामान्यतः प्रतिपादनात् 'विशेष' इत्युक्तम् । समन्वयाप्रतिपादने किमर्थमत्र निवेश इत्यत
उक्तं—उपोद्धातत्वेनिति । एतच्चेक्षत्यधिकरणे स्पष्टम् । तत्राप्याद्यमिति । यथा चैतत् तथोक्तं जिज्ञासाधिकरणे । युक्तत्वेनेति । 'एका
ऽवान्तरपेटिका' इस्रन्वयः । आदिपदेन च्छन्दःप्राणाधिकरणयोः बहुश्रुतिछिङ्गविषयत्वेन वा ज्योतिःप्राणद्वाराऽऽनन्दमयाक्षेपकत्वेन वा अन्यत्रप्रसिद्धश्रुतिछिङ्गोत्कितिनस्य प्रयोजनोक्तिपरत्वेन वैका पेटिका ।
एवमुक्तरपोदेष्विप ध्येयमिति भावः ।

शब्दास्सामान्याधिदैवाधिभूताध्यात्मगोचराः । समूक्ता अधिवेदस्थास्सलिङ्गाश्रात्र चिन्तिताः ॥

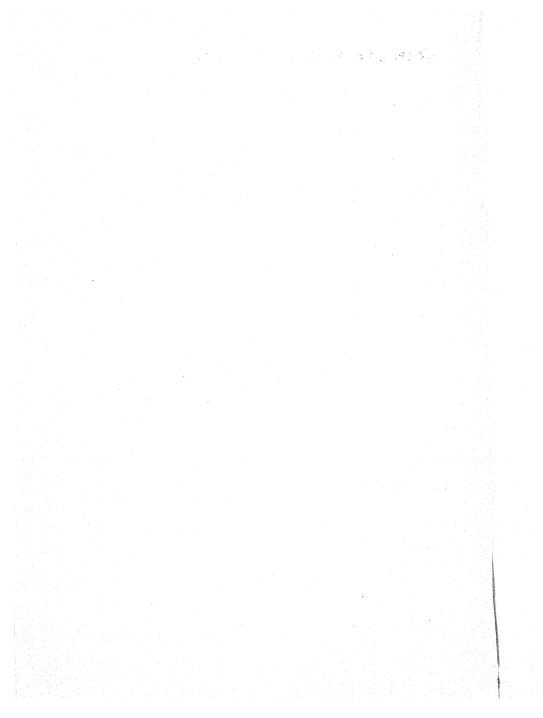
अस्मिश्च पादे "आनन्दमयः" इत्यत्र सामान्यशब्दाः, "अन्तः" इत्यत्र अधिदैवगताः, "आकाशः" इत्यत्र अधिभूतगताः, "अत एव प्राणः" इत्यत्र अध्यात्मगताः, "ज्योतिः" इत्यत्र सूक्तसिताः, "छन्दः" इत्यत्र अधिवेदगताः, "प्राणस्तथा" इत्यत्र छिङ्गसहिताः शब्दा विचारिता इति ॥

इति श्रीब्रह्मण्यतिर्थेपूज्यपादानां शिष्येण श्रीव्यासयितना विरचितायां श्रीमद्भाष्यटीकाविवृतौ तात्पर्यचिनद्रकायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः

प्रकाशः

सप्तानामप्यधिकरणानां विषयोपाधीन् सङ्गृह्य विशदयित—शब्दा इति । गुणिसामान्यवाचका इस्रथः । लिङ्गिति । पूर्वपक्षप्रापकाने-कलिङ्गसहिता इत्यर्थः । शब्दा इति । नामात्मका विष्णौ समन्विता इत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रसुधीन्द्रगुरुपाद्शिष्य-राघवेन्द्रयतिकृते चिन्द्रकाप्रकाशे प्रथमाध्या-यस्य प्रथमः पादः

आम्

श्रीहयत्रीवाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः.

अथ टीका-चन्द्रिका-प्रकाशसमेते श्रीम-इह्मसूत्रभाष्ये प्रथमाध्याये द्वितीयःपादः.

-- अथ सर्वगतत्वाधिकरणम् ---

लिङ्गात्मकानां शब्दानां विष्णौ प्रवृत्तिं दर्शयत्यास्मिन् पादे प्राधान्येन । "ब्रह्म ततमम्" इति सर्वगतत्वम्रुक्तं विष्णोः।

तत्त्वप्रकाशिका

एतत्पादप्रतिपाद्यं दर्शयति—छिङ्गिति। छिङ्गात्मकानामिति। धर्मविशिष्टधर्मिवाचिनामित्यर्थः। 'अन्यत्र प्रसिद्धानां' इति संयोज्यम्।
वैश्वानराधिकराणे नामसमन्वयसिद्धेः 'प्राधान्येन' इत्युक्तम्।
अत्र लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धाऽऽदित्यश्रुतिसहपिठतसर्वगतत्विङ्गात्मकशाब्दस्य परब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिसङ्गितः। श्रुत्यादिसङ्गितं विषयसंशयो च सूचयति—ब्रह्मिति। "ब्रह्म ततमं"
इति विष्णोास्सर्वगतत्वमुक्तम्। तदेवैतरेयके "एतं ह्मेव बहुचा महत्युक्ये मीमांसन्त एतमप्रावध्वर्यवः एतं महाव्रते छन्दोगा एतमस्यामेतं दिव्येतं वायावेतमाकाश एतमप्स्वेतमोषधीप्वेतं वनस्पितिष्वेतं
चनद्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मत्याचक्षते" इत्याप्रायते। तद्यदि विष्णोरन्यस्य स्यात्, तर्हि प्राचीनप्राणोऽप्यन्य
Сस्तः—Vol. III.

तच "तस्यैतस्यासावादित्यो रसः" इत्यादिना आदित्यस्य पतीयते । अतोऽत्रवीत्—

ओम् सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ओम् ॥ ९ ॥ "स यथायमशरीरः प्रज्ञात्मा" इत्यादिना

तत्त्वप्रकाशिका

एव स्थादेकप्रकरणत्वात् । अतो ऽवद्यं विचार्यं भवति । तत्सर्वे-गतत्वं विषयः । विष्णोरन्यस्य वेति सन्देहः । "ब्रह्म ततमं" इत्युक्तिरादित्यश्रुतिश्च सन्देहवीजिमिति भावः । तत्र सयुक्तिकं पूर्वप-क्षयति—तचेति । तत्सर्वगतत्वमादित्यस्यैव भवेत्, " तस्यैतस्यासावा-दिल्यो रसः, यश्रासावादित्यः तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति '' इत्यादिबह्वादित्यश्चतेः । ''मूर्य आत्मा जगतः '' इति सौरमन्त्रोदाहरणाच । 'एतमस्यां' इति क्षित्यादिषूक्ताऽडिदिसेऽ-स्यानुक्तत्विङ्गाच । अन्यथा 'एतमादित्ये' इत्युक्तिस्स्यात्, स-जातीयचन्द्रादावुदितत्वात् । अत एव न श्रुतेरन्तर्यामिविषयत्वं युज्यते । सर्वजीवानां वा एतत्सर्वगतत्वमुच्यते, "चक्षुर्मयः श्रोत्रम-यरछन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा'' इति ताङ्किङ्गश्रव-णात् । न च तिञ्जक्तमन्तर्यामिविषयम्, तस्यापरच्छित्रत्वेन "सर्वेषु भूतेषु " इत्युक्तारुपौकस्वायोगात् । चक्षुर्मयत्वाद्ययोगाच । अतो विष्णवन्यस्यैव सर्वगतत्वादन्यस्यैव प्राणत्वमानन्दमयत्वं चेति भावः। सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्य व्याच्छे अत इति । "स यश्रायं"

सर्वत्रोच्यमानो नारायण एव, "तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्" "परमं यो महद्रुह्म"

वासुदेवात्परः को नु ब्रह्मशब्दोदितो भवेत् । स हि सर्वगुणैः पूर्णः तदन्ये तूपचारतः ॥ इति तस्मिन्नेव प्रसिद्ध ब्रह्मशब्दोपदेशात् ॥ १ ॥

ओम् विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ओम् ॥ २ ॥

"स योऽतोश्रतः" इसादि।

तत्त्वप्रकाशिका

इत्यादिना वाक्येन 'सर्वत्र' प्रथिव्यादिषूच्यमानो नारायण एव, "एतमेव ब्रह्मत्याक्षते" इति सर्वगते ब्रह्मशब्दोपदेशात्। ब्रह्म-शब्दस्य च श्रुत्यादौ नारायण एव प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः-

यच किश्व जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वे व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ इति । अत्र "स यश्चायं" इति वाक्योदहरणं पूर्वं विष-यवाक्यस्यानुदाहतलात्कतमशरित्वयुक्तिसूचनार्थं च । नहि नाराय-णेतरचेतनानां स्वतोऽशरीरता सम्भवति ॥ १ ॥

युक्तचन्तरेण विष्णोरेवात्रोक्त सर्वगतत्वं प्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्य तदुपात्तश्रातिमेवोदाहराति-विविक्षितेति । "स योऽतोऽश्रुतोऽगतो-इमतो इनतो इन्छो इविज्ञातो इना दिष्टः श्रोता मन्ता द्रष्टा देखा

स हि "न ते विष्णो जायमानो न जातो देव" इत्यादि-नाऽश्चतत्वादिगुणकः। "स सविता स वायुः स इन्द्रः सोऽश्चतः सोऽदृष्टो यो हरिर्यः परमो यो विष्णुर्योऽनन्तः" इत्यादि चतु-वैदिशिखायाम्॥ २॥

न चादिसशब्दाचक्षर्भयत्वादेश्च जीव इति वाच्यम्, ओम् अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ओम् ॥ ३॥ एकस्य सर्वशरीरस्थत्वानुपपत्तेरेव ॥ ३॥

तत्त्वप्रकाशिका

घोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां भूतनामन्तरपुरुषः " इति सर्वगते अश्रुतत्वादिगुणश्रवणात्, तेषां च विष्णोरेव योग्यत्वेन तस्मिन्ने- वोपपत्तेरन्यत्रानुपपत्तेश्च विष्णुरेवायं सर्वगत इति भावः । 'विविक्ताः' इति वक्तुं योग्याः । नन्वेतद्गुणानां कृतो विष्णुनिष्ठत्व- मित्यत आह — स हीति । ते महिन्नः परमन्तं कोऽपि श्रोत्रादिन ना नापेत्यर्थः । अत्र मुखतोऽश्रुतत्वादिकं विष्णोर्ने श्रूयत इत्य- तः स्पष्टश्रुतिं चाह—स इति । अत्रातत्वस्यादिमत्वेऽपि तस्य सर्वगतत्वानितिरिक्तत्वेन साध्यत्वादश्रुतत्वादीनामेव श्रहणम् ॥ २ ॥

ननु यथा ब्रह्मशब्दादश्रुतत्वादिलिङ्गेश्च विष्णुः सर्वगत इत्युच्य-ते, तथा आदित्यशब्दात्सर्वजीवलिङ्गाच आदित्यः सर्वजीवा वा कि न स्युरित्यत आह—न चेति । 'जीवस्सर्वगतः' इति शेषः । तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां सूत्रमुपन्यस्य प्रतिज्ञांशस्य सम्बन्धभाष्ये-णैव व्याख्यतत्वादेत्वंशमेव व्याचष्टे—अनुपपत्तेरिति । भवेदन्य-

ओम् कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ओम् ॥ ४ ॥ "आत्मानं परस्मै शंसति" इत्यादि ॥ ४ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

स्य सर्वगतत्वं, यद्यन्यस्मिन्नुपपद्येत । न चोपपद्यते । तथाहि— कि मिलितसर्वजीवानां सर्वगतत्वं उत प्रत्येकमुच्यते । नाद्यः, तत्कथनवैयथर्चात्, स्वस्वदेहस्थितिमात्रस्य सिद्धत्वात् । न द्विती-यः, सर्वशारिगतसुखदुःखादिप्राप्त्येकस्य सर्वशारिस्थत्वानुपपत्तेः । अतोऽन्यप्रापकसद्भावेऽापे तस्य सर्वगतत्वानुपपत्तेरेव न जीवोऽयं सर्वगत इत्याशयः । तुशब्द एवार्थः । न च वाच्यं स्वकर्मनिर्मितमेवा-स्य मोगायतनमिति न भोगाव्यवस्था ब्रीह्यादिगतजीवान्तरवदिति, अनादितः सर्वेषां सर्वशरिरस्थत्वं कर्ममेदस्यापि साधिरातुमशक्यत्वात् । न चाऽऽदित्यस्यास्तु सर्वशरिरस्थत्वं, भवदभ्युपगमादिति वाच्यम्, तस्यापि ब्रह्मादिसर्वशरिरस्थत्वानुपपत्तेः ॥ ३ ॥

युक्त्यन्तरेण जीवस्यात्रोक्तसर्वगतत्वं पराकुर्वत्सूत्रं पठित्वा त-दुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति—कर्मेति । अत्रोक्तसर्वगतस्य 'आत्मानं ' इति कर्मत्वेन व्यपदेशाज्जीवस्य च 'शंसिति ' इति कर्तृत्वेन व्यपदेशादेकस्यां क्रियायां कर्मकर्त्रोरुत्सर्गतो भिन्नत्वनियमादत्र चापवादकारणाभावाच नायं सर्वगतः शारीर इति भावः। न चै-कस्सर्वगतो जीवस्सर्वगतं जीवान्तरं शंसतीति योज्यम्, सर्वगतत-या सर्वजीवाग्रहणापातात्। तथा प्रतीत्यभावेन क्षिष्टकरूपनत्वाच। आदिपदेन "आत्मानं वेद " इत्यस्य ग्रहणम्॥ ॥ ॥

ओम् शब्दविशेषात् ओम् ॥ ५ ॥

"एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते" इति । न हि जीवमेव ब्रह्मेत्याच-क्षते । "एष उ एव ब्रह्मेष उ एवात्मेष उ एव सवितेष उ एवेन्द्र एष उ एव हरिहरति परः परानन्दः" इति चेन्द्रयुम्नशा-खायाम् ॥ ५ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

यदुक्तं ब्रह्मशब्दाद्विष्णुरेव सर्वगत इति, तद्युक्तम्, ब्रह्म-राब्दस्य जीवेष्वपि सम्भवात् । न चासौ जीवेऽमुख्य इति तद्रग्रहः, अमुख्यार्थस्यापि चक्षुर्भयत्वादिवाघेन ग्रहणापपत्तेः। न चाश्रुतत्वादिगुणानुपपत्तिः, "श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् " इति जीवस्याप्यश्रुतत्वादिश्रवणात् । न च "अनुपपत्तेः" इत्यु-क्तदोषः, विष्णावि तस्य साम्यात् । न च "कर्मकर्तृव्यपदे-शाच " इत्यभिहितदोषप्राप्तिः, चक्षुर्भयत्वादिवाधकेनैकस्येव कर्म-कर्तृत्वोपपत्तेरित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य तदुपात्तश्रातिमेवोदाहरति— शब्देति । नानेन ब्रह्मशब्देन जीव उच्यते, ब्रह्मशब्दस्य " एतमेव" इत्यवधारणाख्यिवशेषवत्त्वादित्यर्थः । ब्रह्मशब्दस्य सावधारणत्वेऽपि कुतो न जीवे वृत्तिरित्यत आह—न हीति । सावधारणब्रह्मशब्द-वाच्यत्वे मुख्यब्रह्मत्वं स्यात् । न च तज्जीवस्थापपद्यत इति भावः । विष्णावपि सावधारणब्रह्मशब्दश्रुतिः कुत इत्यत आह— एष इति॥ ९॥

ओम् स्मृतेश्व ओम् ॥ ६ ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । गामाविदय च भूतानि घारयाम्यहमाजसा ॥ इत्यादि । न चाप्रामाणिकं कल्प्यम् ॥ ६ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

स्मृतिसमाख्ययाऽपि विष्णोरत्रोक्तसर्वगतत्वं साधयतसूत्रं पठि-त्वा तां स्मृतिमुदाहरति—स्मृतेश्चेति । न च वाच्यं स्मृतेरिप स्ववचनत्वेन कथं विप्रतिपन्नं प्रति सूत्रकारस्तामुपादत्त इति, तस्याः परोक्तानुवाद्रऋपत्वात् ॥ एवं सूत्राणि व्याख्याय परक-तापव्याख्यां प्रत्याख्याति—न चेति । ईश्वर एव मनोमयत्वादि-गुणा न जीव इति प्रतिपादिते, जीवेश्वरयोरैक्यात् कथमेत-दित्याराङ्कच केन चिदुक्तम्-नायं पारमार्थिको भेदः, किन्त्वत्र मिथ्याभूत एव सूत्रकता विवक्षित इति । तद्भेदस्य मिथ्यात्वं न कल्प्यम्, भेद्मिथ्यात्वे मानाभावादित्यर्थः। जीवेश्वभेदो मिथ्या भेदत्वात् चन्द्रभेदवत् इत्यनुमानं मानमितिचेन्न, मिथ्येत्यस्यास त्त्वाभिप्रायेऽपासिद्धान्तात् । अनिर्वाच्यत्वाभिप्राये अप्रासिद्धविशेष-णत्वात् । सन्वाभावसाधने तत एवासन्वापत्तेः । बाध्यत्वसाधनेऽ-प्यन्यथाज्ञातस्य सम्यग्ज्ञातत्वं चेद्वाध्यत्वं, तत्सिद्धसाधनम् । त्रि-काले स्वरूपिनषेधविषयत्वं चेद्सन्वापितः । प्रतीतस्येति चेदस-दपरोक्षतया प्रतीयते, वाच्यत्वादित्यसतोऽपि प्रतीतिसिद्धः । भेदा-

ओम् अभकोकत्स्वात्तद्वयपदेशाच नेति चेत्र निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ओम् ॥ ७ ॥

"सर्वेषु भूतेषु" इत्यल्पौकस्त्वात् चक्षुर्भयत्वादिना जीवन्यपः

तत्त्वप्रकाशिका

भावे भेद्रत्वसामन्यस्याप्यसिद्धश्च, व्यक्तचभावेन सामान्यायोगात् । भेद्रत्वहेतोरिवद्यानिवृत्तिरूपमोक्षात्मभेदे व्यभिचाराच्च । न चासा-विष भेदो मिथ्येति युक्तम्, मोक्षनिवृत्त्यापातात् । मिथ्याभूतस्या-प्यनिवर्त्यत्वे प्रकृतभेद्स्यापि तथात्वं नानिष्टम् । न चात्ममोक्ष-योभेद्राभावः, आत्मनोऽनादिनित्यतया तद्भिन्नमोक्षस्य ज्ञानसाध्या-विद्यानिवृत्तिरूपत्वानुपपत्तेः । "द्वा सुपर्णा " इत्यादिश्रुतिविरोधा-च्च । अन्यतरचन्द्रस्यैवाऽऽरोपितत्वेनारोपितानारोपितभेदस्य सत्यत्वाच्च । अतो न भेदिमथ्यात्वे मानिस्यलम् ॥ ६॥

उक्तार्थमाक्षिप्य समाद्यत्सूत्रं पठित्वाऽऽक्षेपांशं तावद्वचाचछे— अभेकेति । यदुक्तं सर्वत्रोच्यमानो नारायण एवेति, तद-युक्तम्, यथा खलु जीवप्रापकसङ्गावेऽप्यनुपपच्या तस्य सर्वगत-त्वाभावः, तथेश्वरप्रापकसङ्गावेऽपि, बाधकसङ्गावात्, "सर्वेषु भूतेषु" इत्यस्यालपस्थानस्थितिकथनात् । चक्षुर्भयत्वादिरूपेण जीवलिङ्गकथ-नाच । आदित्यश्चतेश्च । न ह्यपिरिच्छित्रस्य सर्वजीवधर्मरहितस्य भगवतोऽभेकोकस्त्वादिकथनं युज्यते । अतः पक्षद्वयेऽपि समसा-धकवाधके न विष्णुरेवायं सर्वगत इति पक्षपातो युक्त इति भावः। देशाच नेति चेत् न, अभेकौकस्त्वेन चक्षुर्मयत्वादिरूपेण च तस्यैव विष्णोर्निचाय्यत्वात् । सर्वगतत्वेऽप्यल्पोकस्त्वं च युज्यते व्योमवत् ।

सर्वेन्द्रियमयो विष्णुः सर्वेशाणिषु च स्थितः। सर्वनामाभिधेयश्च सर्ववेदोदितश्च सः ॥ इति स्कान्दे ॥ ७ ॥

तत्त्रयकाशिका

परिहारांशं व्याचष्टे-नेति । न पश्चद्वयस्यापि साम्येन विष्णो-स्पर्वगतत्वाभाव इति युक्तम्, बाधकाभावात् । तथा हि-कि-मपरिच्छिन्नादिरूपस्याभेकौकस्वादिकथनमत्रयोजनमयुक्तं वा । आदां दूषयति - अभेकेति । अपरिच्छित्रस्य जीवविलक्षणस्यापि हरेरर्भ-कौकस्तेन चक्षुर्मयत्वादिरूपेण चोपास्यत्वात्र तदुक्तिव्यंथीति भावः! द्वितीयेऽपि सर्वगतस्याल्पीकस्त्वं तावन्नायुक्तमित्याह—सर्वगतत्वेऽ-पीति । नापि जीवविलक्षणस्य चक्षुमेयत्वाद्ययुक्तम्, "सर्वेन्द्रिय-मयः '' इति स्मृत्या सर्वेत्राणिगतेन्द्रियस्वामित्वेन चक्षुमैयत्वादेरु-क्तत्वादित्याश्येनाह—सर्वेति । " सर्वनामाभिधेयश्र " इत्येनेनैवा-SSदित्यशब्दस्येश्वर्वाचित्वं चोक्तं भवति । न चाSSदित्यनुक्तिवि-रोघः, " सर्वप्राणिषु च स्थितः । सर्वनामाभिष्येयः " इति स्पृत्या-SSदित्यादिगतस्यैवाऽऽदित्यादिनामवत्त्वोक्तेः ॥ ७ ॥

पुनरुक्तमाक्षिप्य समाद्धत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशं तावद्वचाचछे— सम्भोगेति । यदुक्तमेकस्य सर्वशरीरस्थतः सर्वसमानभोगनानेरयु-CHA.—VOL. III.

ओम् सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ओम्॥८॥

जीवपरयोरेकशरीरस्थत्वे समानभोगपाप्तिरिति चेत् न, सा-मर्थ्यवैशेष्यात् । उक्तं च गारुडे—

सर्वज्ञालपज्ञताभेदात्सर्वशक्त्यलपशक्तितः ।
स्वातन्त्रचपारतन्त्रचाभ्यां सम्भोगो नेशजीवयोः ॥
इति च ॥ ८ ॥

तत्त्वप्रकाशिकां

क्तमिति, तदीश्वरपक्षेऽपि सममेव, जीवपरयोरेकशारीरस्थत्वे परस्यापि जीवसमानभोगप्राप्तेः । न हि दह्यमानगेहगतयोरन्यतरस्यैव दाह इति युक्तम् । तथा चेश्वरपक्षस्यापि दोषित्वान्नायं सर्वगत भावः । परिहारांशं व्याचष्टे - नेति । न जीवेशयोरेकशरीरः स्थत्वेऽपि समानभोगप्राप्तिः, ईश्वरस्य तदप्राप्तौ जीवादपि साम थर्चवैशेष्यात, अग्निस्तम्मनवतो दाहाभाववदिति भावः । किं तत्सामथर्चवैशाष्यं, देन समानभागाप्राप्तिरित्यत आह—उक्तमिति। प्राप्तपरिहाराय सत्यपि सामथर्चे प्राप्तिस्तु भवत्येव । साऽपि भगव-ति न सम्भवति, तस्य सार्वज्ञचेनैप्यत्परिहारसम्भवादिति भावेन सार्वज्ञचोक्तिः । एवमीश्वरपक्षे विरोधाभावात्, यद्ध्याञ्दस्यामुख्याार्थ-अहणं, अश्वतत्वादीनां भाक्तत्वकरूपनं, तत्सर्वमिष, परास्तं भवति । तस्माज्जीवप्रापकाणां सावकाशत्वेनासाधकत्वात् , बाधकसद्भावाच न जीवः सर्वगतः, ।कं नाम बाधकाभावात्साधकसद्भावाच विष्णुरेवेति प्रागुक्तप्राण अनन्द्रमयश्च स एवेति सिद्धम् ॥ ८ ॥

॥ श्रीवेद्व्यासाय नमः॥

यैर्लिङ्गेस्साधितः पूर्वं नाम्नां विष्णो समन्वयः । तेषामिहोच्यते लिङ्गजातीयानां समन्वयः ॥

प्रकाश:

टीकायां पादसङ्गत्यनुक्तेस्तामन्यत्रे।कां दर्शयन् पूर्वपादार्थानुवाद-पूर्वकमेतत्पादार्थमाह--यैरिति । 'तेषां' लिङ्गानां 'इह' द्विती-यपारे समन्वय उच्यत इत्ययुक्तं, समुद्रशायित्वादिलिङ्गानामिह स-मन्वयानुक्तेरित्यत आह—छिङ्गेति । प्रागुक्तलिङ्गजातीयानामित्यर्थः। जातीयत्वं च तिञ्जिङ्गोपतवाक्यगततयेकवाक्यगतत्वेनेति ध्येयम्। यद्वा—नामसमन्वयहेतुतयाऽभिमतत्वादिना तिञ्जङ्गातीयत्वम् । एतदुक्तं भवति -- सर्वेश्रुतिगतान्यन्यत्रप्रसिद्धनामानि सर्वाण्यपि तत्र तत्र स्थितैः सवैछिङ्गैभगवन्निष्ठानीति प्राक्साधिते सति, तत्रासन्दिग्धालिङ्गप्रहाणेनेतरेषां समन्वयोऽत्रोच्यत इति । एतेनैत-न्निरस्तं, कथं लिङ्गसमन्वयः, किं लिङ्गान्तरेणोत नाम्ना । नाद्यः, समन्वीयमानत्वेन सन्दिग्धत्वात् । न द्वितीयः, अन्योन्याश्रयापत्तेः, सिद्धे नामसमन्वये तेन लिङ्गसमन्वयः, लिङ्गसमन्वये च सिद्धे तेन नाम-समन्वयासिद्धिरिति, असन्दिग्धभगवन्नामिलङ्गादिभिस्सान्दिग्धलिङ्गसम-न्वयोक्तेः । एतेन लिङ्गसमन्वयस्य प्रागुक्तनामसमन्त्रयहेतुत्वेन वा तस्मिन् सत्येवास्योत्थानेन तत्कार्यत्वेन वा हेतुहेतुमद्भावसङ्गति-

तदुक्तमनुव्याख्याने---

इत्यन्यत्रप्रसिद्धोरुराब्दर।शेरशेषतः । ज्ञात समन्वये विष्णो िलङ्गेरीष समन्वयः ॥ १ ॥ तेषामन्यगतत्वे तु न स्यात्सम्यक् समन्वयः। इत्येवाशेषालिङ्गानां ब्रह्मण्येव समन्वयम् ॥ इति ॥

॥ ओम् सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ओम् ॥

प्रकाश

रित्युक्तं भवति । तद्कामिति । तृतीयाध्यायतृतीयपादे इत्यर्थः । 'ज्ञात' प्रथमपादेनेत्यर्थः । 'लिङ्गैः' इति प्रायिकत्वाभिप्रायेण, ब्रह्मश्रुत्यादिनाऽप्यानन्दमयादेः समन्वयोक्तेः। 'एष समन्वयः' नामसमन्वयः । अन्यत्रप्रसिद्धारोषिङ्कानां समन्वयं, "आहोभयगत-त्वं च " ईत्युत्तरवाक्यगतेन 'आह' इत्यनेन द्वितीयान्तस्यान्वयः॥

ओम् सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ओम्।। नन्वत्र टीकायामादित्यश्रुत्या सर्वेगतत्वलिङ्गस्यान्यत्र प्रसिद्धिरुक्ता । सा न युक्तेव, तथा हि-अत्र सर्वेगतत्वं नाम सर्वहृदयगुहास्थत्वं, यद्वस्यति " सर्वभूताशयस्थितः ! इति । तथा च तादशं ''यो वेद निहितं गुहायां '' "निहितं गुहासु" "ब्रह्मपुरे होष व्योमचात्मा सम्प्रतिष्ठितः" इत्यादौ विष्णाविष सिद्धमिति प्रक्रमस्थादित्यश्रुतिसमाख्याम्यां उभयत्र प्रसि-द्धिरेव लिङ्गस्य स्यात्, नान्यत्र प्रसिद्धिः, यथा भूमाधिकरणे

यदापि पूर्वपादान्त्यस्य उत्तरपादाद्यस्य च अधिकरणस्य ना-वान्तरसङ्गत्येपेक्षा, तथाऽपि इह तस्यास्सम्भवात् फलस्यावश्यवक्त-प्रकाश:

'' प्राणो वा आशाया भूयान् '' इत्युपक्रमस्थप्राणश्रुत्या, '' विष्णु-र्वात देवेम्यो भूयान् '' इति समाख्यया च भूमत्वस्य प्राण-विष्णूभयसाधारण्यं तद्घदिति चेन्न, वैषम्यात् । तत्र प्रक्रमसमाख्य-योः प्राणविष्णुपरत्वं पूर्वपक्षिणस्सम्प्रतिपन्नमिति तत्र तथात्वं युज्यते, न तिवह, अत्राभिप्रेतलिङ्गस्य सर्वेगतत्वस्य विष्णुनिष्ठतायाः पूर्वेप-क्षिणः काप्यसम्मतेः । तथा च वस्यत्यध्यायान्ते — 'अन्यत्र प्रसि-द्धेषु क्वापि ब्रह्मपरत्वं नेति प्राप्ते तिन्नरासः " इति । वक्ष्यति चैतद्भूमाधिकरण एव " सर्वभूतगतत्वरूपार्भकोकस्त्वस्य पूर्वपक्षिणा काप्यनङ्गीकारेण '' इत्यादि । एवं तर्हि "अन्तर्हद्ये ज्योतिः" इत्यादिना गायत्रचिषकरणविषयवाक्यस्थाभैकौकस्त्वस्याप्याक्षेपः सम्भवतीति चेत्सत्यं, अव्यवहिताक्षेपसम्भवे तस्यैव वाच्यत्वादिति ध्येयमिति । अत्र भाष्यादौ पूर्वाधिकरणेनाक्षेपसङ्गत्युक्त्या तदा-वर्यकत्वं भाति । तन्न युक्तं, तथात्वे तृतीयाद्यादिस्थानामपि तथा वक्तव्यत्वापत्त्याऽनुक्तेन्यूनतापत्तेः। भिन्नपादस्थत्वेन पूर्वसङ्गत्यभावे बाधकाभावाचेत्याराङ्कच समाधत्ते—यद्यपीति । 'तस्याः' पूर्वस-ङ्गतेः । यदत्रोक्तं तन्त्रचूडामणौ- 'पूर्वान्त्योत्तराद्ययोर्न सङ्गतिरस्ति, तथात्वे पाद्विभागभङ्गप्रसङ्गात् र इति, तन्न, प्रमेयभेदेनैव पादभेद-

व्यत्वाचितत्पूर्वपक्षे पूर्वाधिकरणासिद्धान्ताक्षेपो दिश्वतो भाष्यादे । अत्र "सर्वेषु भूतेषु" इत्युक्तं सर्वगतत्वं किमादित्यादेः किं वा विष्णोरिति चिन्ता । तद्र्थं "तस्यैतस्यासावादित्यः" इत्यादि पूर्ववाक्यं कि-मादित्यादिविषयं किंवा ब्रह्मविषयमिति । तद्र्थं "एतमेव ब्रह्म" इति ब्रह्मशब्दादयः किं गौणाः किंवा मुख्या इति ।

प्रकाश:

सम्भवादिति भावः । एतेन टीकायां 'श्रुत्यादिसङ्गतिं' इत्युक्तं समिथितं बोद्धचम्। "-"ब्रह्म ततमं" इति सर्वगतत्वमुक्तम् " इति भाष्यं न सङ्गतिमात्रपरं, किन्तु फलपरमपीति भावेनाह —फलस्येति। टीकाऽपि तथा योज्येति भावः । एतज्ञाग्रे स्पष्टियिष्यते । विष-यसंशयटीकां व्यनक्ति-अत्रेति । ऐतरेयके अूयते-" एतं ह्यव बहुचा महत्युक्ये मीमासन्ते एतमग्रावध्वर्थवः एतं महाव्रते छन्दोगाः एतमस्यां एतं दिव्येतं वायावेतमाकाशे एतमप्स्वतमोषधीष्वेतं वन-स्पतिष्वेतं चन्द्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते " इति । तद्वाक्योक्तं पृथिव्यादिसर्वगतत्वं विषय इत्यर्थः । टीकायां " एतं होव " इत्यादिवाक्योक्तावप्यभेकीकस्तवं तत्र न स्पष्टमित्यु-पसंहारवाक्योक्तिः । अधिकरणविषयोपाधयस्तु "एतद्भावाभिधं लिक्नं " इत्यादिनाऽमे स्पष्टियण्यन्ते । आदित्यादेरिति । आदिप देन नीवस्य ब्रहणम् । पूर्ववाक्यमिति । 'एतं' इत्येतच्छब्दस्य पूर्वपरामिशात्वं स्वरसतः प्राप्तमिति भावः । ब्रह्मशब्दादय इति ।

तदर्थमभकौक स्त्वं कि ब्रह्मणि न युक्तमुत युक्तमिति॥ पूर्वपक्षस्तु—अयं सर्वगत आदित्यः, "तस्यैतस्यासावादित्यो रसः" इत्यादिना प्रक-तस्य आदित्यस्यैव 'एतं' इति परामर्शात् ।

" स योडतोऽश्रुतः '' इत्युक्ताश्रुतत्वादिकमादिपदार्थः । अर्भकौ-कस्त्विमाति । 'भूतेषु ' इति भूतपदोपादानमहिम्रा छङ्धमन्यत्रा-वस्थितत्वे सति भूतमात्रावस्थितत्वरूपाल्पोकस्त्वं यदि न युक्तं, तदा-ब्रह्मशब्दादीनां गौणत्वावश्यम्भावेन तदिरोधामावातपूर्ववाक्यमादित्य-विषयमिति । " एतमस्यां " इत्यादावेतच्छब्देन तस्यैव परामर्शा-दादित्यादेरेव मर्वगतत्वं यदा तु युक्तं, तदा बाधकाभावेन ब्र-ह्मशब्दादीनां गौणत्वायोगेन तदिरुदं पूर्ववात्रयं नादित्य दिविषयं भवितुमहतीित विष्णोरिव सर्वगतत्वमिति फलफलिभावः स्पष्टत्वात्रो कः। इयं च चिन्तापरम्परा आदित्यकोटिकपूर्वपक्षानुरोधेनोका। नावकेटिकपूर्वपक्षानुसारेण तु 'सर्वगतत्वं कि जीवस्योत विष्णोः' इति चिन्तानन्तरं, 'तद्र्थं एतद्वित्येतच्छब्दः कि वक्ष्यमाणपरामर्शक उत न, वक्ष्यमाणपरत्वेऽपि चक्षुर्मयत्वादिकं विष्णोर्ने युक्तमुत युक्तमिति, तद्र्थं मयट् किं असिद्धचक्षुरादिकरणकत्वार्थ उत तत्स्वामित्वाद्यर्थः ' इत्यादिक्रपेणोह्यति भावः । आदित्यकोटिकपूर्वपक्षं तावदारभते--अयमिति । प्रकृतस्येति । प्रकृतश्चादित्य एव, -- अादित्यो रसः यश्रासावादित्यः पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यः" इत्यादित्यश्रुतिबाहु-ल्यात्, " सूर्य आत्मा जगतः" इति सौरमन्त्रोदारणाच ।

ननु लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धस्यापि आदित्यशब्दस्य अन्तरिवकरणन्या-येन विष्णुवाचित्वात् कथं तेन तदन्यस्य प्राप्तिः। न च वाच्यं, तत्र देवतावाचिनां समुद्रान्तस्स्थत्वादिलिङ्गात् विष्णुपरतोक्ता, अत्र तु न विष्णुलिङ्गमस्ति, निह 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गाशब्द-स्तीरपर इति 'गङ्गायां मत्स्यः' इत्यत्रापि तथेति, तत्र प्रवृत्तिनि मित्तस्यानन्याधीनत्वादिना विष्णावित्र तेषां मुख्यताया उक्तत्वात्।

प्रकाश:

"एतं चन्द्रमितं" इत्युक्तवा 'एतमिदित्ये ' इत्यनुक्तत्विङ्गिच्च ' इति हीकोक्तिरिति भावः । न्यायिववरणटीकायां—' न चैतदन्तस्थत्वाधिकरणन्ययेन 'उपासात्रेविध्यात्" इति वा परिहृतंमिति वाच्यं, सम्भवति हीश्वरे कल्पनेषा । न चासावत्र सम्भवति, ''सर्वेषु भूतेषु" इत्यल्पोकस्त्वश्रवणात्" इत्यादिनाऽऽक्षिप्य समाहितम् । तदयुक्तिमितं, तत्रेवात्र लिङ्गामावात्, आदित्यशब्दस्य प्राक् समन्वयानुक्तिश्र, टीकायां प्रापकबाहुल्योक्तेश्रेत्याशङ्कच "टीकामु च यदस्पष्टं" इति प्रतिज्ञातत्वात्तद्वात्तद्वात्तद्वात्तद्वात्त्वात्तद्वात्तद्वात्तद्वात्त्वात्तद्वात्तद्वात्त्वात्तद्वात्त्वात्तद्वात्त्वात्त्वात्त्वात्तद्वात्तद्वात्त्वात्तद्वात्तद्वात्त्वात्त्वात्तद्वात्त्वात्तद्वात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्तद्वात्त्वात्त्वात्त्वात्तद्वात्ति । न तु मुख्यताऽपी-त्यर्थः। 'तत्र' अन्तरिधिकरणे । आदिपदेनान्यगतं प्रति स्वातन्त्रच्येणे वि गृह्यते। श्रुतिबहुत्वमुज्जिविकमस्तु, कि लिङ्केनेत्यतस्तद्वीकोक्तमादित्य-

एतेन "आदित्यो रसः" "यश्चासावादित्यः" "आदित्यो नवति" इत्यादित्यश्चेतेर्बहुत्वात् अन्यप्राप्तिरिति निरस्तम् । विष्णौ मुख्यश्चिति बाहुल्येन अन्यप्राप्त्ययोगात् । न च तत्र तत्प्रकरणस्थानां सवित्रादि-शब्दानामव विष्णुवाचितोक्ता, न तु तत्पर्यायादित्यादिशब्दान।मपीति युक्तम्, तथात्वे तत्प्रकरणेऽदितिशब्दस्याप्यभावेन उत्तराधिकरण टीकायामदितिशब्दस्योक्तन्यायेन सावकाशत्वशङ्कानुपपत्तेः ।

> देवतान्तरगास्सर्वे शब्दा वृत्तिनिमित्ततः । विष्णुमेव वदन्त्यद्धा तत्सङ्गादुपचारतः ॥

इत्यनुव्याख्यानस्थसर्वशब्दविरोधाच । तत्रेन्द्रशब्दवर्यायाणामश्रवणेन तत्समन्वयार्थमधिकरणान्तरारम्भाषाताञ्च ।

श्रुतिबाहुल्यमपि नान्यप्रापकिमत्याह—एतेनेति । एतच्छव्दार्थ मेवाह—विष्णाविति । मन्दानां भ्रमं वारयति—न चेति । टीकायामिति । "न च श्रुतिर्विष्णुविषया किं न स्यादुक्तन्यायात्" इति वाक्येनेत्यर्थः । उक्तन्यायेनेति । अन्तरिकरणन्यायेनेत्यर्थः। अनुव्याख्यानेति । तृतीयाध्यायतृतीयपादीयानुव्याख्यानस्थेत्यर्थः । सर्वे देवतान्तरगताः शब्दाः शब्दवृत्त्ये।यीगरूब्योनिमित्तानां बहुछ-प्रयोगादीनां हरौ सत्त्वात् 'अद्धा' वचनवृत्त्यैव वदन्ति, अन्यत्र त-त्सङ्गादुपचारतः प्रयोग इत्यर्थः । ननु तत्र सर्वशब्दस्य सङ्कोचः क्रियतामित्यत आह—तत्रेति । अन्तराधिकरणोदाहरण इत्यर्थः ।

तत्र लिङ्गमात्रण सिवत्रादिशब्दानां विष्णुवाचित्वस्य तत्परत्वस्य वा सिद्धावत्र श्रुतिसहितलिङ्गेनाऽऽदित्यादिशब्दानां विष्णुवाचित्वस्य तत्प-रत्वस्य वा सुतरां सिद्धेश्च । एतेन "सूर्य आत्मा" इति सौरमन्त्रोदा-हरणात्मूर्यप्राप्तिरिति निरस्तम् । उक्तन्यायेन मन्त्रस्थसूर्यशब्दस्यापि विष्णो मुख्यत्वात् । न च "अन्तः" इत्यादौ चन्द्रादिकतिपयगतत्वा-दिकमुक्तं, अत्र तु सर्वगतत्वमुच्यत इति भेदः, व्यधिकरणत्वात् । न हि प्रतिपाद्यामेदः शङ्कितः, किन्तु पूर्वपक्षानुदयः । न च "चन्द्रमस्येतं" इति सजातीये चन्द्रादानुक्ता आदित्ये अनुक्तत्वािक्ष-कृत्रात्तरप्राप्तिः, 'सर्वेषु ' इति सर्वशब्देन आदित्यस्थािप प्रहणसम्भवेन प्रकारः

ननु तत्र पर्यायाणामापि निरवकाशाविष्णुलिङ्गोपेतानामेव समनवयो नान्येषामित्याशङ्कचाह—तत्रेति । श्रुतीति । ब्रह्मश्रुतिसाहिताश्रुतत्वादिलिङ्गेनेत्यर्थः । शिकोक्तं सौरमन्त्रोदाहणरूपं प्रापकान्तरमप्याक्षिपति—एतेनेति । आशयमबुध्वा आन्तस्य चोद्यं परिहरित—न चेति । अत्र तु पृथिव्यादिसर्वगतत्वमतो न पौनरुक्तचं,
प्रतिपाद्यभेदादिति भावः । किन्त्वित । सर्वस्य विष्णुप्रापकत्वेन आदित्यादिप्रापकाभावेन पूर्वपक्षानुद्यश्रोद्यत इत्यर्थः । टीकोक्तं प्रापकान्तरमप्याक्षिपति—न चेति । आदित्यादन्यश्रेत्सर्व
गतोऽत्रामिमतस्तदा 'आदित्ये एतं' इत्यपि श्रूयेतेति भावः ।

सावकाशिङ्गेन श्रुत्यादिबाधायोगात्। सन्ति चात्र "एतमेव ब्रह्म" इति ब्रह्मशब्दाचाः श्रुतयः, 'स योऽतोऽश्रुतोऽगते।ऽमतोऽनतोऽ-दृष्टः " इत्यश्चतत्वादिलिङ्गानि च, ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ मुख्यतायाः आनन्दमयाधिकरणे सिद्धत्वात्, ज्योतिरधिकरणे च ज्योतिषो विष्णुत्वे अश्रुतत्वादेहेँतूऋतत्वात्, अदृष्टत्वस्य च विष्णुधर्मतायाः " अहरयत्वादिगुणकः '' इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्,

सावकाशोति । अनुक्तत्विङ्गेनेत्थर्थः । आद्यपदेन "अन्तरपुरुषः" इति पुरुषराब्दादिम्रीह्यः । श्रुत्यादीनां विष्णौ गतत्वमुपपाद्यति-ब्रह्मशब्दस्येति । आनन्दमयाधिकरण इति । प्रागुक्ताशयोऽनुस-न्धेयः । पुरुषशब्दस्य च गायत्रचिषकरणे मुख्यत्वस्याकत्वादित्यपि ध्येयम् । लिङ्गानि च वैष्णवानीत्याहं-ज्योतिर्धिकरण इति । " दृदय आहितं यत् " इत्यत्र ज्योतिराभिर्विष्णुर्वेति विशये, प्रसिद्धेरिमरिति प्राप्ते, कर्णादिविचरणाभिधानाद्विष्णुरेवेति चरणपदेन कर्णादि-विचरणरूपाश्चतत्वोदेर्ज्योतिषो विष्णुत्वे हेतूकरणात् असिद्धस्य तत्त्वायागात् तत्रैव मुख्यानीत्यर्थः । "अदृश्यत्वादिगुणको धर्मी-क्तेः " इत्यत्र "यत्तदेद्रस्यमग्राह्ममेगात्रमवर्णमचक्षुस्थ्रोत्रं " इत्या-दावदृश्यत्वादिगुणको विष्णुरन्यो वेति विशये, "अक्षरात्परतःपरः" इति पराविधित्वेनोक्ताक्षरशब्देन "यया तदक्षरमधिगम्यते" इति अक्षरसामानाधिकरण्यादन्य इति प्राप्ते, "अथ परा यया तदक्षरं"

" स योऽतोऽश्रुतः " इत्यादिसिन्नियाने च "अन्तरपुरुषः" इत्यन्तर-त्वश्रवणात्तस्य चान्तर्याम्यधिकरणे विष्णुलिङ्गतायाः सेतस्यमानत्वात् । न च चक्षमीयत्वादिना सर्वजीवानां प्राप्तिः, तस्यापि आनन्दमयाधिकरण-न्यायेन प्राचुर्यार्थतया, पादान्त्यप्राणाधिकरणन्यायेन शतसंवत्सरत्वा-देरिव अन्तर्यामिविनयतया वा सम्भवात् । पशुशब्दस्य तद्विशे-षच्छाग इव, आदित्यश्रुत्या चक्षुर्भयतादिजीवालिङ्गानां तद्विरोषादित्ये पर्यवसानेन सर्वजीवप्रापकाभावाच्य ।

इति परविद्याविषयत्वोक्तेरदृश्यत्वादिगुणकमक्षरं विष्णुरेवेति वक्ष्य-माणत्वाादित्यर्थः। "अन्तर्याम्यिषदेवादिषु" इत्यत्र "यः प्राथ व्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथवी न वेद " इत्यादी पृथि-व्यादिगतत्वन श्रुतः कि विष्णुरन्यो वेति संशये, पृथिव्यादिशरीरत्वस्या-शरीरे विष्णावयोगादन्य इति प्राप्ते, पृथिव्याद्यविदित्वान्तरत्वादिध-मौपदेशाद्विष्णुरेवेत्यन्तरत्वस्य विष्णुलिङ्गतायास्साधायिष्यमाणत्वादित्य-र्थः। एवमादित्यकोटिकपूर्वपक्षमाक्षिप्य जीवकोटिकमप्याक्षिपति-न चे ति । परमतदूषणप्रस्तावे सुधायामुक्तं "मनोमयत्वादीनां आन-न्द्मयाधिकरणन्यायेन सावकाशस्वात् " इति वाक्यं हृदि कृत्वाऽऽह्-प्राचुर्येति । पूर्णज्ञानत्वरूपार्थतयेत्यर्थः । चक्षुःकरणकसम्बन्धमेव मयडर्थमाश्रित्याह -पादान्त्येति । पशुश्रब्दस्येति । षष्ठे "पशु-चोदनायामनियमोऽविदेशषात् " इत्यन्तिमाधिकरणे " अग्रीषोमीयं प-

न च अभैकौकस्विलिङ्गाद्न्यस्य प्राप्तिः, तस्यापि विष्णुधर्मतायाः " अन्तस्तद्धर्मीपदेशात् " इत्यत्र " उपासात्रैविध्य" इत्यत्र उक्तलात्। "हरापेक्षया" इत्यादौ वक्ष्यमाणलाच ।

शुमालभेत '' इत्यत्र किं यः कश्चित्पशुरालक्ष्यव्यः उत च्छाग एवेति संशये, "छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि" इति मन्त्र-स्य चोदितार्थप्रकारानार्थतया पारतन्त्रचाद्भित्रवाक्यतया, "तेजो वै घृतं " इति घृतार्थवाद्वैन्ठक्षण्याच मन्त्रगतच्छागशब्दस्य पशुमात्रे योगिकत्वेन वा पाक्षिकानुवादत्वेन वोपपत्तः पशुश-ब्द्विशेषकत्वादालम्भनचोदनायाः सामान्यपर्यवसानसम्भवेन यः कश्चित्पश्र्रिति प्राप्ते, चोदनाप्रतिपन्नस्य सामान्यस्य प्रतिव्यक्ति समाप्या च्छागेऽप्यवैकल्याद्रंहिपाबल्येन योगासम्भवात्रित्याम्नातस्य पाक्षिकत्वायोगाच च्छाग एवालब्यव्य इति सिद्धान्तितम् । अत्र यथा पशुराब्दस्य तद्विशेषे छागे पर्यवसानं, तद्वदिखर्थः। टीकोक्तं प्रापकान्तरमपि पराचछे-- चेति । अन्तरिति। अन्तरस्थत्वस्य ''निहितं गुहासु '' इति गुहास्थत्वरूपतयाऽ-भेकौकस्वरूपत्वादिति भावः । उपासेति । "सीमानं विदार्थैतया द्वारा प्रापद्यत " इति हृद्यस्थत्वोक्तोरिति भावः । एतेन 'उपासा-त्रैविच्यादिति च १ इति न्यायविवरणटीकावाक्यमन्यथाऽपि व्याख्यातं स्येयम् । हृदीति । तृतीयपादे "हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकार-

वक्ष्यमाणिसिद्धान्तन्यायाच्छादनेन पूर्वपक्षकरणे च तन्न्यायैनैवैतिसिद्धान्तफ्छिसिद्धचा एतस्य वैयर्थ्यात् । "सर्वेषु मूतेषु " इत्यनेन सर्वगतत्वस्यैवोक्ततया अमकीकस्त्वाभावाञ्च । अन्यथा अत्रोक्तः सर्वगतो न विष्णुश्चेत्, पूर्वोक्तोऽपि सर्वगतो न विष्णुः स्यात् इत्याक्षेपायोगात् । मैवम्,

प्रकाशः

त्वात् " इति गुणसूत्रेण "अङ्गष्टमात्रः पुरुषो मध्य आत्मानि तिष्ठति '' इत्यत्राङ्गुष्ठमात्रपरिमितहृद्यावकाशस्थत्वोक्तोरिति भावः। "शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानात्" इत्यादिरादिपदार्थः । ननु वक्ष्य-माणाज्ञानेन पूर्वपशोऽस्वित्यत आह—वश्यमाणोति । 'आच्छा-दनेन १ अनाविष्करणेन, तदाविष्कत्य तद्दैलक्षण्यादिकमनुक्लेत्यर्थः। यद्वा-'आच्छादनेन' अनुपर्मेदेनेत्यर्थः । अर्भकौकस्त्वमुपेत्य न तत् पूर्वपक्षप्रापकमित्युक्तं, इदानीं तदेव नास्तीत्याह—सर्वेश्विति। अन्यथोति । भाष्ये "स इदं ब्रह्म ततममपरयत्" इति पूर्वोक्त-सर्वगत वमन्यस्येत्याक्षिप्तम् । तन्न स्यात्, अभेकौकस्त्वस्यान्यगतत्वे प्रागुक्तसर्वगतत्वस्य विष्णुधर्मत्वाविरोधादित्यर्थः । एवमुक्तरीत्या आ-दित्यश्चतेस्सावकाशत्वेऽपि "ज्योतिः" इत्यत्र निरवकाशप्रकरणे-न ज्योतिश्श्रुतेरिव निरवकाशादित्यिलङ्गवशेनादित्यश्रुतेर्निरवकाश-त्वेन वा, पूर्व विष्णौ समन्वयेऽपि मुख्यत्वस्यानुक्त्या सावका-जात्वस्यैवाभावेन स्वतो निरवकाशत्वेन वा, तन्नचायाविषयत्वेन तत्रास्यास्तम्नवयस्यैवाभावेन वा त्रेघा श्रुतेर्निरवकाशस्वेन त्या

"संवत्सर एव प्रध्वंसयन् तस्यैतस्यासावादित्यो रसः" इति संवत्सराधिपतित्वरूपसंवत्सरसारत्विङ्गात्, " यश्चासावादित्यः " इति प्रसिद्धार्थयच्छब्दोपबन्धात्, '' तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति " इति सर्वपुरुषाभिमुख्यलिङ्गाचादित्यशब्दस्य प्रसिद्धादित्यपरत्वात् । अत एव भाष्यटीकयोरादित्यशब्दस्य प्रसिद्धपरतं लिङ्गाधीनिमिति

प्रकाशः

पूर्वपक्षोदयो युज्यत इति भावेनाह—संवत्सर एवेति । " महापु-रुष इति यमवोचाम, संवत्सर एत प्रध्वंसयन्नन्यानि भूतानि ऐक्याभावयन्नन्यानि तस्यैतस्यावादित्यो रसः स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चासावादित्य एकमेत्रदिति विद्यात् तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति । तदप्येतदृषिणोक्तं—

चित्रं देवानामुद्गाद्नीकं चक्षुर्भित्रस्य वरुणस्याग्नेः।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्ये आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ " इत्यत्र 'तस्यैतस्य ' इति संवत्सरं परामृश्य रसपदेन तद्धिष्ठातृत्वोक्ते-स्तस्य च रथवेगेन संवत्सरकर्तारे सूर्य एव प्रसिद्धः, यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वात्सूर्य स्यैवादित्यत्वेन छोकप्रसिद्धत्वात्, सर्वपुरुषाभिमु-ल्यस्य सूर्य एव प्रत्यक्षत्वेन विष्णावदर्शनाञ्जिङ्गत्रयेण श्रुतेरु-ज्जीवनादित्यर्थः । एतेन लिङ्गबाहुल्यकथनेन ''बहुलिङ्गसाहितश्रुते-रापि सावकाशायाः निरवकाशश्रुत्यादीनामेव बलवन्वं '' इति न्यायविवरणगतबहुराब्दार्थी विवृतः । अत एवेति । लिङ्गैःश्रु-

दर्शीयतुं "तस्यैतस्यासावादित्यो रसः" इत्यादिलिङ्गप्रतिपादकांशोऽ-प्युपात्तः । उक्तं ह्यनुव्याख्याने—

पुनश्च प्रापकाद्धेतीस्तत्राधिकरणारन्तरम् ।

इति । न चैवं सत्यावश्यकताछिङ्गेरेव पूर्वपक्षः, छिङ्गसाहचर्यादेव च सर्वगतत्वस्थान्थत्रप्रसिद्धत्वं चोच्यताम्, किं तदुपजीविश्रत्युप-न्यासेनोति वाच्यम्, उक्तछिङ्गानामादित्यविशेषणतयेव प्रतीत्या स-वगताविशेषणत्वाप्रतीतेः साक्षाक्तः पूर्वपक्षाद्यसम्भवात् । तदेतद्भि-प्रत्योक्तं न्यायविवरणे—"बह्वो ह्यत्रादित्यशब्दाः क्षित्यादिष्कुन्ञाऽऽ-दित्येऽनुक्तिरित्यादिछिङ्गं च" इति ।

प्रकाश:

त्युज्जीवनस्याभिनेतत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा श्रुतिबाहुल्यमात्रप्रद-र्शनपरते "असावादित्यः" इत्येतावदेवोदाहियेतेस्यर्थः । उक्तं इति । आनन्दमयाधिकरणे । 'तत्र' पूर्वीधिकरणव्युत्पादित-न्यायिवषयेऽप्यर्थे यदधिकरणान्तरमारम्यते, तत्पूर्वन्यायाछादका-धिकाशङ्कालक्षणात्पुनरधिकरणान्तरारम्भन्नापकाद्धेतोर्युक्त इत्यर्थः । ननु टीकारीत्या सर्वगतत्वस्यान्यत्र न्नासिद्धये श्रुत्यनुसरणित्यत आह —िलङ्गेति । तदेतदिति । लिङ्गेः श्रुतिमुज्जीव्य तया पूर्वपक्ष इत्येतदित्यर्थः । एतेन भाष्यन्यायविवरणयोरेकविषयत्वं विवृतम्, "आदित्यो भवितुमहिति, तदीयश्रुतिलिङ्गानामत्र दर्शनात्" इति न्यायविवरणटीका च विवृता । यद्यप्यत्र आदित्यशब्दा एक एव, तथाऽप्यावृत्तिबहुत्वाद्वाऽऽदित्यमितिपादकादित्यसूर्यमित्रादिशब्दानां

चन्डिका

यद्वा अन्तराद्यधिकरणेष्विन्द्रादिशब्दानां तेस्तै छिङ्गेर्विष्णुपरतैव व्यु-त्पादिना, न तु तत्र मुख्यता।

सन्वाद्वा 'बहवः' इत्युक्तम् । यद्यप्यत्र 'श्रव्दाः' इत्यन्तमेवोदाहार्यं, शिष्टं तु पूर्वपक्षे प्रापकान्तरत्वादुदाहृतम्। आदिपदेन चक्षुर्मय-त्वादिकं जीवलिङ्गं त्राह्मम् । यद्वा---आदिपदेन संवत्सरसारत्वा-दिप्रागुक्तलिङ्गग्रहः । तेन तदंशोऽपि प्रकृते।पयोग्येवेति भावः । न्यायविवरणे लिङ्गेन श्रुत्युद्धीवनं न स्पष्टं, प्रत्युत श्रुतीना-मेव लिङ्गसमकक्षतया प्राबल्यं प्रतीयते । अतस्तत्स्वारस्यानुरोधेन भाष्यादौ लिङ्गांशोक्तेर्भावं विवक्षुः पक्षद्वयमाह—यदेखादिना। विष्णुपरतैवेति । तस्या अपि समन्वयरूपत्वात् । इह तु तत्परत्वं नास्ति, तिञ्जङ्गाभावादिति भावः । नन्वेवमानन्दमयाधिकरणान्ते,

> अतो नारायणो देवो निश्शेषगुणवाचकैः। गुणिसामान्यवचनैरापि मुख्यतयोदितः ॥ अध्यात्मगैश्र प्राणाद्यैस्तथैव ह्यधिमृतगैः। अन्नादिशब्दैर्भगवानेको मुख्यतयोदितः ॥

इत्युपक्रम्य,

शब्दप्रवृत्तिहतूनां तस्मिन् मुख्यसमन्वयात् । अन्यार्थेष्वरुपता हेतोस्तन्निमित्तत्वतस्तथा । इत्यादिना भगवति विद्वदूढिमहायोगावभिधाय, ''तस्मात् '' CHA.-VOL. III. 30

तस्मान्मुख्यार्थता विष्णोरिति कृत्वा हृदि प्रभुः । समन्वयं साधयति.....।

इत्यनुव्याख्याने मुख्यत्वोक्तिः, आकाशादिपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य भगव-द्धीनलोक्तिश्च, स्थितायां त्रिपाद्यां प्रवृत्ते "तद्धीनत्वात्" इत्यत्र सर्वेशब्दानां भगवति मुख्यताया वक्ष्यमाणत्वात्तद्भिप्राया । अत एव

प्रकाश:

क्छोके 'तस्मात्' महायोगविद्वद्र्दिसत्त्वात्सर्वशब्दमुख्यार्थता विष्णोरूपप न्नेति 'मुज्यत्वोक्तेस्तान्निमित्तत्वतः' इत्यादिनाऽन्यगतप्रवृत्तिनिमित्तस्य भगवद्धीनत्वोक्तेश्च, ईक्षत्याधिकरणे वक्ष्यमाणसमन्वयोपयोगितया वाच्य-लोक्तेश्र टीकायां "तस्म।दशेषाधिदैवगतशब्दवाच्यो हरिः" इत्यादि-ना सर्वत्र तत्तच्छब्दवाच्यत्वोपसंहारात्ताद्वरोध इत्यतः, सर्वस्य गति माह—तस्मादिति । उक्तिश्रेति । 'अनुव्याख्याने' इत्यन्वेति । ⁴तदभित्राया ' इत्यन्वयः । पाद्त्रये नानावाक्यगतभगविक्किक्कस्तत्त-द्वाक्यगताधिदैविकादिसर्वशब्दानां भगवत्परत्वे, सर्वस्य तद्धीन-त्वे च निर्णाते सति, किं तेषां तत्परत्वं ऐन्द्रचा गाहिपत्यपरत्वस्येवामु-ख्यवृत्त्योत मुख्यवृद्धाति, तथा त्रिपाद्यां तत्तच्छब्दप्रवृत्तिहेतोरीशाधीन-लोक्तेः किं फलमिति च शङ्कायाः पादत्रयानन्तरमेवोद्यात्तच्छ-ङ्कानिवृत्त्यर्थं त्रिपाद्यनन्तरं प्रवृत्ते "तद्धीनत्वात्" इत्यव्यक्तन यगुणसूत्रे स्वातन्त्रचस्य शब्दवृत्तौ मुख्यिनिमित्तत्वात्सर्वस्वतन्त्रे भगवति अव्यक्तादिशब्दोपलक्षितसवैशब्दमुख्यवृत्तिरिति वक्ष्यमाण-

'हृदि कत्वा ' इत्युक्तम् । ईक्षत्यधिकरणे वाच्यत्वोक्तिरपि तदुपयो गितया । टीकायां प्रत्यधिकरणं तत्तच्छब्दवाच्यत्वोक्तिरापे तद्भिप्राया। तत्तच्छब्दप्रवृत्तिानामित्तगुणलाभस्य वक्ष्यमाणसापेक्षत्वेऽपि तत्तत्प्रक-रणस्थगुणमात्रलाभः, पूर्वाधिकरणाक्षेपः, समाधानं च तत्तद्धिक-रणमात्रसाध्यम् । एवं चादित्यादिशब्दानां विष्णौ मुख्यताया अ-नुक्तत्वात्तेः पूर्वपक्षोद्य इति न्यायविवरणाभिप्रायः।

त्वात्तद्भिप्रायेणात्र मुख्यत्वाद्यक्तिरित्यर्थः । 'तदुपयोगितया ' व-क्यमाणमुख्यत्वोपयोगितया । अन्यथा ब्रह्मण ९व वाच्यत्वे शब्दा-नां तत्र मुख्यत्वोक्तिरसङ्गता स्यादिति भावः। ननु राब्दप्रवृत्ति-निमित्तस्य गुणस्याव्यक्तनयेनैव लब्धत्वातिक पूर्वतनैरधिकरणैरि-त्यत आह—तत्तच्छब्दप्रवृत्तीति । अवयवशक्तिलभ्यपरमैश्वर्या-दिमन्वरूपगुणलाभस्यत्यर्थः । ननु तत्र त्रिपाद्यां सिद्धं स्वातन्त्रयं राब्दप्रवृत्तौ निमित्तं भवति नेति विश्वये, नेति प्राप्ते, भवतीति सिद्धान्तायिष्यते, न तु तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि भगवद्गतिमिति। तथा च कथमेवमुक्तिरिति चेत्सत्यं, "सूक्ष्मं तु तद्हित्वात्" इत्यनेनोपलक्षणतयाऽशेषशब्दप्रवृत्तिहेतूनामपि ईशगतत्वव्युत्पादनमस्ती-त्याशयात् । यद्वा-- 'तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणलाभस्य ' इत्यस्य स्वातन्त्रचरूपगुणलाभस्येत्येवार्थः । स्वातन्त्रचमपि "तद्धीनः त्वात्" इत्यत्रैव वक्ष्यतीति भावः । नन्वेवं भाष्यादी "तस्यै-

अत एवात्र टीकादावादित्यशब्दस्य न किण्णुपरता, तिळ्ङ्काभावात्, प्रत्युत आदित्यलिङ्गसद्भावादिति दर्शयितुं ति अङ्गप्रतिपादकांशोऽप्यु-पात्तः । एवं चोत्तरत्रापि आदित्यादिशब्दैः पूर्वत्रापि प्राणादिशब्दैः पूर्वपक्षोदयस्मुल्रमः । अन्यथा अन्यश्रुतीनामन्यलिङ्गानां च तदः धीनत्वन्यायेन ब्रह्मणि मुख्यत्वस्य सिद्धत्वेनान्यश्रुत्याद्याश्रयणेन पूर्व-पक्षः क्वापि नोदीयात् । यद्वा " अन्तः" इत्यत्रेन्द्रादिशब्दानां विष्णौ मुख्यत्वोक्तिरस्तु, तथाऽप्यादित्यराब्दो नान्तराधिकरणविषयवाक्ये श्रतः, नापि तन्नचायविषयः, अत्रेव तत्र निरवकाश्रालिङ्गा-भावात् । अत एव टीकादौ तद्विषयतां दर्शियतुं देवताछिङ्ग-प्रतिपादकांशोऽप्युदाहतः । पर्यायाणामपि तद्धिकरणन्यायविषया-णामेव तेन समन्वयसिद्धिः, न तु तद्विषयाणाम् । उत्तराधि-करणटीकाऽप्यादितिसजातीयेन्द्रादिशाब्दसमन्वयस्योक्तत्वाभिप्राया । अनुज्याख्याने सर्वशब्दोऽपि न्यायविषयसर्वपरः ।

प्रकाश:

तस्यासौ '' इति छिङ्गभागोक्तिः किमर्थेत्यतः तदाशयमाह-अत एवेति । तन्नचायाविषयत्वमेवाह-अन्नेवेति । नन्वेवमुत्तराधिकर-णटीकायामदितिश्रुतेः सावकाश्चरवेक्तिरयुक्ता, तस्या अपि तद्धि-षयवाक्ये अश्रुतत्वात् । तन्न्यायाविषयत्वाञ्च । अत एव 'अदितित्व-लिङ्गात्' इति वक्ष्यतीत्यत आह— उत्तरेति । नन्वेवं "देवतान्त-र्गाः सर्वे " इत्युक्तिविरे। ध इत्यत आह —अनुव्याख्यान इति ।

तत्राधिदौविकत्वा द्युपाध्युक्तिरपि अधिकरणान्तरविषयाधिभौतिकादि-व्यावृत्त्यर्था, न तु सर्वाधिदैविकसङ्गहार्थां । तस्माद्युक्तः पूर्वपक्षः । नचैवं यत्सम्बन्धात्सर्वगतत्वस्यान्यत्रप्रसिद्धता, तन्नामसमन्वय एवाच्य-तामिति वाच्यम्, अन्तर्यामित्वोदेखिङ्गस्य पृथिवीशरीरत्वादिखिङ्गसब-न्धोदव अन्यत्रप्रसिद्धत्वात्तत्समन्वयार्थं पादान्तरे कार्ये, तत्सङ्गत्यर्थ-मत्रापि लिङ्गस्यैव समन्वेतव्यत्वात् ।

नन्वेवं सङ्कोचे "देवतान्तरगाः" इत्याधिदैविकशब्दत्वं "अध्या-त्मगैश्च प्राणाद्यैः " इत्यध्यात्मशब्दत्विमत्याद्युपाध्युक्तिरयुक्ता, स-र्वसङ्गहार्थत्वात्तस्या इत्यत आह—तत्रेति । ननूक्तरीत्या आदि-त्यश्रुतेर्निरवकाशन्वे तस्या एव समन्वय उच्यतां, तस्यास्स्वत एवान्यत्रप्रसिद्धत्वात्, किं तत्साहित्येन अन्यत्रप्रसिद्धालिङ्गसम-न्वयेन । न चाऽऽद्यपक्षे श्रुतेरप्यन्यसाहित्येनैव अन्यत्र प्रसिद्धिन र्नेतु स्वत इति वाच्यं, उत्तरपक्षद्वये तद्भावात्। आद्येऽपि श्रुतेर्हिङ्गसाहित्येनैवान्यत्रप्रसिद्धता, सर्वगतत्वस्य तु आदित्यश्रुति-साहित्येनापीति विलम्बितत्वामिति भावेना ऽऽश्च निरस्यति— न चैविमिति । किं सर्वत्रैवं सम्भवेन छिङ्गसमन्वयार्थ पादान्तर-मेन मास्तिति तदाशयः, उत पादान्तरारम्भेऽप्यस्योक्तरीत्याश्रयणेन पूर्वेत्रैव निवेदाः स्यादिति । आद्य आह-अन्तर्यामित्वेति । अ-त्रापीति । ननु वैश्वानराधिकरणस्येव फलतः सा भविष्यति । न च पाचकत्वाद्यनेकलिङ्गसमन्वयार्थमेकनामसमन्वयस्तत्रोच्यत इति वाच्यं, इहापि संवत्सरसारत्वाद्यनेकलिङ्गसमन्वयार्थत्वसम्भवादिति चेत्,

न च यत्र लिङ्गं नामसम्बन्यादन्यत्रप्रसिद्धम्, तद्धिकरणं नाम-समन्वयपरं आद्यपादस्थं चास्त्विति वाच्यम्, तथात्वे आदित्या दिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणस्यान्तराधिकरणेनैव लब्धतया साक्षादपूर्व-गुणालामात् । अभेकीकस्त्वादिपूर्वपक्षमूलयुक्तेः प्रसिद्धोपदेशादिसि-द्धान्तयुक्तेश्च सर्वगतवाक्य इव आदित्यवाक्येऽसत्त्वाच । नामपादे नामसमन्वये हेतुतयोक्तिलिङ्गसमन्वयस्यैव इह आकाङ्कितत्वाच । तस्मादादित्यश्रुतितः सूर्येत्राप्तियुक्ता । सौरमन्त्रोदाहरणाच तत्त्राप्तिः, मन्त्रे "चक्षुर्मित्रस्य" इति चक्षुष्ट्रस्य श्रवणात्तस्य च

सत्यं, साक्षात्सङ्गतिसम्भवे फलतस्तदुक्त्ययोगात्, नामसमन्वयस्य वक्ष्यमाणदोषप्रस्तत्वाचेति तात्पर्यात् । द्वितीयमाशङ्कच निराह— न चेति । अन्तरिति । तत्र सर्वदेवतावाचिपदप्रवृत्तिनिमित्तस्येशगत-त्वस्यान्यगतस्य भगवद्धीनत्वस्य च साधनादिति भावः । एतचाऽऽ-द्यपक्षानुरोधेनोक्तमिति ध्येयम् । अग्रिमपक्षद्वये आदित्यादिशब्द-प्रवृत्तिनिमितगुणलामस्य ''अन्तः '' इत्यत्राभावाद्युक्त्यन्तरमाह— अभिकौकस्त्वादीति । हेतुतयोक्तेति । उक्तलिङ्गजातीयेत्यर्थः। आक्षिप्तं पूर्वोक्तं प्रापकान्तरं च साधयति—सौरेति । न च सूर्यादिशब्दः सावकाश इत्युक्तमिति वाच्यं, चक्षुष्टुलिङ्गन तदु-ज्जीवनादित्याह- मन्त्रइति। "आदित्यश्रक्षर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविश्वत्" इति तस्यामेव श्रुतौ चक्षुष्ट्वाकोरित्यर्थः । प्रागाक्षिप्तं टीकाकं

"आदित्यश्रक्षुर्भूत्वा" इत्यादित्यश्रुत्याऽऽदित्याछिङ्गत्वात्। उक्तादित्यश्रु-त्युपोद्वलिताद्विशिष्याऽऽदित्येऽनुक्तत्वालिङ्गाच तत्रप्राप्तिः। चक्षुर्भयत्वादि-लिङ्गाच सर्वेजीवानां प्राप्तिः, आनन्द्मयोक्तस्य "को ह्यवान्यात्" इति

प्रापकान्तरमाप समर्थयते — उक्तीत । यद्यपि "सर्वेषु भूतेषु" इति सामान्येन भूतपदेनाऽऽदित्यस्यापि ग्रहणात्तद्रतत्वोक्तिरस्ति, तथाऽपि "चन्द्रमस्येतं" इतिवत् 'अदित्य एतं ' इति विशिष्या-नुक्तत्विङ्गात्तत्प्राप्तिः । अन्यथा तथोक्तिः स्यादेव, अनुक्तौ कारणा-भावादित्यर्थः । अत एव टीकायां ''-' एतमादित्ये ' इत्युक्तिस्स्यात् " इत्युक्तम् । एवमादित्यकोटिकपूर्वपक्षं टीकोक्तं समर्थ्येदानीं न्या-यविवरणगताऽऽदिपदोपातजीवलिङ्गेन " सर्वजीवानां चैतत्सर्वगतत्वं " इति टीकोक्तनीवकोटिकपूर्वपक्षं च समर्थयते - चक्षुमेयत्वादीति । " चक्षुर्मयः श्रोत्रमयरछन्दोमयो मनोमयो वाम्नुय आत्मा " इति वाक्ये श्रुतानि टीकोक्तान्यादिपदार्थः । ननूक्तमत्र मयटः प्राचु-र्यार्थत्वेन पूर्णज्ञानत्वादिना तदुपपत्तेरित्यतः तद्वैषम्यमाह-अान-न्दमयेति । यदेव आकाशनामा विष्णुः पूर्णानन्दो नस्यात् , तर्ह्य-यं न जगचेष्टयेत्, प्रवृत्तिहेतूनां चतुर्णां मध्ये दुःखोद्रेकरागद्वेष-शून्यस्य मुखोद्रेकैकानिबन्धनत्वात्त्रवृतेः । यद्ययं न चेष्टयेत्तर्हि चेष्टः येत्र कोऽपीति पूर्णानन्दलमाधकनगचेष्टकलक्दपहेतुव्यपदेशस्य भावेन तत्र प्राचुर्यार्थिलेऽपीह तद्भावेन तन्न्यायाविषयत्वादित्यर्थः । अत

प्राचुर्यार्थे हेतुव्यपदेशस्य तत्प्रायपाठस्य च अत्राभावेन तन्न्या याविषयत्वात् । ज्ञानकरणतया प्रासिद्धचक्षुरादिसम्बन्धस्यैव नित्यज्ञा-नेऽन्तर्यामिण्यसम्भवेन तत्प्राचुर्यस्य सुतरामसम्भवाच्च । चक्षुरशब्दस्य विष्णुपरत्वे च मयटो वैयथर्चम् ।

प्रकाशः

एव "हेतुव्यपदेशात्" इति सूत्रं प्राचुर्थार्थत्वेऽपि योजितमिति भावः । नन्वानन्दमये हेतुव्यपदेशेऽपि विज्ञानमयमनोमयादौ तद-भावेऽपि प्राचुर्यार्थत्वं स्वीकृतमित्यत आह—तत्रायेति । आनन्द-मयप्रायपाठस्यैवेत्यर्थः । जीवेऽपि विकार्थत्वायोगादकामेनाप्युपेयं प्राचुर्यार्थत्विमत्यत आह—ज्ञानाति । यदा—प्राचुर्यार्थत्वेऽप्यनुप-पत्तिमाह-ज्ञानोति । ज्ञानकरणत्वेन प्राप्तिद्धं यज्ञक्षुरादि तत्संबन्धस्यैवा-सम्भवेन तद्वाहुल्यरूपप्राचुर्यस्य सुनरामयोगादित्यर्थः । प्रसिद्धपदेन चक्षुः पदस्यात्रासिद्धार्थस्वीकारे त्रसिद्धिवाध इति सूचितम्। "ज्योतिरा-द्यिष्ठानं तु तदामननात्'' इत्यत्र द्वितीये चक्षुरादिकरणानामीश्वर-प्रयोज्यत्वेन तदीयत्वमुच्यते, न तु जीवस्यैव ज्ञानजनकतया तत्स म्बन्ध इति भावेनोक्तं-सम्बन्धस्येवेति । तत्र हेतुः-निस-क्वाने इति । एतेनान्तर्यामिविषयतयोपपन्नामिति प्रत्युक्तं, तस्यापि नित्यज्ञानत्वादिति। ननु न ज्ञानकरणीमह चक्षुः, किन्तु "चक्षुषश्रक्षुः" इत्यादाविव विष्णुरेवेत्यत आह—चक्षुइशब्दस्येति । ननु सुघायां " चक्षुर्मयत्वादेस्सावकाशत्वमाशङ्कच हेत्वन्तरेण पूर्वपक्षे ससम्युचय-

न च चक्षुर्मयत्वादीनां आदित्ये पर्यवसानम्, "चत्वारः पुरुषा इति बाध्वः " इति बाध्वचिद्धितोपऋमस्य "इति ह स्माह बाध्वः " इति बाध्वचिद्विते।पसंहारस्यैव च वाक्यस्यैकत्व।त्तन्मध्यस्थादित्यशः-ब्दस्य सूर्यपरत्वे प्रि तदुपरितने "एतं ह्येव बहुचाः" इत्यादौ '' सर्वेषु भूतेप्वेतं " इन्यन्ते च वाक्ये बहुकृत्वः श्रुतस्य एत-प्रकाश:

मात्रत्वेन तेषामुपन्यासः '' इति, टीकायां च ''न च ति छङ्ग-मन्तर्यामिनिषयं, तस्यापरिच्छिन्नत्वेनाल्पौकस्वायोगात् " इति च क्षुर्मयत्वादेस्सावकारात्वमुपेख सौत्राल्पौकस्त्वमेव मूलयुक्तित्वेनोक्तम्। न्यायविवरणटीकायां च तथेवाक्तम् । तथा च तद्विरुध्यत इति चेन्न, अम्युपेस्ववादेन तथोक्तावपीह वास्तवारायेन निरवकारात्वोक्तेः। अत एवाग्रे टीका "चक्षुर्मयत्वाद्ययोगाच" इति । वक्ष्यति चैतदक्षराथों किप्रस्तावे । प्रागुक्तं विशेषे पर्यवसानं निराह—न चेति । 'बाध्वः ' वायुः । " चत्वारः पुरुषा इत्याह" इत्युपऋम्य, शरी-रपुरुषः छन्दःपुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इति पुरुषचतुष्टयं निर्दिश्य, क्रमण तेषां प्रज्ञात्माकारब्रह्मादित्याख्यरसानु।क्लाऽन्ते "इति ह स्माह बाध्वः '' इत्युपसंहारोदेकवान्यत्वम् । ''बाध्वीचिद्धित '' इति बहुव्रीहिः, वाक्यस्य विशेषणम् । 'बहुचा इत्यादौ ' इत्यादापि बहुब्रीहिरेव, भाषितपुंस्कत्वात् । "तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवदाल-वस्य " इति पुंवद्भावः। 'तदुपरितने वाक्ये, इति आदौ अन्ते, CHA.—VOL. III. 31

च्छब्दस्य "अथेष ज्यातिः" इत्यादाविव वस्यमाणजीवस्क्रपचक्षुर्म-यादिपरत्वात्, अभेकीकस्त्वाच्च न विष्णोः सर्वगतता । "अन्तः" इत्यत्र "अन्तरः" इत्यत्रं "अन्तर्यामी" इत्यत्र च सर्वगतत्वाल्पौ-कस्त्वयोरिवरोधो नोक्तः, तत्प्रकरणे सर्वगतत्वस्यामावेन विरो-धराङ्काया अनुदयात्, उदये वा तत्रत्यन्यायेनैव परिहार्यत्वात्। "उपासात्रैविष्यात्" इत्यत्र तु अन्तरस्थत्वाद्युक्तेः प्रयोजनमात्र-मुक्तम्, न त्वविरोधः । "इद्योक्षया" इत्यत्र तु तयारत्राविरोधे प्रकाशः

चकारात् मध्ये च बहुकृत्वः श्रुतस्य ' इति वा वाक्यं व्याख्येयम् । अथेष इति । संज्ञाधिकरणमुक्तमानन्दमयाधिकरणे । तत्र यथेत-च्छब्दस्य "एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत" इति वक्ष्यमाणयागपरत्वं न तु प्रकृतज्योतिष्टोमपरत्वं, तद्वदित्यर्थः । ननु संज्ञाभेदान्तत्र तथात्वमुपेतिमिति चेदिहापि वाक्यमेदात्तथाऽस्त्विति भावः । 'अभैकौकस्त्वात् ' इति सौत्रं प्रापकान्तरमप्याह—अभैकेति । "सर्वे-पु मूतेषु " इति श्रुतावित्यर्थः । 'सर्वगतता ' द्युप्टियव्यादिसर्व-पदार्थगततत्त्यर्थः । ननूक्तमत्राल्पोकस्वं तत्र तत्र समधितमिति, तत्राह—अन्तरित्यत्रेति । "पुरुष एवेदं सर्वं " इत्यादिना सर्वगतत्वधमस्त-प्राप्यस्तीत्रत आह—उद्ये वेति । अत एव संक्षेपभाष्ये "अन्तरः स्वत् " इति अन्तर्नये 'व्योमवत् ' इत्युक्तचाऽत्रत्यन्यायेनैवाविरे सवत् उक्तः । अन्तस्स्थत्वादीति । बहिःष्टत्वसर्वगतत्वोक्तेरित्यादिन

उक्तेऽपि "अङ्गष्टमात्रः पुरुषः" इत्यत्र मात्रशब्दस्य अवधारणा-र्थत्वात्सर्वगतस्य सावधारणमङ्गृष्ठपरिमाणत्वमयुक्तमिति शङ्किते, मूर्ति-विशेषे व्यक्तचात्मना सावधारणमपि तद्युक्तमिति समाधास्यते। "सर्वेषु भूतेषु '' इत्यत्र च अल्पौकस्त्वमुच्यते, भूतादन्यत्राभावप्रतीतेः। अन्य-था भूतपद्वेयथ्यात् । सिद्धान्तिना "सर्व भूताशयस्थितः" इति स्मृति-समाख्यया सर्वजीवहृदयस्थत्वस्यैव वक्तव्यत्वाच ।

पदार्थः । इह तु तयोर्विरोधात्सर्वगतस्य हरेरल्पौकस्त्वं न युक्त-मिति प्राप्ते, 'व्योमवत् ' इत्यंशेन समावेशस्समर्थित इति मानः। 'तयोः ' सर्वगतत्वाल्पोकस्त्वयोः । व्यक्त्यात्मनेति । सर्वगतत्वस्य शक्तचात्मनाऽवस्थानेऽल्पौकस्त्वमात्रस्य व्यक्ततया तद्भिप्रायेणा-ङ्गन्छमात्रत्वोक्तिरिति वक्ष्यत इत्यर्थः । तथा चाधिकाराङ्कया तस्योत्थितिरित्यर्थः । ननु इदि विद्यमानावकाशस्याङ्गुष्ठमात्रत्वेन तद्पेक्षया तन्मात्रत्वोक्तिरुपचारेणेति सूत्रे भाष्यादौ च प्रतीयते। सत्यं, पक्षान्तरमुपेत्येवेतत् । अत एव तत्र टीकायां " भगवनमूर्ति-विशेषस्य व्यक्त्या तन्मात्रपरिमाणत्वात् '' इत्युक्तमिति मावः । सूत्र-मपि इदि व्यक्तरूपापेक्षयेति व्याख्येयम् । ननूक्तमभैकौकस्त्वमे-वात्र न श्रूयते, अन्यथा पूर्वा क्षेपायोगादिति, तत्राह-सर्वेष्विति । नन्ववधारणाभावात्कथमेतदित्यतो भूतपदोपादानादे-व, अन्यथा 'सर्वेषु' इत्येव ब्रूयादिति भावेनाइ-अन्यथेति । सिद्धान्तिनेति । अत एव दहरादिकरणे "अल्पश्चुतिरिति

पूर्वीधिकरणाक्षेपस्तिवत्थम् — तस्य सर्वभूतगतस्यैव सिद्धान्तिना सर्व-गतत्वाङ्गीकारात्तदभावे तद्भाव इति । यद्वा "एतमेव" इत्यव धारणेन विष्णारम्यस्यैव सर्वभूतगतत्वात् विष्णोर्भूतादन्यत्र सन्वेऽपि सर्वगतत्वायोग इति ।

चेत्तदुक्तम् " इत्यत्राल्पस्थानमाराङ्कचोक्तपरिहारस्मारणं क्रियते, अत्र तत्त्वप्रदीपे च 'सर्वजीवहद्यमुषिराणामल्पत्वात्' इत्युक्तमिति भावः । नन्वेवमल्पौकस्त्वस्यान्यगतत्वे विष्णोः प्रागुक्तसर्वगत-त्वस्याक्षेपो भाष्यादावयुक्त ः इत्यतस्तत्साधयाति—पूर्वेति । सत्यं, न साक्षादाक्षेपः, अवधारणद्वारा तु सेत्स्यतीति भावः। विष्णोः सर्व-गतत्वायोग इति । 'किन्त्वादित्यस्य वा सर्वजीवानां वा " ततमं" इत्युक्तसर्वेगतत्वमेकप्रकरणत्वात् ' इति वाक्यशेषः। तेन "आदित्यनि-ष्ठत्वात् " इत्यमेतनोक्तिर्युक्तेति बोध्यम् । एतेन "तद्यदि विष्णो-रन्यस्य स्यात् '' इति टीका विवृता ध्येया । ननु सर्वभूतग-तस्यान्यत्वे " स योऽतोऽश्रुतोऽगतः " इत्यश्रुतत्वादिकमपि तस्यैवेति प्रागुक्तकणीदिविदूरत्वमपि तस्यैवेति ज्योतिसमूत्रमप्याक्षेतुं राक्यते। न च सिन्नहिताक्षेपं विना व्यवहिताक्षेपो न युक्त इति वाच्यं, उत्तरनयभाष्यादौ जन्मादिसूत्राक्षेपस्य दर्शीयष्यमाणत्वात् । पूर्व-पादान्त्यनयेन सङ्गत्यावश्यकत्वनिर्वन्धामावाच । एवञ्चाश्रुतत्वादि-निष्णुकिङ्गश्रवणाद्विष्णुरेवात्रोच्यत इति प्रागुक्तराङ्गाऽपि नोदे

प्रकाश:

ष्यति, आक्षेपश्च ऋजुर्भवतीति चन्न, मूत्रोपात्ताल्पौकस्त्वमुखेनैवाऽऽ-क्षेपस्योचितत्वात्, श्रुतिसङ्गतिशदरीनार्थत्वात्, साक्षात्समन्वीयमानीलङ्ग-मुखेनाऽऽक्षेपसम्भवे व्यवहिताश्रुतत्वादिमुखेनाऽऽक्षेपायागाचेति तात्प-र्यात् । यदा-अत्रेव तत्र निरवकाशादित्यादिलिङ्गामाविद्वण्णौ मुख्य-स्याश्रुतत्वादेरादित्ये गौणतास्वीकारेण तदाक्षेपे हेत्वभावात्सिविहि-तमेवाक्षिप्तम् । अतः एवाग्रे-- " ज्योतिः, अदृश्यत्वादि " इत्यादिना तदाक्षेपप्रकारासम्भवं वक्ष्यति । ननु पूर्वपक्षे हृद्यनिहितत्वरू-पार्भकोकस्त्वस्य काप्यन्यत्र विष्णावसम्मतत्या निरवकाशेन तेन विचरणरूपाश्रुतत्वादेर्गेीणत्वाश्रयणेन ज्योतिरादिसूत्रमप्याक्षेप्यं स्यात् । अत एवाग्रेतनं 'बाधकाभावात् ' इत्येतदसदिति चेन्न, तत्रा-श्रुतत्वादीनामनेकेषां वाधादप्येकस्य हृदयस्थत्वस्य कथं चिद्विष्णौ वर्णनीयत्वात् । अश्रुतत्वामतत्वादिरूपानिष्णुधर्मसन्दष्ट-त्वाच । अक्षराधिकरणटीकायां वक्ष्यमाणरीत्या तत्र प्रधानश्रुत-विचरणरूपाश्रुतत्वादेगींणत्ववर्णनायोगाच । अत्र त्वादित्यप्रापका-णां बहुत्वेन तत्सद्रीचीनस्यार्भकौकस्त्वस्य मुख्यत्वसम्भवे त्यागायोगा-चरमश्रुताश्रुतत्वादे।गैंगिणत्वसम्भवात् 'बाधकाभावात्' इत्येतद्प्येतद भिप्रायं नेयम् । केचित्तु—"सर्वेषु भूतेषु" इत्यत्र इदयस्य-त्वाश्रवणाच्च तदाक्षेप इत्याहुः । तत्पक्षे "उपासात्रैविध्यात्" इत्यादिनाऽगतत्वराङ्कासमाधानादिकं कथामिति चिन्त्यम् ॥

न चार्भकोकस्त्वमन्तर्योमिण्यपि युक्तम्, ''एष म अत्माऽन्तर्हदेये ज्यायान् पृथिन्याः'' इत्यादिश्रुत्या तस्यापि सर्वगतत्वेन तद्विरुद्धाल्पोकस्त्वा-योगात् । न च पूर्वपक्षे ''ब्रह्म ततमं'' इत्युक्तस्य सर्वगत त्वस्याप्यादित्यनिष्ठत्वात्तस्याप्यल्पोकस्त्वायोग इति वाच्यम्, आदि-त्यश्रुत्याद्यनुसारेण ततमत्वस्य सङ्कोचनात् । न च ब्रह्मणि तथा,

प्रकाशः

लिङ्कं पूर्वन्यायेन सावकाशमित्याशङ्कच निराह—न चेति। इत्यादि श्रुत्येति । एतेन "तस्यापरिच्छिन्नत्वेन "सर्वेषु भूतेषु" इत्यु-क्ताल्पौकस्त्वायोगात् " इति टीकोपपादिता । ननु "एष म आत्मा ऽन्त-र्हृद्येऽणीयान्त्रीहेर्वी यवाद्वा '' इत्यणीयस्त्वमपि श्रूयत इति चेन्न ह्रयोर्विरोधेनाणीयस्वस्य जीवधर्मत्वादिना कथि चेनयत्वात् इति भावे-नोक्तं—तद्विरुद्धाल्पौकस्त्वायोगादिति । आदित्यनिष्ठत्वादिति। एतच प्रागेव विवृतमस्माभिः । ननु ब्रह्मणोऽपि सर्वगतत्वं सङ्कोच्यात्र प्रतिपाद्यत्वमुपेयतामित्यत आह—न चेति । एतेन, ननु यथा पूर्वपक्षे किंचिदादित्यवानयं किंचिज्जीववानयमित्युभय प्रापकसत्त्वाद्वाक्यमेद आश्रीयते, तथा पूर्वेप्रकरणं पूर्वे करीत्याऽ-नेकश्रुतिलिङ्गोपेतत्वेन ब्रह्मपरं, "चलारः पुरुषाः" इत्यादि त्वन्यपर्मस्तु, अत्रोक्तबाधकानामभैकौकस्त्वादित्यश्चत्यादीनां तत्रा-भावादिति निरस्तम् । "ब्रह्म ततमं '' इति पूर्ववाक्यमसङ्काचित-सर्वगतत्वपरं चेत्, ''भूतेप्वेतमेव'' इत्यवधारणाविरोधेन न ब्रह्म प्रतिपा-

ब्रह्मत्वव्याघातात् । ब्रह्मशब्दस्य च विष्णौ मुख्यत्वेऽप्यल्पौकस्त्वा-दिलिङ्गादिहामुख्यार्थत्वात्, ज्योतिरदृश्यत्वाद्याधिकरणयोश्च बाधकामा-वान्मुख्यस्याश्चतत्वादेविष्णुधर्मत्वेऽपि प्रकृते अभिकौकस्त्वदिबाधकेन अमुख्यस्य तस्य जीवेऽप्युपपत्तेः । "अन्तर्यामी" इत्यत्र च इह विष्णुलिङ्गत्वेन निश्चितस्यान्तरत्वस्य "यः पृथिव्या अन्तरः" इति श्रवणादन्तर्यामी विष्णुरिति वक्ष्यते, न त्वेतिसिद्धान्तात्प्राक् तत्रा-नतरत्वादीनां विष्णुधर्मत्विनश्चयः । अत एव तत्र भाष्यकारे। वक्ष्यति "स हि "सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः" इत्यादिना अन्तरः"

प्रकाश:

द्यितुमलम्, सङ्कुचिततत्परं चेत्तस्य ब्रह्मत्वन्याघातेन न तत्प्रतिपाद
थितुं शक्तिमत्युभयथा तस्य ब्रह्मपरत्वायोगात्, प्रकृतवाक्यभेद् इव
पूर्वोत्तरप्रकरणभेदे ज्ञापकाभावात्, अत्राऽऽदित्यश्रुत्याद्यनुसारेण ब्रह्मशब्दाश्रुतत्वादिलिङ्गानामन्यथात्वामिव पूर्वत्राप्यन्यथितुं शक्यत्वे
सर्वत्राऽऽदित्यपरत्वे पूर्वपक्षिणं प्रति प्रवल्वाधकाभावात्। अत
एव दीकायां "एकप्रकरणत्वात्" इत्युक्तमिति। नन्वत्र ब्रह्मशब्दादयोऽपि ब्रह्मत्वसाधकाः सन्तीत्युक्तमित्यत्राह—-ब्रह्मशब्दस्य चेति। एतेन "ब्रह्मशब्दस्य जीवेऽपि सम्भवात्" इति
दीका विवृता। अश्रुतत्वादेर्गतिमाह—ज्योतिरिति। एतेन
न तदाक्षेप इति सूचितम्। बाधकाभावादिति। उक्ताभिप्रायमेतत्। यदप्यन्तरत्वं विष्णुलिङ्गिमिति, तत्राह—अन्तर्यामीति।

इति । अन्तराधिकरणे तु चक्षुरन्तस्स्थत्वं विष्णोरिति वक्ष्यते । न चेह तच्छ्रयते, किन्त्वन्तरशब्दमात्रमित्या द्यूद्यम् । तस्माद्युक्तः पूर्वपक्षोदयः ॥

ननु "अन्तर उपपत्तेः" इत्यत्रान्तरत्वं विष्णुलिङ्गतया सिद्धमित्यः त आह-अन्तरेति । तत्र "य एषो इन्तरक्षिणि पुरुषः" इति चक्षुरन्तस्त्यत्वं श्रूयते, न त्विह तथेत्यर्थः। नन्वथापि "अन्योऽ न्तर आत्माऽऽनन्दमयः " इत्यत्रान्तरत्वस्य विष्णुधर्मत्वं सिद्धमिति चेन्न, तत्र देहदेहिभावनान्तस्रथत्वमुच्यते,

बहिः छो देहवद्विष्णुरन्तस्स्थो देहिनत्स्मृतः ॥ इति तद्भाष्योक्तेः। न चेह तथा श्रूयते, किन्तु सर्वजीवा-इतरत्वम् । उक्तं च—

अन्तरस्थस्सर्वजीवानां पूर्णत्वात्पुरुषाभिधः। इति ऐतरेयभाष्ये । नन्वेवमपि "अन्यभावव्यावृत्तेः " इति सूत्रेsक्षरनथेsणुत्वमहत्त्वयोरविरोधो वक्ष्यते, अणुत्वमहत्त्वे एवाल्पो-कस्त्वसर्वगतत्वे । अत एव वैशेषिकाधिकरणे—

> महतो ऽल्पत्वमि । हि व्योमवत्त्राह वेदवित् । यद्यरुपदेशसंस्थानं न सर्वत्रापि नो भवेत्।।

इत्यादिना " ज्योमवच्च " इति सूत्रांशं मनांस निधाय ज्योम-द्रष्टान्तेनात्रोक्तमल्पौकस्त्वरूपमणुत्वं विष्णावुपपादितम् । न च तत्र प्राकृतस्थौल्यादिराहित्यमेवोक्तं,

प्रकाशः

अस्थूलानणुरूपोऽसावैश्वयीतपुरुषोत्तमः। इति भाष्योक्तेः।

> अन्यवस्तुस्वभावानां स्थौल्यादीनामपाकृतिम् । नारायणे श्रुतिर्वेक्ति....।।

इत्यनुव्याख्यानोक्तेरिति वाच्यं, "अन्यभाव" इति सूत्रोक्तस्थौ-ल्याद्यभावप्रतिपाद्नेऽपि सीत्रचशब्देन स्थील्यादिविरुद्धाणुत्वादेरपि समुचिततयाऽणुत्वादेरिप तत्रैवे के । अत एवानुव्याख्याने—

> अतो विरुद्धवद्वातमपि व्याख्याय तत्त्वतः। योजनीयं हरों वाक्यं विरुद्धेलक्षणेयुंतम् ॥

इत्यणुत्वादिकमप्युक्तम् । भाष्येऽपि ''अस्थूलोऽनणुरमध्यमे। मध्यमो व्यापकोऽव्यापकः "इति श्रुतौ मध्यमादिपदेन तत्सूचना ह। न चात्राविरुद्धत्वेनोक्तस्यैवाणुत्वादेस्तत्र हेतूकरणं, न तु तत्र व्युत्पा-द्यतया । अत एव चराब्देन तस्यापादानमिति युक्तं, "इहा-णुत्वमहत्त्वयोभीवयोर्विरोधपरिहारः" इत्याद्यक्षराधिकरणचन्द्रिकावि-रोधात् । एवञ्चाम्रे हेतूकरणेन ब्रह्मालिङ्गतया निर्णीतस्याल्पौकस्त्व स्य न समन्वेयतायोग्यत्वं, नापि तेन पूर्वपक्षोदयः। पूर्वपक्षे वा अश्रुतत्वोदेगींणत्ववर्णनं चायुक्तामिति चैन्मैवं, अल्पोकस्त्वसर्वे । गतत्वयोरणुत्वमहत्त्वाविनाभूततयाऽन्यत्वात् । तथा च तयोरेवा-त्राविरोध उच्यते, न त्वणुत्वमहत्त्वयोः। अत एव सुधायां वैदो-

चान्द्रका

सिद्धान्तस्तु---

"संवत्सरो वे प्रजापतिः" "तत्र संवत्सरं नाम ब्रह्माणम्" प्रकाशः

षिकनये "अल्पाल्पतरदेशावस्थानेऽल्पाल्पतरपरिमाणमवर्जनीयम्" इत्युक्तं, न तु तदेवैतिदिति । नन्वनयोरिवरोधोक्तौ तदाक्षेप्ययोरणु-त्वमहत्त्वयोरिप स सिद्ध इति न तयोः पुनिवरोधशङ्कोदेतीति चेन्न, अन्नैतद्वाराऽविरोधेऽपि साक्षादिवरोधानुक्तेः । तयोविरोधे प्राक्ततत्वं तन्त्रं, ब्रह्म तु पाक्ततपदार्थन्यावृत्तमिति समाध्युक्तचर्थत्वेन पुनिविरोधशङ्कोत्थाने।पपत्तिरित्याद्यभिष्ठत्योक्तं—इसाद्युद्धिमिति ।

अत्र पृथिव्यादिसर्वगतस्य विष्णुत्वे ब्रह्मशब्दोऽश्रुतत्वादिलिङ्गं च हेत्कृतम् । तच्चादित्यादिप्रापकवशादमुख्यार्थमिति न विष्णुप्रापकिमिति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा, तन्नाऽऽदित्यप्रापकत्वेनोक्तानां भगवत्येव युक्तत्वेन आदित्यप्रापकत्वायोगात् तद्वाधाभावेन ब्रह्मशब्दोदरमुख्यार्थत्वा-योगान्मुख्यब्रह्मशब्दादिना सर्वगतो विष्णुरेवेति भावेन सिद्धान्तयन्ति— सिद्धान्तिस्त्वति । तत्र यदुक्तं संवत्सरसारत्वादिलिङ्गेः श्रुतेः प्र-सिद्धादित्यपरत्वमिति, तत्राऽऽद्यं लिङ्गं तावन्नेत्याह—संवत्सर इति विष्णावेच सम्भवादिसन्तेन । अत्र पश्चम्यन्तप्रधानहेतूनां 'बाधकभावेन ' इति वक्ष्यमाणसाध्येनान्वयः । संवत्सरशब्दस्य वि-रिश्चिपरत्वे श्रोतस्मार्तप्रसिद्धं महापुरुषपदप्रयोगं च साधकद्वयमाह— संवत्सरो वा इत्यादिना ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु उत्तराधिकरणभाष्ये वक्ष्यमाणरीत्या संवत्सर-शब्दस्य चतुर्भुखे प्रसिद्धत्वात्, श्रौतप्रसिद्धेश्च बलवत्त्वात् पूर्ववाक्ये च " महापुरुष इति यमवोचाम संवत्सर एव" इति संवत्सरे महापुरुषप-द्रयोगाच संवत्सरशब्दस्य चतुर्मुखपरत्वात्, तस्मादुत्तमत्वरूपस्य च त-त्सारत्वस्य विष्णावेव सम्भवात्, यच्छब्दोपबन्धस्य "स यश्चायं पुरुषे प्रकाश:

आदिपदेन " प्रजापतिः प्रजाः मृष्ट्वा व्यस्त्रंसत संवत्सरो ब्रह्मा विश्वः कतमः स्वयंभूः प्रजापतिस्तंवत्सरः" इत्यादिश्रुतिः,

ततस्संवत्सरो नाम ब्रह्मा समभवत्प्रभोः । इत्यादिस्मृतिश्र गृह्यते । ननु ब्रह्मणि श्रौतप्रासिद्धिरिव, काल विशेषे लोकप्रसिद्धिरप्यस्तीति चेन्न, "शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् " इति यववराहाधिकरणन्यायेन श्रौतप्रिसिद्धेरेवान्तरङ्गत्वेनाविष्लुतत्वेन च शास्त्रे माह्यत्वेनाज्ञप्रसिद्धितो बलवत्त्वादित्याह—श्रौतेति । काल-परत्वे महापुरुषपदायोगात्,

संवत्सराभिमानी तु ब्रह्मैव हि महापुमान् ॥ इति स्मृतिसिद्धत्वात् । तस्मादिति । "ब्रह्मा देवानां प्रथमस्सम्बभूव" इत्यादिना सर्वदेवोत्तमत्वेनोक्तचतुर्भुखसारत्वं विष्णावेवेत्यर्थः । यच्छ-ब्दोपबन्धरूपिलक्षं चान्यथयति—यच्छब्देति । 'पुरुषे ' जीवे । 'आदित्यं ' देवतायां च । तत्र लोकप्रसिद्धस्य कस्य चिद्रमावेऽपि श्रुत्यादिसिद्धस्य हरेरेव ग्रहणं, तद्वदित्यर्थः । ननु तत्र "य

यश्चासावादित्ये " इत्यादाविव श्रुत्यादिप्रसिद्धे ब्रह्मण्यपि सम्भ-वात, ''आदित्यो ज्योतिरादित्यः'' इत्यादौ च ब्रह्मण्यप्यादित्यश-ब्दस्य प्रसिद्धेः, "पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति " इत्यनेन च 'प्रति-गृहं कूपः ' इत्यनेनेव सर्वपुरुषगतत्वस्यैवोक्तत्वेन तदाभिमुख्योक्त्य-

आत्मानि तिष्ठन्, य आदित्ये तिष्ठन् " इत्यादौ पुरुषादित्यान्तरस्थः प्रसिद्धः । प्रकृते कथमादित्यत्वेन हरिः प्रसिद्धः इत्यत आह— आदित्य इति

आदित्यो ज्योतिरादित्यः स विष्णुर्गतिसत्तमः। इति सहस्रनामस् विष्णो प्रयोगादित्यर्थः । नन्वनादौ वेदे कथं सादिपौरुषेयत्रन्थप्रासिद्धचपबन्ध इति चेत्, स्मृतिमूलश्रुतिप्रसिद्धौ तात्पर्यात्। स्मृतेस्सादित्वेऽपि तदर्थस्यानादित्वाच । उक्तं च विष्णु तस्वनिर्णये--

पुराणानि तद्यानि सर्गेसर्गेऽन्यथैव तु । क्रियन्तेऽतस्त्वनित्यानि तदर्थाः पूर्वसर्गवत् ॥ इति । यदप्युक्तं सर्वेपुरुषाभिमुख्यं सूर्यछिङ्गमिति, तन्नेत्याह— पुरुषं पुरुषमिति । सर्वपुरुषगतत्वं च

अन्तर्वहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्मिथतः । इत्यादिश्रुत्या "अल्पोकस्त्वस्य च " इत्यादिना वक्ष्यमाणरीत्या च युज्यत इति भावः।

भावात्, भावे वा आदित्यमण्डलस्यैव पुरुषाभिमुख्यद्शेनात्, अद-र्शनेऽपि देवतायास्तदङ्गीकारे च ईश्वरेऽपि तत्सम्भवात् ।

प्रकाशः

प्रतिपूरुषमेतस्मात् स्थितो वै विष्णुनामकः । आदित्यादिषु च स्थित्वा द्यातकौडमी प्रतिप्राति ।

इति तद्भाष्यं हादि कत्वाऽऽह—भावे वेति । आभिमुख्योक्तिभावेऽ-पि तस्य त्वन्पतेऽप्यादित्यदेवताया अतीन्द्रियत्वेन तत्रादर्शनात्, मण्डलस्याऽऽभिमुख्यदर्शनात् तद्द्वारा तत्रस्थदेवतायामङ्गीकारे तिनष्ठ-भगवतोऽपि तद्द्वारा स्योदेवेत्यर्थः। एवं लिङ्गानामपाकरणेन तन्मूल-कश्रुतिप्रसिद्धिरप्यपाक्रतेति न तत्र यतित्व्यामिति भावः । नन्वस्त्वे-वमाद्यकरुपे श्रुतेर्छिङ्गेरेवोज्जीवनात्तेषामन्यथासिद्धौ श्रुतेर्प्यन्तर्नयन्या-येनान्यथासिद्धिः । उत्तरकल्पद्वये तु कथं, स्वत एव तत्र श्रुतेः निरव-काश्रातोक्तेरिति चेन्न, इत्थं, वक्ष्यमाणादिशा ब्रह्मश्रुत्यादेर्मुख्यतया विष्णु-साधकत्वेनान्तरधिकरणन्यायविषयतयाऽऽदित्यश्रुतेर्विष्णुपरत्वं वा तत्र मुख्यत्वं वा सेत्स्यतीति । ननु चैवं ब्रह्मश्रुत्यादेरत्र मुख्यत्वे तद्वला-दादित्यश्रुतिर्विष्णुपरा, सिद्धे च तस्याः विष्णुपरत्वे बाधकामावन ब्रह्मशब्दादेर्मुख्यत्वमित्यन्योग्याश्रयः। न चार्भकौकस्त्वमेव बाधकं, न श्रुतिरित्यस्ति विशेषः, श्रुतेरप्यस्मिन् पक्षे निरवकाशात्वोक्तेरिति चेन्न, "आदित्यो ज्योतिरादित्यः" इत्यादिप्रयोगादादित्यशब्दस्य विष्णाववकाद्येन सावकाशत्वस्य ब्रह्मशब्दमुख्यत्वानधीनत्वात् । एतेन,

सौरमन्त्रे च "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" इति ब्रह्मछिङ्गसद्भावात्, मन्त्रस्थस्य च "चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्रेः" इति चक्षुश्राब्दस्य "चक्षुर्दे वानाम्" इतिश्रुत्या ब्रह्मण्येव सम्भवात्, पूर्णद्शिनशक्तित्वादिस्कपस्य वा चक्षुरादिस्वामित्वरूपस्य वा चक्षुर्मयत्वादेः "सर्वेन्द्रियमयो विष्णुः"

प्रकाश:

तदावृत्तिर्बाधिकेत्यपि निरस्तम् । सावकाश्चत्वेति । यद्वा— ब्रह्मश्रुत्यादेरुपसंहारस्थत्वेन वलवत्तयाऽऽदित्यश्चुतेर्विष्णुपरत्वम् । व-क्यति चेतत् "उपक्रमस्थादित्यश्चृतेः" इत्यादि । एवमादित्यश्चुत्युज्जी-वकलिङ्गानामन्यथासिद्धिमुक्तेदानीं, यद्पि मन्त्रे चक्षुष्ट्वलिङ्गात्सूर्यशब्द आदित्यप्रापक इत्युक्तं, तद्युक्तं, अन्तरिधकरणन्यायविषयतयाऽत्रत्य-सूर्यशब्दस्य विष्णुपरत्वादिति भावेन निरवकाशिषण्णुलिङ्गं वद्वन्य-लिङ्गस्यान्यथासिद्धिमाह — सौरमन्त्रे चेति ।

> आदानात्सर्ववस्तूनामतृत्वात्प्रलयेऽपि च । आत्मेत्युक्तस्स भगवान् जगतस्थावरस्य च ॥

इत्युक्तदिशा सर्वनियामकत्वरूपिवण्णुलिङ्गादित्यर्थः । "चक्षुदैवाना-मृत मत्यानां" इति यजुश्शाखास्यश्रुत्येर्थः । "सर्वनामाभिषेयश्र्य" इत्यनेनैव "आदित्यशब्दस्येश्वरवाचित्वं चोक्तं भवति" इति टीकोपलक्ष-णमिति भावः। यद्प्युक्तं चन्द्रादावुक्त्वाऽऽदित्येऽनुक्तत्वमप्यादित्यलिङ्ग-मिति, तत्त्वग्रे निरासिष्यत इति भावेन चक्षुश्शब्दस्य विष्णावुक्ततया तत्त्सङ्गतत्वेन चक्षुमीयत्वादिजीवन्नापकाण्यपि सावकाशयति—पूर्णिति ।

इत्यादिभव्योक्तस्मृत्या विष्णो सम्भवात्, जीवेऽपि चक्षुरादिविकारत्व-स्यासम्भवात् । एतच्छब्दस्य च "अधैष ज्योतिः" इत्यादौ अथरा-ब्दादेरिव अत्र प्रकरणविच्छेदकस्यामावेन पूर्वोक्ताशरीरप्रज्ञात्मपर-

> पूर्णदर्शनशक्तित्वाच्चक्षुर्मय इतीरितः । तादृक्ष्रवणशक्तित्वात्तया श्रोत्रमयस्स्यतः ॥

इत्यैतरेयभाष्यिदिशा मयटः प्रानुर्यार्थत्वेनायमाद्योऽर्थः। "इन्द्रि-यस्वामित्वेन " इति टीकोपलक्षणिमति भावः । द्वितीयस्त्वेतद्भाष्य-दिशेति व्यक्तम्। 'स्मृत्या' इत्युक्तचाऽयमेवार्थः स्मार्तत्वादत्र ब्राह्यो न तु प्रासिद्धकरणसम्बन्घ इति सूचितम् । यदिष जीवपक्षे एतच्छब्दः ''अथैषज्योतिः '' इत्यादाविव वक्ष्यमाणपर इति, तत्राह**—एतच्छ**-ब्द्स्येति । "अथैष ज्योतिः" इत्यादौ ज्योतिष्टोमप्रकरणविच्छेदक-स्याथशाब्दस्य श्रवणात्तत्र तथात्वेऽपि प्रकृते तथा प्रकरणभेदकं न किञ्चिद्स्तीत्यर्थः । ननूक्तमत्र बाध्वचिह्नितोपक्रमोपसंहाराम्यां भिन्न वाक्यत्वं तस्यावगतामिति । तथा च कथं न प्रकरणविच्छेद इति चेत्, मैवं, "एतामनुविधं संहितां सन्धीयमानां मन्य इति ह स्माह बाध्वः '' इत्यनिरुद्धादिचतुर्मूत्यीत्मकस्य विष्णोस्संहितादेवतात्वरूपा-वान्तरप्रमेथे तात्पर्यज्ञापनाय तदुपक्रमादेरुपपत्तेः, अविच्छेदकत्वात् पुनस्तस्यैव परामर्शेन गुणान्तरविधिसम्भवादिति तात्पर्यात् । पूर्वी-कोति । "स यश्रायमशारीरः प्रज्ञात्मा, यश्रासावादित्य एक-

त्वात् । वक्ष्यमाणस्यापि च अश्रुतत्वादिगुणैर्विष्णुत्वेन तत्परत्वेऽप्य निष्टाभावात् । अल्पौकस्त्वस्य च 'व्योमवत् ' इति सौत्रपदसूचितेन-

> एकत्राप्यनवस्थाने सर्वत्रावस्थितिः कथम् । एकत्रैव तुं संस्थानं नैवात्र प्रतिपाद्यते ॥

प्रकाशः

मेतिदिति विद्यात्" इत्यशरीरप्रज्ञात्मन आदित्यनाम्रश्चैकत्वादिति । 'आदित्यपरत्वात् ' इत्यनुक्त्वा 'अज्ञारीर ' इत्युक्तिर्विष्णुपक्षेऽञ्चारीरत्व-युक्तिभूचनार्था । एतेन ''स यश्रायमित्यादिना " इत्यादिटीका विवृता। उपक्रमादिवशाद्भिन्नवाक्यत्वमुपेत्याह—वक्ष्यमाणेति । प्रकृतपरत्वं च टीकाद्युक्तसमर्थनार्थमिति भावः । आनिष्टेति । जीवलिङ्गानां सावकाशितत्वादिति भावः । यद्प्युक्तमर्भकौकस्त्वाच न विष्णोर-त्रोक्तसर्वगततेति, तद्पि न बाधकमिति भावेनाह—अल्पेति। 'मूचि-तेन न्यायेन ' इत्यन्वयः। तमेव न्यायं स्वयं सङ्गह्याह--एकत्रोति। अभेकौकस्त्वं नाम अल्पदेशोऽवस्थितत्वं, न त्वल्पदेश एवावस्थानवन्त्वम् । तच सर्वगतस्य विष्णोराकाशवदेव युज्यते, अल्पदेशे अविद्यमान-स्य सर्वगतत्वायोगात्,

यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषयमाप्रयात् । इति न्यायादित्यर्थः । एकत्रैवेति । 'मूतेव्वेव ' इत्यश्रवणात् । तथा श्रवणे हि तन्नापपद्येत, न चैवमित्यर्थः । उक्तन्यायस्य

इति न्यायेन सर्वगतेऽपि सम्भवात्, अनुन्यारूयने च —-स्थितस्य ह्यल्पदेशेषु सर्वगत्वं भवेद्भुवम् । एकत्राप्यनवस्थस्य कुत एवाखिलस्थता ॥

इत्युक्तत्वात्, श्रुतौ भूतपद्स्य च तत्रोपासनार्थः वात्सर्वपदेन च आदि-त्यस्यापि ब्रह्णसम्भवेन आदित्ये अनुक्तत्वाभावात्,

प्रकाशः

भाष्यादावस्फुटत्वादाह—अनुव्याख्यान इति । द्वितीये वैशेषिकनये,
महतोऽल्पत्वमि हि व्योमवत्प्राह वेदवित् ।
यद्यल्पदेशसंस्थानं न सर्वत्राऽपि नो भवेत् ।
स्थितस्य हि......।

इत्यादिनाऽस्य न्यायस्य विवृतत्वादित्यर्थः । यथा खल्वेकैकं वर्णमुच्चारयत एव सर्ववेदे। चारणं न त्वेकमप्यनुचारयतः, तथाऽल्पदेशेषु स्थितस्येव सर्वगतत्वं भवेदित्यर्थः । एतेनात्र टीकादावेतद्विवृते। बीजमुद्भावितम् । ननूक्तमत्र भूतपदोपादानात्तन्मात्रस्थत्वं
सिध्यति, अन्यथा तद्वचर्थमिति, तत्राह—श्रुताविति । भूतपदस्य चेति । एतेन "निचाय्यत्वात्" इति सूत्रांशटीकायामभेकेौकस्त्वपदेन भूतमात्रावस्थितत्वं श्राह्मम्, न तु भूतावस्थितत्विमाति सूचितम् ।
यद्प्यादित्येऽनुक्तत्वं आदित्यप्रापकमिति, तत्त्राक् परिहर्तव्यमपि
प्रसङ्गादत्र परिहरति—सर्वेति । ननूक्तमत्र विशिष्याऽऽदित्येऽनुक्तत्विङ्गादितीति चेन्न,

उक्तरिया च बाधकाभावेन ब्रह्मशब्दस्याश्रुतत्वादेश्च अमुख्यत्वायो-प्रकाशः

" सर्वप्राणिषु संस्थितः । सर्वनामाभिषयः इति समुत्याऽऽदित्यगतस्यैवादित्यनामवत्त्वोक्तेः " इति टीकोक्तरीत्या च "यश्रासावादित्ये" इत्यादिना लब्धत्वादिति तात्पर्यात् । तत्राऽऽ-दित्यस्थत्वमस्पष्टमित्येवं समाधानमुक्तम् । एवं "अभेकौकस्त्वात्" इति सूत्रे निरवकाशत्वादिनाऽऽदित्यश्रुत्यादितो वलवन्वेन प्राधान्याः द्न्योपलक्षकत्वेनोपात्तस्यार्भकौकस्त्वस्य समाधानेन तदुपलक्षितानां संव त्सरसारत्वादीनां सौत्रपदोपात्तानां चादित्यप्रापकाणां स्वपक्षबाध-कानां समाधानस्य 'व्योमवित्रचाय्यत्वात्' इति सूत्रांश्चलब्धस्योक्तचा तद्भिवृत्तिपरटीकां व्याख्यायेदानीं "प्रसिद्धोपदेशात्" "विवासी तगुणोपपत्तेश्र " "राब्दविरोषात् " इत्यादिसूत्रोक्तश्रुतिलिङ्गादिरू पस्य स्वपक्षसाधकस्य सत्त्वादत्रोक्तस्सर्वगतो विष्णुरिति मविन त-त्तत्सूत्रटीकां विवृण्वंस्तेषां पूर्ववाद्युक्तममुख्यत्वं परिहृत्य निरवकाश-त्वमाह-- उक्तरीत्येति । एतेन स्वपक्षसाधकानि यथास्त्रवि-न्यासं प्रागुपन्यस्य स्वनाधकभूतानि परसाधकानि पश्चान्निरस्यानि, नतु वैपरीत्यमिति निरस्तम् । तेषां बाधकानां स्वपक्षसाधकाना-मन्यथासिद्धचापादकत्वेन बाधकतया तन्निरासस्यैव प्रथममुपयुक्तत्वात्। सूत्रक्रमबीजं तु वक्ष्याम इति भावः । अत एवान्ते टीकायामेव-मीश्वरपक्षेऽपि विरोधाभावाद्भृह्मशब्दस्यामुख्यार्थत्वग्रहणमश्रुतत्वादीनां भाक्तत्वकरूपनिमत्यादि निरस्तं भवतित्युक्तम् । ब्रह्मशब्दस्येति ।

गात्, भाष्योक्तश्रुत्यादिषु च ब्रह्मशब्दस्य विष्णावेव प्रसिद्धत्वात्, प्रसि दसम्भवे च अप्रसिद्धप्रहणायोगस्य सौत्रप्रसिद्धपदेन सूचनात्, ब्रह्म-शब्दस्य जीवरूपामुख्यार्थत्वे च जीवादन्यस्य मुख्यब्रह्मणो वि-ष्णोरमुख्यब्रह्मणश्च जात्योदस्सत्त्वेन अन्यसम्बन्धनिराकरणासम्भवेन प्रकाशः

आद्यमूत्रोक्तस्य ब्रह्मशब्दस्य द्वितीयोक्तस्याश्रुतत्वादिलिङ्गस्य चेत्यर्थः । अत्रापि पञ्चम्यन्तप्रधानेहतूनां विष्णुरेव ' इति साध्येनान्वयः । "ब्रह्मशब्दस्य श्रुत्यादौ नारा-यण एव प्रासिद्धत्वात् " इति टीकां न्यनिक्त-भाष्योक्तेति । "तदेव ब्रह्म परमं कवीनां '' ''परमं यो महद्भृक्ष '' इत्यादिष्वित्यर्थः । प्रसिद्धेति । अन्यथा ब्रह्मशब्दोपदेशादित्येव ब्रूयादिति भावः। यद्यपि लोकतो जीवादावपि प्रसिद्धिः, तथाऽपि वैदिकप्रसिद्धि-युक्तस्थैवापादानमिति भावः। ननु ''श्रुत्वाडप्येनं वेद न चैव कश्चित्'' इति जीवस्याप्यश्रुतत्वाद्युपपत्तेश्रक्षुमैयत्वादिवरान ब्रह्मराब्दो जीवेऽ-मुख्यः किं न स्यादित्यतः " राव्दविशेषात् '' इति सूत्रभाष्यटीका-भिप्रायान् व्यनिक- ब्रह्मशब्दस्यति । "सावधारणब्रह्मशब्द-वाच्यत्वे मुख्यब्रह्मत्वं स्यात्। न च तक्जीवस्योपपद्यते '' इति टीकोक्तमुपपादयति -- जीवरूपोति । जीवरूपामुख्यार्थत्वे "एतमेव" इत्यवधारणं अन्यस्य मुख्यवृत्त्या ब्रह्मशब्दार्थत्वं वाऽमुख्यवृत्त्या तद्र्थत्वं वा व्यवच्छिन्द्यात् । न द्वयमि युक्तं, तथामूतस्य ब्रह्मा-

अवधारणायोगात्, ईश्वररूपमुख्यार्थत्वे चान्यस्य मुख्यस्य ब्रह्म-णोऽसन्त्रेनान्यसम्बन्धनिराकरणसम्भवात्, भाष्योक्तश्रुत्थादौ च सा-वधारणब्रह्मशब्दस्य विष्णावेव प्रयोगद्रश्नेन इहापि तेन तस्यैव प्रत्यभिज्ञानात्, "ब्रह्मेत्याचक्षते " इत्येननोक्तप्रसिद्धश्च ब्रह्मज्ञाब्दार्थत्वे नाप्रीसद्धजीवपरलेऽनुपपत्तेः, अश्रुतलादेश्च उपसंहारस्थलेन बलव त्वात्तदनुसारेणोपक्रमस्थादित्यश्रुतेरर्भकौकस्वादिछिङ्गानां च नेतन्य-त्वात्, अणोश्च जीवस्य सर्वगतत्वायोगात्,

प्रकाश:

देस्सन्वादित्यर्थः । स्वपक्षेऽवधारणं युक्तमित्याह—ईश्वरेति । भाष्योक्तिति । "एष उ एव ब्रह्मेष उ एव" इत्यादावि-त्यर्थः । प्रसिद्धेश्वेति । वृद्धप्रसिद्धेरित्यर्थः । पूर्वे श्रौतप्रसिद्धि-रुक्तेति भेदज्ञापनाय 'इत्यनेनोक्त ' इत्युक्तम् । श्रुतोर्निरवका-शत्वमुक्त्वा लिङ्गस्य तदाह—अश्रुतत्वादेशिति । 'विवक्षित ' इति सौत्रपदतात्पर्योक्तिः-उपसंहारस्थत्वेनेति । " तेषां च विष्णोरेव योग्यत्वेन " इति टीकोक्तिरुपलक्षणमिति भावः । एवं पर्पक्षे साध-कानि निरस्य, स्वपक्षे साधकानि चोक्त्वा "अनुपपत्तेस्तु न शारीरः " इति सूत्रोक्तपरपक्षवाधकोक्तिपरटीकां विवृण्वन् परपक्षे बाधकमाह-अणोश्चेति । मिलितसर्वजीवानां सर्वगतत्वपक्षस्य "स्व-स्वदेहस्थितिमात्रस्य सर्वेषां सिद्धलात् '' इति टीकायामेव स्पष्टत्वा-दिति एकस्य सर्वगतत्वपक्षदूषणस्य विस्तृतिरियम्, टीकायां " सुख-

योगे वाऽऽनादितः सर्वजीवानां सर्वशरीरसम्बन्धे शरीरकर्मादिव्यवस्थाऽ-योगेनाभिमानस्यापि प्रसङ्गेन सर्वेषां सर्वशरारगतदुः खादिभोगप्रसङ्गात्, वीह्याशरीरगतजीवान्तरस्य तत्तन्दिद्वियाभिमानिनां च तदीय सर्वश-रीरसम्बन्धाभावेन भोगाप्रसङ्गात्।

दुःखादिप्राप्तचैकस्य सर्वशरीरस्थत्वानुपपत्तेः" इत्युपलक्षणमिति भावः। अणुत्वं '' उत्क्रान्तिगत्यागतीनां '' इत्यत्र साधयिष्यत इति भावः । नन्वात्मनो विभुत्वमेवोपेयते, गत्यादेरुपाधिवशेनोपपत्तेरिति भावेना-ह--योगे वेति । अयमर्थः-सर्वजीवानां प्रत्येकं सर्वशरीरगतत्वे सर्वेषां सर्वशरीरगतसुखादिभोगस्स्यात् । न च यथा स्वर्गाचुचतस्य स्थूलशरीरप्राप्तचे मातृयोनि प्राप्तुमागच्छतो मध्येऽन्यकर्मनिर्मितजी-वान्तराधिष्ठितदेहं प्राप्तस्य जीवस्य, यथा वा तत्तदिन्द्रियामिमानिनां तत्तज्जीवरारीरगतानां तत्तच्छरीरगतसुखादिभोगाभावस्तथेहापि यदीय-कर्मनिर्मितो यो देहस्स एव तस्य सुखादिभोगापादको नान्यस्य तद्गतस्यापीति वाच्यं, अनादितस्सर्वेषां सर्वशारिगतत्वे कर्मव्यवस्थाऽ-योगात । न च यस्य यस्मिन्देहेऽभिमानस्तस्मिन देहे कृतं कर्म तद्यियमिति वा, कर्मनिर्मितत्वाविशेषेऽपि यस्य यत्राभिमानस्तद्गत-सुखादिभोग एव तस्य, नान्यगततद्रोग इति वा युक्तं, अना-दिकालं सर्वदेहसम्बन्धे सर्वत्र तस्याप्यवर्जनीयत्वादिति । कथं तर्हि ब्रीह्मादिगतजीवादौ गतिरित्यत आह—बीह्मादीति । इन्द्रियाभि-

/ **)** _ _

ईश्वरस्य तु स्वाभाविकशाक्तिविशेषेण तदप्रसङ्गात् । "आत्मानं वेद" "आत्मानं परस्मै शंसाति" "यस्तित्याज सचिविदं सखायम्" इति च सर्वगतस्य तस्यात्मनो वेदनशंसनत्यागेषु कर्मत्वेन, जीवस्य तु कर्तृत्वेन निर्देशात्, कर्मकर्त्रोश्चोत्सर्गतः भिन्नत्वात्, 'मामहं जानामि' "तदात्मा-नमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति" इत्यादाविव च प्रकृतेऽपवादकामावात्,

प्रकाशः

मानिनां प्रतिकल्पं भिन्नत्वादिति भावः। एतेन " सर्वेशरीरगतसु-खदुःखादिपाप्या "इति टीका "ब्रह्मादिसर्वशरीरगतत्वानुपपत्तेः " इति टीका च विवृता । नन्वीश्वरस्यानादितस्सवेदेहसम्बन्धादुक्तदो-षसाम्यमित्यतः "सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्" इति सूत्रा-भिमतं 'सामर्थ्यवैदेशेष्यात्' इति टीकाद्युक्तं समाधिमाह**—ईश्वर-**स्य त्विति । परपक्षे "कर्मकर्तृव्यपदेशात्" इति सूत्रोक्तं बाध-कान्तरं तदुपात्तवाक्योक्तिपूर्वकमाह-आत्मानमिति । 'मामहं जानामि' " स्वाध्यायोऽध्येतव्यः " इत्यादानेकस्यैव द्वयं दृष्टमि-त्यत आह ---कर्मकत्रोंश्रेति । विस्तृतं चैतत् "कर्मकत्रोंकत्सर्गतो भिदा '' इत्यनुव्याख्यानसुधायाम् । प्रकृत इति । तत्रैक्यग्रा-हकप्रमाणमपनादकं, इह च चक्षुमेयत्वादिजीवलिङ्गस्य विष्णावव -काशितत्वादिति भावः । एतेन "अत्रोक्तसर्वेगतस्य 'आत्मानं ' इति कमेलेन '' इत्यादिटीका विवृता ।

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

इति स्मृतिसमाख्यानःच अत्रोक्तः सर्वगतो विष्णुरेवेति । तदेत-दभिन्नेत्योक्तं न्यायविवरणे—''तथाऽपि निरवकाद्याः "एतमव" इत्यवधारणादयः" इति । अनुन्याख्याने तु—सर्वसंयोगित्वादिमात्रं नात्र प्रतिपाद्यम्, तस्यानन्दादिवद्गुणत्वाभावात् । किन्तु तत्तच्छ-क्तिप्रबोधनार्थं तत्रतत्रावस्थानम्,

प्रकाशः

"स्मृतेश्र" इति सूत्रोक्तं स्वपक्षे साधकान्तरमाह - अहमात्मेति। "न च स्मृतेरपि स्ववचनत्वेन विप्रतिपन्नं प्रतिसूत्रकारः कथं तामुपादत्त इति वाच्यं, तस्याः परोक्तानुवादरूपत्वात् " इति टीकायामेवोक्तेरिति भावः । ' तथाऽपि ' पूर्वपक्षप्रापकश्रुतिलिङ्गाभावेऽपि । ' अवधारणा द्यः ' अवधारणसहितब्रह्मशब्दादयः । एतेन भाष्याद्युक्तं न्याय-विवरणोक्तं चैकार्थमिति द्शितम् ।

> तत्रतत्र स्थितो विष्णुः तत्तच्छिक्तिप्रबोधकः। दूरतोऽप्यतिशक्तस्स लीलया केवलं प्रभुः।

इत्यनुव्याख्यानेऽन्यथाव्याख्यानं प्रतीयते, तत्सुधायामस्फुटत्वात्सूत्रास्ट-ढतया व्यनिक — अनुव्याख्याने त्विति । सर्वसंयोगित्वेति । एतेन "अथवा न सर्वगतत्वं हरेरूपपादनीयं, तस्याऽऽनन्दादिवतस्त्र-ष्ट्रत्वादिवद्वा गुणत्वाभावात् " इति सुधाऽनुवादः कृतः । "तर्िक दूरे स्थितः शक्तिप्रबोधने न शकः येन तत्रतत्र तिष्टति " इति

तचायुक्तम्, ईश्वरस्य दूरस्थत्वेऽपि तत्र शक्तत्वादिति प्राप्ते. तत्रतत्रा-वस्थानं न दूरस्थस्याशक्त्रचा, किन्तु लीलयैवेति सिद्धान्त इत्युक्तम् । तत् "विवासितगुणोपपत्तेः" इति सूत्रस्य 'विवासितः' दूरे शक्तस्यापि तत्तच्छक्तिबोधनार्थं तत्रतत्रावस्थानद्धपो यो गुणस्तस्य लीलयोपपत्ते-रिति वर्णकान्तरमभिन्नेत्य ।

सूत्रक्रमस्तु—आद्ये सूत्रे विषयवावयस्थश्रातिस्वपस्वपक्षसाधकोक्तिः । दितीये तदुत्तरवाक्यस्थित्रिङ्गस्वपसाधकोक्तिः । तत्र च 'विवक्षितत्वं' दिकोक्तरीत्या वक्तुं योग्यत्वम् , वक्तुं योग्ये हि विवक्षा भवति । यद्वा—'विवक्षितत्वं' वक्ष्यमाणत्वं, वक्ष्यमाणे हि विवक्षा भवति । प्रकाशः

सुधास्थराङ्काभागानुवादः—तचायुक्तमित्यादि । 'यदापि स प्रभुविष्णुर्दूरतोऽतिराक्तः' इत्यादिसुधार्थानुवादः—तत्रतत्रोति ।

पूर्व सिद्धान्तोक्तरीत्या सूत्राणामन्यथा विन्यासः प्रतीयते, यथाक्रमबीजमाह—आद्य इति । "सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् " इत्यत्र "एत
मेव ब्रह्मेत्याचक्षते " इति विषयवाक्यगतहेतूक्तिपरत्वाच्छ्रुतिरूपहेतूकिपरत्वाच द्वेषा तस्य प्राथम्यम् । "विवक्षितगुणोपपत्तेश्च " इत्यत्र
"स योऽतोऽश्रुतोऽगतोऽमतोऽनादिष्टः" इत्युक्तरवाक्यस्थत्वाञ्चिङ्गत्वाच्च
तदुक्तिपरत्वेन तदानन्तर्यम् । तत्र विवक्षितपदस्य टीकोक्तार्थसमर्थनपूर्वं परोक्तं कैश्चिदुक्तं चाविरुद्धमर्थद्वयं स्वयमाह—तत्र चेति।
"ये तु श्रुतीनां ब्रह्मगुणेषु ताप्तर्थभावं वदन्ति तिन्नरासाय विवक्षित-

चारित का

ततश्च अश्रुतन्वादीनामुपसंहारस्थत्वाद्वलवत्तेत्वर्थः । अथवा--अपौरुषेये वेदे वक्कुमिच्छाया अभावाद्विवक्षितत्वं तात्पर्यविषयत्वम् । ततश्चा-श्रुतत्वादीनामप्राप्तत्वादिना श्रुतेस्तत्र तात्पर्यात्र त्यर्थः । तृतीये साध्यस्य सर्वगतत्वत्य अणौ जीवे स्वरूपेणैवा-सम्मवरूपपरपक्षबाधकोक्तिः। "स यश्रायमशारीरः" इति श्रुति-श्रुतस्य अशरीरत्वस्य जीवे अनुपर्णात्तं सूचियतुं च शारीरपदम् । चतुर्थे जीवे सर्वगतत्वस्य स्वरूपेणासम्भवेऽपि वाक्यशेषस्थकर्म-कर्तृभावविरोध इत्येवंरूपबाधकोक्तिः । अत एव तृतीयसूत्र स्थानुपपत्तिराब्दस्य प्रकृतेन सर्वगतत्वेनैवान्वयात्कर्मकर्तृभावानुपपत्तिनी तद्रथे इति चतुर्थसूत्रसार्थक्यम्।

प्रकाश:

पद्मुपबबन्ध '' इत्यादितत्त्वप्रदीपवाक्यं हृदि कृत्वाऽऽह्-तत्रश्चेति । श्रुतिलिङ्गरूपस्वपक्षसाधकोक्तचनन्तरं परपक्षे बाधकोक्तेरवसरत्राप्तत्वात् द्राम्यां तदुक्तिः । तत्र "अनुपपत्तेस्तु न शारीरः" इति तृतीयेSन्तरङ्गवाधकोक्तिः, चतुर्थे "कर्मकर्तृव्यपदेशाच " इत्यत्र बहिरङ्गबाधकोक्तिरिति तदानन्तर्यम् । ननु "अनुपपत्तेः " इत्यत्र प्रतियोगिविशेषाभावात्कर्मकर्तृभावानुपपत्तेरापे तत्रैव विवक्षितुं शक्य-त्वात् "कर्म" इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह-अत एवेति। वाक्यशेषस्य बहिरङ्गबाधकोक्तिपरत्वादेवेत्यर्थः। प्रकृतेनेति। एतस्याप्रकृतत्वेनान्वया-योगादित्यर्थः । तह्यश्चितत्वादीनामेव प्रतियोगितयाऽन्वयोस्तु, ततोऽन CHA. - VOL. III.

यद्यपि विवक्षितगुणा अञ्यवधानेन प्रकृताः, तथाऽपि ब्रह्माणि तेषामुप-पत्ति वद्ता द्वितीयसूत्रेणैव जीवेऽथोदनुपपत्तेरप्युक्तत्वात् तृतीयसूत्रं न तत्परम् । पञ्चमे यद्यपि प्रथमसूत्रोक्तबह्मशब्दस्य जीवेऽप्युपपित्राङ्का निरस्यत इति तस्य द्वितीयत्वं युक्तम्, तथा ऽप्युत्सर्गतो भेदसाधकस्य कर्मकर्तृभावस्य उपोद्धलकात् ''एतमेव'' इत्यवधारणान्नापवादशङ्कत्ये-तद्रथेस्याप्युक्तेः पश्चमता । स्वतनत्रहेत्वन्तरानुक्तेश्च न तत्र चराब्दः । षष्ठे पश्चमेन श्रोते स्वपक्षसाधके समाप्ते ऽनन्तरं स्मार्तस्य तत्साधक-स्योक्तिः । सप्तमे तर्हि स्मृतिसमाख्यया सर्वगतत्वस्याल्पौक स्त्वरूपत्वादणौ जीवे सर्वगतत्वस्येव सर्वगते ब्रह्मणि अल्पौकस्त्व-स्यापि स्वरूपेणैवासम्मव इत्येवंरूपस्य स्वपक्षबाधकस्योद्धारः। अत्र च 'व्योमवत्' इत्यनेन विरोधपारिहारः।

प्रकाश:

पि सन्निहितत्वादित्याराङ्कच निराह—यद्यपीति । "शब्दविशे-षात " इत्यस्याद्यानन्तर्थमाराङ्कचाह-पश्चम इति । जीवेऽपीति। अमुल्यवृत्त्येत्यर्थः । एतदर्थस्यापीति । अत एव टीकायां कर्म-कर्तृमूत्रमप्येतत्सूत्रावतारिकायामाक्षिप्तमिति भावः । स्वतन्त्रेति । ब्रह्मशब्दस्यान्यथासिद्धिनिरासार्थत्वात् "स्वाप्ययात्" इत्यादा-विवेति भावः । 'षष्ठे ' "स्मृतेश्च '' इत्यत्र । 'सप्तमे ' " अर्भकौक-स्त्वात्तह्वचपदेशाच नेति चेन्न निचाय्यात्वादेवं व्योमवच " इत्यत्र ! इत्यनेन विरोधपरिहार इति । स प्रकारः प्रागुक्त इति भावः।

" निचाय्यत्वादेवम् '' इत्यनेन चाल्पोकस्त्वोक्तेः प्रयोजनोक्तिः । यद्यपि "नोपासात्रैविध्यात्" इत्यत्रेवाल्पीकस्त्वोक्तरिप प्रयोजनमुक्तम्, तथाऽ पि उपासनार्थं अन्तरस्थत्वाद्युक्तौ तच्छ्तिरप्रमाणं स्यात्, उपा-सनाया मानसिक्रयात्वेन अर्थामावेऽपि सम्भवात् । नहि सप्र-योजनत्वं प्रामाण्यम्, मणिप्रभायां मणिश्रमस्य तत्प्रसङ्गात्, तृणा-दिज्ञानस्य तदभावप्रसङ्गाचेति शङ्कामुपासनाया ज्ञानात्मकत्वादर्थी-भावोऽसिद्ध इति परिहर्तुं 'चायृदर्शने' इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नस्य निचाय्यशब्दस्य प्रयोगः। अष्टमे सर्वगतस्यापि ब्रह्मणो व्योमवत् भूताश्रयत्वरूपाल्पोकस्त्वसम्मवेऽपि तद्वद्चेतनत्वाभावेन जीववद्गोगप्र-सङ्ग इत्येवंरूपस्य स्वपक्षवाधकस्योद्धार इति॥

प्रकाश:

एतेन "किमपरिच्छिन्नादिरूपस्य" इत्यादिटीका सूत्रांशविरणपरेति द्रिातम् । व्यावत्योराङ्कापूर्वं निचाय्थपद्कत्यमाह—यद्यपीति । चा-यृ दर्शन इतीति । दर्शनस्यार्थाव्यभिचारादिति भावः । 'अष्टमे' "सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्" इत्यत्र । सामर्थ्यविशेषेण तदुद्धार इसर्थः।

प्रत्यधिकरणं टीकायां पूर्वत्रेव विषयोपाध्यनुक्ते-स्तत्प्रदर्शनार्थमधिकरणानां बद्धक्रमत्वस्यानुव्याख्यानाऽऽरूढतया प्रद-द्रानाथ च "सूत्रे भाष्येऽनुभाष्ये च" इति स्वप्रतिज्ञामनुरुन्धंस्तदनूदा

अत्र-

एतद्भावाभिषं लिङ्गं क्रियालिङ्गे ततः परम् । अन्तर्याम्यन्तरश्चेति क्रियाभावाष्ट्यमुच्यते । अदृश्यत्वाद्यभावाष्ट्यं श्रुतिर्लिङ्गाधिका परा ॥

इत्यनुज्याख्याने "सर्वत्र" इत्यत्र सर्वत्राविस्थितिरूपं भावाख्यं छिङ्गं प्रितिपाद्यम्, "अता" इत्यत्र संहाररूपिक्रियात्मकं छिङ्गं, "गुहां" इत्यत्रापि कर्मफलभोगरूपिक्रयात्मकं छिङ्गं, "अन्तरः" इत्यत्र अन्तिस्थितिरूपभावसिहतं रमणरूपिक्रयात्मकं छिङ्गम्, "अन्तर्यामी" इत्यत्रापि तत्सिहतं नियमनरूपिक्रियात्मकं छिङ्गम्, "अदृश्यत्वादि " इत्यत्र अभावात्मकं छिङ्गं, "वैश्वानरः" इत्यत्र पाच-कत्वाद्यनेकलिङ्गसिहतं वैश्वनरनामत्यापादपिसमाप्तद्यधिकरणोपाधयो दिश्चाताः । तन्न केवलं सुधोक्तरीत्या तत्तद्धिकरणप्रतिपाद्यगुणा-साङ्कर्यार्थं, किन्तु सङ्गत्यर्थं च । तथा हि—विद्यमानस्यव क्रि-यान्वयात् क्रियातो भावस्य प्राथम्यम् । न हि क्रियासामान्यस्य स्थितिसमान्यापेक्षत्विमव स्थितिसामान्यस्य क्रियासामान्यापेक्षाऽस्ति ।

प्रकाशः

व्याचष्टे अत्रेति । 'तत्सहितं' भावसहितं । न केवल्रिमिति । '' ग्र-न्योऽयमि बहुर्थः'' इत्युक्तेरिति भावः । स्थितिरूपभावस्य न्ना-सम्यं व्यनिक्त—न हीति ।

तत्रापि कर्मफलमागवत् अत्तुत्वरूपसंहर्तृत्वस्य ब्रह्मण्यसम्भावितत्वा-भावात् , तथा कर्मफलात्तृत्वरूपविशेषं प्रति सामान्यरूपत्वात्, तथा स्थित्यनन्तरं संह।रस्य । धीस्थत्वात्प्रातिपादिकश्चितिसाहित्येन अन्यत्रप्रसिद्धतया सर्वेगतत्वसाधम्याच सर्वेगतत्वानतन्तर्यमत्तृत्वस्य, तदानन्तर्थं कर्मफलभोक्तृत्वस्य एकैकरूपिलङ्गोक्त्यनन्तर्भेव तान्नेरूप्य-विशिष्टरूपिलङ्गोक्तिर्युक्तेति भोक्तृत्वानन्तरमन्तराद्यधिकरणद्वयम् । तत्रापि अन्तरत्वस्य श्रुतिसाहित्येनान्यत्रप्रसिद्धतया छिङ्गसाहित्ये-नान्यत्रप्रसिद्धान्तर्यामित्वात् ज्यायस्त्वात्, तथा आदित्यादिनि

प्रकाश:

अवान्तरक्रमे भाष्यादिसूचितौ हेतू आह-तत्रापीति । अधिकरणद्वयेऽ पीत्यर्थः । सामान्यरूपत्वादिति । सामान्योक्तचनन्तरमेव विशेषजि-ज्ञासा भवतीति भावः। "अत्ता" इत्यस्य पूर्वानन्तर्थे "संहर्तृत्वापरपर्या-यवाच्यमत्तृत्वं "इत्यादि्टीकामूचितं हेतुद्वयमाह-स्थितीति । संहार-स्येति । अत्तृत्वस्य संहाररूपत्वेन वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। मातिपदि-केति। " सर्वत्र" इति नये आदित्यपातिपदिकश्रुतिसाहित्येन सर्वगतत्व-स्यान्यत्रप्रसिद्धिवद्दितिश्रुतिसाहित्येनात्तृत्वस्यान्यत्र प्रसिद्धिरुच्यते, "गुहां प्रविष्टों" इत्यत्र तु नैविमिति पौर्वापर्यमित्यर्थः। तिन्द्रप्येति । त्रागुक्तभाविक्रयारूपोभयीनरूप्येत्यर्थः । टीका-सूचितं हेतुमाह—अन्तरत्वस्येति । अग्रिश्रुतीत्यर्थः । लिक्नेति ।

यामकत्वेनावस्थानविशिष्टरमणरूपमन्तरत्वमयुक्तम्, बहुव्यापारवतः तदेतुकविक्षेपेण दुःखादिप्रसङ्गादित्यन्तरत्वे आक्षिप्ते, यदादनधी-नसत्ताप्रवृत्तिप्रतीतिकं तन्नियमने तस्य दुःखादि, ईश्वरस्तु सत्ता-दिप्रद इति सत्तादिप्रदत्वरूपान्तर्यामित्वप्रतिपादनात् "अन्तरः" इत्येतदानन्तर्यं ''अन्तर्यामी '' इत्यस्य । एवं भावरूपछिङ्गसम-न्वये समाप्ते तन्निरूप्याभावरूपत्वाददृश्यत्वादेस्तदानन्तर्यम् । एवं केवललिङ्गसमन्वये समाप्ते लिङ्गाधिकनामसमन्वयस्योभयात्मकत्वाद-न्त्यता । अन्याऽपि सङ्गतिस्तत्तदिधकरणे प्रदर्श्यते । एवं च अहरयत्वाधिकरणात्त्राचीनानानि पञ्चाधिकरणानि भावलिङ्गविषय-

प्रकाशः

पृथिव्यादिशरीरत्विक्केत्यर्थः । रमणं नातियतस्य विक्षेपादेव युज्यते । इति चेत्सर्वनियमो यस्य कस्मान्न शङ्कचते । स्वात्मना ऽनियतं वस्तु प्रतीपं ह्यात्मनो भवेत् ।

इत्यनुव्याख्यानोक्तमेवावान्तरक्रमे हेत्वन्तरमाह-तथाऽऽदित्यादीति। उभयात्मकत्वादिति । साक्षादसाक्षात्त्वभेदेनेति भावः । नन्वेता-स्मङ्गतयो न स्पष्टं श्रुतिसङ्गत्याक्षेपिकाः । अतस्तदाक्षेपिकाऽन्यैव वाच्येत्यत आह-अन्याऽपीति । एवमनुव्याख्यानस्यानन्तर्यसङ्गति-परत्वं व्याख्याय पेटिकासङ्गतिपरत्वं चाह । एवं चेति । यहा-अन्तिमं विना पडियकरणानि साक्षाछिङ्गसमन्वयपरत्वेनैका पेटिका

तयैका महापिटिका | तत्राप्याद्यं विना चत्वारि क्रियाविषयत्वेन, तत्राप्याद्यद्वयं क्रियामात्रविषयत्वेन, उत्तरद्वयं तु भावसहितक्रियाविषय-त्वेन, पादान्त्योपान्त्ये तु बहुविषयत्वेन एकाऽवान्तरपेटिकेत्याचूह्मप् । अन्ये तु—"स कतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूप-स्प्तत्यसङ्कलः '' इति वाक्ये मनामयत्वादिनोपास्यो जीवः,

प्रकाशः

तत्राप्याद्यचतुष्टयं श्रुतिसाहित्येनान्यत्रप्राप्तिद्धलिङ्गसमन्वयपरत्वादेका ऽवान्तरपेटिका, " गुहां " इत्यत्रापि प्रत्ययश्रुतिसाहित्येनान्यत्र प्रसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् । षष्ठस्य तथात्वेऽप्यभावविषयत्वात्तस्य प्रथ-त्कम् । पञ्चमस्य तु लिङ्गसाहित्येनान्यत्रप्रसिद्धसमन्वयपरत्वात्तदेक-मवान्तरम् । सप्तमं त्वर्थाञ्जिङ्गसमन्वयपरत्वादेकं पृथगिति ज्ञेय-मिति भावेनाह—इत्याचूह्यमिति । यदा—" सर्वगोऽत्ता नियन्ता च '' इसणुभाष्यादिशाऽत्तृत्वरूपिछङ्गसमन्वयपरत्वादत्ताधिकरणं गुहा-विकरणं चैका पेटिका, नियमनरूपैकलिङ्गसमन्वयपरत्वादन्तराद्य-धिकरणद्वयमेका पेटिकेति ध्येयमित्याह—इत्याचू समिति । यदा— न केवलं सङ्गत्यादिपरमनुव्याख्यानं, किन्त्वेतान्येवात्र समन्वीयन्ते, न तु परोक्तानि, सप्तेव चाधिकरणानि, न रामानुजमतरित्या षडेवे-त्यादिपरमतखण्डनपरं च ध्येयमिति भावेनाह—इत्यादीति । खण्डन-प्रकारश्चाये स्पष्ट इति ॥

अन्ये त्विति । " सर्वं खल्विदं ब्रह्म तुज्जलानिति शान्त उपा-

प्रकाशः

सीत अथ खलु ऋतुमयः पुरुषः यथाऋतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेस भवति । स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राण-शरीरो भारूपः सत्यकामस्सत्यसङ्करुपः स आकाश आत्मा सर्व-कामः सर्वगन्धः सर्वरसस्सर्वेमिद्मभ्यात्तोऽवाक्यनाद्रः एष म आत्मा-Sन्तर्हेदयेSणीयान् ब्रीहेर्वो यवाद्वा सर्वपादा स्यामाकाद्वा श्यामा कतण्डुलाद्वा एष म आत्मान्तर्हद्ये ज्यायान् पृथिव्याः ज्यायानन्त-रिक्षाज्जचयान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः सर्वकर्मा सर्वकामः सर्व-गन्धस्सर्वरसस्सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनाद्र एष म आत्मान्तर्द्धदेये एतः द्ब्रह्मेतिमतः प्रत्याभिसम्मवितास्मि " इति च्छान्दोग्ये तृतीये श्रूयते । तत्र "स कतुं कुर्वीत " इति कतुशब्दितमङ्करूपध्यानापरप-र्यायोपासनाविधौ मनोमयत्वादिधर्मैर्जीव उपास्यत्वेनोपदिश्यते अथ ब्रह्मित संशये, "मनोमयः " इत्यादिवाक्योक्तो मनोमयत्वादि-विशिष्टो जीव एव, कार्यकारणसङ्घातात्मनो जीवस्यैव मनआदि-सम्बन्धस्य प्रसिद्धत्वात् । ब्रह्मणस्तु ''अप्राणा ह्यमनाः'' इत्या-दिना तद्राहित्यात् । ''सर्वं खल्विदं ब्रह्म'' इति वाक्यं ब्रह्मबोधकमपि " कतुं कुर्वीत " इत्युक्तीपासनायां न कर्मतया ब्रह्मार्पकं, तस्य "ऋतुं कुर्वीत " इति वाक्यविहितोपासनानुवादेन शान्तत्वरूपगुणविधिहेतुसमर्पकत्वात् । इदं सर्वं जगत्तज्जत्वात्तछ त्वात्तदनत्वाद्ब्रह्मात्मकमेव यस्मात्तस्माद्वागद्वेषी हित्वा शान्त उपा-सीतेत्येवंपरत्वात्, "क्रतुं कुर्वीत " इत्युक्तोपासनायां स्ववाक्य-

गतमनामयत्वादिविशिष्टजीवस्यैव कर्मत्वेनान्वयसम्भवेऽन्यपराद्वाक्याद्र-ह्मणः कर्मत्वेन स्वीकारायोगात् । सत्यसङ्कल्पत्वादिब्रह्मधर्माणां तदिभिन्ने जीवे नेयत्वात् । उक्तं च भामत्यां—

> ऋतुमित्यादिवाक्येन विहितां ऋतुभावनाम् । अनुद्य सर्विमित्यादिवाक्याच्छमगुणे विधिः ॥

इति । एवं प्राप्ते 'प्राणशारीरः' इत्यत्र प्राणः शारीरमस्येति बहु-व्रीहित्वात्, समासस्थसर्वनाम्नः सन्निहितपरस्य "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति पूर्ववाक्ये सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धस्य ब्रह्मशब्दस्योपदेशेन ब्रह्मण एव सिन्नाहितस्वात्, तत्परामर्शकतया प्राणशारीरपदेन ब्रह्मण एवो-पस्थित्या जीवप्रतीत्यभावात् , मनामयशब्दस्य च विकारप्राचुर्या-द्येनकार्थकमयडन्तस्य साधारणतया जीवविशेषोपस्थापकत्वायोगात्. सत्यकामत्वादिविवक्षितगुणानां ब्रह्मण्येवीपपत्तेः, अन्यपरादिप वाक्या-दुपासनकर्माकाङ्कानिवर्तकत्वेन ब्रह्मैवोपास्यत्वेनोच्यते । न च जीव-धर्मविरोधः, तेषां जीवाभिन्ने ब्रह्मण्यपि युक्तत्वात् , वैपरीत्यस्य चासम्मवात् । तदुक्तं भामत्यां—

समासस्पर्वनामार्थः सन्निक्ष्ष्टमपेक्षते । तिद्धतार्थोऽपि सामान्यान्नापेक्षाया निवर्तकः ॥ तस्मादपेक्षितं ब्रह्म ब्राह्ममन्यपरादपि । तथां च सत्यसङ्कल्पप्रमृतीनां यथार्थता ॥ CHA.-VOL. III.

तस्यैव मनःप्राणादिसम्बन्धात्, ब्रह्मणस्तु "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" इत्यादिश्रुत्या तद्राहित्यादिति प्राप्ते, ब्रह्मैवापास्यं, सत्यकामत्व-ज्यायस्त्वादिलिङ्गात् । जीवधमस्ति मनोमयत्वाणीयस्त्वादयो जी-वाभिन्ने ब्रह्माण युक्ताः। न च वैपरित्यं शङ्कचम्, विशि-ष्टचैतन्यरूपस्य जीवस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वात् । अध्यस्तसर्पासाधारण-धर्मेश्र भीषणत्वादिभिः रज्जूरूपवती, न तु रज्जुरुपेणाभिगम्यत्वादिना सर्पो रूपवान्, तदा सर्पस्यैवाभावात् । सर्पदशायां तु अस्ति वा-स्तवी रज्जुरिति सिद्धान्तः । तदुक्तं भामत्याम् —

> समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् । विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् ॥

इति । "क्रतुं कुर्तीत" इत्यस्य ध्यानं कुर्तीत उपासीतेति याव-दित्यर्थः । "मनामयः " इत्यंशोक्तिः पूर्वपक्षयुक्तिसूचनाय, "सत्य-सङ्कल्यः " इत्यंशोक्तिः सिद्धान्तयुक्तिसूचनायेति ज्ञेयम् । ननु मनी-मयवाक्योक्तो जीवः कुतः, ब्रह्मैव कि नेत्यत आह—तस्यैवेति। ननु जीवस्य मनोमयत्वादयः स्वतः, ब्रह्मणस्तु तद्वारा । प्रथमं द्वारस्य बुद्धिस्थत्वात्तदेवोपास्यमस्तु, न पुनर्जघन्यं ब्रह्म, तिञ्जङ्गानि च तद्-भेदाज्जीवेऽप्युपपत्स्यन्त इति भावेनाराङ्कच निराह—न च वैप-रीत्यमिति । 'रूपवती ' धर्मवती । 'विषयः' अधिष्ठानं । रू-पदाब्दो धर्ममरः । अत्रेदं दूषणं ध्येयं-अस्मद्रीत्या पूर्वसङ्गतस्य

इति । आद्यसूत्रस्य च 'सर्वत्र' वेदान्तेषु परमात्मपरतया प्रासिद्ध-स्य ब्रह्मशब्दस्योपदेशादित्यर्थ इत्याहुः । अत्र ब्रूमः—

तत्त्वतो भात्यधिष्ठाने नारोप्यगतधर्मधीः ।

संशायपूर्वपक्षबीजयुक्तस्य स्ववाक्यस्थशब्दविशेषोपेतस्य वाक्यस्यो-दाहरणत्वसम्भवेऽनेवंविधवाक्योक्तचयोगात् । नहि तद्वाक्ये सत्यकाम-त्वादिब्रह्मधर्माणां सत्त्वात्सन्देहो युज्यते, मनोमयत्वादेरानन्दमया-धिकरणन्यायेन सावकाशत्वात् । अपच्छेदन्यायेन परप्राबल्येन स-त्यकामत्वादिना पूर्वस्य मनोमयत्वादेर्बाधसम्भवाच । पूर्वशाबल्येऽपि सत्यकामत्वादेर्बहुत्वेन निरवकाशत्वेन च बलवन्वात् पूर्वस्याप्यल्प-स्य सावकाशस्य बाधोपपत्तेः । किञ्च यथा त्वन्मते पूर्वीधि-करणे उपक्रमापसंहाराम्यां प्रतितिकवाक्यतानुरोधेन जीवमुख्यप्रा-णिछिङ्गे तद्नुगुणतया ब्रह्मणि नीते, तथेहापि "सर्वे खल्विदं ब्रह्म " इत्युपक्रमात् " एतद्दै ब्रह्म " इत्युपसंहारादेकवाक्यत्वा-वगमेन ब्रह्मविषयत्वप्रतीतिस्वारस्येन मनोमयत्वादेर्नेयत्वात् । भिन्न-विषयत्वप्रतीतिपूर्वकपूर्वपक्षायोगाचेति । यदुक्तं--सिद्धान्ते जीव-धर्माणां ब्रह्मण्यारोप इति, तन्न युक्तं, रज्जुत्वासाधारणधर्मेण प्र-तीतायां रज्जी भीषणत्वाद्यनारोपस्येव सत्यकामत्वाद्यसाधारणधर्मेण प्रतीते ब्रह्मणि जीवधर्मारोपस्यायोगात् सिद्धान्तानुदय इत्याह्-तत्त्वत इति।

ब्रह्मणश्च तथा भानं त्वयाऽप्यत्राभ्युपेयते ॥

यद्यप्यारोप्यस्यासाधारणरूपेण ज्ञानदशायामिषष्ठानमस्ति, अ-धिष्ठानस्य तु तथा ज्ञानदशायां आरोप्यं नास्ति । तथाऽप्यिष्ठिष्ठा-नं तथा ज्ञानदशायां नारोप्यधर्मेण धर्म्मवत् । निह रज्जूर-ज्जुत्वाभिगम्यत्वादिना ज्ञानदशायां भीषणत्वादिमत् । प्रकृते च आधिष्ठानं ब्रह्मत्वसाधकसत्यकामत्वाद्यसाधारणरूपेण भासते । निह सिद्धान्तः "सत्यकामः" इत्यादिवाक्यशेषाज्ञानमूलः । यद्यपि "सत्यकामः" इत्यादिवाक्यजन्यमधिष्ठानतत्त्वज्ञानं परोक्षम्, तथाऽपि तत्परोक्षभ्रमविरोध्येव । इह चाणीयस्त्वादिविभ्रमः श्रोतत्वात्प-रोक्षः । अत एवायं न सापाधिकः, येन तत्त्वज्ञानेऽप्यनुवर्तेत ।

प्रका

अत्र तथा भानमसिद्धमित्यत आह—ब्रह्मणश्चेति । सत्यकामत्वादि-घर्मेस्सिद्धान्तितत्वादिति भावः । त्रागुक्तानुवादपूर्वं श्लोकं व्यनिक्त— यद्यपीति । ननु तत्त्वतो ब्रह्मभानस्य शाब्दत्वेन परोक्षत्वात्क-थमारोपविरोधित्वम् । न हि श्वेत्यानुमितिः शङ्के पैत्यारोपविरो-धिनीत्याशङ्कचाह——यद्यपीति । अत एवति । परोक्षत्वा-देवेत्यर्थः । पैत्यारोपस्त्वपरोक्षः सोपाधिकश्चेति भावः । ननु स-त्यकामत्वादिना ब्रह्मणोऽत्र भानेऽपि नाधिष्ठानस्य तत्त्वतो भानम्। न हि सत्यकामत्वादिकमधिष्ठानस्य तत्त्वं, किन्तु शुद्धस्वभावत्वं, न हि तथाऽत्र ब्रह्मणो भानमस्ति, सविशेषस्यैव भानाङ्गीकारादित्य-

किञ्च---त्वन्मतेऽप्यस्य वाक्यस्य सत्यसङ्कल्पत्वादियुक्तसगुणब्रह्मविष-यत्वात् जीवसगुणब्रह्मणोश्च निर्गुणेऽध्यस्तत्वात् कथं परस्परमधि-ष्ठानाध्यस्तभावः । यथोक्तं संक्षेपशारीरके-

स्वाज्ञानकल्पितजगत्परमेश्वरत्वजीवत्वभेदकलुषीकृतभूरिभावा । स्वाभाविकस्वमहिमस्थितिरस्तमे।हा प्रत्यिकतिर्विजयते भुवनैकयोनिः॥ इति । किञ्च—रज्जुमुद्दिस्य भीषणमिति व्यपदेश इव, ब्रह्मणि मने।मयत्वादिश्रीतव्यपदेशोऽप्रमाणं स्यात् । अपि च-त्वयाऽस्य वा-क्यस्य उपासनापरताया असत्योपासनायाश्च स्वीकृतत्वात, सत्य-सङ्कल्पत्वज्यायस्त्वादीनां जीवे स्वरूपेणासच्वेऽपि तथोपासनं िकं न स्यात् । न च सहश्रुतेषु मनोमयत्वादिकमेव उपास्यं, न तु सत्यसङ्करुपत्वादिकमित्यत्र हेतुरस्ति ।

प्रकाश:

नुशयेनाह--किञ्चोति । जगत्त्वेन परमेश्वरत्वेन जीवत्वेन त्रयाणां प्रतीच्यारोपितत्वप्रतीतेरिति भावः । ननु यस्सत्यकामः सोऽणीयानिति सत्यकामत्वदियुतमुद्दिश्य अणीयस्त्वादिविधौ यत्सत्यकामत्वाद्यारोपा-घिष्ठानं तदेवाणीयस्त्वाद्यारोपाद्यघिष्ठानं भविष्यति, वल्मीके यः स्थाणुः स पुरुष इतिवदित्यत आह—िकश्चेति । ननु तत्त्वा-वेदकप्रामाण्याभावोऽम्युपेयत एवेति अत आह—आपि चेति । हे-तुरस्तीति । ननु मयोमयत्वादिकं ब्रह्मणि व्यावहारिकं, सत्य-कामत्वादिकं तु जीवे प्रातीतिकम्। न च श्रुतेर्व्यावहारिकपरत्वः

सूत्राक्षराथींऽप्ययुक्तः,

प्रकाशः

सम्भवेऽत्यन्ताप्रामाण्यापादकप्रातीतिकपरत्वं युक्तमितिचेन्न, "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" इति श्रुत्या तद्मावावेदनेन तस्यापि ब्रह्मणि प्रातीतिकत्वात् । जीवेऽपि त्वन्मते व्यावहारिकतया ब्रह्मणि प्रातीमासिकत्वावश्यम्भावाचेति भावः । उपलक्षणमेतत् । यद्प्य-णीयस्त्वादिर्जीवधर्मो ज्यायस्त्वादिर्व्वह्मधर्मे इति, तन्न, "अणोरणी-यान्महतो महीयान्" इस्रणीयस्त्वस्यापि ब्रह्मणि श्रुतत्वात् । न चोभयं विरुद्धं, तार्हे प्रथमोपस्थिताणीयस्त्वाङ्गीकारेण ज्यायस्त्व-स्येव चरमस्य परित्याज्यत्वात् । श्रुत्यन्तरिवरोधस्योभयत्र तुल्य-त्वात् । विरोधशान्तिप्रकारस्य "व्योमवत्" इत्यनेन सूत्रकृतैवो-कत्वाच् । तदुक्तमनुव्याल्याने—

महतोऽल्पत्वमपि हि व्योमवत्त्राह वेदावित् ।

इतीत्यपि ध्ययेम् । एवमधिकरणशारीरं सिद्धान्तानुदयेन निरस्येदानीं सूत्रार्थासामञ्जस्यमाह—सूत्रेति । एवं हि सूत्रार्थानाहुः—'मनो-मयत्वादिनोपास्यं ब्रह्मेव ' इतिसाध्यमध्याहार्यम् । हेत्वर्थः प्रागुक्तः । 'विवक्षितगुणोपपत्तेश्व '—'विवक्षितानां' वक्किमिष्टानां तात्प-र्यविषयीभूतानामिति यावत्, तेषां सत्यकामत्वादीनां ब्रह्मण्येवो-पपत्तेः । 'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः '—प्रागुक्तसत्यसङ्करुपत्वा-दीनां जीवेऽनुपपत्तेः । 'कर्मकर्तृत्यपदेशाच्च '—'' एतमितः प्रेत्याभि-

आद्यसूत्रे हेतुमात्रस्योक्तत्वेन मनोमयत्वादिने।पास्यं ब्रह्मेति प्र-तिज्ञांशस्याध्याहर्तव्यत्वात् । द्वितीये सत्यकामत्वादिमिथ्याभूतगुणेषु श्रुतितात्पर्योपपत्तिसहितत्वयोरभावेन विवक्षितोपपत्तिपदयोरस्वारस्यात् ।

प्रकाश:

सम्भिवतास्मि "इत्यत्र 'एतं 'इति द्वितीयया ब्रह्मणः कर्मत्वेन 'अभिसम्भिवतास्मि 'इति प्रथमया जीवस्य कर्तृत्वेन व्यपदेशाच्च न शारीरे।ऽत्रो।पास्यः । 'शब्दिवशेषात् '—समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे "यथा ब्रीहिर्ना यवा वा श्यामाकतण्डुलो वा एव-मयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयः "इति जीवब्रह्मबोधकसप्तम्यन्तप्रथमान्तरूपशब्दिवशेषाच्च न शारीरो।ऽत्रोच्यते ।

ईश्वरस्सर्वभूतानां हृदेशेऽर्जुन तिष्टति ।

इति स्मृतेश्च न शारीरः । "एष म आत्माऽन्तर्हेद्ये" इत्यल्पायतनत्वात् "अणीयान् व्रीहेर्यवाद्वा" इति अणीयस्वव्यपदेशाच न
सर्वगतः परमात्मा मनोमयत्वादिगुणक इति चेत्, सर्वगतस्यापि
ब्रह्मणो हृदयपुण्डरीके निचाय्यत्वादृष्टव्यत्वादेवं व्यपदेशः 'व्योमवत् ' यथा व्योम सर्वगतमपि सूचीपाश्चाद्यपेक्षयाऽभैकौकोऽणीयो
व्यपदिश्यते तद्वत् । ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृद्यसम्बन्धात् सुखादिसम्मोगप्राप्तिरिति चेन्न, अपहतपाप्मत्वादिवेशेष्यादिति । तत्सर्व
क्रमेण दूषयति—आद्य इति । उपलक्षणमेतत् 'सर्वत्र ' इत्यस्य
वैयय्यादित्यपि ध्येयम् । मिथ्यति । त्वन्मते तेषामारोपितत्वा-

तृतीये सत्यकामत्वादिगुणानां ब्रह्मण्युपपपत्ति वदता द्वितीयनैव तेषां जीवे अनुपपत्तेरथीं दुक्तत्वेन तेन पौनरुक्त्यात् । चतुर्थे आधा-राधियभावस्येव "एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि" इति कर्मकर्तु-भावस्यापि विरुद्धविभक्तिकशाब्दं वदता शब्द्विशेषशब्देनैव ग्रहण-सम्भवेन पञ्चमेन पौनरुक्तचात् । पञ्चमेऽपि "एष म आत्मान्तः र्हिद्ये ज्यायान् '' इति वाक्यशेषे अन्तरस्थत्वेनोक्तस्य मनोमयत्वा-दिगुणकस्य "एवमयमन्तर।त्मन् हिरण्मयः" इति समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे जीवस्य यः शब्दः 'अन्तरात्मन् ' इति सप्तम्यन्तस्ततोऽन्यो 'हिरण्मयः' इति प्रथमान्तो यो ब्रह्मणः शब्दः, तेन शब्दिविशेषेण मनोमयत्वादिगुणको न जीव इति त्वदुक्तस्य शब्दविशेषस्य श्रु-त्यन्तरस्थत्वेन अस्मदुक्तस्य प्रस्तुतब्रह्मशब्दे सावधारणत्वरूपाविशे-षस्येव स्वप्रकरणस्थत्वाभावात्। स्वतन्त्रहेत्वन्तरपरत्वेन चतुर्थ इवात्रापि चशब्दप्रसङ्गाच । एवं सूत्रान्तरेऽप्यनुपपत्तिरुद्धा ।

प्रकाशः

दिति भावः। आधारेति। "अयमन्तरात्मन्" इति सप्तमित्रथमाम्या-मुक्तस्येत्यर्थः। वदतेति। वक्तृत्वमुपचिरतं, प्रतिपादकेनेति यावत्। अन्तरात्मिनिति। "सुपां सुलुक्" इति सप्तम्या लुकि "न डिसम्बुद्धचोः" इति नलोपाभावे च रूपिमिति सप्तम्यन्तत्वं बोध्यम्। एवं सूत्रान्तर इति। षष्ठे

36

चन्द्रिका

अत्रापि परमतेऽपि "अनुपपत्तेस्तु न शारीरः" इत्यादिना भेदस्य, " विवक्षितगुण " इत्यनेन गुणानां चोक्तेरैक्यनिर्गुणत्वप्रतिकूळता स्फुटैवेति ॥

केचित्तु-"'सर्व खल्तिदं ब्रह्म" इत्यादिनाक्यं ब्रह्मविषयम्, मनो-मयवाक्यं तु जीवविषयमिति भिन्नविषयत्वेन यः परकीयपूर्वपक्षः, तस्यैकविषयत्वसम्भवे अयोगादेवं पूर्वपक्षः—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृदेशेऽर्जुन तिष्ठति । इति स्मृतौ आधारत्वपर्यवसन्नषष्ठचन्तजीवसम्बन्धिशब्दादनयस्य 'ईश्वरः' इति प्रथमान्तब्रह्मवाचिराब्दस्य सद्भावेनास्याः स्मृतेरेव "अयमन्तरा-त्मन् " इति श्रुत्यन्तरस्येव पश्चमेनैव ग्रहणसम्भवेन तस्य वैयथर्चात्, सप्तमे सर्वगते ब्रह्मण्ययुक्तानामल्पौकस्त्वादीनां उपासनार्थं व्यपदेशे जी-वेऽप्ययुक्तानां ज्यायस्त्वादीनामुपासनार्थं व्यपदेश इति वैपरीत्यापा-तात्, अष्टमे पूर्वत्र सर्वगतत्वे ऽष्यल्पोकस्त्वाद्यनुपपत्त्या प्रकरणस्य बद्धाविषयत्वं निराकुर्वता पूर्वपक्षिणा सर्वगतत्वेऽनिष्टापादनायोगात्, स्वाभाविकाभेदे सुखादिभोगस्यावैशेष्यस्य चावर्जनीयत्वात् इत्या-द्यूह्ममित्यर्थः । 'इत्यादिना' सूत्रचतुष्टयेन । न च मिथ्यात्वे-नोपपत्तिः, श्रुतेरप्रामाण्यापतेः, अस्य स्पष्टं टीकादौ निरासाचेति ॥ केचित् -- सर्विमाति । परैः "सर्वं खल्तिदं ब्रह्म" इति वाक्यं ब्रह्मपरमित्युपेत्य "ऋतुं कुर्वीत " इति वाक्यविहितो-CHA.—VOL. III

"सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति ब्रह्मशब्दिनिदिष्टो जीव एव, सर्वशब्दिनि-दिष्टब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तकृत्स्नात्मकताया अनादिसंसारे कर्मवशाज्जीवे सम्भवात्, निखिलहेयप्रत्यनीके च ब्रह्माणि तदयोगात्, जन्मादिकार-णतायाश्च कर्मद्वारा जीवेऽपि सम्भवात्, ब्रह्मशब्दस्य च जीवेऽपि प्रयोगादिति । सिद्धान्तस्तु—जीवस्य जीवान्तरात्मकत्वाभावेन सर्वा-

प्रकाश:

पासनानुवादेन शान्तत्वरूपगुणविधिपरत्वान्नोपासनायां कर्मतया ब-ह्मार्पकं, किन्तु मनोमयवाक्यमेव जीवं कर्मतयाऽर्पयतीत्युक्तम् । एते तु, सर्वात्मकं ब्रह्म शान्तः सन्नुपासीतेत्यत्रैनोपासना विधी-यते, ''कतुं कुर्वीत'' इति तु मनोमयत्वादिगुणविधानाय प्रा-ग्विहितोपासनानुवादः । ततश्च सर्वोत्मकं ब्रह्म मने।मयत्वादिगुणक-मुपासीतेति समत्रवाक्यार्थः इत्येकवाक्यतामाहुः । तथा च ब्रह्मप-दनिर्दिष्टो यदि जीवस्तर्हि स एव तथोपास्यः। यदि ब्रह्म, तर्हि तदेव तथोपास्यमिति सेत्स्यतीति ब्रह्मपद्निर्दिष्टमेव किं जीव उत परमात्मेति विचार्थते । तत्र पूर्वपक्षाद्यनुवद्ति—सर्वे खाल्वदं बह्मेतीति । अत्र ब्रह्मोद्दिश्य 'इदं सर्वं ? इत्युच्यमानं सर्वात्मकत्वं चतुर्भुखादितृणपर्यन्तजगदात्मकत्वम् । तच्चानाद्यविद्याकर्भवरोन नाना-योनिषु जननसम्भवेन जीव एव भवति, न तु सर्वेदोषदूरे परमा-त्मनीत्यर्थः । कथं तर्हि "तज्जलान्" इत्युक्तमृष्टचादिहेतुत्वामित्यत आह—जन्मादीति।

चीन्द्रका

त्मकत्वायोगात्, सर्वोत्मकता च सर्वप्रकारकतेति स्वीकारेण प्रकार-भूतशरीरगतानां दोषाणां प्रकारिाणि ब्रह्मण्यप्रसङ्गात्, ब्रह्मशब्द-कारणतयोश्च जीवेऽस्वारस्यात्, ब्रह्मेव सर्वात्मकिमिति । सूत्राक्षरार्थ स्तु-- 'सर्वत्र ' '' सर्वे खलु '' इति निर्दिष्टे जगति तत्समानाधिक -रणेन बहाराब्देन तदात्मकतयाऽभिधीयमानं परं बह्रौन, खलुरा-ब्देन सर्वात्मकतायाः, "तज्जलान् इति " इति हेतुत्वार्थेनेतिशब्देन च जन्मादिकारणतायाः प्रसिद्धत्वेनोपदेशात्, कारणत्वादेश्र

प्रकाश:

स्वेपकारकतेतीति । सर्वविशेषणकत्वं देवतिर्यद्यनुष्यशरीरकत्वामिति यावत् । 'सर्वत्र' इति पदं प्रतिज्ञापरं मत्वा सूत्रार्थमनुवद्ति— सर्वत्रेति । 'सर्वत्र ' इत्यनुवादः, जगतीति व्याख्या । हेत्वंशार्थमाह— खिल्वति । 'प्रसिद्धोपदेशात् ' इत्यस्य प्रसिद्धलेनोपदेशादिसर्थः । कस्येति प्रतियोग्याकाङ्कायां "तज्जलान्" इतिवाक्योक्तस्य जन्मादिहे-तुत्वस्य 'सर्वामिदं' इत्युक्तसर्वात्मकतायाश्चान्वयः । सार्वात्म्यस्य प्रसिद्धत्वं खलुशब्देन, हेतुत्वस्य प्रसिद्धत्वमितिशब्देने।च्यते, इति-शब्दस्य हेलर्थलात्, प्रसिद्धस्यैव हेतुलात् जन्मादिहेतुलं प्रसिद्ध-मिति गम्यत इति, सार्वोत्स्यहेतुत्वयोः खल्वितिराब्दाम्यां प्राप्तिद्ध-त्वेनोपदेशादिति सूत्रार्थः पर्यवस्यतीत्यर्थः । अस्तु जन्मादिकारणत्वस्य प्रसिद्धत्वेनापदेशः, ततश्च किमित्यत आह-कारणत्वादेश्वेति।

"आनन्दाद्धचेव खिल्वमानि भूतानि" इत्यादिश्रुयन्तरे ब्रह्मण्येव प्रसिद्धत्वादित्याहुः । तन्न, त्वन्मते अन्तरिधकरणे छान्दोग्योक्त-स्यादित्यान्तस्थस्य जीवत्वे "यश्चासावादित्ये" इत्यानन्दवछच्युक्त-स्यापि जीवत्वभिति पूर्वपक्षवत्, "सर्व खिल्वदं" इत्यत्रोक्तस्य कार-

प्रकाशः

आनन्दाद्धयेव खिरविति । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणि प्रसिद्धस्यैव जगत्कारणत्वस्येहाऽऽम्नानात् , विवक्षित-गुणानामुगपत्तेश्च ब्रह्मत्येवावगम्यत इत्यर्थः। यथोक्तमधिकरणसारावल्यां—

> सर्वतं कर्मभिस्स्वैर्जनिमति घटते ब्रह्मश्रब्दोऽत्र चैवे-त्यल्पस्थानोऽल्पमानस्मुखतदितरमुक् जीव एवेति चेन्न । तज्जत्वादेरनूक्तेर्विविधगुणभिदाद्दीनात्सर्वतादेः

स्वारस्यादप्यणुत्वं ह्युपिक्रतमिहोपास्तये ज्यायि स्यात् ॥ इति । अत्र प्राग्वद्भक्षभाणामेव भावेन संदायपूर्वपक्षयोरयोगात्, सत्यकामचादिभिरनेकैर्निरवकाशेः पूर्वस्यापि सर्वात्मत्वादेः कथाश्चिन्नयतात्, स्वप्रकरणे शब्दाविशेषाभावेनोदाहरणानौचित्यादिति ध्येयम् । यदुक्तं "यता वै" इत्यादिवाक्यान्तरे ब्रह्मणि प्रसिद्धस्येवहाऽऽम्नानादिति, तत्र पूर्वपक्षे सर्वकारणवाक्ये ब्रह्मकारणत्वाक्षेपसम्भवेन न कापि ब्रह्मकारणत्वप्रसिद्धिः । तथा च न सिद्धान्तोदय इति सद्धान्तमाह—तन्नेसादिना । "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः" इत्युक्तस्येत्यर्थः ।

णस्य जीवत्वे "यतो वै" इत्यादावुक्तस्यापि तस्य जीवत्वमिति पूर्वपक्षस्य सम्भवेन कारणताया वाक्यान्तरे ब्रह्मणि प्रसिद्धचभा-वात् । किञ्च-'' आनन्दाद्धेचव खलु" इत्यत्र हिराब्दखलुराब्दयोः ''यतो वा इमानि'' ''आत्मावा वा इदम्'' इत्यादी वैश-ब्दादेः श्रवणेन तत्रापि श्रुत्यन्तरप्रसिद्धचेपक्षा स्यात् । अपि च "अन्नाद्धचेव खील्वमानि भूतानि जायन्ते" "प्राणाद्धचेव खल्वि-मानि भूतानि " इत्यत्रेव खलुशाब्दादेः श्रवणेऽप्यब्रह्मपरता किं न स्यात् । अक्षरार्थोऽप्ययुक्तः, सर्वीत्मकलस्य हि साध्यले तत्प्रतिपादनाय श्रुत्यनुगमाय च सूत्रे 'सर्वें' इति निर्देशः स्यात्।

'तस्य' कारणस्य । तथा च सौत्रहेतारसिद्धिरिति भावः । ननु " यतो वै " इत्युपऋम्य " आनन्दाद्धचेव खिल्वमानि " इति अव-णात, आनन्दस्य ब्रह्मवञ्चचामनेकन्यायेर्बह्मत्वेन निर्णीतानन्दमय-स्थानपतितत्वेन ब्रह्मत्वात् जीवत्वं न वक्तुं शक्यमिति चेत्, तर्ह्य-त्रापि पूर्वपक्षानुदयस्योक्तत्वात् । यद्यत्र प्रसिद्धिद्योतकखलुश्चब्दा-त्तत्प्रसिद्धचर्थं श्रुत्यन्तरानुसरणं, तर्हि तत्रापि तथा श्रवणान्न कापि व्यवस्था स्यादिति । दोषान्तरमाह—किञ्चाते । 'प्रसिद्धो-पदेशात ' इति हेतोर्व्यभिचारं चाह-अपि चेति । अन्नादेर्बह्म-त्वस्य त्वयाऽनङ्गीकारादिति भावः । सूत्रार्थं निराह- अक्षरा-थों ऽपीति। ब्रह्मशब्दामिधेयस्य परब्रह्मत्वं सर्वात्मत्वं च द्रयमापे याद

नहि 'सर्वत्र' इत्यनेन सर्वात्मकता छम्यते, किन्तु सर्वगतता। सीत्रप्रसिद्धशब्दस्य भावप्रधानता च कल्प्या ।

साध्यत्वेनाभिमतं, तर्हि सर्वे ब्रह्मोति वाच्यं, न तु सर्वत्र ब्रह्मेति, तथोक्तौ पराभिमतासिद्धि व्यनिक --- हीति । एतेनास्मद्र्थे सूत्रा-नुगुण्यं सूचितम् । उपलक्षणमेतत् । 'सर्वत्र' इत्यनेन सर्वस्मिन् जगतीत्युक्ताविप ब्रह्मशब्देनोच्यमानं ब्रह्मैवेत्यंशस्य बोधकपदाभा वेनाध्याहार्यत्वात् । यदत्रोक्तं श्रुतप्रकाश्चे-- नाशब्दं वा, 'नेतरः' इति वा, 'अन्यः' इति वा पूर्वपादादनुवर्तते वा, ''न शारीरः " इति वक्ष्यमाणमपऋष्यते वा । तस्य पर्यवसानाद्व्ह्रीवेति लभ्यते, नाध्याहार इति, तन्न, ब्रह्मशब्देनाभिधीयमानमित्यस्यैता-वताऽध्याहारापरिहारात् । अस्मद्रीत्याऽऽध्यायपरिसमाप्ति प्रत्यधिकर-णमनुवर्तमानेन 'तत्तु' इति पदेनैव साक्षात्साध्यवोधसम्भवे, अत्य-न्तव्यवहितस्यानुवर्तनेनापकर्षणेन वा पर्यवसानद्वारा साध्यबोधोक्ते-रयुक्तत्वात् । अत एव द्वितीये "व्यवायान्नानुषज्जचते " इत्यन "सं यज्ञपतिराशिषा" इति वाक्ये क्रियाध्यहार इत्युक्तमित्यपि ध्ये-यम् । इतराणि सूत्राणि प्रागुक्तदिशा निरसनीयानीति भावः । तथा हि-यदुक्तं- 'विवक्षितगुणोपपत्तः' 'विवक्षितानां' वक्ष्य-माणानां उपसहारस्थानामिति यावत्, मनोमयत्वादीनां ''अवाक्य-्नादरः'' इत्यन्तानां गुणानां परमात्मन्येवोपपत्तेः परमात्मैवात्रोच्यते, यचोक्तं "अभेकौकस्त्वात्" इति सूत्रे "एष म आत्मान्तहेदयेऽणी-यान् ब्रीहेर्ना यनाद्वा सर्पपाद्वा " इत्युक्तमणीयस्त्वमे।पाधिकं, तदुपाधे-हृदयस्योक्तत्वात्, " ज्यायान् पृथिव्याः " इसादिनोक्तमहत्त्वं तु स्वाभा-विकं तदुपाधेरनुक्तत्वादिति । तन्न, "हद्यपेक्षया" इत्यत्र हदयस्या-ङ्गष्टमात्रप्रमाणनायास्त्वयाडप्युक्तत्वात्, तस्य सर्पपादणीयस्त्रेडनुपाघि-

विवक्षितगुणानामुपपत्तः न शारीरोऽत्रोच्यते, "इतः प्रेत्याभिसम्भवि-तास्मि " इति प्राप्यप्राप्तृतया ब्रह्मजीवयोः कर्मकर्तृभावेन व्यपदे-शाच, "एषम आत्मान्तह्रेद्ये" इति षष्ठचन्तप्रथमान्तरूपात्, वाजि-सनेयकानां श्रुतौ च "एवमयमन्तरात्मनपुरुषो हिरण्मयः" इति सप्तम्यन्तप्रथमान्तरूपार्जीवब्रह्मणोश्राब्द्विशेषाच, "सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः " इत्यादिस्मृतेश्च न शारीर इति, तन्न, ब्रह्मणि निव-क्षितगुणानामुपपन्युक्तचा ऽर्थोज्जीवे तदनुपपत्तेरुक्तत्वात् तेन तृतीयस्य पौनरुक्तचम् । चतुर्थेषष्ठगृहीतयोः "एतिमतः मेत्य" इति "सर्वस्य चाहं '' इति श्रुतिस्मृत्योर्गि "एव म आत्मा ऽन्तहृदये '' इति विरु-द्धविमक्तिकशब्द्याहकेण पञ्चमेनैव यहणसम्भवात्तेन तयोः पौनरु-क्तचम् । 'शब्दाविशेषाच्च' इति चशब्दाध्याहारश्चेत्यादि ध्ययम्। सप्तमे दूष्यमागमनूद्य निराह—यचेति । सूत्रार्थस्तु—पूर्वमत इन ध्येयः । त्वयेति । ''हृद्यपेक्षयातु मनुष्याधिकारत्वात्'' इत्यत्र " उपासकहृदयस्याङ्गष्टप्रमाणत्वात्" इति त्वद्भाष्योक्तेरिति मावः।

लात् । किञ्च ''प्रशस्यस्य श्रः'' ''ज्य च '' ''वृद्धस्य च '' इत्यत्र "वृद्धस्य" इति सूत्रेण वृद्धराब्दस्येव "ज्य च" इत्येनन सूत्रेण प्रशस्यशब्दस्यापि ज्यादेशविधानात्, इह श्रुतावणीयस्त्वं स्वा-भाविकं, ज्यायस्त्वं तु अतिशयेन प्रशस्यत्वमिति किं न स्यात्। एतद्प्यभिन्नेत्योक्तं भाष्ये — "न चान्रमाणिकं कल्प्यम् " इति, न तु टीकोक्तरीत्या भेदसत्यत्वमात्रमभिष्रेस ।

प्रकाशः

'तस्य ' हृद्यस्य आत्मिनि सर्षेपादणीयस्त्वसम्पादनेऽनुपाधित्वात्, तत्प-रिमितस्यैव तत्रोपाधित्वेन वाच्यत्वादित्यर्थः। अत एव श्रुतप्रकाशे-'अत्र हृद्यमल्पत्वोपाधिभूतं श्रुतं, न तु ज्यायस्त्वोपाधिः श्रुतः, पृथिव्या-दयः तदुपाघय इति न राङ्कनीयं, त्ते।ऽपि ज्यायस्त्वश्रवणात्। न हि ततोऽधिकपरिमाणत्वं तदुपाधिकं भवितुमहति ' इत्यधिकपरिमाणस्य न्यूनपरिमाणीपाधित्वं निराकृतम् । तद्वदेवेहापि न्यूनपरिमाणस्य ततोऽधिकपरिमाणहृदयोपाधिकत्वमयुक्तामिति । नन्वणीयस्त्वज्याय-स्त्वयोविरोघोदकस्यावदयपरित्यागे कथश्चिदौपाधिकत्वेन समाधेय-मित्यतोऽविरोधनकारमाह—किञ्चेति । अत्र ज्यायस्त्वं नाम नाति-दायितमहत्त्वं, किन्तु प्रशस्ततमत्वमुच्यते, ज्यायश्शब्दस्यार्थेद्वयेऽपि व्युत्पन्नत्वात्, प्रशस्यशब्दस्यातिशायने ईयसुन्प्रत्यये कृते "प्रश-स्यस्य थ्रः" इति सूत्रात्प्रशस्यस्येत्यनुवर्ये "ज्यच" इति सूत्रेण ज्यादेशो विहितः। तदनन्तरं "वृद्धस्य च" इति सूत्रे वृद्ध-

शब्दस्यापीयसुन्प्रत्यये परतः "ज्य च" इति सूत्राज्जचशब्दमनुवर्ये ज्यादेशो विहितः । तथा च 'ज्यायान्' इत्यस्यातिशयेन वृद्धत्वमाति-शयेन प्रशस्तत्वं चेति द्वयमप्यथीं भवति । तथा च प्रकृते ऽतिशयेन वृद्धिमत्त्वरूपमर्थं हित्वा प्रशस्ततमत्वरूपार्थमादायाणीयस्त्वं स्वाभावि-कमित्यङ्गीकियतामित्यर्थः । इदमङ्गीकृत्योक्तम्। वस्तुतस्तु-पूर्वोक्तरीः त्याऽणुत्वमहत्त्वयोरस्वाभाविकत्वेऽपि न विरोधलेश इति ध्येयम्। एतेन, यत्केनचिदुक्तं-अाद्यमूत्रद्वयमेकमधिकरणम् । तत्र ''मनोमयः प्राण-शरीरः " इति वाक्ये मनोमयत्वादियुतो जीवः शिवो वेति विशये, "यथा ऋतुमयः पुरुषः यथाऋतुरस्मिन् छोके पुरुषो भवति तथेतः प्रत्य भवति " इति कर्मवशादिहामुत्र भ्रमतो जीवस्य प्रस्तुतत्वात्, 'सति । यथार्थें ऽसङ्कलप इत्यादिविभागेन सत्यसंङ्कलपत्वादेरुपपत्ते-र्जीवइति प्राप्ते, "सर्वे खल्तिदं ब्रह्म तज्जलानिति" इति सर्वकार-णस्यापास्यत्वेनोपदेशात् विवक्षितसत्यकामत्वा।देगुणानामुपपत्तेश्च शिव एव तथाविध इति सिद्धान्त इति, तिनरस्तं, संशयाद्ययोगेनोदाहरणा-नौचित्यस्ये।कत्वात् । सूत्राक्षरासामञ्जस्यस्य स्फुटत्वात् ।

> तच ब्रह्म जलान् साक्षाचोऽसौ विष्णुर्जलेऽनिति । महाज्ञानात्मकत्वात्तु प्रोक्तो विष्णुर्मनोमयः। यस्माद्वलशारीरोऽसावतः पाणशरीरकः।

इत्यादिस्मृतिविरुद्धस्वाच । "अनुपपत्तेः" इत्यादेरिधकरणान्तर-त्वेऽत्रोक्ताभकीकस्त्वसम्भागप्राप्त्यादिशङ्कासमाधानाभावेन सिद्धान्ता

प्रकाशः

नुत्थितेश्च । अणीयस्त्वस्यासमाधानाचेति ध्येयम् । यदिप "अनुपप-तेस्तु " इत्यादिषट्मूत्रीमधिकरणान्तरं मत्वा,

पति विश्वस्यात्मेश्वर ४ शाश्वत४ शिवमच्युतम् । नारायणं महाज्ञेयं......॥

इत्याद्युदाहत्य, नारायणशब्दवाच्यश्चतुर्मूर्त्यात्मा विष्णुश्चिश्चनो वेति संश्चेत, "समुद्रेऽन्तं विश्वशम्भुवं" इति समुद्रान्तस्स्थत्वादिविष्णुलिङ्गानामच्युतादिश्चतीनां सन्त्वेन विष्णुरिति प्राप्ते, "पश्चनां पत्ये वृक्षाणां पत्ये जगतां पत्ये" "विश्वाधिको रुद्धो महर्षिः" इत्यादौ शिवे प्राप्ते जगतां पत्ये" "विश्वाधिको रुद्धो महर्षिः" इत्यादौ शिवे प्राप्तेदस्य विश्वपतित्वादेविष्णावनुपपत्तेः शिव एवेति सिद्धान्त इति, तद्पि न, विष्णौ निरुद्धश्चतिलङ्गानां बाहुल्येन संशयादेरयोगात् । विश्वपतित्वादेः पालकत्वेन प्रसिद्धे विष्णौ "न ते विष्णो जायमानः"

य उ त्रिधातु पृथिवीमृत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ।
सप्तार्धगर्मा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधामिणि ॥
इत्यादिश्रुतिभिः "श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिः गिरां पतिर्छोकपतिः" इत्यादिसमृत्या विष्णोरेव प्रसिद्धेः । "विश्वाधिकः"
इत्यादिनिरवकाशचतुर्मुखजनकत्विष्ठिक्षेन रुद्रशब्दस्य विष्णावेवोपपतेः।
अस्य स्वपक्षसाधकत्वे "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" इत्यादाविव सम
न्वीयमानं छिङ्गं नाम वा निर्दिश्य तद्धर्मोपदेशादित्यन्वयमुखेन वचनं
विना, व्यतिरेकमुखेन सूत्रविन्यासायोगादिति दिक् ॥

ननु न च ति इसमन्तर्यामिविषयम्' इति चक्षुर्भयत्वादेरन्यथासिद्धौ

चन्दिका

टीकाक्षरार्थस्तु-पूर्वं चक्षुमेयत्वादिकमन्तर्यामिणि अङ्गीकृत्याल्पोक-स्त्वं न युक्तमित्युक्तम् । इदानीं जीवधर्मत्वात्तस्य तदिप न यु-क्तमित्याह—चक्षुर्भयत्वाद्ययोगाचेति । सर्वगतत्वानातिरिक्तत्वेने-ति । "अत सातत्यगमने" इति घातोः, "सन्ततो ह्यत उच्यते" इति वचनाच अतत्वं सर्वेगतत्वानतिरिक्तमित्यर्थः । त्रीह्यादिगः तजीवान्तरवदिति । स्वर्गोच्चचतः स्थूलशरीरसम्बन्धार्थं पित्रा-दिशरीरप्रवेशायान्यकर्मनिर्मितब्रीह्यादिशरीरगतो जीवो जीवान्तरश-ब्दार्थः । सर्वेगततया सर्वेजीवाग्रहणापातादिति । सर्वेजीवानां

शङ्कितायां तत्समाधानमकः ताऽल्पोकस्त्वायोगमभिधाय व्यवधानन तदुक्तिरयुक्तेत्यत आह—पूर्विमिति । तात्पर्यं तु प्रागेव विवृतिमिति भावः । विवक्षितसूत्रे टीकायां "अतत्वस्यादिमत्वेऽपि तस्य सर्वे गतत्वानतिरिक्तत्वेन साध्यत्वादश्रुतत्वादीनामेन प्रहणम् " इत्युक्तम् । तंत्रातत्वस्य सर्वगतत्वरूपत्वं व्यनिक-अतेति । सातत्यगमनाथी-दतधातोराचि कते 'अतः' इति भवति।

देशतः कालतश्चैव गुणतश्चापि पूर्तितः।

अत इत्युच्यते विष्णुः सन्ततो ह्यत उच्यते ॥ इत्यैतरेयभाष्योक्तवचनाचेत्यर्थः । ननु वीह्यभिमानिजीवे कुटनमर्जना-दिना दुःखाभावात्कथं तदृष्टान्त इत्यत आह—स्वर्गीदिति । कर्मकर्तृः मूत्रे "न त्रैकस्मर्वगतो जीवस्मर्वगतं जीवान्तरं शंसतीति योज्यं, सर्वन गततया सर्वजीवाग्रहणापातात् " इति वाक्यं दुर्गमत्वाद्वेषा व्याचछे-सर्वेति । 'सर्वगतवाक्ये' "सर्वेषु भूतेष्वेतं" इति वाक्ये । "तथा

कर्मत्वाभावे सर्वगतवाक्ये सर्वगततया ये सर्वजीवाः प्रकृतास्तेषां "स य एवमेतमात्मानं" इति कर्मीभूतात्मविशेषणेनैतच्छब्देन अहणं न स्यात् । प्रहणे च सर्वजीवानां कर्मत्वापत्तेः । तथा चैतच्छब्दस्य प्रकृतसर्वेपरत्वसम्भवे तदेकदेशपरत्वमयुक्तमित्यर्थः । यहा-- 'एतं ' इत्यनेन सर्वजीवानामनिर्देशे एतच्छब्दस्वारस्यार्थं सर्वगतवाक्येऽपि सर्वगततया सर्वेषां प्रहणं न स्यात् । तथा च सर्वे जीवाः सर्वगता इति पूर्वपक्षिणा यद्गृहीतं तद्धीयेतेत्यर्थः । तथा प्रतीत्यभावेनेति । कर्मीभू-तात्मविशोषणेन चक्षुर्मयत्वादिना जीवसामान्यलिङ्गेन जीवमात्रस्यैव प्रतीतिरित्यर्थः । न केवछं कर्मत्वं जीवविशेषस्यत्ययुक्तप्, किन्तु कर्तृत्वमि, "योऽवगुरेत् तं रातेन यातयेत्" इत्यत्रेव "यः शंसति अस्य वेदा दुग्धदोहा भवन्ति " इति सामान्येनैव प्रत्य-वायश्रवणात् । अन्यथा केषां चित्रत्यवायो न स्यादित्यपि द्र-ष्टन्यम् । असदपरोक्षतया प्रतीयते वाच्यत्वात् इति । धर्मा-धर्मादेराप ईश्वराद्यपरोक्षत्वाच तत्र व्याभेचार भावः॥

प्रकाश:

प्रतीत्यभावेन क्लिष्टकल्पनत्वाच " इति तदुत्तरवाक्यं व्यनिक्त— कर्मीभूतेति। कर्मीभूतजीवसङ्कोचे क्लिष्टकल्पनत्वमुपपाद्य, यदुक्तं कश्चि-त्सर्वगतो जीव इति "स य एव" इत्यत्र तच्छब्देन सर्वगतः कश्चिद्वद्यत इति, तत्रापि क्लिष्टकल्पनत्वं ध्येयमित्याह—न केवल्णमिति। 'अवगु-रेत्' निन्देदित्यर्थः। शिष्टमुपन्यासमुखेन स्पष्टमिति भावः॥ इति सर्वगतत्वाधिकरणम्,

— अथ अनृत्वाधिकरणम् —

"जन्माद्यस्य यतः" इत्युक्तम् । तत्रात्तृत्वं "स यद्यदेवामृजत तत्तदतुमिश्रयत सर्वे वा अत्तीति तददितेरदितित्वं " इत्यदितेः प्रतीयते ।

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र लोकतो ऽन्यत्रप्रसिद्धादितिशब्देन सह। कानुवलिङ्गस्य हरी समन्वयप्रतिपादनाद्स्ति शास्त्रादिसगतिः। श्रुत्यादिसङ्गति विषय-वाक्यमुदाहरा विषयसंशयो सयुक्तिकं पूर्वपक्षं च सूचयति— जन्मेति । "जन्माद्यस्य यतः " इति सूत्रे जन्मादिकारणत्वं विष्णोरुक्तम् । तन्मध्यपतितं संहर्तृत्वापरपर्यायवाच्यमत्तृत्वं नृहदार-ण्यके कस्य चिच्छूयते । 'सः' आदितिर्यद्यदम् जत, तत्तदत्तुं मनोऽ-ध्रियताद्व । कुत, सर्वात्ती सा, सर्वमत्तीति यत्तदेव हादितेः 'अदि-तित्वं ' अदिति राज्दप्रवृत्ति निमित्तम् । अन्यथा तन्न स्यादिति । तच यदा हरेरितरस्य स्यात्तदा प्रागुक्तलक्षणस्यातिन्याप्तिप्रसङ्गादवश्यं निर्णीयमेव । तदत्तृत्वं विषयः । किं विष्णो रन्यस्य वेति सन्देहः । लक्षणमूत्रमदितिश्चतिश्च सन्देहवीजम् । अदितेरेव तदनृत्वमिति पूर्वः पक्षः, ''तद्दितेः" इत्यदितिश्रुतेः। न च श्रुतिर्विष्णुवि-विषया कि न स्यादुक्तन्यायादिति वाच्यम्, अदितित्विङ्कात्। नह्यदितिभिन्नस्यादितित्वं सम्भवति । अतो न प्रागुक्तं ब्रह्मछक्षणं युक्तमिति भावः। नन्वेतदत्तृत्वं अदितेश्चेत्कथं 'सः' इति पुछिङ्गं

"स यद्यदेवास्रजत" इति पुछिङ्गं च "कूटस्थोऽक्षर उच्यते" इत्यादिवत् । अत्रोच्यते—

ओम् अत्ता चराचरप्रहणात् ओम् ॥ ९ ॥ न हि चराचरस्य सर्वस्यातृत्वं अदितेः।

तत्त्वप्रकाशिका

युक्तं स्यादतस्तेन श्रुत्यादिवाध इत्यत आह—स इति । यथा रमायां पुंशक्तिमत्त्वात्पुञ्जिङ्गप्रयोगः "कूटस्थोऽक्षर उच्यते" "सोऽहं वायुं दिशां वत्सं वेद '' इत्यादी, तथाऽत्रापि सम्भवतीति भावः। यदाहु:-

पुछिङ्गेनोच्यते स्त्री च पुंवच्छिकिमती कचित्। इति। ननु 'सः ' इति प्रकृतसंवत्सरपरामशितचोद्यावकाशः, मैवम्, "स तथा वाचा तेनात्मेनदं सर्वमसृजत" इत्युक्तस्यैव "सय-द्यदेव '' इत्यनुवादात्, तत्र च विरिश्वस्य तृतीयया प्रकृतत्वाद-दित्याख्यमृत्योरेव प्रथमया प्रकृतलात् । तथा च 'सः' अदि-तिस्तंवत्सरेण यद्यदम् जतेति योजनायामस्ति चोद्यावकादाः । सिद्धाः न्तयत्सूत्रमवतारयति अत्रेति । विष्णुरेवात्ताऽत्रोच्यते, "सर्व वा अति '' इति चराचरस्याद्यतया प्रहणादिति सूत्रार्थः । चराच रयहणेऽपि कुतो नादितेरत्त्विमत्यत आह—न हीति। 'चरा-नरस्य ' इति सूत्राक्षराण्यनूच श्रुत्यनुसारेण 'सर्वस्य ' इति व्याख्या-नम् । सूत्रस्य श्रुतिविसंवादप्रतीतिनिरासोऽस्य प्रयोजनम् । चराच-

स्रष्टा पाता तथैवात्ता निखिलस्यैक एव तु। वासुदेवः परः पुंसामितरेऽल्पस्य वा न वा ॥ इति स्कान्दे।

एकः पुरस्ताद्य इदं नभूव यतो वभूव भुवनस्य गोपाः। यमप्येति भुवनं साम्पराये स नो हरिर्घृतिमहायुपेऽतु देवः॥ इति श्रुतिः ॥ ९ ॥

ओम् प्रकरणाच ओम् ॥ १० ॥ अप्संवत्सरसृष्ट्यादिना तत्प्रकरणाच ।

तत्त्वप्रकाशिका

रात्रुलं विष्णोरिप कुत इत्यत आह — सृष्ट्रित । अस्वान्त्रचेणाल्पस्य भवन्ति । स्वातन्त्रचापेक्षया न वा । य एकोऽस्य पुरस्ताद्ध-भूव, सृष्टाविदं जगद्यतो बभूव, अथ यश्च भुवनस्य गोप्ता, यं च मुक्तिप्रलययोर्भुवनं प्रविशाति, स हरिने आयुरर्थे घृतमा-हुतिरूपमित्वत्यर्थः । न च वाच्यम् श्रुतिलिङ्गाभ्यां पूर्वपक्षे कथं लिङ्गमात्रेण निर्णय इति, लिङ्गस्योक्तरीत्या निरवकाशात्वात् । अदितिश्रुतेविष्णाविष सावकाशत्वात् । लिङ्गस्य चादितिशब्द-वाच्यत्वमदितित्वमिति सावकाशत्वात् । सावकाशश्रुतिलिङ्गाम्यां निर वकारालिङ्गमात्रस्य प्राबल्यात् ॥ ९ ॥

एवं निरवकाशिङ्कबलात्सावकाशश्रुतिलिङ्गयोबिभोपपत्तेर्विष्णुरेवा त्तेति सिध्यति, किं पुनर्निरवकाशप्रकरणेन चेत्यर्थं प्रतिपाद्य त्सूत्रं प्रठित्वा व्याचष्टे-प्रकरणाचेति । "नैवेह कि चनाप्र

नेहासीत्किञ्चनाप्यादौ मृत्युरासीद्धरिस्तदा।
सोत्मनोमनसाऽस्नाक्षीदप एव जनार्दनः॥
शयानस्तासु भगवािक्नमेमेऽण्डं महत्तरम्।
तत्र संवत्सरं नाम ब्रह्माणमस्जत्प्रभुः॥
तमत्तुं व्याददादास्यं तदासौ विरुरावह।
अथ तत्कृपया विष्णुः स्टिष्टिकमेण्ययोजयत्॥
सोऽस्रजद्भवनं विश्वमद्यार्थं हरये विभुः।

इति ब्रह्मवैवर्ते ॥ १० ॥

तत्त्वप्रकाशिका

आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदरानाययाऽरानाया हि मृत्युस्तन्मनेाकुरुतातमन्वीस्यामिति । सोऽर्चन्नचरत्तस्याचित आपोऽनायन्त तद्यद्यां रार
आसी तत्समहन्यत, सा प्रथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्सोऽकामयत, द्वितीयो

म आत्मा नायेतित, स मनसा वाचा मिथुनं समभवदरानाया मृत्युस्तद्यद्वेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत्तं नातमभिव्याददात्स भाणमकरोत्सैव
वागभवत्स ऐक्षत, यदि ह वा इममभिमंस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति।

स तया वाचा तेनात्मनेदं सर्वममृन्नत " इत्यस्मिन् प्रकरणे मृत्युमात्रावरोषाप्संवत्सरमृष्टिसंवत्सरगदनोद्यमादिश्रवणादेतत्प्रकरणस्य वैष्णवत्वं
न्नायते । अतो निरवकाराप्रकरणवलाच विष्णुरेवात्तत्पारायः । नन्वप्सं
वत्सरमृष्टचादिनाऽत्रोच्यमानेनापिकथमस्य विष्णुप्रकरणत्वनिश्रय इत्यतोऽप्संवत्सरमृष्टचादिविष्णुलिङ्गत्वादिति भावन तत्र स्मृतिमाह—नेहासीदिति।तस्माद्विष्णोरेवेदमनृत्वामिति युक्तमेव लक्षणमिति स्थितम् ॥१०॥

॥ ओम् अत्ता चराचरप्रहणात् ओम् ॥

अत्र पूर्वेवैषम्यप्रदर्शनेन पूर्वपक्षेत्थानादनन्तर्सङ्गतिः । अत्र " सर्वं वा अत्तीति तद्दितेरदितित्वम् '' इत्युक्तमत्तृत्वं किमदितेर्वि-प्णोविति चिन्ता। तद्र्थं सर्वशब्दसङ्कोचकमस्ति न वेति। तद्र्यं

श्रीः । ओम् अत्ता चराचरग्रहणात् ओम् । अत्र मा प्यादिशा जन्मादिसूत्रानन्तर्यभाने ऽपि तत् फलपरमिति भावेन पू-र्वेण प्रत्युदाहरणसङ्गतिमाह—अत्रेति । वैषम्यं चात्रे स्पष्टम् । एतेन टीकोक्तरीत्याऽदितिश्रुतेस्सावकाशत्वात् लिङ्गस्य निरवकाश त्वात् स्वत एव लिङ्गमन्यत्रप्रसिद्धं, न तु श्रुतितः, प्रत्युत लिङ्गाच्छ्रतिरेव पूर्वत्रेवान्यत्रप्रसिद्धति कथं लिङ्गस्य तत्साहित्येन तथात्वोक्तिरिति निरस्तम् । पूर्ववैषम्यस्य श्रुतिनिरवकाशत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । लोकतः श्रुतेरेवान्यत्र रूढत्वाच । अत एव टीकायां 'छोकतः' इत्युक्तम् । न चैवं नामैव समन्वीयतामि ति वाच्यं, पादसङ्गत्यर्थं सर्वातृत्वरूपापूर्वगुणलाभार्थं च लिङ्ग स्येव समन्वयोक्तेरिति । संशयदीकां व्यनाक्ति—अत्रेति । "स य-द्यदेवासृजत तत्तदत्तुमाभ्रियत सर्वं वा अत्तीति तदितेरदि-तित्वम् " इति बृहदारण्यके तृतीयेऽव्याये 'सः ' अदितिः यद्य-देवासृजत तत्तदत्तुं मनोऽधियत आदच । कुतः, सर्वात्त्री सा । सर्वं वा अत्तीति यत्, तदेव ह्यदितेरदितित्वमिति टीकोक्तदिशा 38 CHA. - VOL. III.

" सर्व वै" इति वाक्यं कि प्रसिद्धे इथें राब्दान्वाख्यायकं कि वा प्रसिद्धार्थं बाधित्वा योगेकित्या " तत्तदत्तुमध्रियत " इति प्रतिज्ञाते सर्वोत्तृत्वे हेतुपरमिति ॥

प्रकाशः

श्रुतं सर्वंसंहर्तृत्वरूपमतृत्वमित्यर्थः। मसिद्धेऽर्थ इति। अदि-तिरूपदेवतायां अदितिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव्युत्पादकमित्यर्थः । हेतुप-र्मिति । यस्मात्सर्वोत्तृत्वादेव अदितित्वमतः सर्वमत्तुं मनोऽकुरुतेति हेतुपरमित्यर्थः । यद्यन्वारूयायकं तदा तत्र सम्भावितकतिपया-नृत्वस्यैव प्राह्मत्वेन सर्वेशब्दसङ्कीचाददितिरेवेति पूर्वपक्षे फलम्, यदि हेतुपरं तदा सङ्गोचकाभावाद्विष्णुरेवेति सिद्धान्ते फलमिति स्पष्टतान्नोक्तम् । अत्र सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाम्यां निश्चितलिङ्गप्रकरणयो-रेव बलवत्त्वं, ''सिन्दिग्धश्रुतिलिङ्गं चादितिशब्दोऽदितित्वं च '' इति न्यायविवरणे श्रुतेरेव सन्दिग्धत्वविशेषणात्, लिङ्गस्य तद्विशे-षणात, भाष्यटीकायां न्यायविवरणटीकायां च श्रुतेरन्तर्नयन्या-येन सावकारात्वमुपेत्य लिङ्गस्य निरवकारात्वेन पूर्वपक्षः कतः। तस्मिन्पक्षे लिङ्गस्य निरवकादात्वं "नन्वत्र" इत्यादिना वक्ष्य-माणादिशोपपादनसापेक्षम् । श्रुतेरपि निरवकाशत्वे तु नोपपादन-क्केश इति भावेन न्यायविवरणस्थचशब्देन द्वयोरापि प्रत्येकं पूर्वपक्षप्रापकत्वभानात्तदनुरोधेन द्वयोरि प्रत्येकं निरवकाशत्वं न्याय-विवरणाभिमतम् । सन्दिग्धपदेन श्रुतेः सावकाशत्वोक्तिस्तु अन्तर्नये

पूर्वपक्षस्तु—युक्तमादित्यश्रुतिसहचरितमपि सर्वगतत्वं विण्णो, "अ-न्तः" इत्यत्र तत्पर्यायसवितृशाब्दसमन्वयस्य सिद्धेः। अदितिशाब्दपर्या-यस्यापि न तत्र सिद्धिः। तथा च अदितिरेवात्त्री, "तद्दितेर-दितित्वं" इत्यदितिश्रुतेरादितित्विष्ठङ्गाच ।

प्रकाशः

सजातीयेन्द्रादिदेवतावाचिशब्दस्य समन्वितत्वात् सिद्धान्तिना सा-वकाशियतव्यत्वाभिप्रायत्वादिति । श्रुतेर्निरवकाशत्वं च द्वेषा, पूर्व-मदितिराब्दपर्यायस्यापि विष्णावसमन्वयाद्वा श्रुतिबाधकानिरवकाशावि-प्णुलिङ्गाभावेनान्तर्नयन्यायाविषयत्वाद्वेत्यभिन्नेत्य, तत्रादां पूर्ववैषम्यमद-र्शनपूर्वं न्यनाक्ति-युक्तामित्यादिना । द्वितीयं "अथ वा " इत्यादिनाऽग्रे विवारिष्यत इति ध्येयम् । अत्रैवं योजना--अदितिरेवात्त्रवेनो-च्यते, "तद्दितेरदितित्वं" इत्यदितिश्रुतेः । न चाऽऽदित्यश्रुतौ सत्यामि सर्वगतत्वं विष्णोरिवात्तृत्वमि किं न स्यादिति वाच्यं, युक्तमादित्यश्रुतीत्यादि । सवितृशब्देति । "सवितारं नृहस्पतिं " इति तत्र अवणादिति भावः । एवं श्रुत्यैव पूर्वपक्षे तद्दार्ट्याय छिङ्गं चाह-अदितित्वेति । श्रुतेर्निरवकाशलोक्तभैवादितित्विछिङ्गस्य विष्णौ निरवकाशत्वं सिद्धमेव, तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपत्वात्तस्य। अतो न तत्रोपपादनापेक्षेति भावेन वा, "अथवा "इत्यत्राग्रे स्पष्टिमित्य-भिनेत्यवाऽदितित्वलिङ्गाचेत्येवोक्तम् । टीकायामेवमदृष्टेः किमस्य मूलमित्यतो न्यायविवरणटीकोक्तवर्णकाद्वर्णकान्तरमेतदिति भावे-

तदुक्तं न्यायविवरणे—"श्रुतिर्हिङ्गं च अदितिशब्दोऽदितित्वं च" इति । नन्त्रत्र टीकायामुक्तन्यायेन श्रुतेस्सावकाशत्वे शङ्किते ताम-नुक्त्वा, लिङ्गमुक्त्वा, ''नहादितिभिन्नस्यादितित्वं '' इति लिङ्गस्य निर-वकाशतं चोक्तम्, तत्कथम्, अदितिश्रुतेब्रह्मणि मुख्यत्वे अमुख्यत्वे वा अदितित्वलिङ्गस्यापि तत्र मुख्यस्यामुख्यस्य वा सम्भगदिति चेत् , उच्यते, तीरादौ गङ्गादिपदप्रयोगेऽपि 'तीरे गङ्गात्वं' इत्यप्रयो-

नाह—तदुक्तमिति। ''सन्दिग्धश्रुतिर्छिङ्गं च '' इत्यादिरूपेण तत्र पाठेऽ-पि 'श्रुतिर्लिङ्गं च ' इत्यनुवादस्तु सन्दिग्धपदं, टीकायां " श्रुतेः सावका शलोक्तिस्तु'' इत्यादिना वश्यमाणाभिप्रायमिति सूचायेतुन्। "श्रुतिर्छि-ङ्गं च'' इत्युक्तस्य यथाक्रमं विवरणं "अदितिशब्दोऽदितित्वं च" इति। नन्वस्त्वेवमुक्तदिशा श्रुतिर्निरवकाशेति, लिङ्गमि तादशं, श्रुतिः स्सावकाशेति पक्षे कथामित्याक्षिपति -- निवति । "न च श्रुति-विष्णुविषया कि न स्यादुक्तन्यायात् "इत्यन्तरिवकरणन्यायेन शक्कित इत्यर्थः। पूर्वपादे प्रतिनयमधिदैवाधिभूतादिशब्दानां विष्णौ शक्तिरप्यस्तीत्युच्यत इति पक्षमम्युपेत्याह—श्रुतेन्नहाणि मुख्यत्वे इति । तात्पर्यमात्रमेवोच्यते न तु राक्तिरिति पक्षमुपेत्याह— अमुख्यत्वे वेति । यदा-लोकरूळ्यभावमद्नरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभावं वाऽभिष्रेत्याह —अमुख्यत्वे वेति । लिङ्गस्यापीति । तच्छब्दप्रवृत्ति हेतुत्वात्तस्येति भावः । द्वेघा समाधिमाह—तीरोति ।

गात्, श्रुतेर्बेद्धाण्यमुख्यत्वेन सम्भवेऽपि लिङ्गस्यामुख्यत्वेनाप्यसम्भव इति टीकाभिप्रायः । यद्वा—अन्तरधिकरणन्यायेन रूढिवाधेन श्रुते-ब्रीह्मपरत्वसम्भवेऽपि "अनश्चन् " इत्यादिश्रुत्या अनत्तुर्बेद्धाणोऽ त्तृत्वरूपादितित्वलिङ्गं न सम्भवतिति टीकाभिप्रायः । न च कर्मफला-तृत्वसाधकेनोत्तराधिकरणेन अत्रत्यानतृत्वशङ्का

प्रकाश:

'सम्मवेऽपि ' इत्यम्युपगमवादं सूचयत्यपिपदेन । वस्तुताऽदितिशाब्दस्य तत्पर्यायस्य वा प्रागसमन्त्रयेन मुख्यत्वेन ब्रह्मणि सम्भवायोगात्, सजातीयेन्द्रादिशब्दसमन्वयोक्तिमात्रेणादितिशब्दप्रवृत्तिहेताहिरावीसदेहः "ब्रह्मण्यमुख्यत्वेन सम्मवेऽपि" इत्युक्तम् । मुख्यत्वेन सम्भवे तु तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यादितित्वस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वेन सम्भव एव स्यादिति भावः। पूर्वमदितित्वं गोत्वादिवज्जातिस्हपिमत्युपेत्य समाहितं, अधुनाऽदनकर्तृत्वमित्युपेत्याह—न्यद्वेति । अत्रापि मग-विञ्जिङ्गमस्तीत्युपेत्याह--अन्तर्धिकरणन्यायेनेति । पूर्वपादे प्रति-नयं छिङ्गादिभिनीम्रां तत्परत्वमेवोक्तं, न तु तत्र शक्तिरपीति पक्षमुपत्योक्तं--ब्रह्मपरत्वसम्भवनेति । अनश्रान्त्रशादीति । यद्यपीयं श्रुतिः कर्मफलाशनं नेत्याह, पिप्पलमिति सन्निधानात्, अन्यथोत्तराधिकरणपूर्वपक्षटीकादा नेतदुक्तिने स्यात् । तथाऽपि "न तद्भाति किञ्चन" इत्यादौ तात्पर्यम् । अत एवादिति-पद्गोक्तिः । एतच्छ्त्युःकिस्तूत्तराधिकरणवैषम्योक्तचर्थं, शङ्कोत्था-

दण्डापूपनयपराहतेति वाच्यम्, तत्रात्रसिद्धामचृत्वसामान्यमुपेत्य कर्म-फलानुत्वरूपस्तद्विरोषो नेति या राङ्का तस्या निरसिष्यमाणत्वेन, अत्रत्यपूर्वपक्षदशायां तत्रत्यसिद्धान्तानुन्मेषात् । अत एव तत्र भाष्ये विशेषाक्षेपार्थं "सर्वात्तेकः पर उक्तः" इत्यत्तृत्वसामान्यानुवादः। अथ वा—वक्ष्यमाणरीत्या अत्र विष्णुलिङ्गाभावेन अन्तरिधकरण-न्यायाविषयतया 'अदितेः' इत्यत्रेव 'अदितित्वं' इत्यत्रापि अदि तिप्रातिपदिकस्य प्रसिद्धादितिपरत्वात्ततः परेण त्वप्रत्येनापि तद्गतधर्म एव वक्तव्यः।

प्रकाश:

पनाय वा, सामान्यनिषेघपरत्वमभिप्रेत्य वेति । दण्डापूपेति । यथा द्ण्हं भक्षयतोऽपूपभक्षणं न दुश्शकं, तद्वद्दनविशेषसाधनेऽ दन सामान्यस्यानायासेन सिद्धत्वादित्यर्थः । एतिसद्धान्तोपजीवनेनैव त-स्य प्रवृत्तेरित्याह-तत्रेति । अन्यथा भावार्थाधिकरणेन स्वर्ग कामाधिकरणस्य वैयथचापत्तेः, स्वर्गकामनयसिद्धापूर्वीपजीवनेनैव तस्य प्रवृत्तोरिति भावः । एवं टीकोक्तं श्रुतेः सावकाशत्वेऽपि लि इस्य निरवकाशत्वं द्वेघोपपाद्य, अधुना प्रागुक्तन्यायविवरणस्य तात्पर्यान्तरमाह-अथ वेति । वक्ष्यमाणेति । "सर्वशब्दस्तु योग्य सर्वेपरः " इति वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः । अदितेरित्यत्रेवेति । श्रुति-बाधकलिङ्गाभावेनान्तर्नयन्यायाविषयत्वन श्रुतेर्विष्णौ निरवकाशत्वा-द्यथा प्रसिद्धादितिदेवतापरत्वं तद्वदित्यर्थः । तावता वाक्यस्य

एवं च "तह्भो दिवित्वं " इत्यादाविव प्रसिद्धादित्युद्देशात् प्रसि-द्धार्थ एव शब्दान्वाख्यानस्याऽऽकाहितत्वाच श्रुतिष्ठिङ्गं च निरव-काशिमिति न्यायविवरणाभिप्रायः । अत एव न्यायविवरणस्थ-चशब्दस्वारस्यम् ।

प्रकाश:

कोऽर्थ इत्यत आह- एवं चेति। श्रुतेः प्राप्तिद्धार्थत्वे प्रतीत्य-र्थः । तद्धा इति । "एतद्स्मै दिधकुरुतेत्यव्रवीत् । तद्स्मै दद्धच-कुर्वन् तदेनमधिनोत्तद्दशो द्धित्वम् " इति पूर्वनाक्ये प्रकृतस्य प्रसिद्धस्यैव द्धः 'तदेनमधिनोत्' 'धिनु पृष्टौ' अपुष्णात्, 'घिवि प्रीणने' अप्रीणाद्या । तत्पोषकत्वाद्येव प्रसिद्धद्यो दिघप-दवाच्यस्य दिवतं दिधपदप्रवृत्तिनिमित्तिमिति प्रसिद्धस्यैव दिध-पदेनोदेशात् तद्वाक्यं यथा तत्र तच्छब्दान्वाख्यानपरं, तथेदमीप देवमातर्यदितौ अदितिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोक्तिपरमित्यर्थः। एतेन-" अदितेरदितित्वं " इति हि श्रूयते । त्वप्रत्ययश्च जातेर्वाचकः, यथा पृथवीत्वं गोत्विमत्यादौ । तदसम्भवे स्वरूपस्यैव, यथाऽऽकाश्वत्वं चन्द्रत्वं इत्यादौ । तस्माददितित्वं न जितः, व्यक्तेरभेदात् । ततोऽ-दितित्वं अदितेस्स्वरूपमेव। न चादितिस्वरूपमीश्वरस्य संभवति, अत्यन्त्रभिन्नत्वात् । न चादितिशब्दो भगवत्पर इत्यनुपपत्त्यभावः, अदितित्वेनादितिशब्दस्य तत्र विधित्सितेत्वनानुवादानुपपत्तेः। अन्यथा अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादिति पूर्वपक्षी मन्यते इति न्यायविवरणटीका

टीकायां श्रुतस्तावकाश्वात्वोक्तिस्तु सज्ञातीयदेवतावाचिशब्दसमन्वयस्य सिद्धत्वमभिन्नेत्वेति द्रष्टव्यम् । श्रुतौ सर्वशब्दस्त्विद्यदनयोग्यसविपरः । स्वीकृतश्च सिद्धान्तिनाऽप्यत्रेव न्नकरणे "सर्वस्यैतस्यात्ता भवति, सर्वमस्यात्तं भवति, य एवमेतद्दितेरदितित्वं वेद" इत्युत्तरवाक्यस्थसर्वशब्दस्य सङ्कोचः । यद्धा—श्रुतिवलाद्दितेरेव असङ्काचितसर्वात्त्वमस्तु । अत्र चाद्यः पक्षः "अदितिरपि स्वभोग्यस्यान्त्रपानादेभीकृति" इति सुधोक्तः । द्वितीयस्तु अत्र टीकायाम्, न चाऽऽद्यपक्षे भाष्यस्थजन्मादिसूत्रोक्तासङ्कृचितसर्वसंहर्तृत्वस्य

प्रकाशः

विवृता । टीकाविरोधं निराह—टीकायामिति । सजातीयित । अत एव न्यायविवरणटीकायां "न च श्रुतिरिन्द्रादिश्रुतिरिव विष्णो सावकाशा " इत्येवोक्तमिति भावः । नन्वत्र सर्वोत्तृत्वरूपं विष्णु छिङ्गं, "नैवेह किञ्चन " इति विष्णुप्रकरणं च । अतो छिङ्ग-प्रकरणाम्यां श्रुत्यादिवाधेन विष्णुरेवात्ता स्यादित्यतो छिङ्गस्य सावकाशत्वं तावदाह—श्रुताविति । अदितिश्रुत्यदितित्वछिङ्गरूपवाध-कात्सङ्कोचो न्याय्य इति भावः । वाधकात्सङ्कोचस्तवापि सम्मत इत्याह—स्वीकृतश्रेति । वेदितुरिधकारिणो ब्रह्मण इवासङ्कृचित-सर्वादनस्य वाधादिति भावः । अत्र टीकायामिति । अत्तृत्वं विष्णो-रन्यस्य वेति संशयं प्रदश्चोन्यस्येत्युपपादनात्, अन्यथाऽन्यस्यापि वेत्युक्तिप्रसङ्गात्, अन्ते 'छक्षणं न युक्तं' इति सामान्यत उपसंहाराच्च

अतिव्याप्तयुक्तिरयुक्तिति वाच्यम्, अदितेस्त्वातन्त्रेचण कतिपय-संहर्तृत्वे ब्रह्मणस्पर्वसंहर्तृत्वायोगेन कतिपयसंहर्तृत्वस्य लक्षणत्वेना-तिव्याप्तिसम्भवात् । न चादेभेक्षणार्थत्वेन अदितेरचृत्वेऽपि पक्षद्व-येऽपि संहर्तृत्वस्य नातिव्याप्तिरिति राङ्कचम्, "मृत्युनेवेदं" इत्युपक्रमे मृत्युराब्दात्, "यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमीध्रयत" इति च सृष्टि-प्रतियोगित्वाद्भशणस्थापि संहारिवरोषत्वात्, ऊर्णनाम्यादिवच्च भग-वतस्संहर्तृत्वस्यात्तृत्वरूपत्वात् । "अद्यते ऽत्ति च भूतानि"

स सर्गकाले च करोति सर्वं संहारकाले तु तदित्त भूयः ।
"स्त्रष्टा पाता तथैवात्ता " इत्यादों संहारेऽदधातुप्रयोगाच । अत एव
टीकायां "संहर्तृत्वापरपर्यायवाच्यमतृत्वं" इत्युक्तम्। " नैवेह किञ्चनाप्र
पकाशः

एतद्वसियते । अतिव्यासीति । टीका त्वन्यनिष्ठत्वप्रसङ्गादिति व्याख्येयेति भावः। टीकायां "संहर्तृत्वापरपर्यायवाच्यमनृत्वं " इत्युक्तिवर्धशङ्कां दर्शयन् संहर्तृत्वरूपत्वं साधयति—न चेत्यादिना। मृत्युवदस्य मारकपर्यायत्वादिति भावः। संहारेऽद्रधातीश्चाक्तिं चाह—मक्षणस्यति। रूदिं चाह—अद्यत इत्यादिना। स्मार्तप्रयोगं चाह—स सर्गीति। "अत्ता निखिलस्यैक एव तु" इति निखिलपदप्रयोगात्त्वष्टृत्वप्रतियोगित्वात्संहर्तेति गम्यत इति भावः। एवं लिङ्गस्य सावकाद्यत्वमुक्तवा प्रकरणस्यापि तद्ये विवक्षिनिर्वकाद्यते तावदुपत्योपपत्तिमाह—नैवहेति। "नैवेह किञ्चनाप्र Сна.—Vol. III.

आसित् " इत्यादिनाऽस्य प्रकरणस्य वैष्णवत्वेऽपि, दर्शपौर्णमा-सप्रकरणात् "पूषा प्रपिष्टभागः" इत्युक्तं पौष्णं पेषणमिव, विष्णुप्र-करणात् " तददितरदितित्वं " इत्यादिकमुत्कृष्यतां, प्रकरणाच्छ्रति-र्लिङ्गयोर्बेलीयस्त्वात् । अथवा-यथा "अभिक्रामन् जुहोति " इति दर्श-

प्रकाशः

आसीत् मृत्युनैवेदमावृतमासीत् अश्चनाया हि मृत्युः । तन्मनो-ऽकुरुत आत्मन्वी स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽनायन्त । तद्यदपारं शर आसीत् तत्समहन्यत । सा पृथिव्यभवत् । तस्यामश्रा म्यत् । सोऽकामययत द्वितीयो म अत्मा जायेतेति । स मनसा वाचा मिथुनं समभवत् । अशानाया हि मृत्युः । तद्येद्रेत आसीत् स संवत्सरोऽभवत् । तं जातमभित्र्याददात् । स भाणमकरोत् । सैव वागभगवत् । स ऐक्षत यदि हवा इम मभिमंस्ये कनीयोऽन्नं करिष्ये इति। स तया वाचा तेनात्मनेद सर्वममुजत " इति मृत्युमात्रावरोषाप्संवत्सरमृष्टिसंवत्सरादने।द्यमादिश्रवणेन प्रकरणस्य वैष्णवत्वेऽपीत्यर्थः । दर्शपौर्णमासेति । तृतीयस्य तृतीये पादे अष्टादरोऽधिकरणे "पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्र-क्तौ " इति सूत्रे दर्शपौर्णमासप्रकरणे "पूषा प्रिषष्टभागः" इति श्रुतं पूषदेवताकं पेषणम् । तत्र प्रकरणे पूषाभावात्, यत्र पूषा तत्र वाक्यमुत्कृष्यत इत्युक्तम् । तद्वदिदमपि अत उत्कृष्य, यत्रादितिप्रकरणमस्ति, तत्र निवेश्यतामित्यर्थः । अभिकामित्निति ।

पौर्णमासप्रकरणेश्रुतस्य अभिक्रमणस्य तदङ्गप्रयाजान्वयार्थं प्रयाजा-नामवान्तरप्रकरणं, तथा विष्णुप्रकरणेऽदितेरवान्तरप्रकरणमस्तु । यदा-अदितिश्रुतिनलात् ''नैवेह '' इत्यादिमहाप्रकरणमप्यदितेरेवेति ॥

तत्रैव आद्यपादे "कर्तृगुणे तु कर्मसमवायाद्वाक्यभेदस्स्यात " इति द्शमेऽधिकरणे द्र्शोणीमासप्रकरणे प्रयानसमीपे "अभिकामन जुहोति" इति होमानुवादेन विधीयमानमभिक्रमणं प्राकरणिकसर्वही-माङ्गमुत प्रयाजहोमाङ्गमिति संशये, फलाभावेनेत्थंभावतिरे।धानेना-ङ्गानामित्थंभावाकाङ्कानुत्थानात्, उत्थाने वा तेषामञ्यवस्थयाऽन्यो-न्याङ्गाङ्गिभावापत्तेः, प्रयाजानामवान्तरप्रकरणाभावात्, सन्निषेश्र दौर्बल्यात, प्रकरणेन दर्शपौर्णमासभावनासम्बन्धात्तदीयसर्वहोमाङ्ग-मिति प्राप्ते, "समानयत उपभृतः, यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद्" इत्यभितः प्रयाजसम्बन्धिनोऽभिक्रमणस्य अन्यत्रान्वयायागात्, प्रया-जानामवान्तरप्रकरणसम्भवेनाव्यवस्थाप्रसङ्गाभावात्, प्रबलेनावान्तरप्र-करणेन प्रयाजहोमाङ्गमिति सिद्धान्तितं, तद्वदित्यर्थः । प्रकरणस्य वैष्णवत्वमम्युपेत्रोक्तं, इदानीं तदेव नेसाह--यद्देति । यद्यदेव " इति पुछिङ्गानिर्देशस्तु "पुंशिक्तयोगाद्युज्यते" इति भाष्यादावेवोक्तम् । विवरिष्यते चाक्षरार्थोक्तिप्रस्ताव इति भावः।

"सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाम्यां निश्चितलिङ्गप्रकरणयोरेव बलवस्वम्" इति न्यायविवरणं हदि कृत्वा भाष्यटीकयोरुक्ते पूर्वेपक्षसिद्धान्तप्रापकयोस्साव-

सिद्धान्तस्तु—

सर्वात्त्वादिकं नैव विष्णोरन्यस्य युज्यते । विष्णावदितिशब्दस्तु श्रुतः श्रुत्यन्तरे स्फुटम् ॥ न च बाधं विना सर्वशब्दस्सङ्कोचमहीति । पुषादिवच नात्रास्ति बाघो येनापकर्षणम् ॥ अवान्तरप्रक्रिया तु सन्दंशात्करुप्यते स च । अभिकामन् जुहोतीति वाक्येऽस्ति प्रकृते तु न ॥

प्रकाश:

काशत्विनिरवकाशत्वे सङ्गद्धाति-सर्वेति । आदिपदेन प्रकरणम् । अत्रैवं ध्येयं-अत्ता विष्णुरेव, "सर्वं वा अति" इत्यद्यतया चराचराल्यस-वेस्य प्रहणात् । "नैवेह किञ्चन" इति विष्णुप्रकरणाच । ताभ्याम दितिश्रुतिलिङ्गयोबीधात्। न च ते सावकाशे, श्रुतिलिङ्गे तु निरवकाशे इत्युक्तामिति वाच्यं, यतस्सवीनृत्वादिकमिति सम्बध्यत इति । श्रुतेः सावकाशालोक्तज्ञैव तच्छब्दप्रवृत्तिानिमित्तस्यादितित्विहिङ्गस्यापि तिस-द्धमिति 'अदितिशब्दस्तु' इत्येवोक्तम् । ननु सर्वशब्दसङ्कोचेन अदिताविष लिङ्गं युक्तिस्थतः, सूत्रे 'चराचर ' इति श्रौतसर्व-शब्दार्थों कचा सूचितमाह--न च बाधं विनेति। या तु प्रक-रणादुत्कर्षोक्तिस्तत्राह—पूषादीति । यदप्यभिक्रमणदृष्टान्तेनावान्त-रप्रकरणकल्पनं, तद्वैषम्यमाह-अवान्तरेति । 'स च ' सन्दंशः।

चीन्द्रका

भाष्योक्तश्रुत्यादिना सर्वातृत्वं निरवकाशम् । अन्वाख्यानपक्षेऽ-पि देवमातिर रूढिबाधार्थमिह सर्वातृत्वमेवादितिशब्दप्रवृत्तिनिमि-त्तमिति श्रुत्या स्वयमेवोक्तत्वादिदितश्रुतिरदितित्विङ्कं च विष्णा-वेव मुख्यम् । न चाबाधे श्रुत्युक्तं निमित्तं त्यागाईम् । "अनश्चन्"

प्रकाशः

पूर्वार्धं व्यनिक-भाष्येति । " एकः पुरस्तात् " इत्यादिश्रत्या "स्त्रष्टा पाता" इति समृत्या चेत्यर्थः । ननूक्तमत्र प्रसिद्धार्थ एवे त्यादि, तत्राह—अन्वारुयानेति । अदितिशब्दव्युत्पादनपक्षे ऽ-पीत्यर्थः । प्रसिद्धादितिपरत्वत्यागेनापूर्वार्थस्विकारायैव सर्वमत्तीति सर्वोत्तृत्वरूपप्रवृत्तिहेतुकथनादित्यर्थः । एतेन "सर्वं वा अति" इति यतस्मर्वोत्तृत्वरूपमदितेशदितिशब्दार्थस्य विष्णोरदितित्वमदितिश-ब्दप्रवृत्तिनिमित्तिमिति श्रुत्यर्थे उक्तो भवति । ननु श्रुतौ सर्वात्तृत्व रूपनिमित्तोक्तावि न तिन्निमित्तेन विष्णी यौगिकत्वं युक्तं, किन्तु जातिनिमित्तक एवायं, दिधशब्दे तथा दशीनेन रूढेर्बछवन्वादि-त्यत आह—न चेति । " कम्पनात् " इत्यत्राज्ञरू वितो वैदिकयोगः बलवत्ताया वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । एतेन " तीरादौ गङ्गादिपदप्र योगिपि " इत्यादिनोक्तराङ्का परस्ता । श्रुतिरेव बाधिकेत्यत आह— अनश्चितीति । अशुभभोक्तृत्विनिषेधपरतया गतिर्वेक्ष्यत इत्यर्थः । "न तद्भाति " इत्यस्याक्षर्नये गतिर्वक्ष्यत इत्यपि ध्येयम् । एतेन 'यद्रा' त्यादिनोक्तिङ्कानिरवकाशत्वशङ्का प्रत्युक्ता । प्रागुक्तद्धि-

इसादेस्तूत्तराधिकरणे गतिर्वेक्ष्यते । "यदेनमधिनोत्तद्धो द्धित्वं" इत्यादि तु यदि प्रासिद्धद्धिविषयं, तार्हे जातिनिमित्तकस्य द्धिशब्द-स्येद्मन्वाख्यानमात्रम्।यदि त्वप्रसिद्धविषयं तर्ह्यबाधात् निमित्तपरमेव। युक्ता चादितिशब्दस्य "अदितिर्हीदं सर्वम् यदिदं किश्च" "अदिति-प्रकाशः

दृष्टान्तं प्रत्याह—यदेनमिति । दृशेपीर्णमासप्रकरणे ऐन्द्रद्धिशब्द-निर्वचनार्थोऽयमर्थवादः। 'एनं' इन्द्रं ' अधिनोत् ' अत्रीणयदिति यत्तद्धी द्घित्वमिति अन्वाख्यानमात्रं अवयवार्थकथनमात्रम् । ननु पूर्वत्रादिति-पदस्य विष्णावप्रयोगान तत्र निमित्ताकाङ्क्या। तथा च विष्णवर्थ-त्वेऽदितिशब्दस्य तत्राप्रसिद्धत्वेनादितेरित्यनुवादो वाऽदितित्वमित्यत्र निमित्तोक्तिर्वा न युक्तेत्यतोऽत्र श्रुतावदितिशब्दस्य पूर्वत्राप्रयोगेऽपि, श्रुत्यन्तरे प्रयोगसन्त्रेन लोकतो विष्णौ प्रसिद्धचभावेऽपि वेदतो विष्णो प्रसिद्धेस्तत्र निमित्ताकाङ्कायामदितेरदितिशब्दवाच्यस्य वि-ष्णोस्तत्सर्वोत्तृत्वमदितित्वमदितिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तिमत्यर्थे।पपतिरिति भा-वेनाह—युक्ता चाति। एतेन "विष्णावदितिराब्दस्तु" इत्यर्धे विवृतम्, ⁶ अथवा ^१ इत्यादिनोक्तश्रुतिलिङ्गनिरवकाशत्वशङ्का च निरस्ता, "अ-दितिश्रुतेर्विष्णावपि सावकाशस्वात् । लिङ्गस्य चादितिशब्दवाच्य-त्वमदितित्वमिति सावकाशत्वात् '' इति टीका च विवृता । ननु विष्णाविद्तित्विनिमेत्तेनैवादितिशब्दस्य विधित्सितत्वेन निमित्तोक्तेः पूर्वमदितोरिति कथमनुवाद इति चेन्न, " इग्यणस्तम्प्रसारणं " "अ-प्रये जुष्टं निर्वपापि " इत्यादाविव भाविसंज्ञोपपत्तः । यथोक्तं न्याय-

र्देवतामयी '' इत्यादौ ब्रह्मणि प्रयोगात्तत्र निमित्ताकाङ्का । न हि लैकिकप्रयोग एव निमित्ताकाङ्का, ''यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्य-त्वम् '' इत्यादावद्शीनात् । किञ्च-

> पूर्वत्रादितिशब्दस्य प्रयोगात्रानुशासनम् । शब्दस्य किन्तु पूर्वीकात्तृत्वे हेतुरिहोच्यते ॥

विवरणटीकायां—"अदितेरिति भाविनी संज्ञा विज्ञायते । यथा 'अस्य सूत्रस्य शाटकं वय' इति । अन्यथा परस्यापि दुर्वट-मेतत् । अविवक्षितनिमित्तां प्रसिद्धिमाश्रित्य ममानुवादः सम्भवतीति चेत्, ममापि तत्समम् । इयांस्तु विशेषः—परस्य लौकिकी प्रसिद्धिः, मम वैदिकीति " इति । स्रोकिकेति । तत्र विष्नुतिसम्भवात् निर्दोषवैदिकप्रयोगे तु तदसम्भवादिति भावः । यदाजिमिति । छन्दोगब्राह्मणे ज्योतिष्टोमप्रकरणे बहिष्पवमानस्तोत्रनामनिर्वचनार्थी-Sयमर्थवादः । यानि स्तोत्राण्यवष्टम्य देवाः 'आजिं युद्धं ईयुः, तदेवाज्यानां स्तोत्राणामाज्यत्वमित्यर्थः । "तस्योपनिषत्सत्यमिति, सदित्यनं तीत्यमृतं ते उमे यच्छति " इत्यादिरादिपदार्थः । पूर्वं न्या-यविवरणटीकारीत्या अन्यत्रप्रयुक्तादितिश्चब्दान्वाख्यानपरत्वं विवृतं, इदानीमेतडीकोक्तं हेतुपरत्वं विवृणोति—किश्वेति । पूर्वोक्तातृत्व इति । "तत्तदत्तुमधियत आदच " इति पूर्ववावयोक्तानुत्व इत्य र्थः । हेतुरिति । यतस्मर्वोत्तृत्वादेवादितिशब्दवाच्यत्वमतस्मर्वातृत्व-

न हीह पूर्ववाक्येऽदितिशब्दः प्रयुक्तः, येन तदनुशासनं युक्तं स्थात् । न च ''तत्तदत्तुं'' इति पूर्वप्रतिज्ञातसर्वात्तृतायां श्रुत्य न्तरे ब्रह्माणि प्रयुक्तस्य सर्वोत्तृवनिमित्तकस्य अदितिशब्दस्य हे तूकरणे सम्भवति स्थलान्तरस्थादितिशब्दस्य निवचनं युक्तम्। अत एव टीकायां विषयवाक्यार्थेकिदशायां हेतुत्वमुक्तम् । एवं च न सर्वशब्दस्य संकोचः, बाधकाभावात् । पूर्ववाक्ये " स यदा-देवासृजत तत्तदत्तुम्''' इति वीस्पया कृत्स्नोक्तेश्च। "सर्वस्यैत-स्यात्ता " इत्यादौ तु सर्वशब्दस्य बाधकवज्ञात्सङ्कोचः । अत एव सूत्रे लाघवाय श्रुत्यनुगमनाय च सर्वश्चदे प्रयोक्तव्ये, सर्वशब्दस्य सङ्कोचिनिरासाय चराचरचब्दः प्रयुक्तः। न चाबाघेऽपि प्रकरणात्

निमित्तकादितिशब्दवाच्यत्वादेव सर्वमाददितिहेतुरुच्यत इत्यर्थः। स्थलान्तरस्थेति । विष्णौ श्रुत्यन्तरे प्रयुक्तस्येत्यर्थः । हेतुत्वमुक्तमिति। तत्तद्तुं मनोऽध्रियत आदच कुतस्तर्वात्त्री सा सर्वमत्तीति यत्तदेव ह्यदितरदितित्वनिमित्तमित्युक्तमित्यर्थः । "न च बाधं निना" इत्यर्धं व्यनिक्त-एवं चेति। न केवलं बाधकाभावः, असङ्कचितवृत्ति-कत्वे ज्ञापकं चास्तीति भावेन सुघोक्तमाह—पूर्वेति । यदपि स्वीकृतश्च सिद्धान्तिना सङ्कोच इति, तत्राह—सर्वस्येति । असम्भवस्यैव बाधकत्वादिति भावः । पूषादिवचेत्यर्धं व्यनिक —न चेति । उक्त रीत्या श्रुतिलिङ्ग्योस्सावकाशत्वेनोभयोरबाधकत्वादिति भावः । उक्तं चाऽर्थवादाधिकरणे "प्रकरणे च सम्भवन्नपकर्षी न करुप्येत

उत्कर्षः, अभिक्रमणस्य अवान्तरप्रकरणं च, तस्य प्रयाजविषयै-र्वाक्येः पूर्वे पश्चाच संदष्टत्वात्। न च अत्तृत्वस्यादितिविषये-वीक्यैः संदंशोऽस्ति । अदितरेव महाप्रकरणमिति तु "नेहा-सीतिकचन" इत्यादिभाष्योक्तस्मृत्येव निरस्तम् । तदेतदभिन्नेत्योक्तं न्यायविवरणे—" सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यां निश्चितयोर्लिङ्गप्रकरणयो-रेव बलवत्त्वम् '' इति । अत्र चाद्ये सूत्रे लिङ्कोक्तिः, द्वितीये तु प्रकरणोक्तिरिति स्फुटः सूत्रक्रमः।।

अत्र परेककं--

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं।।

विष्यानर्थक्यं हि तं प्रति " इति सूत्रे बाघकाभावेऽपकर्षणं ने-त्येतिदिति भावः । अवान्तरेति श्लोकं व्याचष्टे - अभिक्रमणस्येति । "समानयत उपभृतः" इति पूर्वं "यो वै प्रयाजानां मिथुनं" इति पश्चाच प्रयाजविषयैर्वाक्यैरित्यर्थः । यदाप यदाऽदितिश्रुति-बलादित्यादि, तन्न, प्रकरणस्य निरवकाशत्वादित्याह्-अदितेरिति। टीकात्रमेयं न्यायविवरणमूलमिति भावेनाह-तदेतदिति। सन्दिग्येति। 'सन्दिग्धलनिश्चितले' सावकाशलनिरवकाशले । प्रकरणाञ्जिङ्गस्य बलवत्त्वात् सूत्रकम इत्याह-अत्र चीते ॥

अत्र परैरिति । मायावादिभिरित्यर्थः । विषयवाक्ये 'अत्ता' इति CHA. - VOL. III. 40

इति काठकवाक्ये ओदनोपसेचनपदाम्यां सूचितोऽत्ता जीव एव, अतृत्वस्य मोज्यतया प्रसिद्धोदनसम्बन्धेन मोक्तृत्वरूपत्वात् ब्रह्म-णश्चामोक्तृत्वादिति प्राप्ते, सत्यमभोक्तृ ब्रह्म, तथाऽपि तदेवात्तृ, अतृत्वस्य संहर्तृत्वरूपत्वात्, तस्याक्रिये शुद्धे ब्रह्मणि असम्भवेऽपि मायोपाधिके सम्भवात् । भक्तवाचिनश्चौदनशब्दस्य मोक्तृप्र-तियोगिभोज्यत्वं न मुख्यवृत्त्याऽर्थः । अमुख्यवृत्त्या चेत्तर्द्धोदनगतं संहर्तृप्रतियोगिसंहार्यत्वमेव अर्थोऽस्तु । एवं च ब्रह्मक्षत्रादिपदानां न मुख्यार्थत्यागः, जीवपक्षे तु तत्त्र्यागः । न हि कश्चिदपि जीवः सर्वस्य ब्रह्मक्षत्रस्य मृत्योश्च भोक्ताऽस्तीति सिद्धान्त इति । अत्र ब्रूमः—

प्रकाशः

पदाश्रवणात्तछाभमाह — ओदनेति । अद्यत्वे सत्यदनसाधनमुपसेचनं,
तयारदनीयवाचित्वात्प्रातिसम्बन्द्धचता छम्यत इत्यर्थः । भोज्यतया
प्रसिद्धो य ओदनः तत्सम्बन्धेनेत्यर्थः । अभोक्तृत्वादिति । पूर्वत्र
सम्भोगमूत्रेऽभोगोक्तेः "अनश्चन्" इत्यादिश्रुतेश्रेति भावः ।
मायोति । मायोपाधेः परस्यास्ति संहर्तृत्विमिति कल्पतरूक्तेरिति
भावः । संहर्तृत्वछाभप्रकारमाह—भक्तेति । अन्नवाचिन इत्यर्थः । को
विशेष इत्यत् आह—एवं चेति । मुख्यार्थत्यागमुपपादयति—नहीति ।
ब्रह्मगस्तु सर्वसंहर्तृत्वं युज्यत इति भावः । यदुक्तममुख्यत्वाविशेषाद्रह्मक्षत्रादिशब्दमुख्यत्वायोदनादिपदस्य संहार्यत्वमेवार्थोऽस्विति, तश्रामुख्यत्वाविशेषेऽप्यन्तरङ्गत्वाद्वोक्तृत्वप्रतिसम्बन्धि भोज्यत्वमेव छक्ष्य-

भोक्तृताऽपि विशिष्टेऽस्तु यथा संहर्तृता तव । अभोक्तृत्वं निविशतां शुद्धे कौटस्थचवत्सुखम् ॥

अभोक्तृत्वश्चतेर्निर्विकारत्वश्चतिवच्छुद्धविषयत्वसम्भवेन मायोपाधिके संहर्तृ तेव भोकृताऽप्यस्तु । एवं च ब्रह्मक्षत्रादिशब्दानां न मुख्या-र्थत्यागः, तद्रोक्तृत्वस्य ब्रह्मणि सम्भवात्, ओदनादिपदोपस्थापितः स्यान्तरङ्गस्य भोज्यत्वस्यापि न त्यागः। न हि 'अग्निर्माणवकः' इस्रत्राग्निशब्दः पेङ्गल्यादिकमिव द्रव्यत्वाद्युपस्थापयति, न वा '' प्रोहातृणां '' इत्यत्रोहातृशब्दोऽन्तरङ्गभूतान् प्रस्तोत्रादीनिव पोड-

ताम्, ब्रह्मक्षत्रादिशब्दस्य मुख्यत्वं च शक्यसम्पादिमिति भावेन तदी यसिद्धान्तरचनां निरस्यति—भोकृतेति । अनशनश्रुतेर्गतिमाह— अभोकुत्वर्मित । निविशतामिति "नेर्विशः" इत्यात्मनेपदम् । उत्त-रार्घव्यक्तिपूर्वं पूवार्घं व्यनक्ति — अभोकृत्वेति। को विशेष इत्यतोऽ न्तरङ्गत्वादित्याह-ओदनेति । ननु मुख्यत्वेऽन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वं वा अप्रयोजकिमत्यतः, उपस्थितिवैशेष्यादन्तरङ्गमेवादर्तव्यं, न बहिरङ्ग-मित्यतदुपपादयति-न हीति। इदं गौणवृत्तेरन्तरङ्गस्योपस्थित्युपपा-द्नं । लक्षणायामाह—न वेति । यद्वा लैकिकवैदिकोदाहरण-प्रदर्शनार्थं द्वयम् । उक्तमधिकरणशरीरं "जन्माद्यस्य " इति सूत्रे । एकत्र वचनसम्बन्धादिभिरन्तरङ्गभूतान् प्रस्ते।त्रादीनिव बहिरङ्ग-भूतान् षोडशर्त्विजो यथोद्रातृशब्दो न लक्षयित, तथोद्नशब्दोऽ-

शिन्विजो लक्षयित, येनात्राप्योदनशब्दः संहार्यत्वमुपस्थापयेत् । अपि च "सर्वे वा अत्ति" इति मदीयविषयवाक्य इव त्वदीये वाक्ये सूत्रे प्रतिज्ञातोऽत्ता हेतूळतं चराचरप्रहणं च न साक्षादिस्त ॥ यच्चोक्तं परेः—"प्रकरणात्" इति सूत्रस्य "न जायते स्रियते वा विपश्चित्" इति परमात्मन एव प्रक्रतत्वाच्च स एवात्तेत्यर्थ इति, तन्न, "न जायते" इत्यस्मादुत्तरवाक्ये "न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे" इति देहसम्बन्धस्य,

प्रकाश:

पीत्यर्थः । सुघोक्तमुदाहरणानौचित्यं चाऽऽह—अपि चेति । ओद-नोपसेचनपदाभ्यामत्तेत्यस्योपलक्षणीयत्वेनोक्तत्वात्त साक्षादत्तेति श्रु तम्, ब्रह्मक्षत्रादिपदेन लक्षणया चराचरप्रहणस्योक्तत्वात् तदिप न साक्षाच्छूतम् । अतोऽस्मदुदाहणमेव स्त्रानुगुण्याद्युक्तमित्यर्थः । ननु त्वद्वाक्येऽपि सर्वपदस्येव श्रवणाच्चराचरपदाश्रवणात्न सूत्रा-नुगुण्यमिति चेन्न, तस्य सङ्कोचनिवृत्त्यर्थं सर्वशब्दव्याख्यानाय चराचरेत्युक्तत्वादिति प्रागेवोक्तत्वादिति भावः । द्वितीयसृत्रार्थमः प्यनूद्य निराह —यचेति । उत्तरवाक्यइति ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे । इत्यव्यवहितात्तरवाक्ये । उपलक्षणमेतत्, पूर्वत्रापि,

एतदालम्बनं ज्ञाला बहालोके महीयते ।

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उमी ती न विजानीतः।।

इति हन्तृत्वादिभ्रान्तेश्च जीवलिङ्गस्य दर्शनेन " न जायते" इत्या-र्देजीवविषयत्वात् । अत्रापि परमतेऽप्यतुर्जीवत्वं निषिद्धच ब्रह्म-त्वोक्तेस्तदैक्यप्रतिकूलता व्यक्तैव ॥

टीकाक्षरार्थस्तु — इति योजनायामस्ति चोद्यावकाश इति । यद्यपि ''स यद्येदव'' इत्यत्र 'सः' इत्यस्य संवत्मराख्यचतुर्मुखः परत्वमेव बृहदारण्यकभाष्ये उक्तम्,

यद्यद्भामुजत्पूर्वं तत्तद्ति जनार्देनः।

इति जीवस्यैव प्रथमान्ततया प्रकृतस्यान्वयाञ्च, विपश्चिन्वविशेषणे-न प्रागुक्तज्ञानिन एवान्वयप्रतीतेश्च,

भावाभावौ न विदुषा यस्माज्जीवो न कश्चन । "न जायते म्रियते वाऽपि" इत्यादिस्मृतिविरोधाचेत्यपि ध्येयम् । परस्येदं नारम्यमेवेति भावेनाह-अत्रापीति । न केवछं पूर्वेत्रेत्यपे रथीः । एतैनैतदेव वाक्यमृदहत्य शिवनिष्ठं संहरित्वमिति वदतः कस्य चिन्मतं प्रत्युक्तं बोध्यं, विषयवाक्यानानुगृण्यादेरुक्तत्वादिति । अत्र टीकायां पूर्वपक्षप्रनये "त यदादेव" इत्यत्र पुछिङ्गानुपपात्ते चोद्यं भाष्यकारीयमाक्षिप्य समाहितम् । तत्राक्षेपवीजपदर्शनपूर्व तद्वाक्यं व्यनक्ति-यद्यपीति । तद्वाप्योक्तस्मृतिमाह-यद्यदिति ।

इति स्मृतेः। उत्तरम्र "सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेय" इत्यादो चतुर्मुखपरत्वदर्शनाच । पूर्वत्रापि "स तया वाचा तेनात्मना '' इति प्रथमान्तो कमृत्युतो अपि तृतीयान्तो कसंवत्सर-स्याव्यवधानेन प्रकृतत्वाच । संवत्सरमृष्टमत्तुमेव मृत्योरसंवत्सराद-नानिवृत्ततया संवत्सरस्यैव स्रष्टुत्वस्योचितत्वाच । कर्तुरपि संवत्स-रस्य भगवत्स्वातन्त्रचिविक्षया 'तेन' इति करणत्वेन निर्दिष्टस्यापि 'सः' इति कर्तृत्वेन निर्देशोपपत्तेश्च। तथा ऽपि समानविभक्तिकत्वं पराः मर्शे तन्त्रभिति अमेण 'सः' इत्यनेन आदित्याख्यमृत्योरेन परामर्श इति

उत्तरत्रेति । 'सः ' इत्यस्येत्यनुषज्यते । तच्छब्दस्य सन्निहित-परतात् चतुर्मुखस्य सन्निहितत्वात्तर।रत्वं युक्तमित्याह—पूर्वेत्रा-पीति । संवत्सरसृष्टमिति । पूर्वत्र "स ऐक्षत यदि हवा इमम-भिमंस्ये कनीयोऽत्रं करिष्य इति । स तया वाचा तेनाऽऽत्म-नेद्रसर्वेममूजत " इत्यनेन यदि इमं संवत्सरशब्दितं भक्षयामि तर्ह्यल्पमत्नं मे भविष्यति । अत एनमभक्षयित्वा तन्मुखेन सर्व-सृष्टि कारियत्वा तत्सृष्टमेव सर्वं भक्षयामीति बुद्धचा तन्सु खेन सर्वसर्जनात् भक्षणान्निवृत्तिरवश्यमवगम्यत इति तद्न्यथा-नुपपत्तचा च चतुर्मुखपरत्वमित्यर्थः। ननु पूर्वं तस्य सन्निहित त्वेऽपि तृतीयया करणत्वेनैव निर्देशान्न कर्तृवाचिना परामर्शो युक्त-इत्यत आह—कर्तुरिति । टीकोकं स्पष्टीकृत्य तदुपलक्षणामिति

वन्द्रिका

पूर्वपक्षे पुछिङ्गानुपपित्तचाद्यावकाशोऽस्त्येव । ननु तथाऽपि न चोद्यान्वकाशः, "स ऐक्षत " इत्यादौ पुछिङ्गेनैव तच्छव्देन 'मृत्युना' इति मृत्युशब्देन च प्रस्तुततया 'गुरोद्दारास्समागताः, ते पूज्याः' इत्यादान्विव पुछिङ्गोपपत्तेः । न च "अश्वनाया हि मृत्युः" इति स्त्रीलिङ्गेन अश्वनायाशब्देन प्रस्तुतत्वात् 'सः' इति पुछिङ्गानुपपितिरिति वाच्यम्, तथात्वे सिद्धान्तेऽपि तदनुपपत्तेरिति चेत्, उच्यते—दारसद्यादिशब्देषु पुछिङ्गस्त्रीलिङ्गादेश्याव्दसाधुतेव, न त्वर्थसाधुता । न चार्थसाधुत्वे सम्मवति शब्दसाधुत्वमात्रं युक्तम् । एवं चादितौ पुछिङ्गो सृत्यु-शब्दोऽप्ययुक्तः । परमपुरुषे तु स्त्रीलिङ्गोऽप्यदितिशब्दः प्रस्तर्त्य-धिकरणन्यायेन युक्तः । तथा चास्ति चोद्यवकाश इति भावः । अदितिशब्दवाच्यमिति । अदितिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

प्रकाशः

भावेन भाष्यं प्रकारान्तरेण स्वयमाक्षिण्य समाधत्ते—ननु तथाऽपीति। कथं तार्ह विष्णावदितिशब्दप्रयोग इत्यत आह—परमेति। पुरुषेति हेतुगर्भम् । अदितारित्यनेनैव तद्वाच्यत्वलाभाददितित्वमिति व्यर्थमित्यतआह—अदितिशब्देति। शिष्टं सुगममिति भावः॥

इत्यतृत्वाधिकरणम्॥

— अथ गुहाधिकरणम् —

सर्वात्तेकः पर उक्तः। ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रतिष्ठौ परमे परार्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो ददन्ति पञ्चाप्रयो ये च त्रिनाचिकेताः ॥

इति पिबन्तौ प्रतीयेते, तौ काविति,

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धस्य कर्मफलमोक्त्वलिङ्गस्य विष्णो सम न्वयसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः । श्रुत्यादिसङ्गति विषयवाक्यो दाहरणपूर्वकं विषयं च सूचयति सर्वेति । सन्देहप्रकारं द्शीयति ---ताविति । "अत्ता चराचरप्रहणात् " इति सर्वानृत्वमेकस्य हरे-रुक्तम् । तन्मध्यपतितं कर्मफलातृत्वं पातृशब्दवाच्यं काठके कयो-श्चित्प्रतीयते । यो सुकृतनिर्मितरारीरे हृद्यगुहां प्रविष्टी तत्रा-पि सर्वजीवीत्तमेऽतिपूर्णे वायौ प्रविष्टी सुक्तफर्ट भुआनी तौ ब्रह्मविदः पञ्चमहायज्ञवन्तो द्युपर्जन्यादिपञ्चामिविद्यानिष्ठा वा त्रिवा-रंकृतनाचिकेताः छायातपौ वदन्तीति । तद्यदा विष्णोरन्यस्यैव स्यात्, तदा न तस्य सर्वातृत्वम्, यदि चान्यस्यापि भवेत्तदा लक्षणस्यातिव्याप्तिरित्यवश्यं निर्णेयमेव । तत्कर्मफलभोक्तृत्वं विषयः । कि विष्णोरन्यस्य वेति सन्देहः। सर्वोत्तृत्वोक्तिरन्यत्र प्रसिद्धिश्च सन्देहबीजम् । न परमात्मन एवेदं कर्मफलभोकृत्वमुच्यते, अपि तु जीवसहितस्येति पूर्वः पक्षः, 'पिबन्तौ' इति द्विवचनश्रुतेः।

उच्यते-।।ओम् गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ओम्॥ गुहां प्रविष्टौ पिवन्तौ विष्णुक्ष्पे एव,

तत्त्वप्रकाशिका

न च सर्वात्तृत्वेन तद्वाघः, श्रुतेर्निरनकाशत्वात् । कर्मवन्यविधुरस्ये-श्वरस्य कर्मफलभोगायोगाच, "अनश्रव्नन्यः" इत्यादिश्रुतेः। न चैवं जीवेशग्रहणेऽप्यनुपपत्तिः, जीवस्य भोकृत्वेन तत्सहितेश्वरे छत्रिन्यायेन भोगोपचारोपपत्तेः । न च सर्वोत्तृत्वोक्तिविरोधः, कमेफलभोगं विनाऽपि संहर्तृत्वमात्रेण तदुपपत्तेः। तथाऽपि भीवे शत्वे को हेतुः, एकस्य जीवत्वं पातृत्वान्यथानुपपस्या प्राह्मम्। न च द्वितीयोऽचेतनः, स्नातीयग्रहणस्येव न्याय्यत्वात्। न च द्वाविप जीवौ युक्तौ, एकस्मिन्नेव शरीरे भोक्तृजीवद्वयायोगात्। अतः पातृत्वं जीवस्यैव, द्वयोरप्युपचार इति नेश्वरस्यैव सर्वा-चृत्वम् । तथा च लक्षणमयुक्तमिति भावः । अथ तिद्धान्तयत्मूत्र-मवतार्थ व्याचष्टे—उच्यत इति । यौ पिवन्तौ प्रतितौ तौ विष्णु रूपे एव, गुहाप्रविष्टत्वलिङ्गादित्यर्थः। 'विष्णू' इति वक्तव्ये 'विष्णुरूपे एव' इत्युक्त्या द्विवचनं द्विरूपाभित्रायेण सावका शिमत्युक्तं भवति । ननु विष्णोस्सर्वशरीरेष्वेकैकरूपेण प्रवेशात्कथं रूपद्वयाभित्रायेणापि द्विवचनोपपत्तिरित्यतस्मूत्रमूचितश्रुतिमुदाहरति— घर्मेति । दीप्ती भगवन्ती तेजीवन्नात्मकं शरीरं विशेषेण गुहास्थाने Сна.—Vol. III

घर्मा समन्ताञ्चित्रतं व्यापतुस्तयोर्जुष्टिं मातरिश्वा जगाम । इत्यादिना तद्दर्शनात् ।

आत्माऽन्तरात्मेति हरिरेक एव द्विधा स्थितः। निविष्टो हृदये नित्यं रसं पिवति कर्मजम्॥ इति बृहत्संहितायाम्।

शुभं पिबससौ नित्यं नाशुभं स हरिः पिवेत् ।
पूर्णानन्दमयस्यास्य चेष्टा न ज्ञायते कचित् ॥
इति पात्रे ।

तत्त्वप्रकाशिका

प्राप्तो, तयोस्सेवां कर्तुं मातिरिश्वाऽपि त्रिष्टुतं जगामेति हिरूपतया हरेः शरीरे स्थित्युक्तेर्युक्तं रूपद्वयाभित्रायेण द्विवचनमिति भावः । अस्तु द्विरूपतया विष्णुर्देहिनिष्ठः, तथाऽपि तस्य कर्मफलभोगाभावान्ने-तद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वमित्यत आह—आत्मेति । तथा च गीतासु—

> श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घाणमेव च । अधिष्ठाय मनश्रायं विषयानुपसेवते ॥

इति । ननु किमीश्वरो दुःखं सुखं वा कर्मफछं भुङ्के । नोभय-मिष, पूर्णानन्दत्वादित्यत आह—शुभिगिति । पूर्वाधेनाद्यपक्षमन-म्युपगमेन परिहृत्य, द्वितीयमभ्युपैति । उत्तराधेन तु पूर्णानन्दस्या-प्यचिन्त्यैश्वर्यबछेन सुखभोगे।पपत्तिरिति द्वितीयपश्चदूषणं परिह-रति । विष्णोभोक्तृत्वाभ्युपगमे "अनश्चन्नन्यः" इत्यादिश्चृतिविरोध

"यो वेद निहितं गुहायाम्"। इत्यादिना प्रसिद्धि हिश-ब्देन दर्शयाते ॥ १ ॥

॥ ओम् विशेषणाच ओम्॥

यस्सेतुतीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्परम् । इति ।

तत्त्वप्रकाशिका

इत्यतोऽप्याह—जुभिगिति । अशुभभोगाभावविषयं तद्वाक्यमिति भावः । तथा हि वाक्यरोषः--

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाहमे तन्नोन्नराद्यः पितरं न वेद । इति । ननु कथं गुहानिष्ठत्विङ्गात्पिबतोर्विष्णुत्विनश्चयो नीवेऽपि तद्यक्तेरित्यत आह—यो वेदेति । लिङ्गस्य नीवे सम्भवेऽपि श्रु-त्यादिप्रसिद्धमेव प्राह्ममिति भावः । इत्यादिना प्रसिद्धि हि शब्देन द्रीयतीति । विष्णोरेव गुहानिविष्टत्वमित्यादिना वाक्येन प्रसिद्धमितीममर्थं मूत्रकारी हिशब्देन दर्शयतीत्यर्थः।

एवं निरवकाज्ञालिङ्गस्य सावकाश्रातितोऽपि प्रावल्याद्विष्णो-भीं कृत्वसम्भवाच स एव पातेति सिद्धचाति । किमु निरवकाशः श्रुत्याऽपीत्यर्थं प्रतिपादयत्सूत्रं पठित्वा तदाभिष्रेतश्रुतिभवोदाहराते— विशेषणाचिति । "यस्सेतुः" इति पिवतोरेकवचनेन विशेषणात् एक एव पाता, स च ब्रह्मत्वाविशेषणाच विष्णुरेवेति भावः। ब्रह्मशब्दस्य भगवदेकवाचित्वं स्मारयति-

पृथग्वकुं गुणास्तस्य न शक्यन्तेऽमितत्वतः। यतोऽतो ब्रह्मशब्देन सर्वेषां ग्रहणं भवेत्॥ एतस्माद्वस्रशब्दोऽयं विष्णोरेव विशेषणम्। अमिता हि गुणा यस्मान्नान्येषां तमृते प्रभुम् ॥ इति ब्राह्मे । न च जीवे समन्वयोऽभिधीयते ।

"सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा ससं भिदा मैत्रारुवण्यो मैवारुवण्यो मैवारुवण्यः '' इति पैङ्गिश्रुतिः ।

तत्त्वप्रकाशिका

पृथगिति । तस्य गुणा अमितत्वतो विविच्य यतो वक्तुं न राक्यन्ते, अतस्तस्मिन् ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते, यतो ब्रह्मशब्देन सर्वगुणानां प्रहणं भनेत्, एवं सर्वगुणवाची यतो ब्रह्मशब्दः, एतस्मात् विष्णोरेव वाचको नान्येषां, तस्यैवामितगुणत्वात्, तं विनाऽन्येषां तद्भावादित्यर्थः। एवं सूत्रद्वयं व्याख्याय परकतापव्याख्यां निराकरोति - न चेति। अत्र प्रतीतौ पिबन्तौ किं बुद्धिजीवौ जीवेश्वरौ वेति सन्देहे, बुद्धिजी वानिति प्राप्ते सिद्धान्तितम् । जीनेश्वरानेती भनतोऽन्यतरस्य पातृत्वेन जीवत्वे सिद्धे द्वितीयस्य चेतनतयैव भाव्यत्वात्, 'अस्य गोर्द्धितीयोऽन्वेष्टव्यः ' इत्यादौ सजातीयग्रहणस्येव लोके दर्शना-दिति व्याख्यानमयुक्तम्, समन्वयासङ्गतत्वात्। न ह्यस्मिन्नध्याये जीवे समन्वयोऽभिधीयते, येन जीवेश्वरावेवेति साधनं सङ्गतं स्या-दतो नासौ व्याख्या युक्तेति भावः। न च च्छायातपत्वविशेषणा-

"आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणो जीवोऽल्पशक्तिरस्वत-न्त्रोऽवरः " इति च भास्नवेयश्रातिः॥

> यथेश्वरस्य जीवस्य भेदस्सत्यो विनिश्चयात् । एवमेव हि मे वाचं सत्यां कर्तुमिहाईसि ॥ यथेश्वरश्च जीवश्च सत्यभेदौ परस्परम् । तेन सत्येन मां देवास्त्रायन्तु सहकेशवाः ॥

इत्योदनीससो भेदः ॥ १२ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

देतत्करुप्यम्, विद्वद्विदुषोः मुखदुःखकारणत्वेन तदुपपत्तेः। न हि च्छायातपराब्दो विद्याविद्यावद्वाचको । किञ्च पिवतोर्बुद्धिजीव-त्वे कि छिन्नम्, कि वा जीवेश्वरत्वे छञ्चम्, परेणापि जीवे तद्भ्युगमात् । ईश्वरे समन्वयसिद्धिरिति चेन्न, ईश्वरे लिङ्गस्यौपचारि-कत्वाम्युपगमात् । एवञ्च जीव एव समन्वयस्साधितः स्यात् । ततश्च कि पूर्वपक्षिणाऽपराद्धम्, तेनापि पातृत्वस्य बुद्धाः लाक्षणिकत्वाः भ्युपमात् । नात्र जीवे समन्वयकथनमसङ्गतम्, जीवेशभेदस्यासत्यत्वा-दित्यत आह—सत्य इति । 'सत्यं' सत्या 'आरुवण्यः देशिमिर्भ-जनीयः। यथा सत्यभेदौ, तथैव ज्ञातेन तेन सत्येन कारणेन। अतो हरिरेव सुकृतफलभोक्तेति न तस्य सर्वातृत्वलक्षणायोग इति स्थितम् ॥१२॥

॥ ओम् गुहां प्रविष्टात्मानौ हि तदर्शनात् ओम्॥

पूर्वत्रादितिप्रातिपदिकश्रुतिबलादन्यत्रप्रसिद्धिक्रयालिङ्गसमन्वय उक्तः, अत्र तु 'पिबन्तौ' इति प्रत्ययश्रुतिबलादन्यत्रप्रसिद्ध-क्रियालिङ्गसमन्वय उच्यत इत्यवान्तरसङ्गतिः।

प्रकाश:

॥ ओम् गुहां प्राविष्टावात्मानी हि तद्दरीनात् ओम् ॥ पूर्वसङ्गतिमाह-पूर्वत्रेति । क्रियेति । अदनरूपिक्रयेत्यर्थः । प्रत्य येति । द्विवचनरूपेत्यर्थः । क्रियेति । कर्मफलमोक्तृत्वरूपेत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्यययोः पौर्वापर्योत्तन्मूलपूर्वपक्षनिरासकयोारप्यधिकरणयोः पौर्वापर्यमित्युक्तं भवति । ननु कर्मफलभोक्तृत्वं लोकत एवान्य-त्र प्रसिद्धं, न द्विवचनश्रुतिसाहित्यमपेक्षते । उक्तं च टीका-यां—"लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धस्य कर्मफलभोक्तृत्वलिङ्गस्य " इति । तत्कथं "प्रत्ययश्रुतिबलादन्यत्रप्रसिद्धः" इत्युक्तिरिति चेत्, उच्यते— अस्मिन् पादे पूर्वत्रोत्तरत्र चान्यसाहित्येनैवान्यत्र प्रसिद्धेरुक्तत्वा-दन्नापि तथा भान्यमिति भावेन वा, पूर्वं सर्वोत्तृत्वस्य विष्णा-वुक्तौ तन्मध्यपतितकर्मफछातृत्वस्याऽपि सामान्यत उक्तत्वादन्यत्र प्रसिद्धचर्थमन्यसाहित्यमावश्यकम् । अत एव टीकायां "न च सर्वा त्त्वेन बाधः, श्रुतेर्निरवकाशत्वात् " इति द्विवचनश्रुत्येव बाधः शङ्कितः। "लोकतः" इति टीका तु प्राग्विशिष्यानुक्तत्वाशयेति भावन वा, लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धत्वेऽन्यसाहित्येनाप्यन्यत्र प्रसिद्धे-

अत्र पिबन्तौ किं

प्रकाशः

स्सच्वात्तद्भिप्रायेण वैतदुक्तिरिति । यद्यपि पूर्वत्र प्रातिपदिकार्थ-प्रत्ययार्थयोर्विष्णौ सम्भवे ऽपीह तयोरसम्भवादिति पूर्वेवैषम्येण पूर्वपक्षप्रवृत्तेः प्रत्युदाहरणरूपाऽपि वक्तुं शक्या । तथाऽपि सा वक्ष्यमाणदिशा सुज्ञानेति नोक्ता । ननु तथाऽपि "सर्वोत्तैकः पर उक्तः " इति भाष्ये, "तद्यदा विष्णोरन्यस्यैव स्यात्तदा न तस्य सर्वोत्तृत्वं '' इति टीकायां च पूर्वाक्षेपस्य दर्शितत्वात्तद्वि-रोधः। न च तत्त्रयोजनमात्रपरं, इहोभयपरत्वेऽपि तस्य बाधका-भावादिति चेत्सत्यं, तस्य वक्ष्यमाणादिशोषपादनसोपक्षत्वे झिडिति मुज्ञानत्वाभावन तद्परित्यागेनैव सङ्गन्त्यतरकथनमेतदित्यदोबः । ननु न प्रत्ययश्रुतिबलाद्न्यत्रप्रसिद्धता, प्रत्ययाज्जीव एवेत्य-प्रतीतेः, तस्य द्वित्वबोधकत्वन जीवेश्वरोभयप्रापकत्वादिति चेन्न, सिद्धान्तकोटितोऽन्यत्र प्रसिद्धेरेवान्यत्रप्रसिद्धिशब्दार्थत्वात् । अत्र विष्णोरेव सिद्धान्तकोटित्वेन जीवसहितस्य तते। ऽन्यत्वात् । अत एव द्विवचनश्रुत्या कर्मफलातृत्वमुभयत्रप्रसिद्धमित्यपि चोद्यं परा-स्तम् । विष्णोरिवेति सिद्धान्तकोटौ कर्मफलातृत्वस्य द्विवचनश्रत्या प्राप्तः, तथा द्वयोः प्राप्तत्वेऽपि जीवेश्वरावित्यस्य न्यायेनैव व्यु त्पाद्यत्वादिति । विषयसंशयटीकां व्यनक्ति—अत्रेखादिना । ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य छोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।

नीवश्वरी

प्रकाश:

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चामयो ये च त्रिनाचिकेताः ॥ इत्यत्र काठके ऋतपानकर्तृत्वेनोक्तो विषय इत्यर्थः टीकायां स्पष्टः । ननु 'गुहां प्रविष्टौ ' इत्येतदेव धर्मीकृत्य सन्दिह्यताम् । तथा च सौत्रनिर्देशोऽपि साक्षात्सङ्गतस्स्यात्। अन्यथा 'पिबन्तौ' इत्येव ब्र्यात् । न च तस्य ब्रह्मलिङ्गलेन संशयायोगः, गुहाप्रविष्टलस्य " हृदि होष आत्मा " इति जीवेऽपि सम्भवात् । द्विवचनश्रुति-बलेन गुहाप्रविष्टतं जीवेश्वरयोरिति पूर्वपक्षसम्भवाचेति चेन्मैवं, गुहा-प्रविष्टुत्वस्य '' सर्वत्र प्रसिद्धापदेशात्'' इति नये विष्णौ सिद्धत्वा-त्तत्समन्वयेऽपूर्वगुणालाभात् , पातृत्वसमन्वये तु कर्मफलभोक्तृत्वस्या पूर्वगुणस्य लाभात् । प्रागुक्तलक्षणस्य साक्षादाक्षेपसम्भवाच । तत्र प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थस्य च द्वयोरप्यनुपपच्या पूर्वपक्षे विशेष-हेतुसन्ताच । अत एव सूत्रे आत्मपदेनाऽऽदेयं मातीति व्युत्पन्या पातृत्वमुच्यते । वक्ष्यमाणदिशा गुहाप्रविष्टत्वस्य विष्णावेव प्रसिद्धचा संशयायोगाच । सौत्रनिर्देशस्य तु गतिर्वक्ष्यते । जीवेश्वरात्रिति । एतेन "विष्णोरन्यस्य" इति टीका विष्णोरेवान्यस्यापि वेति व्याख्येयेत्युक्तं भवति । ननु बुद्धिजीवौ प्राणजीवौ बुद्धिप्राणौ वा संभवतः, कथं जीवेश्वराविति विश्विष्योक्तिः । मैवं, पातृत्वे-नैकस्य जीवत्वावद्यम्भावेन 'अस्य गोद्वितीयेन भाव्यं ' इत्यादौ

चान्द्रका

कि वेश्वररूपविशेषो इति चिन्ता । तदर्थं गुहावेशबह्यशब्दादिकं किम-मुख्यम् कि वा मुख्यामिति । तदर्थं पिबत्नातिपदिकार्थभूतं भोक्तृत्वं कि ब्रह्मणि न युक्तमुत युक्तमिति । तद्वभैमभोक्तृत्वश्रुतिः ब्रह्मणि भोक्तृत्वमात्रनिषेधपरा उताशुभभोक्तृत्वनिषेधपरा वेति ।

प्रकाशः

सजातीयस्येवात्रापि सजातीयस्येव द्वितीयस्येश्वरस्य प्राह्मत्वात् । न च जीवान्तरमेव प्राह्ममिति युक्तं, एकस्मिन् देहे भोकृजीवद्वया-योगात् । न च वैन्यादौ जीवद्वयं दृष्टमिति वाच्यं, तस्य प्रबल्लिनि मित्तादिना काचित्कत्वेन प्रतिक्षरीरं जीवद्वयायोगात्, ब्रह्मप्रकर-णाच्च तस्येव द्वितीयत्वस्योचितत्वादिति भावः । रूपविशेषाविति । ईश्वरद्वयाभावेनेश्वरावित्यनुक्त्वा "रूपविशेषौ" इत्युक्तम् । ब्रह्म शब्दादिकामिति ।

यस्तेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ।
इत्युक्तसेतुत्वादिरादिशब्दार्थः । मुख्यमितिचिन्तानन्तरं, मुख्यत्वे वाधवाधकमस्त्युत नेति चिन्ता स्फुटत्वाक्रोक्ता । श्रुतिरिति । "अनश्रन्" इत्यादिश्रुतिर्यदि मोक्तृत्वसामान्यनिषेधपरा, तर्हि प्रातिपदिका
र्थमोक्त्रत्वाद्ययोगात्पिवत्प्रातिपदिकार्थस्त्रप्रवाधकसन्त्वेन ब्रह्मशब्दादेमृद्यत्वायोगेन जीवेश्वराविति पूर्वपक्षे फल्लम् । यदि विशेषनिषेधपरा, तदा ब्रह्मणि मोक्तृत्वयोगेन वाधकाभावाद्क्रह्मशब्दादेर्मुख्यत्वादीश्वरस्त्रपविशेषाविति

तथा द्विवचनं कि ब्रह्मणि न युक्तमुत युक्तमिति ॥ पूर्वपक्षस्तु— युक्तं पूर्वोक्तमकृत्वं ब्रह्मणि, प्रातिपदिकार्थस्य संहर्तृत्वस्य प्रत्य-यार्थस्यैकत्वस्य च सम्भवात् ।

प्रकाशः

सिद्धान्ते फलमिति स्फुटत्वान्नोक्तम् । अत्र हो पूर्वपक्षो, प्रातिपदिका-र्थमुपजीव्य प्रदृत्तः प्रत्ययार्थमुपजीव्य प्रदृतश्चेति । 'आत्मानौ ' इति प्रातिपदिकप्रस्ययाम्यां द्वयोगेतेर्वक्ष्यमाणत्वात् । तत्राद्योपयु क्तचिन्तापरम्परेयम् । द्वितीयोपयुक्तामाह — तथेति । किं वा मुख्य-मिति चिन्तानन्तरामियं चिन्ता ध्यया । यदि द्विवचनं न युक्तं, तदा बाधकसत्त्वेन ब्रह्मशब्दादेरमुख्यत्वन जीवेश्वराविति फाछिप्यति । यदि तु युक्तं, तदा बाधकाभावाद्रह्मराब्दादेर्मुख्यत्वेनेश्वररूपविशेषाविति फल्रिष्यतीतिभावः । नन्वियं चिन्ता प्रातिपदिकार्थभूतं भोक्तृत्वं द्विवचनं च न युक्तमुत युक्तमिति पूर्वेत्रेव निवश्यतामिति चेन्न, तद्थी मभोक्तृत्वश्रुतिरिति वक्ष्यमाणाचिन्ताया अनन्वयापत्तेः, तस्याः प्रातिप-दिकार्थमात्रविषयत्वादिति ॥ 'आत्मानौ' इति सौत्रिद्धिवचनान्ता-त्मपदेन 'भिबनतो' इति श्रुतप्रकृतिप्रत्यययोर्द्धयोरिप गत्युक्तचा तद्नुरोधेन टीकायामुक्तं द्वाम्यां पूर्वपक्षं टीकासूचितपूर्ववैष-म्योक्तिपूर्वकं व्यनिक - युक्तिमिति । 'अति ' इत्यत्र घातुरूपत्रकः त्यर्थस्य तिङ्पत्ययार्थस्येति वा, 'अदितेः' इत्यत्रादितिप्रातिपादिकार्थस्य

इह तु प्रातिपदिकार्थः कर्मफलमाक्तृत्वं प्रत्ययार्थी द्वित्वं च कर्मबन्ध-रहिते निर्भेदे च ब्रह्मणि न युक्तम् । अन्यथा "सप्तदश प्राजापत्यान् पश्चनालभते" इत्यादी सङ्ख्यया कर्मभेदी न स्यात् । प्रकाशः

सुप्रत्ययार्थस्येति वा ऽर्थः । इह तु प्रातिपदिकार्थ इति । ऋतिपवत्प्रातिपदिकयोर्थ इत्यर्थः । 'प्रत्ययार्थः' औप्रत्ययार्थः। ननु भेदाभावेऽपि ब्रह्मणि द्वित्वं युज्यतां, को दोष इत्यत आह— अन्यथेति । द्वितीये "पृथक्तनिवेशात्सङ्ख्यया कर्मभेदस्स्यात्" इति द्वितीयपादीयसप्तमाधिकरणे "सत्पदश प्राजापत्यान्पशूनालभते" इति वाक्ये कि सप्तद्शपशुद्भव्यक एको यागः उतैकपशुद्ध-व्यका अनेके सप्तद्श यागा इति संशये, प्रानापत्यशब्देन देवतासम्बन्धोपसर्जनकद्रव्यमेवोच्यते । यच प्रधानं तस्यैवार्थान्तरेण बहुत्वेनान्वयो नोपसर्जनदेवतासम्बन्धस्य । तथा च बहुभिः पश्मिः व्यासक्यैका देवता सम्बध्यते । द्रव्यदेवतासम्बन्धैक्या-देको याग इति प्राप्ते, प्रथममेव प्रकृतिप्रत्यययोरन्वयाद्देवता-विशिष्टमेव द्रव्यं प्रानापस्य राब्देनाभिहितं पश्चाद्विशिष्टेनैव रूपेण सङ्खचयाऽन्वेति । तथा च भिन्नैः द्रव्यदेवतासम्बन्धेभिन्ना एव यागाः कल्प्यन्ते । एवश्च सति चोदकावगतमेकपशुनिष्पन्नेकाद्-शानदानद्रव्यकत्वं यागस्यानुगृहीतं भवति नान्यथेति सिद्धान्तितम्। यदि 'पिवन्तौ' इत्यत्र द्वित्वसङ्ख्यया भेदो न स्यात्तदा तत्रापि

अन्नमयादीनां तु "स एवा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" इत्यादौ यत्र ब्रह्म-तोक्ता, तत्रानेकत्वं न श्रुतम् । यत्र च "अन्नमयप्राणमयमनेामय-विज्ञामयानन्दमया मे शुद्धचन्ताम्" इत्यत्रोनेकत्वं श्रुतम्, तत्र न ब्रह्मतोक्ता, किन्तु संज्ञाधिकरणन्यायेन अन्नमयप्राणमयत्यादिसं-ज्ञाभदेन अन्नमयादीनां भेदे शङ्किते, दाक्षायणयज्ञादिशब्दवत् प्राणमयादिशब्दाः प्रकृते ब्रह्मणि गुणविधायका न तु संज्ञामा त्रम्, ततो न भेदका इत्यादिपरिहारस्तत्र भिन्नेतः।

प्रकाशः

सङ्ख्यया कर्मभेदो न स्यादित्यर्थः। आदिपदेन "द्वा सुपर्णा"
"द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इत्यादौ चेतनभेदो न स्यादिति गृह्यते।
निनवदमानन्दमयाधिकरणेनैव परिहृतं, "बहुरूपत्वाच्च" इति,

अनन्योऽप्यन्यशब्देन तथैको बहुरूपवान् । प्रोच्यते....।

इति भाष्योक्तेरित्यतः, "न हि तत्र द्विवचनं बहुवचनं वा श-क्वितं, तदमावात्, किन्नाम शब्दभेदादिना भेदः" इति न्यायिन-वरणटीकानुरोधेन तां विशदयन्नेव परिहारमाह—अन्नमयादीना-मिति । 'यत्र' बद्धवरुरुयां । यत्र चेति । नारायणोपनिषदि । संज्ञाधिकरणं जिज्ञासासूत्रे, दाक्षायणयज्ञाधिकरणं आनन्दमयन्य एव विवृतम् । न्यायद्वयस्य शङ्कापरिहारोपयोगः तत्रेव दिश्तिः । ननु तत्र बहुत्वाश्रवणेन "बहुद्धपत्वाच्च" इति भाष्ये, "अत एक स्स पश्चधा"

तथाचान्नमयादीनां ब्रह्मत्वं स्वीकृत्येव अत्र पूर्वपक्षः । अथवा—— ब्रह्मावयत्वेऽपि ब्रह्मत्वमिति तत्र व्युत्पाद्यम्, अत्र त्वनेकत्वेऽपि ब्रह्मत्वमिति । तथा चान्नमयादीनामनेकत्वादब्रह्मत्वमिति शङ्काया अप्यत्रत्यसिद्धान्तेनेव परिहार्यत्वादन्त्रस्यपूर्वपक्षेऽन्नमयादीनामपि ब्रह्मत्वाक्षेपः । अत एव न्यायविवरणे "न चावयवत्वविरोधः" इति तत्रोक्तं, अत्र 'द्विवचनश्रुतेरपि निरवकाशत्वं नास्ति' इति । न च 'दाराः' इत्यादो बहुवचनमिव अत्र द्विवचनं शब्दसाधुत्वेनैव प्रसिद्धम्।

इत्यनुव्याख्यने च कथं तत्समाधानोक्तिः। "न चानन्द्मयाधिक-रणन्यायेन परिहारः बाधकाभावात् " इति अत्रत्यसुधावाक्यं च कथिमत्यतोऽम्युपेत्यवादेनेति भावेन परिहारान्तरमाह—अथवेति। तत्रानेकत्वसङ्ख्यासमाधानं चात्रत्यसिद्धान्तन्यायेनैवोति भावः। द्विवचनेति। निरवकाशतया प्रतीयमानाया अपीत्ययः। एतेन "पिबन्ताविति द्विवचनश्चतेः" इति टीका विवृता। ननु न द्विवचनं निरवकाशं, तस्य शब्दसाधुत्वमात्राथितेन वा, एकवचनान्तस्यैव च्छान्दसिद्वचनान्तत्वेन वा, द्विवचनस्यपूर्वीत्तरवाक्यानुरोधेनैकवचनान्तत्योहेन्निकत्वप्रापकत्वेन वा, द्विवचनप्रतिक्ष्यकत्वेन वा द्वित्वाप्राकत्वेनैक-रिमन्नप्युपपत्तेरिति चोद्यानि क्रमेण निरस्यन्नाद्यं निराह—न च दारा इतिं। प्रसिद्धमिति।

न च बाधकं विना 'पिवन्तो प्रविष्टो छायातपौ ' इति बहूनि द्विवचनानि वचनव्यत्ययेन एकस्मिन्नापि युक्तानि । न च "प्रहं सम्माष्टि " इत्यादाविवोद्धेश्यविशेषणत्वात् सङ्ख्या न विवक्षितेति युक्तम्, ब्रह्माणि ऋतपानस्य अप्राप्तत्वात् ।

प्रकाशः

" अथ पुंभूमि दाराः " इत्यादिवन्नैचण्टुकप्रसिद्धेरभावात् तथा कल्पनमयुक्तमित्यर्थः । द्वितीयं निराह--न च नाधकमिति। " व्यत्ययो बहुलम् " इति "सुपां सुलुक्" इत्यादिशास्त्रेणैक-वचनस्य द्विवचनिर्वात वचनव्यत्ययकल्पनं " अहल्यायै जारा " इत्यादौ विभक्तिव्यत्यय इव सति बाधके । नहीह जीवेश्वरविष-यत्वेनोपपत्तो किञ्चिद्वाघकमस्तीत्यर्थः । गुहाप्रविष्टत्वादिवाघकं तु निरसिष्यत इति भावः । तृतीयमाशङ्कच निराह—न च ग्रह-मिति । छन्दोधिकरणे प्रहाधिकरणं विवृतम् । " ऐन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाति " इत्यादिनोत्पन्नानां " यहैर्यजेत " इति होमसाधनत्वेन प्राप्तानां संमार्गरूपसंस्कारविधानार्थं ' ग्रहं ' इति अहराब्दस्योद्देश्यत्वात्तद्गता सङ्ख्या न विवाक्षितेति वक्तुं युक्तम् । इह तु ऋतपानस्य ब्रह्मण्यप्राप्ततया विधेयत्वान्न तथा सम्भवति, किन्तु " पशुना यजेत " इत्यादाविव विधेयगतत्वेन विवित्तिवेत्यर्थः। ननु टीकायां यो मुक्तिनिर्मितशरीरे हृदयगुहां प्रविष्टो तत्रापि सर्वेजीवोत्तमे अतिपूर्णे वायौ

"ऋतं पिबन्तो " इत्यस्योद्देशकत्वेऽपि 'छायातपो ' इत्यादेः वि-धायकत्वावश्यम्भावाच्च । प्रहेकत्वस्य वाक्यभेदापत्त्या विध्य-संस्पर्शेऽपि प्रत्येकं प्रहेष्वेकत्वस्य स्वरूपतः सत्त्वेन अनुवादत्ववत् प्रकृते ब्रह्मणि द्वित्वस्य स्वरूपत एवाभावेन अनुवादत्वास-म्भवाच्च । न च 'पिबन्तो ' इत्यादिकमन्यत्र द्वित्ववाच्येव सिद्हा-तिदेशतः प्राप्तम्, येन "अप्रये जुष्टं निर्वपामि" इति मन्त्रस्य प्रकाशः

प्रविष्टौ सुकुनफलं भुञ्जानौ तौ ब्रह्मविदः पञ्चमहायज्ञवन्तः सुप र्जन्यादिपञ्चामिनिष्ठा वा, त्रिवारकृतनाचिकेताः छायातपौ वद्-न्तीति भिवन्तावनूदा च्छायातपत्विविधेरुक्तत्वात् कथेमेवमित्यत आह-ऋतीमति । गुहाप्रविष्टत्वादिरादिपदार्थः । एकस्यैवोद्देश्यत्वादिति भावः। तथाच ' छायातपौ ' इत्यत्र द्विवचनं निरवकाशिमत्यर्थः। 'पिच न्ते। १ इति द्विवचनश्रुतेरित्युक्ता टीकायां "श्रुतेनिरवकाशालात्" इत्युक्तं, तत्स्वारस्यमनुरुध्य 'पिबन्तौ ' इत्यस्यानुवाद्यत्वेऽपि ब्रह्वै लक्षण्येन तत्रत्यद्विवचनस्येश्वरेऽनुपपन्नतामाह—ग्रहेति । एकत्वस्य विधेयान्वयायोद्देश्यकोटिप्रवेदो प्रहस्याप्युद्देरयत्वेन प्रत्युद्देरयं वाक्य-परिसमाप्तचा, यहं सम्मृज्यादेकं संमृज्यादिति वाक्यभेदः। विघे-यकोटिप्रवेशे सम्मार्गस्यापि विधेयत्वेन विधेयमेदात्, यहं सम्मृज्यात् स च समार्ग एक इति वाक्यमेदापत्त्येत्यर्थः। चतुर्थमाशङ्कच निराह—न च पिबन्तावित्यादिकमिति । मन्त्रोहाधि-करणमुक्तं जिज्ञासाऽधिकरणे। " अय्रये जुष्टं निर्वपामि " इति दार्शपौर्ण-

सौर्येऽतिदेशतः प्राप्तस्य सूर्यायेत्यूहवत् द्विवचनान्तस्येकवचनान्ततयोह-स्त्यात् । नचैकस्मिन्नेव यागे "समिघो यजति" इत्यादौ बहुवच नान्तसमित्पदमिवैकस्मिन्नेव ब्रह्माणि द्विवचनान्तं पिबत्पदमीस्त्वति वाच्यम्, रूढस्य समिच्छब्दस्य बहुवचनप्रतिरूपकनामेघयत्ववत् प्रकाश:

मासिकाग्नेयहविनिवीपमन्त्रस्य " सौर्यं चरुं निवेपद्वह्यवचर्सका-मः " इति विहित सौर्ययागे "आप्रेयवत्सौर्यः कर्तव्यः " इत्यतिदेशतः प्राप्तस्य यथा 'सूर्योय' इति प्रातिपदिकमात्रे ऊहस्तथा 'पिबन्तौ ' इति द्विचनान्तस्य पिबन्तमित्येकवचनरूप-प्रत्ययमात्रोहः स्यात् । न चात्र तथाऽतिदेशतः प्राप्तं, इहैवास्याऽऽ-म्रानादित्यर्थः । पञ्चममाराङ्कचाह--न चैकस्मिनिति । समन्व-याधिकरणेऽभ्यासाधिकरणं विवृतम् । तत्र हि समिदादीनां यागनामत्वमुक्तम् । एकसिमदाख्यप्रयाजवाचिनोऽपि समिच्छब्दस्य रूढलेन 'उच्चेर्नेकः' इत्यादाविव बहुवचनप्रतिरूपकलेनापपत्तावपीह यौगिकत्वात् तथा न वक्तुं युज्यत इत्यर्थः । ननु नवमे द्वितीय-पादान्तिमाधिकरणे "प्रयाजेऽपीति चेत्" इत्यत्र "समिधो यजित " इत्यादौ समिदादिकं देवतालेनोहिश्य तत्संस्कारत्वेन यागा विधीयन्ते अथारादुपकारकतया यागा इति विशये, साम-वायिकत्वलाभारसंस्कारविधिरिति प्राप्ते, तथात्वे देवतालिङ्गस्य "यद-व्रये सायं जुहोति" इत्यादाविव चतुर्थचा निर्देशस्याभावेन

यौगिकस्य 'पिबन्तौ ' इत्यादेस्तद्योगात् । छायात्वं च ब्रह्मणी न युक्तम्, जीववद्विद्याश्रयत्वासम्भवात् ।

चतुथर्चेथे द्वितीयाया उपचारापत्तः आरादुपकारकत्वेन यागविधिः, समिदादिशब्दास्तु मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतां निमित्तीकृत्य नामधेयानि देवता एव वाऽनुवदन्ति, न चानुवादे उपचारो दोष इति सिद्धान्तितत्वात् रयेनशब्दस्य पक्षिविशेषे रूढस्य तत्सादश्याद्गैाण्या वृत्त्या यागना-मत्विमिन, देवतागणाविशेषे निरुद्धस्य समिच्छब्दस्य तत्प्रकाशकमन्त्र-सम्बन्धापादितदेवतासम्बन्धे यागे लाक्षणिकत्वात् न रूढत्वमस्ति। उक्तं च शाबरभाष्ये "समिदादिमन्त्रकत्वाद्यजीनां समदादिशब्दा वाचकाः" इति । लक्षणायां लिङ्गव्यत्यय इव वचनव्यत्ययोऽपि न दोष इति चेन्न, पौर्णमास्यधिकरणपूर्वपक्षे फल्लवाक्यस्थ 'दर्शपूर्णमासाम्यां ? इति पद्स्य द्विवचनप्रतिरूपकाव्ययत्वमाश्रित्य प्राकराणिकसर्वयाग-नामघेययत्वमुक्तं, तद्बत्पकृतेऽपि वक्तुं शक्यमित्यभिप्रायेणैवमुक्तमि-त्यविरोधः । देवतायां निरूद्धत्वाभिप्रायेण वा एवमुक्तिः । द्विवचन-स्य सम्भावितावकाशानिरासेन "श्रुतेर्निरवकाशत्वात्" इति टीकां समर्थेच तदुपलक्षणिमति भावेन लिङ्गान्तरस्यापि तदाह—छायात्वं चेति । आतपत्वस्य विद्यावत्त्वेनोपपत्तावपि इदमयुक्तम् । यद्यपि

छाया त्वविद्या सम्प्रोक्ता जन्यविद्याऽऽतपस्समृतः ।

जीवगृश्रस्य तौ पक्षावधऊर्ध्वपथोः पृथक् ॥

CHA.—VOL. III.

तस्मादत्र पिवन्तौ जीवेश्वरावेव, ईश्वरस्याभाकृत्वेऽपि च्छित्रन्यायेन पातृत्वव्यपदेशः, गुहाप्रविष्ठत्वब्रह्मशब्दौ तु जीवेऽपि युक्ताविति ॥

पकाशः

सिद्धान्तस्तु—

गुहावेशाद्भ्सशब्दात् मेतुत्वादश्वरत्वतः । पारत्वादभयत्वाच ब्रह्मैवात्र निगद्यते ॥

तो विष्णोस्तु न विद्येते नित्यं विद्यास्वरूपिणः ॥
इत्यष्टमस्कन्धपञ्चमाध्यायतात्पर्योक्तचा द्वयमपीरे न युक्तं, तथाऽपि
पररीत्यैवमुक्तमिति ध्येयम् । यथोक्तं न्यायविवरणरीकायां—
"छायातपत्वं चाविद्यावन्त्वेन जीवेश्वरयोरुपपद्यते " इति । तस्मादिति । प्रातिपदिकार्थप्रत्ययार्थयोर्विष्णुमान्नेऽनवकाशत्वादित्यर्थः ।
"न चैवं जीवेशप्रहणेऽप्यनुपपत्तः" इत्यादिरीकां व्यनक्ति—ईश्वरस्योते । एकस्य च्छित्रत्वेऽपि तत्साहित्यादन्येष्वपि 'छित्रणो गच्छिन्ति दित्य व्या व्यपदेशस्तथा भोक्तृजीवसित्तथानादीश्वरोऽपि
तथोपचर्यत इत्यर्थः । निरवकाशिवष्णुलिङ्गादिवाध इत्यत आह—
गुद्देति । जीवस्यापि "हृदि होष आत्मा" इति गुहास्थत्वात् ब्रह्मशब्दस्य "वृह जातिजीवकमलासन" इति जीवेऽपि प्रयोग्गादिति भावः ॥

निरवकाशभगविञ्जिः प्रकृतिप्रत्ययार्थी कथिश्वेत्रयाविति भावेन सूत्रोक्तान् सिद्धान्तहेतून् संगृह्णाति-गृहावेशादिति । आद्यसूत्रोक्तोऽयं

गुहानिहितत्वं यद्यपि जीवेऽप्यास्ति, तथाऽपि "यो वेद नि-हितं गुहायाम्" "गुहाहितं गहुरेष्ठं पुराणं" "गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती" इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मण्येव तस्य प्रसिद्धत्वात्, तेन ब्रह्मत्वासिद्धिः । न हि 'मैथिछः' इत्युक्ते यः कश्चिन्मिथ-छाभवो भासते, किन्तु यस्तत्र प्रासिद्धस्तद्घीश्वरः।

> यस्तेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् । अभयं तितीर्षतां पारं।।

प्रकाश

हतुः । द्वितीयसूत्रे कानाह—ब्रह्मेति । टीकोपलक्षणं, भाष्ये "परं" इत्यन्तोक्तः, तत्त्वप्रदीपे "अक्षरशब्देन विशेषणाच्च" इत्युक्तिरिति भावः । 'अत्र' पिबन्तावित्यत्र । ननूक्तं गुहाप्रविष्टत्वं नीवेऽपि युक्तमित्यतः प्रसिद्धत्राचकसौत्रहिशब्दसूचितं तिन्नरवकाशत्वं न्यायविवरणटीकोक्तरीत्या साधयति—गुहेति । यो वेदेति । "ब्रह्म-विदामोति परं" इति पूर्वत्र ब्रह्मण एव तत्र प्रस्तुतत्वादिति भावः । ननु 'ब्रह्मशब्दात् ' इत्ययुक्तं, तस्यापि प्राक् सावकाशत्वा-दित्यतो "विशेषणाच्च" इत्यस्यार्थान्तरमुपत्य तस्य निरवकाशत्व माह—यस्सेतुरिति । यद्यपि "ब्रह्म यत्परं" इत्येतावदेवो-पयुक्तं, तथाऽपि सेतुत्वादिस्कोरणाय कृत्स्नवाक्योक्तिः । यद्यपि भाष्यादे केवलब्रह्मक्षशब्द एव निरवकाश इत्युक्तं, तथाऽपि तदपरित्यागेन

चान्द्रका

इत्युत्तरवाक्ये च परत्वेन विशेषणात् परब्रह्मण्येव ब्रह्मशब्दः। सेतुत्वादिकं तु ''एष सेतुः'' इत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मलिङ्गतेन निश्चितम् । न चोत्तरत्र "यस्सेतुः" इत्यादिःभिः, पूर्वेत्र च "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च '' इत्यादिभिः ब्रह्ममात्रविषयैवीक्यैः सन्दष्टं "ऋतं पिवन्तौ" इत्यादिकं वाधकाभावेऽप्यब्रह्मविषयमिति युक्तम् ।

प्रकाशः

ब्रह्मवित्परमाप्रोतीति यत्प्रथमसूचितम् ।

इत्यानन्दमयनयानुभाष्यसुधयोरुक्तरीत्योपायान्तरप्रदर्शनमेतदित्यदोषः । सेतुत्वोदेनिरवकाशत्वं व्यनिक-सेतुत्वेति । " घृतेश्र " इति दहरनयगुणसूत्रे " एष सेतुर्विधृतिरेषां छोकानां असम्भेदाय " इति सर्वाश्रयत्वरूपसेतुत्वस्य, उत्तराधिकरणे " एतद्मृनमभयमेतद्वह्य" इत्यभयत्वस्य, अटश्यत्वाद्यधिकरणे "यया तदक्षरमधिगम्यते" इत्य क्षरत्वस्य विष्णौ सेत्स्यमानत्वाद्विष्णोरन्यत्रानवकाशमित्यर्थः ।

> अक्षयाद्रतिरूपत्वादक्षेषु रमणाद्पि । अक्षरं भगवान् विष्णुरोमित्यु चत्वे हेतुतः ॥

इति स्पृतेश्रेति । नन्वस्तु "यस्सेतुः" इत्यादिवाक्यं ब्रह्ममा-त्रपरं, "ऋतं" इति वाक्यं तूभयपरमस्तु, कर्मफलानृत्वद्विव-चनश्रुत्योभीवादित्यत आह—न चेति । 'अब्रह्मविषयमपीति युक्तं' इत्यन्वयः । ननु हरेरभोक्तृत्वं वा द्विवचनाकाद्वित्वं वा वाधकामित्यतः "तस्य कर्मफलभागाभावान्नेतद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वं '' इत्यादिटीकां वि-

न चेश्वरस्य अभोक्तृत्वमेव बाधकम्, "एतत्सर्व परेआत्मनि संप्रतिष्ठते " इति प्रस्तुत्य "एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोत्रा बात्रा रसयिता " इत्यादि श्रुतेः।

अहं हि सर्वयज्ञानां भोका च प्रभुरेव च। श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घाणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ इत्यादिस्मृतेश्च । न च "श्रोत्रं" इत्यादिकं जीवविषयं, पूर्वत्र पकाशः

वृण्वन्, अभोकृत्वं तावात्रिराह—न चेत्यादिना पुण्यमेवामुं गछ-तीसन्तेन । एतदिति । षट्प्रक्षोपानिषदि चतुर्थप्रक्षे "परे आत्मानि" इति परत्वविशेषणेन परमात्मानमेव परामृश्य द्रष्ट्रत्वादेरुक्तेरित्यर्थः । "अहं हि"⁷ इति वाक्ये अहमिति कृष्णेन प्रयुक्तत्वात् ब्रह्म-विषयत्वं सिद्धमिति टीकोक्तिहितीयस्मृतेस्तत्साधयाति—न चेति । उभयत्राऽऽदिपदेन,

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गनधानिवा डऽशयात् । इति " यतन्ते। ऽप्यकृतात्मानो नैनं पर्यन्ति " इत्यादेर्ग्रहः । एत-द्वाक्योक्तिस्तु भोगस्येन्द्रियसाध्यत्वात्कथमीश्वरस्य भोग इति शङ्का-व्युदासायेति बोध्यम् । उक्तं च च्छान्दोग्यभाष्ये ऽष्टमाध्यायान्ते—

> "मूतैर्महद्भिर्य इमाः पुरो विभुनिमाय शेते यदमूषु पूरुषः। भुद्धे गुणान् षोडश षोडशात्मकस्सोऽलंक्षीष्ट भगवान्वचांसि मे॥

" यचाप्युतकामतीश्वरः " इत्यादेः, उत्तरत्र " पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः " इत्यादेरयोगात् । "अनश्मन्नन्यः" इत्यादिकं तु "तस्येदाहुः विष्प-छं स्वाद्वेत्रे " इतीश्वरस्य स्वादुभोक्तृत्वोक्तेः, तथा "प्रविक्तहार-तर इव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः " इति श्रुत्यन्तरे भगवदाहारस्य प्रकाशः

इत्यादौ भगवत एवेन्द्रियेभींगोक्तेश्व ।

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ॥ इति च" इत्यादि । ईश्वरस्य भोक्तृत्वोक्तावनशनश्रुतिविरोध इत्यत आह- अनश्रक्तिति । 'अशुभमोगाभावविषयं' इत्यन्वयः । कुतः सङ्कोच इत्यतः ''असद्धचपदेशान्त्रीत चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्'' इति न्यायेन टीकोक्तवाक्यशेषवलादिति भावेन तमाह—तस्येति। आधर्वणे ऽस्याश्रवणेऽपि ऋक्शाखायामस्ति श्रवणामिति भावः।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्धमे तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेद । इति वाक्यरोषे, यः 'अग्रे ' अग्रचः श्रेष्टः तस्यैव स्वादु 'विप्पर्लं' कर्मफलमाहुः, यः पितरं न वेद, अत एव 'नदात्' नादावान् तस्य स्वादु पिप्पछं नेति हरेरेव मुखमोक्तृत्वोक्तेरित्यर्थः । ननु श्रुतित्वा-विशेषाद्रोकृत्वश्चेतरेवार्थान्तरमस्त्वत्यतो गीताभाष्योक्तमाह ---तथेति । ' श्रुत्यन्तरे ' वाजसनेये षष्ठाध्याय द्वितीयबाह्मणे " इन्धो हवे नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः " इति प्रकृतस्य परमात्मनः "तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः " इति शारीरश-ब्दितजीवाहाराद्विभक्ताहारवत्त्वोक्तेरित्यर्थः। अवतारेषु स्थूलमपि भुक्क

चन्दिका

जीवाहाराद्विविक्तत्वोक्तेः, तथा "शुभं पिबत्यसौ " इत्यादिभाष्यो-क्तस्मृतिभिरशुभभोगस्यैव निषेधात्, तथा-

इतीवशब्दः । न च प्रविक्ताहारो जीव एवेति वाच्यं, तस्य 'शारी रात् ' इति जीवाङ्गेदोक्तेः । न च शारीराज्जागरावस्थाज्जीवात्स्वप्न-मुषुप्तचवस्थरस एव प्रविविक्ताहार इत्यवस्थीपाधिकं जीवस्य भेद्म-ङ्गीकृत्य व्याख्यायतामिति वाच्यं, स्वप्नसुषुप्तचवस्थितस्यापि शारी-रत्वेन शारीरशब्देनैव गृहीततया ततो भेदायोगात् ।

शारीरस्त त्रिधा भिन्नो जाग्रदादिष्ववस्थितेः। इति गारुडोक्तेः । नन्ववस्थात्रयवतः शारीरत्वेऽपि 'अस्मात् ' इति विशेषणादत्र नागरावस्थो गृह्यते । तस्माच भेदः स्वप्नावस्थ-स्योक्तविषया सम्भवति । अन्यथा ' अस्मात् ' इति व्यर्थमिति चेन्न,

शारीरौ तावुभौ ज्ञेयौ जीवश्रेश्वरसंज्ञितः। इत्यादिसमृत्येश्वरस्यापि शारीरत्वेन तद्वचावृत्त्यर्थतया ' अस्मात् ' इत्यस्य सार्थेक्यादिति । व्यक्तमेतद्गीताभाष्ये सप्तमेऽध्याये—"न चात्र जीव उच्यते " इत्यादिनेति भावः । नन्वान्दमयनयाद्य-क्तदिशा पूर्णीनन्दस्य हरेः कि कर्मफलभोगेनेत्यतः, श्रुत्यर्थसङ्को-चबीजस्मृतीराह-तथेति ।

> शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाशुभं स हारैः पिबत । पूर्णानन्दमयस्यास्य चेष्टा न ज्ञायते कचित् ॥

अन्यूनानिधकत्वाच्च पूर्णस्वानन्दभाजनात्।
विरागाच्च परस्यास्य भोक्तृत्वप्रतिषेधनम् ॥
इत्यदिस्मृतिभिरभोक्तृत्वश्रुतेर्गतिकथनात्, "क्रीडा भोगो न चान्यथा"
इत्यदिस्मृत्या क्रीडारूपभागसम्भवस्योक्तत्वाच्च अश्रुभभोगाभाविनिषयम्। प्रत्युत जीवपक्ष एव "ऋतं सत्यं तथा धर्मः" इति
स्मृतेर्द्धर्मफळवाचि ऋतपदं न युक्तम्, तस्याधर्मफळं प्रत्यपि

प्रकाश:

भोक्तृत्वात् । ईशापक्षे तु तद्युक्तम्, "पुण्यमेवामुं गच्छति" इति

आत्माऽन्तरात्मेति हरिः एक एव द्विघा स्थितः । निविष्टो हृद्ये नित्यं रसं पिबति कर्मजम् ॥ शुभान् पिबति भोगान् स च्छायेव विदुषां प्रभुः । इत्याद्दिस्मृतिभिरित्यर्थः। श्रुतेः प्रथमस्कन्धतात्पर्योक्तविषयान्तरं चाह— अन्यूनेति । भोगेऽभोगे चेत्यर्थः । इत्यादिस्मृतिभिरिति ॥

प्रविविक्तभुग्यतो ह्यस्माच्छारीरात्पुरुषोत्तमः।

अतोऽभोक्ता च भोक्ता च स्थूलाभोगात्स एव तु ॥ इत्यादिस्मृतिरादिपदार्थः । अजुभेति । जीवबद्रागपूर्वकापजावनार्थं भोगाभावविषयं चेत्यपि बोध्यम् । ऋतमिति ।

ऋतं सत्यं तथा धर्मः सुकृतं चाभिधीयते ।

इति सप्तमगीताभाष्योक्तस्मृतेरित्यर्थः । पुण्यमिति । " पुण्यमे-वामुं गच्छति । न ह वै देवान्पापं गच्छति" इति बृहदारण्यकश्चृतौ

श्रुतेः। नापीशपक्षे द्विवचनानुपपत्तिः,

प्रकाश:

पुण्यफलमोगस्यैवे।क्तेरित्यर्थः । यद्यव्यमु सप्तान्नविद्यावेदितारं पुण्यमे-वामोति न पापमिस्रेवार्थः। उक्तं च--

सप्तान्नोपासने योग्या देवा एव ततो हि यत्। देवांश्च पापं नामोति तस्मात्पापं न तस्य तु॥ इति । तथा ज्ञानपादे--

पुण्यमेवामुमामोति न देवान्पापमामुयात् ॥ इसनुव्याख्यानसुवायां--- "अमुं सप्तान्नविद्योपासनेन नेरकतया पर-पुरप्रवेशिनं परकतं पुण्यमेवाघोति, न पापं, कुतः, देवो ह्यसौ जातः । न हि देवान् पापं प्राप्तोतीत्यर्थः " इत्युक्तम् । तथाऽप्यमुं सप्तान्नोपासकं देविमत्यर्थवेन देवत्वस्य हेतुत्वोक्तेर्देवोत्तमं हरिं पुण्यं गच्छति, पापं तु नेति किमु वाच्यमित्याशयेनैतदुक्तिः। अत एव गीताभाष्ये सप्तमे-"पुण्यो गन्यः इति भागोपक्षया । तथा च श्रुतिः पुण्यमेवामुत् " इत्यादिना ब्रह्मपरतयेयं श्रुतिरुदाहता, व्याख्याता च प्रमेयदीपिकयां — "अमं उपासकं । कुतः । तस्य देवत्वात् । तथा ऽपि कुतः । न हवे देवमात्रस्य पुण्यभागनियमे देवोत्तमस्य सुतरां तत्सिद्धिः " इति । एवमभोक्तृत्वं बाधकं नेत्युपपादनेन "तस्य कर्मफलभोगाभावात् '' इत्यादिटीका विवृता । अधुना द्विवचनमपि न बाधकमित्याह --नापीत्यादिना विष्णोरेत्र द्विक्षपत्वादित्यन्तेन। CHA.—Vol. III.

यतः--

यथैकिस्मिन्नेव पाशेऽदितिः पाशानिति श्रुतिः । तथैकस्मिन्नीश्वरेऽस्तु पिवन्ताविति वागपि ॥ यथा नवमे द्विबहुपत्नीकेष्विप प्रयोगेषु "पत्नी सन्नह्य"

प्रकाशः

द्विवचनानुपपत्तेश्रतुर्घा परिहारं विवरिष्यन्, द्विवचनमनुपपन्नमिति वद्तो यद्भिनेतं द्विवचनबोध्यस्य द्वित्वस्यैकस्मिन् ब्रह्मण्ययोगात्त-दनुरोवेन पिबत्प्रातिपदिकं छित्रन्यायेन भोक्तुभोक्त्रसमुदाये लक्षणया वर्तत इति, तत्तावद्युक्तं, गुणभूतप्रत्ययार्थानुरोधेन प्रधानभूत-प्रातिपदिके छक्षणाया अन्याय्यत्वात् । किन्तु प्रातिपदिकस्य मुख्यार्थं भोक्तारमुपेत्येव तदनुरोधेन प्रत्ययाधिद्वत्वमेव कथं चिन्नेयमित्यकं परिहारं ''अभेदैकत्ववत्येव घटे द्रव्यान्तरसहिते द्वित्वदर्शनात् '' इति सुधावाक्यानुसारेण सदृष्टान्तमाह - यत इत्यादिना किञ्चेत्य-न्तेन । 'यतः' इत्यस्य श्लोकेनान्वयः, यस्मात्, 'पाशान्' इति बहुवचनिमेवैकस्मिन्नापि द्विवचनं युज्यते, तस्मान्न द्विवच नानुपपत्तिरिति । 'पाद्यान् ' इति श्रुतिरित्येतदुपलक्षणमिति भावेन पूर्वार्धं व्यनिक - यथा नवम इति । तृतीये पादे "अपूर्वे त्वविकारोऽप्रदेशात्प्रतीयते " इति पश्चमेऽधिकरणे दर्शपूर्णमासप्रकरणे "पत्नीं सन्नह्य" इति मन्त्रः किमेकद्विबहुपत्नीकेष्वविकारेण प्रयोक्तव्य उत द्विबहुपत्नीकतयोगयो। ईविहुवचनाम्यां ऊहितव्य इति विशये,

इत्येकवचनान्तो मन्त्रः, यथा वाऽम्रीषोमीयपशुप्तम्बन्धिन्येकस्मिन्नेव पारो "अदितिः पाञ्चान् '' इत्यश्रीषोमीयपशुप्रकरणस्थमन्त्रगतं प्रकाश:

एकपतीके समवेताभिधायित्वसम्भवान्नैकवचनमन्याय्यनिगद्म् । अतो द्विवचनबहुवचनयोरुहहितव्य इति प्राप्ते, स्यादेवं, यद्येकपतीकाभि-प्रायकमिद्माम्नानं स्यात्, न चैवं, सर्वप्रयोगाणां समानविधान-त्वात्सर्वाभित्रायेणेदमाम्नानम् । तस्मात्सर्वेष्वविकारेणेकवचनानत एव प्रयोज्य इति सिद्धन्तितम् । तत्र यथैकत्वाभावेऽप्येकवचनान्तो मन्त्रो निविद्यते, तथेहापि ब्रह्मणि द्वित्वाभावेऽपि द्विवचनान्तवागस्त्वि-त्यंर्थः । यथा वेति । तत्रैव " विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्याहुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वात् '' इति चतुर्थेऽधिकरणेऽग्नीषोमीयपशौ "अदितिः प्राशान् प्रमुमोक्तु देवः " इति बहुवचनान्तपाशमन्त्रः श्रुतः । स किं प्रकृतावेव निविशतेऽथ बहुवाशकेषु "आंग्रेयं कृष्णग्रीवमालमेत '' इत्यादिना विंहितेषु पशुगणेषूतकृष्यत इति संशये, एकस्मिन् बहुवचनस्यायोगादुत्कर्ष इति प्राप्ते, पाशप्राति-पदिकार्थान्वितं विभक्तचमिहितं कर्मकारकं प्रकृताविप पाशकर्म-कभीचनाभिधानन सम्भवत्रिवेशं नोत्कर्षं सहते, सङ्ख्यामात्रं त्वसम्भ वदपि गुणत्वान्न प्रातिपदिकं प्रधानभूतं कारकं वाऽलमुत्क्रष्टुन्, अतो न सङ्ख्यावरोन मन्त्रस्योत्कर्षः, बहुवचनस्य त्वेकस्मिन्नापि पारो योगोऽ वयवबहुत्वाभित्रायेण च्छान्द्स इति सिद्धान्तितम् । तथेहाप्येक-

बहुवचनम् । अन्यथा हि बहुपाशयुक्तेषु पशुगणेषु पाशमन्त्रस्यो-त्कर्षः स्पान् । स्न च नेष्टः, गुणभूनप्रत्ययार्थेबहुत्वस्यानुपरणाय तदाश्चयत्त्रेन प्रधानभूतप्रातिपीदकार्थीत्कर्षायोगेन एकस्मिन्नीप बहु-वचनस्य कथं चिन्नयत्वात् । तथेहापि एकस्मिन्नपि ब्रह्मणि द्विवचनमन्येन मह द्वित्वाद्स्तु, अस्यापि ब्रह्मप्रकरणस्थत्वात्।

प्रकाश:

स्मिन्नेव ब्रायण्यन्येन सह द्वित्वादस्तु द्विवचनमित्यर्थः। एकव-चनस्याद्यं बहुव वनस्य द्वितीयमिति विवेकः । "अन्यथा " इति । तद-थिकरणपूर्वपक्षापानम् । अस्त्वित्यत आह—स चेति । उक्तं च शानरभाष्ये-" गुणे त्वन्नाय्यकरुपना स्यान्न प्रधाने, गुणश्च विभ-क्त्यर्थः, प्रधानं प्रातिपदिकार्थः " इत्यादि । नन्वस्याग्रीषोमीयप्र-करणस्थत्वा तत्प्रकरणानुप्रहाय तत्र कथित्रिविश उक्तः । अत एव तत्र "प्रकरणविरोषाच " इति गुणसूत्रमित्यत आह—अस्यापी-ति । उत्तरत्र "यस्तेतुः" इत्यादिभिः, पूर्वत्र "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च " इत्यादिभिर्वद्माविषयेत्रीक्यैः सन्दृष्टत्वेन गुहाविष्ठत्वादिना लिङ्गेन च ब्रह्मप्रकरणस्थत्वावगमात् एवञ्चान्येन सह हिस्वादेव द्विवचनोपपत्तौ न तदनुरोधेन लक्षणया प्रकृत्यर्थी बाधनीय इति । ननु विषमाऽयमुपन्यासः, तत्र प्रकत्यर्थस्योत्कर्षभिया प्रत्ययार्थस्य बाध उक्तः, इह तृक्तरित्या ईश्वरस्य भोकृत्वाज्जीवस्य च भोकृ लस्य प्रत्यक्षादिसिद्धनात्, पिनत्प्रातिपदिकेन जीवेश्वरयोर्घहणे

" युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात् " इति श्रुतं यजमानद्वित्वादि तु द्वचादिप्रातिपदिकार्थत्वात्

प्रातिपदिकार्थस्य भोक्तृत्वस्य प्रत्ययार्थस्य दित्वस्य च मुख्यस्यैव सम्भवादिति चेन्मैवं, ऋतशब्दितधर्मफलभोक्तवस्य च जीवेऽनुप-पत्त्या तस्य छक्षणीयत्वात् । अत एव टीकादौ पूर्व द्विवचनस्ये-श्वरे सावकाशन्वोक्तावप्यत्र पूर्वमृतपानकर्तृत्वस्येश्वरैकनिष्ठत्वमुक्तम् । ननु कथं तर्हि तृतीयाध्यायतृतीयपादे "द्वित्वबहुत्वयुक्तं वा चो-दनात्तस्य " इति चतुर्दशेऽधिकरणे "युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्रयोथनमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्" " एते अमुत्रामिन्दवः इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः " इत्यत्र प्रत्ययार्थसङ्ख्यानुरोधन प्राति-पदिकमुत्कृष्यत इत्यतस्तद्वेषम्यमाह--युवं हि स्थ इति । स्तोत्रस्यादौ पठनीया ऋक् प्रतिपदित्युच्यते । एतामृचं प्रतिपदं प्रथमां कु-योदित्यर्थः । नन्विदं सूत्रकृदेव पर्यहाषीत्, यदाह—"अर्थाभा-वात्तु नैवं स्वाहुणमात्रमितरत् '' इति, सत्यं, तस्य प्रत्ययार्थाधीनो त्कर्पभ्रमनिरासाय स्पष्टीकरणमेतत् । तत्र कि प्रतिपदावेकयजमा-नकज्योतिष्टोमेऽथ द्विबहुयजमानकेषु कुलायाहीनादिषूत्ऋष्टव्ये इति संशये, नित्ये कीमण्यशक्तिकृताङ्ग्यागाङ्गीकाराद्यदैको यजमानो ज्यो-तिष्टोममनुष्ठातुं न श्रङ्ख्यात्तदा ''वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत '' इत्याख्यातोपातगुणभूतोपादेयकर्तृगतमेकत्वं क्रत्वङ्गमापे त्यक्वा ही

सङ्ख्यानभिधानेऽपि कारकाभिधानेन प्रत्ययस्य सार्थक्यवत् प्राति-पदिकस्य सार्थक्याभावात्, रामरुष्णावित्यादावित च प्रस्तेते रूपविशेषेणेव यजमाने रूपविशेषण द्वित्वासम्भवाञ्च एकयजमान-कद्शीपूर्णमासप्रकरणादुक्तृष्टम् । "यस्मिन् पञ्च पञ्च जनाः" इत्यत्र तु बहुत्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वेऽपिब्रह्मणे। बहुरूपत्वाददोषः।

बहवो वा यजेरित्राति ज्योतिष्टोम एव प्रतिपन्निवेशसम्भवान्नोत्कर्ष इति प्राप्ते, अशक्तिन्यायस्योपादेयाङ्कविषयत्वाद्यनमानगतैकत्वस्य काला-दिवदनुपादेयत्वात्तरयागायोगेन प्रकृतौ निवेशासम्भवात्कुलायादिषूत्कर्ष इति सिद्धान्तितम् । तत्र प्रकृतौ यजमानद्वित्वाभावादुत्कर्षे इति सत्यं, तथाऽपि प्रत्ययार्थाभावान्नोत्कर्षः, तस्य कारकाभिधानेनापि चारि-ताथर्चीत्, किन्तु प्रातिपदिकार्थाभावेनैवेति, प्रातिपदिकार्थस्य प्रकृतेऽनवकाशं देधाऽऽह—सङ्ख्येति । 'दर्शपूर्णमासप्रकरणात् 'इति लेखकदोषमूलः पाठोऽयं, ज्योतिष्टोमप्रकरणस्थत्वात् स्तोत्रप्रतिपद्धि-धानस्येत्याहुः । ननु प्रातिपदिकार्थसङ्ख्यायाः प्रकृतावसम्भवेन यद्युत्कर्षस्तर्हि " न सङ्ख्योपसङ्गहात् " इति नये " यस्मिन् पञ्च पञ्च जनाः " इति प्रातिपदिकार्थस्य बहुत्वस्यैकस्मिन्नसम्भवेऽपि कथं तत्रैव निवेशोऽम्युपगत इत्यत आह—यस्मिश्निति। न च यजमाने तथा सम्भवतीत्युक्तमिति भावः । ननूक्तं " उद्गातृचमसमेकस्य श्रुतिसं-योगात् '' इत्यधिकरणे ''प्रेतु हातुश्रमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणां ''

चन्दिका

ननु "प्रोद्वातृणां" इत्यत्रेव विभक्तचर्थानेकत्वानुप्रहाय प्रकृतेऽपि च्छत्रिवत्प्रातिपदिकलक्षणैव यूक्तेति चेत्, न, तत्रैव प्रकरणे उद्गा-तृशब्दलक्षणीयानां प्रस्तोत्रादीनां छन्दे।गानामिवात्र ब्रह्मप्रकरणे लक्षणीयस्यान्यस्याभावात् । अत एव 'पाञ्चान्' इत्यत्र बहुत्वाय मः तिपदिकलक्षणा नाश्रिता । उद्गातृपदेन च्लन्दोगानामिव पा**रा**-शब्देन बन्धकद्रव्यलक्षणायां प्रकरणे बन्धकबहुत्वस्याभावात्, या-गसाधनद्रव्यमात्रलक्षणायां च पादामन्त्रस्थस्य 'प्रमुमोक्तु ' इत्यस्या-प्रकाश:

इति मन्त्रगतबहुवचनानुग्रहाय प्रातिपदिकलक्षणाश्रयणादिहापि तथा स्यादित्याशङ्कच वैषम्येण समाधत्ते --निवत्यादिना । विवृतमेत-ज्जन्मादिसूत्रे । छन्दोगत्वरूपधर्मस्येवेह कस्य चिदमावादित्यर्थः। न च जीवादिस्तथा, ब्रह्मप्रकरणत्वव्याघातादिति भावः । अत एवेति । लक्षणोपयोगिधर्माक्रान्तस्य कस्य चिद्भावदिवेत्यर्थः। ताटशो धर्मो बन्धकद्रव्यत्वं वा, यागसाधनत्वं वा, न द्रयमपि युज्यते इत्याह — उद्गात्रिति । नन्वेवं तर्हि ब्रह्मप्रकरणे ८न्य-स्याभावेनान्येन सह द्वित्वमस्त्विति कथिमिति चेदपाकरणिकेन येन केन चिद्रस्तु । श्रौतस्य कथमेवं निर्वाह इति चेत्, उक्तानुपप-त्तिबलादेवेत्यवेहि । वस्तुतः श्रुतितात्पर्यविषयत्वमेव द्वित्वस्य नास्ति, पूर्वीत्तरैकवचनान्तवाक्यविरोधादिति भावेन,

यस्मेतुरिति चैकत्वचनेन विशेषणात् ।

नन्वयात् । किञ्च—यद्यपि टीकायां 'यो गुहां प्रविष्टों तो छायातपो वदन्ति ' इत्युक्तत्वेन 'छायातपों ' इत्यनेनोक्तं द्वितं विधयविशेषणम्, तथापि "अमीनादधीत " इत्यादो बहुत्वस्य उद्धेश्य-विशेषणत्वेऽपि विविक्षाद्शीनेन " सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजे रन्" इत्यत्र च बहुत्वस्यविधयीवशषणत्वेऽपि अविवक्षाद्शीनेन

प्रकाशः

इत्यनुव्याख्यानसूचितं परिहारान्तरमाह**्किञ्चेति । 'द्वित्व**स्याविवक्षाऽ-स्तु 'इत्यन्वयः। ननूक्तं विधेयगतिमत्यतस्तदनूद्याह-यद्यपीति । विवक्षे-ति । 'वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्रीनादधीत श्रीष्मे राजन्यश्शरादि वैश्यः'' इति वाक्ये 'अग्नीन्' इत्यत्र बहुत्वस्याविवक्षायां गाईपत्याहवनीयान्वा हार्यपचनरूपाभित्रयाधीनासिद्धिर्न स्यादिति भावः । सत्रादिति । दरामस्य द्वितीये पादे "तेषां तु वचनाद्वियज्ञवत् सह प्रयोगः स्त्यात् " इदि त्रयोदशेऽधिकरणे " सत्रात् " इति वाक्याविः हितः पृष्ठशमनीय उद्वसायिभिस्सहंत्य प्रयोक्तव्य उतैकेनेति संशये, 'यजेरन् ' इत्याख्यातोपात्तबहुत्वस्योपादेयकर्तृगामित्वेन विवक्षितत्वात् संहत्येति प्राप्ते, स्यादेवं, यदि बहुत्वं विधायेत । 'उद्वसाय' इति क्ताप्र-त्ययादुदवसानसमानकर्तृकत्वावगमात् , तत्र बहूनां कर्तृत्वात्प्राप्तमेव बहुत्वं न विधेयम्। न चाविहितमङ्गं भवति, उदवसानेन गम्यमानमपि बहुत्वमिविक्षितं, तस्मादैकैक इयेन प्रयुक्षीरन् इति सिद्धान्तित्तम् ।

चान्द्रका

निर्ज्ञातिविशेषणत्वमेवाविवक्षायां तन्त्रमिति ग्रहेकत्वनये स्थितत्वादि ह च "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च" इत्यादिपूर्ववाक्ये 'यस्य' इत्यकव-चनेनैकत्वसङ्ख्याया निर्ज्ञातत्वात् द्वित्वस्य अविवक्षास्तु । "सप्त दश प्राजापत्यान्" "द्वा सुपर्णा" इत्यादी तु प्रागेकत्वस्थानवधू-तत्वात् "अनक्षन्नन्यः" इत्यादिवाक्यशेषाद्यनुसाराच्च भेद आश्रितः । न ह्यौत्सार्गिकस्य क्वचिद्पवादेनान्यथात्वे सर्वत्रापि तथात्वं युक्तम् ।

निर्जातीत । निर्णीतिवरुद्धविशेषणत्वमेवेत्यर्थः । ग्रहेकत्वेति । तत्र हि "द्रौतानध्वर्युः प्रातस्तवने गृह्णाति " इति ग्रहाणां निर्ज्ञा-तैकलविरुद्धसङ्ख्याकलादेकलस्याविवक्षोक्तेरिस्यर्थः । यस्येतीति । ''यस्सेतुरिति चैकत्ववचेनन '' इत्युपलक्षणमिति भावः । कथं तर्हि क्रचित्सङ्खचया मेदोक्तिरित्यत आह—समृद्शेति। प्राग्विन्-तमेतद्धिकरणम् । वाक्यशेषाद्यीति । "स्थित्यदनाभ्यां च" इत्यत्र वक्ष्यमाणदिशाः साशनानशनत्वरूपभेदकधर्मप्रतिपादनात् ''तयोरन्यः पिप्पलं स्वाह्यस्यनश्रवनयोऽभिचाकशीति " इति वाक्यशेषानुसारात् "द्वा सुपर्णां " इत्यत्र द्वित्वसङ्खचया व्यक्तिमेद आश्रित इत्यर्थः। तथा प्राजापत्यराञ्दाभिहितदेवताविशिष्टद्रव्यस्यैव सप्तदशत्वसङ्खचा-न्वयानुसाराच्च यागेषु भेद आश्रित इत्यादिशब्दार्थः । अन्यथा सङ्खचया कमेभेदों न स्यादिति प्रागुक्तदोषमुद्धरति--न हीति। 'औत्सर्गिकस्य ' सङ्ख्यया भेद इत्यस्य । कचिदिति । 'पिवन्ती ' CHA. - VOL. III. 45

चान्द्रका

उक्तं ह्यनुव्याख्याने-

उत्सर्गतोऽपि यत्रासमपवाद्विवर्जितम् । व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यति ॥

इति । अत्र तु गुहाप्रवेशादिना ब्रह्मत्वेन निश्चितस्य पातुः पूर्वेत्र "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च" इति, "मृत्युर्यस्य" इति, "क इत्था" इति, उत्तरत्र च "यस्तेतुः" इत्याद्येकवचनाचैकत्वमवधृतम् । अत एव "एक।दश प्रयाजान् यजति" इत्यत्र पञ्चप्रयाजानामेवावृत्त्या एका-

इत्यादौ । 'अपवादेन ' निरवकाशिङ प्रकरणिन क्वांतिविरुद्धिविशेषणिन त्यादिनेत्यर्थः । उक्तं हीति । भिक्तपादे । अपवादेन व्यभिचार्यपीन्त्यर्थः । प्रकृते किमपवादकिमत्यत आह—अत्र त्विति । एकत्वावधारणमेवापवादकिमत्यर्थः । अत एवति । "पश्च प्रयाजा इज्यन्ते " इति प्रयाजानां निर्कातसङ्ख्याकत्वादित्यर्थः । पश्चमे तृतीयपादे "विवृद्धिःकर्मभेदात्पृषदा उयवत्तस्य तस्योपदिश्यते " इत्याद्याधिकरणे "एकादश प्रयाजान्यजति षडुपसदः" इति श्रुतसङ्ख्या प्रत्येकं भवति कि वा सर्वसंवादिनीति संशये, प्रयाजानुपसदश्चोदिश्य सङ्ख्याविधानादुदेश्यानां च साहित्यस्याविवक्षासम्भवात्प्रतिप्रयाजं प्रत्युपसदं सङ्ख्या स्यादिति प्राप्ते, एककश्चरसमुदितानां वा स्वरूपेण सङ्ख्यान्वयो न सम्भवति, एकस्य पञ्चानां चैकादशत्वायोगात् । अतः सङ्ख्यान्वयो न सम्भवति, एकस्य पञ्चानां चैकादशत्वायोगात् । अतः सङ्ख्यान्वयो न सम्भवति, एकस्य पञ्चानां चैकादशत्वायोगात् । अतः सङ्ख्यान्वयो न सम्भवति, एकस्य पञ्चानां चेकादशत्वायोगात् । अतः सङ्ख्यान्वयोन्वयिद्वये प्रयाजाः प्रयोगं छक्षयन्ति, तं छक्षयन्तस्तन्त्राभिधानान्वयास्यानाः प्रयोगं छक्षयन्ति, तं छक्षयन्तस्तन्त्राभिधानान्वयास्यान्वयान्ति ।

दशत्विमित्युक्तं पश्चमे । नवमेऽपि ''अतिजगतीषु स्तुविन्त'' इति बहुवचनं '' विश्वा पृतना'' इत्येकस्यामेव अतिजगत्यां ऋचि सप्तरु

प्रकाशः

त्सहावगतास्तथैव लक्षयन्ति, सङ्ख्या चेयमनेकवृत्तिस्वभावा सम-स्तलक्षितप्रयोगगतापि राक्नोति सर्वेषां प्रयाजानां उपकर्तुम्, अत-स्मर्वसंवादिनी स्यादिति सिद्धान्तितम् । प्रयोगाऽऽवृत्त्या दशसङ्ख्या सम्पत्तौ तेत्रैकस्य चरमस्याऽऽवृत्त्या एकादशत्विमिति ध्येयम् । तथा नवमे द्वितीयपादे "नैमित्तिकं तूत्तरोत्तरत्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ?' इति चतुर्थेऽधिकरणे द्वितीयवर्णके चिन्तितम्। द्वादशाहे चतुर्थेऽहिन त्रैशो-कन्नाम साम विहितम् । तच्च "अतिजगतीषु स्तुवन्ति" इत्यतिजग-त्यामुत्पन्नम् । पूर्वत्र हि समच्छन्दस्के तृचे सामगानं कार्यमिति विचा रितम्। इह च तृचमध्ये आद्या " विश्वा पृतना अभिभूतं " इत्याति-जगती । उत्तरमृग्द्वयं च " नेमिं नमन्ति चक्षसा मेषं " इति, " समीरे भासो अस्वरन् " इति बृहतीछन्दस्कं पठ्यते। तत्र तृचगाने कर्तव्ये कि बृहत्योस्त्यागेनातिजगत्यौ दे आनीय समच्छन्दस्कासु तिसृषु ऋक्षु गानं कार्यमुत विषमास्वेवेति संशये, समासु गानं इति पूर्वत्र निर्णी-तत्वात् "अतिजगतीषु स्तुवन्ति" इति बहुवचनानुग्रहाय च समासु गानमिति प्राप्ते, उत्तरयोर्बृहत्योः पाठस्य ऋत्वर्थत्वात्तत्प रित्यागे च तयोरानर्थक्यात् "एकविंशः षोडशो वैराजं" इति श्रुतैकविशत्वसंख्यासम्पन्ये चैकस्यामृचि सप्तक्त्वोऽम्यस्यमानायां

त्वोऽम्यासमात्रेण, न तु जगतीव्यक्तिवहुत्वेनेत्युक्तम्। किञ्च — सम्बन्धादि यथैकस्मिस्तथाऽनेकत्वमिष्यताम् । प्रमितत्वाद्विरोधं तु विशेषो वारयिष्यति ॥ हर्यते हि 'प्रमेयत्वं प्रमेयम्' ''आनन्दो ब्रह्मणः'' 'मेदो भिन्नः ' इत्यादावेकस्मिन्नेव विशेषणविशेष्यभावेन सम्बन्यः। प्रकाशः

अभ्यासापेक्षयाऽतिजगतीबहुत्वस्योपपत्तेः विषमच्छन्दस्कासु गानमिति सिद्धान्त इति । 'न तु' इति तद्धिकरणपूर्वपक्षनिरासः। एवं प्रत्ययार्थानुगुण्येन प्रातिपद्किबाधायोगात् तदनुरोधेन प्रत्ययार्थ एवान्यसाहित्येन वाऽविविश्ततत्वेन वा कथं चिन्नेय इति प्रौढ्या परिहारद्वयमुक्तम् । इदानीं नन्त्रत्रान्यस्याश्रवणात्तत्साहित्येन कथं द्विलामिति राङ्कां, प्रहेष्वेकत्वस्य स्वरूपतः सन्वेनानुवादत्वबत्प्रकृते ब्रह्मणि द्वित्वस्य स्वरूपत एवाभावेन अनुवाद्त्वमपि न सम्मवतीति प्रागुक्तराङ्कां च निरसितुं,

..... द्वितं चैकस्य युज्यते । यस्मेत्रिति चैकत्ववचनेन विशेषणात् ॥ इत्यनुन्यारुयानानुरोधेन दित्वस्य विवक्षामुपत्य दित्वैकत्वयोससमावेश-माह-किञ्चाति । दृष्टान्तविवरणपूर्व क्षोकं व्याचष्टे-दृश्यते हीति। एकस्मिन्नेवेति। "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादावानन्दब्रह्मणी-रेकत्वं सिद्धमिति भावः। 'सम्बन्धः' इत्यनन्तरं 'तथेहाप्येकस्मिन्

"ने हनाना " इत्यादिना तु ब्रह्मणि भेद एव निषिद्धः, न त्वनेक-त्वसङ्ख्या । प्रत्युत "अयं वे हरयोऽयं वे दश च सहस्त्राणि च बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तम् " इत्यादिश्रुत्या हि सा विहिता । विरोधं तु भेदप्रतिनिधिर्विशेषो वारयिष्यति ।

प्रकाशः

ब्रह्मण्यनेकत्वमस्तु ' इति योज्यम् । ननु श्रुत्याऽनेकत्वनिषेधान्नेवामित्यत आह—नेह नानाति । 'किञ्चन ' गुणकर्मादिकं ' नाना ' भिन्नं नेति मेदस्यैव निषेध इत्यर्थः । इत्यादिश्रुत्येति । चतुर्थवृहदारण्यकश्रुत्ये-त्यर्थः। आदिपदेन " युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश " इति, "तस्य ह वा एतस्य परमस्य त्रीणि रूपाणि कृष्णो रामः कपिलः " इति, " तस्य ह वा एतस्य परमस्य पश्च रूपाणि दशरूपाणि शतरूपाणि सहस्रह्मणाणि अमितरूपाणि " इत्यादि गृह्मते । एतेन 'प्रमितत्वात् ' इत्येतद्विवृतं भवति । भेदेति । घटपटयोर्भेदः द्वित्वनिर्वाहकः। इह तु मेदस्य " नेह नाना " इति निषेधात् " अयं वै दश च " इत्यादिना एकत्वानेकत्वयोः प्रमितत्वात् यथा सोमकार्यनिवीहकेण सोमप्रतिनि-धिना पूतीकेन सोमकार्य, तथेहापि भेदकार्य अविरोधकेन भेदप्रति निधिना स्वरूपसामथर्चापरपर्यायेण विशेषेण भविष्यतीत्यर्थः। सम-र्थितश्च विशेषपदार्थी मूलग्रन्थेषु तत्र तत्र, न्यायामृते द्वितीयपरिच्छेदे चेति भावः। यद्यप्यनुभाष्यमुधयोः "ऋतं पित्रन्ताविति द्विवचनवि-षयतया प्रकृतयोद्धित्वाधारयोः "यस्सेतुः " इत्येकवचनेन विशेषणा-

किञ्च ब्रह्मण आनन्दमात्रात्मकत्वे तत्स्फुरणाभावः, ज्ञानमात्रात्मकत्वे आनन्दाभावः इत्युभयथाऽपि मोक्षस्यापुरुषार्थत्वं स्यात्, परमतेऽपि सुखप्रकाशस्य पुरुषार्थत्वात्, ज्ञानानन्दे।भयात्मकत्वे तु सिद्धमेक-स्याप्यनेकत्वम् । एवं च यथा नवमे ''मेभपतये मेर्घ मेघपातिभ्यां मेधम् " इत्यत्र मेधपतिशब्दार्थयोरश्रीषोमयोरेकवचननिर्वाहाय देव-

प्रकाशः

दभेदैकत्वाधारतावगमादिति यावत् " इत्यादिना प्रकृतवाक्य एव द्वित्वेकत्वयोरैकाधिकरण्यं प्रमितमित्यविरोध उक्तः । तथाऽपि तस्य स्पष्टत्वाद्वा विचारहीनवाक्यान्तरेऽपि प्रमितत्वमस्तीति भावेन वा "अयं वै हरयः" इत्यादिश्रुत्यन्तरोक्तिः । सुधायां प्रमितत्वोक्तावपि कथं निर्वाह इति शङ्कापि, " विरोधं तु " इत्यादिनाऽपाकृता । इदानीं

आत्माऽन्तरात्मेति हरिरेक एव द्विधा स्थितः । इति भाष्यानुरोधेन 'आत्मानी ' इति सौत्रपद्मृचितपरिहारमाह-किञ्चेति । सिद्धमेकस्यप्यानेकत्वमिति सत्यं, कथं निर्वाह इति चेद्विशेष-बलादित्येको निर्वाहः प्रागुक्तः। अन्यमपि दृष्टान्तपूर्वकमाह-एवश्चेति । एकस्यानेकत्वे प्रिमिते सतीत्यर्थः । नवमे तृतीयपादे "मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्तस्य चा न्याय्यनिगद्त्वात्सर्वत्रैवाविकारः स्यात् " इति द्वादशेऽधिकरणे चि-न्तितम् । अत्रीषोमीये पञ्चाविष्ठगुप्रैषे ''आज्ञासाना मेथपातिभ्यां

प्रकाशः

मेथं '' इति कचिच्छाखायां श्रुतम् । कचित्तु ''मेधपतये मेथं '' इति । तत्र किमुभयोर्विकृतिष्वविकारः, उत द्विवचनस्य देवता-पर ऊहः, एकवचनस्य तु यजमानपर ऊहः, अथवाभयोः यज-मानपर ऊहः, कि वोभयोर्देवतापर ऊह इति चतुर्घा संशये, मे-धपतिशब्देन मेधस्य पशोः स्वामी यजमानः देवताभूतौ चामी षोमौ चेत्युभयेऽप्युच्यन्ते, तेन द्विवचनमेकवचनं चान्याय्यानगदाम-त्यनूह इत्येकः पक्षः । सम्भवत्यर्थपरत्वे अन्याय्यानगदत्वायो-गात्प्रकतौ द्विवचनान्तो देवतावचनः, तेनासौ देवताविवृद्धावृहि-तव्यः, एकवचनान्तस्तु यजमानवचनः, तेन तद्विवृद्धावृहि-तव्य इति द्वितीयः । एकोऽयं मन्त्रः शाखाभेदेन किश्चिद्भिन्नः श्रुतः, तेन यजमानपरत्वे मेघपतये यो मेघः पशुस्तमाशासाना इति सम्बन्धः, देवतापरत्वे मेधपंतिभ्यामाशासाना इति । न चैकस्य वाक्यस्य वचनव्यक्तिद्वयं सम्भवतीत्युभाभ्यां यजमानस्य वा देवताया वाऽनियमेनाभिधानं, तत्र देवतापरत्वेऽस्रीषोमयो-र्द्वित्वादेकवचनमयुक्तं, यजमानपक्षे तु दिखं पत्रचिमप्रायत्वेन अवकल्पत इति, प्रकृतौ स्वामिपरावुभावपि स्वामिवशादूहितव्याः विति तृतीय इति प्राप्ते, मेधमाश्चासाना इत्युक्ते किमर्थमाशासाना इत्येपेक्षा भवति, तत्र मेधपतिभ्यामाशासाना इत्यपेक्षितार्थपूरणाय सम्बध्यते, न च यजमानायासावाशास्यते, तस्यैव स हि देव-

तात्वेनैकत्वम्, देवतात्वस्य व्यासक्तत्वात्, द्विवचनिर्वाहाय तु देवतात्वाधिष्ठानरूपेण द्वित्विमिति द्वित्वैकत्वयोस्समुच्चयः, तथेहापि ब्रह्मणस्त्वरूपेणैकत्वं, रूपिविशेषेण तु द्वित्वमिति श्रौतयोद्वित्वैकत्वयोः समुच्चयोऽस्तु, "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते" "यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्" "एकं रूपं बहुधा यः करोति"

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः। इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरेव समुच्चयावगतेः। तदेतदाभिन्नेत्योक्तमनुव्या-ख्याने—"द्वित्वं चैकस्य युज्यते" इति। न्यायविवरणे च—

प्रकाशः

ताम्यामाशास्यते, अतो देवतावचनं, एकवचनं त्वश्रीषोमयोरुभयोर्व्यासक्तं देवतात्वं, तेन देवतात्मना तयोरेकत्वात् तद्भिप्रायम्,
द्विवचनं तु 'अश्रीषोमो देवते ' इति वद्धिष्ठानापेक्षं, तेन द्विवचनमधिष्ठानसङ्ख्यावशात्, एकवचनं तु देवतासङ्ख्यावशादिकृतिष्टितच्यमिति सिद्धान्त इति । एवश्च यथा ब्रह्मणः स्वरूपेणैकत्वेऽपि
द्वानानन्दोभयात्मकत्वेनानेकत्वं मायिनां मते, यथा च मीमांसकमते 'मेघपतये' इत्यादो द्वित्वैकत्वयोर्देवतात्वादिरूपभेदेनोपपात्तेस्तथहापीत्यर्थः । ननु तत्र वचनद्वयेन द्वित्वमेकत्वं चावगतिमत्यत आह—इन्द्र इति । तदेतदिति । प्राचीनमिदं चिति मतद्वयमभिष्ठत्येत्यर्थः । अन्त्यपक्षं मूलारूढं करोति—न्यायविवरण चेति । एतेनं "द्विवचनं द्विरूपभिप्रायेण" इति टीका न्याय-

"हिवचनश्रुतेरापि न निरवकाशत्त्रं, विष्णोरेव हिरूपत्वात्" इति। "न सङ्घ्यापसङ्ग्रहादपि नानाभावात्" इत्यत्र तु निर्भेदस्य ब्रह्मणः आधाराध्यभावानुपपत्त्याशङ्का निर्भेदत्वे ऽप्यनेकत्वस्यापि सन्त्वात् तन्मात्रेणाधाराध्यभावोपपत्तिरिति समाधास्यते, न तु अत्रेव एकस्यानेकत्वानुपपत्त्याशङ्का, येन पुनरुक्तिः स्यात् । अत एव तत्र टीका "आधाराध्ययत्वादिलिङ्गेन अन्यत्रेवप्रसिद्धानां पञ्चजन

विवरणमूळेति सूचितम् । नन्वत्रैव द्वित्वस्य भगवति व्युत्पाद्य-त्वेऽत्रेव चतुर्थपादे "न संख्यापसङ्ग्रहादापि नानाभावादितिरेकाच्च"

इति तृतीयेऽधिकरणे

यस्मिन् पश्च पश्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।
तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥

इति वाक्ये 'पश्च पश्च' इति वीप्सया प्रतिशरीरं पश्चत्वसङ्ख्याविशिष्टतया जनशब्देनोक्तः कि विष्णुरन्यो वेति संशये, पश्चजनशब्दस्य बहुत्वसङ्ख्याविशिष्टवस्तुवाचित्वाद्वहुत्वस्येश्वरे विरुद्धत्वादन्य इति प्राप्ते, स्वगतभेदशून्यस्यापि नानास्त्रपत्वेन बहुत्वसङ्ख्योपसङ्गहाविरोधाद्विष्णुरेवेति सिद्धान्तितत्वेन तेन गतार्थमिदमित्यत
आह-—न सङ्ख्याति । तत्र न बहुत्वानुपपत्तिः पूर्वपक्षयुक्तिः, किन्तु
'यस्मिन्' इति सप्तम्या निर्दिष्टस्य "तमेव" इति वाक्यशेषबछन विष्णुत्वात्तद्वाधेयतयोक्तानां पश्चजनाकाशशब्दोक्तानां न विष्णु

Сна.—Vol. III.

नादिश्रव्दानां " इति । यद्वा एकस्यानेकत्वमिष तत्र सिद्धान्ते व्युत्पाद्यम् । अत एव तत्र " बहुद्धपत्वादिषकरणाधेयत्वादिकं तस्यैव युज्यते " इति न्यायविवरणे अनेकत्वसंङ्कचोक्तचर्य आदिशब्दः । अत्र तु कर्मबन्धरहितस्यापि भोक्तृत्वमात्रमिति भेदः । तत्राऽऽद्यपक्षे "न संख्या " इति सूत्रे सङ्खचोपसङ्गहराब्दोक्ता एकस्यानेकत्वानु-पपत्तिः पूर्वपक्षेऽभ्युच्चययुक्तिः, अपिशब्दोक्ताधाराधेयभावानुपपत्तिस्तु मूळ्युक्तिः । द्वितीयपक्षे तु "गुहां प्रविष्टों " इति सूत्रे " आत्मानो प्रकाशः

त्वमंकस्यैवाधाराध्येयभावायोगादिति प्राप्ते, अत्र सिद्धेनानेकत्वेन तत्समावानं तत्र करिष्यते । अत एव तत्र टीका "न ह्येकस्यैवाधाराध्यभावो युज्यते" इत्यादि । न त्वनेकत्वं व्युत्पाद्यते, येन
पौनरुक्तचामित्यर्थः । एतेन न्यायिववरणटीकायां आनन्दमयनयेन
गतार्थत्वराङ्का स्यादिति तु दिक्षप्रदर्शनपरमिति भावः। ननु तत्र टीकायां
न्यायिववरणेच 'आधाराध्यत्वादि' इत्यादिपदास्वारस्यं, टीकायां
बहुत्वानुपपत्त्या पूर्वपक्षकरणं चास्वरसमित्यतः, सर्वस्वारस्यायाह—
यद्वेति । कथं तद्यपौनरुक्तचमित्यत आह—अत्र त्विति । पश्चदयेऽप्युभयत्रानेकत्वोक्तेरपौनरुक्तचं स्पष्टयति—तत्राद्य इति । सङ्कचोपसङ्ग्रहादपि न विरोध इत्युक्तचा पूर्वपक्षे सङ्खचानुपपत्तिरर्थादुक्तेत्यर्थः । अभ्युच्चयेति । यथा परमते ईक्षातिनये प्रायपाठे
निरस्तेऽप्यभ्युच्चयत्वेन "अत एव प्राणः" इत्यत्र तदुक्तिः, यथा

हि " इति द्विवचनेन आत्मान्तरात्माख्यरूपद्वयोक्तिः सिद्धान्ते ऽम्युचययुक्तिः, आदेयं मातीति व्युत्पत्त्या आत्मशब्दोक्तं शुभ-मोकृत्वं मूल्युक्तिः । यद्वा—अत्र मोकृत्ववद्नेकत्वे व्युत्पादितेऽपि न तत्र केवलं आधाराधेयभावानुपपत्तिशङ्का, किन्तु द्वित्वयुक्तस्यास्तु बह्मत्वं, गुहाप्रविष्टत्वादिलिङ्कात्, पश्चत्वयुक्ते तु न ब्रह्मलिङ्काद्यस्ति, इत्येकस्यानेकत्वानुपपत्तिरूपसामान्यन्यायस्य अनपवाद इति शङ्का, "प्राणस्य प्राणम् " इत्यादि ब्रह्मलिङ्कानि सन्तीत्यादि समाधानं चेत्याद्यह्मस् ।

पकाशः

वा "सर्वत्र" इति नये स्वमते हेत्वन्तरेण पूर्वपक्षे चक्षुमेयत्वादेरम्युच्चयत्वेनोक्तिः, तथैव सुधायामुक्तेः, तथेहापीत्यर्थः । "प्राणादयो वाक्यरोषात् " इति तत्रत्यगुणसूत्रव्यावर्त्यपूर्वपक्षानुरोधेन पक्षान्तरमाह—यद्वात्रभोक्तृत्ववदिति । 'किं तु ' इत्यस्य 'अनपवादः' इत्यन्वयः । अत एव तत्र टीकायां "ऋतं पिवन्तावित्यादाविव स्वगतभेदशून्यस्थापि परमात्मनो बहुक्तपत्वेन बहुत्वोक्तिः किन्न स्यादिति चेन्न, प्रतिशरीरमात्मा इन्तरात्मेतिवद्वहुत्वे मानाभावात्" इत्युकिमाति भावः । ब्रह्मालिङ्गानीति । प्राणादीनां प्राणत्वादिप्रदत्वलिङ्गानीत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेनाधारोधयभावोऽपि रूपभेदाद्युज्यत
इति समाधानं गृह्यते । इत्याद्यक्षिमिति । अत्रैकस्थानेकत्वे
आमतन्तरात्मेतिवत्तत्र प्रतिशरीरं बहुत्वे मानं नेति शङ्कायां

"नाणुरतच्छूतेः " इत्यत्र तु " व्याप्ता ह्यात्मानश्चेतनाः " इति वाक्ये ब्रह्मलिङ्गाभावादनपोदितेन बहुत्वेन जीवस्य प्राप्तत्वात् व्या-प्याणुत्वश्रुत्योविरोधे शिङ्कते, "स आत्मेदं मृजति" इत्यादि-पूर्ववाक्ये ब्रह्मलिङ्गमद्भावात् ''तद्यं प्राणोऽधितिष्ठति '' इत्यत्रेक-वचनेन निर्दिष्टे "आ तेन यातं" इति द्विवचनवदत्रापि "स आत्मा " इत्येकवचननिर्दिष्टं "व्याप्ता ह्यात्मानः " इति बहुवचनं, ततो न विरोध इति इति वक्ष्यत इति न तेनापि गतार्थता । प्रकाशः

शरीरान्तर्गताकाशप्राणादिपञ्चननीनयामकत्वन तेषु नानाभावस्य न्यायप्राप्तत्वाद्वहुत्वं सिद्धमिति समाधानमूह्यमित्यर्थः। ननु द्विती यस्य तृतीयपादे "उत्क्रान्तिगत्यागतीनां" इति नये जीवः कि व्याप्तोऽथाणुरिति संशये "व्याप्ता ह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्च " इति श्रुतेर्बेहुवचनावरुद्धाया ईश्वरविषयत्वायोगेन जीवविषयत्वाव-श्यम्भावेन श्रुतिबलाद्वचाप्ता इत्याशङ्कातन्निरासयोः "नाणुर-तच्छ्रेतेरिति चेन्नेतराधिकारात् " इति गुणसूत्रेण कतत्वात्तेन पौनरुक्तचमित्यत आह—नाणुरिति । अनपोदितेनेति । अत एव तत्र टीका "न चेश्वररूपबाहुल्यार्थी, बाधकं विना श्रुतेबीधायोगात् " इतीति भावः । "अणुर्द्धेष आत्मा यं वा एते सि-नीतः पुण्यं चापुण्यं " इत्यणुत्वश्रुतिर्ज्ञैया । ऐतरेयके "अथ देवरथः " इत्युपक्रम्य "तद्यं प्राणोऽधितिष्ठति " इत्युक्त्वा "तदुक्तमृषिणा—

चान्द्रका

सुखदुःखहेतुत्वरूपं गौणं छायाऽऽतपत्वं च प्रतियोगिभेदेन अवि-रुद्धम् । अत्र च सूत्रे यद्यपि समन्वेतव्यं ऋतपातृत्वं "ऋतं पिबन्तो " इति साक्षादेव वक्तव्यम्, तथाऽपि गुहाप्रविष्टत्वरूपहेतु-मपि वक्तुं ऋतपातृत्वसमानाधिकरणगुहाप्रविष्टत्वोक्तिद्वारा तद्विकः।

आ तेन यातं मनसो जवीयसा '' इति द्विवचनान्तो मनत्र उदाहतः । स यथा तद्विषयस्तद्वदित्यर्थः । एवं द्विवचनं न बाधकमित्युक्तं, तत्त्रसङ्गप्राप्तपै। नरुक्यं च व्युद्स्तम् । अधुना प्रागुक्तच्छायात्वमपि न बाधकं, तस्याविद्याश्रयत्वरूपत्वाभावात्, किन्तु यथा छाया प्राणिनां सुखहेतुस्तथा विदुषां सुखहेतुत्वादातपवदज्ञानां दुःखहेतुत्वा-च्छायातपावित्युच्येते रूपविशेषावित्याशयेन टीकोक्तमेवाह-सुखेति। "स च्छायेव विदुषां प्रमुः। आतपः पापिनां '' इति तद्भाष्यो-क्तस्मृतेः, परपक्षेऽपि च्छायातपाविति शब्दयारिवद्याविद्यावद्याचकत्वा-दिति भावः । तदुक्तं तत्त्वप्रदीपे--- अमरासुराणां छायाऽऽतप-रूपाविति योजनायोगादमराणामाहादकावसुराणां तापकावित्यर्थः " इति । एतेन " च्छायाऽऽतपत्वंचान्यत्र व्याख्यातम् " इति न्यायवि-वरणटीका विद्वता । अतो बाधकाभावादुहाविष्टत्वादिसाधकभावात् पिबन्तावीश्वररूपविदेशपावेवेति स्थितम् । सूत्राक्षरासामाञ्जस्यमाराङ्कचा-ह-अत्रोति। 'ऋतं पिवन्तौ ' इत्येवोक्तौ न लिङ्गोक्तिस्स्यादिति भावः। यद्यपि 'ऋतं पिवन्तौ ' इत्युक्तावृतपातृत्वद्वित्वरूपपूर्वपक्षयुक्त्योस्सूचन-

यद्यपि चात्र "तत्तु समन्वयात् " इत्यतोऽनुषक्तस्य तच्छब्दस्य पूर्वत्राऽऽनन्दमयस्तद्वहोत्यादिरूपेण अन्वयवत् उत्तरत्राप्यन्तरस्तद्ध्-ह्यात्यादिरूपेण अन्वयवच अत्राप्यन्वयस्सिद्धः, तथाऽपि सूत्रे श्रोत द्विवचनस्य गति वक्तुं आत्मान्तरात्माख्यरूपद्वयवाचिद्विवचनान्तात्म-शद्वप्रयोगः । अत्र च विषयवाक्यक्रमात्सूत्रक्रमः ॥

अन्ये तु—ऋतं पिबन्तौ बुद्धिजीवौ, गुहाप्रविष्टत्वादेस्तत्र सम्भ-वात्सर्वगते ब्रह्मण्यसम्भवाद्भुद्धेरपातृत्वेऽपिच्छन्निन्यायेन पिबच्छब्द प्रकाशः

मस्ति, तथाऽपि पूर्वपक्षयुक्तितोऽपि सिद्धान्तयुक्तिसूचनस्य ज्याय-स्त्वादिति भावः । धर्मिनिर्देशे प्रयोजनमुक्त्वा साध्यनिर्देशस्यापि तदाह—यद्यपीति । विच्छेदशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्तं—पूर्वत्रोत्तरप्रापीति । "द्विवचनस्य गतिं वक्तुं " इत्युपलक्षणम् । 'आदेयमुपादेयं सुखं मान्यनुभवति' इत्युत्तरनयसुधोक्तनिर्वचनेन 'ऋतं पिबन्तौ ' इति प्राति-पादिकार्थोक्तिद्वाराऽनशन्त्रभुतेर्गतिं वक्तुं चेत्यपि बोध्यम् । अत्रेति । पूर्वं "ऋतं पिबन्तौ " इति वाक्यं, उत्तरं तु "यस्सेतुः" इति वाक्यमिति तत्क्रमात्क्रमः । यद्यपि श्रुतिक्रपसाधकोक्तिपरत्वाद्वि-तीयस्य प्राथम्यमुचितम्, तथाऽपि तस्योत्तरवाक्यगतत्वेन विषय-वाक्यगतत्वाभावात्क्रम इति भावः ।

अन्ये त्विति । ऋतं पिवन्तौ बुद्धिजीवौ जीवेश्वरौ वेति सं-द्याये, बुद्धिजीवावेव, गुहाविष्टत्वलिङ्गात्, नियतहृद्यगुहाविष्टत्वस्य

इति प्राप्ते, ऋताख्यकमेफलपानलिङ्गेन एकस्य जीवत्वे निश्चिते हितीयस्तज्जातीयश्चेतनः परमात्मेव, न त्वचेतना बुद्धिः, 'अस्य गो-हितीयन भाव्यम्' इत्युक्ते गवान्तरेणेव अश्वादिना सहितीय-त्वाप्रतितिः । एवं च प्रथमावगतऋतपानेन पिवती जीवात्मपरमात्मत्वे

चन्द्रिका

परिच्छिन्नयोर्बुद्धिजीवयोरेव युक्तत्वात्, सर्वगते ब्रह्मणि तदयोगात्, "सुकृतस्य लोके" इति सुकृतलेशकावस्थानेन कर्मगोचरानितक्रमस्य जीवस्य मोकृतया बुद्धेर्भोगसाधनतया तयोरेवोपपत्तेः । छायात्वरूप-तमस्वस्य जडतया बुद्धो, प्रकाशत्वरूपातपत्वस्य जीवे च सम्भवाच बुद्धेरपातृत्वेऽपि पातृजीवसाहचर्थाच्छात्रवदुपपत्तेः तावेव पिवन्तावि-ति प्राप्त इत्यर्थः । तदुक्तं भामत्यां—

नियताधारता बुद्धिजीवसंवेशिनी नहि । क्रेड्यात्कल्पयितुं युक्ता सर्वेगे परमात्मानि ॥

इति ।

ऋतपानेन जीवात्मा निश्चिते।ऽस्य द्वितीयता । ब्रह्मणैव सरूपेण न तु बुद्धचा विरूपया ॥ प्रथमं सद्वितीयत्वे प्रमाणावसिते सति । गुहाश्रयत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः ॥

इति भामतीं हृदि कुत्त्वा सिद्धान्तमनुवद्ति—ऋतारुयेति ।

चन्दिका

निश्चिते चरमं गुहाप्रविष्टत्वादिकं कथं चिन्नेयम् । ब्रह्मणोऽपा-तृत्वेऽपि च्छत्रिन्यायेन पिवच्छब्द इति सिद्धान्त इत्याहुः। अत्र ब्रूमः-

> बुद्धिस्थत्वाद्गो कृतादेः पिवन्तस्याचेतनः कथम्। चिन्वेडपि द्वित्वपूर्वस्याबाधार्थं सद्वितीयता ॥ विरूपयाऽपि बुद्धचाऽस्तु किञ्च बुद्धेस्सरूपता । वर्तते सह जीवेन पारतन्त्र्यादिरूपतः ॥

त्वन्मते जपाकुसुमगतस्य लौहित्यस्य स्फटिक इव बुद्धिगतस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादेः जीवेऽध्यासात्, कथं पातृत्विङ्गेनैकस्यापि चे तनत्वम्, येन तत्साजात्येन द्विः योऽपि चेतनः स्यात् । न हि लोके देहे आत्मत्वमध्यस्तमिति "आत्मा द्रष्टव्यः" इत्यादि-

प्रकाश:

कथिबदिति । 'सालिम्रामे हरिः' इतिवदुपलब्धचर्थी देशविशेषोप-देशः । सुकृतलोकवृत्तित्वमपीश्वरे छित्रन्यायेन नेयम्, छायातपत्वं च जीवस्याविद्याश्रयतया ब्रह्मणस्तदनाश्रयतया नेयमित्यर्थः । पिबतो-श्चेतनत्वेऽवगते तदनुरोधात्सजात्तीयस्य ग्रहणं चरमस्य बाध इत्यादि स्यात्, तदेव न सिद्धमित्याह—बुद्धिस्थत्वादिति। टीकारी-त्याऽभ्युपेत्याह—चित्त्वेऽपीति । स्वमतेऽभावाद्धेतोरसिद्धिमाशङ्कच पूर्वार्धं व्याचष्टे -- त्वन्मत इति । "एतत्सर्वं मनः" इत्या-दिश्रुतेरिति भावः । नन्वारोपितपातृत्वेनापि जीव एव पिबच्छब्देन बोध्यत इत्यत आह—न हीति। मन्मतेऽपि केवलबुद्धिलमसिद्धं

श्रुतावात्मशब्दो देहिपरः । भोकृत्वादेशिदाचित्संवलनधर्भत्वे अन्यो-न्यधर्माध्यासोक्तिरयुक्ता स्थात् । एवं च परमते बुद्धेरेव पा-तृत्वेन प्रकृत्यर्थसम्भवात्, ज्ञानिक्रयाशक्तिभेदेन प्रत्ययार्थस्य द्वि-त्वस्यापि कथाञ्चत्सम्भवात्, प्राणसाहिता बुद्धिरेव 'पिबन्ती' इत्युच्यताम् । अथ द्वित्वे स्वारस्यमेपेक्षसे, तर्हि आरोपितेन पा-तृत्वेन युक्तो जीवो बुद्धिर्दितीयः स्यात्, न तु तेनापि रहितं ब्रह्म । अथ श्रुतेरारोपितिविषयत्वं न सहसे, तर्हि च्छित्रन्यायेन पातृत्वरहितं सजातीयं जडान्तरमेव बुद्धेद्वितीयमस्तु, चेतनस्य पर-कथि अद्नुप्रवेशः । अस्त् वा जीवस्यापि मात्मनस्तु न पातृत्वम्, तथाऽपि 'गोर्द्वितीयेन' इत्यत्र द्वित्वस्य मुख्यस्य लाभात् सजातीयग्रहणम् । इह तु ब्रह्मग्रहणे जीवस्य ब्रह्माभेदात् न तान्विकं द्वित्वम् ।

प्रकाश:

इत्यत अह-भोक्तृत्वादेरिति । अन्योन्यधर्मेति । " अन्योन्यस्मि-न्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्माश्चाव्यस्य " इति भाष्योक्तिरयुक्ता स्या-दित्यर्थः । शक्तिभेदेऽपि न व्यक्तिभेद इति गुहाविष्टत्विमव द्वितं न स्वरसीमत्याशङ्कचाह-अथेति । 'तेनापि ' आरोपितपातृत्वेनापि। न कथिश्वदिति । पातृत्वेन वा सजातीयत्वेन वेत्यर्थः । " चिच्वेपि" इति पादत्रयं व्याचष्टे-अस्तु वेति। कल्पितभेदस्य सन्वाद्वित्वं स्थादि-त्यत उक्तं -- न तात्विकं द्वित्वमिति। अत्राप्यतात्त्विकमेव दित्वं बो-CHA.—VOL. III

तथाच यथा 'चन्द्रसाद्वितीयः ' इति प्रमाणवाक्याद्विजातीयस्याप्य-कल्पितभेदस्य नक्षत्रादेरेव धीः, न तु सजातीयस्यापि कल्पित-भेद्स्य चन्द्रान्तरस्य, तथाऽत्रापि चेतनत्वेन जीवस्य सजा तीयत्वेऽपि कल्पितभेदस्य ब्रह्मणो न धीः, किन्तु विजातीयत्वेऽपि धर्मिसमसत्ताकभेदाया बुद्धेरेव। न हि द्वित्ववत् साजात्यं शाब्दम्, थेन तद्नुरोधेन द्वित्वं बाध्येत। अपि च 'अस्य जरठस्य गोर्ट्धि-तीयेन बलवता भाव्यम् ? इत्युक्ते चरमस्यापि शाब्दस्य बलव-न्वस्याबाधार्थं प्रथमेन जरठत्वेन तदाक्षिप्तदुर्बेछत्वेन वा साजा-प्रकाश:

ध्यतां इत्यत आह—तथा चाति। एतेन, "द्विवचनमिति चेत्, तार्हि जीवेश्वराङ्गीकारोऽपि न स्यात्, तयोरैक्याङ्गीकारात्। काल्प-निकोऽस्ति तयोर्भेद इति चेत्, तर्हि ईश्वरस्यैवाद्भुताचिन्त्यैश्वर्धवशा-हिस्रुपत्वेन दित्वमुपपाद्यताम्" इति सुधावाक्ये ईश्वरस्यैवास्त्वित्याः पादने बीजमुक्तं भवति । नन् बृद्धावि कल्पितेभद्वस्वमिविशि-ष्टमित्यत आह—धर्मिसमिति। ननु प्रथमावगतं साजात्यं मुख्य-मुपेत्य चरमावगतं दित्वमेव गुहाविष्ठत्वमिवातान्विकं गृह्यताामित्य-तोऽस्य शाब्दत्वात्साजात्यस्य तद्भावादित्याह—न होति । किं त्वा-क्षिप्तामित्यर्थः । यदपि प्रथमेन चरमस्य गुहाप्रविष्टत्वस्य बाध इति, तद-प्ययुक्तमित्यादायेन, 'द्वित्वपूर्वस्य ' इत्यत्र पूर्वपदार्थं विवृण्वन्नाह—अपि चेति । 'नरठस्य' वृद्धस्य, प्रथमेन 'श्रुतेन ' इति शेषः । नरठस्य

त्यस्येव प्रकृतेऽपि चर्मस्यापि शाब्दस्य गुहाप्रविष्ठत्वस्य अबाधार्थं प्रथमपातृत्वाक्षिप्तेन चेतनत्वेन साजात्यस्यैव बाधोऽ स्तु। न हि "यो वेद निहितं गुहायाम् " इत्यादिश्रुतिसिद्ध-मपि ब्रह्मणो गुहानिहितत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽभेकौकस्त्वं न पारमार्थिकमिति वद्तस्तव मते तात्त्विकम् । अस्तु वा जीवस्य ब्रह्मणा सदितीयत्वेऽपि द्वित्वादेरवाघः, तथाऽपि कर्मफलभोक्तृत्वेन चेतनत्ववत्पारतन्त्रचस्यापि आक्षेपात् परतन्त्रा बुद्धिः जीवस्य द्वि-तीया स्यात्, चेतनस्य भोक्तृत्वनियमाभावे ऽपि भोक्तुश्चेतनत्वनियमवत् प्रकाश:

द्वितीयो बलवानजरठ एवोपादीयते, तद्वदिह गुहाप्रविष्टत्वस्य त्वनमते परिच्छिन्नयोर्नुद्धिनिवयोरेव मुख्यत्वेन सर्वगते ब्रह्मण्यमुख्यत्वेन ब्रह्म-ग्रहणे तद्वाधस्स्यात् । स.च न युक्तः, आक्षिप्तेन शाब्दबाधस्या∙ न्याय्यत्वात् । अतस्तद्वात्राय द्वितीया विरूपाऽपि बुद्धिरेव प्राह्मे-त्यर्थः । ब्रह्मपक्षे गुहाविष्ठत्वममुख्यं तान्विकं नेत्येतदुपपादयति— न होति । "ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वं न पारमार्थिकं " इति अर्भकौ-स्त्वसूत्रगततदीयभाष्यानुवादः । " किञ्च बुद्धेः " इत्यादि पादत्रयं व्या-चष्टे-अस्तु वेति । ननु चेतनस्यैव भोकृत्वे तेन व्यापकस्य चेत-नत्वस्याऽऽक्षेपेऽपि कथं पारतन्त्रचस्याक्षेप इत्यतोऽस्यापि तद्वचा-पकत्वात्समव्याप्तेस्तूभयत्राप्यभावादिति भावेनाह—चेतनस्येति । कूटस्थचेतने तद्भावादिति भावः।

परतन्त्रस्य मोक्तृत्वनियमाभावेऽपि कर्मफलभोक्तुः पारतन्त्रचिनयमात् । सम्भवित च बुद्धेभींगकरणत्वात् 'काष्ठानि पचन्ति ' इत्यादाविव कर्तृत्वोपचारः । 'गोार्द्वितीयेन ' इत्यत्र तु गोत्वस्य शाब्द्त्वात्तेनैव साजात्यं वाच्यमिति नातिप्रसङ्गः । छायातपत्वमपि चेतनाचेतन-त्वादिना बुद्धिजीवादौ युक्तम् ।

पकाशः

कर्मेति । कर्मवशत्वादिति भावः । ननु बुद्धेः पारतन्त्रेचण साजा-त्येऽपि करणभूतायाः कथं भोक्तृत्वेन 'पिबन्तौ '' इति कर्तृ-कोटिनिवेश इत्यन आह—सम्भवतीति । ताई गवादावप्येवं सुव-चलेन सजातीयस्य तत्र धीर्न स्यादित्यत आह—गोरिति। ननु च्छायाऽऽतपत्वविशेषणाज्जीवेश्वरावित्युच्यत इत्यत आह—्छायेति । ' बुद्धिजीवादो चेतनत्वाचतनत्वादिना' इति यथायोगमन्वयः। आदिपदेन बुद्धिप्राणयोग्रीहणम् । छायातपत्वं च तमस्त्वप्रकाशत्वादिना कथि । दुपेयमिति । एवं "अथ द्वित्वे स्वारस्यं" इत्यादिना अन्थेन "किश्च पिबतोर्बेद्धिनीवले कि छिन्नं कि वा जीवेश्वरत्वे छब्धं " इति टीका वाक्यस्य, प्रातिपदिकार्थपातृत्वस्य प्रत्ययार्थद्वित्वस्य च बुद्धिजीवः पक्षे न च्छेदः, जीवेश्वरत्वे त्वीश्वरे अरोपितपातृत्वस्याप्यमावेन प्रातिपदिकार्थस्य, जीवेश्वरयोरैक्याङ्गीकारेण प्रत्ययार्थद्वित्वस्य च लामो नास्तीति, तथा बुद्धिजीवत्वे श्रौतं गुहानिविष्टत्वं न च्छिन्नं, जीवेश्वरत्वे तु सर्वगतेश्वरेऽर्भकौकस्त्वरूपं गुहाविष्टत्वं नेति तन्न लब्धम्, साजात्यलाभस्त्वप्रयोजकः, साजात्यस्याश्रौतत्वादिति, तथा

किञ्च पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च बुद्धो ब्रह्मणि च च्छित्रवल्लक्षणैव, पाता तू जीव एवेति प्रमेये विशेषाभावेन व्यर्था चिन्ता । मात्रयाऽपि प्रमेयस्य भेदाभावे हि वादिंनोः। शब्दमात्राय कलहो न युक्तो मूर्खयोरिव ॥

प्रकाशः

बुद्धिजीवत्वे पारतन्त्रचादिना साजात्यमपि न च्छिन्नं, चेतना-चेतनत्वादिना छायातपत्वं च न च्छित्रं, जीवेश्वरत्वे तु तयोरेंक्येन न मुख्यं साजात्यादि लब्यमिति च त्रेधा तात्पर्यं निरूप्याधुना "परेणापि जीवे तद्म्युपगमादीश्वरे समन्वयसिद्धिरिति चेन्न, ईश्वरे छिङ्गस्यौपचारिकत्वाभ्युपगमात् '' इति तदुत्तरटीकावाक्यानुरोधेन तस्य तात्पर्यान्तरं व्यनिक - किञ्चेत्यादिना । ननु तेन बुद्धि जीवावित्युक्तं, मया तु जीवेश्वरावित्यतोऽयमेव विशेष इत्यत आह-मात्रयेति । ब्रह्मेति राब्दमात्रमेतदित्यर्थः । एतेन त्वन्मेते मन्मत इव गुहाविष्टत्वस्थाहेतुत्वात् ब्रह्मग्रहणेऽपि तत्प्रातिपदिकाथीक्षिप्तसाजाः त्यस्यैव हेतुत्वात् सूत्रे छात्रवाय सुबोधाय साजात्यसूचनाय च प्रथमानुह्यञ्चनद्योतनाय च 'पिबन्तौ' इत्येव निर्देशः स्यात् । न च सर्वगतस्य ब्रह्मणे। गुहावच्छिन्नत्वायोगात्, गुहागतौ बुद्धि-भीवो न ब्रह्मेति पूर्वपक्षयुक्तिमूचनाय तदुपपादनं, ''नियताऽऽधा-रता बुद्धिजीवसंवेशिनी "इति भामत्युक्तेरिति वाच्यं, "जीवमु-ख्यप्राणलिङ्गादिति चत्"

यचोक्तं "विशेषणाच " इति सूत्रस्य उत्तरवाक्ये "आत्मानं रथिनं विद्धि" इति जीवस्य गन्तृत्वेन,

सोऽध्वनः पारमामोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।

इति परमात्मनश्च गम्यत्वेन विशेषणात् तावेवात्र पिवन्तावित्य थैः इति, तन्न, जीवस्य रथित्वेन "बुद्धि तु सारथिं विद्धि" इति बुद्धेश्च सारथित्वेन विशेषणात्तावेव अत्र पिवन्तावित्यपि प्र-सङ्गात् । किञ्च 'पिवन्तो ' इत्यस्य छक्षणया ब्रह्मपरत्वेऽपि जी वपरत्वस्यापि सन्त्वात्, इह चाध्याये ''ईक्षतेः" इत्यादो सदा-दिशब्दानामन्यपरत्वं निरस्य ब्रह्मपरत्वस्यैवोक्तेरस्याध्यायासङ्गतिः।

प्रकाश:

इत्यादाविव पूर्वपक्षपरत्वद्योतकिनिर्देशाभावात् । "सम्मागप्राप्तिरिति चेत् " इत्यतः चेदित्यनुकर्षस्य क्षिष्ठत्वात् । "अर्भकोकस्त्वात् " इति पूर्वनयसूत्रेण गुहावच्छेदकिनवन्धनशङ्कायाः पारिहृतत्वाचेत्या-द्यसूत्राक्षरासामञ्जस्यं स्पष्टमिति भावेन, विशेषणबळाज्जीवेश्वरावत्र प्रतिपाद्यो वाच्याविति शङ्कानिरासाय द्वितीयसूत्रार्थमप्यनूद्य नि राह—यचेति । "इति व्याख्यानमयुक्तं, समन्वयासङ्गतत्वात् " इति दीकां व्यनक्ति—किञ्च पिवन्तावित्यस्योति । ननु जीवपरत्वेऽपि ब्रह्मपरत्वमात्रेण सङ्गतिस्त्यादित्यत आह—इह चाध्याय इति । ननु जीवेश्वरभेदस्यासत्यत्वाज्जीवपरत्वद्वारा ब्रह्मण्येव समन्वयः

न चोक्तरीत्याऽस्य साक्षात्सङ्गतिसम्भवे प्रासङ्गिकसङ्गतिर्युक्ता । यथाहुः— "साक्षायुक्तं न प्रसज्यते" इति । तदेतदिभिष्रत्योक्तं भाष्ये—"न च जीवे समन्वयोऽभिधीयते" इति । अत्रापि परमतेऽपि जीवब्रह्मणोः भोकृत्वाभोकृत्वाभ्यां भेदिसिद्धिः ॥

के चित्तु—"अता" इत्यादिचतुस्सूत्री एकमधिकरणम्,

प्रसज्यत इत्यत आह—न चेति । अस्मद्रीत्या साक्षादित्यर्थः । यद्वा—देवताधिकरणमिव प्रसङ्गादिदमत्र निवेशितमित्यत आह— न चेति । 'प्रसज्यते' प्रसङ्गात्प्राप्यत इत्यर्थः ।

केचिन्विति । अत्रेदमधिकरणशरीरं —यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं॥

इत्यत्रोदिनापसेचनपदसूचिताऽत्ता जीवः परमात्मा वेति संशयेऽत्तृत्वस्य कर्मफलभोक्तृत्वरूपत्वातस्य च जीव एव सम्भवाज्जीव इति प्राप्ते, अतृत्वस्य ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितचराचरप्रहणेन सर्वसंहर्तृत्वरूपत्वात्तस्य च ब्रह्मण्येव सम्भवात्,

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा घीरो न शोचित ।
नायमात्मा प्रवचनेन लम्यो न मेघया न बहुना श्रुतेन ।
इति पूर्वत्र ब्रह्मप्रकरणे श्रुतस्य प्रसादादते दुरवबोधत्वरूपलिङ्गस्येह "क इत्था वेद" इति श्रवणेन प्रत्यभिज्ञायमानतया ब्रह्मप्र-

एकप्रकरणस्थवाक्यविशेषविषयाणां

प्रकाश:

करणत्वावगमाच्चं परमात्मैवात्ताऽत्रोच्यते। न च वाच्यं उत्तरत्र "ऋतं पिवन्तों" इति वाक्ये कर्मफलभोक्तृत्वश्रवणेन बुद्धिजीवपरत्वं चाव्यं, ब्रह्मणः कर्मवन्यविधुरत्वात्,। एवश्च प्रकरणाङ्धि- इस्य वलवन्त्वेन ऋतपानाख्यलिङ्गेन "महान्तं" इति ब्रह्मप्रकरण विच्छिन्नं, व्यवहितत्वात्, "यस्य ब्रह्म च" इति वाक्यं तु सिन्तिहितत्वात्न विच्छिन्नमिति प्रागुक्तोऽप्यत्ता न परमात्मेति यतो गुहां प्रविष्ठों जीवातमपरमात्मानावेव अस्मिन् प्रकरणे "गुहाहितं गद्ध- रेष्ठं" इति परस्य, "गुहां प्रविश्च तिष्ठन्तं" इति जीवस्य च ग्राह्मिष्ठत्वदर्शनात्। अस्मिन् प्रकरणे "मत्वा धीरो न शोचिति" सात्मानं रथिनं विद्धि दित्रीयः व्यवित्राप्तकत्वप्राप्यत्वप्राप्तृ- त्वित्रोषणाच्च शेषभूतो जीवो द्वितीयः व्यवित्रव्राप्तात्मित्तात्मेति सि- द्वान्त इति। तदुक्तं—

अत्ता खल्वोदनादेर्भवभुगिति कठश्रुत्यधीतोऽप्यसौ स्यात् न स्यान्मृत्यूपिसक्तिथरचरिनिखल्र्यासतस्त्र् योक्तेः। जीवव्यावर्तनं च प्रकरणविदितं भोकृतोक्तिद्वेयोस्तु प्रियत्वेपरकत्वप्रतिनियतरसाच्छित्रनीत्याऽथवा स्यात्॥

इति । तदेतत्परमते विषयवााक्यानानुगुण्यादिनोक्तदूषणगणेन दूषि-तप्रायं मत्वा, यदत्रैकाधिकरण्यसमर्थनं, तद्दिप निराचिकीर्षुः, श्रुतप्रकाशे दर्शितैमकाधिकरण्यसमर्थनमनुवदित—एकप्रकरणेति ।

पादान्तराधिकरणान्तराव्यवहितानामुपनीव्योपनीवकभावेन परस्परा निवतार्थानां सूत्राणां विषयवाक्यभेदे सत्यपि भिन्नाधिकरणत्वायो गात्। अत्र "अत्ता" इत्यादिसूत्रद्वयविषयभूतं "यस्य ब्रह्म" इत्यादिवाक्यं, "गुहाम्" इत्यादिसूत्रद्वयविषयभूतं "ऋतं पिवन्तो" इत्यादिवाक्यं च एकप्रकरणस्यं उपनीव्योपनीवकभावेनान्वितार्थं च। तथा हि—"ऋतं" इत्यादिवाक्यं यदि पूर्वपक्षरीत्या बुद्धिनी-विषयं स्यात्, तदा "ऋतं" इत्यादिरब्रह्मविषयतया "महान्तं विभुमात्मानं" इतिप्रस्तुतब्रह्मप्रकरणविच्छेदात्

प्रकाशः

'मिन्नाधिकरणत्वायोगात्' इत्यन्वयः । नन्वदृश्यत्वाधिकरणस्य द्युम्वाद्यधिकरणस्य चार्थवणिकैकन्नकरणगतवाक्यिवशेषविषयस्य भिन्नत्वं दृष्टामित्यत उक्तं पादान्तरेति । तत्रोभाम्यां व्यवधानात् "यास्मन् द्योः" इत्यस्य ब्रह्मपरत्वेऽप्यदृश्यत्वादियुक्तस्या क्षरस्य ब्रह्मप्रकर्णेऽपि तच्छेषतया प्रधानाद्युक्तुच्यपत्या ब्रह्मताऽ-सिद्धेरुपनिवकमावाभावात् । अत एव"तद्धेतुव्यपदेशाच्च" "मान्त्रविणकमेव च" इत्यादिसूत्रणां पूर्वापरवहुवाक्यविषयत्वेऽ-प्यव्यवहितत्वात्, परस्परोपजीव्योपजीवकभावेनान्वितार्थपरतया चै-काधिकरण्यम् । अन्यथा तत्रापि भदः स्यादिति भावः । उपजी-व्योपजीवकभावं श्रुतप्रकाशोक्तमेव दर्शयति—तथा होति । पूर्वपक्षरीयोति । सा रीतिः प्राङ्मया प्रदर्शिता । विच्छदादिति । प्रमान्तर्भावेति । सा रीतिः प्राङ्मया प्रदर्शिता । विच्छदादिति । प्रमान्तर्भावेति । सा रीतिः प्राङ्मया प्रदर्शिता । विच्छदादिति ।

" ऋतं " इत्येनन अव्यविहतपूर्वं " यस्य " इत्यादिवाक्यमि व्यव-हितेन "महान्तम्" इत्यादिना एकप्रकरणतां त्यक्त्वा, "ऋतं " इत्या-दिना एकप्रकरणतामापत्रं सत् " ऋतं " इत्यादिवत् कर्मफल्लभोक्तृत्व द्धपानृत्वप्रतिपादकतया जीवविषयं स्यात् । यदा तु " ऋतम् " इत्या-दिकं सिद्धान्तरीत्या जीवब्रह्मविषयं, तदा तस्य ब्रह्मविषयत्या ब्रह्म प्रकरणाविच्छेदात् " यस्य " इत्यादिकमि संहर्तृत्वरूपानृत्वप्रतिपा-दकतया ब्रह्मविषयं स्यादिति पूर्वसूत्रद्धयार्थं प्रत्युत्तरसूत्रद्धयार्थस्य उपजीव्यत्वादित्याहुः। तन्न, अस्मन्मन्ते पूर्वसूत्रद्धयस्य वृहदारण्यकगत

प्रकाशः

ऋतपानास्यिलङ्गापेक्षया प्रकरणस्य दुर्बल्लादिति भावः । ननु
"ऋतं पिबन्तो" इत्येतदब्रह्मविषयं सन्न "महान्तं" इतिप्रकृत
ब्रह्मप्रकरणिवच्छेदकं, किन्तु "यस्य ब्रह्म च" इत्येनेनैव विच्छेदकरं, "यस्य ब्रह्म च" इत्येतत्तु वाक्यमनेनाब्रह्मविषयेण विच्छि
लं सत् "महान्तं" इत्यादिब्रह्मपरवाक्यैः "क इत्था वेद"
इति लिङ्गकृतप्रत्यभिज्ञावशेनैकवाक्यतामापन्नं सद्ब्रह्मपरमेव स्यात्
इत्यत आह—ऋतमित्यनेनोति । "महान्तं" इत्यस्य व्यवहितत्वात् "यस्य" इत्यस्याव्यवहितत्वादित्यर्थः । ऋतमिस्रादिः
नेति । अव्यवहितेनेत्यर्थः । सिद्धान्तरीत्यिति । उक्ता रीतिः
प्राक् । उपजीव्यत्वादिति । उत्तरवाक्यस्याब्रह्मपरत्वे च पूर्वस्यापि
तथात्वादित्यर्थः। बृहदारण्यकगतेति। तस्यैव सूत्रानुगुणत्वेनोदाहरणते।

वाक्यविषयत्वेन, उत्तरह्रयस्य च काठकगतवाक्यविषयत्वेनैकप्रक-रणस्थविषयत्वाभावात् । किञ्च "ऋतम् " इत्यादिकं "महान्तम् " इत्यस्य '' यस्य '' इत्यस्य च मध्ये यदि स्यात्, तदा--

विच्छिन्ना सामिधेनीनां निविद्धिः प्रक्रिया यतः।

न तु काम्यैः पुनः कल्पैः सन्धातुं सा हि शक्यते ॥ इत्युक्तन्यायेन मध्यस्थनिविद्धिस्सामघेनीप्रकरणस्येव "ऋतं " इत्य-नेन ब्रह्माविषयेण ब्रह्मप्रकरणस्य विच्छेद इति शङ्का स्यात्। प्रकाशः

चित्यात् नास्मन्मतेऽयं दोषः, किन्तु मायिनां मत एव, पा-दान्त्यप्राणनय-" सर्वत्र " इतिनययोस्तादृशवाक्यविषयत्वे Sपि भिन्न-पादस्थत्वादिति भावः । यद्प्युपजीव्योपजीवकभावेनैकाधिकरण्यस-मर्थनं, तदप्ययुक्तमिति वक्तुं, यत्तावदुक्तं "ऋतं" इत्यादिकं " यस्य " इत्यस्य " महान्तं " इत्यादिब्रह्मप्रकरणविच्छेदकमिति, तत्तावन्न युक्तं, तस्य तन्मध्यपितत्वाभावादित्याह-किञ्चिति। इत्युक्तित । इति वार्तिकोक्तन्यायेनेत्यर्थः । तृतीयस्याद्ये पादे "स न्दिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदस्स्यात् '' इति दशमेऽधिकरणे ''उप-व्ययते " इति श्रुतं उपवीतं कि सामियेन्यङ्गमुत दर्शपूर्णमासाङ्गमिति संश्रये, पुरस्तादुपरिष्टात्सामिधेनीकीर्तनादवान्तरप्रकरणेन सामिधेन्य क्रिमिति प्राप्ते, "देवेद्धों मन्विद्धः" इत्यादिभिर्निविद्धिव्यवधानात् सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छेदान्न तदङ्गम्। न च "एकविंशातिमनुब्रू-

न त्वेतद्श्ति, "ऋतं" इत्यादेः "यस्य" इत्यस्माद्षि परत्वात्।
तथा च "यस्य " इत्यस्य कथं ब्रह्मप्रकरणाद्विच्छेद्।शङ्का। न च
"नायमात्मा प्रवचनेन लस्यः" इतिब्रह्मपरपूर्ववाक्योक्तस्य दुरवरोधत्वरूपब्रह्मलिङ्गस्य "यस्य" इति वाक्ये "क इत्था वेद
यत्र सः " इति प्रत्यभिज्ञानात् तदेकप्रकरणतेति त्वद्रीत्या "प्रकरणात्" इति मूत्रेणोक्तेऽपि, तच्यागेन "यस्य" इत्यस्यानन्तयेरूपेण क्रमेण "ऋतं" इति वाक्येन एकवाक्यतेति शङ्कितुं
शक्यम्, लिङ्गादानन्तर्यरूपक्रमदौर्बल्यस्य त्वन्मते एतच्छास्त्रपूर्वभागे
प्रकाशः

यात् प्रतिष्ठाकामस्य " इत्यादिकाम्यसामिधेनीनां प्रकरणानुवृत्तिः शङ्क्या, तासां काम्यसामिधेनीनां स्वातन्त्रचेण प्रकृतत्वाभावात्, अतो महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्गमिति सिद्धान्तितम् । तत्र सिद्धान्तवम् । तत्र सिद्धान्तवमिति । 'यतः ' यस्मात् 'निविद्धिः ' निविद्यामकैः " देवेद्धो मन्विद्धः " इत्यादिमन्त्रैर्विच्छिन्नं सामिधेनीनां अग्रिसमिन्धनार्थतया सामिधेनीनामिकानामृचां प्रकरणं, तस्मात् प्रकरणं काम्यै-स्सामिधेनीकरुपैनं पुनस्सन्यातुं संयोजयितुं शक्यमित्यर्थः । ननू-क्तमत्र "यस्य" इत्येतत् व्यवहितेन "महान्तं " इत्येनेन विच्छिन्नं सिन्नहितेन "कृतं" इत्येनेकवाक्यतामापद्यत इति, तन्न, प्रकरणात्सिन्निधेर्दुर्वछत्वादिति भावेन तदाशङ्कच निराह—न चेत्यादिना । कृतीयस्य क्रमणेति । स्थानरूपप्रमाणेनेत्यर्थः । छिङ्कादिति । तृतीयस्य

चान्द्रका

पूर्वतन्त्र एव सिद्धत्वेन पुनिरह क्रमपावल्यशङ्कानुदयात् । सिद्धान्ते "ऋतं पिवन्तो " इति ब्रह्मप्रकरणे तच्छेषतया जीवोक्तिवत्, " बुद्धि तु सारार्थ विद्धि " इति बुद्धचिक्तिवच्च, पूर्वपक्षेऽपि " यस्य ब्रह्म च'' इत्यादिब्रह्मप्रकरणे तच्छेषतया बुद्धिजीवोक्तिसंभवाच ।

तृतीये '' श्रुतिलिङ्गवान्यप्रकरणस्थान'' इति बलाबलप्रकरणे दशमेऽधि करणे राजसूये पश्चिष्टिसोमयागाः समप्रधानतया श्रुताः । तत्रःभिषेच-नीयस्य सोमयागस्य सन्निघौ विदेवनादयः के चन पदार्थाः श्रुताः। ते किमभिषेचनीयस्याङ्गमुत सर्वस्य राजसूयस्येति संशये, सन्निधि विशेषादभिषेचनीयमात्राङ्गीमति प्राप्ते, प्रकरणविशेषात्सर्वराजसूया-ङ्गीमति सिद्धान्तितम् । तथा च "विंदातिलक्षणोमकं दाास्त्रं " इति वदतस्तव मते तत्रैव प्रकरणात्पाठसन्निधिकः पस्य स्थानस्य दौर्बल्यं सिद्धमिति नात्र तत्त्रावरुयराङ्कोपपद्यत इत्यर्थः । एवं ''यस्य " इत्यस्य "ऋतं" इत्यनेन नैकवाक्यता युक्तेत्युक्तम् । इदानीमस्त्वे-कवाक्यत्वं, एवमपि न ब्रह्मप्रकरणविच्छेदराङ्का युक्तेत्याह— सिद्धान्त इति । तच्छेपतयेति । ब्रह्मणः प्राधान्येन प्रतिपादनं, जीवस्य ब्रह्मणः रोषभूततयेत्यर्थः । द्युम्वादिनये त्वदुक्तरीत्यैवेति भावः । प्राधान्येनान्यप्रतिपादन एव प्रकरणविच्छेदः । एवं च प्रकर-णविच्छेदराङ्काया अयोगेन तत्समाधानार्थं "गुहां " इत्यादिकमयुक्तामे-त्यारायः । यन्वेकप्रकरणस्थवाक्यविदेशषविषयत्वादैकाधिकरण्यामिति,

चान्दिका

किंच यथाऽहरयत्वाद्यधिकरणद्युभ्वाद्यधिकरणयोरेकप्रकरणस्थवाक्य-विषयत्वे उपजाव्योपजीवकभावे च सत्यपि भेदः, तथाऽत्र किं न स्यात् । अस्ति हि तत्राप्युपजीव्योपजीवकभावः, "यस्मिन् द्योः" इत्यादिकस्योत्तरवाक्यस्य परमात्मपरत्वाभावे पूर्वस्य " यत्तद्देश्य-मग्राह्मप् " इत्याद्यदृश्यत्वादिवाक्यस्य तत्परत्वासिद्धेः । अथ अद-

प्रकाशः

तदपि नेत्याह—किश्चेति । ननु कथं उपजीव्योपजीवकभावः, न हि " यस्मिन् द्योः पृथिवी " इत्यादिवाक्यस्य परमात्मपरत्वमदृश्य त्वादिगुणकस्याक्षरात्परतः परस्य परमात्मत्वोपपादकं, परप्रकर्णेऽपि तच्छेषत्वेन परमात्मप्रधानादिप्रतिपादनोपपत्तेरित्युपजीव्योपजीवकभा-वाभावस्य श्रुतप्रकाश एवोक्तेरित्यतोऽत्रेव तत्रापि पूर्वपक्षे तद्गा-वमाह-यिमिन्निति । अत्र यथा "ऋतं" इत्यस्याब्रह्मपरते तत्पूर्वस्य ''यस्य '' इत्यस्यापि तथात्वं, तद्वत्तत्रापि सम्भवाद्वि-रोषात् । नन्वहरयत्वादिकं नान्यस्य राङ्कार्हमिति चेन्न, द्यम्वा-द्यायतनत्वं जीवस्य शङ्कमानेनादृश्यत्वादेरिप शङ्कितुं शक्यत्वात्। " सर्वत्र प्रसिद्ध " इत्यत्रैकवाक्यत्वसिद्धये " मनोमयः " इत्यादे-रुतर्वाक्यस्य जीवविषयत्वे " सर्वं खल्विदं ब्रह्म " इत्यादिपूर्ववा-क्यमपि जीवविषयमिति त्वयैवोक्तत्वात् । पूर्वस्य परमात्मपरत्वासि-द्धिप्रकारस्य तत्रैवास्मदीयपूर्वपक्षे स्पष्टियप्यमाणलाचेति भावः । तदुः क्तमेवाधिकरणभेदमाशङ्कच निराह-अथेति ।

श्यत्वाद्यधिकरणद्युभ्वाद्यधिकरणयोर्वेश्वानराधिकरणव्यवाहेतत्वात् भि-न्नपादिनवेशाच नैकाधिकरणतेति चेत्, न, ऐकाधिकरण्ययोग्ययोठर्य-वधानादेरेव अयुक्तत्वात् । नन्वस्पष्ठजीवादिष्ठिङ्गकत्वादहर्यत्वादा-धिकरणं द्वितीये, स्पष्टजीवादिल्ङ्गिकत्वात् द्युम्बाद्यधिकरणं तृतीये निवेशितमिति चेत्, न, अत्राप्यतृत्वस्य द्वितीयस्थत्वात् अस्पष्ट-जीवलिङ्गत्वेन, ऋतश्चव्यवाच्यकर्मफलभोक्तृत्वस्य स्पष्टजीवलिङ्गत्वेन भिन्नपादनिवेशापातात्। किञ्च

प्रकाश:

व्यवधानादेरिति। भिन्नपादिनवेशायोग अगिदपदार्थः। नन्वेवं सिद्धा-न्तेऽपि पादान्त्यप्राणनय-" सर्वत्र " इतिनययोभिन्नपादिनवेशायोग इति चेन्न, पररीत्या परस्यापादनात् । न ह्येतत्परे।क्तमुपनीव्यत्वादिकं अधिकरणैक्ये बीजामिति सम्प्रतिपन्नं, किन्त्वप्रयोजकमित्यत्रैव तात्पः यति । स्पष्टमेतद्ये "किश्च " इत्यादिना । स्पष्टास्पष्टलिङ्गकवाक्य-विषयत्वेनैकास्मिन् पादे सङ्गत्यनुपपत्तेरिति श्रुतप्रकाशोक्तमेवाशङ्कते— नन्विति। ननु "प्राणस्तथा " इत्यादाविष भेदो न स्यादित्यतो नैकप्रः करणगतवाक्यत्वमधिकरणेक्यप्रयोजकं, यथैकवाक्यविषयत्वेऽपि पूर्वोत्त-रभागविषयत्वेन भेदस्तथेहैकप्रकरणेऽपि पूर्वोत्तरवाक्यविशोषाविषयत्वेन भेदस्स्यादित्यः ह-किञ्चेति । द्वे अप्याधिकरणे प्राक् पादान्त्यप्राणाधि-करणे प्रपश्चिते। ननु "विधिवी स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकं " इत्या-द्याध्यायस्थद्वितीयपादीयौदुम्बराधिकरणे " औदुम्बरो यूपो भवति '

औदुम्बराधिकरणेऽपि "यस्य पर्णमयी जुहूमैवति न स पाप श्कीक श्र् शूणोति " इति वाक्यमुदाहरणम् । पर्णमय्यधिकरणेऽपि "औ-दुम्बरो यूपो भवति उर्ग्वा उदुम्बरः उर्क् पश्चवः उर्जेवास्मा उर्ज पश्चामोति " इति वाक्यमुदाहरणम् । न च पौनरुक्सम्, औदु-म्बराधिकरणे वाक्यद्वयगतः साधनप्रतिपादकः पूर्वभाग उदाहरणम्, पर्णमय्यधिकरणे तु साध्यप्रतिपादक उत्तरभागः उदाहरणमिति वार्तिक एवे।कम् । एवं च यथा तयोः पूर्वोत्तरभागविषयत्वे उपजीव्योपजी-वक्रमावे च सत्यपि भेदः, तथाऽत्र किं न स्यात् ।

प्रकाशः

इत्यादिवाक्यमुदाहतम् शाकरभाष्ये । "द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः " इति चतुर्थपादीयपर्णमय्यधिकरणे "यस्य पर्णमयी जुहूः " इति । तथा चैकवाक्यविषयत्वं नेत्यतः, इदं तत्र
तच्च।त्रेत्युभयमुभयत्रोदाहरणिमति तन्त्रवार्तिकोक्तमेवाह—औदुम्बराधिकरणेऽपीति । न केवलं पर्णमय्यधिकरण इत्यपेरर्थः ।
एवमग्रेऽपि । साधनेति । "औदुम्बरो यूपा भवति " "पर्णमयी
जहूर्भवति " इत्यंशः । 'वार्तिके " औदुम्बराधिकरणवार्तिके । "एकस्यैव न्यायस्य क्वचित्कश्चिदंशः परिशोध्यत इति पुनरारम्भः"
इत्यादिनेत्यर्थः । अस्तु ततः किमित्यत आह—एवञ्चति । नात्रोपत्रिव्यत्वाद्यस्ति, साधनपरत्वबोधकविधित्रत्ययस्येवेह विधेरभावादेव
पूर्वभागस्य साधनपरत्वाभावबोधनासम्भवेन तद्वोधनायोत्तरभागस्य

न हि पर्णमय्यधिकरणोक्तेन "न स पापः श्लोकः शृणोति " इत्यादेः कामपदोपनन्धरहितत्वात् न साध्यसमर्पकत्विमत्यनेन विना औदुम्बराधिकरणोक्तस्य "पर्णमयी जुहूभैवति " इत्यादेः विधि-विभक्तिरहितत्वात् न साधनसमर्पकत्विमत्येतित्सध्यिति, साध्यस्य साधनं विनाऽयोगेन अपापश्लोकश्रवणादेः साध्यत्वे पर्णमयीत्वादेः बल्लात् साधनत्वापातात्। एवं च अस्माकं मतेऽपि "प्राणस्तथा" इत्यस्य, "सर्वत्र" इत्यस्य च एकप्रकरणस्थवाक्यविषयत्वे उप-जीव्योपनीवकभावे च सत्यिप भिन्नाधिकरणता सिद्धा। "तद्धेतु-

प्रकाश:

साव्यपरत्वामावस्यानुपजीाव्यत्वादित्यतस्तदुपगाद्यति — न होति । पूर्वभागस्य साधनपरत्वं न विधिष्ठत्ययवळात्करुप्यते, तद्मावात्, किन्तूत्तरभागस्य साध्यपरत्वमुपजीव्येव, साध्यस्य साधनापेक्षत्वात् । एवञ्च तस्य "पञ्चकामः" इत्यादाविव कामपदरहितत्वादिना पर्ण-मय्यधिकरणन्यायेन साध्यपरत्वाभावसिद्धेः पूर्वभागस्यापि साधनपरत्वाभावः सिध्यतीति सिद्धान्ते उपजीव्योपजीवकभाव इत्यर्थः । वळादिति । विधिष्ठत्ययाभावेऽपीत्यर्थः । चतुस्सूत्रचा भिन्नाधिकरण-त्वसाधनेनान्यदपि फळमाह—एवञ्चेति । ननु तार्हे "तद्धेतुव्यप्देशात्" "मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते" इत्यादेरपि भिन्नाधिकरणात्वा च स्यादित्युक्तमित्यत आह—तद्धेत्विति । अधिका-Сна.—Vol. III.

व्यपदेशाच्च'' इत्यादौ समन्वेतव्यान्तराभावादिनैकाधिकरणतेति दिक्॥ प्रकाशः

शङ्काशापकहेतुविशेषाभावादिरादिपदार्थः । यञ्चोक्तं "अता " इति
सूत्रद्वये "यस्य ब्रह्म च " इस्रादिवाक्यं विषय इति, तन्न, "सर्वं वा अति " इति मदीयविषयवाक्ये सूत्रे प्रतिज्ञातस्यातुः हेतूकृतस्य चराचरग्रहणस्य च साक्षादुपादानेन "यस्य " इति वाक्ये तद्भा-वेनैतस्य सूत्रानानुगुण्यात् । सिन्निधिमात्रेण प्रकरणविच्छेदाशङ्कायो-गस्योक्तत्वेन "प्रकरणाच्च " इत्युक्तप्रकरणविच्छेदाशङ्कासमाधा-नाय "गुहां " इत्यादेरनारम्यत्वाच्च । यदिष सिद्धान्ते गुहावि-ष्टत्वादिलिङ्गाज्जीवपरावुच्येते इति, तन्न, गुहाविष्टत्वस्य विष्णेवक-प्रापकतायाः प्राक्समार्थितत्वेन तेन जीवप्राप्तेरयोगात् ।

या प्राणेन संविशत्यदितिर्देवतामयी ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिव्येजायत ।।

इत्यत्र "महान्तं" इति ब्रह्मप्रकरणेन "व्यजायत " इत्यादेमेत्स्यादिरूपेण स्वात्मजननपरत्वोपपस्या प्रकरणिवच्छेदकाभावेन च देवतामयत्वयोगेन चास्यापि ब्रह्मपरत्वेन जीवपरत्वायोगाच्च । उक्तरीत्या
विष्णोरिव मुख्यभोक्तृत्वेन जीवे तदभावेन च्छित्रन्यायेन छक्षणोक्त्ययोगाच्चेसादि ध्येयमिति भावेनाह—दिगिति । यद्वा—"अनु
कृतेः" इत्यधिकरणस्य "शब्दादेव" इत्यधिकरणस्य चैकन्नत्यवा
क्यद्वयविषयत्वेऽपि वक्ष्यमाणिदिशोपजीव्यत्वादी सत्यप्यव्यवहितत्वेऽपि

यचोक्तम्— "अता " इत्यत्र साधारणाकारं विहाय असा-धारणाकारेण गौणार्थो वर्णनीय इति न्यायो व्युत्पादित इति, तत्र, "प्रोद्गातृणाम् " इत्यत्र षोडशार्तिक्साधारणाकारं विहाय अ साधारणाकारेण भाष्यकारमते उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्यानां चतु णीमेव, वार्तिककारमते अपसुब्रह्मण्यानां त्रयाणामेव लक्षणायास्तृ-तीये उक्तत्वात् । "मासमिष्ठहोत्रं जुहोति " इत्यत्राभिहोत्रशास्य होमत्वादिसाधारणाकारं हित्वा सूर्यदेवताकत्वादिनित्याभिहोत्रासाधा रणाकारेणेव मासाभिहोत्रे गौणतायाश्च सप्तम उक्तत्वेन पुनरिह तस्या-वक्तव्यत्वादिति ॥

प्रकाश:

भिन्नाधिकरणतोह्येति भावेनाह—दिगिति॥

यचेति। "अत्ता " इति सूत्रे ब्रह्मक्षत्रोपछित्तित्वराचरस्य मृत्यूप सेचनत्विविशेषणेनादनीयत्वछाभात्तत्सूचितस्य कृत्स्वातृत्वस्य संहर्तृत्व-रूपत्वात्, अत्ता विष्णुरित्युक्ते मृत्यूपसेचनत्वस्य मृत्युवशत्वाभा-वाभिप्रायेणोपपत्तेने तिद्वशेषणेन ब्रह्मक्षत्रादेरद्नीयत्वसिद्धिरित्याश-क्कचोपसेचनशब्दस्य गौणत्वेऽपि तद्वश्यत्वाभावरूपसाधारणाकारोप-चारं विना स्वयमद्यमानत्वेसित अन्यस्यादनहेतुत्वरूपविशेषाकारेणो-पचार इति अदनीयत्वसिद्धिरित्युक्त्वा "साधारणाकारं विहाय" इत्यादिना सूत्रस्य तात्पयार्थ उक्तः, सोऽप्ययुक्तः, पोनरुक्तचा-दित्यर्थः। तार्तीयं प्रोहात्रिकरणं जन्माधिकरणे, साप्तमिकं मासा

प्रकाशः

भिहोत्राधिकरणं च पादान्त्यप्राणनये प्रपश्चितम् । भाष्यकृन्मते प्रोद्वातृशब्दस्य षोडशित्वक्साधारणाकारं प्रकरणगतत्वं विहाय च्छन्दोगत्वरूपेणासाधारणाकारेणोद्वात्रादीनां चतुर्णां छक्षणाया उक्त-त्वात्, वार्तिकमते तु स्तोत्रकारित्वसदस्सन्निहितत्वादिना ततोऽप्यसा-धारणाकारेणापसुब्रह्मण्यानां त्रयाणामेव छक्षणाया उक्तत्वात्, तथैव मासाभिहोत्रेऽभिहोत्रशब्दस्य साधारणाकारेण गौणताया उक्तत्वा दित्यर्थः । एतेन रामानुजरीतिं प्रायेणानूसरतः कस्य चिन्मतमपि निरस्तं ध्येयम् ।

आत्माऽन्तरात्मेति हरिः एक एव द्विधा स्थितः । इत्यादिवचनविरोधेन शिव इतिं सिद्धान्तस्यायुक्तत्वाचेति ।

अत्र टीकयां ''तहतपानकर्तृत्वं यदि विष्णोरन्यस्यैव स्यातदा न तस्य सर्वातृत्वं, यदि चान्यस्यापि सम्भवेतदा छक्षणस्या-तिव्याप्तिः'' इत्युक्तम् । तत्रानुपपत्तयः —पूर्वं सर्वातृत्वस्य छक्ष-णत्वनाभिमतत्वांदकदेशस्यान्यमात्रगतत्वेऽपि नासम्भवः । न चैक-देशाभावादेव सर्वातृत्वमपि नेत्युच्यत इति वाच्यं, सिद्धान्तेऽ-प्यशुभमोक्तृत्वामावेन तद्दोषतादवस्थ्यापातादित्येका । पूर्वपक्षे ऋतपा-तृत्वस्य जीवेश्वरोभयगतत्वोपगमेनान्यस्यैवेत्युक्तमयुक्तमित्यन्या। "यदि च" इत्यत्रापि भगवति पातृत्वस्यवै पूर्वपक्षेऽनङ्काकृतत्वेन अन्यस्यापीत्य-पिपदास्वारस्यमित्येका । एकदेशस्यान्यमात्रगतत्वेऽपि कृत्सनातृत्वस्या-

चान्द्रका

टीकाक्षरार्थस्तु—तद्यदाविष्णोरन्यस्येत्र स्यादिति । पूर्वत्र सम्भवत्सर्वान्तृत्वं लक्षणत्वेनोक्तम् । ब्रह्माणि च अशुभभोक्तृत्वासंभ-वेऽपि ऋतपातृत्वरूपं शुभभोक्तृत्वं सिद्धान्तरीत्या सम्भवति । तत्र च पिवतोर्जीवेश्वरत्वमुपेत्य जीवे पातृत्वं मुख्यम् ईश्वरे त्वमुख्य-मिति स्वीकारेऽसंभवः, उभयोरपि मुख्यमिति स्वीकारे तु जीव-स्यापि शुभभोक्तृत्वेन ईश्वरवत्सर्वानृत्वस्थापि प्रसङ्गात् अतिव्या-सिरित्यर्थः । तथा च द्वयोरपि पातृत्वं मुख्यमिति पूर्वपक्षोऽप्य-त्राभिन्नेत इति द्रष्टव्यम् । यद्वा—गुहान्नविष्टत्वादिब्रह्मलिङ्गसहितस्यापि ऋतपातृत्वस्यासम्भवोऽतिव्याप्तिर्वा यदा, तदा तत्सहचरितस्य पूर्वो-

तिव्याप्त्यप्रसरादित्यपरा । ता एताः निरसितुमाह—सम्भवदिति ।
"असम्भवः " इत्यन्तेनाऽऽद्ययोनिरासः । "मुख्यं " इत्युक्तचा द्वितीयायाः, रेषिणाद्याया इति विवेकः । "उभयोरिपमुख्यं " इत्यनेन
तृतीयायाः, 'सर्वाचृत्वस्यापि प्रसङ्गात्संभवत्सर्वाचृत्वरूपस्य सर्वशुभानृत्वस्यापि प्रसङ्गात् " इत्यनेन अन्त्या निरस्तेति ध्येयम् । नन्वत्र
च्छित्रन्यायस्य टीकायामुक्तेः कथमुभयमुख्यत्वोक्तिरित्यत आह—
तथा चेति । च्छित्रन्यायोऽसम्भवपक्ष एवेति भावः । पूर्वं सर्वाचृत्वं
सङ्काचितमुपेत्य असम्भवातिच्याप्ती उपपादिते, अधुनाऽसङ्कुचितमेव
तदादाय तदुपपादयति—यद्देति । पिवतीर्जीवेश्वरत्वमुपेत्य ब्रह्मिन्
ङ्गसहचरितमपि पातृत्वं जीवे मुख्यं, ईश्वरे त्वमुख्यिमिति स्वीकारे,

चान्द्रका

कात्तृत्वस्थापि असम्भवोऽतिव्याप्तिर्वा स्यादित्यर्थः । तथा च छक्षण मयुक्तामिति । यद्यपि सर्वसंहर्तृत्वरूपछक्षणं ब्रह्मण्येवेति पूर्वपिक्ष णाऽपि स्विकृतम् । अत एव टीका "कर्मफछभोगं विनाऽपि संहर्तृत्वमात्रेण तद्यपपत्तेः " इति । तथाऽपि सिद्धान्त्यिभिनेतं संहर्तृत्व-विशेषात्मकं भक्षयितृत्वरूपं छक्षणमयुक्तमिति भावः । " यस्सेतुः " इति पिवतोरेकवचनेन विशेषणात् इत्यादि । " विशेषणाच " इति सूत्रं " यस्सेतुः " इत्यादिभाष्येण एकवचनेन विशेषणात् ब्रह्मश्चव्देन विशेषणाचि द्विषा व्याख्यातिमिति भावः । उप-छक्षणं चैतत्, सेतुत्वाक्षरत्वादिना विशेषणात् ब्रह्मणश्च परत्वेन

प्रकाशः

चराचरात्मकसर्वोत्तृत्वरूपब्रह्मालिङ्गसहचरितमि प्रागुक्तं सर्वोत्तृत्वं जीव एव मुख्यं, ईश्वरे त्वमुख्यमित्यसम्भव इत्यर्थः । यद्युभयोर्पीदं मुख्यं, तदा प्राक्तनमि सर्वातृत्वं द्वयोः स्यात्, ब्रह्मालिङ्गबाधस्योभ्यत्र तुख्यत्वात्, तथा चातिव्याप्तिरित्यर्थः । ननु टीकायां "तथा च लक्षणमयुक्तं" इति पूर्वपक्षोपसंहारोऽयुक्तः, "कर्मफल्लमोगं विनाऽपि" इत्यादिपूर्ववाक्ये प्रागुक्तसंहर्तृत्वाङ्गीकारप्रतीतोरित्याद्यङ्कापूर्वं तद्वचाचष्टे लक्षणमयुक्तामितीति । 'यस्सेतुरिति पिवतोरेकवचनेन विशेषणादेकएव पाता । स च ब्रह्मत्वविशेषणाञ्च विष्णुरेष" इति वाक्यस्योद्गाष्ट्रस्त्रममं निराह — यस्सेतुरित्यादिना । "सेतुत्वादः

विशेषणादित्यपि व्याख्येयमिति ॥

प्रकाश:

क्षरत्वतः '' इति स्वाक्तं टीकाविरुद्धमिति अमं वारयति—उपलक्ष-णीमति । व्याख्ययमिति ।

यस्सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ॥

इति भाष्यं सूत्रस्य सेतुत्वादिविशेषणादित्यर्थवर्णनपरतया व्याख्ये यमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टमिति भावः ॥

इति गुहाधिकरणम्

--अथ अन्तराधिकरणम्--

आदिसे विष्णुरित्युक्तम् । ''य एष आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि स एवाहमस्मि'' इत्यादावग्रीनामेवादिसादिस्थत्व-मुच्यते । अतोऽक्ष्यादित्ययोरैक्यात् ''य एषोऽन्तरिक्षणि

तत्त्वप्रकाशिका

अत्राग्निश्रुतिसाहित्येन अन्यत्रप्रसिद्धस्य चक्षुरन्तस्स्थत्विल-ङ्गस्य परब्रह्मणि समन्वयसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसङ्गतिः । श्रुत्यादि-सङ्गतिं विषयवाक्यं विषयसंशयौ सयुक्तिकं पूर्वपक्षं च दशयित— आदिस इति । " यश्चासावादित्ये " इत्यानन्दमयस्यादित्यस्थत्वमु-कम् । तत्रश्रार्थोदिक्षिस्थत्वमप्युक्तम् । तदिक्षस्थत्वं छन्दोगश्रुतौ कस्य चित्प्रीयते "य एषोऽन्तरिक्षणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्र्ह्म " इति । तच यद्यन्यस्य स्यात्तदाऽऽदित्य-स्थत्वमानन्द्मयत्वं चान्यस्थैन प्रसज्येतेत्यवइयं निर्णेयमेव । तद्क्षि-स्थत्वं विषयः । विष्णोरमेर्वेति सन्देहः । "यश्रासावादित्ये" इत्युक्तिरग्निश्रुतिश्र सन्देहबीजम् । "य एषीन्तरक्षिणि" इति वाक्येऽ... मिरेवाक्षिस्थत्वेनोच्यत इति पूर्वः पक्षः, यतो "य एष आ-दित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि स एवाहमस्मि " इत्यम्नेरेवादित्यस्थत्व-मुच्यतेऽत एव । न च वाच्यमेग्ररादित्यस्थत्वेऽपि कुतोऽक्षिस्थत्वमिति, "आदित्यश्रक्षुभूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्" इति श्रुतेरक्ष्यादित्ययोः

पुरुषो दृक्यते " इत्यत्राप्यग्निरेबोच्यते । अतः "तद्यथा पुष्क-रपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एबमेबंबिदि पापं कर्म न श्लिष्यते " इसग्निज्ञानादेव सर्वपापाश्लेषान्मोक्षोपपत्तिरिति ।

तत्त्वप्रकाशिका

एकविभत्वादादित्यस्थितत्वेनाग्नेरिक्षस्थत्विसद्धः । एतस्मिन् प्रकरणे " अथ हाम्रयः समूदिरे, गाहेपत्योऽनुज्ञशास" इत्यादिबह्वमिश्रुः तिसद्भावाच । न च वाच्यमग्नेरादित्यस्थत्वकथनमौपचारिकं कि न स्यात्, "यश्रासावादित्ये" इति श्रुतिविरोघादिति, "सोह-मस्मि स एवाहमस्मि " इत्यभ्यासात्, अभ्यासस्य च समाख्यातो बलवत्त्वात् । न च विष्णुग्रहणेऽपूर्वतयाऽभ्यासस्यापि बाधः, "स य एतदेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां छोकी भवति सर्वमायु-रेति " इत्यर्थवादात् , अर्थवादस्य चापूर्वतायाः प्रावल्यात् । अतोऽ-क्यादित्यस्थोऽग्निरेवेति स एवानन्दमयोऽपीति भावः । न केवल-ममेरिक्षस्थत्विसद्धावानन्दमयत्वप्राप्तिः, यद्विष्णुज्ञानादेव मोक्ष इति मतं, तद्पि बाधितं स्यादित्याह-अत इति । यतोऽप्रिरितस्थाऽ तस्तज्ज्ञानान्मोक्षोऽपि भवेत्। तद्यथेति। तज्ज्ञानात्सर्वपापाश्छेषोक्तेः, तज्ज्ञानात्सर्वपापाश्चेषे च मोक्षस्यापि तदन्यथानुपपस्यैवोपपत्तेरित्यर्थः। अत्रादित्यस्थत्वलिङ्गस्यापि विष्णौ समन्वयसिद्धचर्थं वक्रसङ्गत्याऽ धिकरणारम्भ इति ज्ञातव्यम् । 'अग्रीनां' इति बहुवचनमादिपदृद्वयं च बह्विश्रुतिसूचनाय प्रयुक्तम् । सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्थे व्याच्छे-Сна.— Vol. III. 50

अतो ब्रवीति-

ओम् अन्तर उपपत्तेः ओम् ॥१३॥

चक्षुरन्तस्स्थो विष्णुरेव, "त्रिपादस्यामृतं दिवि" इत्या-दिना तस्यैवामृतत्वाद्युपपत्तेः, ब्रह्मज्ञब्दाद्युपपत्तेश्च। "सोऽहस्मि" इत्यादि त्वन्तर्याम्यपेक्षया,

अन्तर्यामिणमीशेशमपेक्ष्याहं त्विमसापि । सर्वे शब्दाः प्रयुज्यन्ते सित भेदेऽपि वस्तुषु ॥ इति महाकौर्मे ॥ १३॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत इति । विष्णुरेव चक्षुरन्तरः, "एतदमृतमभयं" इत्यमृतत्वा-भयत्वोक्तेः, अमृतत्वादेश्च विष्णावेवोपपत्तेः, "त्रिपादस्यामृतं दिवि" "अभयं तिर्तार्षतां पारं" इति श्रुतेः । न चाग्नरमृतत्वाद्युपपद्यते, "पिर ह्यनं म्नियन्ते विद्युद्घृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निः" "भिषा स्माद्गिश्चेन्द्रश्च" इत्यादिश्चेतिरिति भावः । यदेवं निरवकाशत्वाने-कत्वाम्यां बलविङ्गङ्गबलाचक्षुरन्तस्थस्य विष्णुत्वानिश्चयः, किमु तदोभयथाऽपि बलवच्छ्रुतितोऽपीति भावेन सूत्रांशं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—ब्रह्मोति । नन्वेवं बलवच्छ्रुतिलिङ्गबलाद्विष्णुरेव चेदिक्ष-स्थस्तदाऽऽदित्यस्थाऽपि स एव स्यात् । तार्हि "सोऽहमस्मि स एवाहमस्मि" इति श्रुतेः का गितिरित्यत आह —सोऽहमिति । अन्तर्याभिण्यहमादिशब्दवृत्ति स्मारयित —अन्तर्यामिणमिति । एवं

ओम् स्थानादिव्यपदेशाच्च ओम्॥१४॥

"तद्यदस्मिन् सर्पिवोदिकं वा सिश्वति वर्त्मनी एव ग-च्छति '' इत्यादिस्थानशक्तिः, ''वामनिभीमनिः '' इत्याद्यात्मः शक्तिश्रोच्यते। तस्य होति छङ्गम् "स ईशः सोऽसपत्नः स हरिः स परः परोवरीयान् यदिदं चक्षुषि सर्पिवीं-

तत्त्वप्रकाशिका

श्रुतेस्सावकारात्वेन तद्नुयायिनोरम्यासार्थवादयारपि सुतरां साव-काशत्वम् ॥ १३॥

युक्तचन्तरेण विष्णोश्रक्षुरन्तस्त्थत्वं साधयत्सूत्रमुपन्यस्य व्या-चष्टे-स्थानादीति । अत्राक्षिस्थपुरुषसम्बन्धादक्ष्णोरसङ्गत्वाख्यशाकि-व्यपिद्दिश्यते, "तद्यद्स्मिन् सिपवेरिकं वा" इति, "एतं संय-द्वाम इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि वामान्यमिसंयन्ति ए९ उ एव वामनिरेष हि सर्वाणि वामानि नयति एष उ एव भामनिरेष हि सर्वेषु छोकेषु भाति " इति चक्षुरन्तस्थस्य संय-द्वामत्वादिरूपशक्तिश्रोच्यते । एतदुभयवला बक्षुरन्तस्स्थो विष्णुरेवे-त्यर्थः । यस्मादयं पुरुषोऽक्षिणि विद्यते तत्तस्माद्धिमश्रक्षुषि यदि सर्पिवींदकं वा कश्चित्सिञ्चति, ताई वर्त्मनी प्रत्येव गच्छिति न चक्षुः स्पृशतीत्यर्थः । एतछिङ्गद्वयसदावेऽपि कुतोऽक्षिस्यस्य विष्णुत्व-निश्चय इत्यत आह-तस्येति । 'एतत् ' इति स्वसम्बन्धेनाक्ष्णो-रसङ्ग्रलापादकलम् । कुत एतत्तस्य लिङ्गमिति तत्राह—स इति । 'यत्' यस्माद्यस्य प्रभावात् । 'इदं वक्षुषि ' इति समस्तम् ॥ १४॥

द्कं वा सिश्चाति वर्त्मनी एव गच्छति स वामनः स भामनः स आनन्दः सोऽच्युतः" इति चतुर्वेदिशिखायाम्॥ यत्स्थानत्वादिदं चक्षुरसङ्गं सर्ववस्तुभिः। स वामनः परोऽस्माकं गतिरित्यव चिन्तयेत् ॥ इति वामने ॥१४॥

ओम् सुखविशिष्टाभिघानादेव च ओम् ॥१५॥ "पाणो बहा कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इति । "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानातु" इसादेस्तस्यैव हि तह्रक्षणम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

प्रकरणवलाचक्षुरन्तस्थलं विष्णोः प्रतिपाद्यत्सूत्रमुपन्यस्य तदु-पात्तश्रुतिमेवोदाहरति सुखेति । अत्रोपऋमे "प्राणो बह्य" इति मुख्यप्राणस्याखिलजीवेम्यः पूर्णत्वमुक्ता ''कं ब्रह्म खं ब्रह्म '' इति मुखसंविदोरि पूर्णत्वमुच्यते । तथाचास्य प्रकरणस्योपक्रमे पूर्ण-मुखाभिधानादेव वैष्णवत्वं सिध्यति, किमुत पूर्णज्ञानाभिधानादपि । ततः प्रकरणबलाच चक्षुरन्तस्स्थो विष्णुरेवेति भावः । उपक्रमे पूर्णमुखसंविद्भिधानेपि कुतोऽस्य प्रकरणस्य वैष्णवत्वमित्यत आह— विज्ञानमिति । पूर्णीनन्दसंविन्वस्य ब्रह्मछक्षणत्वादुपक्रमे तद्भिधाने ब्रह्मैवोपकान्तं स्यादिति भावः । श्रीतमपि विज्ञानादिपदं पूर्णज्ञा-नादिवाचि । ननु सकल्चेतनानामपि पूर्णानन्दत्वात्कथमेतद्विष्णुलक्ष-

लक्षणं परमानन्दो विष्णोरेव न संशयः। अव्यक्तादितृणान्तास्तु विष्ठुडानन्दभागिनः ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते । न च मुख्ये ससमुख्यं युज्यते ॥ १५॥ ओम् श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच ओम् ॥१६॥

तत्त्वप्रकाशिका

णमित्यत आह—लक्षणमिति । अन्येषामापेक्षिकमेव पूर्णसुखत्वं न ब्रह्मान्निरवधिकमिति भावः । नन्वम्रचादिसुखस्यापेक्षिकतयाऽपि पूर्णत्वसद्भावात्तेषां किं न स्यादित्यत आह—न चेति। 'मुख्ये' निरवधिकपूर्णत्वे, 'सति' सम्भवति, न 'अमुख्यं' आपेक्षिकं पूर्णत्वं युज्यत इत्यर्थः । न चोपक्रमे प्राणस्यापि श्रुतत्वेन प्रक-रणित्वम्, श्रुतिछिङ्गादिबाधकसद्भावात् ॥१९॥

नैवमुपऋमे Sप्यक्षिस्थप्रकरणस्य वैष्णवत्वं युक्तम्, "प्राणो ब्रह्म कं " इति विद्यां "य एष आदित्ये पुरुषः" इत्यादिविद्यां चोक्ता अग्निभिः " उपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या च" इत्युक्तत्वेनाद्यविद्याया विष्णुविषयत्वस्य द्वितीयविद्याया अग्निविष-यत्वस्यैव युक्तत्वाद्क्षिस्थिविद्यायाश्चादित्यस्थिवद्ययेकार्थत्वात् । न चो-पक्रमविरोधः, '' ह्याम्यप्रिं '' इत्यादाविवोपपत्तेः । न च ''अस्म-द्विद्या " इत्यन्तर्यामिविषयतया योज्यम् , तथासति "आत्मविद्या" पृथगुक्तच गोगात् । तस्मादिमिविषयत्वमेव चक्षुरन्तस्त्थविद्याया इत्या राङ्का परिहरत्मूत्रं पठित्वा तदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति-श्रुतेति ।

"स एनान् ब्रह्म गमयति" इति । न ह्यन्यविद्ययाऽन्यग-तिर्युक्ता ॥ १६ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

नैतदिद्याया अग्निविषयत्वं युक्तमपि तु विष्णुविषयत्वमेत्र, "अथ यदु चैवास्मिच्छव्यं कर्म कुर्वन्ति यदु च नाचिषमेवाभिसंविद्या-न्यिचिषोऽहरह् आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणापक्षाद्यान् षडुदङङेति मासां स्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषे। मानवः स एनान् ब्रह्म गमयति " इति श्रुतैतिहिद्यानां ब्रह्मगत्यभिधानादिति भावः । श्रुतपदं मनननिदिध्यासनोपलक्षकम् । 'कगतिः' इति ब्रह्मगतिः, "कं ब्रह्म" इति प्रकृतत्वात् । 'केन' वायुना गतिरिति वा, "को वायुरिति शब्दितः" इत्यभिधानात्। अथवा श्रुतोपनिषद्मुपकोसळं प्रत्येतद्विद्याफळल्वेन कगत्यभिधाना-दिति । न च वाच्यमत्र कगतिकथनमेव श्रूयते न तद्विद्याफल त्वेनिति, "सर्वेषु छोकेषु भाति य एवं वेद " इति फलश्रुतिसामीप्यात्। अन्यथा असङ्गतेश्च । अस्वेतद्विद्यायाः ब्रह्मप्राप्तिः फलं, तथाऽपि कतो नामिनिवयत्विमत्यत आह—न हीति । यदीयममिनिद्या, तहींतद्विद्ययाऽग्रिपाप्तिरेव फललेनोच्येत, न ब्रह्मप्राप्तिः,

देवान् देवयजो यान्ति मङ्कता यान्ति मामपि । इत्यादेरन्यविद्ययाऽन्यगतेरयुक्तत्वात् । अतो ब्रह्मप्राप्तिफलैतदिद्याया

ओम् अनवस्थितरसम्भवाच्च नेतरः ओम्॥१७ जीवस्य जीवान्तरनियामकत्वेऽनवस्थितेः साम्याद्सम्भवाच न जीवः, नियमप्रमाणाभावात्,

तत्त्वप्रकाशिका

ब्रह्मपरत्वेमेवेति भावः।न च "अस्माद्विद्या" इत्युक्तिविरोधः, तस्यान्तर्यामि-विषयत्वोपपत्तः, श्रुतेरापि निरनकाशोपपत्तेः प्राबल्यात् । न च "आत्म-विद्या''इति पृथगुक्तिविरोधः, तस्याः सर्वगतात्मविद्यात्वाभिधायकत्वात्, तस्येव ब्रह्मत्वात् ॥ १६॥

एवमुपपत्त्याद्युक्तिभः विष्णोरक्षिस्थत्वं प्रतिपाद्य विपक्षे बाध-केनापि समर्थयतसूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे - अनवस्थितेरिति । नायं चक्षुरन्तस्स्थो अग्निर्भवेत् , अस्य तत्तत्त्रेरकत्वेन तत्तच्धनुस्थितेरभिन्नेत-लात्। न चाग्नेरन्येनेरकत्वं युक्तम्, जीवत्वात्, जीवस्य तस्य जीवान्तर्नियामकत्वे तस्यापि जीवान्तरं नियामकमित्यनवस्थानात . पूर्वपूर्वचेष्टाऽसिद्धावुत्तरोत्तरचेष्टाऽसिद्धिरिति मूलक्षतेः । अभ्य-पेस चेद्मुद्तिम् , अग्नेरपि प्रेर्येण सह जीवत्वसाम्यात्प्रेरणाः सम्भवाचित्यर्थः । जीवप्रेरकाग्रेः स्वातन्त्रचाम्युपगमान्नानवस्थेत्वत आह—नियमेति । अग्नेः स्वतन्त्रत्वे जीवान्तरस्यापि तत्स्यात्। अन्यथाऽग्नेरपि तन्न स्यात् , जीवत्वसाम्येऽप्येग्नेरेव स्वातन्त्रंच ना-न्येषामिति नियमे प्रमाणाभावात् । अतोऽग्नेस्स्वातन्त्रचायोगात्सु-

अनीश्वरापेक्षत्वाच ॥

तत्त्वप्रकाशिका

स्थैवानवस्थेति भावः । अस्त्वग्नेरस्वातन्त्रचम् , तथाऽपि तत्त्रेरक-स्येश्वरस्य स्वातन्त्रचसम्भवान्नानवस्थेत्वत आह-अनीश्वरेति। त्वयेश्वरानम्युपगमान्नेवमनवस्थापीरहार इत्यर्थः । ईश्वराम्युपगमे स एवाक्षिस्थतया युक्तचादिपाप्तः किमपोद्यते । नन् जीवलसाम्येऽपि नीचोच्चभाववन्नियम्यनियामकभावसम्भवः किन्न स्यादित्यतो वाऽऽह-नियमिति । नियामकविरोषे प्रमाणाभावान दृष्टान्तमात्रेण नियम्य-नियामकभावसम्भव इति भावः । ननु भवताऽप्यग्नचादिजीवानां जीवान्तरनियामकत्वाम्युपगमात्कथं तदसम्भव इत्यतो वाऽऽह-अनीश्वरेति । यथा सति राज्ञि मण्डलेशे प्रजानां तच्छक्त्या नि-यम्यनियामकभावः सम्भवति, न त्वराजके छोके, तथाऽस्मत्पक्षे जीवानामीश्वरशक्या जीवान्तरनियामकत्वमुपपद्यते, न परपक्षे, परमेश्वरानङ्गीकारादिति भावः । तस्माद्विष्णुरेवाक्ष्यादित्यस्थो दिच्य-दृष्टिगोचरोऽतस्स एवानन्दमयस्तज्ज्ञानादेव मोक्ष इति सिद्धम् ॥१७॥

॥ ओम् अन्तर उपपत्तः ओम् ॥

अत्र ''य एषो उन्तरक्षिणि पुरुषो हर्यते एप आत्मेति होवाच एतद्मृतमभयमेतद्र्ह्म '' इत्युक्तस्य चक्षुरन्तस्थस्याभयस्या-मित्वात "अमयं तितीर्षतां पारं" इति पूर्वोक्ताभयोऽप्यमिन

।। ओम् अन्तर उपपत्तेः ओम् ॥ भाष्यदिशाऽऽनन्दमयनयेन सङ्गतिप्रतीतेः पूर्वेण तामाह-अनेति । पूर्वोक्तेति । "विशेष-णाच " इतिसूत्रोक्तित्यर्थः । 'सङ्गतिः' आक्षेपिकी । भाष्यं तु फलपरं वा, येन केनचित्पूर्वेण सङ्गतिर्वाच्या न त्वव्यवहिते-नेति निर्वन्ध इत्यादायं वा, आदित्यान्तस्थत्वलिङ्गस्यापि समन्व याशयं वा नेयमिति भावः। नन्वस्याभयस्यात्रित्वे प्राक्तनस्यापि कुतस्तन्त्रं, अम्यासार्थवादसहितामिश्रुतिबाहुल्यरूपविशेषहेतोरत्रेव तत्रा-भावात । न हि "इन्द्रस्यात्मा" इत्यत्रेन्द्रस्यान्यत्वे "इन्द्रो राजा जगतः " इत्यत्राप्यन्यत्वम् । प्रत्युत तत्रोक्तिलिङ्गैस्तस्य विष्णुधर्म-त्वाध्ययवसायेनात्रापि तेन विष्णुत्वस्येव निर्णयोपपत्तेरिति चेन्मैवं, अभयत्वमन्यतो भयशून्यत्वं, तच्च स्वतन्त्रस्यैव, न त्वन्यनियतस्य । तथा चात्राभयत्वमग्रेरावश्यकमिति, स्वतन्त्रवस्तुद्वयायागात् प्राक्त-नमप्यभयत्वं तस्यैवेति तद्वलेनेतरद्ि कथि तस्मिन्नेयं, एकेनापि निरवकाश्चेन बहूनां बाधसम्भवात्, गुहाविष्टत्वस्याग्नावप्युपपतेः, ब्रह्मत्वस्यात्रेव तत्रापि नेतुं शक्यत्वात्, अमृतत्वं तस्मिन् श-CHA.-Vol. III. 51

तु विष्णुरिति पूर्वेपक्षेत्थानादनन्तरसङ्गतिः । अत्र चक्षुरन्तरस्थोऽग्निः विष्णुर्वेति चिन्ता । तदर्थं अन्तरस्थे श्रुतममृतत्वादिकं किं गौणं प्रकाशः

ङ्कमानेनाक्षरत्वादेरि तत्रैव राङ्कितुं राक्यत्वादस्याभयत्वस्याक्षेपेण तेन विष्णुत्वराङ्कानवकाशादिति तात्पर्यात् । एवं फलपरमाष्यसम-र्थनमपि ध्येयम् । विषयसंशयटीकां व्यनिक्त-अत्रेति । छान्दोग्ये चतुर्थाध्याये "उपकोसलो हवै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास । तस्य ह द्वादरावर्षाण्यग्नीन् परिचचार । स ह स्मा-न्यानन्तेवासिनस्समावर्तयन् तं ह स्मैव न समावर्तयति । तं नायोवाच तप्तो बह्मचारी कुशलमग्नीन् परिचचारीत्। मा त्वाऽग्नयः परिप्रावोचन् । प्रबूह्यस्मा इति । तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासां चक्रे । स ह व्याधिनाऽनशितुं द्धे । तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचारि-नशान, किन्नु नाश्वासीति । स होवाच, बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मि नाशिष्यामीति । अथ हास-यः समृदिरे, तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः परिचचारीद्धन्तास्मै प्र बवामेति । तस्मै हाचुः, प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म '' इत्या-द्युपऋम्य सम्भूयोपदेशानन्तरं ''अथ हैनं गाईपत्योऽनुशशास, पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति । य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते, सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति । स य एतेमवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां, लोकी भवति, सर्वमायुरेति, ज्योग्जीवति, ना स्या-

किं वा मुख्यमिति। तद्र्थं "य एष आदित्ये पुरुषः सोऽह-प्रकाश:

परपुरुषाः क्षीयन्ते, उपनयन्तं भुञ्जामोरिंमश्र लोकेऽमुध्मिश्र य एतमेवं विद्वानुपास्ते " इत्यादिना गाईपत्यान्वाहार्यपचनाह्वनीयरू-पत्रेताग्नीनामादित्यचन्द्रविद्युद्गतस्य स्वात्मतयोपदेशमुक्त्वा "ते होचु-रुपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्या आत्मविद्या चोक्ता " इत्युपसं-हत्याम्रायते, "य एषोन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवांचैतदमृतमभयमेतद्भृद्धौतस्मिन्न किञ्चन क्षिज्यति, तद्यदास्मिन् सर्पिवींदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति, एतं संयद्वा-मित्याचक्षते, एतं सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद एष उ एव वार्मानरेष हि सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद एष उ एव भामिनरेष हि सर्वेषु छोकेषु भाति य एवं वेद अथ यदु चैतास्मिच्छव्यं कर्म कुर्वन्ति, यदु च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्ति, अर्तिषोऽहरन्ह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्हेति मासां स्तान्मासेभ्यस्तंवत्सरं संवत्सरादादित्यं आदित्याचनद्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवस्स एनान् ब्रह्म गमयति " इत्यादि । तत्रत्यः चक्षुरन्तस्स्यो विषय इत्यर्थः । अत्र 'अक्षिस्थः' इति वक्तव्ये 'चक्षुः' इत्युक्तिरादित्याभेदस्कोरणाय, "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा " इत्यादेः। अत्राक्षिपदोक्तं चक्षुः प्राचां मतरीत्या देवतारूपं, टीकारीत्या जडरूपमिति ज्ञेयम् । मुख्यमिति चिन्तानन्तरं किं वाधकमस्त्युत

मस्मि" इति अक्ष्यभिन्नादित्यस्थपुरुषे प्रयुक्तोऽहंशब्दः किम-ग्निपरः कि वा ब्रह्मपर इति । तदर्थं ब्रह्मपरत्वे "अस्मिदिद्या आत्मिविद्या च " इत्युक्तो विद्याभेदो न घटते उत घटत इति । प्रकाश:

नेति चिन्ता स्पष्टेति नोक्ता । अक्ष्यभिन्नेति । वक्ष्यमाणदिशेति भावः । एतच्च हेतुहेतुमद्भावघटनाय । अन्यथाऽऽदित्यस्थपुरुषे प्रयु-काहंशब्दस्याग्निपरत्वे ऽप्यक्षिस्थस्याग्नित्वानापत्तेः । विद्येति । "उपकोसलैषा सोम्यारमद्विद्याऽऽत्मविद्या च" इत्युक्तविद्याभेद् इत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । सावधारणाभ्यासोऽर्थवादश्चित्यपि बोध्यम् । यदा विद्याभेदो न युक्तः, तदा "कं ब्रह्म" इत्याद्यात्मविद्या, "य एषोऽन्तरादिसे " इति विद्या त्वस्मद्विद्येति वाच्यत्वादादित्य-स्थपुरुषे प्रयुक्ताहंशब्दस्याग्निपरत्वात् बाधकात् तद्मिन्नाक्षिस्थे श्रुतामृतत्वादिकं गौणिमित्यिष्मश्रुत्यादिबलादिमरेव चक्षुरन्तस्य इति पूर्वपक्षे फलम्, यदा तु यटते तदाऽहंशब्दस्य शास्त्रदृष्टचा ब्रह्मपरत्वसम्भवाद्वाधकाभावेनामृतत्वादिकं मुख्यमेवेति तद्वलाद्विष्णु।रीति सिद्धान्ते फलमिति स्पष्टमिति मावः । नन्त्रत्र वक्ष्यमाणदिशा टीकादिरीत्या चादित्यवाक्येऽग्रिप्रयुक्ताहंशब्दसावधारणाभ्यासार्थवाद-विद्याभेदानां भावन तद्वलात्तस्याग्निपरत्वं निर्धार्याक्षिवाक्यस्यापि तद्नुसरिणाग्निपरत्वमुच्यते पूर्वपक्षे, न त्वक्षिवात्रयस्थप्रापकबलेन, तत्र तद्भावात्। तथा चादित्यवाक्यमेवोदाहृत्यादित्यान्तरह्यः किमाप्ने-

प्रकाशः

विष्णुर्वेति चिन्ता, तद्थं "सोऽहं" इत्यग्निप्रयुक्तोऽहंशब्दोऽग्निपरो विष्णुपरो वेति, तदर्थं तस्य विष्णुपरत्वे "सोऽहमस्मि स एवा-हमस्मि" इत्यादिसावधारणाभ्यासार्थवादविद्याभेदोक्तयो न युज्यन्ते युज्यन्ते वेति चिन्तनीयम् । यदि न युज्यन्ते, तदाऽग्नेरेव आदित्य-स्थत्वं, अन्यथा तु विष्णोरिति फलिप्यति । आदित्यादिस्थत्वेनो-क्तानन्दमयाक्षेपश्च ऋजुर्भवति । आदित्यस्थस्य विष्णुत्वे चार्थादः क्षिस्थोऽपि स एवेति सिध्यति । तथा च सूत्रेऽक्षिवाक्योपादानाय तत्रत्यात्मराब्दार्थोक्तिपरराब्दोऽपि व्यर्थ इति 'अन्तः' इत्येव सूत्रं स्यात् , 'अन्तरः' इत्यपि न वक्तव्यमिति छाघवम्। 'स्थानादि'' इति सूत्रं च न कर्तव्यं स्यादिति चेन्मैवं, बलवद्विष्णुश्रुतिलिङ्गादि-बलेनाऽऽदित्यस्थस्य विष्णुत्वे निणीते सत्येवाहंशब्दादेः शास्त्रह-ष्टचादिना विष्णौ घटनाया वर्णनीयत्वात् । विष्णुश्रुत्योदश्राक्षि-वाक्य एव भावेनादित्यवाक्ये विष्णुपरत्वावधारणस्याक्षिस्थस्य वि-ज्यात्वनिर्णयाधीनत्वनाक्षिवाक्यस्येवोदाहर्तेन्यत्वात् । न च " मुखवि-शिष्ट " इत्युक्तेन "कं ब्रह्म" इति प्रकर्णेनादित्यस्थस्य वि- . ष्णुत्वनिर्णयोऽस्त्विति राङ्कचं, तस्याग्निप्रयुक्ताहंश्रुत्यादिना वि-च्छेदस्य पूर्वपक्षिणा चोद्यमानत्वात् । न च "श्रुतोपनिषत् " इति सूत्रोक्तोपसंहारस्थब्रह्मछिङ्गबलेन प्रकरणाविन्छेदः सुज्ञान इत्यतः " मुखिविशिष्टामिधानादेव च '' ' श्रुतोपिनषत्कगत्यमिधानाच्च'' इत्येव

पूर्वपक्षस्तु—चक्षुरन्तस्त्थोऽग्निरेव, "य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि" इत्यग्निनाऽऽदित्यस्थस्य स्वात्मतयोपदिष्टत्वात् , चक्षुरा-दित्यदेवतयोश्च "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविद्यत् " इत्यदि-श्रुत्या ऐक्यात् । यद्यपि "अक्षिणी प्राविद्यत् " इत्यत्र बाधक-प्रकाशः

पूर्यत इति वाच्यं, तावता बलवद्विष्णुश्रुतिलिङ्गानामनुपद्रश्नेन प्रकर्णमात्रेणाहं राब्दाभ्यासादेवीधायागाद्यथान्यासमेवानवद्यम् । अत एवामृतत्वादि किं गौणिमत्यादिचिन्तोपदिशता । यद्यपि अमृत• लादेर्मुक्यत्वेऽपि न पूर्वेपक्षिणः क्षतिः, तादशस्यापि तेनाग्रौ शङ्कचमानत्वात् । तथाऽपि वास्तवाभित्रायेण गौणं मुख्यामिति को-टिप्रदर्शनं, मुख्यसम्भवस्याभिमानमात्रत्वात् । "उपपत्तेः" इत्या दिसिद्धान्तहेतुव्यावर्त्येरिप्रप्रापक श्रुत्यर्थवादाम्यासैः पूर्वपक्षयन् "य एषोऽन्तरिक्षणि " इति वाक्ये " अग्निरेवेत्यादिबह्वग्निश्रुतिसद्भावाच " इत्यन्तरीकां तावद्वचनिक - पूर्वपक्ष स्तिवत्यादिना श्रिपरतेत्यन्तेन । नन्वभिना आदित्यस्थस्य स्वात्मतयोपदेशेऽपि अक्षिस्थस्याभित्वं कुत इत्यतः, नक्षुरादित्यशब्दयोर्भाष्यतत्त्वप्रदीपाद्यनुरोधेन देवता-परत्वमुपेत्य तत्रोपपातं वदंस्तावत्परिहारमाह— चक्षुरिति । 'आदि-त्यः' मण्डलदेवता चेतनश्रक्षुरभिमानी भूत्वाऽक्षिगोलके प्राविदादित्यर्थः। ननु "अक्षिणी" इत्यत्राक्षिशब्दस्य गोलकपरत्वादत्राप्यक्षिश-ब्द्स्य न देवनापरत्विमत्याशङ्कच साधयति-यद्यपीति । बाधकेति ।

चान्द्रका

वशादिक्षशब्दो नादित्यदेवतापरः, किन्तु जडपरः । तथाऽपि "अन्तरिक्षणि" इत्यत्र चक्षुःपर्यायः स देवतापर एव, अभिमान्य-धिकरणन्यायेन तस्याक्ष्यभिमानिदेवतायामेव मुख्यत्वात् ।

प्रकाश:

आदित्यदेवतायाः चक्षुर्देवतायां प्रवेशायोगरूपादित्यर्थः । 'चक्षुःपर्यायः ' चक्षुरिन्द्रियपर्यायः, न तद्धिष्ठानगोलकपर्याय इत्यर्थः । 'सः' अक्षिशब्दः । अभिमानीति । द्वितीयस्याद्यपादे "अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् " इति तृतीयेऽधिकरणे "मृद्ब्रवीत् " इत्यादिवावयं प्रमाणं न वेति संशये, मृत्त्वादि-हेतुना मृद्दादेर्जेडत्वानुमानात्, अभिमानिचेतनस्यानुपलम्भादिवाधितत्वात्, जडस्य च वक्तृत्वाद्ययोगादप्रमाणमिति प्राप्ते, निरव-काशज्ञद्वयुक्तिनिर्देषवेदवाक्यप्रामाण्योभयान्यथानुपपत्त्या

प्रथिव्याद्यभिमानिन्यो देवताः प्रथितौजसः । इत्यादिवचनेन च देवतातद्विग्रहतदन्तर्धोनशक्तचादिसिद्धेः, अभिम-न्यमानगतमृत्त्वादिमृच्छब्दप्रदृत्तिनिमितस्याभिमान्यधीनत्वस्याकाशनये,

यतोऽत्यन्तपराधीनं चेतनाद्य्यचेतनम् । इत्युक्तदिशा सिद्धत्वात्, "तद्धीनत्वात्" इत्यत्रोक्तन्यायेन स्वा-तन्त्रचस्य शब्दवृत्तौ मुख्यिनिमित्तत्वेन मृदादिशब्दानां अभिमा-निषु मृदादिजडेभ्यो मुख्यत्वात् मृदादिशब्देर्देवताया एवाभिधान-मिति वक्तृत्वाद्युपपत्तेः प्रमाणमेवेत्युक्तम् । तेन न्यायेन मुख्यत्वा-

"यश्रक्षुषि तिष्ठन् यश्रक्षुषोऽन्तरः" इति श्रुत्यन्तरेऽन्तरपुरुषाधिकरणत्वे नोक्तस्य चक्षुषः इह "अन्तर्क्षिणि" इति प्रत्यभिज्ञानाच । तत्रोक्तस्य चक्षुषः "यं चक्षुर्ने वेद" इति वाक्यराषेण चेतनत्वात् । स्था-नादिसूत्रादौ जडस्य स्थानत्वोक्तिस्तु परम्परया स्थानत्वात् । अत एव भाष्ये सन्न्यायरत्नावल्यां च " अक्ष्यादित्ययोरैक्यात् " इत्ये-वोक्तम् । तत्त्वप्रदीपे च "अक्षीन्द्रियप्रेरकादित्ययोरैक्यात्" इत्येवो-क्तम् । " अक्ष्यादित्ययोरेकविधत्वात् " इति टीकाऽपि भाष्याचनु-

प्रकाशः

दित्यर्थः । तथा च " मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः " इति न्यायेन मुख्यदेवताया एव प्रहणं, न त्वमुख्यजडस्येति भावः। यक्तचन्तरं चाह-य इति । चक्षुदशब्दस्य देवतापरत्वं कृत इत्यत आह—तत्रेति । श्रुत्यन्तर इत्यर्थः । जडस्य वेदनप्रस-क्तरभावेन ''न वेद '' इति निषेधायोगात्तदन्यथानुपपत्त्या चेत नत्वसिद्धिरिति भावः । व्यक्तभेतदुत्तरनये । ननु " स्थानादिव्यपदेशा-च ' इति सूत्रे ''तद्यदस्मिन् सर्पिवीदकं वा सिञ्चाते वर्त्मनी एव गच्छति '' इति श्रुतो जडस्यैवाक्ष्णोऽसङ्गला ख्यराक्तिव्यपदेशा दक्षिशब्देन चेतनग्रहणे सर्पिराद्यलेपरूपस्थानशक्तिव्यपदेशो न युक्त इत्यत आह—स्थानेति । असङ्गविष्वाधारदेवताधारत्वाभिप्रायेण सिद्धान्ते तद्वक्तिरित्यर्थः । अक्ष्णोजेडत्वोपगमपरतया प्रतीयमानाऽपि टीका चेतनपरत्वेन नेयेत्याह-अक्षीति । विधाशब्दस्य प्रकारार्थ-

सारेण प्रकारभेदिनिधेषमुखेन प्रकार्धेक्यपरा नेया । यहा-'अक्षिणी प्राविशत् " इत्येत्रेव " अन्तरिक्षणि " इत्यत्राप्यक्षिश्चाव्दी जडपरः । एवश्च स्थानादिसूत्रादिस्वारस्यं, "य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते" "य एषो अन्तरिक्षणि पुरुषो दृश्यते" इति वाक्यद्वयावैयर्थ्यं च । न चैवं अक्ष्यादिः ययोभिन्नत्वादादित्यस्थत्वेऽप्यतिस्थत्वासिद्धिरिति वाच्यम्, "आदित्यश्चक्षः" इति श्रुतावादित्यमण्डलस्थचेतनस्य नडाक्षिप्रवेशोक्तचा जडाक्ष्यादित्यमण्डलयोरेकचेतनस्थानत्वेनैकविध

प्रकाश:

त्वात्, 'एकिविधत्वात् ' इत्यनेनाक्ष्णोर्यद्देवताधिष्ठानत्वं तद्देवताधि । छानत्वमादित्यमण्डलस्यापि, न तु देवतान्तराधिष्ठानत्विमिति प्रका रमेदिनिषेधप्रतीतावप्युभयाधारत्वरूपैकप्रकार्वान् प्रकारी चेतन एक एवेति नेथेत्यर्थः । इदानीमनेकस्वारस्यानुरोधेन टीकारीत्याऽक्ष्णोर्जड-त्वमुपेत्याक्ष्यादित्ययोरैक्यप्रकारमाह—यद्वेति । आदिपदेन "सर्पिवी" इति श्रुतिर्गृद्यते । वाक्यद्वयेति । चेतनपक्षे द्वयोरेकदेवताकत्वादन्य-तरवेयथ्यीमिति मावः । "एकिविधत्वात्" इति टीकावाक्यं टीको-क्तव्यावत्थराङ्काव्यक्तिपूर्वं व्यनिक्त—न चेति । 'एवं' जडत्वे । ननु "य एष आदित्ये" इत्यत्र "आदित्यश्रक्षभूत्वा" इत्यादाविव आदित्यश्रव्यस्य चेतनपरत्वे मण्डलभिमानिचेतनस्थस्यैव स्वात्मतयोपदेशात् अक्ष्णश्रेकचेतनस्थानत्वेनैकविधत्वादक्षिचेतनस्थ त्यादा-प्रकार अक्ष्णश्रेकचेतनस्थानत्वेनैकविधत्वादिक्षचेतनस्थ त्यादान्यात्यात् अक्ष्णश्रेकचेतनस्थानत्वेनैकविधत्वादिक्षचेतनस्थ त्यादान्यात्यात्यात् अक्ष्णश्रेकचेतनस्थानत्वेनैकविधत्वादिक्षचेतनस्थ त्यादान्यात्यात्यात् अक्ष्णश्रेकचेतनस्थानत्वेनैकविधत्वादिक्षचेतनस्थ त्यात्यात्त्यात्यात्यात् स्वात्मतयोपदेशात् अक्ष्णश्रिकचेतनस्थानत्वेनैकविधत्वादिक्षचेतनस्थ त्यात्मतयोपदेशात् । स्वात्मतयोपदेशात् अक्षणश्रिकचेतनस्थानत्वेनैकविधत्वादिक्षचेतनस्थ त्यात्रात्त्येत्रस्य स्वात्मतयोपदेशात् । स्वात्मत्यात्यात्रस्यानत्वेनिकविधत्वादिक्षचेत्रस्थ त्यात्यात्रस्थ त्यात्रस्य स्वात्मत्यात्यात्रस्य स्वात्मत्यात्वादिक्षचेत्रस्थ स्वात्मत्यात्रस्य स्वात्यात्रस्य स्वात्यात्रस्य स्वात्यात्रस्य स्वात्यात्वादिक्षचेत्रस्थ स्वात्यात्रस्य स्वात्यात्रस्य स्वात्यस्य स्वात्

त्वात्। " य एष आदित्ये पुरुषो हश्यते " इत्यत्राप्यादित्य-पद्ने मण्डलमेवोच्यते । "ऐक्यात् " इति भाष्येऽपि जडाक्ष्या-दित्ययोरैक्यायोगात् एकविघत्वमेवाभिन्नेतमिति टीकार्थः । यद्यप्यं-शाधिकरणे "असावादित्यस्त्रिवृत्त्रिवृदिव वै चक्षुः शुक्कं रुष्णं कनीनिका " इति श्रुत्या त्रिवृत्त्वेन अक्ष्यादित्ययोस्साम्यं वक्ष्यते। तथाऽपि न तदिह विवक्ष्यते, तेनादित्यस्थस्याक्षिस्थत्वासिद्धः। न च वाच्यं अक्ष्यादित्यस्थयोरेकत्वे ऽपि "सोऽहमस्मि" इत्यत्रोपदेष्टा नाशिः किन्तु विष्णुरिति,

प्रकाशः

एवाग्निरिति वाच्यमित्यत आह—य एष इति । एवश्च प्राची-नरीत्या अक्ष्यादित्यदेवतयोरैक्यादादित्यदेवतान्तस्स्थस्य स्वात्मतयो पदेशेऽक्षिदेवतान्तस्स्थोपि स एव, उभयदेवताया एकत्वादित्यर्थः। टीकाकुन्मतेऽ क्यादित्ययोजेडले ऽ प्येकदेवताधिष्ठानत्वादिकस्थस्यामित्वे आदित्यस्थस्य स्वात्मतयोपदेशादिति हेतुर्ने व्यधिकरण इति सिद्धम् । अथाप्यसिद्धो हेतुः, "सोऽहमस्मि" इति श्रुतावहंशब्दस्याग्रिपरत्वे मानाभावनादित्यस्थस्य स्वात्मतयोपदेशाभावादिति भावन "न चा-त्रोपदेष्टा नामिरिति युक्तम् " इति न्यायिववरणटीको कव्यावर्त्य-शङ्कापूर्वं ''एतस्मिन्प्रकरणे अथ हाम्रयः'' इसादिटीकां व्यनक्ति— न च वाच्यमित्यादिना । विष्णुरिति । "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता न '' इत्यादाविव विष्णुप्रयुक्त एवायमहंशब्द इति स एवा-

"अमीन् परिचचार अथ हाम्रयः समूदिरे" इत्यादिना बहु कत्वोऽमिश्रुतेः । बहुवचनान्तामिश्रुतेश्च । "अथ हैनं गाईपत्योऽनु-शशास" "अथ हैनमन्वहायेपचनोऽनुशशास" "अथ हैनमाह-वनीयोऽनुशशास" इति अमिविशेषत्वेन प्रसिद्धन्नेतामिरूपबह्मीनां श्रुतेश्च । स्वीकृता च सिद्धान्तिनाऽपि तन्नामिगाईपत्यादि-शब्दानामिमपरता ।

प्रकाशः

र्थ इत्यर्थः । उपदेष्टुरमित्वे त्रिविधामिश्रुतीर्मानीकरोति — अमीनिति । "योऽसावादित्ये पुरुषस्सोऽहमस्मि " इत्यतः पूर्वं "तस्य ह द्वाद-शवर्षमग्रीन्परिचचार तप्ते। ब्रह्मचारी कुशलमग्रीन् परिचचारीत्" "अथ हाम्रयस्समृदिरे" "ते होनुः" इति बहुकृत्वः श्रूयते बहुवचनान्ततया च । बहुवचनान्तस्य प्रसिद्धाग्निपरत्वेन मुख्यबहुत्वा-र्थतयोपपत्तौ न विष्णुपरत्वं क्वेडोन कल्प्यमिति भावः । अत्रा ग्निशब्दस्यान्तरिकरणन्यायेन विष्णुपरता किं न स्यादित्यतः, तत्रेवात्र निरवकाशविष्णुलिङ्गाभावेनाम्रचर्थतैवेति भावेनाह—स्वीकृता चेति । एतेन "बहुश्रुतिभ्यः" इति न्यायविवरणपरा "एतिसन् प्रकरणे ''अथहाग्रयस्समूदिरे गाईपत्योऽनुराशास'' इत्यादिबह्रग्रिश्रति-सद्भावाच " इति टीका बहुकुत्वोऽग्रिश्रुतीनां सद्भावात्, बहुवचना-न्ताम्रिश्रुतीनां सद्भावात्, गाईपत्यान्वाहार्थपचनादिरूपाणां बहूनामग्नी-नां श्रुतिसद्भावाचेति त्रेधा व्याख्याता । तेन "बहुश्रतिम्यः" इत्येतद्वि त्रेधा व्याख्यातं ध्येयम् । एवं "अम्यासार्थवादसहित-

न च वाच्यमग्रीनामेवीपदेष्टृत्वेऽपि "शास्त्रदृष्टचा ' इति न्यायेन ' अहं ' इत्यस्यान्तर्यामिपरतेति ब्रह्मैवाक्षिस्थत्वेनोपास्यमिति, '' उपवय-न्तं भुङ्गामः" इत्यप्रीनामुपासकपालकत्वादिना स्तुतिरूपार्थवादस्य तेषामुपास्यत्वं विनाऽयोगेन तेषामेवाहंशब्दार्थत्वात् । न ह्यन्य उपासकपालकः अन्यश्चोपास्य इति युक्तम्। "सोऽहमस्मि स एवाहमस्मि " इति सावधारणमभ्यासाच । अभ्यासो हि अभ्यस्यमानशब्दस्व रसप्रतिपन्नेऽर्थे तात्पर्यार्थः । अग्निरेव चान्निप्रयुक्ताहंशब्देन स्वरस

प्रकाश

बहुश्रुतिम्यः'' इति न्यायविवरणे 'बहुश्रुतिम्यः' इत्यंशं व्या-ल्याय, 'अभ्यासार्थवादसहित' इत्यंशं टीकोक्तादिप प्रकारात प्रकारान्तरेण व्यावर्त्याशङ्कापूर्वं व्याचष्टे-न च वाच्यामिति। उपासकपालकत्वादिनेति । "उपवयन्तं भुझामोऽसिमश्च लोकेऽमु िंमश्च य एवं विद्वानुपास्ते " इत्यत्र 'मुझामः " पालयाम इत्यग्नीनां वचनम् । "भुजोऽनवने" इति सूत्रेणावनन्यतिरिक्तेऽ भ्यवहार एवात्मनेपद्विधानात्, परस्मैपद्प्रयोगात् पालकत्वं ज्ञायत इति भावः । अर्थवादस्य चातुर्विध्यादुक्तं—स्तुतीति । अम्यासोऽपि "सोऽहमस्मि" इत्यादिरूप एकः, अग्निप्रयुक्ता-स्मच्छब्दा भ्यासरूपोऽन्यः,विद्याराब्दाभ्यासश्चेति त्रिविघोऽभिमत इत्याह -सोऽहमिति । यद्यपि 'प्रब्रवाम' इत्यत्र नास्मच्छब्दनिर्देशोऽस्ति, तथाऽप्युत्तमपुरुषप्रयोगाद्वयमिति लम्यते, "अस्मद्युत्तमः" इति वि-

प्रतिपन्नः । किञ्च "कुश्लालंनः पर्यचारीद्धन्तास्मै प्रव्यवाम उपवयन्त भुजामः" इत्यादौ सिद्धान्तेऽपि बहुकुत्बोऽस्मच्छब्देनाग्रीनामेव निर्देशात् तेषामेवेहाप्यहंशब्दार्थत्वम्। किञ्च ''अस्मद्विद्या आत्मविद्या च'' इति विद्याशब्दोऽम्यस्यत इति विद्याभेदार्थं "कं ब्रह्म" इत्यादिका आ-त्मिवद्या, आदित्यस्थादिविद्या त्विमिविद्यति स्वीकार्यम् । आदित्यस्थ एव चाक्षिस्थ इति पूर्वमेवोक्तमित्यिक्षिस्थोऽिमरेव । तदेतद्भिन-त्योक्तं न्यायविवरणे "सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीत्याद्यभ्यासार्थ-वादसहितबहुश्रुतिभ्यः" इति । अत्र चोक्तरित्या त्रिविधा बहु-श्रतिरग्नीनामुपदेष्टृत्वे हेतुः । अर्थवादाम्यासौ तु उपदेष्टृणाम-शीनामेव "सोऽहमस्मि" इत्यत्रास्मच्छब्दार्थत्वे हेतू। आदिशब्देन च "कुदालं नः पर्यचारीत्" इत्याद्यम्यासावभिन्नेतौ । यद्वा---टीकोक्तरीत्या न्यायविवरणस्थोऽभ्यासः "यश्चासावादित्ये " इत्या दिसमाख्याबाधे हेतुः । ''अपहते पापकृत्याम् '' इत्यर्थवादस्तु

प्रकाश:

घानादिति भावः। अस्त्वादित्यस्थविद्याऽग्निविद्येति, अक्षिस्थोऽग्निरित्यत्र किमायातिमत्यत आह-—आदिसस्थ एवेति । उक्तमर्थं न्यायः विवरणारूढतया दर्शयति—अत्र चेति । स्वयमेकं पक्षमुत्प्रेक्ष्य टीकोक्तपक्षमनुपपत्तिनिरासपूर्वं साधियतुमाह—यद्वेति । प्राक्पक्षे साहित्यपदास्वारस्यमिति हृदयम् । तेन श्रुतेरेव प्राधान्यं तद्वाध-

चान्द्रका

ब्रह्मपक्षेऽपूर्वतेति शङ्कानिरासे हेतुः । अत्र च टीकायां न्याय-विवरणस्याद्या योजना स्फुटेति तामुपेक्ष्य, न्यायविवरणोक्तसाहि-त्यस्वारस्यार्थं 'समाख्यातोऽम्यासः प्रवल्लः, अपूर्वत्वादप्यथेवादः' इति न्यायन्युत्पादनार्थं च द्वितीययोजनैवोक्ता । तत्र चात्र-त्यादित्यस्थस्याग्नित्वे सिद्धे, तद्वलेन समाख्याश्चुत्युक्तादित्यस्थस्य पूर्वपक्षिणा विष्णुत्वाक्षेपेऽपि ततः प्राग्विष्णौ समाख्याराङ्का युक्ता, तथा " शास्त्रदृष्ट्या " इत्यत्रोक्तस्य ब्रह्मण्यहंशब्दो मुख्य इत्य-स्याच्छादनाद्येरादित्यस्थत्वस्योपचारिकत्वेकिर्युका ।

निरासेन तदुपोद्धलकत्वस्यैव प्रतीतेरिति । व्युत्पादनार्थमिति । प्रद-र्शनार्थमित्यर्थः, "समन्वयात्" इत्यत्रैव व्युत्पादितत्वात् । ननु टीकायां न समाल्याविरोधाशङ्का युक्ता, पूर्वपक्षे "यश्चासावादित्य" इत्यस्याग्रिपरत्वेन विष्णुपरत्वाक्षेपादित्यतः तत्समाधत्ते — तत्र चेति । नन्वथाप्यौपचारिकत्वराङ्का न युक्ता, "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशः" इत्यत्राहंशान्दस्य विष्णौ मुख्यताया उक्तत्वादित्यत आह—तथेति। अत एव न्यायविवरणटीकायां "न च "प्राणो वा अहमस्मि" इतिवद न्तर्याम्यपेक्षयेति वाच्यम्, "सोऽहमस्मि" इत्युक्त्वा पुनः "स एवाहमस्मि " इति सावधारणमुक्तत्वादवधारणेन च प्रकारान्तराणां सर्वेषां व्यावर्तितत्वात् '' इति प्रन्थेनोपचारचोद्यादपीदं प्रथगा-शङ्कच निरस्तमिति भावः । ननु व्यधिकरणमेतत्, टीकायां

अत्र हि मञ्चानां क्रोशनं औपचारिकं इत्यत्र क्रोशनवत्सु पुरुषेषु मञ्चराव्द इव आदित्यस्थत्ववित विष्णाविष्ठप्रयुक्तोऽहंशव्दः उपचिरत इति प्रतीयते, अन्यथा समाख्योक्त्ययोगात् । तथा अत्य-लौकिकब्रह्मग्रहणेऽग्निग्रहणाद्प्यपूर्वताऽतिशयाद्वा, दिवाऽग्नेः प्रभाया अदर्शनेनादित्यप्रवेशस्यानुमानिसद्धत्वाद्वा, विष्णुग्रहणेऽपूर्वताशङ्का च युक्तेति द्रष्टव्यम् । यद्यपि "अपहते पापकृत्यां" इत्यादिफलं, तथापि स्तुतिरूपार्थवादताऽप्यस्तीति वा, वस्तुतः फलवत्त्वं फलं फलोक्तिस्त्वर्थवाद इति वा, "अपहते पापकृत्यां लोकी भवति" इत्यादेः प्रत्येकं फलोक्तित्वेऽपि समुदायस्याने-कफलत्वेनोपासनास्तुतिरूपार्थवादत्विमिति वाऽभिप्रायः ।

प्रकाशः

अग्नेरादित्यस्थत्वमीपचारिकिमिति शिक्कितं, न त्वहं शब्द औपचारिक इति, तत्राहंशब्दस्य विष्णौ मुख्यत्वोक्तेः का सङ्गतिरित्यतस्तस्यैवमेवार्थ इत्याह—अत्र हीति । अत एव न्यायविवरणटीकायां "आत्मा मे भद्रसेनः" इतिवत् "सोऽहमिस "
इत्युपचारः किं न स्यादित्येवोक्तम् । अन्यथेति । अग्नेरादित्यस्थत्वस्यौपचारिकत्व इत्यर्थः । ननु यदि विष्णुग्रहणेऽपूर्वत्वं
शिक्कितं, तन्न, अग्निग्रहणेऽप्यपूर्वतालाभात् । न ह्यग्नेरिक्षस्थत्वमक्षादिसिद्धामित्यत आह—तथेति । टीकोक्तस्यार्थवादत्वमाक्षिप्याह—
यद्यपिति । अपहति अपहन्ति । अर्थवादेन कथं ब्रह्मपक्षानिरास

न च "सर्वमायुरेति ज्योक् जीवति" इत्यरुपफलेन स्तुतिबीह्मपक्षे युक्ता। तस्माद्क्षिस्थोऽभिरेव, अमृतत्वाभयत्वादिकं तु स्वकार्थे ऐश्वर्यमा-त्रेणाम्नेरिन्द्रत्ववत्, स्वाधमदेवतादिम्यो मृतिभयादिराहित्येन वा, उक्तार्थवादसहितबहुश्रुतिबलादात्यन्तिकामृतत्वादियोगेन वाऽमेरेवेति॥

सिद्धान्तस्तु—

प्रकाशः

इत्यत आह—न चेति । स्वकार्य इति । " ऐन्द्रचा गाईपत्यमु-पतिष्ठते " इति विनियोगवशादिन्द्रप्रकाशकेन "कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र " इति मन्त्रेण गाईपत्याग्रेः हविःश्रपणादिस्वकार्ये ऐश्वर्य-मात्रेणन्द्रपदप्रतिपाद्यत्वं, तद्वदित्यर्थः । उक्तं च वार्तिके—

> स्यादग्नेगीणिमिन्द्रत्वं यज्ञसम्बन्धकारितम् । इन्दत्यर्थानुसाराद्वा स्वकार्थे सोऽपि हीश्वरः ॥

इति । "अग्निज्ञानात्सर्वपापाश्चिषान्मोक्षोपपत्तिः " इति भाष्यसूचितं पक्षमाह-उक्तार्थवादेति । प्राचीनपक्षस्तु "आत्मादिशब्दोडण्यमु ख्यार्थोऽङ्गीकार्थः ?? इति न्यायविवरणटीकोक्तः ॥

अमृतत्वाभयत्वब्रह्मात्मराब्द्स्वसम्बन्धनिमित्तकचक्षुरसङ्गत्वापादक-त्वपूर्णसुखत्वादिश्रुतिलिङ्गप्रकरणरूपविष्णुप्रापकाणां " उपपत्तः " इत्यादिसूत्रोक्तानां निरवक।शात्वात्परहेतूनां सावकाशत्वात्परपक्षे बाधकसन्वाच विष्णुरेवाक्षिस्थ इति मावेन "विष्णुरेव चक्षुरन्तस्स्थः" इत्यादिटीकोक्तप्रमेयं निष्कष्य दर्शयति-सिद्धान्तस्त्वत्यादिना।

अग्नेः "तमेताः पञ्चदेवताः परिह्येनं म्रियन्ते विद्युद्रृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निः " "भीपास्मादग्निश्च" इत्यादिश्रुतिमिर्मृतिभयादि-मन्वेन मुख्यामृतत्वादेनिश्वकाशत्वात्, अमुख्यस्य च मुख्यसम्भवे अयोगात्, भाष्ये च ब्रह्मात्मशब्दयोर्निरवकाशतायाः प्रागवी-कत्वात्, स्थानादिव्यपदेशसुखिविशिष्टाभिधानादीनां निरवकाशता-यास्त्वेत्रेवोक्तत्वात्, जीवपक्षे अनवस्थादेश्च बाधकत्वात् विष्णुरेव

'अग्नेमृतिभयादिमस्वेन' इत्यन्वयः।''म्रियन्ते पञ्चदेवताः'' इति ऋग्भाष्यो-क्तमाह—तिमिति । 'तं ' वायुगं विष्णुं 'परि ' इत्यैतरेयब्राह्मणे, 'अस्मात्' अस्य भयेनेति तैतिरीये, "भयादस्याग्निस्तर्गति" इति कठश्रु-त्यादिरादिपदार्थः । अत्राभयत्वादेश्रान्द्रिकायां पूर्वपक्षिणाऽऽक्षेपे कतेऽ-पि परहेतूनां सावकाशत्वस्यात्रे स्पष्टत्वात् "कम्पनात्" इत्यत्र टीकोक्तिदिशाऽमृतत्वदिहेतूकरणमविरुद्धमिति ज्ञेयम् । पागेवेति । "अम्यासात्" "प्रसिद्धोपदेशात्" इत्यादौ । स्थानादीति । "स्थानादिव्यपदेशाच '' इत्यत्र ''तद्यद्स्मिन् सर्पिवींद्कं वा सिञ्चति "इत्यक्षिस्थपुरुषसम्बन्धादक्ष्णोः असङ्गाल्यशक्तिन्धेपदि-इयते । तथा ''एतं संयद्वाम इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि वामानि संयन्ति एप उ एव वामनिः " इत्यादिना संयद्वामलादिस्वरू-पद्मक्तिश्रोच्यते । एतदुभयं च "स ईशस्सोऽसपत्नः स हरिः परः परोवरीयान् यदिदंचक्षुषि सर्पिवीदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति स वामनस्स भामनः '' इत्यादिश्रुत्या,

अक्षिस्थः । तद्तेतद्भिप्रेत्योक्तं न्यायविवर्णे—"निरवकाशोपपत्तेरेव प्राबल्यम् " इति । न च बह्निश्रत्यादिबाधः, अग्नीनामेवोप-प्रकाशः

> यत्स्थानत्वादिदं चक्षुरसङ्गं सर्ववस्तुभिः । स वामनः परोऽस्माकं।।

इत्यादिसमृत्या च विष्ण्वेकनिष्ठम् । " सुखिविशिष्टाभिधानादेव च " इत्यत्र "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इत्युपऋमे श्रुतं विशिष्टमुखत्वं पूर्णस्वत्वमुच्यते । तच "आनन्दं ब्रह्मणः" "आनन्दो ब्रह्म" इत्यादिना निरवकाशम् । " श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानात्" इत्यत्र श्रुतैतिद्विद्यानां ''स एनान् ब्रह्म गमयति'' इति ब्रह्मगत्यः भिधानात्तस्य चाक्षिस्थस्य विष्णुत्वं विना अयोगात्, अन्यवि द्यया अन्यगतेरयुक्तत्वात् इति भाष्यादावेवोक्तत्वादित्यर्थः । " अनवस्थितेरसम्भवाच नेतरः " इत्यत्र वामनिभामन्यादिशब्द-बलेनाग्नेर्जीवप्रेरकतया चक्षुरस्थत्वेऽभिमते सति, तस्य जीवत्वात् त्रेरकान्तरापेक्षायां तत्रापि तथेत्यनवस्थानात्, अग्रेरपि प्रेर्यजी-वत्वसाम्येन प्रेरणस्यासम्भवाच नामिराक्षिस्थ इत्युच्यमानत्वादि-त्यर्थः । टीकाया मूलमाह—तदेतिदाति । उपपत्तेरेव प्रावल्यं, किमुतात्मशब्द्सहिताया इत्येवकारार्थः । उपपत्तेर्निरवकाशत्वोक्तिम्-चितं परहेतूनां सावकाशत्वं भाष्याद्युक्तं व्यक्तमाह—न चेत्यादिना ।

चान्द्रका

देष्टृत्वात् "कुशलं नः" इत्यादात्रसमच्छव्दोऽग्निपरोऽपि "सोऽहं" इत्यत्र नाधकादन्तर्यामिपरः । अम्यासोऽपि पूर्वापरा-विरुद्धेऽर्थे तात्पर्यस्य लिङ्कम् । अग्नेरादित्यस्थत्वं च "अमृतं" इत्याद्युत्तरवाक्यैः "कं ब्रह्म" इत्यादिपूर्ववाक्येश्च विरुद्धम् ।

> धर्म्येक्येऽपि भवत्येव विद्याभेदः प्रकारयोः । भेदमात्रेणापि यथा दहरप्राणविद्ययोः ॥

प्रकाश:

अग्निपरोऽपीति । यथोक्तं न्यायिववरणटीकायां—" अग्निः प्रसिद्ध एवास्तु, "सोऽहमिस्म" इत्यादि तु अन्तर्याम्यपेक्षया साव-काशम् " इति । बाधकादिति । अमृतत्वादिबाधकादित्यर्थः । श्रुति-गतिमुक्त्वाडभ्यासगतिमाह-अभ्यासोडपीति । " अवधारणं चान्त-र्यामिणो विरेशपायामात्रप्रतिपादनार्थप् " इति अन्यत्र टीकाया-मुक्तरीत्याऽवधारणगतिरपि ध्येया । उक्तं च तत्त्रप्रदीपे—"अत्र चोक्तं छन्दोगोपनिषद्भाष्ये भगवतैव "स एवाहमस्मि" इत्य-न्तर्यामिणोस्सर्वेविशेषाभावज्ञापनार्थम् " इत्यादि । ननु विद्यादा-ब्द।भ्यासस्य का गतिरित्यतः "न चास्मद्विद्येत्युक्तिविरोधः" इत्या-दिटीकोक्तं प्रमेयं सङ्गह्य विवृणोति—धम्यैक्येऽपीति । "यदिद-मस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म" इति छान्दोग्यस्थदहर-विद्या ब्रह्मपरेति दहरनये साधयिष्यते। "प्राणो वा आशाया भूयान् " इति तत्रैव सप्तमगता प्राणविद्या भूमाधिकरणे ब्रह्मवरेति

अस्मद्विद्यात्मविद्ययोश्च ब्रह्मविद्यात्वेऽपि आद्याया अग्न्यन्तर्यामि त्वप्रकारकत्वात् , द्वितीयायाश्च सर्वगतत्वप्रकारकत्वात् , ब्रह्मविषयक दहरप्राणवैश्वानरादिविद्यानामिव प्रकारभेदात् पृथगुक्तिरिति ॥

सूत्रक्रमस्तु आद्ये सूत्रे विषयवाक्यस्थश्रुतिलिङ्गोक्तिः। अत्र चा-न्तरुपपदाद्रमतेः "अमन्तात् डः '' इति डमत्ययान्तेनान्तरराब्दे-नान्तिस्थित्वारमणमुच्यते, न त्वन्तःस्थितिमात्रं, तथात्वे हि लाव वाय श्रुत्यनुगमाय च "अन्तस्तद्धर्म" इतिवत् 'अन्तः' इत्ये-प्रकाश:

वक्ष्यते । "अभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते " इति तत्रैव पश्च मस्था वैश्वानरविद्या वैश्वानरनये निर्णेष्यत इति ताः ब्रह्मपरा इति भावः । प्रकारेति । दहरहत्पद्मस्थत्वप्राणस्थत्वविश्वनरा-न्तरत्वादिप्रकारमेदादित्यर्थः । श्रुतीति । "आत्मेति होवाच " इत्यात्मश्रतिः । ''एतद्र्ह्म '' इति ब्रह्मश्रतिः । अमृतत्वाभयत्वरूपे छिङ्गे । नन्वत्र "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" इतिवत् "अन्तरुपपत्तेः" इत्येव वाच्यं, न त्वन्तर इत्यत आह—अत्र चेति । यद्वाऽत्र क्रियाभावलिङ्गमुच्यत इत्युक्तमप्ययुक्तं, सूत्रे भावस्यैव प्रतीत्या क्रियाया अप्रतीतेरित्यत आह--अत्र चेति । "रमुक्रीडायां " इत्यस्यान्तश्शब्द उपपदे सति नमन्तत्वात् ''नमन्ताइः'' इति उणादिसूत्रेण डप्रत्यये कृते डिन्वाद्भस्यापि टेर्लीपे "उणा-दयो बहुलम् '' इत्युपपदान्त्यलोपे दीर्घाभावे च 'अन्तरः' इति भवति ।

वावक्ष्यत् , नत्वन्तर इति । श्रुतौ चात्मशब्देनोदयं मातीति व्युत्पत्त्या रमणमुच्यते । तदुक्तमनुव्याख्याने-

> अन्तिस्थित्वा रमणकदन्तरस्समुदाहतः । रमणं चात्मशब्देनादेयं मातीति चोच्यते ॥

प्रकाशः

'ञम्' इति प्रत्याहारः । ननु ''ञमन्ताड्वः'' इत्यत्र वृत्ती " डकारस्येत्संज्ञा प्राप्ता बहुलवचनान्न भवति, रम्यते रमयते वा रण्डा पुनर्भूः " इत्युक्तम् । तथाऽप्युणादेर्यथाप्रयोगं वर्णनीयत्वेन दण्डमण्डरण्डादित्रयोगनिर्वाहायेत्सं ज्ञा नेत्युक्तावपि 'अन्तरः' इत्यादि-निर्वाहायत्मंज्ञा उत्मर्गप्राप्ता भवत्येवेति भावः । यदा आद्यस्य तृतीये 'विद्याचुञ्चः' इत्यादिसिद्धये "षः प्रत्ययस्य " "चुटू " इति योगविभागकरणं ''चुटू'' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिति वृ-त्त्यादानुक्तत्वेन 'रण्डा दण्डः' इत्यादौ अभावेऽपि कचिदित्संज्ञा भवत्येव । ननु श्रुत्यनुक्तं कथं सूत्रचत इत्यत आह—श्रुतौ चेति । आड्पूर्वाद्दातेर्मन्यतेश्च किपि सति आदेयमुपादेयं सुखं मुखसाधनं वा माति अनुभवति इति सुधोक्तिनिवचनेनेत्यर्थः। इति चेति । न केवलं सूत्रे, श्रुतौ चेत्यर्थः । नन्वेवं सूत्रे 'अन्तरः' इत्यस्य चक्षुरन्तस्स्थ आत्मेत्यर्थतया आत्मराब्दस्य प्रतिज्ञाभागप्रविष्टत्वात् कथमात्मश्रुतित्वेन हेतूकरणं, मैवं, अन्त-स्स्थत्वमात्रस्येव साध्यताविवक्षायां आत्मश्रुतेईतुत्वस्याभिमतत्वात् ।

इति । द्वितीये तदुत्तरवाक्यस्थिङ्शिक्तिः । तृतीये प्रकरणोक्तिः । प्रकाशः

अत एव भाष्ये "चक्षुरन्तरस्था विष्णुरेव" इत्येवीक्त्वा "ब्रह्म-शब्दाद्युपपतेश्र " इत्युक्तम् , न्यायविवरणटीकायां च "चलूर-न्तस्त्रो हरिरेव अमृतत्वाभयत्वोपपत्तरात्मादिशब्दात् '' इत्युक्तम्, सूत्रे चामृतत्वाभयत्वरूपनिरवकाशोपपत्तेरेवोक्तिः, अत्र टीकायां "चक्षुरन्तरः" इति सामान्योक्तिः । द्वितीय इति । स्थानादि-सूत्रे । तत्र 'स्थानादि' इत्यस्य स्थानशक्तिरात्मशक्तिरित्यर्थः । लिङ्गेति । पुरुषसम्बन्धनिमित्तसर्पिराद्यसङ्गत्वादिलिङ्गेत्यर्थः । यदत्रोक्तं श्रुतप्रकारो-'' अक्णोर्निर्छेपत्वं न अक्षिस्थस्य विष्णुत्वे हेतुः, तत्स-म्बन्धेन काचादिलेपस्याप्यभावप्रसङ्गादिति, तन्न, "स ईशः सोऽसपतनः "

यत्स्थानत्वादिदं चक्षुरसङ्गं सर्ववस्तुभिः। इत्यादिप्रागुक्तश्रुतिविरोधात् ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्। इत्युक्तचा स्मृतिवरोन श्रुत्यर्थस्य च वाच्यत्वात् । कञ्चित्काचा-दिदोषस्य तदीयदुरदृष्टमहायेनेश्वरेणैव कारितत्वादिति । तृतीय इति । "सुखिविशिष्ट" इत्यत्र उपक्रमे "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इति पूर्णेसुखत्वरूपब्रह्मछक्षणाभिधानात्प्रकरणस्य वैष्णवत्वावगमा-दिति तत्रोच्यत इत्यर्थः। ननु श्रुतौ "कं ब्रह्म" इति सुख-

तत्र च "कं ब्रह्म" इति ब्रह्मशब्दोक्तं पूर्णत्वरूपं श्रेष्ठचं वि-शिष्टत्वम् । वित्रहस्तु—सुखेन विशिष्टं इति वा, विशिष्टं च तत् सुखं चिति वा, सुखेषु विशिष्टीमिति वा । तत्राऽऽदो सुखेन श्रेष्ठचं सुखस्य श्रेष्ठंच विना नेति सुखस्यापि तत्सिद्धिः । हितीये " कडाराः कमिधारये " इति विशिष्टशब्दस्य परनिपातः । तृतीये "सप्तमी" इति योगविभागात् समासः । एवकारस्तु, तिष्ठतु तावत् " खं ब्रह्म " इति पूर्णज्ञानाभिधानं, तिन्नरपेक्षपूर्णसुखाभिधानादे-प्रकाशः

स्यैवाक्त्या तत्सम्बन्धाभिधानाभावात् विशिष्टपद्मयुक्तमित्यतो न सम्बन्धवाचकं तदित्याह-तत्र चेति । तत्र ब्रह्मपदेन न वि-प्णुरित्यभिमतं, किन्तु कं सुखं पूर्णिमित्येव तस्यार्थ इति भावः। ताईं 'विशिष्टसुखाभिधानात् '' इति विशिष्टपदस्य पूर्वेनिपातः स्यात्, "उपसर्जनं पूर्वेम्" इति पाणिनिस्मरणात्, अस्य च विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वादित्यत आह—विग्रहस्त्विति । सप्तमीति । " सप्तमी शौण्डेः" इति सूत्रेण शौण्डादिभिरेव सप्तमीतत्पुरुषवि-धानात तत्र च विशिष्टपद्स्यापाठाद्योगविभागेन सप्तम्यन्तिमष्टवि-षये समस्यत इत्यिभयुक्तोकेः समास इत्यर्थः । विष्णोस्सुखरूपः त्वात्सुखेष्विति विग्रहप्रदर्शनम् । नन्वत्र सुखाभिधानादित्येव पूर्त्ती विशिष्टपदं व्यर्थं, न व्यर्थं, सुखस्यान्यत्रा पि सन्वेन व्याभि-चारापच्या तन्निरासकत्वादिति सुधायामेवोक्तेरिति भावः ।

वेति सूचनायेति टीकायामेवोक्तम् ! चतुर्थसूत्रे प्रकरणविच्छेदा-शङ्काया उपसंहारस्थलिङ्गेनोद्धारः । पश्चमे परपक्षे वाधकोक्तिरिति ॥ परमतद्वयेऽपीदं "अन्तस्तन्दर्भं " इत्यनेन गतार्थम्, तत्राऽऽदित्य-

चतुर्थ इति । "श्रतोपनिषत्" इति सूत्रे । विद्याशब्दाभ्यासो नेति भावः । लिङ्गेनेति । "स एनान् ब्रह्म गमयति" इति एतद्विद्याफललेन ब्रह्मगत्यभिधानरूपिलेङ्गेनेत्यर्थः ।

परमतद्वयेऽपीति।मायिनामिदमधिकरणदारीरं-"य एषोऽन्तर्क्षिणि पुरुषो हर्यते" इति श्रतोऽक्षिस्थः कि छायापुरुषः उत ब्रह्मेति संशये, पूर्वं "ऋतं पिबन्तौ " इत्यत्र पातृत्विङ्किन प्रथममवगतचेतनद्भयानुरोधिन पश्चाद्वगतगृहाप्रवेशाद्यः कथित्रत् व्याख्याताः । तद्वदिहापि "य एषोऽन्तरिक्षणि पुरुषो टश्यते" इति प्रत्यक्षामिधानात्तस्य च्छायायामेव सम्भवात्परोक्षे ब्रह्मण्यसम्भवाद्द्रयत्वेन प्रथममवगते छायापुरुषे तद्नुरोधेन अमृतत्वाभयत्वादयः स्तुतिरूपेण कथं चिद्रचारुयेयाः । उक्तं च भामत्याम्-

एष दृश्यत इत्येतत्प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते । परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिबिम्बे तु युज्यते ॥ उपक्रमवशात् पूर्वमितेरषां हि वर्णनम् । कृतं न्यायनयेनैव स खल्वत्रानुषज्यते ॥ इति । एवं प्राप्ते ब्रह्मैव, अमृतत्वादेस्तस्मिन्नेवोपपत्तेः, न च टर्यत्वेन

प्रकाश:

प्रथमावगतच्छायेवात्रेाच्यत इति वाच्यम् , 'दृश्यते' इत्यतस्मादिषि पूर्व चेतनवाचिपुरुषपदेन परमात्मन एवावगतत्वात् । 'य एषः' इति सर्वनामशब्दौ सिन्निहितपुरुषपदार्थ प्राप्य निराकाङ्शौ । 'दृश्यते' इत्येतद्षि सिन्निहितपुरुषपदार्थं प्राप्य निराकाङ्शम् । पुरुषे च तद्विषयकशास्त्रजन्यज्ञानस्यातिस्फुटत्वात् दृश्यत्वोपचारः । तदुक्तं भामत्यां—

अनिष्पन्नाभिधाने द्वे सर्वनामपदे सती । प्राप्य सन्निहितस्यार्थं भवेतामभिधातृणी ॥

इति । यद्यपि भाष्य—'किं प्रतिबिम्ब उत जीवः अथेन्द्रि यस्याधिष्ठातृदेवता उत परमात्मा' इति कोटिचतृष्टयं प्रद्रितं, तथाऽपि भामत्यां जीवदेवतयोरिधकाशङ्काऽयोगात् 'सम्भवमात्रेण जीवदेवते भाष्ये उपन्यस्ते' इत्युक्तवा कोटिद्वयम्ब प्रदर्शितम् । रामानुजीयानां तु—िकमक्याधारः पुरुषः प्रति-विम्बजीवदेवताविशेषेष्वन्यतम् उत परमात्मेति संशये, 'य एषः' इति पदाम्यां प्रसिद्धत्वेन 'दृश्यते' इत्यभिधानाच्चोपक्रमानुगुण्येनान्यस्य स्तुत्यर्थत्वेन नेयत्वात् प्रतिबिम्बादिष्वन्यतम् इति प्राप्ते, निरुपाधिकात्मत्वामृतत्वाभयत्वब्रह्मत्वसंयद्वामत्वादीनां परमात्मन्येवोन्पपत्तः, प्रसिद्धत्वेन निर्देशस्य ''यश्चक्षुषि तिष्ठन्'' इत्यादिश्चन्यन्तरे प्रसिद्धत्वेनोपपत्तः, आपरोक्ष्यस्य च तद्वपासनानिष्ठयोग्यान्तराम् प्रसिद्धत्वेनोपपत्तेः, आपरोक्ष्यस्य च तद्वपासनानिष्ठयोग्यान्तराम् प्रसार्वे । । ।

चान्द्रका

स्थत्ववदक्षिस्थत्वस्याप्युक्तेः । न च तत्रोद्गीथोपासनस्थं अक्षिवाक्यं विषयः, अत्र तूपकोसलविद्यास्थमक्षिवाक्यमित्येतावतैव अगतार्थ-त्वम् । श्रूयन्ते च तत्रेवात्राप्यन्यत्रासम्भवन्तोऽमृतत्वादयो ब्रह्मधर्माः,

प्रकाश:

पेक्षयोपपत्तेः परमात्मैवाक्षिस्थ इति सिद्धान्त इति । तत्र मतद्व-यस्यैकरूप्येणान्तर्नयसुधावाक्यानि विवृण्वन् मिलित्वा दोषमाह— गतार्थमिति । ननु तत्र "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते '' इत्यादित्यस्थत्वमुक्तं, इह तु अक्षिस्थत्वमुच्यत इति वा, तत्राद्याध्यायगतोद्गीथोपसनागतवाक्यं विषयः, इह तु चतुर्थोध्यायगतो-पकोसलविद्यास्थवाक्यं विषय इति वाक्यभेदेन वा, तत्र "सैवर्क् तत्साम तदुवयं तद्यजुस्तद्वस्य १ इत्यादिसार्वात्म्यादेरिवात्र ब्रह्म-लिङ्गाभावेन वा, 'य एषः' इति प्रसिद्धत्वेन 'दृश्यते' इत्य-परोक्षत्वेनात्र निर्देशेन तद्वाक्यवैलक्षण्येन विशेषशङ्कासत्त्वेन वा पौनरुक्त्यनिरासः सेत्स्यतीत्यतः, आद्यं निराचष्टे-तत्रेति । "इत्य-धिदैवतं⁷' इत्युक्त्वाऽनन्तरं ''अथाध्यात्मं '' इत्युपक्रम्य ''य एषाऽन्तरिक्षाणि पुरुषो दृश्यते सैव ऋक् तत्साम " इत्यादिश्रवणात् । उदाहतं चैतत् त्वयाऽपि तत्रेति भावः । द्वितीयं निराह—न चेति । एतावतैवेति । तथात्वे वाक्यानन्त्येन प्रतिवाक्यमधिकरणारम्भे शास्त्रापर्यवसानं स्यादिति भावः । तृतीयं निराह— श्रूयन्ते चेति ।

ब्रह्मशब्दश्रात्राधिकः । न चात्र "य एषोऽन्तरिक्षणि पुरुषो दृश्यते" इति प्रसिद्धवद्भिधानात् दृश्यत्वोक्तेश्राधिकाशङ्का, तन्त्रापि "य एषोऽन्तरिक्षणि पुरुषो दृश्यते" इति श्रुतेः । अत्रोक्तं भामत्यां—तत्राक्षिस्थो जीवविशेष इति पूर्वः पक्षः, अत्र तु च्छायेति । भाष्ये तु सम्भवमात्रेण जीवाद्युक्तिः । तथा च जीवविशेषस्थापि प्रकाशः

ब्रह्मशब्दश्वेति । यद्यपि तत्रापि "तद्यनुस्तद्व्र्य" इत्यस्ति ब्रह्मराब्दः, तथाऽपि ब्रह्मणः शब्दो ब्रह्मशब्द इत्यात्मराब्द-श्रात्राधिक इत्यर्थ इत्याहुः । अन्ये तु लेखकदोषमूलोऽयं, "आत्मरा-ब्दश्रात्राधिकः " इत्येव पाठ इत्याहुः । अत एवान्तर्नयसुधायां— "सन्ति च तत्राप्यमृतत्वादयो ब्रह्मधर्माः" इत्येवोक्तम् । अपरे तु— " ब्रह्मराब्दश्र " इति यथाश्रुत एव पाठः । अयमर्थः "कं ब्रह्म खं ब्रह्म " इत्युपऋमे द्विब्रह्म राब्दः, " एतदमृतमभयमेतद्व्ह्म " इति मध्ये, "स एनान् ब्रह्म गमयति" इत्यन्ते च ब्रह्मश-ब्दश्रवणात् ब्रह्मराब्दश्रात्राधिको बहुल इत्यर्थ इत्याहुः । चतुर्थं प्रत्याह-- चात्रेति । एवं मतद्वयसाधारण्येन पौनरुक्तचमुपपाद्य यद्गामत्यां गतार्थत्वमाशङ्कच समाहितं, तदनूदा निराह —अत्रो क्तिमिति । छायेति । प्रतिनिम्न इत्यर्थः । कथं तर्हि माष्ये जीव-देवते अप्युपन्यस्ते इत्यत उक्तम् — भाष्य इति । तदीयभाष्ये । किमतो यद्येविमत्यतः ततो विशेषशङ्कामाह—तथा चेति ।

ब्रह्मवत् परोक्षलात् दृश्यत्वादिकमयुक्तं, छायायां तु युक्तमित्य धिकाराङ्कोति । तन्न, दश्यत्वानुपपस्या जीवपक्षत्यागे छायायां विष-यवाक्यस्थपुरुषत्वामृतत्वादेः, पूर्ववाक्योक्तस्य तज्ज्ञानेन पापालेपस्य च, उत्तरवाक्योक्तस्य संयद्वामत्वादेश्च सर्वथाऽप्ययुक्तचा छायाप-क्षस्य सुतरां त्याज्यत्वात् । छायायां स्तुत्यर्थममृतत्वाद्यक्तिश्चेत् , जीवेऽपि तद्रथमेव दृश्यत्वाद्युक्तिरस्तु । तस्मान्न परमते पूर्वपक्षो-

प्रकाशः

पूर्ववाक्येति । "अहं तु ते तद्वस्यामि तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्किष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्किष्यत इति । ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै स होवाच य एषो उन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते " इति श्रवणादक्षिस्थज्ञानेन पापालेपस्य पूर्ववा-क्योक्तस्यायुक्त्येत्यर्थः । "एष उ एव वामनिरेष हि सर्वीणि वामानि नयति " इत्यत्र त्वदुक्तरीत्या पुण्यफ्लोत्पत्तिकारणत्वादि-रूपसंयद्वामत्वादेरित्यर्थः । ननूक्तममृतत्वादिकं स्तुत्यैव कथश्चि-नेयमिति, तत्राह—छायायामिति । जीवेऽपीति । अविद्यमानकथ-नस्योभयत्र तुल्यत्वात् । तथा च न ततो विशेषाशङ्केति भावः । ननु भवन्मतेऽपि "ब्रह्मेन्द्रमि जगतः प्रतिष्ठां" इत्यिश्रुत्याऽग्रेः "अन्तः प्रविष्टं कर्तारं" इत्यादौ अन्तस्स्थलमिति प्राप्ते, वि-ष्णोरिवेति तत्रैवोक्तत्वादिह पुनरग्नेः अन्तस्त्थत्वशङ्कायोगात्पौनरु-

त्थानम् । अस्माकं मते तु " अन्तस्तद्धर्म " इत्येत्रन्द्रादिश्रुत्येन्द्रादेर-न्तरस्थत्वामिति प्राप्ते, नेति सिद्धान्तः, अत्र त्वप्रेश्रक्षुरन्तरस्थत्व-मम्यासार्थवादसाहितब्रह्मश्रुतिस्य इति प्राप्ते, नेति सिद्धान्त इति भेदः । परसिद्धान्तोऽप्ययुक्तः । यतः—

> कार्यब्रह्मपरत्वं चेदमृतत्वाद्यसम्भवः। अकार्यपरता चेत्स्यादर्चिरादेरसम्भवः ॥

न हि कार्यब्रह्मणश्रुतुर्मुखस्यामृतलाभयलापरिच्छिन्नमुखलादि-हेंतुर्युक्तः, न वा तत्साध्यं चक्षुरन्तस्स्थत्वं युक्तं, तस्य "यश्च-क्ष्मि तिष्ठन् " इत्यादिभिरकार्यबद्धभूतान्तर्यामिधर्मत्वात् । अकार्य-ब्रह्मपरत्वे तु श्रुतौ "तेऽर्चिषमिसम्भवन्ति" इति, सूत्रे च " श्रुतोपनिषत्क " इति अचिराद्युक्तिर्न स्यात्, त्वन्मते तस्य का-प्रकाशः

क्त्यमित्यत आह -अस्माकमिति । तत्रान्तस्थत्वसामान्यमिह चक्षु-रन्तस्थत्वं, तत्रेन्द्रादीनामनेकेषां इह त्वप्नेरेव, तत्र श्रुतिमात्रेण इह त्वम्यासादिमिरिति महान् भेद इत्यर्थः । परसिद्धान्तोऽपीति । स प्राङ्मया विदृतः । 'यतः' इत्यस्य श्लोकेनाऽन्वयः । किमत्र कार्यं ब्रह्मोच्यतेऽथाकार्यं ब्रह्मेति सिद्धान्त्यत इति विकल्पौ ह्रादि कुत्वा क्रमेण निराह—कार्येति । पूर्वार्धं व्यनिक्त —न हीति । तस्य संसारित्वेन मृतिभयादेरवर्जनीयत्वादिति भावः । न वेत्यत-दुपपादयति - तस्येति । उत्तरार्धं व्यनिक - अकार्येति । तदीया-

र्शब्रह्ममार्गत्वात् । यच्चोक्तं परममहतो ब्रह्मणोऽत्यल्पं चक्षुरिष्ठानं नेति शङ्कानिरासार्थं स्थानादिसूत्रमिति, तन्न, "अर्भकौकस्त्वात्" इत्यनेनास्याः परिहृतत्वात् । यच्च तृतीयसूत्रे—सुखिवशिष्टत्वं सुख सम्बद्धत्वम् । तथा च "कं ब्रह्म" इति सुखिविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकानतत्वादिश्ववाक्येऽपि ब्रह्मैवोच्यत इत्यर्थ इत्युक्तम्, तन्न,

र्थानुरोधेन कप्रत्ययान्ततया सूत्रप्रतीकग्रहणम् । सूत्रार्थस्त्वग्रे व्यक्तः । एवमधिकरणशारीरं निरस्य सूत्रार्थान् निराचिकीर्पुराद्ये मन्मत इव क्रियालिङ्गपरत्वाभावेन "अन्तस्तद्धमें " इतिवत् "अन्तरुपपत्तेः" इत्येव निर्देशः स्यादिति प्रतिज्ञादूषणं "सूत्रक्रमस्तु" इत्यत्री-क्तदिशा व्यक्तं, "कार्यब्रह्म " इत्यादिना "उपपत्तेः" इति हेल्वंशो द्षित इति मत्वा वा, अग्रे तत्र देषोत्त्रेक्षामतिदिदिक्ष्वी, द्विती यसुत्रार्थमनूद्य निराह—यचेति । राङ्कानिरासायेदं सूत्रं, न ल स्माकिमवाक्षिस्थस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरपरं, "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इति प्रक्रम्य "यश्रक्षुषि तिष्ठन् " इति यदन्तर्यामिस्थानं निर्दिष्टं, तस्यैवोपासनार्थं "य एषोऽन्तरिक्षणि" इति व्यपदेशात् । आदि-पदेन "तस्योदिति नाम " "हिरण्यश्मश्रुः" इत्याद्युक्तनामरूपा-देरि उपासनार्थं व्यपदेशादिति गृह्यते । 'अस्याः' अल्पस्था-नलशङ्कायाः । उपलक्षणमेतत्, नामरूपादेर्जीवेऽपि सम्भवेन ब्रह्म-ते तस्य हेतूकरणायोगाच्चराब्दायोगाचेत्यपि ध्येथम् ।

चान्द्रका

मुखसम्बन्धस्य जीवेऽपि सत्त्वेन वाक्यरेषोक्तं सुखनिष्ठमपरिच्छि-न्नत्वरूपश्रेष्ठचमेव सूत्रस्थिविशिष्टशब्दार्थ इति वक्तव्यत्वात् । त्वन्मते ब्रह्मणः सुखमात्रत्वेन तत्सम्बन्धाभावाच । विशिष्टस्यापि न वाक्यरोषोक्तापरिच्छिन्नसुखसम्बन्धः । यत्तु 'श्रुतोपनिषत्कस्य' अतरहस्यस्य ब्रह्मविदः अत्यन्तरे प्रसिद्धा या अर्चिरादिमार्गरूपा गतिः, तस्या इहाभिधानादिति चतुर्थसूत्रव्याख्यानं, तन्न, त्व-न्मते अचिरादेरुपासकगतित्वेन ब्रह्मविद्गतित्वाभावात् । किश्च "क-गत्यभिधानात्" इति सूत्रे "स एनान् ब्रह्म गमयति" इति प्रकाशः

वाक्यशेषोक्तिमिति । तन्मते "यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कं" इति वाक्यरोपे "कं ब्रह्म" इत्युक्तश्चन्दस्य लौकिकसुखपर-त्विनरासायापरिच्छिन्नवाचिना खराब्देन विशेषणात्सुखस्यापरिच्छि-व्नत्वं लम्यत इत्यङ्गीकारादेवमुक्तम् । ननु शुद्धस्य तद्भावेऽपि विशिष्टस्य ब्रह्मणः सुखसम्बन्धो नायुक्त इत्यत आह— विशिष्टस्येति । श्रुत्यन्तर इति । ''अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते एतद्वे प्राणाना-मायतनं एतद्मृतमभयमेतत्परायणमेतस्मात्र पुनरावर्तन्ते '१ इति वाज-सनेयप्रसिद्धेत्यर्थः । इहेति । " यदु चैवास्मिन् राव्यं कर्म कुर्वन्ति यदु च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्ति '' इत्यादिनेत्यर्थः । प्रमेयानुपपत्तिमुक्त्वा सूत्रास्वारस्यमाह—किञ्चेति । इति सूत्र इति । सूत्रव्यक्तीकरण

श्रुत्युक्तगतेः प्राप्तेः "कं ब्रह्म" इति श्रुतौ कशब्दनिर्दिष्ट-ब्रह्मविषयत्वोक्तौ श्रुत्यनुसरणिसद्धिः, ब्रह्मत्राप्तिसाधनविद्यायाः साक्षाद्धस्वविषयत्विसिद्धिश्च, विद्यातत्साध्यप्राप्तचोरेकविषयत्वीनयमात् , न तु मार्गस्याचिरादित्वमात्रोक्तो । व्यर्थश्च "शेषाद्विभाषा" इति वैभाषिकः कन्नत्ययः । सूत्रस्थगतिशब्दश्च न मार्गे स्वरसः । यच च्छायायाः सदा चक्षुष्यवस्थित्यभावात्, जीवस्य च कृत्सन-शरीरेन्द्रियसम्बन्धिनश्चक्षुण्येवावस्थित्यभावात् , अमृतत्वादीनां छाया-दावसम्भवाच नेतर इति पञ्चमसूत्रव्याख्यानम् , तन्न, अनवस्थि-तिशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्यागात् । सदाशब्दादेरध्याहार्थत्वाञ्च । प्रकाश:

इत्यर्थः। कथं साक्षाद्वह्मविषयत्विमत्यत आह—विद्यति । न ह्य-न्यविद्ययाडन्यप्राप्तिर्युक्तेति भावः । न त्विति । तत्सिद्धिरिति सम्ब न्धः । वक्तव्यं चैवमेव, अन्यथा 'श्रुतोपनिषद्गत्यभिधानात् ? इत्येतावता पूर्णालेन कराब्देवैयर्थ्यात् । न च बहुव्रीहिसमासानतानु पादाने अपराब्दता स्यादिति वाच्यं, तस्य विकल्पितत्वेन क प्रत्ययं विनाऽपि वक्तुं शक्यत्वादित्याह—व्यर्थश्रेति। न स्वरस-इति । तस्य भावार्थककिन्नन्तस्य प्राप्त्यर्थत्वेन मार्गे तद्धेतुत्वादिना कथि इक्तव्यत्वादिति भावः । प्रसिद्धार्थेति । अपर्यवसितानेकव्य-क्तिकलपनारूपानवस्थाने प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । सदेति । सदाशब्दस्य 'चक्षुष्येव ' इत्यस्य 'अमृतत्वादीनां ' इत्यस्य चाध्याहारादित्यर्थः ।

क्रत्स्नसम्बन्धेऽपि जीवस्य ब्रह्मण इवोपासनार्थं चक्षुस्त्थानो-क्तिसम्भवाच । "उपपत्तेः" इत्यनेनैवान्यत्रामृतत्वाद्यसम्भवस्यार्थादु-क्तत्वेन "असम्भवात्" इत्यस्य वैयर्थ्याच । एवं सूत्रान्तरेऽप्य-नुपपत्तिस्ह्ह्या ॥

अत्र केषाश्चिन्मतं परमतात्र विशिष्टमिति तदूषणेनैव दूषितम् ।
प्रकाशः

आद्यसूत्रस्थोपपत्तिरित्यंशेन "असम्भनात्" इत्यंशस्य गौनरुनत्यसाह—उपपत्तिरित । एनमुक्तमार्थिकपौनरुक्तचमिकरणान्तरस्थसूत्रेष्वप्यनु-सन्धेयमित्याह—एविमिति । "अतद्धर्माभिलापात् " "अतच्छब्दात्" इत्यादौ सूत्रान्तर इति भावः। यद्वा—स्थानादिसूत्रचतुष्टयेऽनुपपत्तिमुक्त्वा आद्यसूत्रेऽप्यनुपपत्तिरुद्धात्याह—एविमिति।सा च विवृता प्रागस्माभिः॥

तदूषणेनेवेति । एतेन सुघादौ प्रथमामानुजमतादूषणे बीजं सूचितम । तथाहि—पौनरुक्तं तन्मतेऽप्युपपादितमेव । पूर्वपक्षानुदयश्च पूर्वस्माद्धिरोषहेत्वभावेन स्पष्टः । आद्यसूत्रे 'अन्तः' इत्येव निर्देशप्रसङ्गादन्तरशब्दास्वारस्यम् । यच्चोक्तं "स्थानादिव्यपदेशाच्च" इत्यस्य 'स्थानं' स्थितिः, आदिपदेन नियमनादिक-मुच्यते, चक्षुषि स्थितिनियमनादीनां परमात्मन एव "यश्चक्षुषि तिष्ठन्" इत्यादौ व्यपदेशाच्चत्यर्थ इति, तन्न, अस्मद्रीत्या स्ववाक्य-गतहेतूिकपरत्वसम्मवे श्रुत्यन्तरप्रदर्शनपरत्वायोगात् । स्थानशब्दस्याधि-ष्ठानपरत्वप्रसिद्ध्या प्रसिद्धार्थत्यागाऽऽपाताच्च । प्रतिपत्त्यर्थमात्रावीर्थान

^{1 &#}x27; प्रतिपत्त्येकमात्र ' इति पुस्तकान्तरपाठः । तिमत.—Vol. III.

प्रकाशः

वेन 'स्थित्यादि' इति निर्देशापाताच । यदीप "कं ब्रह्म" इति प्रकृतस्य सुखत्वविशिष्टस्य सुखविशिष्टस्य वा ब्रह्मणो ''य एषोऽन्तरक्षिणि '' इत्यादिनोपासनास्थानविधानार्थं संयद्वाम त्वादिगुणविधानार्थं चाभियानाचेति तृतीयार्थं इति, तन्न, भावप धानताकल्पनापातात्। "कं ब्रह्म" इति सुखमात्राभिधानन सुख सम्बन्ध्यमिधानाभावेन विशिष्टपदायोगाच । सुलसम्बन्धमात्रस्य व्यभिचारित्वेन त्वद्रीत्या "यद्वान कं तदेव खं" इति वाक्य-शेषाकापरिच्छिन्नलरूपश्रेष्ठचस्यैव विशिष्टराब्दार्थलेन वक्तव्यलाच । "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इत्युक्तयोः कलयोभेंद्राङ्कया "कं च खं च तु न विजानामि " इति प्रश्ने कलशब्दोक्तयोः आनन्दज्ञानयो-र्न भेद इति भावेन "यदेन कं तदेव खं" इति वाक्यशोषस्य प्रवृत्तत्वेन तेनापरिच्छिन्नत्वालाभाद्रह्मशब्देनैव सुखेऽपरि च्छिन्नलरूपवैशिष्टचर्येवौचित्याच । यद्पि, श्रुतोपनिषत्कस्या धिगतपरमपुरुषयाथात्म्यस्यानुसन्धेयतथा या प्रतिपाद्यमाना अर्चि रादिका गतिः, तामपुनरावृत्तिलक्षणपरमपुरुषप्राप्तिकरीमुपकोसलाया-क्षिपुरुषं श्रुतवते "तेऽचिषमभिसम्भवन्ति" इत्यारभ्य "इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते " इत्यभिधानाचेति चतुर्थार्थ इति, तन्न, श्रुत्यननुगमात्, कशब्दवैयर्थ्यात्, गतिशब्दास्वारस्याच । यच प्र-तिबिम्बादीनां नियमेन चक्षुष्यनवस्थितेरमृत वादीनां निरुपाधिकानां तेष्वसम्भवात्र च्छायादिरितरे। ऽक्षिस्थ इति आद्यद्वितीयसूत्रोक्तहे-

कैश्चिदत्र "अत एव च स ब्रह्म" इति सूत्रं ईक्षत्यधिकरणे "प्रतिज्ञाविरोधात्" इतिसूत्रवत् प्रक्षिप्तमिति तदुपेक्ष्यम् । अत्रापि ⁴⁴ अनवस्थितेरसम्भवाच नेतरः " इति जीवनिषेधात् भेदधीः ॥

लोरितरत्र व्यतिरेककथनार्थमन्तिममिति, तन्न, प्रत्यधिकरणं सि द्धान्तहेतुनां पूर्वपक्ष्यभिमनेऽर्थे व्यतिरेककथनाय मूत्रान्तरस्याव इयकतापत्तेः । अर्थोद्वचितरेकसिद्धाविहापि परमात्मन्युपपित्तिस्थिति-कथनाभ्यां अन्यत्रासम्भवानवस्थित्योर्छाभेनाद्यद्वितीयाभ्यां पौनरु-क्त्याच । आद्यद्वितीयसूत्रोक्तव्यतिरेकोक्तिपरत्वे 'असम्भवादनवस्थिते-श्च' इति विन्यासापत्तेश्च । अनवस्थितिशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्यागाच्च । सदाशब्दादेरध्याहार्थत्वाचेति दूषितमित्यर्थः । ननु "कं ब्रह्म खं ब्रह्म " इति निरतिशयानन्दं ब्रह्मेत्यभिहितमिति कथं ज्ञा-यते, यतो "नाम ब्रह्म" इत्यादानिव "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इति प्रसिद्धमुखाकाशयोरेव ब्रह्मदृष्टिविधीयते इत्याशङ्कायां, पूर्व-वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वोपपादकं "अत एव च स ब्रह्म " इति चतुर्थसू त्रीमत्युक्तं रामानुजभाष्ये । तत्कुतो न व्याक्रियते नापि दूष्यत इत्यत आह—केश्विदिति । ईक्षतीति । एतेन तत्रापि "प्रतिज्ञा-विरोधात् " इति पञ्चमसूत्रं प्रक्षिप्तमेवेत्युक्तं भवति । पूर्ववाक्यस्य ब्रह्मपरत्वोपपादनं च भाष्याद्युक्तदिशा बोध्यमिति भावः। अद्वै-तमते प्रतिकूलमिदमित्याह - अत्रापीति । मिथ्याभेदपरत्वं च निर-सिप्यत इति भावः॥

प्रकाश:

यत्कश्चिदाह—"अनवस्थितः" इत्यतः प्राक्तनेमकमधिकरणम् । "अनवस्थितेः" इति त्वधिकरणान्तरम् । आद्यस्याक्षिवाक्यं विषयः। अन्त्यस्य तु—

> अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः.....॥

इत्यादीति । तत्राचे अक्षिस्थः छायापुरुषनीवान्यतरोऽथ शिव इति संशये जीवादिरिति प्राप्ते, शिव इति सिद्धान्त इति, तन्न, अन्तर्नयेन पौनरुक्त्यात्, तत्राक्षिस्यत्वस्याप्युक्तेः । वाक्यभेदमा त्रेणाधिकरणभेदायोगात् । अमृतत्वाभयत्वसंयद्वामत्ववामनित्वभामनि-त्वादीनां लिङ्गानां, पुष्करपलाशवाक्योक्तपापाक्षेषरूपस्य, अर्चिरादिवा क्योक्तब्रह्मप्राप्तिरूपफलस्य, "कं ब्रह्म" इति प्रकरणस्य च ब्रह्मत्व साधकस्य च सत्त्वेन ततोऽप्याधिवयेन संशयस्यैवानुद्यात्। यदत्रोक्तं शिवार्कमणिदीपिकायां -- अक्ष्याधारत्वस्य स्वमहिमत्र तिष्ठे शिवे मुख्यत्वायोगात्, रूपविशेषावच्छेदेनीपचारिकत्वकल्पने बाधकाभावात्, आत्मब्रह्मश्रुत्योः संयद्वामत्वादिगुणश्रवणस्य च इति-शब्दशिर्स्कत्वेन "मनो ब्रह्मेति " इत्यादिवदतस्मिस्तद्रूपप्रत्ययपरत्वा-वगमात्, तत्सहचारेणामृतत्वादिश्रवणस्यापि तन्मात्रपरत्वावगमात्, अमृतत्वादेर्मुक्ती सस्वेन भाविभागिभिप्रायेणोपपत्तेश्वेत्यादिप्रकारेण

प्रकाश:

ब्रह्मप्रापकाणां अन्यथासिद्धेः, जीवे चाक्षिस्थत्वस्य मुख्यस्य स म्भवात् जीव एवाक्षिस्थ इति विशेषशङ्केति, तत्तुच्छं, एकेन छिङ्केन श्रुतिछिङ्गादीनां बहूनामन्यथानयनायोगात् । स्वम**हिम**प्रति-ष्ठस्याप्यादित्याद्यन्तस्थवस्याभेकौकस्वस्य च प्रागेवोक्तवात् । " हृदि ह्याष आत्मा " इत्यादिना जीवस्य सदाहृदिस्थत्वाद्रपादि-ग्रहणकाले चक्षुस्संयोगाङ्गीकारेऽपि नित्यं तत्रावस्थानाभावेन "य एषोऽन्तरक्षिणि" इति नित्यवच्छ्रवगविरोधात् । एककालावच्छेदेनौप चारिकत्वावश्यम्भावाच । यद्पि "य एषः" इति प्रसिद्धत्वेन नि-र्देशादिसस्थलस्य शिवे प्रसिद्धचमावात् जीवादिरिति, तदिप न, जीवेऽप्यप्रसिद्धेः । अन्तर्धिकरणविषयवाक्य एवाक्षिस्थत्वस्य प्रसि-देश्य। यतु सर्वपापोद्रतत्वेन आदित्यान्तर्वर्धेव ब्रह्म नाक्ष्यन्तर्वर्ती-त्यधिकाशङ्केति, तद्सारं, "यन्नाम तन्नाम" इत्यादिनाऽऽदित्याक्ष्यन्त स्स्थयोरेकधर्मकत्वस्य तत्र श्रुतावेवोक्तेः, सर्वपापाद्गतत्वस्याहि स्थेऽपि सिद्धेरिति दिक् ॥ किश्व "स हरिः स परः परोवरीयान यदिदंचक्षुषि सर्पिनी उदकं वा सिश्चति वर्त्मनी एव गच्छति स वामनः स भामनः " इत्यादिसमाख्याश्रुत्या,

> यत्स्थानत्वादिदं चक्षुरसङ्गं सर्ववस्तुाभिः । स वामनः....।

इत्यादिस्मृत्या शिवपरत्वसिद्धान्तस्य विरोधः।

प्रकाश:

ज्ञानानन्दात्मकं पूर्णं परं ब्रह्म स्वयं हरिः। नैजानन्द्वलोद्रेकः कमित्युक्तो मनीषिभिः॥

इत्यादिस्मृत्याऽस्य प्रकरणस्यापि वैष्णवत्वबोधिन्या विरोधश्च इति। सूत्रे 'अन्तरः' इति निर्देशायोगः। 'उपपत्तेः' इति हेतुरप्य-युक्तः, "रुद्रस्य शिर उत्पिपष" "स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं '' इत्यादिना मृतिपारतन्त्रचादेरप्युक्तत्वेनामृतत्वादेः रुद्रेऽ नपपत्तेः। "तमेतास्सप्ताक्षितय उपितष्ठन्ते या अक्षन्छोहिन्यो रा-जयस्ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायत्तः " इत्यादौ रुद्रस्याक्षिस्थोपासकत्वोक्ते-श्चेति । एवं सूत्रान्तरेऽप्यनुपपत्तेरुहः कार्यः । यदपि ''अनवस्थितेः'' इत्यधिकरणान्तरामिति, तन्न, बाघकोक्त्याऽपेक्षितपरपक्षनिरासपरत्वन पूर्वशेषत्वसम्भवेऽन्यथात्वायोगात् । "ईशस्तर्वस्य जगतः" इति ब्रह्म छिङ्गसत्त्वेन तेन प्राणाग्निहोत्रप्रकरणसाधनसम्भवेन अङ्गष्टमात्रत्वस्य च '' हृद्यपेक्षया '' इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वेन संशायायोगात् । ''वि देहि रुद्रो रुद्रियं महिलं'' इति पराधीनपदपाप्त्युक्तचा सर्व-जगदीशत्वायोगाच । 'अङ्गुष्ठमात्रस्तिछङ्गात्' इति निर्देष्टव्ये पर-मनप्रतिक्षेपरूपतया प्रधानसूत्रनिर्देशायागाचेत्यादि ध्येयम् ॥

"यतः "य एव आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि स एवाह-मिस '' इति अग्नेरेवाऽऽदित्यस्थत्वमुच्यते अत एव '' इति

चान्द्रका

टीकावाक्यस्य पर्यवसितमर्थं वदन् यदेतच्छब्दाभ्यां वक्कताक्यर चने भाष्ययोजनं फलमाह—अग्नेरिति। "—"य एव आदित्ये पुरुषः" इत्यादावग्नीनामेवादित्यस्थत्वमुच्यते । अतोऽक्ष्यादित्ययोरेक्यात् "य एवोऽन्तरिक्षाणि पुरुषो दृश्यते" इत्यत्राप्यिग्नेरेवोच्यते " इति भाष्यस्येत्यर्थः । "अत्राऽऽदित्यस्थत्वलिङ्गस्यापि विष्णो समन्वय सिद्धचर्थं वक्कसङ्गत्याऽधिकरणारम्भः" इत्यत्र कानाम ऋजुसङ्गतिः, का च वक्रा, कथञ्च ऋजुसङ्गतो तत्समन्त्रयस्यासिद्धिः, वक्रायान्तु तिसिद्धिरिति न ज्ञायतेऽतो द्वेधाभिप्रायमाह—वक्रेति । उक्तिमिति । "तिन्नष्टस्य मोक्षोपदेशात्" "नेतरोऽनुपपत्तः" इत्यादाविति भावः । "तद्यथा पुष्करपलाश आपो न क्षिष्यन्त एवमेवंतिदि पापं

तस्य हेतूकरणं च वक्रसङ्गत्याऽधिकरणारम्भेऽपि समम्। तथाऽपि यथा सिद्धान्ते आदित्यदेवताया आदित्यमण्डलस्थत्वे Sपि अमृत-त्वादिहेतुभिरिदमक्षिस्थत्वं ब्रह्मण एव, तथा पूर्वपक्षेऽग्नेरादित्यम-ण्डलस्थत्वेऽप्यक्षिस्थत्वं ब्रह्मण एवेत्यादित्यस्थत्वस्य विष्णौ सम-न्वयो न सिध्येत् । आदित्यस्थो विष्णुः, ततश्रार्थादक्षिस्थोऽपि स एवेत्यानन्दमयाधिकरणो कमादित्यदेवतास्थत्वादिकमयुक्तं, अग्नेरेवा-क्ष्यादित्यदेवतास्थत्वादिति वक्रसङ्गत्याऽधिकरणारम्भे तु, पूर्वीकस्य विष्णोरादित्यदेवतास्थत्वस्येह पूर्वपक्षे आक्षेपात्तिरासस्य च वि-ष्णोरेवाऽऽदित्यस्थत्विमति सिद्धान्ताभित्रायं विना असिद्धेः तत्स-मन्वयः सिध्यतीति भावः। यद्वा-आदित्यस्थत्वस्य पूर्वपक्षे हेतु-

कर्म न श्किष्यते " इति तज्ज्ञानात्सर्वपापाश्केषे मोक्षस्यापि तद-तद्रन्यथानुपपस्या सिद्धेर्मीक्षश्रवणादित्युक्तम् । आदित्यमण्डलस्य-त्वेऽपीति । तस्य सिद्धान्तेऽनुमतत्वादिति भावः । वक्रसङ्गतिप्रकारं वदन् तत्र समन्वयासिद्धिप्रकारमाह—आदित्यस्य इति । "—"य श्रासावादित्ये '' इत्यानन्दमयस्यादित्यस्थत्त्रमुक्तं, ततश्रार्थोदक्षिस्य-त्वमप्युक्तं " इत्यादिटीकावाक्यस्यार्थानुवादोऽयमिति । यदानन्दमया-धिकरणोक्तमादित्यदेवतास्थत्वमाधिकमक्षिस्थत्वं च, तद्युक्तमित्यर्थः। अक्ष्यादिसदेवतास्थत्वादितीति । अत्रायं क्रमः — अग्नेरेवासिदेवता-स्थत्वम्, कुत एतत्, "थोऽसात्रादित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि"

मात्रत्वेनोक्ती पूर्वपक्षहेतुरिष सिद्धान्तिना समन्वेतव्य इति निय-माभावान्न तत्समन्वयसिद्धिः । उक्तःदित्यस्थत्वाक्षेपमुखेन तु पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तत्समन्वयोऽपि कर्तव्य इति ''य एष आदित्ये पुरुषा दृश्यते'' इति वाक्यमिप ब्रह्मणि समन्वितं भवतीति भावः ।

प्रकाशः

इति अक्ष्यिमिन्नादित्येद्वतास्थत्वादित्येवं वक्रसङ्गत्येत्यर्थः । एतच प्राचीनटीकारीत्या अक्ष्यादित्यशब्द्योः देवतापरत्वमुपेत्य सङ्गत्युपपादनिर्मिति ध्येयम् । ननु पूर्वत्र "यश्चासावादित्ये" इत्यादि-त्यस्थत्वं नाम विष्णोरादित्यदेवतास्थत्वम् । यदाहुस्तैतिरीयभाष्ये—

स विष्णुस्सर्वजीवेषु नृषु देवेषु च स्थितः ।

एक एव।

इत्यादि । उक्तं च प्राक् "भेद्व्यपदेशाच्च" इत्यत्र टीकायां— "स यश्चायमित्यानन्द्मयस्यापकृष्टोत्कृष्ट जीवेषु पुरुषादित्यपदे।पल्लितेषु स्थितिकथनात्" इति । तथा च तत्राधीदापाद्यमानमिक्षस्थत्वमप्य-क्षिदेवतास्थत्वमेवेतीहाक्ष्यादिशब्दस्य देवतापरत्वपक्षे सङ्गत्युपपादन-सम्भवेऽपि, टीकाकृत्पक्षे ऽक्ष्यादिशब्दस्य जडपरत्वेनान्यस्याक्षिस्थत्वे प्राचीनमप्यग्नेरेवेति कथमाक्षेप इति चेदत्राहुः—वार्मानभामिनश-ब्दोक्तमवैस्त्रीपुंसप्रेरकत्वेनाग्नेस्तदिक्षस्थत्वे स एव पूर्वत्राप्युक्ता-दित्यमण्डलस्थ आपन्न इति तेनैवोपपत्तौ तत्रस्थतया किमीथ्य-रेणेत्याक्षेप इति । "—'अग्नीनां दित बहुवचनमादिपदद्वयं च बह्व-Сна.—Vol. III.

चान्द्रका

अग्नीनामिति बहुवचनमिति। भाष्ये बहुवचनादिकम्, "अय हैनं गाहिपत्याऽनुराशास य एव आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि " "अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुराशास य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि " "अथ हैनमाहवनीयोऽनुराशास य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि" इति श्रवणात् , गाईपत्यादीनां त्रयाणां क्रमेणादित्यादित्रितयस्थत्वम् , तथा च प्रसिद्धगाईपत्यस्यैवाक्षिस्थत्वामिति प्रदर्शनार्थ, न तु त्रयाणामिलस्थत्वप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । ह्याम्य शिमित्यादाविवेति । यथा "हयाम्यप्तिं प्रथमं स्वस्तये" इत्य-त्राग्नेरुपऋमेऽपि "सवितारमूत्ये" "हिरण्ययेन सविता रथेन" इत्यादिसवितृश्रुतिलिङ्गादिना तत्प्रकरणं सावित्रम्, अत एवो-क्तमनुक्रमणिकायां—" ह्रयाम्येकादश सावित्रम् " इति, तथाऽत्रापि ब्रह्मण उपक्रमेऽपि " अस्मिद्धिद्या " इत्येष्ररुक्तत्वात् अग्रीनामेवेदं प्रकरणिन्त्यर्थः । तत्तत्प्रेरकत्वेनेति । श्रुतौ वामनिभामनिशब्दाभ्यां स्त्रीपुरुष इत्पसर्व प्रेरकताया उक्तत्वादिति भावः।

प्रकाश:

ग्निश्रुतिसूचनाय प्रयुक्तम् " इति वाक्यस्य तात्पर्यमाह—अग्नीनामिति । सुखिविशिष्टसूत्रे "न चोपक्रमविरोधः, "ह्रयान्यप्ति " इत्यादावि वोपपत्तेः " इत्युक्तम् । तहुर्गमत्वात् व्यनक्ति—यथेति । "अनवस्थितेः " इति सूत्रटीकायां "तत्तत्प्रेरकत्वेन तत्त्वक्षुस्थितेरभिष्नेतत्वात्" इत्युक्तम् । श्रुतौ प्रेरकत्ववोधकपदाश्रवणात्कथमेतदित्यत आह—श्रुताविति ।

चान्द्रक:

उक्तं हि तत्त्वप्रदीषे—"वामं सीन्दर्ध मामं तेजः तत्प्रधानत्वात् स्त्रीपुरुषा वामभामराञ्दराञ्दिताः, तन्नेता वामनिर्भामनिः" इति । दिञ्य-दृष्टिगोचर इति । ततश्च श्रुतौ "य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इति दृश्यत्वाद्युक्तिर्युक्तेति भावः ॥

प्रकाश:

उपसंहारे "विष्णुरेवाक्ष्यादित्यस्था दिव्यदृष्टिगोचरः" इत्युक्तम् । तस्य प्रयोजनमाह—तत्रश्चेति । शिष्टमुपन्यासमुखेन स्पष्टीकृतिमिति भावः ॥

इति अन्तराधिकरणम् ॥

--अथ अन्तर्याम्यधिकरणम्--

"यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इसादिना अन्तर्याम्युच्यते। तत्र च "एत दमृतं" इत्युक्तममृतत्वमुच्यते । स च "यस्य पृथिवी शरीरं" इत्यादिना सर्वात्मकत्वात् प्रकृतिस्तत्तज्जीवो वा युक्तः,

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र पृथिव्यादिशरीरत्विङ्गसाहित्येनान्यत्रप्रसिद्धान्तर्यामित्विलि क्षस्य विष्णो समन्वयप्रतिपादनादिस्त शास्त्रादिसङ्गतिः । विषयवान्यपेदाहरणपूर्वकं विषयं दर्शयति—य इति । श्रुत्यादिसङ्गति दर्शयति—तत्रेति । "एतदमृतमभयम् " इत्यक्षिस्थपुरुषस्यामृतत्वमु कम् । तत्काण्यमाध्यन्दिनश्रुत्योरन्तर्यामिणः कस्य चिच्छूयते "एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" इति । स चान्तर्यामी यदि विष्णोरितरः स्यात्तदाऽमृतत्वं चान्यिनष्ठं नाक्षिस्थस्य विष्णुत्वसाधकं स्यादित्य-वश्यनिर्णतव्य एव । तदन्तर्यामित्वमत्र विषयः । कि विष्णोरन्यस्य वेति सन्देहः । अमृतत्वं पृथिव्यादिशरीरत्वं च सन्देहवीजामिति मावः । सयुक्तिकं पूर्वपक्षयित—स चेति । सोऽन्तर्यामी प्रकृतिभवति, "यस्य पृथिवी शरीरं यस्यापः शरीरं" इत्यादिनाऽन्तर्या मिणः पृथिव्यादिशरीरत्वस्य श्रवणात् , तस्य च प्रकृतावुपपत्तेः ।

हि विष्णोः पृथिव्यादिशरीरत्वमङ्गीक्रियते इति । अत आह-

॥ ओम् अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्म-व्यपदेशात ओम् ॥

"यं पृथिवी न वेद यः पृथिव्या अन्तरः" इत्या-

तत्त्वप्रकाशिका

शरीरशब्दस्य स्वरूपेऽपि प्रयोगात् , प्रकृतेश्च पृथिव्यादिसर्वा-त्मकत्वात् । न च "यः प्रथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादेरनुपपत्तिः, "व्यासं कार्येषु कारणम्" इत्यादिना कारणस्य कार्यस्थत्वोः क्तः। "पृथिवी यमयति " इत्येतद्प्युपचारेण नेतन्यम्। पृथिन्या-दिनीवस्यैव तदन्तर्यामित्वम्, पृथिव्यादिशरीरत्वादेस्तस्मिन्नतिसुत्र-टत्वादिति भावः । ननु यथा प्रकृत्यादिलिङ्गेन तेषामन्तर्यामित्वं, तथाऽमृतलिङ्केन विष्णोः किं न स्यादिस्यत आह—न हीति। विद्यमानेऽपि विष्णुलिङ्गे न तस्यान्तर्यामिलम्, प्रथिव्यादिशारीर-त्वस्य कयाऽपि विषयाऽवकाशामावात्, तस्य पृथिव्यादिभिन्नत्व-चिच्छरीरत्वोररीकारेण पृथिव्यादिशरीरत्वानङ्गीकारात्, अमृतत्व-स्य च कथिञ्चत्प्रकृत्यादाविष सावकाशत्वात् , सावकाशस्य च निरवकारोन बाघोपपत्तेः। अतो : न्तर्यामी न विष्णुरि तु प्र-क्त्याद्य एवेति नामृतत्वमक्षिस्थस्य विष्णुत्वसाधकिमति भावः। सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्थ व्याचष्टेः - अत इति । अन्तर्थामी विष्णु- दिना अधिदैवादिषु तद्धमंच्यपदेशात् विष्णुरेवान्तर्यामी। स हि "न ते विष्णो जायमानो न जातः" "स योऽतोऽ-श्रुतोऽगतोऽमतोऽनतोऽदृष्टोऽविज्ञातोऽनादिष्टः सर्वेषां भूताना मन्तरपुरुषः" इत्यादिनाऽविदितोऽन्तरश्र ॥१८॥ ॥ ओम् न च स्मातमतद्धर्माभिलापात् ओम्॥ त्रिगुणत्वादिमधानधर्मानुकेर्न स्मृत्युक्तं प्रधानमन्तर्यामी॥१९

तत्त्वप्रकाशिका

रेव, अन्तर्यामिणः पृथिव्याद्यविदितत्वतद्दन्तरत्वाख्यधर्मव्यपदेशात्, अविदितत्वादेश्च विष्णुधर्मत्वात् । न च वाच्यम् पृथिव्यादीनां जडत्वेन तद्ज्ञेयत्वं सर्वस्यापि सम्भवतीति, पृथिव्यादीनामधिदैव त्वेन जडत्वाभावादिति भावः । चक्षुरादीनां जडत्वेऽप्यत्रोक्तस्यैव तत्र कथनात्र विरोधः। अविदितत्वादेः कृतो विष्णुधर्मत्वमित्यत आह —स हीति । न च पृथिव्यादिजीवाविदितत्वं प्रकृतेः पृथिव्यादिजीवस्य वोषपद्यते॥१८॥

एवं निरवकाशिल्ङ्गेन विष्णोरन्तर्थामित्वं समर्थ्यं, यदुक्तं प्रकृतेरन्तर्थामित्वमिति, तदपाकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्य व्याच्छे—न चेति । स्मार्तं कापिलस्मृतौ पृथिव्याद्यात्मकतयोक्तं प्रधानं नान्तर्थामि, अविदितत्वाद्यनन्यथासिद्धविष्णुधर्मवत् त्रिगुणत्वोपादानत्वादिप्रधान-धर्मोक्त्यभावादित्यर्थः । चशब्दो विष्णुरेवान्तर्थामी न तु प्रधान-मिति तु शब्दार्थः ॥ १९॥

॥ ओम् ज्ञारीरश्वोभयेऽपि हि भेदेनैन-मधीयते ओम् ॥

"य आत्मिन तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः " "यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं " इत्युभयेऽपि हि शाखिनो भेदेनैनं जीवमधीयते।

शीर्यते निसमेवास्माद्विष्णोस्तु जगदीदशम् ।

तत्त्वप्रकाशिका

यज्जीवोऽन्तर्यामीत्युक्तं, तद्रिष संसारित्वाद्यतद्धर्मामिलापादिना निरस्तमपि विशेषयुक्तचा पराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे— शारीरश्चेति । चशब्दान्ननः समाकर्षः । "आत्मने।ऽन्तरः " इति माध्यन्दिनाः "विज्ञान।दन्तरः" इति काण्वाश्च जीवमन्त-र्यामिणस्तकाशाद्भेदेनाधीयते 'हि' यस्मादतो न शारीरश्चान्त-र्यामीत्यर्थः । आत्मनस्सकाशात् 'अन्तरः" विविक्तः । विज्ञान-पदेन शारीरः कुत इति चेत्, उदाहृतश्रुतिसमाख्यानादेव। ननु विष्णावसम्भाव्यमानपृथिव्यादिशरीरत्वस्य प्रधानादिधर्मस्या-त्रोक्तेः कथं विष्णोरन्तर्यामित्वं, कथं च प्रधानाद्विधर्मानभिलाप इत्यत आह—शीर्यत इति । यद्यपि विष्णौ नेकिप्रकारद्व-

रमते च परो ह्यस्मिन् शरीरं तस्य तज्जगत ॥ इति वचनान्न शरीरत्वविरोधः ॥ २०॥

तत्त्वप्रकाशिः ।

येन पृथिव्यादिशरीरत्वोपपत्तिस्तथाऽपि योगवृत्त्या तस्मिन् पृथि व्यादिशरीरत्वव्यपदेशोपपत्तेः, न तद्विरोधो विष्णवन्तर्यामित्वस्य, नाप्यतद्भमीभिलापोक्तिरोध इति भावः । यद्यपि योगाद्रहेः प्राबल्यम् , तथाऽपि निरवकाशाविदितत्वादिलिङ्गवलेन योगा-ङ्गीकारी युज्यते । अतोऽन्तर्यामी विष्णुरेवेति स एवामृतोऽक्षि-स्थश्चेति सिद्धम् ॥२०॥

चान्द्रका

॥ ओम् अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यप-देशात् ओम् ॥

अत्र चक्षुरन्तस्त्थस्य ब्रह्मत्वे हेतूकृतामृतत्वाक्षेपेण पूर्वपक्षा-त्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भाष्य एवोक्तम् ।

प्रकाश:

॥ ओम् अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मन्यपदेशात् ओम् ॥ "तत्र च "एतद्मृतं" इत्युक्तममृतत्वमुच्यते" इत्यादिभाष्यटीकयोः पूर्वश्रुतिसङ्गतेरेव प्रतीत्या पूर्वीधिकरणसङ्गत्यप्रतीतेः "श्रुत्यादिसङ्गतिं द्शियति " इति टीका न युक्तेत्यत आह—हेत्कृतेति । "उपपत्तः" इत्यनेनेत्यर्थः । 'सङ्गतिःं' आक्षेपिकीत्यर्थः । उक्तिमिति । श्रुतिसङ्ग-त्यविनाभूतत्वादुक्तप्रायमित्यर्थः । पूर्वाक्षेपसमर्थनं पूर्ववत् ध्ययम् । एतेन-हासतत्वस्यैवाक्षेपात् तेन प्राग्वद्नतर्यामी च विष्णुरिति शङ्कान-वकाज्ञः सूचितः । अत्र पूर्वेपक्षेऽन्तरत्वमप्यन्यस्यैवेति वक्ष्यमाणत्वात् " सर्वेषां भूतानां अन्तरपुरुषः " इति " विवक्षितगुणोपपत्तेः " इत्यत्र विष्णुलिङ्गतया निर्णितिनान्तरत्वेन विष्णुः किं न स्यादि-त्यिप राङ्का प्रत्युक्ता । अमृतत्वाक्षेपस्तु सन्निधानाद्राष्यादावत्रापि दिशतः । यदाप्यत्र " यश्रक्षुषि तिष्ठन् " इति चक्षुस्स्थस्यात्रोक्त-पूर्वपक्षन्यायेनान्यत्वात् प्रागिक्षस्थोऽपि स एवेत्याक्षेप ऋजुः। यद्यत्रान्तर्यामी विष्णोरन्यस्तर्हि "अन्तर्योम्यमृतः " इत्युक्तामृतत्व-मपि तस्यैवेति प्रागमृतत्वयुक्तोऽक्षिरथोऽपि स एवेत्याक्षेपो वकः। CHA.-VOL. III. 57

अत्रान्तयों मी किं प्रक्रत्यादिः किं वा विष्णुरिति चिन्ता । तद्र्यं "यस्य पृथिवी शरीरं" इत्यादिनोक्तं पृथिव्यादेरन्तयों मिणं प्रति शरीरत्वं किं ब्रह्म प्रति न युक्तं उत युक्तमिति । तद्र्यं शरीरत्वं किं रूढ मृत योगिकमिति । तद्र्यं किं रूढों बाधकं नास्ति उत अस्तीति । तद्र्यं "यं पृथिवी न वेद" इत्यादिनाऽन्तयों मिण्युक्तं पृथिव्याच्याविद्यत्त्वं किं प्रक्रत्यादौ युक्तं उत नेति । तद्र्यं "यं पृथिवी" इत्यादौ पृथिव्यादिशब्दः किमचेतनपरः किं वा तद्मिमानिचेतनपर

प्राचीनः सौत्रप्रतिज्ञांशस्य, अयं च हेत्वंशस्येति स एव वाच्य इति भाति । तथाऽपि सर्वानुगुण्याय वा, अमृतत्वमुखेन चक्षुरा-दिस्थस्यापि विष्णुत्वराङ्का मा भूदिति वा तदाक्षेप उक्तः । अत्र सुधोक्तः अक्ष्यन्तरवस्थानिविशिष्टरमणकर्तृत्वरूपान्तरत्वाक्षेपस्तु प्राग्ये "सर्वत्र" इति नये विवृत इति भावः । एतेन स्थानिविशिष्टरमणकर्तृत्वरूपान्तरत्वाक्षेपस्तु प्राग्ये "सर्वत्र" इति नये विवृत इति भावः । एतेन स्थानिविशिष्टरमाया प्राथिव्यादिस्थानिर्देशो दृष्टान्तितः, तस्याक्षेपात् सङ्गतिरिति कल्पतरूकं निरस्तम् । स्थानसूत्र एवमर्थस्य निरासात् । प्रधानहेत्वाक्षेपसम्भवे त्वद्रीत्या शङ्कानिरासकसूत्राक्षेपायोगात् । तदेनतद्दाह—ब्रह्मत्वे हेत्कृतेति । एतेनैव चक्षुषि स्थित्यादेः परमान्तम एव "यश्रक्षुषि तिष्ठन्" इति निर्देशादित्युक्तस्य समर्थनार्थमेतदिति केषाश्चित्सङ्गत्युक्तिरिप अपास्तेति । एवं सङ्गतिटीकां विवृत्य विषयसंशयटीकां व्यनिक्त—अत्रित । वृहदारण्यके तृतीये

इति । अचेतनपरत्वे हि अचेतनाविदितत्वं प्रकृत्यादेरिप सम्भवति, अन्यथा तु न सम्भवतीति ॥

प्रकाश:

"यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मा ऽन्तर्याम्यमृतः " इत्येवंरूपेणाबग्न्यन्तरिक्षवाय्वादित्यदिक्चन्द्रतारकाकाशतमस्तेजस्स्वधि-दैवतं, "यस्सर्वेषु भूतेषु" इत्यधिभूतं, प्राणवाक्चक्षुद्रश्रीत्रमनस्त्वग्-विज्ञानरेतस्स्वध्यात्मं श्रुतोऽन्तर्यामी विषय इत्यर्थः । टीकायामि दैवादिसवैप्रकरणश्रुतान्तर्यामिमात्रविषयताद्योतनायान्तर्यामित्वं विषय इत्युक्ताविप, सूत्रभाष्यानुरोधेन 'अन्तर्यामी' इत्युक्तम् । आदिपदेन तत्तद्भिमानिजीवाः । अस्पष्टांशे फलफलिमावमाह-अचेतनेति । यदा वक्ष्यमाणदिशा अचेतनपरत्वं, तदा जडाविदितत्वस्य प्रक-त्यादेरुपपत्तेः, रूढौ बाधकाभावात् ताहक्र्रारीरत्वं विष्णोर्न युक्तमिति प्रक्तादिरेवेति पूर्वपक्षे फलम् । जीवादन्तर्यामिभेदोक्ति-र्नेति पूर्वपक्षिणो भावः। यदा तु चेतनपरत्वं, तदा तेन साक-ल्येनाविदितत्वस्य प्रकृत्यादावयोगात् बाधकेन रूदित्यागाच्छीर्य माणत्वयोगेन विष्णाविष तच्छरीरकत्वसम्भवात् विष्णुरेवेति सिद्धान्ते फलमित्यर्थः । यद्यपि विष्णुरिति चिन्तानन्तरं, तदर्थममृतत्वादिकं गौणं उत मुख्यमिति, तद्र्भं बाधकमस्त्युत नेति, तद्र्भं शरी-रत्वं विष्णोने युक्तमुत युक्तमिति, तद्र्थं तर्हिक रूढं यौगिकं

चान्द्रका

पूर्वपक्षस्तु—"एष त आत्मा इन्तर्यामी " इत्युक्तो इन्तर्यामी प्रकृतिः, अन्तर्यामिणि श्रुतस्य पृथिव्याद्यात्मकत्वरूपस्य पृथिव्यादिशरीरत्वस्य पृथिव्याद्युपादाने प्रकृतौ सम्भवात्, शरीरशब्दस्य 'इदं पूर्वपक्ष-शरीरं' इत्यादौ स्वरूपेऽपि प्रयोगात्। यद्यपि "यस्य दिशः शरीरं, यस्यात्मा शरीरं" इत्युक्तं दिगादिशरीरत्वं प्रकृतौ न

वेत्येवं यथासूत्रविन्यासं चिन्तोपदर्शनीया, आद्ये सूत्रे साधक-लिङ्गस्य, द्वितीयादौ परलिङ्गसावकाशतायाश्चोक्तेः । तथाऽपि सि-द्धान्ते शरीरपदस्य यौगिकत्वोक्तिनिचीजतानिरासायाधिदैवपदस्वार-स्याय च तद्मिप्रतेवेयं चिन्ता द्शिता । अत एव पूर्वपक्षटी-कायां शरीरत्वस्थायटनेव पूर्व विष्णावुक्ता, सिद्धान्तटीकायां च "यद्यपि योगाद्रृदेः प्राधान्यं । तथाऽपि निरवकाशाविदितत्वादि-लिङ्गबलेन योगाङ्गीकारो युज्यते" इत्युक्तमिति भावः ।

"सोऽन्तर्यामी प्रकृतिभेवत्" इत्यादिटीकां विवृण्वन् "पृथिव्यादिश-रीरत्वं निरवकाशम्" इति न्यायविवरणोक्तश्चरीरित्वरूपनिरवकाशिल-क्वेन पूर्वपक्षद्वयं वक्तुं "न च स्मार्तं" इति सूत्रसूचितं प्रकृतिपूर्वपक्षं तावदाह—एष त इति । एतेन 'सः' इति टीकास्थतच्छब्दार्थी विद्यतः । "यस्य पृथिवी" इत्यादि "सर्वात्मकत्वात्" इत्यन्तटीकार्थं निष्कृष्याह—अन्तर्यामिणीति । तत्रानुपपत्तिमाशङ्कच निराह— यद्यपीति ।

चान्द्रका

मुख्यं, पृथिव्यादेः प्राकृतत्वेऽपि दिगादेरप्राकृतत्वात् । तथाऽपि गौणं तद्स्तु । ब्रह्मणस्तु पृथिव्यादिशरीरत्वमपि न मुख्यम्। न च नित्ये दिगादिके ब्रह्म प्रति शीर्यमाणत्वादिरूपं यौगिकमपि शरीरत्वमस्ति ।

प्रकाश:

गौणमिति । दिगाद्यभिमानिदेहस्य प्राकृतत्वात् दिगादिरपि तथी-च्यत इति भावः। ब्रह्मणस्त्वित । प्रकृतौ किञ्चिदेवामुख्यं, ब्रह्मणि तु सर्वमपीति न तद्ग्ह इत्यर्थः । ननु ब्रह्मणि योगाङ्गीकारे मुख्यं युज्यत इत्यत आह—न चेति। 'नित्ये' इति हेतुगर्भम्। ननु ब्रह्मपक्षे यथा दिगादिशरीरत्वमयुक्तं, प्रकृतिपक्षेऽपि तथा न युक्तं, पृथिव्यादिशरीरत्वं चोभयत्रापि युक्तमिति चेन्न, योगाद्रूढे रथकारा-धिकरणन्यायेन बलवन्वादिति भावः । इयता प्रन्थेन आद्यादिचि-न्तात्रयस्थपूर्वपक्षकोटया हेतुहेतुमद्भावापन्नतया विद्वताः । इदानीं 'बा-भकं नास्ति र इत्यादिकोटीर्विवरीतुकामः किमन्न बाधकं "यः पृथि-व्यां तिष्ठन् " "यआत्मानि तिष्ठन् " इत्युक्तपृथिव्याद्याधारत्वं वा, ''यमयति '' इत्युक्तपृथिन्यादिनियामकत्वं वा, ''आत्मानं यमयति '' इत्युक्तचेतननियामकत्वं वा, आत्माविदितत्वं वा, "अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता" इत्युक्तद्रष्ट्रत्वादिकं वेति विकल्पान् इदि कत्वा, "न च " पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादेर- चिन्द्रका

"यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादिकं तु "व्याप्तं कार्येषु कारणम्" इत्युक्तेः, पटे तन्तव इति प्रतीतेश्च कारण-स्थापि कार्यस्थत्वाद्युक्तम् । कार्यकारणयोश्च भिन्नाभिन्नत्वाद्भेदेन तदात्मकत्वं, भेदेन तत्स्थत्वं चाविरुद्धम् । "पृथिवीं थमयति" इत्यादिनोक्तं च तन्नियम्यत्वं गौणं, कार्यस्य कारणाधीनत्वात् । "आत्मानं यमयति" इत्यतदिप आत्मप्रवृत्तेः शरीरादिद्वारा प्रकल्यधीनत्वात् । "यमात्मा न वेद" इत्येतदिप "अप्रतक्यमिविन्त्रीयं" इत्यादिना प्रकृतेर्दुर्ज्ञानत्वात् । "द्रष्टा श्रोता" इत्यादिनां च द्रष्टृत्वादिकं प्राकृतानामिन्द्रियाणां दर्शनादिसाधनत्वेन करणे कर्तृत्वोपचाराद्वाऽभिमानिद्वारा वा प्रकृतौ युक्तम् । प्रकाशः

नुपपत्तिः " इत्यादिटीकां त्रिवृण्वन् ऋमेण निराह- य इति । इत्युक्तेरिति ।

कारणेषु स्थितं कार्यं व्याप्तं कार्येषु कारणम् ।

इति पश्चमे गीतातात्पर्योक्तेरित्यर्थः । प्रत्यक्षं चाह—पट इति ।

एतेन टीका उपलक्षणमिति सूचितम् । टीकोक्तेविरोधं हृद्याराङ्कच स्वयं

समाधत्ते—कार्येति । गौणतां व्यनिक्त—कार्यस्योति । "आत्मानं"

इति माध्यन्दिनपाठः । "विज्ञानं" इत्येव काण्वपाठः । 'यं' इति

पृथिव्याद्यविदितत्वं त्वप्रे सावकारायिष्यत इति भावः । 'इत्यादिना'

गीतावाक्येनेत्यर्थः ।

अत्र यदुक्तं उभाम्यां जीवमात्रमन्तर्यामीत्येव पूर्वः पक्षः। न तु प्रकृतिः, तस्याः द्रष्टृत्वाद्यसम्भवादाति, तन्न, त्वन्मते "तदेक्षत" इति श्रुतस्येक्षणस्य प्रकृतौ गौणत्वेनेक्षत्यिकरणपूर्वपक्षवत्, द्रष्टृ-त्वादेदेशनक्ष्ये ब्रह्मणि आरोपितत्वेन वा, मायाविशिष्टनिष्ठत्वेन वा अत्यत्रसिद्धान्तवच्च, पृथिवीशरीरत्वादिप्रकृतिलिङ्गेन प्रधानेऽपि द्रष्टृत्वादेगीणत्वेनारोपितत्वेन वा, चेतनविशिष्टिनिष्ठत्वेन वा पूर्व-पक्षस्य सम्भवात्। अन्यथा "न च स्मार्तं" इति सूत्रे प्रकृते प्रकृतः

अत्र यदुक्तिमिति । स्पष्टियप्यते चैतद्ये । गौणत्वेनिति ।
"गौणश्चेत्" इति सूत्रे द्वाम्यामि गौणत्वेनोक्तलादिति भावः ।
प्रधानेऽपि द्रष्टृत्वादेगौणत्वेनित । नन्वक्षराधिकरणटीकायां "द्रष्टृत्वादिश्रवणाज्जडमकृतेने सन्देहिनिविष्टत्वं" इति वक्ष्यत इति तद्विरुध्यत इति चेन्न, तत्र द्रष्टृत्वादेः प्रथमतरश्रवणादिह चरमश्रुतद्रष्टृत्वादेः प्रथमावगतप्रथिव्यादिशरीरस्थत्वष्टियिवीस्थत्वादिना छिकुन कथित्रवेत्रयत्वादिति तात्पर्यात् । अत एव तत्र वक्ष्यति
टीकाकारः "उत्तराधिकरणे त्वीक्षणस्य प्रथमाप्रतीतेरस्त्यवकाशः"
इतीति भावः । किमधमविमित्यतः विपक्षे सूत्रविरोधमाह—अन्यथेति । यदत्रोक्तं श्रुतप्रकाशे तद्ये निरिसप्यते । एवं पृथिव्यादिशरीरत्वं नाम तदात्मकत्विमित्युपेत्य एकः पूर्वपक्षः टीकाविवरणेन विवृतः । इदानीं तद्देहत्वमर्थमुपेत्य "शारीरश्र" इति

र्निषेधो न स्यात् । पृथिव्याद्याभिमानिनां जीवानां वैतदन्तर्था-मित्वं, तान्प्रति पृथिव्यादेः स्थूलशरीरत्वात् । अत्र भामत्यां "य-स्पर्वाच् छोकानन्तरो यमयति " इति श्रुतस्य सर्वनियन्तृत्वस्या-भिमानिजीवेषु प्रत्येकमसम्भवात् नैवं पूर्वपक्ष इत्युक्तम् । तन्न, स्वा-ङ्गीकृतजीवमात्रपक्षेऽपि तद्सम्भवात् । 'यः' इत्याद्येकवचनस्य समुदायपरत्वं त्वभिमानिपक्षेऽपि समम् । प्रत्युत जीवमात्रपक्ष एव प्रकाश:

सूत्रसूचितं द्वितीयं पक्षं विवृण्वन्नाह—पृथिव्यादीति । भाष्यसू-त्रानुरोधन टीकायामेकवचनोक्ताविप तज्जात्याभित्रायमिति भावन बहुवचनोक्तिः । अन्यथा भामतीमतरीत्या टीकायामपि जीवसा-मान्यमेवाभिमतमिति मन्दस्य शङ्का स्यात् । जीवसामान्यपक्षश्राग्रेतन-दोषदुष्टः। अत एव टीकायामुत्तरत्र "प्रकृत्यादिलिङ्गेन तेषामन्त-र्यामित्वं '' इति ''अतोऽन्तर्यामी न विष्णुः, अपि तु प्रकत्या-द्यः" इति च बहुवचनोक्तिः । अन्यथा 'तस्य' इति 'प्रक-त्यादिः ' इत्येव च निर्देशः स्यादिति भावः । अत्र परोक्तं बाधकमाशङ्कचाह —अत्रेति । नैविमिति । किन्तु जीवसामान्य-मित्यर्थः । तदिति । सर्वलोकनियन्तृत्वस्य प्रत्येकं जीवे अस-म्भवादित्यर्थः । न प्रत्येकं जीवानां तन्नियनतृत्वं, किन्तु मिलि-तानां, ''यस्पर्वान् छोकान्" इत्येकवचनं समुदायाशयमित्यत आह—य इति । अभिमानिनामप्युक्तरीत्या तत्तछ्छाकनियामक-लेन मिलिला सर्वलोकनियन्तृत्वोपपत्तेरित्यर्थः । प्रत्युतेति । प्राण-

चिन्द्रका

युक्तः, " यस्य पृथिवी शरीरं " इत्यादिनोक्तस्य पृथिव्याद्येकैक शरीरत्वस्य, "यस्य प्राणः शरीरं" इत्यादिने।क्तस्य प्राणवा-कक्षुश्रेशत्रादिशरीरत्वस्य चायोगात् । तस्मादिभमानिनामेवान्तर्यामि-त्वं न तु विष्णोः, तस्य पृथिव्याद्यात्मकत्वतेद्द्हत्वयोरयागात्। न च तेन शीर्यमाणत्वादिना पृथिव्यादेस्तच्छरीरत्वं, योगाद्रूहेर्वछी-यस्त्वात् । "यं पृथिवी न वेद" इत्युक्तं पृथिव्यादिनाऽविदि-तत्वं च तस्य जडत्वादाभिमानिन्यपि युक्तम् । "यं आत्मा न वेद " इति चेतनस्य पृथगुक्तेः पृथिव्यादिशब्दो नाभिमानिचेत प्रकाशः

चक्षुरादीन्द्रियपृथिव्यादिभूतसङ्घातशरीरकत्वात् जीवस्य पृथिव्यादि-मात्रशरीरकत्वमयुक्तं, अभिमानिनां तु तत्तन्मात्रनियामकत्वेन तत्त-न्मात्रस्थूलरारीरकत्वं युक्तमिति भावः । "विद्यमानेऽपि विष्णुलि-क्के न तस्यान्तर्यामित्वम् " इत्यादिटीकार्थमाह—न तु विष्णोरि सादिना । "पृथिव्यादिशरीरकत्वस्य कयाऽपि विधया अवकाशा मावात् '' इति टीकायाम् विधाराब्दस्य ''पृथवीभिन्नचिच्छरीरत्वो ः ररीकारेण" इति वाक्यानुरोधन तदात्मकत्वतद्देहत्वरूपप्रकारद्वय-मर्थं विवृत्य योगवृत्त्याऽपीत्यपेर्थमिभेत्रत्य योगवृत्त्या विष्णौ घटनमा-शङ्कच निराह—न च तेनेति । वलीयस्त्वादिति । तस्य नन्मा-दिनयपूर्वपक्ष एव व्युत्पादितत्वादिति भावः । रूदित्यागे वाधकमा-शङ्कचाह-यमिति । 'तस्य ' पृथिव्यादेः । जडत्वे युक्तिमाह-यमिति । 58

CHA.-VOL. III,

नपरः । "यः पृथिव्या अन्तरः" इत्युक्तमन्तरत्वं यदि भिन्नत्वं, यदि वाडन्तरस्थत्वं, द्वयमपि पृथिव्यादिशरिकेडभिमानिन्यपि यु-क्तम् । "य आत्मिन तिष्ठन् आत्मानं यमयति" इत्येतदिप तत्त्वाभिमानिनां अस्मदाद्यात्मनियामकत्वात् युक्तम् । "यमात्मा न वेद " इति तु अभिमानिजीवानां दुर्ज्ञानत्वात् युक्तम् । यद्वा--"यः पृथिव्यां" इत्यादाविव "य आत्मिनि" इत्यत्रापि आ-पकाशः

माध्यन्दिनपाठानुरोधेन 'आत्मा ' इत्युक्तम् । "यं विज्ञानं न वेद '' इति काण्वपाठस्यैवोक्तौ विज्ञानशब्दस्य आत्मशब्दस्येव जीवे प्र-सिद्धचभावेन चेतनाज्ञेयत्वं न स्पष्टं भायादिति भावः । नन्वथापि-"अन्तरपुरुषः" इत्यत्र निर्णीतान्तरत्वं वा, "आत्मानि तिष्ठन्" इत्यादिनोक्तं चेतननिष्ठत्वं वा, चेतननियमनं वा, आत्मशाब्दितचतना-विदितत्वं वा रुढे वाधकमस्तीत्यतः क्रमेण निराह—य इत्यादिना । पूर्वमात्मशब्दस्य जीवसामान्यपरत्वं, तद्वाक्यस्य 'यः' इत्यादियच्छब्रस्य पृथिवयादितन्वाभिमानिजीवसमुदायपरत्वमुपेत्य त-छिङ्गं सावकाशामित्युक्तम् । इदानीमात्मशब्दः सकलेचेतनपर एव, 'यः' इत्यादियच्छब्दस्तु सकलात्माभिमानिचेतनपरः, पूर्वत्र प्रथिव्यादि-शंब्दैस्तद्मिमानिजीवस्यैव सहणेनात्रापि तत्रायपाठेन तथैव सा-ह्यत्वात् । आत्माज्ञेयत्वादि च आत्माभिमानिनो जीवस्य दुर्ज्ञेयत्वा-दिना युक्तभिति भावेनाह —यद्वेति । एवञ्चान्तर्यामिणोऽन्यत्वादमृत-

चान्द्रका

त्माभिमानिजीव एवात्मान्तर्यामित्वेनोच्यत इति ॥ सिद्धान्तस्तु—

> पृथिव्यादेर्जडले स्यादशसक्तानिराकिया। चिक्त्वे तु तेन काल्स्नेयेनावेद्यत्वं नेश्वरं विना॥

"यं पृथिवी न वेद " इत्यादौ पृथिव्यादेर्जेडत्वे 'यं' इत्यस्य वैयर्थ्य, "यमात्मा न वेद " इत्यस्यानुपपतिश्च। अप्रसक्तप्रतिषेधापा-प्रकाशः

त्वस्यापि तस्येव वाच्यत्वात् प्रागुक्तहेतुना नाक्षिस्थो विष्णुरिति भावः॥

अधिदेवाधिभूताध्यात्मप्रकरणेषु प्रथिव्याद्यविद्वितत्वतद्वत्तरत्वरू-पित्वकाशिष्ठक्षसत्त्वेन तद्बेलन पृथिव्यादिशरीरत्वस्य कथं चिन्नेयत्वात् अन्तर्यामी विष्णुरिति भावन "अन्तर्यामी विष्णुरेव" इत्यादिटीकां विवृण्वन्नविदितत्वस्य निरवकाशत्वं तावदाह—
पृथिव्यादेशिति । यदुक्तं पृथिव्यादेर्जेडत्वेन तद्वेद्यत्वं प्रकृत्यादौ
युक्तमिति, तत्र बाधकत्रयं वदन् पूर्वार्धं व्यनिक्त—यीमिति ।
अड ज्ञानमात्रस्यवाभावेन 'न वेद इत्येव वाच्यं, न तु 'यं' इति
विषयविशेषोपादानिमत्यर्थः । यमात्मिति । प्राथिव्यादौ ज्ञानमात्रनिषेधे "यमात्मा" इत्यादाविष तथात्वापत्त्या चेतनस्य ज्ञानसामान्यनिषधायोग इत्यर्थः । क्ष्रोके 'अप्रसक्त' इत्युक्तिरुपलक्षणिमिति भावः । अप्रसक्तिति । जडे ज्ञानप्रसक्तेरवाभावादिति भावः ।

तश्र । "नान्तरिसे न दिवि" इत्यन्तरिक्षादावप्रसक्तचयनिषेधस्तु "हिरण्यं निधाय चेतव्यम्" इति विधिस्तुत्यर्थः । प्रकृते तु न तथा । तस्मात्प्रथिव्यादिः तद्भिमानिचेतन एव । तेन च साक-ल्येनावेदालं भाष्याकश्रुत्यादिभिहररेव ।

ननु " प्रियेव्यामित्रश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि हिरण्यं निधाय चेतव्यम् " इत्यत्रेष्टकावेदिकारूपाग्निचयनस्य "नान्तारिक्षे " इत्यत्रा-प्रसक्ताविषयत्वेऽपि यथा नित्यानुत्राद्त्वं तद्वत्स्यादित्यत आह— नेति । आद्यस्य द्वितीयपादे अर्थवादनये "अभागिप्रतिवेधात्" इति गुणसूत्रे "नान्तारिते" इत्यादेरप्रसक्तिनेषेधेनाप्रामाण्यमाराङ्कच "अन्त्ययोर्थथोक्तम्" इति सिद्धान्तगुणसूत्रेण हिरण्यस्तुत्यर्थमि-तरानिन्दा क्रियते । 'असति प्रसङ्गे निषेधो नित्यानुवादः' इत्यु क्तमभियुक्तैः । इह तु न तथा, विषेयान्तराभावादिति भावः । 'एव' इत्यनेनःभिमानिनयन्यायेन पृथिन्यादिशब्दानां अभिमानिन्येव मुख्य-त्वान्मुल्यसम्भवे नामुल्यं ब्राह्मिति सूचितम्। एतेन "प्रथि-व्यादीनामधिदैवत्वेन जडत्वाभावात् ?' इति टीका विवृता । "य-मात्मा न वेद'' इति पृथगुक्तिस्तु आत्माभिमानिपरत्वाद्युक्तेति भावः । ततश्च किमित्यतः उत्तरार्वं व्यनक्ति—तेन चेति । चेतनेनेत्यर्थः । लेशेन विदितत्वस्य सर्वत्र सम्भवेन तन्निषेधायोगात्, तद्न्यथानुपपत्तचैव साकल्येनाविदितत्वं लभ्यते । तच्च "न ते

अन्तरत्वं च

बाह्यापेक्षां विना यस्तु रमते सोऽन्तरः स्मृतः । अतिप्रियत्वाच हरेरन्तरत्वमुदाहृतम् ॥

इति स्मृत्युक्तं, स्वतो नित्यतृप्तात् "प्रेयः पुत्रात्" इत्यादि-श्रुत्या परमप्रेयोक्ष्टपाच्च ब्रह्मणोऽन्यत्र न युक्तम् । किञ्च श्रुत्यन्तरे "दिव्यो देव एको नारायणः" इत्युपक्रम्य "यस्य पृथिवी द्यारीरं यः प्रथिवीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी न वेद" इत्या-द्युक्त्वा "एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारा यणः" इत्युपसंद्वाराचारायण एवान्तर्यामी ॥

प्रकाश:

विष्णो जायमानः " इत्यादिभिः हरेरेवेत्यर्थः । "यः पृथिवीमन्तरो यमयित " इति श्रुतान्तरत्वमि निरवकाशिमत्याह—अन्तरत्वं चेति । 'अन्यत्र न युक्तं ' इत्यन्वयः । 'स्मृत्युक्तं ' वृहदारण्य-कभाष्योक्तस्मृत्युक्तमित्यर्थः । पूर्वार्धतात्पर्यं—स्वतोनित्यतृप्तादिति । उत्तरार्धतात्पर्यं — प्रेय इत्यादि । श्रुत्येति । वाजसनेय-श्रुत्येत्यर्थः । सूत्रभाष्यायुक्तमुपल्लक्षणं मत्वा स्वयं समाख्यामप्याह—
किञ्चेति । 'श्रुत्यन्तरे ' सुवालोपनिषदि । "तदाहुः किन्तदा-सीन्नैवेह किञ्चनात्र आसीत् अमूलमनाधारा इमाः प्रजाः प्रजाः यन्ते दिव्यो देव एको नारायणश्चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः श्रोतं च श्रोतव्यं च नारायणः " इत्याद्युपक्रम्य, "अन्तदश्चिरे

अ १. पा २.

चन्द्रिका

पृथिव्यादेः शरीरत्वं यौगिकं गौणमेव वा । रूढस्यानुपपन्नत्वात् अग्नेरिन्द्रत्ववत् भवेत् ॥

यथा ''इन्द्रो न तस्थौ '' इतीन्द्रशब्दः गाईपशेऽपि स्वोचि-

निहिता गुहायामन एको नित्यो यस्य पृथिवी रारीरं यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी न वेद यस्यापः शरीरं योडपोडन्तरे सञ्चरन् यमापा न विदुः '' इत्यादिना पृथिव्यव्यायाकाशमनोहङ्कारबुद्धिचित्ताव्यक्ता-क्षरमृत्युस्थत्वादिकमुक्ताडन्ते "एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः '' इत्युक्तत्वादित्यर्थः । अस्य प्रसिद्धत्वात् भाष्या-दावनुक्तिः । यद्वा — " अधिदैवादिषु '' इति सामान्योक्तचा श्रुत्य-न्तर्स्थाधिदैवादिप्रकरणस्यापि सूत्रादौ सङ्गहसूचनादत्र तदुक्तिः। यद्वा — 'तद्धर्मश्र व्यवदेशश्र ' इति समाहारद्वन्द्वेन ''सम्भृति-द्युव्याप्ति '' इतिवद्यं सूत्रभाष्यटीकासु "तद्धर्मव्यपदेशात् '' इति निर्देश इति मत्वा, व्यपदेशशब्दार्थतया समाख्योक्तिरिति सूत्रा-देरथीन्तरमपि ध्येयम् । यदपि पृथिव्यादिशरीरत्वं परसाधकं स्व बाघकं, तस्य "अतद्धर्माभिलापात्" इति द्वितीयसूत्रां रालक्षं सावकाशत्वं, "योगवृत्त्या तस्मिन् पृथिव्यादिशरीरत्वव्यपदेशोपपतेः" इति भाष्यदीकोक्तं अन्यत्रोक्तसावकाशत्वप्रकारं च सङ्गह्याह—पृथि व्यादेरिति । ननु क्रविबेलवतीत्यत उक्तं - क्रवस्येति । उक्तवाध-केम्य इति भावः । दृष्टान्तांशं व्यनिक्त-यथेति । "कदाचन

तैश्वर्यस्य सद्रावाद्योगेन वा, इन्द्रवद्यज्ञसाधनत्वात् गौण्या वा वृत्त्या वर्तते । उक्तं हि-

रयाद्ग्रेगीणिमन्द्रत्वं यज्ञसम्बन्धकारितम् । इन्दत्यर्थानुसाराद्वा स्वकार्ये सोऽपि हीश्वरः ॥ इति । तथा शरीरशब्दोऽपि पृथिव्यादिषु योगेन वा शरीरवत्त-न्नियम्यत्वेन गौण्या वा वृत्त्या वर्तताम् । चेतनानामपि देहद्वारा प्रकाश:

स्तरीरिस नेन्द्र' इति पुरोनुवाक्या, "निवेशनः" इति याज्या, "इन्द्रो न तस्थौ" इत्युपिरष्टाछक्ष्मश्रवणात् । तत्र "ऐन्द्रचा गाईपत्यमुपतिष्ठते '' इति श्रौतिनियोगेन मन्त्रस्य गाईपत्यशेषत या तत्रकाशकत्वानमन्त्रस्थनद्वशब्दस्येदिघात्वर्थस्वोचितेश्वर्ययोगेन वा यज्ञसाधनत्वगुणमूळया गौण्या वृत्त्या वेत्यर्थः । उक्तं हीति । तृतीये वार्त्तिककृतेत्यर्थः । पूर्वीर्धं व्यनिक - तथेति ।

> शीर्यते नित्यमेवास्माहिष्णोस्तु जगदीदृशम् । रमंत च परो ह्यस्मिन् शरीरं तस्य तज्जगत् ॥

इति उक्तयोगेनेत्यर्थः । ननु यौगिकमपि शरीरत्वं पृथिव्यादेरपि चित्त्वेनायुक्तं, "यस्यात्मा शरीरं" इत्याद्ययोगश्च, चेतननित्यता-याः ''यावदात्मभावित्वाच न दोषः'' इत्यादी सेत्स्यमानत्वादि-त्यत आह—चेतनानामपीति । तादशदेहसम्बन्धश्च ''ज्ञोऽत एव" "युक्तेश्र" इत्यत्र सेत्स्यतीति भावः । एतेन दिशामप्यवा

शीर्णताऽस्त्येव । शरीरत्वस्य गौणत्वं च बृहदारण्यकभाष्ये उक्तम् । तेन पुराणादिषु प्रपञ्चे ब्रह्मकायत्वाद्युक्तिरपि समर्थिता । एवञ्च "य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यादिकं च क्रेडोन न नेयमिति । एत-देवाभिन्नेत्योक्तं न्यायविवरणे—"पृथिव्यादिशरीरत्वं च न निरव-कारां, यौगिकरारीरत्वोपपत्तिर्विण्णारपि " इति ।

प्रकाशः

न्तराभिमानिदेहद्वारा शीणेताऽस्त्येवेति तत्रापि नायुक्तमिति ध्ये-यम् । गौणत्वं भाष्यटीकयोर्नोक्तमित्यत आह—शरीरत्वस्येति ।

> पृथिव्याद्या देवतास्तु देहवद्यह्रशत्वतः । शरीरमिति चोच्यन्ते यस्य विष्णोर्महात्मनः ॥

इति स्मृत्या शरीरस्य यथा जीववशत्वं, तथा एथिव्याद्यभिमा-निजीवानामीश्वरवदात्वात्तच्छरीरत्वमिति गौणत्वमुक्तमित्यर्थः । तथा च भाष्यद्वयानुसाराद्वयमप्यस्माभिरुक्तमिति भावः। गौणत्वाक्तेः फ-लमाह—तेनेति । गौणत्वकथनेनेत्यर्थः । पुराणादिष्विति ।

स विश्वकायः पुरुहूत ईशः सत्यं परं ज्योतिरजः पुराणः । इत्यादिभागवतादिष्वित्यर्थः । कायत्वादीति । देहत्वविग्रहत्वाद्य-क्तिरादिपदार्थः । क्रेशेनेति । तच्छररिस्य प्राकृतत्वभदाभदादिना । योगिकेति । गौणशरीरत्वेत्यपि प्राह्मम् । अविदितत्वादिनिववका-श्वाधकबलेन प्रथमप्राप्ताया अपि रूढेः परित्यागोपपत्तेरिति भावः।

सूत्रक्रमस्तु—आद्य स्वपक्षसाधकोक्तिः, द्वितीये प्रधानजीवपक्षयेाः साधकामावोक्तिः, तृतीयसूत्रस्यस्य 'शारीरश्च' इत्यस्यात्रापि सम्बन्धात्, तृतीये जीवपक्षे वाधकोक्तिरिति ।

प्रकाशः

आद्य इति । "अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धमेव्यपदेशात्" इत्यत्र भाष्यादावविदितत्वान्तरत्वये।रुक्तेरिति भावः । 'द्वितीये' "न च स्मार्तमतद्भर्माभिछापात्'' इत्यत्र भाष्ये त्रिगुणत्वोपादानत्वादित्रधा नघर्मोक्तचभावात्कापिलस्मृतौ पृथिव्याद्यात्मकतयोक्तप्रधानं नान्तयी-मीत्युक्तचा संसारित्वादितन्द्रमीभिलापाभावात् जीवोऽपि नेति लब्धस्वात् 'प्रधानजीव ' इत्युक्तम् । जीवपदाभावात् कथेमतदित्यत आह— तृतीयोति । एतेन जीवपक्षे साधकं नेत्यनुक्ता कथं बाधकोक्तच-वसर इति प्रत्युक्तम्। एतेन "यज्जीवोऽन्तर्यामीत्युक्तम्, तद्पि संसा-रित्वाद्यतद्धर्माभिलापादिना निरस्तमपि विशेषयुक्तचा पराकुर्वत्सूत्रं" इति टीकोक्तं सूत्रारूढं दर्शितम् । 'अतद्धर्माभिलापात् ' इत्यत्र समासनिर्वोहस्तु "नानुमानमतच्छब्दात् " इत्यत्र करिष्यत इति भावः । तृतीय इति । "शारीरश्चीभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते" इत्यत्र "आत्मनोऽन्तरः" इति माध्यन्दिनाः "विज्ञानादन्तरः" इति काण्वाश्च जीवं विज्ञानादन्तर्यामिणो मेदेनाधीयत इति शारीरो नान्तर्यामीति भेदाध्ययनरूपवाधकोक्तिरित्यर्थः । यदापि चकारात् "यस्तेजासि तिष्ठन्" इत्यादिना श्रीभृदुर्गारूपायाश्चि-Сна.—Vol. III. 59

अत्र यद्यपि

आत्मा विज्ञानमिति च सर्वजीवाभिमानवान् । ब्रह्मेबोक्तः.....॥

इति बृहदारण्यकभाष्ये आत्मादिशब्दश्चतुर्भुखपर इत्युक्तम् । तथाऽ-पि पूर्वपक्षे "य आत्मिन" इत्यादावात्मादिशब्दस्याऽऽत्माभिमानि परत्वे "यः पृथिव्यां" इत्यादौ पृथिव्यादिशब्दस्यापि तदभि-मानिपरत्वापातेन "यः पृथिव्यां" इत्यादेरेव भेदाध्ययनत्वप्रस-ङ्गात्, पूर्ववादिना पृथिव्यादिशब्दानां जडपरता, आत्मविज्ञान-शब्दयोस्तु शारीरपरता वाच्येत्यभिष्रेत्य तं प्रति "य आत्मिनि"

प्रकाश:

त्मक्रतेरिष भेदेनाधीतत्वात् न चित्मक्रितिरन्तर्यामीत्यिभिन्नाय इति तत्त्वन्नदीपरीत्या चित्नक्रितिपक्षेऽिष बाधकोक्तिपरत्वं भाति, तथाऽिष
टीकारीत्यैवमुक्तिः । एतद्भाष्यस्य भाष्यान्तरिवरिषं वा, अन्यत्रेाकार्थे जीवान्तर्यामिभेदाष्ययनासिद्धि वा, अर्थद्वयोक्तेर्वैयर्थ्यं वा
हृदि कृत्वा तदनूद्य निराह—अत्र यद्यपीति । पृथिव्यादिशब्दस्यापीति । अन्यथा प्रायपाठिवरोषादिति भावः । अभिमानिपरत्वे
को दोष इत्यत आह—य इति । पृथिव्यादिशब्दानामिभमानिचेतनपरत्वे 'यः' इत्यनेन तदन्यस्य प्रहणात् "एष त आत्माऽन्तर्यामी" इति पृथिव्याद्यभिमानिचेतनभिन्नस्यान्तर्यामितापच्याऽिम
मानिजीव एवान्तर्यामीति पक्षो न स्यादिति जदपरता वाच्ये-

इत्यादेः शारीरभेदे प्रमाणत्वोक्तिः। यद्वा--जीवाभिमानिनश्चतुर्मु-खाद्पि तिन्नयामकत्वादिना भिन्नस्यान्तयोमिणः किमु वक्तव्यं तद भिमन्यमानजीवेभ्यो भिन्नत्विमत्यभिन्नत्य तदुक्तिः। यद्वा—"यः पृथिव्यां '' इत्यादो तत्तद्मिमानिन एव तत्तद्नतर्यामित्वमिति वदता पूर्ववादिना "य आत्मिन " इत्यत्रापि जीवात्माभिमानिन एव तदन्तर्थामित्वं वाच्यम् । तचायुक्तं, "आत्मा विज्ञानं" इति रमृत्या, अभिमानिप्रायपाठेन, अभिमान्यधिकरणन्यायेन च जीवा-भिमानिन एव आत्मशब्दार्थत्वात्, अन्तर्यामिणश्च "य आत्मिन"

त्यर्थः । भाष्ये आत्मादिशब्दस्य सर्वजीवार्थत्वोक्तेः कृत्यमुक्ता, अन्यत्र चतुर्भुखपरत्वोक्तेः फलमाह—यद्वेति । 'तदुक्तिः' चतुर्भु-खपरत्वोक्तिः। तथा चात्मविज्ञानशब्दयोः चतुर्भुखपरत्वमेव, न शारीरार्थकत्वम् । अत्र भाष्ये शारीरार्थकत्वस्य प्रदर्शनं तु कैमुत्यल-ब्धस्य, न तु शब्दार्थत्वेन प्राप्तस्येत्यर्थः। ननु प्रथिव्याद्यभिमानिजीवा-नामन्तर्यामित्वे राङ्किते तेषामेवान्तर्यामिणा भेदस्य आदौ वाच्यत्वे-नावश्यवाच्यस्य साक्षादवचनं, अनुपयुक्तं चतुर्भुखस्य तत्कथनं तु साक्षादित्ययुक्तामित्यतश्चतुर्मुखपरत्वेमवावद्यं वाच्यमिति भावेन तदुक्ति साधयति — यद्वेति । स्मृत्येति । प्रागुक्तयेत्यर्थः । अभिमानीति । पृथिव्याद्यभिमानिप्रायपाठेनेत्यर्थः । अभिमान्यधिकरेणति । तत्र अभिमन्यमानशब्दानां अभिमानिनि मुख्यत्वोक्तिरिति भावः । ननु एवं

इत्यादिना ततो भिन्नत्वेनाधीतत्वादित्यभिन्नत्य तद्धीकः । "यः पृथिव्यां तिष्ठन् '' इत्यादिकं पृथिव्याद्यभिमानिम्यो भेदेनाध्ययनं तु न्यायतौरुथेनोक्तप्रायत्वात्र पृथगुक्तम् । श्रुतौ "यः पृथिन्यां तिष्ठन्" इत्यादेः प्राथम्येऽपि भाष्ये "य आत्मानि तिष्ठन्, यो विज्ञाने तिष्ठन् '' इति वाक्ययोरुपादानं तु तयोरैकार्थ्यं, तत्र चेतन-परत्वस्योभयवादिसम्मतत्वं च दर्शयितुम् । यद्यप्यन्तरशब्दस्य वृह-दारण्यकभाष्ये बाह्यापेक्षां विना रमणादिरर्थ इत्युक्तम्, अत्रापि च भाष्येऽन्तरत्वं आद्यसूत्रस्थतद्धर्मशब्दस्यार्थ इत्युक्तम् । भेदे-नाध्ययनं तु "य आत्मिन तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरं य आत्मानं यमयत्येष त आत्मा " इत्यादिभेदकाध्ययनात सिध्यति।

प्रकाश:

पृथिव्यादिशब्दानामप्यभिमानिपरत्वात्तत्राप्यभिमानिनोऽन्तर्यामिणो भे-दोक्तिसम्भवेन भाष्ये "य आत्मंनि " इत्यादि विशिष्य प्रदर्शनमयुक्त-मित्यत आह —यः पृथिच्यामिति । प्रथमातिक्रमे हेतुमाह — श्रुताविति । टीकायां "आत्मनस्सकाशादन्तरे। विविक्तः " इत्यु-कं, तदाचार्यस्किविरुद्धमित्याराङ्कच समाधते — यद्यपीति ।

बाह्यापेक्षां विना यस्तु रमते सो उन्तरः स्पृतः । अतिप्रियत्वाच हरेरन्तरत्वमुदाहतम् ॥ इत्यनेनेत्यर्थः । भेदोक्त्यर्थमर्थान्तरमेतार्तक नेति अमं निराह —भेदे-नेति । भेद्केति । सप्तमीषष्ठचादिरूपभिन्नविभक्तिनिर्देशरूपत्यर्थः ।

न च "एष त आत्मा" इत्यत्राऽऽत्मश्रब्दः स्वस्त्यार्थः, 'ते' इति षष्ठचा औपचारिकत्वापातात्। शरीरशब्दसिन्धानेनात्मशब्दस्य शरीरप्रतिसः म्बन्धिपरत्वाच्च । अत एव भाष्ये "य आत्मिन" इत्याद्यप्यु-दाहृतम् । तथाऽपि टीकायां साक्षादेव भेदाध्ययनसिद्धचर्थं "य आत्मनोऽन्तरः" इत्यत्रत्यान्तरशब्दस्य विविक्तत्वमर्थः । बृहद्वारण्य-कभाष्यं तु "य आत्मानमन्तरः" इत्यत्रत्यान्तरशब्दविषयम् । अत एव श्रुतौ न पुनरुक्तिः, "य आत्मनोऽन्तरः, यो विज्ञानादन्तरः, योऽद्मयोऽन्तरः' इत्यादौ पञ्चम्युपपतिश्च। "—"यं पृथिवी न वेद यः पृथिवया अन्तरः" इत्यादिना" इत्याद्यसूत्रीयभाष्ये तु प्रतीकमुखेन "पृथिवीमन्तरः" इति वाष्म्यमुपात्तमित्यभिन्नत्य "अन्तरो विविक्तः" इत्युक्तम् ॥

प्रकाश:

भेदकत्वं साधयति—न चेति। 'टीकयां' इत्यस्य 'इत्युक्तं' इत्यन्वयः *। पञ्चमीति। "आपादाने पञ्चमी" इति प्रकरणे "अन्यारादितरतेदिक्छब्दाञ्चतरपदाजाहियुक्ते" इति 'अन्य' इत्यर्थ- प्रहणेन पञ्चमीविधानात्, बाह्यानपेक्षरमणार्थत्वे 'पृथिव्याः' इत्यस्य वैयर्थं च स्यादिति भावः। तर्हि भाष्ये"—"यं पृथिवी न वेद यः पृथिव्या अन्तरः" इत्यादिनाऽधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्" इत्युक्तिः कथमित्यत आह—यमिति। अविदितत्वस्योक्तयर्थं 'यं' इत्यादेरवश्यवाच्यत्वात्तन्मुखेन "यः पृथिवीमन्तरः" इत्येवाभिनेत-

^{* &#}x27;इत्यनेनान्वयः' इति च पाठान्तरम्.

अन्य तु-रारीरादिराहित्यात् ब्रह्मणो न नियन्तृत्वं पटवदिति प्राप्ते, रारीरादिराहित्यमसिद्धं, चैत्रकर्मनिर्मितस्य चैत्ररारीरत्ववत् ब्रह्मविषयकाविद्याकल्पितस्य जगतस्तच्छरीरत्वादिति सिद्धान्तः।

प्रकाशः

मित्यर्थः । अत एव टीकायां वाक्यज्ञेषमनुपादायाद्यसूत्रे 'प्रिथव्या-द्यविदितत्वान्तरत्वाख्यधर्मव्यपेदशात्' इति सामान्येनोक्तमिति भावः ॥

अन्ये त्विति। अत्रान्तर्यामी कि प्रधानमुत पृथिव्याद्यभिमानिदेवता, किं प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी जीवः, अथ परमात्मेत्यादि भाष्ये प्रदर्शितम् । भागत्यां तु अचेतनस्य प्रधानस्य द्रष्टुत्वश्रोतृत्वविज्ञाः त्रवादीनां, "एष त आत्मा" इत्युक्तात्मत्वस्य चायोगात्, पृथिव्या-द्यभिमानिनो देवस्य प्रतिनियतनियमनात् ''यः सर्वान् छोकानन्तरो यमः यति यस्तर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति " इत्युक्तसर्वलेकभूतिनयमनायो-गात. योगिजीवस्य च "जगद्यापारवर्जं " इति वक्ष्यमाणन्यायेन ज्ञानिनो नियमनादिव्यापाराभावात् न प्रधानाभिमानिदेवयोगिजीवाना-मत्र सन्देहिविषयता । किन्तु जीवमात्रं वा परमात्मावेति सन्देहे जीवमात्रमेव, लोके चेतनस्य शरीरिणः स्वशरीरोन्द्रियादौ शरीरेण पास्यादौ नियमनादिकार्थोपलम्भात् । जीवस्य च रारीरेन्द्रियादि-मत्त्वाह्ष्ट्रलादिसम्भवाच । अदृष्टादिद्वारा सर्वलोकादिनियन्तृत्वो-पपत्तेश्च । 'यः' इत्येकवचनस्य च जात्यभिप्रायत्वात् । न च जी-वस्याप्यन्यो नियन्ताऽऽवश्यक इति वाच्यं, तस्याप्यन्यः तस्या-

तदुक्तं भामत्यां—

देहेन्द्रियादिनियमे नास्य देहेन्द्रियान्तरम् । तत्कमोपार्जितं तचेत्तदिवार्जितं नगत् ॥

प्रकाशः

प्यन्य इत्यनवस्थापतेः। उक्तं च— स्वकमीपार्जितं देहं तेनान्यच नियच्छति। तक्षादिरशरीरस्तु नात्मान्तर्यामितां भजेत्॥

इति । एवं प्राप्ते सर्वस्य विकारजातस्य तद्विद्याशक्तिपरिणाम-त्वात्तस्य च चैत्रकर्मीनीर्मतस्य चैत्रशरीरादित्ववत् ब्रह्मणः शरी-रेन्द्रियादिस्थानत्वात् यथायथं पृथिव्यादिकार्यकारणैस्तानेवपृथि-व्यादिदेवान् राक्रोति नियन्तुमिति अधिरैवादिषु उक्तोऽन्त-र्यामा ब्रह्मेन, आत्मत्वामृतत्वादिधर्माणां व्यपदेशात्। न चानव-स्था, "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इत्यादिश्रुत्या नियन्तृब्रह्मणो नियम्य-जीवात् भेदानभ्युपगमात् । अविद्याकल्पितजीवपरमात्मेभदाश्रयास्तु ज्ञातृज्ञेयभेदश्रुतय इति सिद्धान्त इत्यर्थः । देहेन्द्रियादीति । किमिदमशरीरत्वं, यतो नियन्तृत्वाभाव उच्यते । नियम्यातिरिक्तदे-हराहित्यं वा, देहसम्बन्धाभावो वा । नाद्यः, अस्य जीवस्य स्वदेहादिनियमने कार्ये न देहान्तरमस्तीति व्यभिचार इत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते—तत्कर्मेति । जीवे स्वकर्मार्जितदेहसम्बन्धोऽस्तीति चेत्, परस्यापि देहासम्बन्धोऽसिद्ध इत्याह—तदविद्यति ।

इतीत्याहुः । तन्न, तद्विद्याकल्पितस्य तच्छरीरत्वे ब्रह्मवत् स्वत-श्रारीरगून्यशुक्तिस्थाण्वाद्यज्ञानकरिपतस्य रूप्यदेहादेः स्थाण्वादिशरीरत्वापातात् । ब्रह्मणः स्वाविद्याकल्पितेनास्मदादिसं-सारेण संसारित्वापाताच । जगदार्जनात् प्रागशरीरस्यैव स्रष्ट्रतः वत् नियन्तृत्वस्याप्युपपत्तेश्च । न चारारीरस्यानियन्तृत्वे राङ्किते गौणशारीरोपपादनं युक्तम् । किश्व शुद्धं न नियन्त्, अशुद्धं त्वविद्याकल्पितत्वान्नाविद्याविषयः ।

प्रकाश:

तद्विषयत्वादिवद्यायाः तद्विद्यात्वम् । पूर्वपक्षभागस्य प्रागेव असम-दीयपूर्वपक्षेषु द्षितत्वात्, अतिप्रसङ्गापादनेन सिद्धान्तांशं निराह— तन्नेति । रूप्यदेहादेरिति । यथाक्रममन्वयः । नन्वगत्या स्नष्ट-त्वाङ्गीकारेऽपि न नियमनं तथा वाच्यमित्यत आह—न चेति। अस्तु वा तद्ज्ञानकल्पितं तच्छरीर मिति, तथाऽपि कि शुद्धस्येदं शरीरम्त विशिष्टस्येति विकल्प्य ऋमेण निराह—किश्चेति । शुद्धस्य नियन्तृत्वमेव नास्ति, निर्विकारत्वात्तस्य शरीराद्युपपादनक्केशो व्यर्थः। विशिष्टं तु नियामकं भवति, तस्याविद्याविषयत्वाभावान्न तदीय-लमिवद्याया इति न तदविद्यार्जितं जगिदिति न तच्छरीरत्वम् । उक्तं च-

> आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचितिरेव केवला। पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः॥

यच्चोक्तं—देहादिनियन्तुरिप जीवस्य भिन्नियन्तुनियम्यत्वे तिन्नयं न्तुरिश्वरस्यापि भिन्नियन्तुनियम्यत्वेनानवस्थापातात् नियन्तु ब्रह्म नियम्यजीवाभिन्नभिति, तन्न, अभेदे सुतरां नियन्तुत्वायोगात् । श्रुतिसूत्रयोभेदोक्त्ययोगाच्च । काल्पिनकभेदेन नियन्तुत्वादिकं युक्तः भिति चेत्, तार्हि यथा देहादिनियन्तुर्जीवस्य व्यावहारिकभेद वानीशो नियन्ता, तथेश्वस्यापि व्यावहारिकभेदवानन्यो नियन्ता स्यादिति व्यावहारिकनियन्तुपरम्परया अनवस्था स्यात् । अथ "न वैशेष्यात्" इत्युक्तन्यायेन ईशस्य स्वातन्त्र्यादिविशेषान्न नियन्त्रन्तरं, तर्ह्यनवस्थापरिहारो नाभेदेन, किन्तु स्वातन्त्र्योगिति सत्यभेद एवास्तु। किञ्चानवस्थाते विभ्यता शरीरजीवयोरेवैक्यं स्वीकार्यम्। प्रमा-णिवरोधश्च जीवपरयोरेकथेऽपि "भेदेनैनमधीयते" इति सूत्र एवोक्तः।

प्रकाशः

इति । अनवस्थाराङ्कापरिहारो च भाष्योक्तावनूद्य निराह — यचेति । प्रतिबन्दीमापाद्यन् अनवस्थापरिहारं प्रकारान्तरेण तेनैव वाचयति— तहीति । 'उक्तन्यायेन ' "सर्वत्र " इत्यधिकरणसूत्रेणोक्तन्या येनेत्यर्थः । किञ्चेति । कियन्तं दूरं गत्वा अभेदाश्रयणेन किमित्यर्थः । ननु देहभेदे तस्य नारो अस्यापि नारोन स्वर्गाद्यदेशेन धर्माधर्मादिविधायकप्रमाणविरोधोऽनुभवितरोधश्चेत्यत आह — प्रमाण विरोधश्चेति । अनवस्थानिरासाय नियन्तुर्नियम्योभेदे अङ्गीक्रियमाणे कार्यस्याप्यभिन्नकारणजन्यत्वं स्यादन्यथोक्तदोषादिति जडाभेदोऽन् Сна.— Vol. III.

किञ्चैवं सति स्वकार्यं प्रति कारणस्यापि प्रथिव्यादिकस्य ब्रह्म-कार्यत्वे ब्रह्मणोऽप्यन्यकार्यत्विमत्यनवस्थापरिहाराय एथिवीब्रह्मणो-रभेदः स्यात् । प्रमाणविरोधस्तु जीवपरयोरैक्येऽपि सम इत्युक्तम् । यचोक्तं - एकस्मिन् रारीरे प्रत्यद्यं नेति, तन्न, मां प्रति दृष्टा न्ताभावात् । प्रहाद्याविष्टशरीरेऽहमर्थेक्षपप्रत्यग्द्वयद्शेनाच । "हन्ता स्माच्छरीरादुत्कामाम तद्यस्मिन् उत्कान्ते '' " हन्तेदं पुनदशरीरं प्रविशाम तद्यस्मिन् नः प्रपन्ने " इत्यादाविवैकस्मिन् शरीरे चक्ष राद्यभिमान्यनेकाहमर्थश्रवणाच ।

प्युपेयः स्यादित्याह—िकञ्चैतं सतीति । ननु "यः पृथिन्यां तिष्ठन्" इत्यादिभेदोक्तिर्विरुध्यत इत्यत आह—प्रमाणोति । उपल-क्षणमिद्म, पृथिव्यादेः स्वव्यतिरिक्तज्ञानप्रकाश्यत्वे ज्ञानस्यापि स्वव्यतिरिक्तज्ञानापेक्षत्वेनानवस्थाप्रसङ्गात्, तिन्नरासाय ज्ञानजड-योरभेदः स्यात् । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे नियन्तुः स्वातन्त्र्यस्तु । एवं पृथिव्यादेस्स्वव्यतिरिक्तेन धारणे तत्रापि तथेत्यनवस्थेत्यपि ध्येयम्। नन् नानवस्थानिरासाय नियन्त्रभेदः, अपि तु प्रत्यक्चैतन्यद्वया-योगात् उभयोरभेद इत्येतदनूद्य निराह—यचेति । मां प्रतीति । जीवेशमेदवादे प्रतिशरीरं तयोः सत्त्रादिति भावः । अनेकाइ-मर्थेति । बहुवचनप्रयोगादिति भावः । ननु तत्र प्रत्यक्त्वेभव सत्यं, भेदो मिथ्येति चेत्, भेदस्सत्यः प्रत्यक्तं मिथ्येति किं न स्यात्।

वाधकाभावाच । अन्तर्याम्युक्त्यनन्तरं "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा?" इति द्रष्ट्रन्तरनिषेघो बाधक इति त्वन्यत्र निरस्तम् । अत्र यदुक्तं विवरणे-- "यो विज्ञाने तिष्ठन्" इत्यादी ब्रह्मणी जीवावच्छेदेषु नियन्तृत्वेनावस्थानं श्रूयते । तच्च यद्यप्यवच्छेदपक्षे न युक्तं, वटा-विच्छिन्नाकाशपदेशे बाह्याकाशस्यादरीनेन हिगुणीकृत्य वृत्त्यनुपपतेः, जीवप्रदेशे ब्रह्मणोऽवस्थानायोगात्। तथाऽपि प्रतिविम्बपक्षे युक्तं,

प्रत्यक्के बाधकं नेति चेत्, तुल्यं भेदेऽपीत्याह—बाधकेति। अतः शब्दपरामर्शं दर्शयितुं, 'अन्तर्याम्युक्तचनन्तरं' इत्युक्तम् । 'अ-न्यत्र'न्यायामृते द्वितीयपरिच्छेदे "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिश्चर त्यर्थवर्णनप्रस्तावे । तत्र 'अतः' इत्यनेन प्रस्तुतसर्वनियन्तारं परामृश्य अन्यो द्रष्टा नास्तीत्युक्ते 'अस्मिन् ग्रामे अयमेव सर्वीनिया मको नान्यः पुरुषोऽस्ति ' इत्यादावन्यशाब्दस्य प्रस्तुतसदृशपरतया व्युत्पन्नत्वेन, इहापि सर्वनियामकद्रष्ट्रन्तरनिषेचात्, मेदनिषेघाभावादिति निरस्तमित्यर्थः । "नेह नाना" इत्यादिकमप्यन्यत्र प्रथमपरिच्छेदे निरस्तमिति भावः । विवरणे अवच्छेद्रपक्षे अन्तर्याम्यवस्थानं न युक्तं, प्रतिबिम्बपस एव युक्तमित्युक्तं, तद्युक्तं, पसद्वयेऽप्ययो गादिति दूषितुमनुवदति-अत्रेति । अवच्छेदेति । अविद्याविच्छ-न्नो जीवस्तत्र प्रतिबिम्बितो वा जीव इति मतद्वयम् । अत्राद्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—घटोति ।

जलगतस्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिबिम्बाकाशदर्शनेन द्विगुणीकृत्य वृत्त्युपपत्तेरिति, तत्र बूमः-

> घटाकारो यथा बाह्याकारां नैवोपलम्यते । तथैव प्रतिबिम्बेऽपि बिम्बाकाशं न दृश्यते ॥

यथा घटस्यान्तः आकाशमात्रेऽवच्छिन्नाकाशे च सत्यिप बाह्या-कारां नास्ति, तथा जलस्यान्तराकारामात्रे प्रतिबिम्बाकारो च सत्यपि बिम्बाकारां नास्त्येव । ननु तथाऽपि जलस्यान्तरुक्तमाकाराद्वयं जलावच्छित्राकाशं चेति तत्त्रयमस्ति, घटस्यान्तस्तूक्ताकाशद्वयमे वैति वैषम्यमिति चेन्न, यस्याकाशादेर्जलेनावच्छेदः तत्र प्रतिबिम्बनं च तत्र त्रितयसद्भावेऽपि, यस्य प्रतिचिम्बनमात्रं दर्पणादौ मुखादेः, तत्र त्रितयाभावेन प्रतिविम्बपक्षपातायोगात् ।

युक्ततामाह— जलेति । अवच्छेदपक्षे यथा युक्तता, तथा प्राति-विम्बपक्षे ५पीति परोक्तं दृष्टान्तीकृत्याह—घटेति । श्लोकं व्याचष्टे-यथेति । नास्त्येवेति । तथा च विम्बरूपलाद्नतर्यामिणः तत्र नावस्थानमिति भावः । प्रतिबिम्बपक्षे अवच्छेद्वैलक्षण्यमाश्रङ्कते-निन्वति । उक्तमिति । विम्वप्रतिविम्बत्वरहितमाकाशमात्रं प्रतिवि-म्बाकारां चेति द्वयमित्यर्थः । द्वयमेवेति । आकाशमात्रमवच्छित्रं चेति द्वयं, न तु प्रतिबिम्बाकाशमित्यर्थः । तस्यास्वच्छतया प्रतिबिम्बनानु पाधिलादिति भावः । त्रितयाभावेनेति । तथा च ब्रह्मणोऽविद्यायां

ननु तर्हि ब्रह्मणोऽविद्ययाऽवच्छेद्स्तत्र प्रतिविम्बनं चेति द्वयमप्यस्तिति चेन्न, यत्र द्वयं, तत्र यद्यपि जलान्तर्जलावच्छिन्नाकाशे सत्येव पुनरा-काशमात्रं प्रतिविम्बाकाशं चास्ति, तथाऽपि जलान्तर्बाह्याकाशस्य विम्बाकाशस्य चाभावेन तत्स्थानीयस्य ब्रह्मणो जीवप्रदेशे नियन्तु-त्वेनावस्थानायोगात् । आकाशमात्रस्थानीयस्य चिन्मात्रस्य त्वन्मते अनियन्तुत्वात् । तस्मादवच्छेदप्रतिविम्बनयोविकलेपे समुच्चये वा ब्रह्मणोऽन्तर्यामित्वायोगः।

प्रकाशः

प्रतिबिम्बितमात्रत्वेन, तत्र चिन्मात्रस्य प्रतिबिम्बितस्य च घटादा वाकाश्रद्धयस्येव, दर्पणादी मुखमात्रप्रतिबिम्बमुखरूपद्धयस्येव मान्वेडिए, त्रितयाभावेनावच्छेदपक्षत्थागेन प्रतिबिम्बपक्षस्वीकारायोगादिन्यर्थः। ननु सत्यं, यंत्रैकस्यावच्छेदः प्रतिबिम्बनं च, तत्र सामान्यं प्रतिबिम्बतमविच्छन्नं चेति त्रितयमन्यत्र द्धयमिति। तथाऽपि प्रकृते तथाऽस्त्विति शङ्कते—नन्विति। किमेतावता एकस्मिन्नव देहे अविच्छन्नं प्रतिबिम्बतं चिन्मात्रं चेति ब्रह्मत्रयसिद्धावि तत्राविच्छन्नं वा प्रतिबिम्बतं वा नान्तर्यामि, तस्य नियम्यरूपकी वत्नात् । अथ तत्रत्यं चिन्मात्रं वा, सार्वइयाद्युपतं बिम्बभूतं ब्रह्म वा तथेति वाच्यमिति भावेन, अन्त्ये दोषमाह—यत्रेति। 'द्वयं' अविच्छन्नं प्रतिबिम्बतं चत्यर्थः। आद्ये दोषमाह—यत्रेति। 'द्वयं' अविच्छन्नं प्रतिबिम्बतं चत्यर्थः। आद्ये दोषमाह—आकाश्रमात्रेति। विकल्प इति। घटादावाकाशस्येवावच्छेदमात्रं न प्रतिबिम्बनं,

किञ्चावच्छे रोपाघो घटादौ अवच्छिन्नाकाराव्यतिरेकेणाकाराव्यक्तच-न्तरं, प्रतिबिम्बनापाधी दर्पणादी च प्रतिबिम्बव्यतिरेकेण मुख्य-व्यक्तचन्तरं नास्तीत्यन्यत्रोक्तम् । यचोक्तमुभाम्यां — आद्यसूत्रे अ-घिदैवादिषु योऽन्तर्यामी स परमात्मेत्यन्वय इति, तन्न, तथात्वे 'अधिदैवादिषु' इत्यस्य वैयध्यति ।

दर्पणादौ मुखस्येन ब्रह्मणोऽनिद्यायां प्रतिनिम्बनमात्रं न त्वनच्छेद इति विकल्पपक्षे, जलाद्विकस्याकाशस्यव ब्रह्मण एकस्मिन् देहे अविद्ययाऽवच्छेदः प्रतिबिम्बनं चेति समुच्चयपक्षे चेत्यर्थः । पक्ष-द्वयेऽप्यन्तर्यामिभूतस्य तत्राभावादिति भावः । नन्ववच्छेदपक्षे प्र-तिनिम्बनपक्षे च यिचन्मात्रमाकाशस्थानीयं तदेवागत्या नियन्तृ स्यादिति कश्चिद्धयात्तं प्रत्याह—िकञ्चेति । अन्यत्र'न्या यामृते । एवमधिकरणप्रमेयं परमते निरस्य, मायिमते रामानुजमते च सूत्राक्षरार्थानुपपत्तिमाह—यचेति । केषाश्चिद्धिकरणशरीरं पर-मतादनतिभिन्नत्वान्न पृथग्द्षितम् । तथा हि-प्रधानस्य वाक्यशे षोक्तद्रष्ट्रवाद्ययोगेन राङ्कितुमयोग्यत्वात्, अयमन्तर्यामी ऐश्वर्ययो-गविद्रोपनिमित्तप्रकृष्टादृष्टवान् जीविवद्रोषः परमात्मा वेति सन्देहे, वाक्यशेषे "द्रष्टा श्रीता मन्ता" इति करणजन्यदर्शनश्रवणमनना-दिरूपज्ञानवत्त्वश्रवणात् तस्य च जीव एव सम्भवात् द्रष्टृत्वादेः करणजन्यज्ञानपरत्वमनङ्गीकृत्व रूपादिसाक्षात्कारमात्रपरत्वेऽ-

पकाश

ङ्गीकियमाणे रूपादिसाक्षात्कारस्य जीवपरयोः स्साधारण्येन अ-स्मिन् प्रकरणे "नान्याऽतोऽस्ति द्रष्टा" इति द्रष्ट्रन्तरनिषेधा-योगात् करणायत्तज्ञानपरत्वात्, जीवस्यैतादशद्रष्ट्रत्वेन निषेधायो-गात्तद्वलेन "आत्मिनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद " इत्या-त्मस्थित्यन्तरत्वाविदितत्वनियन्तृत्वादेः कथिश्वन्नेयत्वात् जीवविशेष एवान्तर्यामीति प्राप्ते, "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादिषु पृथिव्या-दिसर्वभूतान्तः प्रवेशसर्वनियमनसर्वशारिकत्वादितद्धर्मोपदेशात् परमा-त्मैव । "द्रष्टा" इत्यादिवाक्यशेषस्तु रूपादिसाक्षात्कारमात्रपरो न करणायत्तज्ञानपरः । स च "पश्यत्यचक्षुः स शूणोत्यकर्णः" इत्यादिना परस्येव । "नान्योऽतोऽस्ति" इति द्रष्ट्रन्तर्निषेधस्तु स्वातन्त्रयेण द्रष्ट्रन्तर्निषेधपर इति सिद्धान्त इति । अत्र प्रधाः नपूर्विक्षस्य प्रागेव समर्थनेन तत्त्वागोऽयुक्तः । अन्यथा "न च स्मार्तं '१ इति प्रधानप्रत्याख्यानायोगः । यदत्रोक्तं श्रुतप्र कारो-" न च स्मार्त '' इति दृष्टान्ततयैवोपन्यस्ता न प्राधा-न्येन, अत एव "न च स्मार्तमतद्भर्माभिलापाच्छारीरश्र" इत्ये-वमन्तमेकं सूत्रमिति, तन्न, दृष्टान्तत्वद्योतकाभावात्। अन्यथा "नानुमानमतच्छब्दात् " "प्राणमृच्च " इत्यादावपि तथात्वा-पत्तिः । दृष्टान्तोपादानस्य वैयथर्चाच । 'न च शारीरः स्मार्त-वत् १ इत्यादिविन्यासापाताच । प्रधानशङ्कानुदयादेवं कल्पनिति

. विषयवाक्यसूचनस्यान्तर्यामिपदेनैव सिद्धेः । अन्यथा "अन्तस्तद्धर्म" इत्यादावादित्यादिष्वन्तरिति साध्यं निर्दिश्येत । तस्माद्धिदैवादि-प्रकरणेषु तद्धमेव्यपदेशादिति यथाश्रुत एवान्वयः । वरं हि वैय-ध्यादिषि छक्षणा । एवं हि न केवलं तद्धमेव्यपदेशमात्रं, किन्तु तस्याम्यासोऽप्यस्तीति सूचितम्। यञ्च द्वितीयसूत्रे तद्धमीभिलापो नाम प्रधानधमीविरुद्धधमीभिलाप इत्युक्तं, तन्न,

प्रकाश:

चेन्न, तच्छङ्कोदयस्य मूल एवोक्तत्वात् । 'शारीरश्च ' इति चशब्दा-स्वारस्याच । अस्यापि जीवमात्रनिरासपरत्वे योगविभागायोगेन "अत-द्धर्मीभिलापाच्छारीरश्रोभयेऽपि हि भेदनैनमधीयते '' इत्येकवाक्य-तयेव विन्यासः स्यादिति । नन्विधदैवादिचिह्नितेषु वाक्येष्विति विषय-सूचनार्थं तदित्युक्तमित्यत आह—विषयेति । ननु भवनमतेऽप्यधि-दैवादिप्रकरणेष्विति प्रकरणलक्षकत्वाञ्चक्षणादोष इत्यत आह ---वरं हीति । अत एव ''एकादश वै पशोरवादानानि तानि द्विर-वद्यति '' इति वाक्यवैयर्थ्यपरिहाराय " यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तेव वपा कार्या " इत्यंत्र वपाशब्दे पाशुकहविर्मा-त्रलक्षणोति स्वीकृतं मीमांसकैरिति भावः । अत्र सूत्रे एवमपि न वैयर्ध्यानिस्तार इत्यत आह—एवं हीति । अत्र 'अधिदैवा-घिलोकादिषु ' इति पाठः कैश्चित्कलिपत एव न वास्तव इति ध्येयम् । इत्युक्ति विति । उभाभ्यामिति वर्तते ।

आद्यसूत्रस्थेन "तद्धर्मव्यपदेशात्" इत्येनन पुनरुक्तेः । ब्रह्मधर्मी हि प्रधानधर्मिनिरुद्ध एव । तस्मात्त्रिगुणत्वादिधर्माभिलापाभावादित्ये-वार्थः । किश्च—"भेदव्यपदेशात्" "भेदव्यपदेशाच्चान्यः" "सन्मेगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्" इत्यादिकमतीनं, "शारीरश्चोभेयऽपि हि भेदेनैनमधीयते" इति वर्तमानं, "विशेषणभेदव्यपदेशाम्यां च नेतरी" "भेदव्यपदेशात्" इत्यादि चाऽऽगामि भेदप्रतिपादकं,

अद्वैतिभिन्यांकियते कथमद्वैतदूषकम् । सूत्रजातं स्विसद्धाः ततया लज्जां विनैव तु ॥ यदि मिथ्यार्थवादीनि सूत्राणीत्वेव कीर्तनम् । सूत्रन्याख्या, तर्हि वेदबोध्यमिथ्यात्ववेषवकः ॥

प्रकाश:

बोद्धागमोऽपि वेदस्य व्याख्यारूपः प्रसज्यते ।
बोद्धोऽपि ब्रह्मसूत्राणि व्याख्यायान्ते भवानिव ॥
मिथ्येषोऽर्थः किन्तु तत्त्वं शून्यमेवेति कीर्तयेत् ।
असद्धेत्यादिवचनं तस्य स्यात्तत्त्ववेदकम् ॥
अपोक्षेयभावेन प्रयुक्ता च प्रमाणता ।
व्यावहारिकमात्रेण नार्थेन परितुष्यति ॥
असरुच्छुतिभिः सूत्रेभेदे यत्तेन साधिते ।
मिथ्यार्थतां कथं ब्र्यात् सूत्राणां भाष्यरुत्स्वयम् ॥
सोगता वेदबाह्या हि वेदाप्रामाण्यवादिनः ।
अवैदिका इति ज्ञात्वा वैदिकैः परिवर्जिताः ॥

प्रकाशः

बौद्धोऽपीति। ननु न तस्य तथा वचने तस्वावेदकवचनं मानमित, मम
तु अस्ति "सदेव" इत्यादिकिमित्यत आह—असद्देत्यादीति।
ननु तेन असदर्थकत्वमागमादेरुच्यते, मया तु व्यावहारिकसदर्थ
कत्वमित्यत आह—अपौरुषेयेति। अयुक्तं च मिथ्यार्थकथनमित्याह—असकुदिति। तन्मतदूषणस्य फलमाह—सौगता इति।
'प्रविक्य' विचार्य। ननु "अस्मायामेघास्त्रजो विनिः" इति मायावीति भाव्यं, सत्यं, "ब्रीह्यादिभ्यश्च" इति इनिप्रत्यये मायीति
साधु। स्पष्ट इति। उपन्यासमुखेन विवृत इत्यर्थः। एतेन अत्रानत्यांमी नारायणश्चतुर्मुखो वेति पूर्वपक्षं कत्वा, अधिदैवादिषु श्रू

वित्रका वेदान् प्रविश्य वेदानामप्रामाण्यं प्रसाधयन् । मायी तु यत्ततस्त्याज्यो वैदिकौर्हितरात्रुवत् ॥ टीकाक्षरार्थस्तु स्पष्टः ॥

प्रकाश:

यमाणोऽन्तर्यामी शिव एव, सर्वान्तरत्वरूपधर्मस्याथविशिरसि "ते दे-वा रुद्रमप्टच्छन् " इति प्रस्तुतरुद्धनिष्ठतया "सोऽन्तराद्न्तरं प्रा-विशत् " इति श्रवणादिति केनचित्प्रलिपतं प्रत्युक्तं, सूत्रोपात्तप्रधा-नपक्षत्यागायोगात् । "दिव्यो देव एको नारायणः" इति मूल्लोक्तसमाख्याविरोधेन, तत्रतत्र भाष्योदाहृतानेकवचनिरोधेन च शिवान्तर्यामित्वस्य बाधितत्वाच्च । "सोऽन्तराद्न्तरं प्राविशत्" इति अथविशिरोवाक्येऽपि न शिवस्यान्तर्यामित्वमुच्यते, किन्तु 'सः' इति प्राक् प्रकृतरुद्धान्तर्यामिणं नारायणमेव परामृश्य "अन्तरा-दन्तरंप्राविशिद्धश्रेवान्तरा" इति नारायणस्येवान्तर्यामित्वमुच्यते । "विश प्रवेशने" इतिधातुनिष्पन्नविष्णुशब्दार्थस्य "सर्ग दिशो विष्टोऽस्मि" इत्येतरेयभाष्योक्तदिशा 'प्राविशत्' इत्यनेन ज्ञाप-नाच्च । अन्यथा—

अन्तर्बोहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । इत्यादिविरोधापत्तेः । विस्तरस्तु गुरुपादकृतपरतत्त्वप्रकाशिकायां ध्येयः। सूत्रास्वारस्यं च रामानुजमत इव ज्ञेयम् ॥ इति अन्तर्याम्यधिकरणम्.

— अथ अदृश्यत्वाधिकरणम् —

अदृश्यत्वादिगुणा विष्णोरुक्ताः। तत्र "यत्तदेद्रश्यमग्राह्यमगोन्त्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तद्याणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसू-स्मम् तद्व्ययं यद्भृतयोनिं परिषद्यन्ति धीराः" इत्युक्ता,

यथोर्णनाभिस्सजते गृह्णते च यथा पृथिन्यामोषधय स्तम्भवन्ति ।

यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्सम्भव तीह विश्वम् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

अत्राक्षरशब्दसाहित्येनान्यभ्रप्रसिद्धाद्दश्यत्वादिशिङ्गानां ब्रह्मणिः समन्वयप्रतिपादनादिस्त शास्त्रादिसङ्गतिः । श्रुत्यादिसङ्गतिं विषय-वाक्योदाहरणेन विषयसंशयो सयुक्तिकं पूर्वपक्षं च सूचयति—अह श्यात्वादीति । "अदृश्येऽनात्म्ये" इत्यानन्दमयस्यादृश्यत्वादिगुणा उक्ताः । ते चार्थर्वणे कस्य चिद्रस्वरस्योच्यन्ते, "अथ परा यया तद्क्षरमिधगम्यते यत्तद्द्रेश्यमग्राह्ममगोत्रमवर्णमचक्षुश्रशोत्रं तद्पाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्षं तद्व्ययं यद्भृतयोनि परिपश्यन्ति धीराः । यथा सतः पुरुषात्कश्रात्मानि तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्" इति । यथा सतः पुरुषात्कश्रात्मानि तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् " इति । तेषां च विष्णवन्यानिष्ठत्वे प्रागुक्तानन्दमयत्वं चान्यस्यैव स्थादित्यवश्यं निर्णतव्यता । तद्दृश्यत्वादिशिङ्गजातमत्र विषयः । विष्णोरन्यस्य

इत्युक्ता तस्माच "अक्षरात्परतः परः" इति परः प्रती-यते । अतो ब्रबीति-

ओम् अहदयत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ओम्॥२१॥ पृथिव्यादिदृष्टान्तमुक्ता, "अक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् " इत्यतः परं तत्परतः पराभिधानात्, "कूटस्थोऽक्षर उच्यते" इति स्मृतेश्च प्रकृतेः प्राप्तिः।

तत्त्वप्रकाशिका

वेति संदेहः । आनन्दमये श्रुतत्वमसर्शब्दश्च सन्देहवीनम् । न विष्णोरहरयत्वादीति तावत्पूर्वः पक्षः, अहश्यत्वादिगुणके "अक्षरा-त्सम्भवतीह विश्वप् '' इत्यक्षरशब्दश्रवणात्, तस्य च विष्णौ निर-वकाशत्वात्, यतोऽस्माद्प्यक्षरादुत्तरवाक्ये परः प्रतीयते,

> दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याम्यन्तरो ह्यनः । अप्राणी ह्यमनाः शुश्री ह्यक्षरात्परतः परः ॥

इति । न हि विष्णोरपि परोऽस्तीत्यतो न विष्णुरदृश्यत्वादिगुणक इति नानन्द्मयोऽपीति भावः । सिद्धान्तयत्सूत्रं तावदवतारयति— अत इति । अटश्यत्वादिकं न विष्णोश्चेत्तर्हि वाक्यस्य निर्वि-षयतया ऽप्रामाण्यं स्यादित्यतः पूर्वपक्षं विशदयति — पृथिवयादीति। अदृश्यत्वादिकं जडप्रकृतेः भवेत्, अस्याः पृथिव्यादिदृष्टान्तेनो-पादानतया जगत्कारणत्वोक्तेः। न चायं कारणत्वमात्रे दृष्टान्त इति वाच्यम्, इत्यते। वाक्यादनन्तरं "अक्षरात्परतः परः" इति ब्रह्मशब्दात्तत्परतः पराभिधानादेव च हिरण्यगर्भस्य । "त मेवं विद्वानमृत इह भवति"

तत्कर्म हरितोषं यत्सा विद्या तन्मतिर्यया।

तत्त्वप्रकाशिका

तस्मात्परतः पराभिधानात् । चेतनप्रकृतेर्वाऽदृश्यत्वादिकम्, तस्या-मसरराब्दस्य स्मृतिसिद्धत्वात् । न चासौ शब्दः परमात्मन्यपि सम्भवतीति वाच्यम्, तत्परतः पराभिधानात् । तच्च तस्यां 'अक्ष रात्परतः परः ' इति सामानाधिकरण्येनोपपन्नम् । विकारित्वेन जगत्कारणत्ववचनं तस्या विकाराभिमानित्वाद्युज्यते । हिरण्यगः र्भस्य वाऽदृश्यत्वादिकं, "स ब्रह्मविद्यां" इत्यादिब्रह्मशब्दात्। न च ब्रह्मशब्दो विष्णो मुख्य इति तद्गृहणम्, तत्परतः पराभिधा-नात् । रुद्रस्य वैतददृश्यत्वादिलिङ्गजातम्, "कर्तारमीशं" इतीश-शब्दश्रवणात् । नचेशशब्दो विष्णाविष सम्मवतीति तद्गृहः, तत्परतः पराभिधानादेवेति भावः । एवं प्राप्तं पूर्वपक्षं प्रतिक्षेप्तुं सूत्रं व्या-चष्टे—तमेवामिति । अदृश्यत्वादिगुणको विष्णुरेव, "अथ परा यया तद्क्षरमधिगम्यते "इत्यदृश्यत्वादिगुणकस्य परविद्याविषयः लोक्तेः, परविद्याविषयत्वस्य च श्रुतिसमृतिभिर्विष्णुधर्मत्वेनावगतत्वा-दित्यर्थः । "तमेवं " इति श्रुतौ मोक्षसाधनविद्याविषयत्वोक्त्या विष्णोः परावेद्याविषयत्वमुक्तं भवति, मोक्षसाधनविद्यायाः परवि-द्यात्वात्। "तत्कर्म " इति स्मृतौ च सैव परविद्या, यया हरेज्ञीनं भव तीति तस्य परविद्याविषयत्वमुच्यते ।

"अथ द्वे वाव विद्ये वेदितन्ये परा चैवापरा च तत्र ये वेदा यान्यङ्गानि यान्युपाङ्गानि यानि त्रस्यङ्गानि साऽपरा। अथ परा यया स हरिर्वेदितन्यो योऽसावदृश्यो निर्गुणः परः परमात्मा" इसादिना तद्धर्मत्वेनावगतपरिवद्याविषयत्वो किर्विष्णुरेवादृश्यत्वादिगुणकः ॥ २१ ॥

ओम् विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ओम् ॥

यस्सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः।

इति विशेषणान्न मकृतिः।

तत्त्वप्रकाशिका

"द्वे विद्ये" इत्यत्र च यदा वेदादि अन्यविषयतया योज्येत, तदा तस्यापरविद्यात्वं, यदा पुनरेतेस्त हरिवेद्यो भवति, तदा परविद्या-त्वमिति हरेः परविद्याविषयत्वमुच्येत । तदुक्तं—

ऋगाद्या अपरा विद्या यदा विष्णोर्न वाचकाः। ता एव परमा विद्या यदा विष्णोस्तु वाचकाः॥

इति। यदुक्तं प्रकृतिविरञ्चयोरदृश्यत्वादिगुणकत्विमाति, तद्यां निराकृत-मिष विशेषयुक्तचा पराकुर्वत्सूत्रं पिटत्वा व्याचिष्टे—विशेषणेति। "तप सा चीयते ब्रह्म" इत्यत्राज्ञानप्रतीतौ तिन्नरासाय "यस्य ज्ञानमयं तपः" इत्युक्तार्थे हेतुत्याऽदृश्यत्वादिगुणकस्य सार्वज्ञ्यविशेषणोक्तेः नाचेतनप्रकृतेरदृश्यत्वादिगुणकत्वम् । तस्मादेतद्वस्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ इति भेदव्यपदेशान्न विरिश्चः ।

> अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडक्षिपका । श्रीः परा प्रकृतिः शोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया ॥ तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम् । हारमेवाखिळगुणमक्षरत्रयमीरितम् ॥

इति स्कान्दे ज्यक्षराभिधानात् "अक्षरात्परतः" इत्यपि विशेषणमेव ।

तत्त्वप्रकाशिका

तस्मादशरादेतद्व् चतुर्मुखाख्यं जायत इति विरश्चस्य तज्जन्यतया तस्माद्गेदन्यपदेशात् नासावप्यदृश्यत्वादिगुणक इत्यर्थः । ज्ञानवेदन्योः सामान्यविशेषतयाऽर्थान्तरत्वम् । "विद्ख् लामे विदेश्यत्तौ " इत्यतो वा । न विष्णोरदृश्यत्वादिगुणकत्वम्, परतः पराभिधानेना- क्षरशब्दस्य विष्णो निरवकाशत्वादित्यतः सूत्रखण्डस्याधान्तरमाह— अपरमिति । भवेदशरश्रुतेः विष्णावयकाशाभावो यदि "अक्षरात्परतः परः" इत्यत्र प्रकृताक्षरमवधीकृत्य कस्य चित्परत्वमुच्येत । नैतद- स्ति । किन्तु प्रकृताक्षरमवधीकृत्य कस्य चित्परत्वमुच्येत । नैतद- स्ति । किन्तु प्रकृताक्षरस्यैवाक्षरात्परतः परत्विशेषणमुच्येत । न चाक्षरस्याक्षरात्परतः परत्वं विरुद्धमिति वाच्यम्, व्यक्षराभिधानादक्ष- रान्तरादस्याक्षरस्य परत्वोपपत्तेरिति भावः। ईशशब्दादृदृश्यत्वादि-

''जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः '' इति भेदव्यपदेशादीशपदमाप्तोऽपि न रुद्रः॥ २२॥

ओम् रूपोपन्यासाच्च ओम् ॥ २३॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णे कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। इति ।

"एको नारायण आसील ब्रह्मा न च शङ्करः" "स मुनिर्भूत्वा

तत्त्वप्रकाशिका

गुणको रुद्र इत्यस्यात्तरतयाऽपि सूत्रशेषं व्याचष्टे - जुष्टिमिति । अस्याक्षरस्य "अन्यमीशं" इति प्रसिद्धेशाद्भुद्राद्भेद्दव्यपदेशान रुद्रोऽहर्यतादिगुणक इत्यर्थः । यदि पृथिव्यादिहष्टान्तेन जग त्कारणत्ववचनं तत्कारणत्वमात्रतात्पर्यम् । ब्रह्माक्षरेशशब्दास्तु विष्णा-वेव मुख्याः, बाधकाभावस्योक्तत्वात् ॥ २२ ॥

युक्त्यन्तरेण विष्णोरेवादृश्यत्वादिगुणकत्वं साधयत्सूत्रमुपन्यस्य तदुपात्तश्रुतिमेवोदाहराति - रूपोति । द्रष्टा जीवो यदा रुक्मवर्णं हिर रण्यगर्भकारणं जगत्कर्तारं पश्यति तदाऽसौ विद्वानिष्टं पुण्यं पापं च विहाय निर्हेपः पूर्णानन्दत्वादिसाम्यं प्राप्नोतीत्यह-श्यत्वादिगुणकस्य रुक्मरूषोपन्यासाच्चासौ विष्णुरेवेत्यर्थः । नन् ब्रह्मादीनामपि रूपसङ्गावात्कुतो रूपोपन्यासेनास्य विष्णुत्वनिश्चय इत्यत आह-एक इति ।

समचिन्तयत् तत एते व्यजायन्त । विश्वो हिरण्यगर्भोऽ-ग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्रा इति । तस्य हैतस्य परमस्य नारायणस्य चत्वारि रूपाणि शुक्तं रक्तं रौक्मं कृष्णमिति । स एता-न्येतेभ्योऽभ्यचीक्रुपत् विभिश्राणि व्यामिश्रयत् अत एताहरे तद्रपम्" इति तस्यैव हि रूपाण्यभिधीयन्ते ॥ २३ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

'विश्वः' वायुः विमिश्राण्येतेम्योऽम्यचीक्नृपत्, व्यमिश्रयादिति-मानुषादौ विशेषेण मिश्रीचकारेत्यर्थः । स एतानि व्यमिश्रयत् । विमिश्राणि चैतम्योऽम्यचीक्कृपदिति वा। "तस्य हैतस्य " इत्यादेरेवा त्रोपयुक्तत्वेऽपि ''एतान्येतेम्यः '' ''इत्यस्यार्थप्रतीत्यर्थमन्यांशोदाह-रणम् । तस्माद्विष्णोरिवाद्यव्यादिगुणकत्वमिति स एवानन्दमय इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

।। ओम् अहदयत्वादिगुणको धर्माक्तेः ओम् ।। अत्रान्तर्यामिणो ब्रह्मत्वे हेतूकृतस्य "यं प्राथिवी न वेद" इत्युक्तस्याद-

ओम् अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ओम् ॥ भाष्ये "अदृ इयत्वादिगुणा विष्णोरुक्ताः " इति सामान्येनोक्तेः, तत्त्वप्रदीपे च "-"अदृश्येऽनातम्ये" "सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः" "स योऽतोऽश्रुतः " इसादिना अहर्यवादिगुणाः विष्णारुक्ताः " इसा-दिपदमयोगात् टीकायां "अहर्येऽनात्म्ये" इति विशिष्योक्ताविप तुल्यन्यायतया प्राप्तां "पूर्ववदहश्यलादिबलेन रूढिं परित्यज्य योगवृत्त्याऽक्षरशब्दो विष्णौ सम्भवति '' इति न्यायविवरणटी-कोक्तचा च लब्धां पूर्वसङ्गतिमाह—अत्रेति । ननु अदृश्यत्वं सा-मान्यं, पृथिव्यविदितत्वं विश्लोषः, तेन कथं तदाक्षेप इति, मैवं, सर्वादृश्यत्ववति तदेकदेशपृथिव्यविदिनत्वस्यापि "मुखनासिकावच नोऽनुनासिकः " इत्यत्र महाभाष्योक्तेन प्रासादवासिन्यायेन सन्वा-हा. पृथिव्याद्यधिदैवादिसर्वाविदितत्वस्य अदृश्यत्वस्त्रपत्वाद्वा, "स-हैव सन्तं न विजानन्ति देवाः" इत्यत्रेव कैमुत्यलब्धत्वाद्वा, उभ-यत्रापि अपरिच्छिन्नवैभवस्य विवक्षितत्वाद्वा तदाक्षेपात् ॥ यद-त्रोभाम्यामुक्तं—प्राक् प्रधानस्य द्रष्ट्रत्वाद्ययोगेन निरासेऽपीह तथा बाधकाभावादहरुयत्वादिकं प्रधानस्य स्यादिति राङ्कोदयात्सङ्गति-रिति, तत्र, साक्षात्सीत्रहेलाक्षेपसम्भवेनेटशस्यानादरणीयलादिति

इयत्वस्याक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानाद्वन्तरसङ्गतिः ।

प्रकाश:

भावेनोक्तं—ब्रह्मत्वे हेतूकृतस्योपि । एतेनैव प्राक् हेतूकृतेन अदृश्यत्वरूपब्रह्मधर्मेण ब्रह्म कि नाक्षरशब्देनोच्यते इत्याशङ्काया अप्यनवकाशः । "अदृश्येऽनात्म्ये " इत्यादिटीकादि तु फलपरिमति भावः । ननु पूर्वं तद्धमीभिलापाभावेन प्रधाननिरासेऽपि नेह तथा, पृथिवयादिस्छान्तपूर्वं विश्वोपादानत्वरूपतद्धमीभिलापादिति वा, पूर्वत्र अविदितत्वरूपादृश्यत्वादिबाधकेन श्रारशब्दे रूदित्यागवदत्र अक्ष रशब्दे नादृश्यवादिलिङ्गेन रूदिलागः, "अक्षरात्परतः परः" इत्युत्कषीवधित्वअवणादिति वा पूर्ववैषम्येणापि सङ्गतिरस्तीति चेत्, सत्यं, प्रधानहत्वाक्षेपसम्भवे तस्यैव वाच्यत्वात्, सिद्धान्तराङ्काबी जनिरासार्थत्वाच पूर्वहेत्वाक्षेप एवाकः । विषयसंशयटीकां व्यन-कि-अत्रेति । टीकायामेव अपेक्षितसमग्रविषयवाक्यं व्यक्तम् । यद्यपि गुणजातमेवात्र विषयः, लिङ्गपादत्वात्, टीकायां तथैवोक्ते श्र । तथाऽप्य सरस्य विशेष्यत्वात्तस्य चोपादानत्वात् न ब्रह्मेति पूर्वपक्षयुक्तिं सूचियतुं तथोक्तम् । अत एव टीकायां अक्षरशब्द-साहित्येन अन्यत्र प्रसिद्धिरदृश्यत्वादिलिङ्गानामुक्ता । नन्वेवमक्षर-नामैव समन्वीयताम् । पादसङ्गतिस्तु उत्तराधिकरण इव अनेकालि-ङ्गसमन्वयार्थत्वात् फलतो भविष्यति । उपादानत्वादक्षरं न ब्रह्मति पूर्वपक्षश्च ऋजुः । उपादानलादक्षरस्यान्यलेन तद्विशोषणालात् गुण-

अत्रादृश्यत्वादिगुणकमक्षरं कि प्रक्तत्यादि कि वा विष्णुरिति चिन्ता । तद्र्थं ब्रह्मणोऽक्षरत्वे '' अक्षरात्परतः परः'' इति वाक्यरोषोक्तं अक्षरस्य परत्वावधित्वं न सम्भवति उत सम्भवतीति । तद्र्थं परत्वावधिमूतमक्षरमदृश्यत्वादिगुणकाक्षर।दृनन्यत् उतान्यदिति । प्रकाशः

जातमप्यन्यस्येति पूर्वपक्षस्तु वक्र इति चेन्न, अक्षरशब्दसमन्व-यस्याप्यक्षराधिकरणे सेत्स्यमानत्वात् । न च तेनैवेदं गतार्थ, परत्वावधित्वादिना बाधकेन तस्येहापवादेन पूर्वपक्षकरणात् । अन्य-त्रासमान्वितगुणजातसमन्वयस्यैवेह कार्यत्वात्। अस्मिन् पादे अन्य-साहित्येनैव अन्यत्रप्रसिद्धराश्रितत्वात्, गुणसमन्वये च पूर्वसङ्गतेः साक्षाछाभाच गुणजातमेवात्र चिन्तितम् । प्रकृत्यादीति । चिद्-चित्प्रकृतिविरिञ्चरुद्दा इत्यर्थः । यद्यप्यत्र टीकायां " अक्षरात्सम्भव-तीह विश्वम् " इति कारणवाक्यस्थाक्षरब्रह्मशब्दानां विष्णाववका-शमाशङ्कच परत्वावधित्वश्रवणेनोज्जीवनात्, तदनुरोधेन विष्णुरिति चिन्तानन्तरं कारणवाक्यस्थाक्षरब्रह्मेशशब्दाः कि प्रकृत्यादिपरा अथ विष्णुपरा इति चिन्ता प्रदर्शनीया । तथाऽपि तुल्यन्यायतया सा चिन्ता स्पष्टेति वा, वाक्यशेषस्थाक्षरस्य परत्वाविधत्वेन निक-छत्व तदनन्यप्राचीनाक्षरस्यापि न ब्रह्मत्वमिति हेतुहेतुमद्भावस्येव प्राचीनकारणवाक्यस्थबद्धेशशब्दयोः न बह्मपरत्वमित्यत्र स्पष्टं हेतुहेतु-मद्भावाप्रतीतेरक्षरस्यापि अब्रह्मत्वात्तयुक्तकारणवाक्यस्य तत्समाना-

अनन्यत्वे परत्वावधित्वस्य ब्रह्मण्ययोगात् न तस्याक्षरत्वं युक्तं, अन्यत्वे तु युक्तम् ॥

्पूर्वपक्षस्तु--जडप्रकृतेरेवादृश्यत्वादि,

विकरणब्रह्मेशशब्दयोरपि न ब्रह्मपरत्नमिति अक्षरस्य अब्रह्मत्व-द्वारैव कारणवानयादेरब्रह्मपरत्वानत्यवश्यम्भावाद्वा, सङ्गतिभाष्यन्या-यविवरणतद्दीकानुरोधाद्वा अक्षरमुखैव चिन्तोपदर्शिता। फलफलि-भावमस्फुटत्वादाह-अनन्यत्व इति । यदि वक्ष्यमाणादिशा प्रकृत-हानाप्रकृतकरुपनादोषापत्रया "अक्षरात्परतः " इत्युक्ताक्षरस्य "अक्ष रात्सम्भवतीह विश्वम् '' इति पूर्वीक्तस्य चाक्षरस्यैकत्वं, तदा अट-इयलादिगुणकस्य विश्वकारणत्वेनोक्तस्यैव परत्वावधित्वात तस्य च सर्वीतमे विष्णावयोगात्, यथायथं प्रक्रयादीति पूर्वपक्षे फलम्, यदा तु " अक्षरत्रयमीरितम् " इति वक्ष्यमाणरीत्या अन्यत्वं, तदा "असरात्परतः " इत्युक्ताक्षरस्यापरत्वात् परत्वावधित्वस्य ब्रह्मण्य-भावात्, परविद्याविषयत्वेन विष्णुरेवेति सिद्धान्ते फलमित्यर्थः। उपादानत्वाक्षरब्रह्मेशशब्दान् क्रमेण प्रधानश्रीब्रह्मरुप्रपानन् टीको कान् व्यञ्जयन् चतुर्विधपूर्वेक्षटीकां व्यनिक - जडप्रकृतेरेवे-त्यादिना । ननु अत्र निर्धारित एक एवा दश्यत्वादिगुणक इति पूर्वपक्षः, उत अनिर्धारितो यः कश्चिदिति, सर्वेऽपीति वा । नाद्यः, अनेकप्रापकसत्त्वेन निर्धारणायोगात् । न द्वितीयः, संशयाद्विशेषा

अदृश्यत्वादिगुणकेऽक्षरे पृथिव्यादिदृष्टान्तपूर्वकं ''तथाऽक्षरात्सम्भ-वतीह विश्वम् '' इति विश्वोपादानत्वोक्तेः । प्रकाशः

पत्तेः । न तृतियः, वाक्यभेदापातादिति चेन्न, अक्षरब्रह्मशाशब्दानां अन्यप्रापकाणां अविनाशित्वेन "मम योनिर्महद्भक्ष" इत्यादिवचनेन कार्यस्य कारणाधीनतयेशितृत्वेन प्रधान एवोपपत्तिरित्यादिरूपेण पक्षचतुष्टयेऽप्यवधारणसम्भवेन आद्यस्य युक्तत्वादिति भावेन-प्रक तेरेवेत्युक्तम् । "चित्प्रकृतेवी" इत्यादिवाशब्दात् द्वितीयतृतीयाविष युक्ताविति सूचितम् । द्वितीये विष्णवन्यत्वेन अवधारणसम्भवात् न सन्देहादविशेषः । अत एव टीकायां "विष्णोरन्यस्य" इति संशयोक्तिः, "न विष्णारदृश्यत्वादीति तावत्पूर्वपक्षः" इत्युक्तिः, ''न विष्णुरदृश्यत्वादिगुणकः'' इत्युपसंहारश्च । तृतीये वाक्य-मेद्स्य न्यायप्राप्तत्वादिति । यद्वा—" न विष्णोरदृश्यत्वादि" इति टीको क्तव्यवच्छेद्याभिप्रायं जडप्रकृतेरेवेत्यवधारणं, न तु कोट्यन्त-रव्यच्छेदारायम् । तेन "न विष्णोरदृश्यलादि " इति टीकोकस्य "अदृश्यत्वादिकं जडप्रकृतेभैवेत् " इति टीकोक्तस्य च सङ्गहः कृतो भवति । तेन विष्णोर्न चेन्निर्विषयतया वाक्यमिद्ममानं स्यादिति शङ्का च निरस्ता भवति । " अस्य पृथिवयादिदृष्ट्यान्तेने।पादाम-तया जगत्कारणत्वोक्तेः " इति टीकां व्यनक्ति—अहद्भयत्वेति । ' दृष्टान्ते ' इत्येतदुपादनत्वसिष्ट्यर्थमुक्तम् । ऊर्णनामेरादिलेऽपि

न च कारणत्वमात्रेऽयं दृष्टान्तः, तस्य "सम्भवतीह विश्वम्" इत्यनेनैव सिद्धचा दृष्टान्तवैयर्थ्यात् । अवाधेऽन्तरङ्गस्योपादानत्वस्य त्यागायोगाच । चित्प्रकतेर्वाऽदृश्यत्वादिकं, तत्राक्षरशब्दस्य " कूट-स्थोऽक्षरउच्यते ' इत्यादिस्मृतिसिद्धत्वात् । न चाक्षराधिकरण न्यायेन ब्रह्मणि स सावकाश इति वाच्यं, विश्वोपादानत्वस्य तत्र प्रकाश:

'पृथिव्यादि' इत्युक्तेर्गतिर्वेक्यते । उपादानत्वमेव शङ्कापूर्वं व्यनक्ति— न चेति । 'तस्य ' कारणत्वमात्रस्य । अन्तरङ्गस्येति । कार्या-नुस्यूतलादुपादानस्येति भावः । एतेन टीकायामेनमाराङ्कच, तथाऽ क्षरब्रह्मेशशब्दानां च विष्णाववकाशमाशङ्कच सर्वत्र परतः परा-मिधानेनैवोज्जीवनं यत्कृतं तदुपलक्षणमिति सूचितम् । तथा च वक्ष्यति " इति निकृष्टत्वेन श्रुतत्वाच " इति । "चेतनप्रकृतेर्वा" इत्यादिटीकां व्यनिक - चित्प्रकृतेर्वेति । अक्षराधिकरणन्या येनीत । "अक्षरमम्बरान्तभृतेः" इत्यत्र " एतस्मिन् खल्वक्षरे गागर्चाकारा ओतश्र प्रोतश्र " इति श्रुतमक्षरं किं चित्प्रकृतिरथ विष्णुरिति संश्चेय, "ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं" इत्यादौ श्रीतन्त्रे अक्षरशब्दप्रयोगात, क्षराक्षरातीते विष्णौ तदयोगात् श्रीतस्व-मेवेति प्राप्त, चतुर्विधनाशरहिते विष्णावेव अक्षरशब्दप्रवृत्तिनिमि-त्तस्य पौष्कल्यात्, "तस्माद्शरं तस्माद्शरमित्याचशते एतमेव सन्तं " इति श्रुत्यादौ तस्य प्रयोगाच विष्णुरेव अक्षरशब्द-

असम्भवात् चित्प्रकृतौ तु विश्वोपादानाभिमानित्वेन तत्सम्भवात्। चतुर्मुखो वाऽदृश्यत्वादिगुणकः, ''स ब्रह्मविद्यां '' इति ब्रह्मश-ब्दात् । न च विष्णो स मुख्य इति वाच्यं, पूर्वत्र "ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव '' इति, उत्तरत्र च

तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते । इति जायमानत्विञ्जिन चतुर्मुखपरेण ब्रह्मराव्देन सन्दष्टस्य " स ब्रह्म-विद्यां '' इति ब्रह्मशब्दस्य अन्यपरत्यायोगात्।

प्रकाश:

मुख्यार्थ इति तृतीयपादे बक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः । निर्विकारे श्रीत-च्वेऽपि कथमुपादानत्वमित्यतः "तस्या विकाराभिमनित्वाद्युज्यते" इति टीकोक्तमेव व्यक्तमाह—चित्प्रकृतौ त्विति । "हिरण्यगर्भस्य वा " इत्यादिटीकां व्यनकि—चतुर्भुखो वेति । स ब्रह्मेति।

> ब्रह्मा देवानां प्रथमस्सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता। स ब्रह्मविद्यां सर्वेविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥

इति वाक्ये ब्रह्मशब्दादित्यर्थः । तस्य चतुर्मुखपरत्व एवैतद्वि-द्यायास्तत्परत्वमित्यतस्तत्साधयति—न चेसादिना । पूर्वत्रेति । अव एव तत्त्वप्रदीपे "ब्रह्मा देवानां" इति पूर्ववाक्यमप्युदाहतः मिति भावः । जायमानत्वेति । 'सम्बभूव जायते ' इति च पदा-भ्यामुक्तेनेत्यर्थः । उपादानत्वं च तद्भिमानित्वेनेति भावः । एव-CHA.—VOL. III. 63

रुद्रो वाऽत्दश्यत्वादिगुणकः, "कर्तारमीशं" इति ईशशब्दात्। न च "शब्दोदेव प्रमितः" इति वक्ष्यमाणन्यायेन स विष्णुपर प्रकाशः

मग्रेऽपि । "रुद्रस्य " इत्यादिटीकां व्यनिक्त-रुद्रो वेति । इश-शब्दादिति । प्रकृतादृश्यत्वादिगुणकाक्षर एव " यदा पश्यःपश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं " इत्युत्तरवाक्ये श्रुतत्वादित्यर्थः । शब्दादेवेति । अत्रैव तृतीयपादे " ईशानी भूतभव्यस्य " इति श्रुत ईशानी वायु रुत विष्णुरिति सन्देहे, "अर्ध्व प्राणमुन्नयति" इति प्राणव्य वस्थापकत्वस्य, "मध्ये वामनमासीनं " इति मध्यमत्वस्य, "विश्वे देवा उपासते " इति विश्वदेवीपास्यत्वस्यच श्रवणात्तेषां च " एव-मेवेष प्राण इतरान्त्राणान्पृथकपृथगेव सन्निधत्ते " "यो ऽयं मध्यमः प्राणः " " कु विन्दङ्ग " इतिश्रुतिभिनीयुवर्मत्वाद्वायुरिति प्राप्ते, लिङ्गसहस्राद्पि श्रुतेर्वलवत्त्वात् निरवकाशवामनश्रुत्या ईशानपदप्र-वृत्तिनिमित्तस्य प्रेरकत्वादेविष्णावेव पौष्कल्यादीशानो विष्णुरेवेति वक्ष्यते, ईशशब्दस्य चेशानशब्दपर्यायत्वादिति भवः । यद्यपि "सर्वत्र " इति नये, "अत्ता " इति नये च आदित्यादितिश्च-त्योरिवान्तर्नयन्यायेनेशशब्दस्यापि सावकाशत्वशङ्का सुशका । तथाऽपि तद्धिकरणविषयवाक्ये ईशशब्दस्य तत्पर्यायस्य वा अव-णाभावाद्वा, तत्रेव अत्र वाक्ये निरवकाशविष्णुलिङ्गाभावेन तन्नचाया-विषयत्वाद्वा, तत्र तात्पर्यमात्रमेवाधिदैवगतराब्दानामुक्तं, न तु राकि-

इति वाच्यं, रुद्रे प्रसिद्धमर्वज्ञशब्दात् । न चासौ यौगिकत्वन प्रकताक्षरस्य विशेषणं, न तु रुद्राख्यविशेष्यपर इति वाच्यं, रूढेर्बेळवच्चात् । " सर्ववित् " इत्यनेन पुनरुक्तेश्च । तस्मादुक्तवा-धकात् " अक्षरात्परतः परः" इति निक्छत्वेन श्रुतत्वाचाक्षरं न प्रकाश:

रपीति भावेन वा, " शब्दादेव " इत्येत्रशशब्दपर्यायस्येशानश-बदस्य साक्षादेव समन्वयोक्तेर्वा-" शब्दादेव प्रामितः" इति वक्ष्यमाणन्यायेनेत्युक्तम् । प्रसिद्धेति ।

यस्तर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्भक्ष नाम रूपमन्नं च नायते ॥ इति श्रुतसर्वज्ञशब्दात्, तस्य च

कशानुरेतास्मर्वज्ञो धूर्निटिनीललोहितः ।

इसमरोक्त्या रुद्रे प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । यौगिकत्वे दापमाह— सर्वविदिति । प्रातिस्विकबावकोक्त्या अन्यप्रापकाणां निवकाश-त्वमुक्त्वा टीकाद्युक्तेन साधारणबाधकान्तरेणापि तदाह-अक्षरा-दिति । यद्यपि टीकायां कारणत्वस्य अक्षरब्रह्मेशशब्दानां च सावकाशत्वमाशङ्कच, "अक्षरात्परतः परः" इतिश्रुतिनकृष्टत्वेनैव तेषां निरवकाशालमुक्तं, न तु दष्टान्तोक्तविश्वोपादानत्वादिना । तथा-ऽपि सति वाधके त्यागायोगात् "-" अक्षरात्परतः परः " इति श्रुते-र्षि " इति न्यायविवरणगतापिशब्दस्य बाधकान्तरसमुच्चयार्थत्वमुपेत्व

ब्रह्म । न च ''तथाऽक्षरात् '' इत्यादावेवाक्षरशब्दो ब्रह्मपरः, "अक्षरात्परतः परः '' इत्यत्र तु प्रकृतिपर इति वाच्यं, प्रकृतहानाप्रकृतस्वीकारापातात् । पूर्वपक्षे त्विदं निकृष्टत्वं चित्प्रकृ-तिपक्षे 'अक्षरात्परतः' इति पश्चम्योस्सामानाधिकरण्येन, पक्षा-न्तरे तु वैयधिकरण्येन युक्तम् । न चाब्रह्मपक्षे परविद्याविषयत्वं प्रकाशः

प्रातिस्विकवाधकोक्त्या च निरवकाशत्वमुक्तमिति ज्ञेयम् । अन्त्य-चिन्तास्थानन्य व कोटि साघियतुं निक्छ खेन श्रुतत्वं शङ्कापूर्वं साधयति—न चेति । विष्णोरिव पूर्वपक्षकोटीनामपि निकृष्टत्वेन श्रुतत्वमयुक्तं, श्रीतत्त्वोपक्षया विष्णोरवीगन्यस्य अभावात्, तत्र सामानाधिकरण्येनान्वये चतुर्मुखादावयोगादित्यतः, " तस्यां सामाना-धिकरण्येनोपपर्तं '' इति टीकोपल्रक्षणामिति भावेन "तस्मात्परस्याः प्रकृतेः परस्य हरेरभिधानादेव '' इति तन्त्वप्रदीपोक्तं हृदि कृत्वा सर्वत्र तदुपपत्तिमाह-पूर्वपक्ष इति । पक्षान्तरे त्विति । 'अक्षरात्' चतु र्मुखात् 'परतः' श्रीतन्वात्पर इति चतुर्मुखपक्षे, रुद्रपक्षे तु 'अक्षरात्' रुद्रात् 'परतः' चतुर्मुखात् पर इति पुम्मात्रविवक्षया ध्येयमिति भावः। नन् यथा सिद्धान्ते निक्षष्टलश्रवणं वाधकं तथा पूर्वपक्षेऽपि परविद्याविषयत्वं बाधकमित्याशङ्कच, "यदा वेदादि अन्याविषयत-या येाज्यते, तद्दा तस्यापरिवद्यात्वं " इत्यादिसिद्धान्तटीकाव्यावर्त्यं च परापरिवद्ययोः भिन्नार्थत्वमुपेत्याह—न चेति । ऋगादिविषयत्वे।पपा-

चान्द्रका

बाधकं, "परा चैवापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः" इत्य-परिवद्यात्वेनोक्तऋगादिविषये शास्त्रयोनौ ब्रह्मण्येव तत्प्रतियोगिमू-तपरिवद्याविषयत्वासम्भवात्। "अथ परा यया तदक्षरमाधिगम्यते" इति श्रुत्या प्रकृतेरेव तत्सम्भवाच ॥

प्रकाश:

दनाय 'शास्त्रयोनौ 'इत्युक्तम्, शास्त्रयोनिसूत्रे तथोक्तत्वादिति भावः । प्रतियोगीति । विरोधीत्यर्थः । प्रकृतेरिति । प्रकृत्यदिरेवेत्यर्थः । ननु " अक्षरात्परतः परः " इति वाक्योक्तपरवस्तृ किञ्चिदुपेत्य अत्र प्रकृत्यादिरिति पूर्वपक्षकरणे,

चित्तवे तु तेन कार्ल्यनिवद्यत्वं नेश्वरं विना।

इति प्रागुक्तिदेशा अपरिच्छिन्नवैभनत्वपर्यवसन्नं मुख्यमदृश्यतं निक्रछत्वेनाम्युपेते प्रकृत्यादौ पूर्वपक्षिणा शिक्कृतुमशक्यमिति कथमेतादृशस्य आनन्दमयादावुक्तस्य विष्णुधर्मस्य पूर्वपक्षे आक्षेपः स्यात् ।
न चात्र श्रुतिनकुष्टत्वस्य परत्वस्य च अक्षरत्वेनाभिमते प्रकृत्यादावेव कथिश्चदुपपन्नताऽभिनेतिति ईश्वरपरत्वमेव नोपेयते पूर्वपक्षिणेति वाच्यं, तथात्वे पूर्वत्र निर्णीतादृश्यत्वरूपाविष्णुलिङ्गेन अक्षरस्य विष्णुत्वमेवोपेत्य परापरत्वोपपत्तिरुच्यताम् । न च "अक्षरात् "
इत्यादिना श्रुतोपादानत्वादिना विष्णुनिरासेन प्रकृत्यादिरुच्यत इति
वाच्यं, टीकायां परत्वाविधत्ववाधकवलेन पूर्वपक्षप्रापकाणां निरवकाशत्वोक्तेरिति चेन्मैवं, अदृश्यत्वं चक्षुरगोचरत्विमत्युपेत्य "अदृश्येऽ-

सिद्धान्तस्तु —परविद्याविषयत्वं तावद्धाष्योक्तश्चत्यादिभिविष्णोरेव। श्वनाशः

नात्म्ये" इत्युक्तादृश्यत्वस्यापि प्रकृत्यादावाशङ्कनात् । पूर्वाक्षेप-चिन्द्रिका त्वर्थान्तराभिप्राया । न चैवमपि ब्रह्मरुद्धयोजीवत्वेन "अचक्षुश्रश्रोत्रं तद्पाणिपादं" इत्युक्तजीवधर्मभूतचक्षुरादिराहित्यं कथं घटतां, येन "अदृश्येऽनात्म्ये" इत्यनात्म्यपदोक्तस्य जीवगु-णराहित्यस्य टीकोक्त आक्षेप उपपद्येतिति वाच्यं, तयोजीवत्वमेव नेतीति वा, जीवोत्तमत्वेनेतरजीववैन्ठक्षण्येन वा तदुपपत्तिरित्याशयादिति।।

"धर्मोक्तः" इति सूत्रोपात्तनिरवकाशपरविद्याविषयत्वरूपभगव-छिङ्गादिनाऽ न्यप्रापकाणां सावकाशत्वात्, "अक्षरात्परतः" इत्युक्ता-क्षरस्यान्यत्वेन बाधकाभावाच विष्णुरेवादृश्यत्वादिगुणकं अक्षर-मिति भावेन, छिङ्गानिरवकाशत्वं तावत् "परविद्याविषयत्वस्य श्रुतिस्मृतिभिविष्णुधर्मत्वेनावगतत्वात्" इति टीकोकं व्यनक्ति— परविद्यति । "अथ परा यया तदक्षरमिषगम्यते" इत्युक्तमि-त्यर्थः । मोक्षसाधनविद्याया एव परविद्यात्वात्, ताद्विषयत्वस्य च "तमेवं विद्वानमृत इह भवति"

तत्कर्म हरितोषं यत्सा विद्या तन्मतिर्यया।
"द्वे विद्ये वेदितव्ये परा वैवापरा च। तत्र ये वेदा यान्यङ्गानि यानि प्रत्यङ्गानि सा परा। अथ परा यया स हरिर्वेदितव्यो योऽसावदृश्यो निर्गुणः परः परमात्मा " इत्यादिभिर्विष्णो-

युक्तं च ऋगादिवेद्यस्थापि विष्णोः पराविद्याविषयत्वं, यतः, प्रवृत्तं च निवृत्तं च यथैकं कर्म कथ्यते । उपाधिभदादिद्याऽपि तथैवैका पराऽपरा ॥

यथैकमेव कर्म निष्कामज्ञानपूर्वकत्वोपाधिना निवृत्तं, सकाम-त्वाद्युपाधिना च प्रवृत्तम्,

निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तीमित चोच्यते । इत्यादिस्मृतेः, यथा चैकमेवालमुपाधिभेदात् पथ्यमपथ्यं च, तथा ऋगादिरूपेकेव विद्या सल्लचायैः प्रमितब्रह्मविषयकशक्तितात्पर्योपा-प्रकाशः

रेव सिद्धिमत्यर्थः । ननूक्तमपरिवद्याविषयस्य परिवद्याविषयत्वमयु क्तिमित्यतो "—"द्वे विद्ये वेदितव्ये " इत्यत्र च" इत्यादिटीकां विवृ-ण्वन्नाह—युक्तं चेति । कृत इत्यतः, ऋगादेरेव परिवद्यात्वादिति भावेन।ह—यत इति । श्लोकेनान्वयः । 'अतः' इति योज्यम्। पूर्वार्घं व्यनक्ति—यथेति ।

> निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिति चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥

इति व्यासस्म्तेरित्यर्थः । स्वर्गीदिफलकामनां विनेत्यर्थः । 'कर्म ' इत्युपलक्षणं क्ष्ठोक इति मावेनाह—यथा चेति । उत्तरार्धं स्पष्ट-यति—तथेति । सन्नचायैरिति । बलाबलवन्त्वादिना सम्यगवधृतो-पक्तमादिभिरित्यर्थः । प्रमितेति । नित्यसापेक्षत्वात्समासः ।

भिना परा, मोक्षसाधनप्रमाहेतुत्वात्, अन्यथा त्वपरा, तदेहतुत्वात् । तदुक्तम्—

> ऋगाद्या अपरा विद्या यदा विष्णोर्न वाचकाः । ता एव परमा विद्या यदा विष्णोस्तु वाचकाः ॥

इति । यन्त्वन्येरुकं परशब्द ऋगादिविशेषह्रपोपिनिषत्परः, तत्स-विश्वानाच्चापरशब्दो गोबलीवर्दन्यायेनोपिनिषदितरऋगादिपर इति, तन्न, "सर्वे वेदा यत्पदमामनित" "वेदैश्च सर्वेरहमेन वेदाः" इत्यादिश्चितिस्मृतिभित्रेह्मणः सर्ववेदवेद्यत्वात् । उपिनिषत्स्विप ज्ञेय-शुद्धब्रह्माविषयाणां उपासनादिवाक्यानां बहूनां, मन्त्रेष्विप ज्योति-रिषरणोक्तन्यायेन ब्रह्मपरभागस्य च दर्शनाच्च । 'रूपं द्विविधं नील मनीलं च' इति वत्, "द्वे विद्ये परा चैवापरा च" इत्यत्र पराप-रशब्दयोर्विरुद्धार्थत्वप्रतीतेश्च । न हि नीलपदमनीलविशेषपरं भवति ।

प्रकाशः

तदुक्तिमिति। आथर्वणभाष्ये। स्वमते परापरिवद्यात्वमुपाधिमेदेनैकत्रैव टीकाद्युक्तं व्युत्पाद्य, प्रसङ्गात् परभाष्याद्युक्तिमनूद्य निराह—यिन्विति। ननु ऋगादिनां कर्मबोधकत्वात् कथं ब्रह्मपरतेति चेत्, किमेकदेशः स्यान्यपरत्वं उत कृतस्नस्य। आद्य आह्—उपनिषत्स्वपीति। द्वितीय आह—मन्त्रेष्वपीति। "ज्योतिश्चरणाभाधनात्" इत्यत्र स्वप्रदिशतन्यायेनेत्यर्थः। परापरशब्दयोविशेषसामान्यभावेन अर्थव-र्णनमयुक्तिमित्याह—रूपिमिति। 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' ब्रह्म-

यतु कैश्चिदुक्तं — परोक्षज्ञानमपरिवद्या, भक्तिस्चपमपरोक्षज्ञानं तु पर-विद्योति, तन्न, श्रुतौ ऋगादीनामपरिवद्यात्वेनोक्तत्वात्, "यया तदक्षरमिष्यम्यते" इति,

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतां ब्रह्मविद्याम् । इति च ज्ञानकरणस्येव परिवद्यात्वेनोक्तत्वाचेह विद्याशब्दस्य ज्ञा-नार्थत्वायोगात् । न च 'अधिगम्यते' इत्यस्य प्राप्यत इत्यर्थः, अधिपूर्वस्य गमेर्ज्ञाने प्रसिद्धेः । यद्यपि "व्रजयजोभीवे क्यप्" इत्यनेन सूत्रेण भावे क्यप्प्रत्ययो विहितः । तथाऽपि "संज्ञायां-समजनिषद्विपतमनविद्" इति सूत्रे वृत्तौ

प्रकाश:

विषये परोक्षापरोक्षक्रेव हे ज्ञाने उपादेये इत्यर्थ इति रामानुजभाष्योक्तमनूद्य प्रत्याह—यिन्विति । विद्याशब्दस्य ज्ञानार्थत्वसम्मवेऽपि इह तद्ग्रहणमयुक्तिमत्याह—ययेति । 'यया' विद्यया 'अधिगम्यते' प्राप्यत इत्यर्थसम्भवान्न ज्ञानकरणामिह विद्याशब्दार्थ इत्यत आह—नचेति । ननु "व्रज्यजोभीव क्यप्" इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य भावार्थकस्येव क्यपः "सज्ञायां समजनिषद-निपतमनविद्दपुङ्शीङ्भाविणः" इति सूत्रे विहितत्वात्,

तत्त्राप्तिहेतुज्ञानं च कर्मे चोक्तं महामुने । आगमोत्थं विवेकाच द्विधा ज्ञानं तथोच्यते ॥ इति पराशरवचने प्रयोगाच ज्ञानमेव विद्याशब्दार्थ इत्याशङ्कचाह— यद्यपीति ।

भाव इति न स्वयते १ इत्युक्तत्वात्, समजन्ति तस्यामिति समज्या, निषीद्नित तस्यामिति निषद्येति समज्यादिशब्दानां भावार्थत्वाभाव-स्योक्तत्वाच क्यबन्तोऽपि विद्याशब्दो वेदनकरणेऽपि मुख्य एव । प्रकाश:

भाव इतीति । " व्रजयज्ञीभीवे" इत्यव्यवहितं भावपदं न स्वर्यते, व्यवहितं त्वनुवर्त्यत इति भावः । तथाच-- भावे अकर्तरि च कारके संज्ञायां रहेयेतत् "कत्यल्युटो बहुछं" इति सूत्रपर्यन्तमनुवर्तते । एवं चेह 'भाव' इत्यनुवर्तमाने "ब्रज-यजोभीवे '' इति पुनर्भावग्रहणं 'अकर्तरि च कारके' इत्यस्य व्यावर्तनेन भाव एव यथा स्यादित्येवमर्थम् । अस्य च भावपदस्य 'संज्ञायां' इत्यत्र अनुवृत्तों हि विद्याराब्दो ज्ञान एव मुख्यः स्यात् । तत्तु 'न स्वर्यते' स्वरितत्वेन नोच्चार्यते नानु-वर्त्यत इत्युक्तत्वात् "संज्ञायां समजनिषद्" इति सूत्रे क्येबवा-नुवर्तते । न तु 'अकर्तरि च कारके ' इत्येतद्वचावर्तकं 'मावे ' इत्येतत् पदं, स्वरितत्वाभावेन "स्वरितेनाधिकारः" इत्युक्तस्वरि-तनिबन्धनाधिकारशाद्धितानुवृत्तेरयोगात् । उत्तरत्र "कृत्यल्युटः" इति सूत्र । यंनतं सामान्यतो ऽनुवर्तमाने भावे कर्तृव्यतिरिक्तकारके च क्यपो विधानात्, वेदनरूपभाव इव वेदनकरणेऽपि मुख्य एवे त्यर्थः । उक्तं च प्रक्रियाप्रसादेऽपि "अनन्तरभावग्रहणं न स्त-र्यते । तेन भावादावर्थे " इति । अत एवोक्तं सुधायां जिज्ञा-

आगमोत्थं विवेकाच द्विधा ज्ञानं तथीच्यते ॥

इति पराशरवचनं तु आगमोत्थत्वविवेकोत्थत्वाभ्यां ज्ञानस्य है-विध्यमाह, न त्वत्रत्यपरापरशब्दयोः परोक्षापरोक्षज्ञानार्थताम् । ऊर्ण-नाभ्यादिरपि निमित्तमेवेत्यन्यत्रोक्तम् । "स ब्रह्मविद्यां" इत्यत्र च ब्रह्मशब्दो न चतुर्मुखपरः, "सर्वविद्याप्रतिष्ठां येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्" इति परविद्याविषयत्वादिब्रह्माल् । यच्चोक्तं स-

प्रकाश:

सानये—"यथार्थज्ञानतत्साधनयोविद्याशब्दस्य योगरूढिभ्यां प्रवृ-त्तत्वात् " इति । पराशरवचनस्य गतिमाह-आगमोत्थिमिति । परांक्षेति । यथायोगमन्वयः । एवं परविद्याविषयत्वमन्यत्र अनव-काशतया समर्थ्य प्रसङ्गात्परोक्तं च व्युदस्येदानीं पूर्वपक्षप्राप-काणां ऋमेण सावकाशत्वमाह—ऊर्णनाभ्यादिरिति । 'अन्यत्र' प्रकृत्यधिकरणानुव्याख्यानादौ । तथा च तद्वलात् "अक्षरात्स-म्भवति " इत्यत्र पश्चम्या नोपादानत्वमर्थः, किं तु निमित्तत्वमेवे-त्यर्थः । एतेनोपादानत्वरूपबाधकाभावेन अक्षर्शब्दोऽक्षराधिकरणः न्यायेन सावकारा इति न चित्प्रकृतिरिति पक्षोऽपि युज्यत इति सिद्धत्वात्रोक्तम् । चतुर्मुखशापकं सावकारायति—स इति । आ-दिपदेन सार्वेज्यादिलिङ्गं गृह्यते । यदपि रुद्रपापकेशशब्दीपोद्धलकं सर्वेज्ञपदिमति, तत्राह—यचेति । "यस्पर्वज्ञः" इत्यस्योत्तरार्धे

तस्मादेतद्वह्म नामरूपमन्नं च जायते ।

वैज्ञपदं रुद्राख्यविशेष्यपरिमिति, तन्न, तस्य चतुर्मुखजन्यतया तज्ज-नकत्वायोगात् । किन्तु प्रकृतस्याक्षरस्य सर्वज्ञत्वविशेषणपरम् । अत एव सूत्रे विशेषणपदम् । 'सर्ववित्' इत्यनेन पौनरुत्वयं च टीकायामेव त्रेषा परिहृतम् ।

प्रकाशः

इति चतुर्मुखजनकत्वश्रवणात्, तस्य च रुद्रे अनुपपत्तेरित्याह— तस्येति ।

ब्रह्मणः प्रथमे कल्पे शिवः प्रथमनस्स्मृतः ।
इत्याद्यार्थवणभाष्योक्तस्मृतेरिति भावः । प्रकृतस्येति । विश्वहेतुत्या प्रकृतस्येत्यर्थः । सूत्र इति । "विशेषणभेद्व्यपदेशाम्यां च
नेतरों" इति सूत्रे सार्वज्ञचिशेषणादित्युक्तमित्यर्थः । ननु यौगिकत्वे
'सर्ववित्' इत्यनेन पुरुनक्ततोक्तत्यत आह—सर्वविदिति । त्रेधोति । सामान्यविशेषतया वा, सर्वं विन्दति छभत इति वा,
सर्वमृत्पाद्यतीत्युत्पन्यर्थकत्वेन वा विदिधातुर्नेय इत्युक्तमित्यर्थः ।
अत्ररामानुज्ञभाष्यादौ "विशेषणभेद" इति हेतुद्वयस्य प्रत्येकं
प्रधानादिमात्रनिरासकत्वमुपेत्यैकैकस्य प्रधानादिमात्रनिरासकत्ववर्णनं
दूषितम् । भाष्ये तु 'विशेषणात्' इत्यस्य प्रधानमात्रव्यावर्तकत्वं,
भेदव्यपदेशस्य ब्रह्मरुद्रमात्रनिषेधकत्वमुक्तम् । तत्र परोक्तदूषणाल्यतां
वक्तुं अक्षरस्य सर्वज्ञत्वविशेषणे कि लब्धमित्यतः प्रवृत्तं "—

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः।

यद्यपि सर्वज्ञत्विविशेषणं चित्प्रकृतिचतुर्मुखरुद्राणां अक्षरत्विनिषेधेऽपि हेतूर्वतुं शक्यं, विष्णोरन्यस्य मुख्यसार्वद्याभावात् । तथाऽपि चित्प्रकृत्यादीनामक्षरत्वे विश्वकर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वस्यापि शक्यशङ्क-त्वात्, श्रुतेरमुख्यसार्वद्यविषयत्वसम्भवाच जडप्रकृतिमात्रनिषेधे भाष्ये हेतूकृत्त् । यद्यपि च भेदव्यपदेशः चित्प्रकृतिनिषेधेऽपि हेतूकृतुं शक्यः, "अक्षरात्परतः परः" इति चित्प्रकृतितोऽपि भेदव्यपदेशात् । तथाऽपि नाक्षरस्याक्षरात्परतः परत्वं, विरोधादिति शक्षात् । तथाऽपि नाक्षरस्याक्षरात्परतः परत्वं, विरोधादिति शक्षाद्यादक्षरभेदोक्ति विना चित्प्रकृतितो भेदव्यपदेशो न सिद्धयन्तिति चतुर्मुखरुद्धमात्रनिषेधे भाष्ये हेतूकृतः । यद्यपि चात्र सौत्र प्रकाशः

इति विशेषगान्न प्रकृतिः '' इति भाष्यमाक्षिप्य समाधते—यद्यपीति । प्रकृतिपदस्य टीकायां जडपरत्वेन वर्णनस्यापि तात्पर्यमुक्तं भवति । सूत्रखण्डव्याख्यानपरं ''—

तस्मादेतद्वह्म नाम रूपमन्नं च जायते ।

इति भेदव्यपदेशान्न विरिश्चः । "नुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः" इति भेदव्यपदेशादीशपदप्राप्तोऽपि न रुद्रः" इति भाष्यमाक्षिण्य समाधते—यद्यपि चेति । भेदव्यपदेशकवाक्यमाह—अक्षरादिति । ननु विशेषणभेदव्यपदेशाम्यां यदि जडप्रकृतिब्रह्मरुद्राणां निरासस्तार्हे "नेतरे" इति बहुवचनान्तनिर्देशः स्यादित्याशङ्क्य समाधानमाह—यद्यपि चेति ।

इतरशब्दो जडप्रकृतिचतुर्भुखरुद्रपरः, तथाऽपि चतुर्भुखरुद्रयोश्चेतन-त्वेनैकीकृतत्वात् द्विवचनं युक्तम्। "अक्षरत्रयमीरितम् " इति भाष्यो-क्तस्मृत्या चाक्षरव्यक्तीनां भेदव्यपदेशात,

पाण्डवस्यार्जनस्येव कार्तवीर्यार्जुनादिव। ब्रह्माक्षरस्य परता स्यादब्रह्माक्षराद्भवम् ॥ तदुक्तं न्यायविवरणे—" अक्षरात्परनः परस्याप्यक्षरान्तरत्ववच-नात '' इति।

प्रकाश.

एवं पृथिव्यादिष्टष्टान्ताक्त्यादीनि पूर्वपक्षोपोद्वलकानि सिद्धान्तवाधका-नि निरस्येदानीं, यत् '' असरात्परतः '' इति निक्रष्टर्वेन श्रुतत्वरूपं बाधकान्तरं, तदपि नेत्याह - अक्षरेति । एतेन 'भेदव्यपदेश '' इति सूत्रखण्डस्य, अक्षरव्यक्तीनां

> अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिनेडरूपिका । श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया ॥ तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम् । हरिमेवाखिलगुणमक्षरत्रयमीरितम् ॥

इति स्मृत्या भेद्व्यपदेशादित्यप्यर्थ उक्तो भवति । पश्चम्यन्तस्य क्ष्ठोकेनान्वयः । उभयोरर्जुनशब्दवाच्यत्वे ऽपि परापरभाव इवे-हापि स इत्यर्थः । ननूकमत्र प्रकतहानाप्रकतस्वीकारौ स्यातामिति, तत्र "पर्विद्याविषयत्वबलेन प्रकृतपरित्यागाप्रकृतप्रहणयोरुपपत्तेः"

प्रकृताप्रकृतत्यागस्वीकारौ बाधके सित । दोषाय नैवैतस्यैव रेवतीष्विति वाक्यवत् ॥

यथा "एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमित्रिष्टोमसाम कृत्वा पशु-कामो ह्येतेन यजेत" इत्यत्र यजेः प्रकृतवाचिन्येतच्छब्दे सत्यपि

इति न्यायविरणटीको कमाह—प्रकृतेति । दृष्टान्तभागविवरणपूर्व श्लोकं व्याच छे - यथेति । द्वितीयस्य द्वितीये पादे "समेषु कर्म युक्तं स्यात्'' इति द्वादरोऽधिकरणे "त्रिनृद्ग्निष्टुद्ग्निष्टोमस्तस्य वाय-व्यास्वेकविंशममिष्टीमसाम कत्वा ब्रह्मवर्चसकामी यजेत" इत्यमि-ष्टुत्संज्ञकं यागं विधाय पुनः श्रुतं " एतस्येव रेवतीषु वारवन्तीय-मात्रिष्टोमसाम कृत्वा पशुकामा होतेन यजेत '' इति वाक्यमु-दाह्रस कि पूर्विस्मिन् यागे पशुफलाय रेवत्याधारं वारवन्तीयं गुणो विधीयते अथ कर्मान्तरमिति विशये, विशिष्टयागान्तरविधौ गै।रवात्, प्रकृतहानादिदोषात्, एतच्छब्दाच पूर्वत्रेव फलाय गुणविधिः । न च यागस्य वारवन्तीयाख्यसामाश्रयत्वायोगः, अङ्गावतारन्यायेन यागाङ्गस्तोत्रद्वारा तदुपपत्तेः । नचान्निष्टोमस्य स्तोत्रान्वयः फलान्वयश्च विधेय इति वाक्यभेदः, ऋत्वर्थवारवन्ती-यस्याप्यामिष्टोमस्तोत्रान्वयसिद्धः तस्याविधेयत्वादिति प्राप्ते, आश्रः याश्रायभावस्य क्रियाकारकरूपत्वात् यागस्य साम्रश्च क्रियाकारक-भावायोगेनाश्रयाश्रयिभावानुपपत्तेः, अङ्गावतारन्यायस्याङ्गाङ्गिभाववि-

प्रकृतामिष्टुदाल्ययागत्यागः अप्रकृतयागान्तरस्विकारश्च दोषाय नैव भवतः, प्रकृतपरत्वे वाक्यमेदात्, तथा "अक्षरात्परतः" इत्यस्य प्रकृतादृश्यत्वादिगुणकाक्षरपरतायाः बाधितत्वाच्यागः, अप्रकृतप्रकृत्याल्याक्षरस्वीकारश्च । अत्र सूत्रक्रमस्तत्तद्विषयवाक्यक्रमादिति ॥

प्रकाशः

षयत्वात, ऋत्वर्थत्वेन * वारवन्तीयस्याप्याप्रश्लोमसम्बन्धदर्शनेन प्रकृते तदासिद्धेः, शब्दगम्येऽर्थे सामान्यतो दष्टस्यानवतारात्, * एतच्छब्दस्य च प्रस्तूयममानपरत्वात् विशिष्टं कर्मान्तरमिति सिद्धान्तितम्। अत्र यथा वाक्यमेदबलेन एतच्छब्दश्रवणेऽपि प्रकृतत्यागा प्रकृतस्वीकारौ न देशाय, तथाऽत्रापीत्यर्थः। अत्रेति । आद्यसूत्रे "यत्तदद्रेश्यं" इत्युपक्रमगतं वाक्यं विषयः। तत्र "अदृश्यत्वादिगुणकः" इति पुछि ङ्गनिर्देशस्तु ''अक्षरात्परतः परः'' इति पुछिङ्गपरशब्दार्थापेक्षया। अत एव भाष्ये 'परतः परः प्रतीयते'' इत्युक्तम् । एवं निर्दे-शोऽपि अक्षरात्परतः परस्य "अक्षरात्संभवति" इति अदृश्यत्वाः दिगुणकाक्षरस्य च एकत्वस्फोरणाय, 'अदृश्यत्वादिगुणकं ' इत्युक्तौ "अक्षरात्संभवति" इत्युक्तं अक्षरं विष्णुः, परतः परस्त्वन्य इति बाङ्का स्यात्, सा मा भूदित्यतदर्थम् । " विशेषण " इति द्वितीये सूत्रे तु "तपसा चीयते ब्रह्म" इति तदुत्तरवाक्यं विषयः। "रूपो-पन्यासाच " इत्यत्र तु तदुत्तरं "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं" इति वाक्यं विषय इति तत्क्रमात्क्रम इत्यर्थः ।

 ^{* &#}x27;वारवन्तीः यस्याचोदितत्वेनान्यतोऽपाप्तस्तोत्रतंबन्धस्य फलसंबन्धस्य च विधौवाक्यभेदप्रसङ्गात् '.
 * इति पुस्तकान्तरपाठः.

अन्ये तु—अचेतनं विश्वमचेतनस्य प्रधानस्येव विकारः, न तु चेतनस्य ब्रह्मणः, वैरूप्यात् । तस्मात् "तथाऽक्षरात्सम्भ-वतीह विश्वम्" इत्यत्र प्रधानमेव हेतुतयोच्यत इति प्राप्ते, विश्वं न ब्रह्मविकारः, किन्तु तद्विवर्तः सर्प इव रज्ज्वाः, अधिष्ठाना-

प्रकाश:

अन्ये त्विति । अदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः किं प्रधानमृत जी-वोऽथ परमात्मेति सन्देहे, नृपुरादेहेंमपरिणामस्य हेमसर्रूष-त्वस्य दर्शनात, रज्जुविवर्तस्य भुजङ्गादेरज्जुसारूप्यदर्शनात, जगतो जडस्य चेतनब्रह्मसारूप्यायोगेन ब्रह्मपरिणामविवतर्त्वायोगात् "अक्ष-रात्सम्भवतीह विश्वष्" इत्यचेतनं प्रधानमेव जगदुपादानतयो-च्यते । 'भूतयोनिः' इति योनिशब्दो यदि निमित्तमात्रवाची, तदा जीव एवादृष्टद्वारा विश्वहेतुतयोच्यते । उक्तं च—

> परिणामो विवर्ती वा सरूपस्थापलक्ष्यते । चिदात्मना तु सारूप्यं जडानां नोपपद्यते ॥ जडं प्रधानमेवातो जगद्योनिः प्रतीयताम् । योनिश्रब्दो निमित्तं चेत्कुतो जीवनिशाकिया ॥

इति । एवं प्राप्ते, अक्षरं भूतयोनिं प्रक्रम्य वाक्यशेषे "यः सर्वज्ञास्सर्ववित्" इत्यादिनी सर्वज्ञस्य विश्वहेतुत्वावगमात् न जडं प्रधानमदृश्यत्वादिगुणकमक्षरम् । न च "अक्षरात्परतः परः" इत्ययुक्तं, तत्राक्षरशब्देन मायाश्चक्तचपरपर्यायस्याव्याकृतस्य अक्षुते Снл.—Vol. III.

ध्यस्यमानयोश्र न सारूप्यनियमः । तदुक्तं भागत्यां-विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः । अनादिवासनोद्भतो न साह्यप्यमपेक्षते ॥

इति । तस्मादहर्यत्वादिगुणकं शुद्धं इतेयं ब्रह्मेवेति सिद्धान्त इत्याहः । तन्न, निर्विशेषपरत्वेऽस्य पादासङ्गतेः । त्वन्मते ब्रह्मविवर्तताया आरम्भणाधिकरणादिषु सिद्धत्वेन विकाराश्रयणे-

स्वकार्यमिति व्युत्पत्त्या अक्षरपदेनाभिधानात्, ब्रह्मैव "अक्षरात्स-म्भवतीह विश्वप् " इत्यत्रीच्यते । तदुक्तं भामत्यां— अक्षरं सर्वविद्धिश्वयोगिनीचेतनं भवेत् । अक्षरात्परत इति श्रुतिस्त्वव्याकृते मता । अशुते यत्स्वकार्याणि ततोऽव्याकृतमक्षरम् ॥

इति । यत्तु सारूप्याभावान्न चिदात्मनः परिणामः प्रपञ्च इति, सत्यं, विश्वं न ब्रह्मविकारः, येन सारूप्यापेक्षा, विवर्तस्तु स्यात्, विसहशेऽपि शङ्खे पीतिमारोपदर्शनात् सारूप्यानेयमाभावादिति सि-द्धान्त इत्याहुरित्यर्थः । अनादिवासनेति । हेतुमति विश्रमे सांहर्यामावादनुयोगो युज्यते, अनाद्यविद्यातद्वासनाप्रवाहपतितस्तु नानुयोगमहीतीत्यर्थः । ज्ञेयं ब्रह्मैव, न तु प्रधानं जीवात्मा वा, उपास्यत्वेनेत्यर्थः । पादेति । तृतीये पाद एव निवेशापत्ते-रिति भावः । आरम्भणेति । "तद्नन्यत्वमारम्भणश्चब्दादिम्यः"

नेह पूर्वपक्षानुद्याच । विवर्तपरत्वे श्रुतौ रज्जुसपीदिदृष्टान्तस्यैव वक्तव्यतयोणनाम्यादिदृष्टान्तोक्तचयोगाच । श्रुतेविवर्तपरत्वे अप्रा-माण्यापातस्यान्यत्रोक्तत्वाच । "यद्भूतयोनि" इति योनिपदाद्ययो-गाच । न हि रज्जुस्सर्पस्य योनिरुच्यते, न वा सर्पः ततस्सम्भ-वतीति । किश्च त्वद्रीत्या "धर्मोक्तेः" इति सौत्रपदोपात्तेः "यस्स-र्वज्ञः" इत्यादिवाक्यशेषोक्तैः सार्वज्ञचादिकैः, तथा "सूर्यद्वारेण प्रकाशः

" कारणाद्भक्षणः परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः इत्यत्र कार्यस्यावगम्यते '' इत्यादिना त्वद्भाष्यादौ विवर्तत्वस्य वर्णितत्वादिति भावः । आदिपदेन प्रकृत्यधिकरणादि ग्राह्मम् । उपलक्षणमेतत्, "न विल्रक्षणत्वात्" इत्यधिकरणे जगतोऽचेतनत्वादिना ब्रह्म-विलक्षणत्वेन न ब्रह्मोपादानकत्वमिति प्राप्त, वैलक्षण्येऽपि गोम-यवृश्चिकादेः कार्यकारणमावे।पलम्मात् तद्रुपादानकत्वं युक्तमिति सिद्धान्तितत्वेन परिणामत्यागेन विवर्तत्वाङ्गीकारायोगात्, एत-च्छङ्कायाः तत्र सूत्र एव त्वन्मते निरासेनेहापि तथा पूर्वपक्षकरणायो-गाचेत्यापि ध्येयम् । श्रुत्यनानुगुण्यं चाह—विवर्तेति । 'अन्यत्र ? न्यायामृतादौ । योनिपदादीति । "संभवतीह विश्वम् " इति सम्भव-इाब्दः, "अतं च जायते" इत्यादिशब्द आदिपदार्थः। तेषां कारण-त्वप्रत्यायकत्वादिति भावः । आदिसूत्रार्थं सिद्धान्ताननुगुणतया दूषयाति-किंचेति । एवं हि सूत्रार्थः-अदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः

ते विरनाः प्रयान्ति '' इति सूर्यद्वारेण गम्यत्वादिकैश्च घंमैं विशिष्टं कथं विश्वविवर्ताधिष्ठानं मुमुक्षुज्ञेयं शुद्धं ब्रह्म स्यात् । यचो कं द्वितीयसूत्रे " दिन्यो ह्यमूर्तः" इति दिन्यत्वादिनिशेषणं जीवाद्भेदकमिति, तन्न, वस्तुतो निर्विशेषे अटश्ये आरोपितविशेषणस्य तत्साध्यमेदस्य चा-विरोधेऽपि मुमुक्षोर्भेदभ्रमिरासायाभेदस्यैव वक्तव्यत्वेन भेदभेदकयो-रुक्तययोगात् । विशिष्टरूपजीवाभेदभ्रमानिरासाय तद्वाक्तिरिति चेन्न,

प्रकाशः

परमात्मैव, "यस्तर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादिना सार्वज्ञचादिधर्मोक्ते-रिति । तथा चैवंविधं ब्रह्म कथमधिष्ठानमित्यर्थः । ननु एते धर्मी अतात्विकाः, अतो न दोषइति चेत्, तर्हि तैः प्रधानादिः निरासायोगात् सिद्धान्तानुत्थितिरिति भावः । यच्चोक्तिमिति ।

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याम्यन्तरे। ह्यजः ।

अप्राणा ह्यमनाश्जुम्नः।

इत्यदृश्यत्वादिगुणकभूतयोनिः शारीराद्विलक्षणत्वेन दिव्यत्वामूर्त-त्वादिना विशेषणान्न जीवः । तथा प्रकृतस्य भूतयोनेः "अक्षरा त्परतःपरः " इत्यक्षरात्परतः प्रधानात्पञ्चमीनिर्दिष्टात्पर इति प्रथ मान्तत्वेन भेदव्यपदेशान्न प्रधानं भूतयोनिरित्यर्थं इत्युक्तमित्यर्थः। तत्र एतद्धिकरणबोध्ये निर्विशेषे भूतयोनिश्चहार्थे ब्रह्मणि तत्त्वतो दिव्य-त्वादिविशेषणस्य भेदस्य च अभावेन ताभ्यां जीवप्रधानव्यावृत्त्ययो गात् । अरोपित्योस्त्योस्तत्र सम्भवोऽस्तीति चेत्तत्राह-वस्तुतइति।

एकभ्रमनिरासाय भेदभेदकविषयभ्रमद्वयोत्पादनायोगात् । शुद्ध-बोधनेन भ्रमद्वयनिरासे च विशिष्टाभेदभ्रमस्यापि " अदृश्यत्वादि-गुणकः " इति प्रतिज्ञयेव लक्षणया शुद्धबोधिन्या निरासेन द्वितीयादिसूत्रवैयथर्चम् । यचोक्तं —तृतीयसूत्रे "पुरुष एवेदं विश्वं" इति सार्वात्म्यं रूपशब्दार्थ इति, तन्न, अस्मदुक्तरुक्मवर्णे इव सार्वात्म्ये रूपशब्दाप्रयोगात् ।

प्रकाश:

"विशेषण" इत्यादिकं लक्षणया शुद्धं बोधयतीति भेदभेदकोभयअमोऽपि निवर्तियिष्यत इत्यत आह—शुद्धबोधनेनेति । उपलक्षणमेतत्, त्वन्मते मन्मत इव विशेषहेतीरनुपन्यासेन दिन्यपुरुषत्वादिविशेषणेन प्रधानेऽप्ययुक्तेन द्वयोरपि निराससम्भवात् "स
कारणं कारणाधिपाधिपः" इतिवदक्षरात्परतो जीवादित्यपि वक्तुं
शक्यत्वेन भेदन्यपदेशेनापि द्वयोर्निराससम्भवेन प्रत्येकमेकैकिनिरासायोगात् । विशेषणभेदाम्यां क्रमेण जीवप्रधानीनरोस सूत्रे 'नेतरे'
इत्येव स्त्रीलिङ्गेन नपुंकलिङ्गेन वा निर्देष्टन्यत्वेन 'नेतरो' इत्यस्य
अस्वारस्यं च । मन्मते तु द्वाम्यां हेतुम्यां क्रमेण प्रधानचेतनयोर्निरास इति 'नेतरो' इति पुद्धिङ्गस्य स्वारस्यमित्यपि ध्येयम् ।
'रूपशब्दाप्रयोगात्' इत्युपलक्षणं, त्वन्मते पूर्वसूत्रयोरन्यतरिवविक्षितैकविज्ञाननिवन्धनसर्वविज्ञानानन्तर्गततत्वात्सर्वात्मभावस्यत्यपि ध्येयम् ।

अत्रापि परपक्षे '' अदृश्यत्वादिगुणकः '' इति गुणोक्तेः, ''विदेषणभेद्व्यपदेशाम्यां '' इति जीवादिम्यो मेदोक्तेश्च निर्गुण त्वाद्वेतप्रतिकूलता स्फुटैव ।

केचित्तु—अदृश्यत्वादिगुणकत्वं प्रधानस्य, अक्षरात्परतः परत्वं तु जीवस्येति प्राप्ते, द्वयमपि परमात्मन इति सिद्धान्त इत्याहुः । तन्न,

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

अत्राणी ह्यमनारशुओ अक्षरात्परतः परः ॥

इति अमूर्तत्वव्याप्तत्वाप्राणत्वादिविशिष्टत्वेन श्रुतेऽक्षरात्परतः परे

प्रकाशः

इदमधिकरणं परैनीरभ्यमेवेत्याह-अत्रापीति ।

केचित्ति। अत्र "अथ परा" इत्यादिवाक्ये प्रधानपुरुषो प्रतिपा-द्येते उत परमात्मेति संशये, "यत्तद्रदेश्यं" इत्यादिना पृथिव्याद्यचेतन-गतदृश्यव्यादीनां निषेधात्, तज्जातीयमचेतनं प्रधानमेवादृश्यव्या-दिगुणकं भूतयोन्यक्षरं, "अक्षरात्परतः परः" इति तु तस्या-धिष्ठाता पुरुष एवति तावेवात्र प्रतिपाद्याविति प्राप्ते, प्रधानपुरुष-योरसम्भावितस्य सार्वज्ञचादिधर्मस्योक्तः, फल्लाभिसान्धरहितकर्मा-राध्यत्वपरापरावद्याविषयत्वादिना विशेष्यमाणत्वात्, अक्षरात् अव्या-कृतात् भूतसूक्ष्मात्परतः समष्टिपुरुषात् पर इति भेद व्यपदेशात्, "अग्निर्मूष्ठी" इत्यादिना जगद्भूगेपन्यासाच न प्रधानजीवावन्नो-च्येते, किन्तु परमात्मेवत्याद्धरित्यर्थः। तदुक्तं—

जीवत्वराङ्कानुदयादिति ॥

प्रकाश:

दृश्यत्वादेनिषेघो विकृतिमित भवत्यक्षरे सिन्नकर्षा-त्पञ्चम्युक्ताक्षरं यत्तद्विषकपरः पञ्चवित्रोऽस्तु मा भूत् । सर्वज्ञत्वादिदृष्टेः प्रथमसमुदितं त्वक्षरं ब्रह्म शुद्धं पश्चादुक्तं तु जीवादिकमविषतया भेदतस्तत्परोक्तेः ॥

इति । जीवत्वराङ्कोति । उपलक्षणमेतत्, मन्मतरीत्या निरवकाशो-पादानत्वादिना पूर्वपक्षसंभवे सावकाशादृश्यत्वादिनिषेधेनेह नियमेन अचेतनोपिस्थत्ययोगात्, "अवर्णमचक्षुःश्रोत्रं" इत्यादिना चेतन-धर्मबाह्मणत्वादिवर्णचक्षुरादिकरणिनिषेधेनेह भूतयोनिश्चेतन इत्यपि वक्तुं शक्यत्वेन तेन प्रधानमात्रपूर्वपक्षायोगात् । द्वितीयसूत्रे अक्षर-व्यक्तीनां भेदव्यपदेशासिद्धेः तेन प्रकृतिनिरासस्य क्षिष्टत्वा-दित्यपि ज्ञेयम् ॥

यत्तु कश्चिदाह—अटश्यत्वादिगुणकं प्रधानं जीवो वा शिवो वेति विशये, महदादिपरिणामिनो भूतयोनित्वसम्भवात् प्रधानमक्षरं, "प्रधानमम्यताक्षरं" इति श्वेताश्वतरश्चतौ अमृतशब्दे जीवेऽक्षर-पद्पयोगात् जीवो वेति प्राप्ते, सार्वज्ञचादितद्धर्मोक्तेः शिव एवेति, तन्न, 'नारायणाद्वद्धा जायते" "नारायणाद्वद्धा जायते" "रुद्धस्य शिर उत्पिपेष"

न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो व्रतमर्थमा न मिनन्ति रुद्रः ।

टीकाक्षरार्थस्तु-पृथिव्यादिदृष्टान्तेनेति । श्रुतौ ऊर्णनामिदृष्टा-न्तस्य प्राथम्येऽपि तत्र ' सृजते ' इत्यनेन कर्तृत्वप्रतीतेः 'पृथिव्यादि ' प्रकाश:

इत्यादिना जननमरणाज्ञानादिमति रुद्रे मुख्यसार्वज्ञचायोगात् । तत्कर्म हरितोषं यत्सा विद्या तन्मतिर्थया ।

"अथ परा यया स हरिवैदितव्यो यो इसावदृश्यो निर्गुणः परः परमात्मा " " ऋगाद्या अपराः विद्याः " इत्यादिवचनसिद्धपरविद्या-विषयत्वरूपविष्णुलिङ्गविरोधेन, शिव इति सिद्धान्तस्यानुदयात् । "अन्यं" इति प्रसिद्धेशशब्दिताहुद्वादस्य भूतयोन्यक्षरस्य भेदोक्तेश्च ।

तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम् ।

हरिमेव॥

इत्यादिस्मृतिविरोधाच । आथर्वणमाप्यादाहतानेकवचनजातिवरोधाचे त्यादि ध्येयम्।

"यथोर्णनाभिस्मुजते गृह्वते च" इति श्रवणात् 'ऊर्णनाम्यादि-दृष्टान्तेन ' इति वाच्ये "पृथिवी " इत्याद्युक्तिः टीकायां न युक्तेत्याश-ङ्कचाह-श्रुताविति । "ऊर्णनाभिष्टियिव्यादिदृष्टान्तेन अक्षरस्य जगदुपादानत्वमुक्त्वा " इति तत्त्वप्रदीपवाक्यं तु अतद्भुणसंविज्ञाना-श्रयेण वा, ऊर्णनाभिदेहस्थापादानत्वाभित्रायेण वा कथाश्चित्रेयामिति भावः । "तच तस्यां अक्षरात्परत इति सामानाधिकरण्येनोप-पन्नम् " इति वाक्यं सामानाधिकरण्ये हेतूक्त्या व्यनक्ति--

व्यादि ' इत्युक्तम् । सामानाधिकरण्येनेति । चित्प्रकृतेरुत्तमादु -त्तमस्याभावेन 'अक्षरात्परतः ' इति पञ्चम्योर्वेयधिकरण्यायोगादिति भावः । उक्तार्थे हेतुतयेति । "तपसा चीयते " इत्यत्रालीच-नार्थेन तपश्शब्देनाज्ञानप्रतीतौ तिन्नरासाय "यस्य ज्ञानमयं तपः" इत्यनेनोक्ते पूर्णज्ञानत्वे हेतुतया सार्वज्ञचोक्तेरित्यर्थः । सूत्रखण्ड-स्याथीन्तरमाहिति । सूत्रे विशेषणशब्दस्य न केवलं सर्वज्ञलः विशेषणादित्येवार्थः, किन्तु अक्षरात्परतः परत्वविशेषणादित्यप्यर्थः । एवं भेदराब्दस्य हिरण्यगर्भाद्रुद्राद्वा भेदमात्रं नार्थः, किन्त्वक्षरव्यक्ती-नां भेदोऽपि । तथा चाक्षराणां भेदव्यपदेशाद्क्षरात्परतःपरत्वमक्ष-रस्यैव विशेषणमित्यपि सूत्रयोजनेति भाष्यार्थ इत्यर्थः । 'इत्युक्ता प्रतीयते ' इति भाष्ये क्रिययोश्समानकर्तृकत्वाभावेऽपि क्लाप्रत्ययः

यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

इतिवद्घष्टव्यः ॥

प्रकाशः

चित्मकृतेरिति । द्वितीयसूत्रे "-"तपसा चीयते ब्रह्म" इत्यत्र अज्ञानप्रतीतौ तित्ररासाय "यस्य ज्ञानमयं तपः" इत्युक्तार्थे हेतु-तया अटरयत्वादिगुणकस्य सार्वज्ञचित्रोषणोक्तेः " इति वाक्यं व्यनक्ति--तपसेति । तपसा सम्बध्यते, ब्रह्म कर्तृ, अतपादिति फलितोऽर्थः । अर्थान्तरं विशदयति —सूत्रेति । पूर्वपक्षमाष्ये अ नुपर्णात समाधत्ते -- इत्युक्त्वेति । तत्र यथा 'वर्तमानः' इत्यध्या-हारस्तथाऽत्रापि, 'इत्युक्ता' 'श्रुते वाक्ये' इति वा ''इत्यमिधानात् परतः परः प्रतीयते " इति वा अध्याहारेण योज्यमिति भावः ॥

— अथ वेश्वानगाधिकरणम् —

अदृश्यत्वादिगुणेषु सर्वगतत्वं "यस्त्वेतमेवं पादेशमात्रमभि-विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते" इति वैश्वानरस्योक्तमिति,

तत्त्वप्रकाशिका

अत्र लाकतोऽन्यत्रप्रसिद्धेश्यानरनामः पाचकत्वाद्यनेकलिङ्गस-मन्त्रयसिद्धये ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादनाद्दित शास्त्रादिससङ्गति । श्रुत्यादिसङ्गति विषयनाक्योदाहरणपूर्वकं विषयादिकं च सूचयति— अदृह्यत्वादीति । गताधिकरणेऽदृश्यत्वादिगुणा विष्णोरुक्ताः । तेषु सर्वगतत्वं चोक्तं "नित्यं विभुं सर्वगतम्" इति । तदृदृश्यत्वा-दिगुणेषूक्तं सर्वगतत्वं च च्छन्दोगश्रुतावभिविमानपदेन वैश्वानरस्योक्तम्, अभितो विगतं मानं मर्यादा यस्येति,

मानं ज्ञानं लयश्चेत मर्यादा चापि कथ्यते।
दत्यिमेघानात्। तस्य च वैश्वानरस्य विष्णोरितरत्वे सर्वगतत्वमप्यन्यस्य प्रसज्येतेत्यवश्यिनिर्णयत्वम्। स वैश्वानरो विषयः। किं
विष्णुरन्यो वेति संशयः। सर्वगतत्वमन्यत्र प्रसिद्धिश्च सन्देह्बीजम्।
नायं वैश्वानरो विष्णुः, किंत्विग्नदेवता तेजोभूतं वा स्यादिति
पूर्वःपक्षः, वैश्वानरश्चेतः। न च वाच्यम् सर्वगतत्वलिङ्गोद्धैश्वानरो
विष्णुरिति, लिङ्गस्य श्चातितो दुर्बल्लात्। न च लिङ्गस्य निरवकाशत्वेन प्रावल्याच्छ्रुतिबाधकत्वमिति मन्तन्यम्, श्चेतरिप प्रसि
द्वितो निरवकाशत्वात्। श्चेतिविष्णुविषयत्वेऽग्रचादिविषयतया लोक-

अत आह—

ओम् वैश्वानरः साधारगशब्दविशेषात् ओम् ॥२४

अग्नाविष्वोःसाधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य विष्णावेव प्रसि-द्धात्मशब्देन विशेषणाहैश्वानरो विष्णुरेव ॥ २४ ॥ ओम् स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ओम् ॥ २५॥

तत्त्वप्रकाशिका

प्रासिद्धिवाधात् । वैदिकाविद्याभेदव्यवहारिवरोधाचा । न हि वैश्वानर-श्रुतेरम्चादिविषयत्वाभावे व्यवहारस्य गत्यन्तरमस्ति । अतः प्राप्ति-द्धिलिङ्गयोरूभयोरापि निरवकारात्वेन वैश्वानरश्रुतेरमाविष्णवोस्साधार ण्यमेव स्थान्नतु लिङ्गेन विष्णुपरतानिश्चयः। अतो न वैश्वानरो विष्णुरिति न सर्वगतत्वं तस्येति भावः। सिद्धान्तयत्सूत्रमवतार्थे व्याचष्टे-अत इति । अयं वैश्वानरो विष्णुरेव, "आत्मानं वैश्वानरं" इत्या-त्मशब्दात्। न चोक्तरीत्या साधारणवैश्वानरश्रुतिसद्भावादनिर्णय इति वाच्यम्, साधारणस्यापि वैश्वानरशब्दस्य

आत्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र कचिदिष्यते । इत्यादी विष्णावेव प्रसिद्धत्वेनान्यत्रानवकाशात्मशब्दसमानाधिकरण्येन विष्णुपरत्वस्य सम्भवात्, प्रसिद्धचादेरन्यथाऽपि सिद्धचा सावका-श्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ २४॥

नन्वात्मज्ञब्दस्यामुख्यवृत्तिमभ्युपेत्य अग्म्यादीनामेव वैश्वानरत्वं किं न स्यादित्याशङ्कां परिहर्तुं हेत्वन्तरेण वैश्वानरस्य विष्णुतं निश्राययत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे-स्मर्यमाणमिति ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । इति स्मर्यमाणमत्रापि स एवोच्यते इत्यस्यानुमापकम्, समा-ख्यानात् । इतिश्रब्दः समाख्यापदर्शकः ॥ २५ ॥

ओम् शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चन्न तथा हृष्ट्यपदेशादसम्भवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते ओम् ॥ २६ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

वैथानरो भूता "इति स्मृत्युक्तं विष्णोवेथानरत्वमत्र वैथानर विद्यायामपि स गीतोक्तो भगवानेव वैश्वानरपदेनोच्यत इत्यस्यार्थ-स्यानुमापकं भवति । स्मृतौ विष्णोवेश्वानरत्वोक्तेवश्वानरविद्याया-मप्यसावुच्यत इति भावः । स्मृत्युक्तवैश्वानरस्य विष्णुत्वेऽप्य त्रोक्तस्य कृतो विष्णुत्वमित्यत आह—समाख्यानादिति । समा-ख्यानयुक्तिनं सूत्रितेत्यतआह-इतीति। अनेन 'इति स्मर्थमाणं ' इत्य-न्वयः सुचितो भवति ॥ २५॥

वैश्वानरस्य विष्णुत्वमाक्षिप्य समाद्यस्मूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशं ताबद्वचाचष्टे—शब्दादिभ्यइति । यदुक्तम्, आत्मशब्दविशेषणा-त्समाल्यानाच वैश्वानरस्य विष्णुत्दनिश्चय इति, तद्युक्तम्, यथा खलु वैथानरस्य विष्णुत्वनिश्रायकात्मराब्दादि विद्यते, तथाऽग्रित्वनिश्रा-यकस्यापि विद्यमानत्वात् । तथा हि—वैश्वानरराव्दस्यात्मराव्दसमा-

"अयमग्निर्वेश्वानरः" "वैश्वानरमृत आजातमग्नि" इत्यादि-शब्दः " वैश्वानरे तद्धतं भवति हृदयं गाहिपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः" इत्याद्यप्रिष्ठिक्षमादिशब्दोक्तम्, "येनेदमन्नं पच्यते तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं ' इसादिना पाचक-

तत्त्वप्रकाशिका

नाधिकतत्ववदिश्वराब्दसमाधिकतत्वं च श्रूयते "अयमग्निः" इति बृहदारण्यके, "वैश्वानरं" इत्यस्यामृचि च । तथाऽग्निछिङ्गं च वैश्वानरे होमाधिकरणत्वं गाईपत्यादाङ्गत्वं च श्रूयते "वैश्वानरे तद्धतं ' इत्यादी । तथा वैश्वानरे पाचकत्वारूयमिकर्म च श्रूयते " अयमि ग्रेवेंश्वानरो यो ऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते " इ।ते बृहदारण्यके, "तदाद्रकं" इति च्छान्दोग्ये च । तस्माद्वैश्वा नरस्य विष्णुत्वज्ञापकवत् अग्नित्वज्ञापकस्यापि सत्त्वान्न विष्णुरेवायमिति निश्चयो युज्यत इत्यर्थः। अत्र सर्वेवेश्वानरविद्यानां विचार्यत्वात्त-त्तद्वाक्योद्धारो युक्त एव, समाल्यारूपेण वा । "मूर्घानं दिवः" इति मन्त्राार्थः—दिवः कारणभूतमूर्<mark>धानं पृथिव्याः कारणभूतपादं</mark> जनानां सम्यग्ज्ञानायाभिव्यक्तम् सर्वज्ञमखण्डेरारामत्यन्नं जनानां पातारं वैश्वानरमित्रं देवाः स्वास्यतयाऽकुर्वन्निति । गतिसाधनत्वा-दुरतिः पादः । "ऋताय जातं!" इति समाख्यानात्सप्तमी तादर्थेय । ''अत्रं थं'' इति हि श्रुतिः । ''आग्नेर्देवानां मुखं'' इति च । "वैश्वानरे तद्धतं भवाति" इति वाक्यार्थः—" एवं विद्य-

त्वेनान्तः प्रतिष्ठानं च प्रतीयते । तस्मान्न विष्णुरिति चेत्, न, "अथ हेममात्मानमणोरणीयांसं परतः परं विश्वं हरिम्रुपा-सीत '' इति '' सर्वनामा सर्वकर्मा सर्वे छिङ्गः सर्वेगुणः सर्वे-कामः सर्वधर्मः सर्वेन्द्रप इति स य एतमेवमात्मानं विश्वं हरिमा रादरमुपास्ते तस्य सर्वेषु छोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु देवेषु

तत्त्वप्रकाशिका

द्यद्यपि च्यालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मानि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतं स्यात् " इति वाक्याद्वगन्तव्यः । भक्तमन्त्रम् । परिहारसूत्रांशं व्याचष्टे—नेति । उभयत्र श्रुत्यादिसाम्याद्वेश्वानरस्य विष्णुत्व-निश्चयायोग इति न युक्तम्, उभयत्र श्रुत्यादिसाम्येऽपि सावः काशलिनरवकाशलवलानिश्रयापपतेः। तत्र यद्ग्रिनाम लिङ्गं कर्म च वैश्वानरे श्रूयते, तद्विष्णौ सावकाशं, "अथ हेममात्मानं" इत्य मचादिनामलिङ्गकर्मवन्त्वेन विष्णोरुपासनोपदेशात् । न चात्मशब्दा-देरन्यत्रास्त्यवकाशः । अतो निरवकाशेन सावकाशबाधापपत्तेर्युज्यते वैश्वानरस्य विष्णुत्वनिश्रय इति भानः। न च वाच्यम्, उपा नार्थमुक्तत्वादेव "योषितमभि ध्यायीत" इत्यादाविवासत्त्वम्,

नाविद्यमानं झुवते वेदा ध्यातुं न वैदिकाः।

इत्यादिवचनात् । वाक्यान्तरस्याविरोधेन योर्थस्स्थाप्यते, तद्र्थत्वाच । 'विश्वं' पूर्णम् । 'आरात्' समीपे स्वहृदये । प्रथमेतिराब्दो विधिसमाप्तौ । द्वितीयस्य 'इत्युपासीत ' इत्यन्वयः ।

सर्वेषु वेदेषु कामचारो भवति " इति तत्तन्नामिलङ्कादिना तस्यैव दृष्ट्युपदेशान्महोपनिषादि ।

> अनात्तत्वादनात्मान ऊनत्वाद्गुणराशितः । अब्रह्माणः परे सर्वे ब्रह्माऽऽत्मा विष्णुरेव हि ॥

इसादिना "को न आत्मा कि ब्रह्म" इत्यारम्भाच अन्ये-षामसम्भवात् विष्णुरेव वैश्वानरः। "चन्द्रमा मनसो जातः, चक्षोत्स्यूर्यो अजायत" इत्यादिना यः पुरुषाख्यो विष्णुरभिहितः, तद्विधमेवात्र "मूर्धेव स्नेतजाश्चस्नुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वत्मी"

तत्त्वप्रकाशिका

प्रकरणवलाच वैश्वानरस्य विष्णुत्विनश्चयो भवतीत्याह—अनात्तत्वा दिति । "को न आत्मा कि ब्रह्म" इति विचारपूर्वकं वैश्वानरिवद्याया आरम्याधीतत्वेन विष्णुप्रकरणत्वाच्च वैश्वानरो विष्णुरेविति निश्चयो भवति, "अनात्तत्त्वात्" इति वचनेन विष्णोरन्येषामात्मत्वाद्यसम्मवादित्यर्थः । श्रुतिसमाख्यया च वैश्वानरस्य विष्णुत्वमुपपादयति—चन्द्रमा इति । यः पुरुषाख्यो विष्णुः पुरुषसूक्ते "शिष्णो द्यौस्समवर्तत । चक्षोस्सूर्यो अजायत । प्राणाद्वायुरजायत पद्मचां भूमिः" इत्यादिना वाक्येन द्युम्वादिजनकशीषीदिमानिमहितः तदिः धमेवात्र वैश्वानरं चाषीयते च्छन्दोगाः "मूर्घेव सुतेजाश्चक्षुर्विश्व-रूपः प्राणः पृग्वत्मामी पृथिन्येव पादौ" इत्यादिना वाक्येन । अतः पुरुषसूक्तसमाख्ययाऽपि विष्णुरेव वैश्वानर इत्यर्थः । ननु

इत्यादिना एनं वैश्वानरमधीयते । चशब्देन सकलवेदतन्त्र-पुराणादिषु विष्णुपरत्वं पुरुषसक्तस्य दर्शयति । तथा च ब्राह्मे-

> यथैव पौरुषं सूक्तं नित्यं विष्णुपरायणम् । तथैव मे मनो नित्यं भूयाद्विष्णुपरायणम् ॥

इति । चतुर्वेदशिखायां च-

सहस्रशीर्षः पुरुषस्महस्राक्षः सहस्रपात् ।

इति एष ह्येवाचिन्त्यः परः परमो हिर्रादिरनादिरनन्तोऽनन्त-शीर्षोऽनन्ताक्षोऽनन्तवाहुरनन्तगुणोऽनन्तरूपः" इति । बृहत्सं-हितायां च—

> यथा हि पौरुषं सूक्तं विष्णोरेवाभिधायकम्। न तथा सर्ववेदाश्च वेदाङ्गानि च नारद् ॥

तत्त्वप्रकाशिका

पुरुषमूक्तस्य विष्णुपरत्वे भवेतत्समाख्ययेतिद्विद्याया विष्णुपरत्वं, तदेव कृत इत्यत आह—चग्नब्देनेति । विष्णुपरत्वं पुरुषमूक्तस्य प्रिसद्धमिति सूचयतीत्यर्थः । अपिपदेनैवोभयसमुच्चयसिद्धनिन्यत्रोप-क्षीणश्चराब्दः । किं तद्देदादीत्यतस्तनुदाहरति—तथा चेति । श्रुतेः प्रथमप्रतिज्ञानेऽपि तस्याः पुरुषमूक्तमुपन्यस्य विष्णुपरतया व्याख्या-त्रचाः साक्षात्प्रतिज्ञातार्थासाधकत्वात्र प्रथममुदाहणम् । प्रतिज्ञा त्वाधिक्यक्रमाभिप्राया । 'परः' विलक्षणः । आदिपदेन

इत्यादि।

यस्माद्यज्ञायते चाङ्गाङ्घोकवेदादिकं हरेः। तन्नामवाच्यमङ्गं तद्यथा ब्रह्मादिकं मुखम् ॥ इति नारदीयवचनान्नाभेदोक्तिविरोधः ॥ २६ ॥ ओम अत एव न देवता भूतं च ओम् ॥ २७॥ अग्निवैश्वानरादिशब्दः तेजासि भूते अग्निदेवतायां च प्राप्ति द्धोऽप्यतः पूर्वोक्तहेतुत एवात्र न सा तचाभिधीयते ॥ २७॥

तत्त्वप्रकाशिका

सर्वतः पौरुषे सूक्ते गुणा विष्णोरुदीरिताः। इति ब्रह्मतर्कादिग्रहणम् । ननु पुरुषमूक्ते द्युम्वादिजनकशीषीदिमन्तं पुरुषस्योच्यते, वैश्वानरविद्यायां पुनर्वेश्वानरस्य तदभेदः। अतो विरुद्धार्थ-त्वान्नेयं समाल्येत्यत आह—यस्मादिति । वैश्वानराङ्गानां सूर्यादा-भेदोक्ताविप न पुरुषमूक्तवैश्वानरविद्ययोविरोधः, अभेदोक्तेरिप तज्ज-न्यजनकमावविवक्षावस्वादिति भावः ॥ २६॥

नन् वैश्वानरराज्दस्य देवताभूतयोः प्रसिद्धत्वात् अत्राप्यसौ तत्परः किं न स्यादित्यशङ्कां परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचछे-अत एवेति । यदापि वैश्वानरराव्दोऽन्यत्रप्रसिद्धः, तथाऽपि नात्र तेनान्यद्भिधीयते, आत्मशब्दादिहेतोरेव, तस्य चान्यत्र निरवकाश-त्वादिति भावः । अत्राग्न्यादिग्रहणं विद्यान्तरोपलक्षणार्थम् ॥ २७॥

नन्वम्यादिशब्दानाममयादिवाचित्वाभावे ब्रह्मेकवाचित्वे च प्राप्ति द्धिविरोधः स्यात्, तस्याःकारणान्तराभावात् । अतः प्रसिद्धचन्यथा-CHA.—Vol. III. 67

ओम् साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ओम् ॥ २८॥

नामचादयक्त्राब्दा अमचादिवाचकाः। तथाऽपि साक्षादे वानन्ययोगेन ब्रह्मवाचकैः शब्दैः व्यवहारार्थे अनिभज्ञानाच अन्यत्र व्यवहरन्तीत्यभ्युपगमेऽविरोधं जैमिनिर्वक्ति।

व्यासचित्तस्थिताकाशादवच्छित्रानि कानि चित्। अन्ये न्यवहरन्त्येतान्यूरीकृत्य गृहादिवत् ॥ इति स्कान्दवचनान्न मतानां परस्परविरोधः ॥ २८ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

नुपपन्याऽन्येषां वाच्यत्वामित्याराङ्कां परिहरतसूत्रमुपन्यस्य व्याचेष्टे-साक्षादिति । यद्यप्यग्न्यादिशब्दा नाग्न्यादिवाचकाः, किंतु ब्रह्मवाः चका एव, तथाऽपि न प्रसिद्धिविरोधः, अनन्ययोगेन ब्रह्मवाचकैरपि तैज्ञानिनो हानादिसिद्धचर्यमन्यत्राग्न्यादौ व्यवहरान्त, तदन्ये तु ज्ञानाभावादेवेत्यभ्युपगमात् । एवमभ्युपगमे च प्रासिद्धरन्यथोपप-त्तिसिद्धेर्न ति हरोध इति जैमिनिराचार्यो वक्तीत्यर्थः । ननु जैमि-न्यादिमतानां भगवन्मताविरोधित्वे जैमिन्यादिग्रहणवैय्यथर्चाहिरो-घित्वे च कथं विरुद्धराद्धान्तेन परिहार इत्यत आह—व्यासेति। जैमिन्यादिमतानां न व्यासमतविरोधः । तथाऽपि तन्मतैकदेशोररी काराभिप्रायेण जैमिन्यादिश्रहणोपपत्तिरिति भावः । 'चित्तस्थिता-काशात् ' इति चित्तस्थितज्ञानाख्याकाशात् । बहुवचनं वक्ष्यमा-णमतविवक्षया ॥ २८॥

ननु लौकिकप्रसिद्धेरज्ञानादिमूलत्वेनान्यथोपपत्तावापे वैदिकाग्न्यादि

ओम् अभिव्यक्तेरित्यादमरथ्यः ओम् ॥ २९॥ तत्रतत्र प्रसिद्धावप्यग्रचादिषु ब्रह्मणोऽभिव्यक्तरप्रचादिसू-क्तनियम इत्यारमरध्यः ॥ २९ !!

ओम् अनुस्मृतेर्बादरिः ओम् ॥ ३०॥ तत्रतत्रोक्तस्य विष्णोरग्रचादिष्वनुस्मर्यमाणत्वात्तान्नयम इति वादिरिः ॥ ३० ॥

तत्त्वप्रकाशिका

मूक्तविद्यादिप्रसिद्धचन्यथानुपपत्या अप्रचादीनां वाच्यत्वं स्यात्, तत्राज्ञानादिमूळलकलपनायोगेनान्यथोपपत्त्यभावात् । नापि व्यवहारा-र्थत्वेनान्यथोपपत्तिरनादित्वादित्याशङ्कां परिहरतसूत्रं पठित्वा व्याचछे-अभिव्यक्तेरिति । न वैदिकाय्रचादिस्का।दिप्रसिद्धचन्यथानुपपन्याऽ-न्येषां सूक्तादिपतिपाद्यत्वं, तत्रतत्र सूक्तादौ परब्रह्मण एव प्रति-पाद्यत्वेऽमचादीनामप्रातिपाद्यत्वेऽमचादिमूक्तादिभिन्नेह्मोपास्तावमचादि-प्वेव स्वेच्छया ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिनियमात्तद्मिप्रायेण प्रसिद्धेरूपपत्ते-रित्याइमरथ्याचार्यो वक्तीत्यर्थः ॥ २९॥

प्रकारान्तरेण सूक्तादिनियमस्यान्यथापेपित वद्तसूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे — अनुस्मृतेरिति । विष्णोरेवामचादिविद्याप्रतिपाद्यत्वेऽपि तस्य तत्तत्मूक्ताद्युपासकैरमचादिष्वेव प्रतिपत्तव्यत्वाभिप्रायेणामचा-दिसूक्तादिनियमे।पपतेर्न तदन्यथानुपपत्त्या डन्येषां वाच्यत्वं वाच्य-मिति बादरिराचार्यो वक्तीत्यर्थः ॥ ३०॥

ओम् सम्पत्तिरिति जैमिनिस्तथाहि द्र्यति ओम्॥

साक्षादप्यविरोधं वदन् जैमिनिः सूक्तादिनियममप्रचादिस-म्प्राप्तचा मन्यते "तं यथायथोपासते तदेव भवति" इति द्शियति ॥ ३१ ॥

तत्त्वप्रकाशिका

रीत्यन्तरेण मूक्तादिनियमस्यान्यथोपपति कथयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—सम्पतिरिति । अग्न्यादिमूक्तादिषु परब्रह्मण एव प्रति-पाद्यलेऽग्न्यादिमूकादिभिरमचादौ भगवदुपास्तावमचादिपाप्त्यभिपा-येण सूक्तादिनियमोपपतेर्ने तद्रन्यथानुपपत्त्याऽन्येषां वाच्यत्वं मन्त-व्यमिति जैमिनिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः । जैमिनिमतं किमर्थं पुनरुच्यने इति मन्दाराङ्कानिवृत्त्यर्थं लौकिकव्यवहारे साक्षादृह्मवा-चकत्वेऽपि शब्दानामविरोधं वदन् जैमिनिः मूक्तादिव्यवहारस्याग्या दिप्राप्त्याऽन्यथोपपत्ति वर्णयतीत्युक्तम् । नन्वग्न्यादिषु भगव-दुपास्तावग्न्यादिप्रात्पिभेवतीत्येतत्कृत इत्यतः, सूत्रसूचितां श्रुति मुदाहराते - तिमिति । तदेव 'भवति' प्राप्नुवन्ति । अत्र व्यव-हारस्योपचरितत्वाङ्गीकारे नागुक्तैवानुपपत्तिः ॥ २१॥

यदुक्तमप्रचादिम्कादिभिर्बद्धोपासकस्याप्रचादिप्राप्तिरिति, तच्छ्र-त्युक्तमपि न युक्तम्, "मङ्गक्ता यान्ति मामापि" इत्यादेरन्योपासकस्या न्यप्राप्तरेयोगात् । "श्रुतोपनिषत्कगत्यभिषानाच " इत्यादौ तदन-

न ह्यन्योपासकोऽन्यं प्राप्तुत इति युज्यत इसत आह— ओम् आमनान्ति चैनमस्मिन् ओम् ॥ ३२॥

'एनं' विष्णुं, 'अस्मिन्' अग्न्यादौ, आमनन्ति, "योऽग्नौ तिष्ठन् य एष एतस्मिन् अयौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः " इत्यादिना ॥ ३२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविर्चिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये मथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तत्त्वप्रकाशिका

भ्युपगपाचेति भावेनाराङ्कच तत्परिहारतया सूत्रमवतार्थ व्याचष्टे-न हीति । न विष्णूपासकस्यामचादिप्राप्त्युक्तिरयुक्ता, अमचादिप्रा-प्तिपद्न तद्नतर्गतभगवत्त्राप्तिर्विवाक्षितत्वात्, यताऽम्रचादाविष विष्णु-मामनन्ति श्रुतय इति भावः । चराब्दः राङ्काव्यार्वतकः । अतोऽयं वैश्वानरो विष्णुरेनित तस्यैव सर्वगतत्वमिति सिद्धम् ॥ ३२॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य टीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां जयतीर्थमुनिविर्चितायां प्रथमाध्यायस्य हितीयः पाडः

— श्री मध्वान्तर्गत श्रीवेदव्यासार्पणमस्तु —

ओम् वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ओम्॥

अत्र यद्यपि वैश्वानरनामः सूत्र एवाम्राविष्णुाः साधारण्यस्यो-क्ततयोभयत्रप्रसिद्धता, तथाऽण्यन्यत्रप्रसिद्धपाचकत्वादिबहुलिङ्गसमन्व -यस्याप्यत्रोक्तेर्बह्वनुम्रहस्य च न्याय्यत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभा-वाच्च पादसङ्गतिरित्येके । इतरे तु—अन्यत्रप्रसिद्धलिङ्गांशेन द्विती-यपादसम्बन्धात्, उभयत्रप्रसिद्धनामांशेन च तृतीयपादसम्बन्धा-दुभयानुम्रहाय पादद्वयमध्येऽस्य निवेश इत्याहः । तन्न, "अ-

प्रकाश:

ओम् वैश्वानरः साधारणशब्दिविशेषात् ओम् ॥ अत्र टीकायां "लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धवैश्वानरनाम्नः पाचकत्वाद्यनेकलिङ्गसमन्वयासि-द्धये" इत्यादिना अस्य नयस्य अत्र पादे अन्तर्भाव उक्तः। स च सुधायां—"अस्याधिकरणस्य नात्रान्तर्भावः सम्भवति, नामात्मकशब्दसमन्वयार्थत्वात्। नापि पूर्वत्र, लिङ्गसमन्वयस्याप्यत्र सिद्धत्वात्। न चोभयबाहिभीवः, अन्यत्रप्रसिद्धशब्दविषयत्वात्। न चावक्तव्यता, समन्वयासिद्धिप्रसङ्गात्। तत्कथमित्यतः "लिङ्गाधिका" इत्यत्र अन्तर्भावः समर्थितः। यद्वा—पादद्वयार्थत्वेन एकत्र प्रवेशानुपपत्तेः पादद्वयशेषोऽयम्" इत्यादिना ग्रन्थेन विवृतः। तत्र "लोकतो ऽन्यत्र प्रसिद्ध" इत्यंशस्य सूत्राविशेषाशङ्कां समाधातुमाह—अत्र यद्यप्रीति। उतानदृशां समाधिद्वयमनूद्य निराह—तथापीति। नाम्र उभत्रप्रसिद्धत्वेऽपीत्यर्थः। प्रथमोति। नामाशेन तृतीये, लिङ्गाशेन

न्यत्रप्रसिद्धवैश्वानरनाम्नः "इति टीकाविरोघात् । सूत्रोपात्तवैश्वा
नरशब्दस्यैवान्यत्रप्रसिद्धिसम्भवे उक्तकल्पनाद्वयायोगाच्च । तस्मा
दित्थं पादसङ्गतिः—वैश्वानरशब्दस्य श्रुत्यन्तरेऽग्रौ प्रयोगाद्वा,
विषयवावयेऽग्निश्चव्दसामानाधिकरण्याद्वाऽन्यत्रप्रसिद्धता नाभिप्रेता,
येन "स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः" इति श्रुत्यन्तरे विष्णाविष प्रयोगाद्वा, "आत्मानं वैश्वानरं" इति विषयवाक्ये "गौणश्चेत्रात्मशब्दात्" इत्यत्र विष्ण्वसाधारणतयोक्तात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्वीभयत्रप्रसिद्धता स्यात् । किन्तु लोकतः । अत एव
टीकायां "लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्ध" इत्युक्तम् । सूत्रोक्तं साधारण्यं

प्रकाश:

लिङ्गपादे अन्तर्भाविष्ठासी प्रथमस्य लिङ्गपादान्तर्भावस्य अतिक्रमे कारणाभावाञ्चेत्यर्थः। 'सम्भवे ' इत्युक्तसम्भवप्रकारमाह—तस्मादिति । 'सङ्गितः' अन्तर्भावस्त्रपा । यदि "आकाशोऽर्थान्तर" इत्यदाविव "वैश्वानरमृत आजातमार्भे " इत्यन्यत्र प्रयोगेण वा, सर्वगतत्वादे-रादित्यादिशब्दसामानाधिकरण्येन वा, श्रुत्यन्तरसामानाधिकरण्येन वा अन्यत्रप्रसिद्धता स्यात्, तदा "स्थूलभुग्वेश्वानरः" इत्यादी प्रयोगादितील्यस्य विष्णावापं सत्त्वेन "श्रुत्यन्तरादिभिः तुल्या" इ्युक्तलक्षणसन्त्वेनाभत्रप्रसिद्धता स्यात् । न चैत्रं, किन्तु लोकप्रयोगात् । स च विष्णों नेति नोभयत्रप्रसिद्धतत्वर्थः । सौत्रोक्ते-ष्टीकारीत्या गतिमाह—सूत्रोक्तामिति । "अतः प्रसिद्धिलङ्गयोरुम-

तु अन्यत्र प्रसिद्धेर्विष्णुलिङ्गानां च निरवकाशत्वेन तुल्यबलतया, न तु वैश्वानरशब्दस्योभयत्र प्रसिद्धचेत्यन्यत्रप्रसिद्धचिवातेनैव रीकायां दर्शितम् । अत्रानुव्याख्याने "श्रुतिर्लिङ्गाधिका परा" इति वैश्वानरशब्दस्य नामत्वाक्तेर्लोकेऽम्रो रूढत्वाच टीकायां ना-मतोक्ता । "विश्वजीवान्तरत्वाद्येर्लिङ्गेः" इति सङ्क्षेपभाष्यकारीया

प्रकाशः

योरपि निरवका रात्वेन वैश्वानरश्रुतेरग्राविष्ण्वोस्सा घारण्यमेव स्यात् " इति टीकायामित्यर्थः । या तु न्यायविवरणटीाकयां रूट्याऽन्तर्धि-करणन्यायेन च विष्णों तदितरत्र श्रुतेः साधारण्योक्तिः, सा अम्युपेत्यवादेन नेया । याडापे तत्त्वप्रदीपे "पूर्वत्रान्यत्र प्रसिद्धिमात्र प्रतिषेधात् ज्वलनजनार्दनयोः साधारणस्य वैश्वानरशब्द्स्य विष्णा-वेव प्रवृत्तिप्रद्रीनेन उभयत्र प्रसिद्धीभयविधपदकद्म्बकसमन्वयाव-सरसूचनमाचरति-अम्राविष्णवोरित्यादिना '' इत्युक्तिः, साऽपि टीका-नुसारात्, यद्यप्येवं साधारण्यं, तथाऽपि लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धः त्वादत्र निवेश इत्याद्यभिप्रायेण योज्येति भावः । टीकायां वैश्वा-नरशब्दस्य नामलोक्तेर्मूलं वदन् अणुभाष्यविरोधशङ्कां च निराह-अत्रेति । लोकेऽग्रौ रूढत्वाचेति । "बहुमीरूढनामाभेः" इत्यनु भाष्योक्तेः, "श्रुतेरिप प्रसिद्धितो निरवकाशत्वात् " इति टीकोक्तेः, " श्रुतेर्देवताभूतविशेषयोरूढत्वात् '' इति न्यायविवरणटीकोक्तेः, ''वैश्वानरश्चदस्य अविद्वद्रूट्या अग्निविषयस्यापि '' इति सन्न्याय-

लिङ्गलोक्तिस्तु सिद्धान्ते ब्रह्मणि यौगिकत्वाभिप्राया । अनन्तर-सङ्गतिस्तु, गताधिकरणोक्तसर्वगतत्वाक्षेपेण पूर्वपक्षीत्थानादिति भाष्य एवोक्ता । अत्र वैश्वानरः किमग्न्यादिः किं वा ब्रह्मिति चिन्ता । प्रकाशः

रतावल्युक्तेश्चेति मानः । एतेन नामत्वे फलतः, लिङ्गत्वे साक्षा-देवैतत्पादान्तर्भावोऽस्य सूचितः । एवं "लोकतोऽन्यत्र" इत्यादि टीकां व्याख्याय "श्रुत्यादिसङ्गतिं" इत्यादिटीकां व्यनक्ति— अनन्तरेति । पूर्वीधिकरणतिहिषयवाक्याम्यां एतदिधकरणैतिहिषय-वाक्ययोरित्यर्थः । आक्षेपप्रकारश्चात्रे स्पष्टः । न च तद्भाष्यं प्रयो-जनमात्रपरं, उभयपरत्वे वाधकाभावादिति भावः । एतेन—

> सार्वोत्म्यरूपोपन्यासाद्शरं ब्रह्म वर्णितम् । जाठरादावनैकान्त्यराङ्का तस्य निरस्यते ॥

इति कल्पतरूक्तसङ्गतिनिरस्ता वेदितन्या । वैश्वानरनामसान्निह-तोन्मानत्वमुखेन पूर्वत्र प्रधानसूत्रप्रतिज्ञोपात्तसर्वगतत्वाक्षेपसम्भवेऽिप ईटशस्यायुक्तत्वात् । सार्वात्म्यरूपशब्दाप्रयोगेण तद्गीत्या सार्वात्म्यस्य "रूपोपन्यासात्" इति सूत्रार्थतया वर्णनायोगस्योक्तत्वाच्चेति । विषयसंशयदीकां व्यनिक्ति—अत्रेति । छान्दोग्ये पञ्चमेऽध्याये वैश्वानराविद्यायां प्राचीनशास्त्रस्ययज्ञन्द्रद्युम्नजनबुडिलोहालकाः समस्य मीमांसां चक्रुः "को न आत्मा कि ब्रह्मेति । ते मीमांसमाना निश्चयमस्त्रममानाः केक्यं राजानमुक्तद्योन्नुः, आत्मानमेव वैश्वा-Сна.—Vol. III.

प्रकाशः

नरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्राहि " इत्युपक्रम्य श्रूयते "यस्तेतमेवं प्रादेशमात्रमाभिविमानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु
भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वक्रमत्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य
मूर्वेव सुतेजाः चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वत्मी सन्दोहो बहुलो
विस्तिरेव रियः पृथव्येव पादावुर एव वेदिलीमानि बर्हिहदयं
गाहिपत्यो मने।ऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः " इत्यादि । तथा
वाजसनेये सप्तमे "अयमग्निवैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं
पच्यते यदिदमद्यते " इत्यादि । तथा वैश्वानरसृक्ते—

मूर्घानं दिवो अरातिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आजातमाग्निम् । कविं सम्राजमिताथें जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥

इत्यादि । तत्र सर्वत्र श्रुतो वैश्वानरो विषय इत्यर्थः । अत एव दीकायां 'स वैश्वानरः' इति तच्छद्वेन सङ्गत्यर्थं पूर्वप्रकृतच्छान्दो-ग्यस्थवैश्वानरप्रतीतावापि तदुपलक्षणमिति भावेन "वैश्वानरः" इति सामान्येक्तिः । 'वैश्वानरः' इत्युपलक्षणं, प्राक् पाद्द्वयेन समन्विता अशेषविद्यागताः अशेषसूक्तस्था अग्रचादिनानाशब्दा अपि उदा-हरणमिति ध्येयम्, प्राचीनसर्वनयोक्ताक्षेपसमाधानार्थत्वादस्याधिक-रणस्य । अत एवाग्रे "अग्निवैश्वानरादिशब्दानां" इत्युक्तिः, "वैश्वानरादयश्शब्दा आपि तद्वाचिनः" इत्यनुव्याख्याने सुधायां— "—'वैश्वानरादयः' इत्यादिशब्दप्रयोगाद्वेश्वानरशब्दस्योपलक्षणत्वमिति

तदर्थं अभिवेश्वानरादिशब्दानां ब्रह्मणि मुख्यत्वेऽभ्रचादिशब्दानां प्र-सिद्धाग्न्यादौ लौकिकव्यवहारः, तत्तत्सूक्तानां तत्तिहिद्यानां च ब्रह्मपरत्वे वैदिकसूक्तव्यवस्था, विद्याव्यवस्था च न युक्ता उत युक्तेति।

प्रकाश:

दर्शयति " इत्युक्तम् । आत्मराब्दादिसाधकोपेतत्वेन प्राधान्यात्मूत्रादौ तस्यैवोक्तिः । अग्नीति । देवतेत्यर्थः । आदिपदेन भूताग्निः । एतेन टीकायां "अन्यो वा " इत्युक्तान्यशब्दार्थो विवृतः । अत्र 'ब्रह्म' इति चिन्तानन्तरं, वैश्वानरश्रुतेरन्यत्रप्रसिद्ध्यनुसारेण समाख्याप्रक-रणछिङ्गानि विष्णुप्रापकाण्यमो नेयानि उत तदनुसारेण प्रसिद्धिनैयेति चिन्ता, तदर्थं समाख्याद्यनुरोधेन प्रसिद्धेनेयने बाधकमस्युत नेति चिन्ता टीकायां पुर्वेत्तरप्रापकयोस्तौल्योक्तेस्तामनुसूत्य नोका । स्व-रीत्या तु वक्तव्यैव । री।तिद्वयसाधारण्येन तु श्रुत्यदिकं ब्रह्मणि नेतुं न शक्यं उत शक्यमिति चिन्ता ध्येया । एतदुपयुक्तां प्रसिद्धेर्निरवका शत्वरूपां चिन्तामाह—तद्रथीमाते । मुल्यत्वइति । सिद्धान्तिना लक्षणादेरनङ्गीकारादेवमुक्तम् । यदि वक्ष्यमाणादिशा न युक्ता, तदा निरवकाशलोकप्रसिद्ध्यादिवशाद्यन्यादिरेव वैश्वानरादिशब्दार्थः । यदा तु "साक्षाद्प्यविरोधं" "अभिन्यक्तेः" इत्यादिवक्ष्यमाण दिशा युक्ता, तदा बाधकाभावात्समाख्यादिवज्ञाब्द्रहीवेति सि द्धान्ते फलफलिभावोऽग्रे पूर्वपक्षादिविवरणरीत्या स्पष्ट इति भावः।

पूर्वपक्षस्तु—" आत्मानं वैश्वानरमुपास्ते" " अयमग्निवैश्वानरः" इत्यादो श्रुतो वैश्वानरोऽग्निदेवता वा भूतं वा, वैश्वानरश्रुतेस्तत्र प्रसिद्धेः।

अत्र टीकायां "श्रुतरापे प्रसिद्धितो निरवकाशत्वात्" इत्यादि-ना श्रुतेर्निरवकाशत्वमात्रप्रयुक्तप्रावल्योक्तिप्रतीतावापे "छिङ्गस्य श्रुतितो दुर्वछत्वात् "इति पूर्ववाक्येन श्रुतित्वप्रयुक्तप्राबल्यमपि अभिमत । एवञ्च वैश्वानरश्रुतेः श्रुतिलिनिरवकाशालकःपोभयप्रयुक्त-प्राबल्यात्पाचकत्वादिलिङ्गस्य निरवकाशान्वनिमित्तप्राबल्यात्, प्रबल्धातिलिङ्गवलेन समारूपाप्रकरणलिङ्गरूपविष्णुप्रापकाणां बाधा-दाग्निरेव वैश्वानरः । टीकायां पूर्वीत्तरपक्षप्रापकयोर्द्वयोरापे निरव काराचेन तौल्पोक्तिस्त्वभ्युपेयवादेनेति भावेन "नायं वैश्वानरो विष्णुः किन्तु '' इत्यादिरीकां विवृण्वन् पूर्वपक्षयति — पूर्वपक्ष-स्त्विति । टीकायां 'अयं ' इत्युक्तचा प्राक् प्रकृतच्छान्दोग्यः स्थस्य परामर्श उपलक्षणंमिति भावेन च्छान्दोग्यबृहदारण्यक-स्थयोर्वाक्यविशेषयोरुक्तिः "आत्मानं" इति "अयम्ब्रिः" इति च । आदिपदेन "वैश्वानरमृत आजातमिश्चि" इत्यस्यामृचीति गृह्यते । "अत एव न देवता भूतं च" इतिसूत्रव्यावर्त्थमाह-अग्निदेवतेति । भूतमिति । तेजोद्धपं जडिमत्यर्थः । "न च वाच्यं सर्वगतत्वालिङ्गात् वैश्वानरो विष्णुः '' इति टीकोपलक्षणं

न च "अहं वैश्वानरः" इति स्मृतिसमाख्यानात्पुरुषसूक्तसमाख्या-नात् "को न आत्मा किं ब्रह्म" इति प्रकरणात् "सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति स्वज्ञानेन सर्वपाप्मप्रदाहसर्वगत्वादिलिङ्गाच वैश्वानरो ब्रह्मेति वाच्यं, समाख्याप्रकरणलिङ्गानां श्रुतितो दुर्वलत्वात् ।

सूत्रोक्तसाधकमात्रस्येति भावेन तां व्याचष्टे-न चेति । "समर्थमाणं " इति सूत्रोपात्तात् '' अहं वैश्वानरो भूला '' इति स्मृतिसमाख्यानात् , "पुरुषविधमापे" इति सूत्रांशो कात् "शीव्णो द्योः समवर्तत" इति पुरुषसूक्तसमाख्यानात्, "असम्भवात्" इति सूत्रखण्डोकात् "को न आत्मा " इति ब्रह्मप्रकरणादित्यर्थः। "असम्भवात्पुरुषविधमपि " इत्यंशोक्तप्रकरणश्रुतिसमाल्याभ्यां उपलक्षणत्वेन उपात्तलिङ्गान्य-प्याह—सर्वे इति । अभिविसानपदेन अभितो विगतं मानं मर्योदा यस्पेति टीको क्तव्युप्तस्योक्तं सर्वगतत्वम् । एतेन '' अन्त-रधिकरणन्यायेन विष्णाविष श्रुतेर्वृत्तिरस्तीति चेत् '' इति न्याय-विवरणटीकोक्तन्यायो विष्णुप्रापकसत्त्वरूपो विवृतः। "छिङ्गस्य श्रुतितो दुर्बेलत्वात् '' इत्यपि टीकावाक्यमुपलक्षणत्वेन वा, कैमुत्यलब्ध-त्वाभित्रायेण वा व्याचछे —समारुयेति । श्रुतित इति । वैश्वा-नरश्रुतित इत्यर्थः । सर्वापेक्षया श्रुतिप्रावल्यस्य " राज्दादेव प्रमितः " इत्यत्र सेत्स्यमानत्वादिति भावः। अन्तर्नये तु निरवकाशिङ्गेन श्रुतिबाधः, नात्र तथेति भावः । यद्यपि सिद्धान्ते समाख्या-दिकमिव " अमिविमानमात्मानं " इत्यात्मश्रुतिरप्यस्ति । तथाऽपि

बहुत्वप्रयुक्तप्रावल्याद्पि स्वभावप्रावल्यस्य बलवन्त्राच । उक्तं हि— द्विविधं बलवन्तं च बहुत्वाच स्वभावतः । तयोरस्वभावो बलवान् उपजीव्यादिकश्च सः ॥

प्रकाशः

तदाच्छादनेन वा, वक्ष्यमाणादिशा निरवकाशया परप्राबल्यन्या-येन प्रबलया चरमंवैश्वानरश्रुत्या पूर्वस्य आत्मराब्दस्य कथिन नेयलादिति वा, तस्याप्यभचादिशब्दविद्वणौ मुख्यत्वं नेति वाऽभित्रायेण तद्नुक्तिः । तथाच वश्यित "आत्मश्रुतेश्च न ब्रह्माणि मुख्यता " इति । "नच छिङ्कस्य निरवकाशत्वन प्राबल्यात् श्रुतिबाधकत्वं " इति राङ्कोत्तरे अप्युपलक्षणमिति भावेन स्वयं समाख्यादीनां बहुत्वात् प्राबल्यामाते शङ्कान्तरं हृदि कत्वा समा-थिमाह — बहुत्वेति । उक्तं हीति । विष्णुतन्विनर्णयोदाहृतब्रह्म-तर्केवाक्य इत्यर्थः । ' सः ' स्वभावः उपजीव्यत्वनिर्वकाशात्वश्चातित्व-रूप इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वपक्षेऽपि वैश्वानरश्रुतिरिव "अयमग्रिः" इत्याद्याग्रिश्रुतिः, "वैश्वानरे तद्धतं भवति हृदयं गाईपत्यो मनोऽन्वा-हार्यपचन आस्यमाहवनीयः " इति " येनेद्मनं पच्यते " इत्यादिना श्रुतानि होमाधिकरणत्वगाईपत्याद्यङ्गकत्वपाचकत्वादिलिङ्गानि च स न्तीति प्रापकवाहुल्यमस्ति । तथाऽपि टीकायां " श्रुतितः " इत्युक्तच नुरिबेन तन्मात्रेणैव बहुत्वकृतप्राबल्यस्य बाध उक्तः । एवं श्रुतेः श्रुतित्वप्रयुक्तप्रावल्यमुपपाद्य इदानीं निरवकारात्वेनापि प्रावल्यं

इति । न चान्तराद्यधिकरणन्यायेन वैश्वानराय्चादिश्चातिः ब्रह्मणि मुख्येति सावकाश्चा, लिङ्गं तु निरवकाशमिति वाच्यं, तथाले श्रुतरन्यत्र प्रसिद्धचयोगात् ।

प्रकाशः

वक्तुं '' अन्तरधिकरणन्यायेन विष्णाविष श्रुतेः वृत्तिरस्तीति चेत् '' इति न्यायविवरणटीकोक्तमत्रापि बाह्यमिति भावेन "न च छिङ्ग-स्य " इत्यादिटीकां व्याचष्टे - नचेत्यादिना । अन्तरादीति । "अन्तस्तद्धर्म " इत्यत्राधिदैवगताशोषनाम्नां निरवकाशिङ्गेन विष्णौ मुख्यत्वोक्तेः, ''चेतोर्पणनिगदात्'' इत्यत्र अशेषनाम्नां विष्णावुपास नार्थांवोक्तेः, " ज्योतिश्चरण " इत्यत्राशेषसूक्तस्थाप्रिज्योतिरादिश-ब्दानां विष्णो मुख्यत्वोक्तोरिति भावः । के चित्तु— "अन्तर उपपत्तेः " इत्यत्राप्त्रिप्रयुक्ताहंशब्दस्य विष्णो मुख्यत्वोक्तेस्तन्नचाये-नेत्यर्थ इत्याहुः। तिच्चन्त्यं, "शास्त्रदृष्टया" इत्येत्रेव मुख्यत्व-सिद्धचा अत्र भाष्यादी तस्यैव स्मारणात् । तावताऽग्निशब्दस्य विष्णो मुख्यत्वासिद्धेश्वेति । "अन्तरधिकरणन्यायेन " इति क्वचि-त्पाठः । तथात्व इति । लिङ्गनिरवकाशत्वेन श्रुतेब्रह्मणि मुख्यत्व इत्यर्थः। तथा च निरवकाशया श्रुत्या लिङ्गमेवाग्नौ सावकाश-यितव्यमिति भावः । यद्यपि प्राक् समाख्यादिकमपि प्रकृतम् । तथाऽपि टीकायां " लिङ्गस्य निरवकाशत्वेन " इति लिङ्गमा-त्रोक्तेस्तद्नुरोधेन वा, लिङ्गनिरवकाशालेन निरवकाशश्रुतिबाधो नेति

न च "जगद्वाचित्वात्" इति वक्ष्यमाणन्यायेन छौकिकैरन्यत्रैव शब्दव्यवहारात् प्रसिद्धचपपत्तिरिति वाच्यं, ब्रह्मणि मुख्यत्वे अन्यत्र

सिद्धौ तादशसमाख्यानादिना नेति केमुत्यसिद्धत्वाद्वा, पूर्वत्र "अन्त-स्तद्धर्मोपदेशात् " "आकाशस्ति छिङ्गात् " "अत एव प्राणः" इत्यादौ सर्वत्र लिङ्गनिरवकाशत्वमाश्रित्य श्रुतेब्रेह्मणि मुख्यत्वोक्तेस्तत्सर्वाक्षे-पाय तत्साधारण्योक्त्यर्थत्वाद्वा लिङ्गमात्रोक्तिः । तथा च वक्ष्यति— " अतीतसर्वाधिकरणाक्षेयः " इति । टीकायां लिङ्गमात्रोक्तावि-दमेव बीजमित्याहुः । " नहि वैश्वानरश्चतेरग्न्यादिविषयत्वाभावे व्यव-हारस्य गत्यन्तरमस्ति ' इति टीकां विवरीतुं सम्भावितगत्यन्तरमाञ क्कच निराह—न चेति । चतुर्थपादे ''समाकर्षात् '' इत्यधिकरणे राब्दानां विष्णावेव मुख्यत्वेनान्यत्र अमुख्यत्वापत्त्या माणवकादावग्न्या दिशब्दमसिद्धचदर्शनेनान्यत्रप्रसिद्धचयोगात्, विष्णावेव प्रसिद्धचा-पत्तेश्रेति राङ्कायां लोकस्य जगत्येव राज्दव्यवहारेण तत्रैव तच्ले। तूणां व्युत्पत्तेर्विष्णौ तथा बहुळव्यवहाराभावेन व्युत्पत्त्यभावाच जगित प्रसिद्धेः 'अग्निर्माणवकः' इति व्यवहाराद्नवगताग्निश-ब्दमुख्यार्थस्य माणवके अग्निशब्दव्युत्पच्या तस्य तत्रेव प्रसि-द्धितद्नवगतभगवद्रूपमुख्यार्थस्य भगवद्ज्ञानमूळत्वेन अन्ययोपपत्ते -रिति "जगद्वाचित्वात्" इति गुणसूत्रोक्तन्यायेनेत्यर्थः । "सा-क्षाद्प्यविरोधं '' इति सूत्रव्यावर्त्यमाह—ब्रह्मणीति । एतेनात्र

प्रसिद्धिव्यवहारस्यैवायोगात् । यदि च " शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः" इति वक्ष्यमाणन्यायेन मुख्यार्थमूतब्रह्मसम्बन्धाद्न्यत्र प्रयोगः, तर्हि गङ्गादिशब्दानां तीरादाविव अन्यत्र छक्षणादिः स्यात् । प्रकाशः

नयेऽन्यत्र व्यवहारे "साक्षात्" इति सूत्रेणोक्ते सति, तस्य गत्युक्तिस्तत्र युज्यते । स एवायमयुक्त इत्याक्षिप्यत इति तेन ग-तार्थत्वमपि नेति दर्शितम् । तथा चानुवस्यति "समाकषीत्" इत्यत्र टीकायां '' सर्वेश्व दानां परमात्मैकवाचित्वे अन्यत्र व्यव-हाराभावात् " इति । "साक्षात् " इति सूत्रव्यावर्त्यं अन्यत्र व्यव-हारायोगमाराङ्कते —यदि चेति । " आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपक " इति नये अन्यक्तादिशब्दवाच्यं विष्णुरन्यद्वेति संशये, अव्यक्तादिशब्दानां प्रधानादावेव प्रसिद्धः, परमात्मैकवा-चित्वे प्रधानादौ तद्वचवहाराभावापातात्, अवाचकत्वेऽप्यनभिज्ञा-नादिना व्यवहारे च अव्यवस्थापातात् अन्यदिति प्राप्ते, परमात्म-तन्त्रत्वेन शरीरसमे प्रधानादौ तत्तच्छब्दवाच्यस्य परमात्मनो विनय-स्ततया तत्सम्बन्धेन तत्रापि शब्दप्रवृत्त्युपपत्तेः, प्रधानादितत्तद्वस्तु-विशिष्टस्यैव विष्णोर्व्यक्तादिशब्दवाच्यत्वस्वीकारेण तत्तच्छब्दम्-ख्यार्थेश्वरसम्बन्धस्य तत्रतत्र व्यवस्थिततया अन्यत्र व्यवहाराव्यव-स्थानापत्तेः, विष्णुरेवाव्यक्तादिशब्दमुख्यार्थ इति चतुर्थपादे वक्ष्य-माणन्यायेनेत्यर्थः । " तथा सित छोके छक्षणेतरवृत्त्यभावापत्तेः" इतिसमाकर्षनयस्थटीकावाक्यं हादि कृत्वाऽऽह—तर्हाति । गौणी CHA.—Vol. III. 69

चान्द्रका

तथा च ब्रह्मणि मुख्यानामिन्द्रादिशब्दानां अग्न्यादौ, अग्नचा-दिशब्दानां चेन्द्रादौ प्रयोगस्स्यात् ।

प्रकाशः

वृत्तिरादिपदार्थः । टीकोपलक्षणामिति सूचितम् । मुख्यार्थसम्बन्ध-निमित्तेन शब्दप्रयोगस्य ताटशत्वादिति भावः। अस्तु को दोष इत्यत आह—तथा चेति । यद्यपि लोके राब्दव्यवहाराव्यवस्था-निवर्तकं "शरीररूपकविन्यस्तपृहीतेः" इत्येतदेव, न ततोऽ-न्यद्स्ति । अत एव टीकायां " अवाचकैव्यवहारेऽव्यवस्थापातात्" इति समाकर्षनये, "अवाचकत्वाविशेषण घटादिशब्दानां पटादौ व्यवहारप्रसङ्गात् '' इत्यव्यक्तनये च अव्यवस्था " शरीरह्मपक " द्त्यादिसूत्रांशव्यावर्त्यतयेवोक्ता, प्रागुक्तदिशा व्यवस्थासमर्थनं च सुशकम् । तथाऽपि टीकायां "अवाचकैः" इति "अवाचकत्वा-विशेषेण " इति च अन्यवस्थायामवाचकत्वस्य निमित्ततयोपादा-नात्, "--" समाकर्षात्" इति वक्ष्यमाणन्यायस्य अत्राभान्नेतत्वेन लक्षणानाश्रयणात् '' इत्यानुमानिकसूत्रटीकोक्तदिशा ''शरीररूपक'' इत्याद्यंशतात्पर्यार्थानभिज्ञानेन, यथा ''तथा सति लोके लक्षणे-तरवृत्त्यभावापत्तेः '' इति समाकर्षसूत्रे पूर्वपक्षिण आपादनं, तथा विराषानभिज्ञस्य तत्तच्छब्दमुख्यार्थभूतेश्वरसम्बन्घस्य सर्वत्र सन्वा-दित्येतावन्मात्रं जानतः पूर्वपाक्षणः एतद्व्यवस्थापादनमिति ध्येयम्। अत एव टीकादी "शरीररूपक" इति सूत्रे न व्यवस्थासमर्थनं

न हि तीरपुरुषमाणवकि चित्रिलितिसिंहादी गङ्गामञ्जामिसिंहशब्दा एव प्रयुज्यन्ते, न तु रूख्या योगेन वा गङ्गादिवाचिपदान्तराणीति निय-मो ऽस्ति । अन्यथाऽम्रचादी वह्नचादिशब्दस्याप्यप्रयोगः स्यात् । न च "समाकर्षात्" इति वक्ष्यमाणन्यायेन

प्रकाश:

स्पष्टमुक्तम् । अस्माभिस्तु-पूर्वं विवेकार्थं स्पष्टमुक्तम् । अन्यथा लक्षणादिवृत्त्यापादानस्यानिष्ठत्वं न सिध्येत् । अस्य समाधिस्तु "कल्प-नापदेशात् " इत्यादावन्यत्रा।पे वाचकत्वोक्तचा भविष्यति । अत एवाग्रे "वाचकत्वाविरोषेऽपि" इति वक्ष्यते । 'तीर' इति सप्रयोज-नलक्षणायाः, 'पुरुष' इति रूढलक्षणायाः, 'माणवक ' इति सप्रयो-जनापचारस्य, ''चित्रलिखितासिंहादौं'' इति तु रूढोपचारस्योदाहरणम् । तीराद्यन्यलाक्षाणिकादिरादिपदार्थः । एतेन 'लक्षणादिः' इत्यादिपदार्थी विवृतः। न त्विति । 'नद्यां घोषः, सुरसरिति घोषः' इत्यादेरपि दर्शना-दिति भावः। अन्यथेति। एक एव शब्दो लक्षणीये प्रयोज्यो, न तु तत्पर्याय इत्यङ्गीकार इत्यर्थः । वह्नचादीति । तस्यापि विष्णौ मुल्यस्यान्यत्र लक्षणादिनैव वृत्तेरिति भावः । ननु न शब्दानां ब्रह्मणि मुख्यत्वेऽप्यन्यत्र लक्षणादि, येनाव्यवस्था, किन्तु तत्रापि "करूप-नोपद्शात् '' इति न्यायेन मुख्यत्वमेव । न चक्षादिशब्दवदुभयत्र साम्यापत्तिः, न्यूनाधिकमाववत्त्वादिति भावेन राङ्कते --- चेति ।

वाचकत्वाविशेषेऽपि राज्ञि मृत्ये च जयिशब्दस्येव, अग्रचादिश-ब्दानां ब्रह्मणि मुल्यत्वमन्यत्रामुल्यत्वं चेति युक्तं, 'मृत्यो जयी' इत्यत्र हि मृत्यशब्दस्य भृत्ये मुल्यत्वात्तदन्वयाय जयिशब्दस्या-मुल्यता । ब्रह्मगोऽन्यत्र तु कश्चिदपि शब्दो न मुल्योऽस्ति, य-दन्वयाय शब्दान्तरस्यामुल्यता । एतेन हानादिब्यवहारायान्यत्र प्रयोग इति परास्तम् । अग्निव्यवहारस्याभ्रिशब्देनैव सिद्धेर्वह्वचा-

प्रकाशः

'इति न्यायेन ब्रह्माणि मुरूयत्वमन्यत्रामुख्यत्वं ' इत्यन्वयः । तत्र हि, मुख्यता किमुभयत्र तुल्या कि ब्रह्मण्यधिका अन्यत्र हीनेति संशये, हीनत्वे मुख्यवृत्तित्वाभावात् तुल्येति प्राप्ते, योगरूब्योरिव मुख्यवेऽपि न्यूनाधिकभावसम्भवात्, ब्रह्मणि परम-मुख्यत्वमन्यत्र त्वपरममुख्यवृत्तित्वमिति वक्ष्यते, तेन न्यायेनेत्यर्थः । वाचकत्वाविशेषेऽपीति। "कल्पनोपदेशात्" इति न्यायेन हरौ तद-न्यत्र चेति भावः । अमुख्यत्वामिति ! किञ्चिनमुख्यत्वं न तु छक्षणादि-रित्यर्थः। न गुल्योऽस्तीति। सर्वशब्दानां लोके तुल्यवृत्तित्वेन भृत्यज-यिशब्दयोरिव भृत्ये वृत्तितारतम्याभाव इत्यर्थः। एतेनेत्युक्तं व्यनिक्त-अग्रीति । एवं श्रुतेर्निरवकाशतयाऽपि प्राबल्योपपादनेन "नहि वैश्वानरश्रुतेरम्रचादिविषयत्वाभावे व्यवहारस्य गत्यन्तरमस्ति '' इति टीकाविवरणेन "साक्षात्" इतिसूत्रव्यावर्त्यमुक्तेदानीं "राज्दादि-भ्योऽन्तः प्रतिष्ठानात्रेति चेत् " इतिसूत्रांशोक्तलिङ्गानिरवकाश्चल-

चान्द्रका

दिशब्दाप्रयोगापातात् । अत एव पाचकत्वाद्याप्रिलिङ्गानामात्म श्रुतेश्च न ब्रह्मणि मुख्यता, अन्यत्राप्रयोगापातात् । किञ्चन्द्राग्न्याः
दिशब्दानां ब्रह्मण्येव मुख्यत्वे सूक्तव्यवस्था, विद्याव्यवस्था च न
स्यात्, अमुख्यवृत्त्या तद्वचवस्थाया निरस्तत्वत् । टीकादौ वैश्वाप्रकाशः

मप्यत्र ग्राह्यमिति भावेनाह-अत एवेति । प्राग्विवृतान्यस्मा-भिर्लिङ्गानि । आत्मश्रुतेश्चोति । एतेन "शब्दादिम्यः" इति मूत्रभाष्यटीकायां—'' यथा खलु वैश्वानरस्य विष्णुलिनश्चायका-त्मशब्दादि विद्यते " इत्यादिना लिङ्गानां विष्णुप्रापकात्मशब्दसमा-ल्यादिना साम्यमुक्तं, तत्त्वभ्युपेत्य वादेन वा, "साक्षात्" इत्या-दावमेरन्यत्र प्रयोगोपपतेर्वक्षयमाणत्वेनात्मश्रुत्यादेः विष्णौ मुख्यत्वस्य निर्बाधादिति भावन वेति भावः। अत एवेत्युक्तं व्यनिक्त-अन्यत्रेति । " अभिवयक्तेः " इत्यादिसूत्रव्यावत्यों किपरां "वैदि-कविद्याभेद्वयवहारविरोधाच " इति टीकां विवृणोति-किभे-सादिना । इदमिमसूक्तिमदं वायुसूक्तिमत्यादिसूक्तव्यवस्था, तथा इयमात्माविद्या इयं वैश्वानरविद्या इयमक्षिविद्या इयं प्राणविद्या चेत्यादिविद्याव्यवस्था चंन स्यादित्यर्थः । निरस्तत्वादिति । " ब्रह्म-णि मुख्यानामिन्द्रादिशब्दानां " इत्यादिना निरस्तप्रायत्वादित्यर्थः। नन्वग्निश्रुत्यादेविष्णुप्रापकात्प्रावल्योक्तौ सूत्राभाष्यटीकाविरोध इत्याश-ङ्कचाह-रीकादाविति । जात्या निरवकाश्चलेन च श्रुतेः प्रावल्यं

चिंद्रका

नरश्रुतेस्साधारण्योक्तिस्तु श्रुतित्वप्रयुक्ते विशेषे सत्येव श्रुतिलिङ्ग योनिरवकारात्वप्रयुक्तसाधारण्यमभिषेत्य । टीकायां लिङ्गस्य निरव काशत्वोक्तिरपि स्वतोऽवकाशाभावाभिप्राया, अन्यथा 'सर्वगतत्वं च न तस्य ' इति टीकाविरोधात्। "न तु लिङ्गेन विष्णुपरता-निश्रयः" इति टीकायामापे 'किन्तु प्रसिद्धचाऽग्न्यादिपरत्वनि-श्रयः' इति रोषः। यदा-टीकादिस्वारस्याय विष्णुपरत्वानध्य-प्रकाशः

स्वयमुक्तं, टीकादी तु सौत्रसाधारणशब्दस्वारस्यमनुरुध्य जात्या प्राबल्यमनुपपाद्य श्रुतेर्छिङ्गस्य निरवकाशत्वेन साम्यमुपेत्य साधार-ण्यमुक्तं, जात्या बलवन्बमसमदुक्तरीत्याऽनुमतमेव । अतो न वि-रोध इति भावः। श्रुतिछिङ्गयोरिति। वैश्वानरश्रुतिसर्वगतलिः ङ्ग्योरित्यर्थः। ननु टीकोक्तरीत्या लिङ्गस्य निरवकाशत्वे वैश्वा-नरोऽभिरेवेति कथं निर्णयेन पूर्वपक्षः, श्रुत्या छिङ्गबाघो वा कथमित्यत आह—टीकायामिति । सिद्धान्तिदेशेत्यर्थः । वस्तुतः पूर्वपक्षे सर्वगतत्विङ्गमश्रौ सावकाशमिति टीकाशयः । एवं तर्हि विष्णुरेवेति सिद्धान्त्यभिमतिनर्णयक्षिपपरग्रन्थः कथमित्यत आह—न त्विसादि। एवं स्वोक्तरीत्या श्रुतित्वनिरवकाशत्वोभयप्रयुक्त-प्राबल्यं टीकायामप्यभिमतमित्युपेत्य टीकावाक्यानि तदनुगुणतया व्याख्याय, इदानीं पक्षान्तरमाह—यद्वेति । टीकादौ जात्या प्राबल्यं श्रुतेरनुक्त्वा निरवकाशत्वमात्रेण श्रुतिलिङ्गयोः साम्यमुपेत्य

वसायेन पूर्वपक्षोऽस्तु । एवञ्च पक्षद्वयेऽप्यतीतसर्वाधिकरणाक्षेपः । अत एवास्य पादद्वयान्त्यतेति ॥

सिद्धान्तस्तु—

प्रकाश:

विष्णुरेव वैश्वानर इति विष्णुपरतानिश्चयो न युक्त इत्युक्तं, तत्स्वा रस्यानुरोधेनेत्यर्थः । पूर्वपक्षफलमाह—एवश्चेति । स्वामिमतश्चतेः हिधा प्रावल्यपक्षे निरकाश्चात्वप्रयुक्तप्रावल्यपक्षे चेत्यर्थः । यथा नामधेयपादे उद्भिदादिचतुरधिकरण्या वाजेपयनयपूर्वपक्षे तथिति भावः । हितीयपक्षेऽपि सर्वत्र सिद्धान्त्यभितनिर्णयाक्षेपादिति भावः । टीकादौ पूर्विधिकरणाक्षेपः सङ्गतिप्रदर्शनायेति भावः । उक्तं च तत्त्वप्रदिपे "पादद्वयार्थनिगमनाय सर्वनाम्नां सर्विलङ्गानां च समन्वयंद्वदी-करणात्मकोऽयमधिकरणराज आरम्यते " इति ॥

आत्मराब्दश्रुतिसमृतिसमाख्याप्रकरणाभिविमानत्वादिलिङ्गानां वैश्वानरस्य विष्णुत्वसाधकानां वैश्वानरादिश्रुत्यादेरन्यत्र व्यवहारान्यथानुपपत्त्या सूक्तादिभेदव्यवहारान्यथानुपपत्त्या च विष्णुत्वासाधकत्वोक्तेःव्य
वहारस्य गत्युक्त्येव आत्मराब्दादिबलाहेश्वानरो विष्णुरिति भाष्यटीकारीत्या सिद्धचतीति भावेन, व्यवहारस्य गत्युक्तिपरां "अनन्ययोगेन ब्रह्मवाचकेरिप तैर्ज्ञानिनो हानादिसिद्धचर्थमन्यत्र अमचादौ
व्यवहरन्ति " इत्यादि "साक्षात् " इत्यादिसूत्रभाष्यटीकां विवृण्वन्

अज्ञास्त्वज्ञानतः शब्दानन्यत्रैव प्रयुक्तते । ज्ञानिनोऽपि च हानादिन्यवहारप्रसिद्धये ॥

अज्ञानिन इव ज्ञानिनोऽण्यन्यत्र हानादिव्यवहारस्यापेक्षित-त्वात्, तस्य च शब्दप्रयोगाधीनत्वात्, ब्रह्मण्यमुख्यस्यान्यत्र मुख्य-स्य च शब्दस्याभावादन्यगतिकतयाऽन्यत्रापि प्रयुक्षते, जातिश्श-ब्दार्थ इति मते जातौ मुख्यानपि शब्दान् हानादिव्यवहाराय व्यक्ताविव । अग्न्यादाविन्द्रादिशब्दप्रयोगे च व्यवहारव्यवस्था न प्रकाशः

तदुक्तप्रमेथं सङ्गृह्याह—अज्ञारित्वित । अज्ञानां मुख्यार्थाज्ञानतोऽन्यत्र प्रयोगेऽपि ज्ञानिनां कुतस्तत्र प्रयोगः, हानादिव्यवहारस्य
अन्थनापि सम्भवादित्यत उत्तरार्ध व्यनक्ति—अज्ञानिन इवेति ।
ऐतेन पूर्वार्धस्योपयोगो दक्षितः । तमग्रे स्पष्टियिष्यामः । यद्वा—
भाष्यादावनभिज्ञानादन्यत्र व्यवहारोक्तिः "जगद्वाचित्वात् " इति
सूत्रसिद्धस्येह दृष्टान्तत्वेनिति सूचनाय "अज्ञानिन इव " इत्युक्तम् ।
यद्वा—अन्यत्र व्यवहारो न स्यादित्येतद्ज्ञानिनो ज्ञानिनो वेति विकल्प्य श्लोके द्वयोर्गत्युक्तिः । 'नेदं रज्ञतं तस्माज्ज्ञहीहि इदं
रज्ञतमुपादत्स्व ' इत्यादिव्यवहारस्य शब्दैकसाध्यत्वादित्यर्थः ।
अन्यत्रापीति । एतेन श्लोके चोऽप्यथीऽनुवृत्तेन 'अन्यत्र ' इति
पदेनान्वेतीति सूचितम् । मतइति । भट्टमते । प्रागुक्तातिप्रसङ्गं
निराह—अग्रचादाविति । अज्ञानां सर्वशब्दमुख्यार्थेश्वराज्ञानतः

स्यात् । न चाग्न्यादौ वह्नचादिशब्दानामिवेन्द्रादिशब्दानामिप रा-किरिभधानादिसिद्धाः। 'अग्निर्दुःखी' "अग्निर्वे देवानामवमः" इत्यादौ च तद्गतत्वेन विवक्षितदुःखित्वाद्यनुपपत्तेः भृत्ये जियशब्दस्येवाग्नि-शब्दस्यान्यत्रामुख्यताः। अन्यया अलोकिकमग्न्यादिस्वरूपमेव न प्रकाशः

अन्यत्रेव श्रब्द्व्यवहारात् तस्य चासङ्कीर्णत्वाय व्यवस्थयेव शब्दप्रयोगात्, प्राज्ञा अपि तत्प्रहाणेन शब्दान्तरोपादाने कत्या भावात् बहुलप्रयोगानुसार्यभिषानादिसिद्धराब्द्शक्त्यनुसाराञ्च व्यवः स्थयेव शब्दान् प्रयुक्षते, तद्रथत्वाच्छब्दप्रयोगस्येत्यर्थः । यद्प्य-मचादौ बह्वचादिशब्द्स्याप्यप्रयोग इति तत्साम्यापादनं, तत्र तद्वैषम्यमाह—न चेति । एतेन जंयशब्दस्य राजमृत्ययोरिव वह्नचादिशब्दानां ''कल्पनोपदेशात् '' इति न्यायेन जगद्रुह्मवाच कत्वाविशेषेऽपि न्यूनाधिकभावेन उभयत्र शक्तिरेवेति सूचितम्। यदत्रोक्तं नियशब्दवैषम्यं, तत्राह—अग्निर्दुःखीति । दुःखादिस्वाः मित्वेन दुःखित्वमीशेऽपि युक्तमित्यतः—तद्गतत्वेनेत्युक्तम् । तद्गतः नी चत्वापादकत्वेनेत्यर्थः । 'अन्यथा ' अमुख्यतोऽपि तत्राप्रयोगे । प्रत्यक्षादिसिद्धतां निराह—अलौकिकेति । एवं "साक्षाद्प्य-विरोधं नैमिनिः " इति सूत्राभिष्रतमन्यत्र व्यवहारसमर्थनमुपपाद्य "अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः '' " अनुस्मृतेर्बाद्रिः ः' " सम्पत्तेरिति जैमिनिः !' इति सूत्रैरुक्तान् सूक्तादिव्यवस्थाहेतून् तत्तत्सूत्रभाष्यः CHA.—VOL. III. 70

सिध्येदिति कथं तत्र प्रयोगाभावापादनम् । सूक्तादिव्यवस्थायां तु अग्न्यादिसूक्तादिभिर्ब्बह्मोपासनायामग्न्यादावेव ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिर्वा, अग्न्यादिसूक्ताद्युपासकैरग्न्यादावेव ब्रह्मणोऽनुस्मरणीयत्वं वा, तदु-पासकानामग्न्यादिस्यब्रह्मप्राप्तिर्वा निमित्तम् । यद्यपि ऋग्माष्ये—

पृथत्रूपाणि विष्णोस्तु देवतान्तरगानि च । अग्न्यादिसूक्तवाच्यानि नाम्ना सूक्तभिदा भवेत् ॥ प्रकाशः

टीकां विवृण्वन्नाह—सूक्तादीति । ननु ऋग्भाष्ये, विष्णोरगनचाद्यः न्तर्गतान्यग्नचादिशब्दवाच्यानि कानि चिद्रूपाणि, कानि चित्तु तदन-न्तर्गतानि पृथग्विद्यमानानि अमीन्द्रादिशब्दवाच्यानि सन्तीति भिन्नाभ-नशब्दवाच्यविष्णुक्रपभेद्बोधकत्वात्, विष्णुक्रपेकदेवताकत्वेऽपि संज्ञा-मेदात् मूक्तादिव्यवस्था युक्तेत्युक्तम्। अत्र पुनरग्राविष्ठाने अपरेक्षी-भूतत्वादिकं निमित्तमुच्यते । एतचायुक्तं, तथात्वे 'इदं विष्णुसूक्तं इदं वामनसूक्तं इदं पुरुषसूक्तं ? इति व्यवस्थाभावापत्ते , तत्राधिष्ठानस्यैवाभा-वात्। सौरसावित्रादिमूक्तव्यवस्थाभावापत्तेश्च, तत्राधिष्ठानभेदाभावात्। अतोऽन्यत्र भाष्यकदुक्तमेव समाधानं वाच्यमिति तदेव सूत्रकताऽत्र कुतो नीकामिति भविन तत्रीकमाराङ्क्य, तत्समर्थनपूर्वमेतदुक्तेराभि-प्रायमाह—यद्यपीति। द्विविधानि विष्णुरूपाणि देवतान्तर्गतानि तद-नन्तर्गतानि च । सर्वाणि चाग्न्यादिनामवन्ति । तत्राद्ये रूपाणां नाम्ना अधिष्ठाननाम्ना च अग्न्यादिमूक्तभेदः, अन्त्ये रूपनाम्नेवेत्युक्तमित्यर्थः।

इत्यग्न्यादिश्वब्दप्रयोगः मूक्तव्यवस्थापक उक्तः । एवश्च यथा सा-मशब्दस्तिद्दशेषवृहद्वथन्तरादिशब्दाश्च ऋगाश्चितगीतिर्वशेष एव मुख्याः, तदाश्चयनानाऋक्षु त्वमुख्याः, तथैव द्वितीये उक्तत्वात्, स-समे उपपादितत्वात् , नवमे स्मारितत्वाच्च, एविमन्द्राग्न्यादिश-

तत्र नामादीनां भगवति मुख्यत्वमन्यत्र तत्सम्बन्धनिमित्तत्विमित्यत् दृष्टान्तेन समर्थयते—एवञ्चेति । द्वितीय इति । द्वितीये अध्याये आद्यपादे "गीतिषु सामाख्या" इति द्वादरोऽधिकरणे, यद्यपि प्रगीते मन्त्रे सामराब्द्प्रयोगीऽभियुक्तानां, तथाऽपि मन्त्रनिष्ठा गीति-रेव सामराब्द्प्रयोगीऽभियुक्तानां, तथाऽपि मन्त्रनिष्ठा गीति-रेव सामराब्द्पर्थे इति एतावन्मात्रमुक्तम् । तत्कथिमित्याकाङ्कायां सप्तमेऽध्याये द्वितीयपादे "साम्नोऽभिधानराब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथा शिष्टं" इत्यधिकरणे "कवतीषु रथन्तरं गायति" इत्यनेन रथन्तरराब्देन कवतीषु ऋक्षु किमतिदिश्यत इति परिज्ञानार्थं, रथन्तरराब्दः कि गीतिविशिष्टानां "अभि त्वा शूर् नो नुमः" इत्यादीनामृचां वाचकः उत गीतिमात्रस्येति सन्देहे, अध्येतृप्र-सिद्ध्या गीतिविशिष्टऋग्वाचक इति प्राप्ते,

विशेष्यं नामिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे ।

इति न्यायेन गीतिमात्रस्य वाचक इत्युपपपादितत्वात्, नवमे

द्वितीयपादे ''सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाम्यां '' इत्यधिकरणे
सप्तमसिद्धस्यैव गीतिवाचकत्वस्योत्तरविवक्षया स्मारितत्वादित्यर्थः ।

ब्दास्तत्तत्मूक्तानि चेन्द्राग्न्यादिगतब्रह्मरूपेष्वव मुख्यानि, अती-तानागतानेकेन्द्रादिषु त्वमुख्यानीत्येव व्यवस्था सिद्धचिति । अन्य-था परमतेऽपि सौरसावित्रादेरेकदेवताकत्वात् 'इदं सौरं इदं सावित्रं ' इति व्यवस्था न स्यात् । तथाऽपीह सूत्रे आग्नेयादिसूक्तीपास-

उक्तं च शाबरमाण्ये—'तदेव पुनरिमधीयते स्मारणायोत्तरमिकरणं चिन्तियतुम् । गीतिः सामिति स्थिते इदं चिन्त्यते, किं गीतिष्वृचः प्रधानभूताः किं वा गुणभूता इति । सामानि मन्त्रमेक इति पूर्व-पक्षोऽपि तन्नत्यसिद्धान्तस्मारणार्थमेव इत्यादि । अत्र त्रितयो-किर्दार्व्यायेति ज्ञातन्यम् । यदत्र केन चिदुक्तं—''विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्" इति न्यायात् गानिविशिष्टऋग्वाचित्वे ''कवतीषु रथन्तरं गायति" इत्यतिदेशानुपपत्त्या तत्र तथात्वेऽपि नेह तथा- व्यमिति, तत्तुच्छं,

तत्तन्नाम्रोच्यते विष्णुः सर्वशास्तृत्वहेतुतः ।
न क्वापि किञ्चिन्नामास्ति तमृते पुरुषात्तमम् ॥
इत्यादिवचनजातेन "समाकषात्" इत्याद्युक्तन्यायेनैतात्सद्धेरिति ।
अन्यथेति । अग्न्यादिनानाशब्दप्रयोगात्सूक्तादिव्यवस्थाया अभाव
इत्यर्थः । तथाऽपीति । नामभेदेन सूक्तव्यवस्थासिद्धावपीत्यर्थः ।
परमात्मदेवतताकत्विमिति । यद्यपि तत्र "एकैव वा महानात्मा
देवता सूर्य इत्याचक्षते । स हि सर्भमूतात्मा । तदुक्तम्यपिणा—

चान्द्रका

कैरग्न्यादिगतत्वनानुस्मेतव्यमित्वनुष्ठानिव शेषोपयोगिव्यवस्थापकमुक्तम् । उक्तं चानुक्रमणिकायामपि सर्वसूक्तानां परमात्मदेवताकत्वं "एँकैव वा महानात्मा देवता '' इति । एतेन यागव्यवस्थाऽपि सिद्धा,

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रमुरेव च ।

इत्यादिना सर्वयांगानां विष्णुदेवताकत्वेऽपि आग्नेयादियागेषु अ-ग्न्यादिगतस्येव भगवतः अग्न्यादिशब्दैरेवोदेष्टव्यत्वादिना यागव्य-वस्थोपपत्तेः । अग्नीषोमीयादीनां द्विदेवताकत्वं च अधिष्ठानद्वित्वेन प्रकाशः

सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च " इत्युक्तेः सूर्यदेवताकत्वेमवोक्तं भाति । तथाऽपि स्थावरजङ्गमात्मकजगदात्मकत्विष्ठङ्गात् "तद्विभूतयो अन्या देवतास्तद्प्येतद्दिषणोक्तं—इन्द्रिमत्रं वरुणमित्रमाहुः" इति तदीयोक्तरवाक्याच्च सूर्यशब्देन परमात्मैवाभिन्नेत इति भावः । 'एतेन' इत्यनेन अत्रोक्तं ऋग्माष्योक्तं च हेतुद्वयं परामृश्यत इति भावेन तब्द्यनक्ति—अहं हीति । अत्र उत्तमाधिकरिरूपकर्तृणामध-माधिकारिरूपकर्तृणामग्न्यादिगतिविष्णूदेशभकारः, "गुहाशयायेव न देहमानिने"

न देहाय न तन्मानपराय च कथंचन । सदेहमानिहरये प्रणमेत्केवलाय वा ॥

इत्यादिना कर्मनिर्णयोक्तो ध्येयः । आदिपदेन सङ्कल्पादिः । अग्रीपोमीयेति । सर्वयागानां विष्णुदेवताकत्वेऽपीत्यनुकर्षः । अर्

वा, अधिष्ठितभगवद्भूपद्धित्वेन वेति द्रष्टव्यम् ॥

अत्र चाद्यसूत्रे स्वपक्षे श्रुतिरूपस्य साधकस्योक्तिः । द्वितीये समा-ख्यारूपस्य । अत्रेतिराब्दस्याऽऽद्यंसूत्रानुषक्तेन 'विष्णुंर्वेश्वानरः' इत्येननान्त्रयः । तथा च 'विष्णुंर्वेश्वानरः' इति गृतायां स्मर्थमाणं

प्रकाश:

आद्येति । "वैश्वानरः साधारणशब्दिविशेषात्" इत्यत्र 'साधारण-स्य ' श्रुतिलिङ्गयोर्निरवकाशत्वादिना अग्राविष्णवोः साधारणस्य वैश्वा-नरज्ञाब्दस्य "आत्मानं वैश्वानरं" इत्यात्मज्ञाब्देन विशेषणादि-त्यात्मश्रुतिह्रपस्यत्यर्थः । 'द्वितीये ' "स्मर्यमाणमनुमानं स्यात् " इत्यत्र । "अहं वैश्वानरो भूत्वा" इति स्मृतिसमाख्यारूपस्य स्वप-क्षे साधकस्येत्यर्थः । अत्र परैरितिशब्दो यस्मादित्यर्थे व्याख्यातः । स न युक्तः, करणार्थल्युडन्तानुमानशब्देनैव तद्र्थेलामेन इति-श्चाब्दामावेडप्यन्वयसम्भवादतिशयामावाच हेत्वर्थकत्वस्य व्यर्थत्वादिति भावेन तस्यार्थमाह - अत्रेति । यदा-भाष्ये " इतिराब्दः समाख्या-प्रदर्शकः " इत्युक्तम् । "अनेन "इति स्मर्यमाणं " इत्यन्वयः सूचितो भवति " इत्युक्तं टीकायाम् । तावता कथमर्थो छठ्य इत्यतः तद्वच-नित - अत्राति । आद्यसूत्रे "तत्तु समन्वयात्" इत्यतोऽनुवृत्तस्य 'तत् ' इत्यस्याथोनुवादः—विष्णुरिति । अहंशब्दस्य विष्ववता-्रभूतकृष्णार्थकत्वात् 'विष्णुर्वेश्वानर इति गीतायां ' इत्युक्तम् ।

विष्णोर्वेश्वानरत्वं अत्रापि स एव वैश्वानर इत्यस्यानुमापकामिति
सूत्राक्षरार्थः । तृतीये वैश्वानरराब्दमात्रविषयासाधारणबाधकोद्धारः ।
"तथा चेतो प्रणिनिगदात्" इत्यत्र ब्रह्मणि प्रसिद्धराब्दत्यागेन
गायच्यादिराब्दप्रयोगे प्रयोजनं नेत्याराङ्का निरस्ता, अत्र त्वग्न्यादिशब्दानां पाचकत्वादिशिङ्कानां च ब्रह्मणि निरवकाशत्वाराङ्का
निरस्यत इति भेदः ।

प्रकाश:

तृतीय इति । "शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानात्रेति चेन्न तथादृष्ट्य पदेशादसम्भवात्पुरुषाविधमापिचैनमधीयते'' इत्यत्राप्रचादिशब्दात् होमाः धारत्वगाईपत्यादाङ्गकत्वपाचकत्वादिलिङ्गम्यः ''गोऽयमन्तःपरुषे '' इति अन्तः प्रतिष्ठानाच विष्णुरिति राङ्किते, अम्रचादिनामालेङ्गा दिमस्वेन उपासनीपदेशेन तेषां सावकाशत्वात्, "को न आत्मा कि ब्रह्म" इत्युक्तात्मत्वादेरन्यत्रासम्भवात , "शीष्णीं ग्रीस्समर्वतत" इत्या-दिना पुरुषमूक्तोकतपुरुषसदृशस्यैवात्र "मूर्चैव सुतेनाः" इत्या-दिनाऽभिधानाद्विष्णुरेवेति निरवकारीन सावकाशस्य बाधोपपत्तेरित्य-क्तत्वादिति भावः। बाधकेति। यद्यापे "असम्भवात्" इत्या-द्यंशेन साधकोक्तिरप्यस्ति, तथाऽपि तदुक्तेः परपक्षे बाधकोक्तचा बाधकानिरासेऽपि व्यापारात् 'बाधको द्धारः ' इत्युक्तम्। अत एव प्रक-रणादित्यनुक्त्वा 'असम्भवात् ' इत्युक्तम् । "तथाद्यष्टुचपदेशात् " इत्यंशस्य गायत्रचिकरणोक्तेनापौनरुक्त्यमाह-तथा चेतोऽपेणेति ।

चतुर्थे परमतिरासः । पञ्चमे प्रस्तुते वैश्वानरशब्दसमन्वये समाप्ते स्विशब्दविषयसाधारणवाधकोद्धाराय छौकिकस्य वैदिकस्य चान्यत्र व्यवहारस्य गत्युक्तिः । वाच्यार्थधीव्यवहितं छक्षणादिकं विना साक्षान्मुख्यवृत्त्या ब्रह्मणः शब्दार्थत्वेऽपि व्यवहाराविरोध इति चा स्याक्षरार्थः । षष्ठादिषु चतुर्षु साधारणवाधकोद्धाराय वैदिक्याः सूक्तादिव्यवस्थायाः गत्युक्तिः । यद्यप्यनुस्मृत्यनन्तरमिव्यक्तिरिम व्यक्तचनन्तरं सम्पत्तिः, तथाऽप्यिभव्यक्तचनन्तरमि सम्पत्तेः प्राक् अनुस्मृतिरपेक्षितेति दर्शयितुं अनुस्मृतेर्मध्ये उक्तिरिति सूत्रक्रमः । न च "साक्षात्" इत्यादिसूत्रपञ्चकं समन्वयानुपपित्तसमाधिद्धप व्यवद्यायान्ते स्यादिति शङ्कचं, चतुर्थपदि पदवर्णस्वरादिसमन्वय-स्यापि वक्ष्यमाणत्वात्तदवस्थायां च सूक्तादिभावस्यैवाभावेन तदनुपपत्ति-प्रकाशः

चतुर्थ इति । "अत एव न देवता भूतं च" इत्यत्र 'अत एव' निरवकाशात्मशब्दादिहेतोरेव देवता।दैर्नेत्यर्थः । साधकोक्तिवाधको-द्धारयारनन्तरं परमतिनरासस्यावसरप्राप्तेरिति भावः । पश्चम इति । "साक्षाद्य्यविरोधं जैमिनिः" इत्यत्र । पष्टादिष्विति । "अभिव्यक्ते-रित्याश्मरथ्यः" "अनुस्मृतेबद्दिरः" "सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति" "आमनन्ति चैनमस्मिन्" इत्येतेषु । साधारणोते । उक्त- विस्थमाणसर्वशब्दसाधारणेत्यर्थः । तत्रापि पौर्वापर्यमाञ्चित्य समाधत्ते— यद्यपीति। पश्चमादेरत्रानिवेशमाशङ्कच त्रेषा समाधिमाह—न चेति ।

शङ्कानुदयात , तथाऽग्न्यादिसूक्तादिस्थपदादिसमन्वयनिष्ठानां पुंसाम-ग्न्यादावेव ब्रह्मणोऽभिव्यक्तचादेरभावेन परिहारासङ्गतेः, तथोभय-त्रप्रसिद्धसमन्वयोक्तचनन्तरं, ब्रह्मणि मुख्यत्वेऽन्यत्र प्रयोगो न स्यात् इत्याशङ्काया अन्यत्र मुख्यत्वे ब्रह्मणि स न स्यादिति प्रतिशङ्काप्र-तिरुद्धत्वेनानुदयाच अत्रैव युक्तत्वादिति ॥

अन्ये तु—" अयमभिवेश्वानरः" इत्यादिप्रयोगात् नाठरभूता-

पदादीति । पदवर्णस्वरादिसमन्वयादिनिष्ठानां चतुर्भुखाद्युत्तमाधि-कारित्वेन तेषां व्यासदिशित्वादिति भावः । तर्हि तृतीयपादान्ते निवेशः स्यादित्यत आह—तथोभयत्रेति ॥

अन्ये त्विति । "आत्मानं वैश्वानरमुपास्ते" इत्यत्र वैश्वानरः किं जाठराग्निः भूताग्निर्वा दिव्यदेवता वा जीवात्मा वा परमात्मा वेति संराये, "अयमग्निर्विश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे" इति जाठराग्नी, "विश्वस्मा आग्ने भुवनाय देवा वैश्वानरं" इति बाह्य भूताग्नी, "वैश्वानरस्य सुमतो स्थाम" इति देवतायां प्रयोगाद्वेश्वानरशब्दस्य त्रित्यसाधारण्याज्जाठराग्नचादिरेव वा, आत्मशब्दस्य जीवे रूढ-त्वात्तद्वलाज्ञीवो वेति प्राप्ते, "एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य द्यौर्मूधेव " इत्यादिना द्युमूर्धत्वादिश्रवणात, "को न आत्मा किं ब्रह्म" इति ब्रह्मशब्दश्रवणात, तयोश्वान्यत्रायोगात, वैश्वानरशब्दस्य विश्वश्वासो नरश्चेति विश्वनरः सर्वात्मकः पुरुषद्दत्यर्थः विश्वनर एव वैश्वानरश्चेति विश्वनरः सर्वात्मकः पुरुषद्दत्यर्थः विश्वनर एव वैश्वानर्थात्मा त्रित्वनरः सर्वात्मकः पुरुषद्दत्यर्थः विश्वनर एव वैश्वानर्थात्मा स्वात्मकः पुरुषद्वत्यर्थः विश्वनर एव वैश्वानर्थाः स्वात्मकः पुरुषद्वत्यर्थः विश्वनर एव वैश्वानर्थाः स्वात्मकः पुरुषद्वत्यर्थः विश्वनरः एव वैश्वान्तः स्वात्मकः पुरुषद्वत्याः विश्वनरः एव वैश्वान्तः स्वात्मकः पुरुषद्वत्यर्थः विश्वनरः एव वैश्वान्तः स्वात्मकः स्वत्यात्मकः स्वात्मकः स्वात्य

मिदेवतास्त्रपत्रयसाधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य, जीवेश्वरसाधारणस्यात्मशब्दस्य च "मूर्धेव सुतेजाः" इति द्युमूर्धत्वादिना विशेषणादित्याद्यसूत्रार्थ इत्याहुः। तन्न, "सोऽयमात्मा चतुष्पात, स्थूलभुग्वेश्वानरः" इत्यात्मन्यि वेश्वानरशब्ददर्शनेन त्रितयसाधारण्योक्तचयोगात्। जाठराम्नरिप मूतजातित्वेन प्रथमुक्तचयोगाच।
माष्योक्तश्रुत्यादिभिरात्मशब्दस्य ब्रह्मण्येव मुख्यतया जीवसाधारण्याभावाच। स्वीकृतं च त्वयाऽपि "द्युभ्वाद्यायतनं" इत्यत्रात्मशब्दस्य ब्रह्मासाधारण्यम्। अन्यथा "तमेवेकं जानथ आत्मानं" इत्यात्मशब्दस्य जीवशब्दत्वेन सूत्रे 'अत्व्छब्दात्' इति
हेतुना जीवनिरासस्य, 'स्वशब्दात्' इत्येननोक्तात्मशब्देन ब्रह्म-

प्रकाशः

नर इति योगवृत्त्या ब्रह्माणि सम्भवात्, आत्मशब्दस्य जीववत् ब्रह्मण्यपि वृत्तेः वैश्वानरो ब्रह्मोति सिद्धान्त इत्याहुः । तत्र सूत्रार्थे निरासेनैति विरस्तिमिति भावेन तमनूद्य निराह—अयिगिति । जाटरेति । अन्यथा 'अत एव न देवता भूतं जाटरश्च' इति निर्देशः स्यादिति भावः । जीवकोटेरप्यनुत्थानमाह—भाष्योक्तोति । "अयमात्मा ब्रह्म"

अनात्तत्वादनात्मान ऊनत्वाद्गुणराशितः।

इत्यादिभिरित्यर्थः । स्वीकृतत्वमेव व्युत्थितं प्राति विपक्षे बाधको-क्त्याऽऽह---अन्यथोति ॥

त्वसाधनस्य चायोगात् ॥

के चित्तु—जाठरभूताभिदेवतेश्वरद्धपचतुष्टयसाधारणस्य वैश्वानरद्य-ब्दस्य, मुमुक्षुभिरोपमन्यवप्रभृतिभिर्जिज्ञास्यमानत्वादिभिर्ब्रह्मालिङ्गेरिवदो-षणादित्यर्थ इत्याहुः । तन्न, जाठरस्य पृथगुक्तचयोगस्योक्तत्वात् । "आत्मानं वैश्वानरं" इति साक्षाद्धेश्वानरविदेषणात्मश्रुतिग्रहण

प्रकाशः

के चिन्वित । वैश्वानरः किं परमात्मेति शक्यिनर्णय उन नेति संशये, जीवपरसाधारणात्मशब्दसन्त्वेडप्यात्मशब्दस्य "वैश्वा-नरमात्मानं '' इति जीवे अप्रसिद्धवेश्वानरशब्दविशेषितत्वेन जीवविष-यत्वशक्कानुद्यात्, जाठरभूतदेवतासु प्रगुक्तरीत्या प्रयोगदर्शनात्, पर-मात्मानि च "तदात्मन्येव हृद्येऽग्नो वैश्वानरे प्रास्यत्" इति प्रयोगदर्शनात् , वैश्वानरशब्दस्य जाठरादिचतुष्टयसाधारण्यादुपक्र-मगतब्रह्मात्मराब्दयोमिथः प्रतिबद्धत्वेनानिर्घारकत्वात्, अन्नादनरूप-फलस्य च सर्वेत्रोपपन्नत्वादशक्यिनिर्णय इति प्राप्ते, "को न आत्मा कि ब्रह्म " इति सर्वेषां जीवानां आत्मभूतं ब्रह्म किमिति प्रक्षकरणात्, उत्तरे च "आत्मानं वैश्वानरं" इति ब्रह्मराब्द्-स्थाने सर्वत्र वैश्वानरशब्दप्रयोगाचायं वैश्वानरः परमात्मेति निर्णेतुं शक्यत **ए**व, चतुष्टयसाधारणस्यापि वैश्वानरशब्दस्यास्मिन् प्रक-रणे मुमुक्षुभिरौपमन्यवादिभिर्जिज्ञास्यत्वसर्वात्मत्वादिभिर्वेह्मधर्मैर्विशेष्य-माणत्वादित्यर्थे इत्याहुरित्यर्थः । आत्मश्रुतीति । तस्या ब्रह्मसाधा-

सम्भवे प्राकरणिकिल्ङ्गस्कपविशेषणग्रहणायोगाच ॥ यच्चोक्तमन्यैः— यस्याग्निरास्यं द्योमूर्घा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।

यस्यात्ररास्य द्यानूया ल नामश्चरणा । सातः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं..... ॥

इत्यादिनेश्वरे समर्थमाणं त्रैलोक्यात्मकं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमाप-यत्, समानविषयां "मूर्धेव सुतेजाः" इत्यादिनेश्वानरिवद्यामनुमा-पयत्, वैश्वानरस्येश्वरत्वे लिङ्गामिति द्वितीयसूत्रार्थे इति, तन्न, "च-क्षुषी चन्द्रसूर्ये दिशः श्रोत्रे" इत्यादिश्चत्यन्तरस्यापि उक्तस्मृतिमूल

रण्योपपादनस्य त्वन्मतेऽपि तुल्यत्वादिति भावः॥

मतद्वयेऽपि दितीयादिसूत्रार्थान् ऋमेणानूद्य निराह—यचोक्तम-न्यैरिति । इत्यादिनोति ।

द्योर्मूर्घीनं यस्य वित्रा वद्नित खं चैव नाभिश्चन्द्रसूर्यो च नेत्रे । दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ॥ इत्यादिरादिपदार्थः। मूलभूतामिति । स्पृतीनां श्रुतिमूलत्वस्य पूर्वतन्त्रे स्पृतिनये व्यवस्थापनात्, तुल्यार्थाया एव मूललादत्र च द्युप्रभृतीनां वैश्वानरस्य मूर्घाद्यवयवत्वेन "मूर्घेव सुतेजाः" इत्यादिना उच्यमानत्वेन तुल्यार्थत्वादेतद्वाक्यमनुमापयति, स्मृतिश्च ब्रह्म-विषयेति मूलभूतश्चेतरि तथात्वं गमायिष्यतीत्यर्थः। श्रुसन्तरस्या-पीति । स्मृतिवचनं हि स्वमूलत्वेन श्रुतिं कल्पयति, न तु वैश्वानर-

त्वसम्भवेन वैश्वानरविद्यायास्तन्मूलत्वासिद्धेः । ''अहं वैश्वानरः'' इति साक्षादीश्वरस्य वैश्वानरत्ववोधकस्मृतौ सत्यां बकवन्धप्रयासायोगाच्च॥

के चित्तु—द्युप्तभृतिप्रिथव्यन्तं रूपं श्रुतिस्मृतिष्वीश्वरेऽभिज्ञातिमह प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्येश्वरत्वेऽनुमानं लिङ्गमित्यर्थ इत्याहुः। प्रकाशः

विद्यामेव कल्पयितुं शक्नोति,

अप्रिमूर्धा चक्ष्षी चन्द्रसूर्यो दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्मचां पृथवी ॥ इत्याथवणवाक्यम् छत्वेनापि सम्भवेन कल्पकस्यान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । ननु श्रुतौ "आग्नर्मूर्धा" इति श्रूयते, स्मृतौ च "द्यौः" इति । तथा च कथं तन्मू छकत्वामिति चेन्न, "असौ वा व छोकोऽग्निगीनितम" इति श्रुतेरम्रद्धीशब्दपर्यायत्वादिति तात्पर्यात् । न केवछं तेन वैश्वानरविद्याया ब्रह्मविषयत्वासिद्धिः, गातिसम्भवे क्षिष्टकल्पनायोगश्चेन्त्याह—अहमिति ॥

के चिन्तित । सूत्रे इतिश्वब्दः प्रकारवचनः, "अनुमानशब्दः "श्रुतिलिङ्गवाक्य" इति श्रुत्यादिसहपठितासाधारणधर्मेस्टपिलङ्गपरः, स्मर्यमाणशब्दः प्रत्यभिज्ञायमानपरः । तथा च "अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यो " "द्यौर्मूर्धानं यस्य विश्रा वदन्ति" इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु 'इति' इत्यंभूतं द्यादिस्टपमीश्वरे अवगतं 'इह' वैश्वानरिवद्यायां "मूर्वेव सुतेजाः" इत्यादिना 'स्मर्यमाणं' प्रत्यभिज्ञायमानं लिङ्गं

तन्न, स्मर्थमाणशब्दस्य प्रत्यभिज्ञायमानार्थत्वे स्वारस्यभङ्गात् । "अहं वैश्वानरः" इत्यादिषूक्तस्येह "आत्मानं वैश्वानरं" इतिश्रुतिप्रत्य-भिज्ञासम्भवे लिङ्गप्रत्यभिज्ञोक्तचयोगाच्च ॥

यचोक्तमन्यैः—"मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यादिवज्जाठरे वैश्वानरे ईश्वरदृष्टुचपदेशो वा, "मनोमयः प्राणशरीरः" इत्यादिवद्वैश्वा-नरोपाधेरीश्वरस्य द्रष्टव्यत्वेनोपदेशो वा तृतीयसूत्रस्थतथादृष्टुच-प्रकाशः

स्यात्, श्रुत्यादाववगतं चुप्रभृत्यात्मकत्वरूपं लक्षणं लिङ्गमिह प्रत्यभि-इायत इत्यर्थः । "अनुस्मृतेश्च" इत्यत्र अनुस्मृतिराब्दस्य प्रत्य-भिज्ञापरत्वेन सूत्रकारैः प्रयुक्तत्वात्' इति श्रुतप्रकाशोक्तेः कथमेवं दूषण मित्यतः—स्वारस्येत्युक्तम् । उक्तरीत्या स्वारस्यसम्भवे तऱ्यागायोगात् । सूत्रकारोक्तिस्तु अनुशब्दबलाद्वा, स्वारस्यासम्भवाद्वा प्रत्यभिज्ञार्थत्वारायेति युक्तमिति भावः । अहमिति । श्रुत्यादाववगतं द्युप्रभूत्यवयवत्वरूपं लिङ्गमिह । प्रत्यभिज्ञायत इत्युक्तिवत्, ''अहं वै-श्वानरा भूत्वा " इति स्मृतौ विष्णाववगतवैश्वानरश्चतिरिह प्रत्यभि-ज्ञायत इत्यपि वक्तुं शक्यत्वेन लिङ्गाद्बलवच्छ्रतिप्रत्यभिज्ञोक्तिरेव ज्यायसीति तत्त्यागायोगात् । तथा च 'स्मर्थमाणा श्रुतिः' इत्येव सूत्रणं स्यात्, लघु चैवं साति सूत्रं स्यादित्यर्थः । किञ्चानुमानशब्दस्य लिङ्गपरले "स्मर्थमाणं लिङ्गं" इत्येव निर्देशस्त्याङ्घाघवादिति ध्येयम् । "शब्दादिम्यः" इति सूत्रे शङ्काभागार्थस्याविरोधात्तिद्धान्तांशा-थॅमनूद्य प्रत्याह—यचेति ।

पदेशशब्दार्थ इति, तत्र न ताबदाद्यः, वैश्वानरस्य मनोवत् प्रतीकत्वे मनश्राब्दस्येव वैश्वानरशब्दस्यापि ब्रह्मणि समन्वयो-क्रचयोगात् । वैश्वानरज्ञानेन सर्वपाप्मप्रदाहश्रवणायोगाच्च । अत एव न द्वितीयः । न हि सोपाधिकस्योपासनेन ज्ञानेन वा सर्वपाप्मदाहः । यच्चोक्तं—पुरुषविधशब्देन द्युमूर्धत्वादिकमुच्यत इति, तन्न, त्वन्मते 'विशेषात्' इत्यत्रापि द्युमूर्धत्वादेरुक्तत्वेन पुनरुक्तेः । यच्चोक्तं—विनैव जाठराग्नेः प्रतीकोपाधिकरूपनाम्यां साक्षात्केवल्रस्य

प्रकाशः

सर्वपाप्मेति । "तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयते एवं हैवास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इत्युक्तब्रह्मज्ञानफलस्य प्रतीकज्ञानादासिद्धिरिति भावः । 'अत एव' इत्याद्युक्तं व्यनक्ति—न हीति । पुरुष-विध्यबद्देनेति । यद्यपि परभाष्ये 'पुरुषमपि चैनं' इत्यपि सूत्र-पाठ उक्तः, तथाऽपि स पाठोऽप्रामाणिक इति भावेनायमेव पाठोऽन्तूदितः, ये तु 'पुरुषविश्वमपि' इति पठिनत, तेषां मते द्युमूर्ध-त्वादिष्टिपिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं यत्पुरुषविध्यत्वं, तहृह्यत इत्युक्तेरिति भावः । विशेषादितीति । आद्यसूत्रेऽपीत्यर्थः । "अत एव" इति सूत्रार्थे नातीव विरुद्ध इति तद्रुपेक्ष्य "साक्षादापि" इति सूत्रार्थे निराह—यचोक्तामिति । पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्नुचपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तं, इदानीं विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाम्यां केवलस्यैव अग्निवेश्वानरश्चदवाच्यत्वमुच्यत इत्युक्तमित्यर्थः ।

ब्रह्मणः उपासनास्वीकारं प्रध्यविरोधः । केवलेऽप्यग्निवेश्वानरशब्दाव-प्रणीत्वादिगुणयोगेन वर्तते इति, तन्न, साक्षाच्छब्दस्य केवल्या-र्थतायाः क्षिप्टत्वात् । अतीतानामाकाशादिशब्दानामागामिनामक्षरा-दिशब्दानामपि यौगिकत्वापत्त्याऽस्माकं मत इव समन्वयाध्यायस्य तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणपूर्व्यथेत्वापाताञ्च । यञ्चोक्तं ब्रह्मपक्षे प्रादे-श्वामात्रश्रुतिरयुक्तेति शङ्कानिरासार्थं "अभिव्यक्तेः" इत्यादिसूत्रा-णीति, तन्न, "अभैकोकस्त्वान्नेति चेत्" इत्यनेन, अत्रापि "तथा दृष्टुचपदेशात्" इत्यनेन चास्याः परिदृतत्वादिति दिक् ॥

प्रकाशः

किष्टत्वादिति । अन्यवधानार्थत्वात्तस्येत्यर्थः । गुणपूर्तीति । तथा वित्रत्यात्तं त्वन्मतप्रतिकूलिमिति भावः । किञ्च "तथा दृष्टुचपदेश्वात्" इत्येनेनेव शङ्कायाः परिदृतत्वात्, साक्षात्तत्प्रतिपादकत्वोक्ताः वितर्ययामावात्, प्रतिकूलत्वाच्च न वाच्यमेनेतिदित्यपि ध्येयम् । यचोक्तामिति । "यस्त्वेतं प्रादेशमात्रं" इति श्रुतप्रादेशमात्रश्रुत्तिः कथामित्याकाङ्कायां अतिमात्रस्यापीश्वरस्य प्रादेशमात्रपरिमाण-दृद्यादिस्थानेषु उपासकानामभिन्यज्यमानत्वाद्वा, दृदय दावनुस्मते-व्यत्वाद्वा, "प्रादेशमात्रमित्र ह ने देवास्संविदिता अभिसम्पन्नास्सः" इति श्रुत्या प्रादेशमात्रत्वसम्पन्त्या वा प्रादेशमात्रत्वं युक्तमित्यर्थः। "दृद्यपेक्षया" इत्यग्रेतनेनापि पारिद्वतत्वं ध्येयमिति मानेनाह— इति दिगिति। यद्वा केषाश्चिन्मते "शब्दादिम्यः" इत्यादिन्यः इत्यादिन्यः कष्टादिन्यः इत्यादिन्यः कष्टादिन्यः इत्यादिन्यः कष्टादिन्यः इत्यादिन्यः कष्टादिन्यः इत्यादिन्यः इत्यादिन्यः कष्टादिन्यः इत्यादिन्यः इत्यादिन्यः कष्टादिन्यः इत्यादिन्यः कष्टादिन्यः इत्यादिन्यः कष्टादिन्यः इत्यादिन्यः कष्टादिन्यः इत्यादिन्यः कष्टादिन्यः इत्यादिन्यः इत्यादिन्यः इत्यादिन्यः इत्यादिन्यः कष्टादिन्यः इत्यादिन्यः इत्यादिन्याः इत्यादिन्यः इत्यादिन्याः इत्यादिन्याः इत्यादिन्यः इत्यादिन्य

अत्रापि परपक्षे ५पि वेश्वानरस्य जीवत्वं निषिध्य ब्रह्मेत्युक्तेस्तद्भद्भियतेव ॥
के चित्तु कथमपरिच्छिन्नस्य प्रादेशमात्रत्वमिति शङ्कानिरासकं "अभिव्यक्तेः" इति सूत्रम् । उपासनार्थं प्रादेशमात्रत्वेनाभिन्यक्तेरिति
च तस्यार्थः । मूर्धप्रमृत्यवयेवैः पुरुषिवधत्वोक्तिः किमर्थेति शङ्कान्
निरासकं "अनुस्मृतेः" इति सूत्रम् । पुरुषिवधत्वेनानुस्मृत्यर्थं
तदुक्तिरिति च तस्यार्थः । कथमुरःप्रमृतीनां वेद्यादित्वोक्तिरिति
प्रकाशः

सूत्रार्थदूषणं कृतो न कृतिमत्यत आह—इति दिगिति। तथा हि—तत्मूत्रमग्रचादिशब्दादिना जाठराग्नेवैश्वानरत्वशङ्कानिरासकिम-त्युक्तमयुक्तं, जाठरस्य भूतत्वेन पृथक्शङ्कायोगात्, "अत एन" इति सूत्रे तिन्नरासात्। अवश्यवक्तव्यपरसाधकसावकाशत्वोक्त्या बाध-कोद्धारपरत्वसम्भवे अन्यथावर्णनायोगाच्च। 'पुरुषमि' इति पाठस्य असाम्प्रदायिकत्वात्। अग्निशब्दस्य अग्रनयनादिना भगवद्वाचित्वं वक्तुं "साक्षादिष" इति सूत्रमित्यि न, शब्दमात्रस्य विष्णुवाचित्वे अन्यत्रव्यवहारिवरोधक्रप्रवाधकोद्धारत्वसम्भवेऽन्यथोक्त्ययोगादित्यादि ज्ञेयमिति भावः। 'अत्रापि' एतदिधकरणेऽपीत्यर्थः।।

अपरिच्छिन्नस्येति । अभिविमानपदोक्तस्येत्यर्थः । 'अभिव्यक्तेः ' उपासकामिव्यक्त्यर्थं तद्बुद्धिस्थतयेति यावत् । द्युप्रभृतिप्रदेशसम्ब-निधन्या मात्रया परिच्छिन्नत्वरूपं प्रादेशमात्रत्वमित्याश्मरथ्यो मन्यत इत्यर्थः । 'अनुस्मृत्यर्थं ' उपासनार्थम् ।

चान्द्रका

शङ्कानिरासकं "सम्पत्तेः" इति सूत्रम् । प्राणाहुतेरिप्रहोत्रत्वस-म्पादनाय उरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वोक्तिरिति च तस्यार्थ इत्याहुः । तन्न, अभिव्यक्तचादिसूत्राणां भिन्नविषयत्वादाश्मरथ्यादिपदसूचितिन-कल्पो न स्यात् । प्रतिसूत्रं साध्याध्याहारश्च स्यात् ॥

प्रकाश:

विकल्प इति। अस्मन्मतरीत्या मूक्तव्यवस्थारूपैकार्थ एव नानानिमि-त्तोक्त्या ''लोपः शाकल्यस्य'' इत्यादाविव मुनिग्रहणेन सूचितविकल्पो युज्यते, नान्यथेत्यर्थः । साध्येति । " अभिन्यक्तेः " इत्यत्र प्रादेशमा-त्रत्वमिति, "अनुस्मृतेः" इत्यत्र पुरुषविधत्वमिति, "सम्पत्तेः" इ-त्यत्र उरःप्रभृतीनां वेदित्वाद्युपदेश इत्यध्याहार इत्यर्थः । यद्य प्यत्र माष्यदिशा अभिव्यक्तेनिमित्ताद्मचादिमूक्तनियम इत्याश्मर-थ्य इत्यर्थप्रतीत्या सिद्धान्तेऽप्यध्याहारः साध्यस्य अविशिष्ट इ त्यतः - प्रतिसूत्रिमत्युक्तम् । अत एव भाष्ये प्रतिसूत्रमेतदेव साध्यमुक्तम् । तथा चैकत्र अध्याहतमेव अनुवर्तिष्यते सर्वत्रेति भावः । यद्वा—'अभिव्यक्तेः साक्षाद्प्यविरोध इत्याश्मरथ्यः' इत्यादिरूपेण प्रतिसूत्रमन्वयः । 'साक्षाद्पि' अनन्ययोगेन मृ-रूयवृत्त्येव ब्रह्मणः सर्वसूक्तप्रतिपाद्यत्वेऽपि अग्नचादिसूक्तव्यवस्थाया अविरोध इत्याश्मर्थ्यादिर्मन्यते, अभिव्यक्त्यादेः निमित्तादित्येवं-रूपेणार्थोपपत्तेः, अनुवृत्तस्य पर्यवसितोक्तिभीष्ये - स्कानियम इति । अतोऽस्माकं न काप्यध्याहारस्तव तु प्रतिसूत्रमिति भावः॥

चन्द्रिका

टीकाक्षरार्थस्तु—गतिसाधनत्वादर्तिः पाद इति । छोके ग-मनेनारितदर्शनात् रितिविरुद्धगितसाधनत्वात्पादोऽरितिश्चव्हार्थं इत्यर्थः । वाक्यान्तरस्याविरोधेनेसादि । भाष्योदाहृतश्चृतौ "सर्विछिङ्गः सर्वगुणः" इत्यादौ श्रुतस्य सर्वशब्दस्य दुःखित्वादिनीविछिङ्गं नार्थः, निरवद्यत्वादिविरुद्धत्वादित्यर्थः । अपिपदेनोभयसमुच्चयासिद्धेरि-पकाशः

यत्तु उक्तरित्या वैश्वानरज्ञाञ्दस्य जाठरादिषु चतुर्षु साधार-णस्य शिवासाधारणब्रह्मात्मादिशञ्दैर्विशेषणाच्छिव एव वैश्वानर इति, तद्प्येतेनैव निरस्तं, जाठरस्य पार्थक्यायोगोदेरुक्तत्वात् । ब्रह्मात्मादिशञ्दस्य विष्णवेकनिष्ठताया भाष्यादौ बहुधा प्रतिपाद-नात् । "अहं वैश्वानरः" इति स्मृतिविरोधात् । पुरुषसूक्त-विरोधाच्च, पुरुषसूक्तवैष्णवतायाश्च भाष्ये स्पष्टत्वात् । सूत्रार्थनिरास-प्रकारस्तु केषाश्चिन्मत इव ध्येयः, अनितिभन्नार्थत्वात् सूत्राणामिति ॥

"शब्दादिम्पः" इति सूत्रे "मूर्धानं दिवोऽरातें पृथिव्याः" इत्यस्यामृचि गतिसाधनत्वादरतिः पादः पृथिव्याः कारण-मिति व्याख्यातम् । तद्वचनिक्त—गतीति । अरतिशब्देन गति रुच्यते । पादस्य तत्साधनत्वात्, कार्यगमनेन तत्साधनं पादो छक्ष्यते । अरतिशब्दार्थो गतिः कथिमत्यतोऽवयवार्थेनेत्याह—छोक इति । नचो विरुद्धार्थत्वात् रातिविरुद्धा अरतिरिति गतिरेवोच्यत इति । तच्वप्रदीपेतु—न रतिर्थेनेति सोऽरतिः पाद इत्यर्थ इत्युक्तं "सम्पत्तेः" इति मूत्रव्याख्यायाम् । "अत्र व्यवहारस्योपचरितत्वा-

चन्द्रिका

त्यादि । सूत्रे 'पुरुषविघं' इत्येनेनेवोच्यमानायाः श्रुतिसमाख्यायाः द्वितीयसूत्रोक्तस्मृतिसमाख्यया, असम्भवशब्दोक्तप्रकरणेन च समु च्चयस्यापिशब्देनेव सिद्धेश्रशब्दः शङ्कानिवृत्यर्थः सन् भाष्योक्तः स्यैव सूचक इत्यर्थः । प्रागुक्तैवानुपपित्तिति । वैदिकस्याग्न्यादिः सूक्तादिव्यवहारस्याग्न्यादिप्रतिपादकत्विनिमक्तत्वेन मुख्यत्वाङ्गीकारे ''सर्वनामा'' इत्यादिश्रुतिविरोधादिरूपप्रागुक्तानुपपित्तरेव व्यवहारस्याम्यादिप्रतिपादकत्विनिमक्तत्वेनोपचिरतत्वाङ्गीकारे हेतुरित्यर्थः। भाष्योन्दाह्मश्रुतौ 'अरं' इत्यस्य सम्यगित्यर्थ इति तत्त्वप्रदीप एवोक्तमिति ॥

इति श्रीमद्भूह्मण्यतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण श्रीव्यासयितना विरचितायां श्रीमद्भाष्यटीकाविवृतौ तात्पर्यचिनद्रकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयःपादः ॥

प्रकाश

ङ्गीकारे प्रागुक्तैवानुपपितः " इत्येतहुर्गमार्थत्वाद्वचनिक —वैदिकस्येति । "विश्वं हरिमारादरमुपास्ते " इति श्रुतौ 'अरं ' इत्यस्यार्थाप्रतितेराह— भाष्येति । एवेति टीकाकारानुकेर्निमित्तमेनदिति सूचितम् । शिष्टमु-पन्यासमुखेन विशदीकृतमिति भावः । पेटिकासङ्गतिस्तु प्रागेवोक्तेति ॥

॥ इति वैश्वानराधिकरणम् ॥

इति श्रीमत्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीसुधीन्द्रगुरुपादिशिष्यश्रीराघवे-न्द्रयतिकते चन्द्रिकाप्रकाशे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः. श्रीमध्वान्तर्गत श्रीवेदव्यासार्पणमस्तुः

एतत्संपुटग्रन्थोदाहृतवचनाकरपदर्शिनीः

ऐ. उ.	2-3-8	अः इति ब्रह्म तत्रागतमहामति, 174
આ ય. ૩.	2—1—2	अक्षरात्परतः परः, 227
•	1—1—7	अक्षरात्संभवतीह विश्वं, 485
तै. सं.	1—1—4	अप्तये जुष्ट निर्वपामि, 310
ते. ब्रा.	219	अमिज्योंतिज्योंतिरमिः स्वाहाः, 51
ऋ. सं.	1—1-22	अभिनामिस्सामिध्यते, 69
ते. सं•	4-4-4	अभिर्मूर्घा, 518
् ए. ब्रा.	1-1	अभिवें देवानामवमः, 69
तै. सं.	1-5-9	अग्निहोत्रं जुहोति, 50
,	3-5-1	अम्रीनाद्धीत, 352
छां. उ .	4-10-1	अग्नीन् परिचचार, 411 .
म. ना.	16—3	अंगुष्ठमात्रः पुरुषो अंगुष्ठं च समाश्रितः, 436
कड. ड.	4—12	अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति, 230
आथ. ड.	1—1—6	अचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं, 502
छां. उ .	3-14-3	अणीयान ब्रीहेर्येबाद्वा, 279
कठ. उ.	1—2	अणोरणीयान् महतो महीयान्, 278
® ¤. सॄ.	1—1·23	अत एव प्राणः, 143
ે. રે. ક .	2—3—8	अथ देवरथस्तस्य वागुद्धिः, 135
ે. આથ. ૩.	1—1—5	अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते, 484
कै।षीत.	3—3	अथ प्राण एव प्रज्ञातमा इदं शरीरं, 184
छां <u>.</u> उ.	3-13-7	अथ यदतः परो दिवो ज्योतिः, 43
C _F	$_{IA}$. $-V_{OL}$. III.	

		그는 그들은 그들은 사람이 되었다면 하는 이 가장 그렇게 되는 것 같아. 이 모든 얼마나 하나요?
छां. उ.	3-13-7	अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते, 81
7,7	4-15-5	अथ यदु चैवास्मिच्छन्यं, 398
2,2	5—1—6	अथ ह प्राणाः अहंश्रेयांस व्यूदिरे, 139
,,	4-10-4	अथ हाम्रयः समूदिरे, 393
,,	4-111	अथ हैनं गाहपत्योऽनुश्रशास, 402
,,	4-12-1	अथ हैनमन्वाहार्यपचनोनुशशास, 411
,,	4-131	अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास, 411
,,,	1—7—1	अथाध्यातमं, 426
ऋ, सं.	1-2-15	अथावयमादित्ये, 75
षट्पश्च.	1-10	अथोत्तरणःतपसा ब्रह्मचर्येण, 431
तै, सं.	3-1-4	अदितिः पाशान् प्रमुमोक्तु देवः, 347
कठ. ड.	2-1	अदितिदेवतामयी, 310
ऐ. उ.	3-1-6	अदितिहींदं सर्वे यदिहं किंच, 310
बृ. उ.	3—7-23	अदृष्टी द्रष्टाऽश्रुतः श्रोतः, 453 🕒
तै. आ.	3–13	अद्भयः संभूतः, 8
ਨੈ. ਤ.	2-2-2	अद्येतेर्द्रात्त च भूतानि, 305
भ. गी.	13—22	अनादिमत्परं ब्रह्म, 76
तै. आ.	3—11	अन्तः प्रविष्टं कर्तारं, 428
अथर्वशिर:	1	अन्तरादन्तरं प्राविशत्, 483
छां. उ.	1- 8-8	अन्तवद्वै किल ते शालावत्य, 34
म, ना.	116	अन्तर्बाहश्च तत्सर्वे, 171
सुबालोपनिष	ą 7	अन्तरशरीरे निहितो गुहायां, 467
छां. उ.	1—36	সন্ন থ ், 525
याज्ञिकी उ.	66	अन्नमयप्राणमयशुध्यन्तां, 332
छां. ड.	1-11-9	अन्नमेव प्रतिहरमाणानि, 36
		진하도 나는 없다는 것이다. 너를 되는 눈이 가면하는 것을 들었다

		• • • • • • नागःते 285
ते. उ.		अन्नाद्धयेव खिल्वमानि भूतानि जायन्ते, 285
पा. स्.		अन्यारादितरतें देक्छन्दाञ्चत्तर, 469
ਜ ਼ ਫ		अन्योऽन्तर अत्मानंदमयः, 248
छां. उ.		अपहतपाप्मा ह्याषः, 203
,,	4-11-2	अपहते पापकृत्यां लोकी भवति, 415
,,	1-8-5	अपां का गतिरिति, 34
तै. आ.	3–11	अपां नेतारं, 149
छां. ड.	1-8-6	अप्रतिष्ठतं वे किल ते दारभ्य, 34
आथ. ड.	2 –1—2	अप्राणो ह्यमनारशुभः, 274
कठ, उ.	1-3	अभयं तितीर्षतां पारं, 394
तै. सं	2-6-1	अभिकामं जुहोति, 306
"" 霜. सं.	5—3 - 21	अभि त्वा शूर नोनुमः, 555
छां. ड.	5-18—1	अभिविमानमात्मानं, 541
,,		अभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, 420
5)	1—8—5	अमुष्य छोकस्य का गांतः, 34
" बृ. ड .	4.—5-19	अयं वे हरयोऽयं वे दश च, 357
ट छां. ड.	1—87	भयं लोक इति होवाच, 34
्र. बु. र.	4—2—1	अयं वा व शिशुः, 24
	5—91	अयमभिवैश्वानरः, 525
		अयममिवेशानरः योऽयमन्तः पुरुषे, 538
,, ন্তা. ভ	4–15–5	अर्चिषमेवाभिसंभवन्ति, 429
भूत. ड .	3—11	भव्यक्तात्पुरुषः परः, 159
	3—2—3	अशरीर: प्रज्ञात्मा, 13
ऐ. ड.	2—1—5	
,,		असी बाब लोको गीतमाग्निः, 565
छां. ड₊	5—4—1	

		4
छां. उ .	1-8-5	असै। लोक:, 34
पा. सू.	1-4-107	अस्मद्युत्तमः, 412
"	5-2-121	अस्मायामधास्त्रजो विनिः, 482
øi₃ ತ₃	3-12-3	अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः, 113
"	1—9—1	अस्य कोकस्य का गति:, 34
"	3-122	अस्यां हीइं सर्वे प्रतिष्ठितं, 89
म. गी	7—6	भइं कृत्स्मस्य जगतः, 152
छां. ट	4-14-3	अहं तु ते तद्वस्यामि तद्यथा, 428
क. सं.	36-15	अहं भूमिमददामार्याय, 197
72	된 기교 , 본에 등에 있다. - (*****) : (*****) : (******************	अहं मनुरभव, 18 4
	••••	अहं मनुरभवं सूर्यश्व, 138
भ. गी.	15—14	अहं वैश्वानरो भूत्वा, 524
*	924	भइं हि सर्वयहानां भोका च प्रभुरेव च, 341
	9—16	अइममिरहं हुतं, 70
27	1020	अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः, 225
ऐ. ड.	2—1—4	अह्मुक्थमार्स्म, 162
तै. आ.	1–12	भइल्याये जार, 334
छां. उ.	1—9—1	भाकाश इति होवाच, 157
तै. ड.	2—1—1	आकाशसंभ्तः, 107
,,	·•·•	भाकाशाद्वायुः, 28
तै. सं.	2—1—2	भाभेयं कृष्णप्रीवमालभेत, 347
तै. त्रा.	3—3—5	भाघारमभिघारयति, 50
ऋ सं.	78-17	भा तेन यातं, 364
ऐ. ड.	3—2—3	भात्मानं परस्मे शंसति, 262
कठ, उ.	3-3	भारमानं रथिनं विद्धि, 374

ऐ. ਤ.	3—2—2	आत्मानं वेद $,262$
77	2—4—1	आत्मा वा इदं , 285
छां. ड	5-181	अात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, 540
, ,,	4-15-1	आत्मेति होवाच, 420
, ,,	1-11-7	आदित्यमुचैस्सन्तं गायन्ति, 35
ऐ. ਤ ੂ	2—4—2	आदित्यश्रक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्, 238
来. せ .	1 -2-15	आदित्यव्रते तवानागसो भ्दितये स्थाम, 75
विष्णुसहस्रन	п म 60	आदिलो ज्योतिराहिलः, 252
ऐ. ਚ.	3—2—3	आदित्यो रसःयश्वासावादित्यः, 223
कीषीत.	3-8	भानन्दोऽजरोऽमृतः, 188
तै. उ.	36 -1	आनन्दो ब्रह्मेति ब्यजानात्, 396
29		आन-दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते,284
जै. सृ.	1—2—1	आन्नायस्य क्रियार्थलादानर्थक्यमतदर्थानां, 52
ते. ब्रा.	3—6 -6	आशासाना मेधपतिभ्यां मेधं, 358
पा. स्.	1—1–45	इग्यणः संप्रसारणं, 310
ऐ. ड.	2—1—8	इतः प्रदाना ह्येत इतस्संग्रताः, 205
छां. ਫ਼.	3-14-4	इतः प्रेखाभिसंभवितास्मि, 287
कठ. ड.	5—5	इतरेण तु जीवन्ति, 15
ऐ. ਤ.	3—2—3	इति ह स्माह बाध्वः, 241
छां. ड.	1—6—8	इलाधिदैवतं, 426
कौषीत.	3—3	इदं शरीर परिगृद्धोत्थापयति, 184
छां. ड.	3-12-1	इदं सर्वे, 95 .
,		इह सर्वे भूतं, 112
कौषीतः	3—1	इन्द्र बवाच मामेव विजानीहि, 183
ते बा.	3—3 ~ 7	इन्द्रं छर्ध्वोऽध्वरभाघारमाघारयति, 51

कौषीत	3	-1 इन	द्र:त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनं, 188
ऐ. ਫ.	2-	-2—3 इन	द्रस्य प्रियं धामोपेयाय, 147
ते. आ.	3-1	.1 इन	द्रस्यात्मा, 401
ऋ. सं.	2-	-3-22 इन	इं मित्रं वरूणमक्षिमाहुः, 557
,,	· • • • • • • • • • • • • • • • • • • •	,,	इं मित्रं, 148
ते. सं.	4	-2-5 इ न	द्रो न त स्था , 462
बु, च.	2	-5-19 इन	हो मायाभिः पुरुष्ण ईयते, 360
तै. आ.	3-1	1 इन	द्रो राजा, 401
))		,, इन	द्रो राजा जगतो य ईशे, 293
			हो वै वृत्रं इला, 137
बृ. ड.	6	-22	भो ह व नामेष कोयं, 342
	4-1	5—6 इस	मानवमावर्ते नावर्तन्ते, 434
,,,	3	122 ए	। वाव सा येयं पृथिवी,
विष्णुसहस्रना	н 8	ईश	गानः प्राणदः प्राणः, 3
अथर्वशिरः		ईश	ानमस्य जगतः स्वर्दशमीशानमिन्द्रं, 73
कठ. उ.	4	-12 ईং	ानो भूतभव्य स ्य, 498
भ, गी.	18-	61 ईश्व	रस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति, 281
पा. सृ.	3—	-31 ಕಂ	गादयो बहुळं, 420
छां. ड.			क्रान्तप्राणान् शूलेन, 13
ऐ. ड.	2—	-1—4 ਫਵ	रं ब्रग्न, 170
छां. ड.	4-1	.41 रप	कोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्या, 397
a 17	4-1	.0—,1 डव	कोसलो ह वे कामलायनः, 402
तै. सं.	2-	-5 -1 1 ಕ	ाव्ययते, 379
पासू.		0.90 ===	
•	2-	-2-20 30	ासर्जनं पूर्वे, 423

		7
कठ. उ.	2—2	ऊर्ध्व प्राणमुद्रयति, 498
,,	1—3	ऋतं पिबन्ती सुकृतस्य लोके, 320
,, ,,	2-2	एकं रूपं बहुधा य करोति, 360
	 गापनी 2—4	एकः पुरस्तात्, 309
है. सं. ते. सं.	2—5-10	एकविंशतिमनुब्रूयात् , 379
		एकविंशः षोडशो वैराजं, 355
,, ,,	6-3-7	एकादराप्रयाजान् यजति, 354
,,	6-3-10	एकादश वै पशोरवदानानि तानि, 480
छां. ड.	4-15—2	एतं संयद्वाम इत्याचक्षते, 395
ਦੇ. ਤ.	• 3—2—3	एतं ह्येव बह्नचा महत्युक्ये भीमांसन्ते, 209
षट्प्रश्न.	4-7	एतत्सर्व परे आत्मनि संप्रतिष्ठते, 341
न. उ.	1-5-3	एतत्सर्वे मनः, 368
ट. ते, सं,	2—5—3	एतदस्मे दिध कुरुतिसम्बीत, 303
ें. कठ. ड.	1—2	एतदालंबनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते, 316
ऐ. ड.	2—1—1	एतद्रह्म ब्रह्मणो लोको ब्रह्ममं, 136
ुं. छां. उ.	4-15-1	एतदमृतमभयमेतद्रह्म, 427
,,,		एतद्रह्म, 420
'' ऐ. ड .	2—1—5	एतद्धस्म व तद्विद्वानाह हिरण्यदन् वैदः, 225
5,	2-1-8	एतद्भस्म वे तद्भिद्वानाह महिदासः, 140
,, छां. ड.	: 3-14-4	एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि, 278
ે છે. ૩.	3—2—3	एतमेव ब्रह्मत्याचक्षते, 264
छां. उ.	5-18-2	एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्वैव, 561
ऐ. उ.	3—2—3	एतामनुविधं संहितां संधीयमानां, 255
	가니었는다 학교에게 없는데 어린다다.	एतामेव नातिशीयंते, 49
छां. उ.	3-11-3	एतामेव ब्रह्मोपनिषदं, 94

		8
ऋ, सं.	7—1 - 24	एते असृशींमदवः, 349
षट्पश्च.	34	एवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान्, 498
ऐ, ड.	2—2—1	एष इमं लोकमभ्यार्चत्पुरुषह्रपेण, 139
छां उ.	4-15-3	एष उ एव वामनिरेष हि सर्वाणि, 428
बृ. ड.	573	एष त आत्मान्तर्थामी, 452
छां. उ.	3-143	एष म आत्मांतर्ह्हदये अणीयान् ब्रीहेर्यवाद्वा,246
• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •),**•	एष म आत्मांतर्ह्दये ज्यायान्, 246
कीषीत.	3—9	एष लेकाधिपतिः, 187
सुबालोपानिष	त्त् 7	एष सर्वभूतांतरात्मा, 461
बृ. उ.	6—4–22	एष सर्वेश्वरः, 74
षट्पश्च.	49	एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा, 341
कौषीत.	3-8	एष ह्येव साधु कर्म, 186
ते सं.	7-2-8	ऐन्द्रवायवं गृहाति, 334
, , , , , , , , , , , , , , , , , , , 	1—2—1	औषधे त्रायस्वैनं, 9
"	2-1-1	औदुंबरो यूपो भवति, 383
छां. ड.	4-10-5	कं च खं च तु न विजानामि, 434
,,,	4—10	कं ब्रह्म खं ब्रह्म, 427
पा. सू.	2 —2 - 38	कडाराः कर्मधारये, 423
छां. उ.	1-11-4	कतमा सा देवता, 26
,,	,,	कतमा सा देवतेति अन्नमिति होवाच, 33
,,		कतमा सा देवतेति आदिख इति होवाच, 33
तै. सं.	1 —4 - 22	कदाचन स्तरीरासि नेन्द्र, 462
अथ. र.	3—1 · 3	कर्तारमीशं, 486
षट्पश्च.	, 4-1	करिमन् सर्वे प्रतिष्ठिताः, 32
छां. उ.	1—8—4	का साम्रो गतिरिति, 34

ऋ. सं.	5 – 6 – 13	कुविदंग नमसा ये, 498
छां. उ.	4-10-4	कुशलं नः परिचचारीद्वंतास्में, 413
भ. गी.	15–16	कूटस्थोऽक्षर उच्यते, 485
पा. सू.	3-3-113	क्रत्यल्युदो बहुळं, 506
ਜੈ. ਤ.	2-7	को ह्येवान्यात्, 239
છાં . ਚ.	5-11-1	को न आत्मा किंबद्धा, 527
छां. ड.	3-12-1	गायांत त्रायति च, 108
छां. ड.	3-121	गायत्री वा इदं सर्वे भूतं यदिदं किंच, 44
कठ. उ.	1 – 2–12	गुहाहितं गह्नेरष्ठं पुराणं, 339
कठ. ड.	2-1-7	गुहां प्रविश्य तिष्ठंती, 339
कठ, उ.	2-2-6	गुह्यं ब्रह्म सनातन, 22
भ. गी.	15–8	गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गेघानिवाशयात्, 341
ऋ. सं.	86-16	घर्मा समंतात्त्र्वृतं व्यापतुः, 322,
ਉ. ਚ.	3-2-1	चक्षुर्मयः श्रोत्रमयर्छंदोमयो, 210
ऋ. सं.	1-8-7	चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः, 254,
ऐ. ਤ.	2—1—4	चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्पाणः, 145
দ্ল, ভ,	4-8	चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च, 32
आथ. ड.	3—1—4	चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ, 564
ે હ.	3—2—3	चत्वारः पुरुषा इति बाध्वः, 241
ऋ. सं.	8-4-19	चन्द्रमा मनसो जातः, 527
ऋ. सं.	1— 8—7	चित्रं देवाना मुदगादनीकं 74
पा. सू.	1-3-7	चुटू, 4 21
पा. सू.	5—3 – 61	ज्य च, 288
आथ. उ.	3—2—1	जुष्टं यदा परयखन्यमीशमस्य महिमानं, 509
भ. गी.	13-18	ज्योतिषाम्पि तज्ज्योतिः, 71
Сна	Vol. III.	В

ऐ. उ.	2—1—5	तं देवाः प्राणयंत स एषासुः, 135
ऐ. ਚ.	2—1—8	तं भृतिरिति देवा उपासांचिकिरे, 170
कौषीतिक	3—2	तं मामायुरमृतमित्युपास्व, 186
मुद्रल	3	तं यथा यथौपासते तथैव भवति, 532
ੋਂ , ਫ.	2-1-1	तं शतं वर्षाण्यभ्याचित्, 178
आथ. ड.	2-2-9	तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः, 71
ऋ. सं. ,	8-4-17	ततो ज्यायांश्च पुरुषः, 49
बृ. ड.	3-4-1	ततोहंनामाभवत्, 175
ऐ. उ.	2-1-4	तत्प्राण उत्क्रान्ते अपद्यत, 10
ऐ. उ.	2-1-4	तत्प्राणे प्रपन्न उदितष्टत्, 10
आथ. उ.	1-7-1	तथाक्षरात्संभवतीह विश्वं, 132
ब्र. सू.	1—4-3	तद्धीनत्वादर्थवत्, 155
ऐ. उ.	2-3-8	तदयं प्राणोधितिष्ठाति, 364
बृ. उ.	3 - 4-10	तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि, 152
सुबालोपानिष	त् 1	तदाहु: कि तदासीत्, 461
छां. उ	3-12-6	तदेतहचाभ्यनूक्तं तावानस्य, 84
छां. उ.	3–13–8	तदेतदृष्टं च श्रुतं च, 48
म. ना. उ	1-6	तदेव ब्रह्म परमं कवीनां 211
ਜੈ. ਚ.	2-1	तदेषाभ्युक्ता, 117
छां. उ.	4-14-3	तद्यथा पुन्करपलाश आपो, 393
छां. उ.	5-24-3	तद्यथैषीकातूलमग्री प्रोतं प्रद्यते, 567
छां. ड.	1—7—5	तयजुस्तद्रह्म, 427
छां. उ.	4-11-1	तद्यदास्मिन् सार्पेबोदकं सिंचति, 395
बृ. उ.	4—4–15	तद्वा ज्योतिषां ज्योतिः, 70
ते. आ,	3–14	तद्वै त्वं प्राणो अभवः महान् भागः प्रजापतेः, 1

आथ. उ.	1—8	तपसा चीयते ब्रह्म, 487
भ गी.	9-19	तपाम्यहमहं वर्षे निग्रह्णाम्युत्स्रजामि च, 172
ऐ. उ.	2-2-3	तमिंद्र उवाच ऋषे प्रियं व में, 136
ऐ. ड.	2-2-3	तामेंद्र उवाच प्राणो वा अहं, 151
ऐ, ब्रा.	40–5	तमेताः पंचदेवताः परि होनं, 417
्र बृ. उ.	4—2—2	तमताः सप्ताक्षितय उपतिष्टते, 438
ट तै. आ.	3-12	तमेवं विद्वानमृत इह भवति, 486
ते. आ.	3–14	तमेव मृत्युममृतं तमाहुः, 25
आथ. उ.	2-2-5	तमेवैकं जानथ आत्मानं, 562
विष्णुतत्ववि	निर्णय, बह्मतर्क	तयोः स्वभावो बलवान् उपजीव्यादिकश्च, 136
ऐ. उ.	3-2-3	तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो, 231
ਦੇ. ਤ .	2-2-2	तस्मादक्षरं तस्मादक्षरं इत्याचक्षते, 496
आथ. ड.	11-9	तस्मादेतह्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते, 488
बृ. ड.	6 -2-3	तस्मादेषः प्राविविक्ताहारतर इवैव भवति, 342
ऋ. सं.	8-4-17	तस्माद्विराङ्जायत, 125
ऐ, ਤ,	. 2-2-4	तस्य इ वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य, 154
ਏ. ਫ.	3-2-3	तस्यैतस्यासावादित्यो रसः, २१० 💎 😸
ऋ. सं.	2 -3-18	तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वेष्ठ तन्नोन्नशयः 828 -
कां. ड.	1-6-7	तस्योदिति नाम, 430
बृ, स.	4—1–20	तस्योपनिषत्सत्यमिति, 311
् बृ. ड.	7 ,5—4	तस्योपनिषदद्दभिति, 175
ਧ੍ਰੇ. ਫ.	2—1—4	ता आहेसंत, 139
ਸ਼. ਫ.	2—3	तान् वरिष्ठ: प्राण डवाच, 203
हे, ट.	2-2-4	ताबंति शतसंवत्सरस्याहां सहस्राणि 139
ਦੇ. ਤ.	2 -1-4	ता वा एता: शीर्षन् श्रियःश्रिताश्रक्ष:, 134

ऐ. ₹ 2-2-2	ता वा एतास्सर्वा ऋचः, 135
ਡਾਂ. ਫ. 3−12 −6	तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्व पुरुषः, 84
जै. सू 1 - 2-8	तुल्यं च सांप्रदायिकं, 52
पा. सू 7—1-74	तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य, 241
अथर्वशिर l	ते देवा रुद्रमपृच्छन् , 483
छां. उ 4 −1 4 −1	ते होचुरुपकोसलैषा, 403
छां. इ. 3-12-6	त्रिपादस्यामृतं दिवि पादोस्य, 114
ते. आ 3-14	त्वं प्राणो अभवः, 9
乘. ti. 2-15—7	त्वमग्न इंद्रो वृषभः सतामसि, 75
乘. सं. 45-11	त्वाममे तमसि, 61
मांडूक. उ \dots $1-2$	दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यंतस्तु तैजसः 131
सुवालोपनिषत् 6	दिव्यो देव एको नारायण:, 461
आथ. ड 2—2	दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः,485
મ. ગો 7-23	देवान् देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि,398
素. せ. 2—6-29	देवाश्चित्ते असुर्य प्रचेतसो, 74
ते. ब्रा 3—5—3	देवेद्धो मन्विद्धः, 379
छांदोग्यभाष्य	द्वावात्मानी हि देवेषुद्वी प्राणी द्वी तु चेतनी, 40
· 乘. • 2—3 - 17	द्वा सुपर्णा, 216
विश्वुतत्वनिर्णय ब्रह्मतर्क	द्विविधं बळवत्वं च बहुत्वाच स्वभावतः, 135
मैत्री 6-22	द्वे ब्रह्मणी वेदितन्थे, 332
ते. सं 1—1—6	धान्यमसि धिनुहि देवान्, 71
नृसिंहपुराण ,,	ष्येयस्सदा सविद्वमण्डलमध्यवर्ती, 172 💎 🦠
· 森. ਚ 8—6-13	न ऋते लिक्कयते, 177
कंठ. च 1—2	न जायते म्रियते वा विपश्चित्, 316
पा. स्. 8—2—8	न डिसम्बुध्योः, 280

बृ, उ,	5—8 -8	न तदशाति किंचन, 301
ऋ <u>.</u> सं.	5—6–24	न ते विष्णो जायमानो न जातो, 212
ऋ. सं.	53-21	न त्वा वा अन्यो दिव्यो न पार्थिवी, 73
ऋ. सं.	1-6-1	न त्वा वां इन्द्र कश्चन न जातो, 73
कठ. उ.	2—2—5	न प्राणेन नापानेन मर्खो जीवति कश्चन, 3
ऋ. सं.	2—8—3	न यस्येन्द्रो न वरुणो न मित्रो, 519
कौषीत.	3—8	न वार्व विजज्ञासीत, 184
कठ, ड.	1-2-18	न हन्यते हन्यमानेपि देहे, 316
बृ. उ.	5—7–23	न्मन्योतोस्ति द्रष्टा, 475
	1—2-22	नायमात्मा प्रवचनेन रुभ्य: 375
	s 11-4	नारायणपरो ज्योतिः, 70
नारा. ड.	1	नारायणाहुद्रो जायते, 519
नारा. उ.		नारायणाह्रह्मा जायते, 519
	1—1—6	नित्यं विशुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं, 522 . $^{\circ}$
श्वेताश्वतर.	ਚ 6-12	निष्कलं निष्क्रियं, 187
	ड 2−4	निहितं गुहासु, 220
	6—6–38	निर्मि नमंति चक्षसामेषं, 355
	1-3-17	
ऋ. सं.	7—7-28	3 नैतावदेनापरो अन्यदस्त्युक्षासद्यावा, 104
	3—2—]	् नैवेह किंचनाम आसीत्, 294
일반 그 가 그렇게 사이를 되었다.	नेषत् 6	नेवेह किंचनाप्र आसीत् अमूळं
	. इ 11−3	पतिं विश्वास्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतं, 290
	s;;s@:(* i= :1	4 परा चैवा परा च तत्रापरा ऋग्वेदः, 501 🖟
	40–5	परि ह्येनं म्रियन्ते, 69 · · ं
	40-5	परि ह्येनं मियन्ते विद्युद्वृष्टिः 394

ਸ਼. ਫ.	4—7	परे आत्मनि, 32
छां. ड.	3-13-7	परो दिनः, 86
ऋ. सं.	7-99-1	परी मात्रया, 42
छां. उ	1—9	परोवरीयो हास्य भवति, 35
ते. सं.	4—5—2	पश्नां पतये वृक्षाणां पतये, 290
श्वेताश्वतर.ड	3—1—9	पर्यत्यचक्षुः स भृणोत्यकर्णः, 479
भ.गी.	11-5	पर्य मे पार्थ रूपाणि शतकोटिसंहस्वशः 360
बृ. च.	1—5–20	पुण्यमेवामुं गच्छति, 344
	3—2—3	
आथं. उ.	2—1–10	पुरुष एवेदं विश्वं, 517
ऐ. उ.	2—2—1	पुरुषरूपेण य एष तपाति. 147
ना. उ.	1	पुरुषो ह वै नारायण:, 102
ते. बा.	2-3-6	प्रजापितः प्रजाः सृष्ट्वा व्यसंसत, 251
कौषीतिक.	3—6	प्रज्ञया वाचं समारुख, 201
कौषीतकि.	3—8	प्रज्ञानंदोजर:, 184
पा. सू.	6 -1 -102	प्रथमयोः, 119
		्राथमे ऽश्रवणात् , 146
		प्रधानममृताक्षरं, 519
पा. सू.	5—3–60	प्रशस्यस्य श्रः, 288
	1–10–9	
ते. उ.	2—3	प्राणं देवाः, 5
ऐ. ब .	2—1—4	प्राण बदकामत्, 139
मांडव्यश्रुति.	••••	प्राण एवाकरणस्तस्मान्मुख्यस्तस्मान्मुख्यः, 24
ਰ੍ਹੋ. ਚ.	2-2-3	प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि, 137
कांड	6-8-2	प्राणस्य प्राण: प्राणवंधनं हि, 38

बृ. ड.	4-2-1	प्राण: स्थूणा, 40
तै, ड.	3—3	प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते, 39
ते. आ.	3-14	प्राणापानावजिरं संचरती, 20
छां. भाष्य.		प्राणस्थविष्णुना सर्वे प्रसूयते यतस्ततः, 40
छां. ड.	4-10-5	प्राणी ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म, 396
ऐ. ਤ.	5—2—1	प्राणी वंश इति स्थविरः, 139
ऐ. उ.	2-2-3	प्राणो वा अहमस्म्यृषे, 137
ऐ. ड.	2-2-1	प्राणो वाव तदभ्यार्चत्, 154
छां. उ.	7—3—2	ध्राणी वा आशाया भूयानः, 221
कौषीताकि.	3 —2	प्राणोस्मि प्रज्ञात्मा, 183
ऐ. ड.	2—2—1	प्राणी ह्येष तपति, 170
बु. ड.	3-48	प्रेय: पुत्रात्, 461
अनुव्याख्यान	r 1—1—6	बाहुळयाच्छ्रुतिलिंगयोः, 18
कठ. ड.	1—3—3	성 점점 이 이번 내가 하고 하는 것도 보고 있다. 생각으로 있으면 내내가 되었다. 점점이
ते. आ.	3-14	ब्रह्मणेष रमते, 163
ऐ. ਚ.	2-4-3	ब्रह्म ततमं, 209
आथ. उ.	2-2-7	ब्रह्मपुरें होष व्योम्न्यात्मा, 220
ਰੂ. ਫ.	· 3—4 -1 0	ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् 152
ਜੈ. ਚ.	22	ब्रह्मविदाप्रोति परं 339
आथ. उ.	1—1—1	ब्रह्मा देवानां प्रथमः सर्वभृव, 497
तै. आ.	3-11-2	ब्रह्मेन्द्रमर्भि जगतः प्रतिष्ठां, 428
ੋਂ ਚ.	2—1—4	ब्रह्मेमं पुरुषं, 143
तै. आ.	3-14-1	भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभार्ते, 7
ते. उ.	2—8	भीषास्पादाग्नेश्व, 417
पा. सू.	1—3-66	भुजोनवने, 412

		불러는 일 계속 이번 가는 학교 시민 가는 처럼 가지를 다고 있다.
भ. गी.	7-23	मद्भक्ता यांति मामपि, 532
कठ. ड.	2—2—3	मध्ये वामनमासीनं, 498
छां. उ.	3-18-1	मनो ब्रह्मेत्युपासीत, 566
छां. ड.	3-14-2	मनोमयः प्राणशरीरः, 566
ऐ. उ.	2—1—4	मनो वाक्प्राणः, 142
छां. ड.	3-142	मनोमयः भाणशारीरो भारूपः, 201
भ. गी.	14–3	मम योनिर्महद्भूह्म, 495
कठ. उ.	2-3-2	महद्भयं वज्रमुखतं, 54
ऐ. अा.	3—2—3	महापुरुष इति यमवोचाम, 251
कठ. उ.	2—1—4	महांतं विभुमात्मानं मत्वा धीरो, 375
कौषीतिक.	3-1	मामेव विजानीहि प्राणोस्मि, 184
पा. सू.	11-8	मुखनासिकावचनोनुनासिकः, 491
ऋ. सं.	4—5—9	मूर्घानं दिवः, 525
छां. उ.	5-18-2	मूर्घैव सुतेजाश्रक्षार्विश्वरूपः, 527
बृ. उ.	3-2-1	मृत्युनैवेदं 305
कौषिताके.	3—1	यं त्वं मनुष्याय हिततमं, 183
बृ. उ.	5 - 7-3	यं पृथिवी न वेद यः पृथिव्या अंतरः, 445
ਭੂ. ਚ. ,	5—7 – 3	यः पृथिव्यां तिष्ठन्, 430
बृ. उ.	5—7—3	यः पृथिव्या अन्तरः, २४७
बृ. ड.	5-7-22	य आत्मनि तिष्ठन् य आत्मनोन्तरो, 198
		(माध्यन्दिनपाठः.)
बृ. उ.	5—7-22	य आत्मनि तिष्टन् आत्मनोतरो यमयति, 447
		(माध्यांदिनपाठः.)
बृ. स.	5—7—3	य आत्मनोन्तरः, 469
ब स	5—7—9	य आदित्ये तिष्ठन , 172

ऋ. सं.	2—2-24	य उ त्रिथातु पृथिवीमुत द्यां, 290.
छां. उ.	3-11-3	य एतामेव ब्रह्मोपनिषदं वेद, 49
छां. उ.	4-11-1	य एष आदिस्य पुरुषः सोहमस्मि, 392
छां. उ.	4-11-1	य एष आदिस्ये पुरुषो दश्यते, 409
छां. उ.	1-7-5	य एषोंतरक्षिणि, 392
छां. उ.	1—6—6	य एषोंतरादिखे हिरण्मयः, 171
ना.	11–6	यच किंाचिजगत्सर्वे दश्यते श्रूयतेऽपि वा, 211
तै. आ.	3–12	यज्ञेन यज्ञमयजंत, 85
भ. गी.	15–11	यतंतोऽप्यकृतात्मानो नैनं पर्श्यंति, 341
ੰਗ੍ਰੇ ਤ.	3—1–11	यतो वा इमानि भूतानि, 27
आथ, उ.	1 -1-6	यत्तदहेर्यमग्राह्मं, 382
शत, ब्रा.	10-6-3-2	यथा त्रीहिर्वा यवो वा स्यामाऋतंडुलो वा, 279
षट्प, उ.	4-7	यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं, 32
आथ. उ.	1—1—7	यथोर्णनाभिस्स्जते गृह्गते च, 484
आथ. ड.	31—3	यदा पर्यः पर्यते रुक्मवर्णे, 489
शत. ब्रा.	10-3-3-6	यदा नै पुरुषः स्विपिति, 27
छां. च.	3 -1 2—4	यादेदमस्मिन्नन्तःपुरुषे, 112 *
छां. उ.	3-12-3	यदिदम।स्मन्पुरुषे शरीरं, 112
छां. च.	8—1—1	यदिदमास्मन् बह्मपुरे दहरं, 419
छां. ड.	4-15-5	यदु चैवास्मिन् शव्यं कर्म, 431
म. ना.	1 —5	यदेकमञ्यक्तमनन्तरूपं, 360
छां, उ.	4-10-5	यदेव कं तदेव खं, 434
ਜੈ. ਫ.	2-7-1	यदेष आकाश, 157
छां. उ.	4-10-5	यद्वाव खं तदेव खं, 431
छां, उ.	3127	यद्वैतद्रह्म, 49
Сн	an.—Vol. III.	o j

तै. ब्रा.	••••	37-9-3	यमिंद्रमाहुः, 76
आथ. उ,		1—1—5	यया तदक्षरमाधिगम्यते, 227
बृ. ड.		5 - 7-14	यश्रक्षुषि तिष्ठन् , 425
वृ. ड.	•••	5-7-18	यश्रक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोत्तरः, 408
ऐ. उ.	••••	3-2-4	यश्चासावादितः, 231
तै. ड.		2 —8	यश्चासावादित्ये, 251
तै. आ.		3-14	यस्तद्वेद, 163
बृ. च.	••••	5-7-14	यस्तेजिस तिष्ठन्, 465
छां, उ.	•	5-1 8-1	यस्त्वेतमवं प्रदेशमात्रं, 522
बृ. उ.	••••	4-4-17	यस्मिन् पंच पंच जनाः, 350
ते. सं.	••••	3—5 7	यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति, 165
सुबालीपनिषत्		7	यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे संचरन् 13
बृ. उ.	••••	5—7—3	यस्य पृथिवी शरीरं, 13
बृ. उ.		5—7-16	यस्य प्राण: शरीरं, 457
कठ. उ.	,	2-25	यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः, 313
ऋग्भाष्य		1-1-22	यस्यास्ये हूयते सोग्निः परेशेन समिध्यते, 70
आथ. उ.		1-1-9	यस्तर्वज्ञस्तर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः, 487
कठ. उ.	•••	3 - 2	यस्सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्परं, 323
कोषीत.	****	3-2	यावद्धयस्मिन् शरीरे प्राणी वसति, 184
कठ. ड.	•••	4-7	या प्राणे संविश्वसादितिर्देवतामयी, 386
છાં . ૩ .		3-12-2	या वै गायत्रीयं वा व सा येयं पृथिवी, 83
बृ. उ.		4-5-19	युक्ता हास्य हरगःस्त्रता दश, 357
भ.गी.	•••	I2 - 3	ये त्वक्षरमिनर्देश्यमव्यक्तं, 496
तैः उ.	••••	3-10-11	येन जातानि जीवंति, 15
तलवकार	••••	1-4	येन वागभ्युयते, 185

आथ. उ.	$1 - 2 - 13$ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां, 505
ऋ. सं.	$1-4-8$ येना पावक चक्षसा भुरण्यंतं, 75
	5-9-1 येनेदमनं पच्यते, 525
छां. उ.	3–12—2 वेयं पृथिवी, 112
बृ. उ.	$5-7-5$ योग्नी तिष्टन् य एष एतस्मिन् , 533
ट. ब. ड.	5—7—4 बोद्ध रोऽन्तर ः, 469
ट. ऋ. सं.	10-82-3 यो नः पिता जनिता, 74
ृ, उ. बृ. उ.	3—5-21 योवं मध्यमः प्राणः, 24
ट. बृ. ड.	7—9 योयमंतः पुरुष, 559
ट. छां. उ.	3-12-9 योयमन्तर्ह्दये, 44
डा. ०. बृ. उ.	6-3-7 थोयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्रयंतज्योंतिः, 77
त्रु. ं. ऋ. सं.	$5-7-1$ यो वर्धन औषधीनां यो अपां, 74
न्द्रः २५ ते. सं.	2-6-10 यो अवगुरेत्तं शतेन यातयेत, 292
	5—7-22 यो विज्ञानादंतरः, 469
बृ. उ. 	5 - 7-22 बो विज्ञाने तिष्ठन, 4 ⁷⁵
ਫ਼. ਚ. _ −	$5-7-22$ यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादंतरों, 447
बृ, ड.	5-7-1 यो विश्वस्य जगतो देव ईशे, 74
ऋ. सं.	$2-1-1$ यो वेद निहितं युहायां, 41
ते. ड. ०००	3—1 यो वे प्राण: सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राणः,185
कौषीतकि	8—3-19 ओप: शाकल्यस्य, 570
पा. स्	: 1000kg Tabus : 1000kg Tabus : 1000kg Tabus : 100kg T
कीषीतिक	$3-8$ वक्तारं विद्यात् , 180 $2-1-4$ वत्समालभेत्त, 152
ते. सं	
छां, उ. जनव्यबाह्य	4—3—3 वागप्योति, 32
सारा जनारा इसं उ	$_{3-12-2}$ वारैंवे गायत्री वारवा इदं सर्वे, 113

ते. सं.	2-1-1	वायव्यं श्वेतमालभेत, 153
ਜੈ. ਤ.	2-6-1	विज्ञ न चाविज्ञानं, 202
बृ. उ.	5 — 9-28	विज्ञानमानंदं ब्रह्म, 356
ऋ. सं.	5-5-7	विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं, 438
जै. सू.	1—2—7	विधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन ।विधीनां
		स्यु:, 52
ऋ, सं,	4—5–11	वि में कर्णा पतयतो वि चक्षुः 59
म. ना.	1I-2	विश्वत: परमां नित्यं विश्वात्मानं परायणं, 133
तै. सं	4—6—2	विश्वतश्रक्षुः, 74
ॠ∙ सं.	8-4-12	विश्वस्मा अप्निं भुवनाय देवा वैश्वानरः, 561
ऋ. सं.	4-5-11	विश्वे देवा अनमस्यन् मिया, 78
ऋ, सं.	2-6-29	विश्वेषामिजनिता ब्रह्मणामसि, 74
पा. सृ.	5-3-62	बृद्धस्य च, 288
भ. गी.	15—15	वेदैश्व सर्वेरहमेव वेदाः, 172
ऋ, स.	45-9	वैश्वानरमृत आजातमप्ति, 525
霜. सं.	1—7—6	वैश्वानरस्य सुमतौ स्थाम, 561
छां, उ.	5-24—4	वैश्वानरे तद्धतं भवति, 525
ऋ. सं.	4—5 -1 1	वैश्वानरो जायमानः, 67
पा. सू.	3—1–17	व्यत्ययो बहुलं, 334
षा. सू.	3—3–98	व्रजयजोर्भावे क्यप्, 505
पा. सू.	5-2-116	त्रीह्यादिभ्यश्च, 482
ऋ. सं.	84-19	शीष्णों द्यास्समवर्तत, 527
पा. स्त्र.	5-4-154	शेषाद्विभाषा, 432
भागवत	2—4	श्रियः पति र्यज्ञपतिः प्रजापतिः, 290
ਰੈ. ਆ.	3–13	श्रीश्र ते लक्ष्मीश्र पत्न्यौ, 3

		考虑 우리는 문문 그 경기에 가진 사람들이 가게 되는 것이 나가 그런 모양이 모든 가게 되었다. 그런 그는 일반이
भ.गी.	2–29	श्रुत्वाप्येनं वेद न वैव काश्चित्, 259
पा. सू.	1-3 6	षः प्रत्ययस्य, 421
पा. सू.	3—3-99	संज्ञायां समजनिषदनिपत, 505
ऐ. उ.	3-2-3	संवत्सर एव प्रध्वंसयन्, 231
षट्प्रश्न.	19	संवत्सरो वै प्रजापितः, 250
ऐ. ड.	2-4-3	स इदं ब्रह्म ततममपर्यत्, 230
ते. ड.	2-6-1	स इदं सर्वमस्जत, 107
ऐ. उ.	2-4-3	स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्, 140
एਂ. ਤ.	24-3	स एतमेव सीमानं विदार्य, 140
छां. उ.	4-15-6	स एनान् ब्रह्म गमयति, 398
छां. उ.	7-25-1	स एवाधस्तात्स उपारिष्ठात्, 13
ऐ ड.	2 - 3-3	स एष पुरुष: पंचविध:, 147
कैाषीत.	3—8	स एष प्रज्ञानंदो ऽजरोऽमृतः, 188
ऐ. ड.	2-1-8	स एष भूतिश्राभूतिश्र, 135
बृ. उ.	3—2—5	स ऐक्षत यदि हवा इममाभिमंस्ये, 318
श्चे, ड.	6—9	स कारणं कारणकारणाधिपः, 517
बृ. च.	3-2-5	स तया वाचा तेनात्मना, 318
ते. ड.	2—1	सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म, 202
पा. सृ.	2—1-40	सप्तमी शौण्डै:, 423
आथ. ड.	1-1-1	स बहाविद्यां, 486
છાં . ਚ.	7–15–3	समासं व्यातिषं दहेत्, 13
तै. सं.	2-6-1	समिधो यजति, 336
ऋ. सं.	* 6—7 — 5	समुद्रे अंतर्श्वते, 73
म. ना.	11-7	समुद्रेंतं विश्वशंभवं, 290
तै. आ.	3–11	समुद्रे अंतः कवयो विचक्षते, 73

छां. उ.	4-11, 12, 13स य एतदेवं विद्वानुपास्ते अपहते, 393
ए, उ.	2-4-3 स य एतभेव सीमानं, 183
ਭੂ. ਤ.	3—2—5 स यद्यदेवास्रजत तत्तदत्तुमिश्रयत, 293
तै. उ.	2-8-1 स यश्रायं पुरुषे, 251
ऐ, उ,	3-2-4 स यश्रायमश्रीर: प्रज्ञात्मा, 210
ऐ. ਚ.	3—2—4 स यातीश्वतोऽगताऽमतो, 446
कौषति.	3—1 स यो मां वेद, 186
पा. सू.	$\dots 3-1-56$ सर्तिशास्त्रार्तिभ्यश्च $, 153$
छां. ड.	$3-141$ सर्वे खाल्वदं ब्रह्म, 172
छां. उ.	3-14-1 सर्वे खल्विदं ब्रह्मतज्जलानिति शांत उपा-
	स्रोत $,271$
बृ. च.	$3-2-5$ सर्वे वा अत्ति, 294
आथ. उ.	1—1—6 सर्वेगतं सुसूक्ष्मं, 13
भ. गी.	13-14 सर्वतःपाणिपादं तत्, 74
भ.गी.	10-20 सर्वभूताशयस्थितः, 220
छां. ड.	\dots 4 - $11,12,13$ सर्वमायुरेति ज्योग् जीवित, 416
आथ. उ.	1—1—1 सर्वविद्याप्रतिष्ठां, 507
भ. गी.	15-15 सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः, 287
बृ, उ.	3—2—5 सर्वस्येतस्यात्ता भवति, 304
छां. उ.	$1 - 9 - 1$ सर्वाणि भूतान्याकाशादेव, 28
ੋਪ੍ਰੋ. ਤੰ.	2-1-6 सर्वाणि भूतान्यापिपीलिकादिभ्यः, 170
छां. उ.	1-11-5 सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेव, 39
छां. उ.	1-117 सर्वाणि हवा इमानि भूतान्यादित्यमुचै
71.1.	स्संतं, 35
कां उ	5-24-3 सर्वे पाप्पानः प्रदूयन्ते, 541

क ठ.	2-15	सर्वे वेदाः, 142
कठ. उ.	2-15	सर्वे वेदा यत्पदमामनंति, 504
छां. उ.	4-15-4	सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद, 398
बृ. ड.	4 - 5-18	स वा अयं पुरुषः सर्वासु, 102
त. आ.	3-11-2	संवितारं वृहस्पतिं, 299
ऋ. सं.	1-3-6	सवितारमूतये, 442
बृ. उ.	6—3—7	स समानस्सन्नुभौ लोकावनुसंचरति, 77
ऋ. स.	8—4-17	स्रहस्रशीर्षा पुरुषः, 102
तै. आ.	3-11-5	स हैव संतं न विजानंति देवा:, 491
कौषीत.	3 -2	सहोवाच प्राणोस्मि प्रज्ञातमा, 187
ऐ. ૩.	2-4-3	सीमानं विदायैंतया द्वारा, 229
पा. सू.	7—1–39	सुपां सुलुक्, 280
बृ. उ.	63 -1 4	सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः, 78
ते. आ.	3-11-4	सुवर्णे कोशं रजसा परिवृतं, 84
ऋ. सं.	1—8—7	सूर्यः आत्मा जगतस्थस्तुषश्च, 74
आथ. उ.	1—2–11	सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांति, 515
छां. ड.	1-11-5	सैषा देवता, 29
छां. उ.	3-12-5	सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री, 50
बृ. ड.	8—2—6	सोकामयत भूयसा यज्ञेन, 318
कठ. उ.	3—9	सोध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं
		पदं, 374
अथर्वाशरः	з. 1	सोन्तरादन्तरं प्राविशत् , 483
छां, ड.	3-15-2	सोहं वायुं दिशां वत्सं वेद, 294
ते. सं.	2—3—2	सौर्ये चरं निवंपेद्रह्मवर्चसकामः, 336
ऋ. सं.	27-18	स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं, 438

मांडूक. उ.	1—3	स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः, 535
पा, सू.	1—3-11	स्वरितेनाधिकारः, 506
ते. आ.	3-15-1	हारें हरंतमनुयंति देवाः, 163
पा. सू.	1—1—7	हलोनंतरास्संयोगः, 128
कठ, उ,	1—2–19	हंता चन्मन्यते हंतुं हतश्चेन्मन्यते हतं, 317
ऋ.सं <u>.</u>	1—3—6	हिरण्ययेन सविता रथेन; 442
छां. ड.	1—6—6	हिरण्यरमञ्जः 430
ऋ. सं.	4—5–11	हृदय आहितं यत्, 227
षट्प्र. उ.	3—6	हृदि ह्याप आत्मा, 338
ब्र . ड.	6—3—7	हृद्यंतज्योंतिः, 78
ते. आ .	3–13	हीश्व ते लक्ष्मीश्व पत्नची, 3
- i		ह्याम्याप्त्रं प्रथमं स्वस्तये, 442

शोधनपत्रिकाः

पुट. —	पङ्कित. —	ગ શુદ્ધ.	શુદ્ધ- —
2	9	वनका	वनवका
5	17	અર્થે	અર્થ 🔻
5	18	সান্ত	त्राह्य
8	4	नास्त्वु	नास्त्यु
14	15	दन्व	दन्वय
16	2	तत्र	तन
16	18	रण	धारण
17	1	धीनं जन्मा	जन्मा
17	8	दिति	इति
17	10	वीते	वेति
19	5	योगत्	योगात्
21	7	सग्रह्वाति	संगृह्णाति
23	11	श्रिातः	श्रिता
25	18	नतु	ननु
38	12	अपो	અના
47	17	ું <u>કું</u> છ	ह्यं इष्ठं
48	1	हुष्टं	र्देष्ठं
49	8	ু অম্মি	অ সি
50	3	षद्विधा	षड्विषा
51	18	हप	् व्यप
58	18	यत्वे।त्सा	यत्वात्सो
60	9	विष	विप
61	1	पूर्वत्र वायु	पूर्वत्रावायु
Сна.	—Vol.	III.	

पुट.	पङ्किः	अंशुद्धः —	য়ুৱ-
61		द्वि	द्वि
62	11	कश	काश
64	13	धेन	धन
68 ·	10	कणा	कणी
70	9	ल ङ्गा	लिङ्गा
88	8	दर्ग	दानं
88	17	লাক	वोक्त
89	11	स्थम	स्थ
89	14	র্ণি	पि
91	17	इदं	इद
92	10	पुरुष:	पुरुष
101	11	क्यानि	क्यानि
126	6	र्तते	र्त्थते
128	14	વૃ ષ્ટેવુ	पृष्ठेषु
131	3	स्वप्न	स्वप्ने
131	16	मस्थ	पस्थ
139	16	चक्षु	चक्षुः
143	3	कि	कि
144	13	तच्छ्	तिर्किश्रु
144	14	ति छिगयारे	तिलिङ्गये।र
158	15	िलवङ्	હિંક્
158	16	कारो 🕟	कारे
160	6	दें :	े दे ः
168	12	द्धिस्यां	द्धिभ्यां
169	9	वर्य	वर्ष
172	19	स्मृषे	स्म्यृषे
173	. 14:	द्रष	द्भाष्य
182	1	तिद ः	तीदं

વુટ.	पङ्क्रिः.	ઝ શુદ્ધ.	যুৱ,
182]1	- tia	— सर्व
	16	शङ्कयां	शङ्कायां
,, 183	7	थर्ला	र्थत्वा
	12	तन्मा	ø तं मा
,, 187	1 8	मायु ।	मामायु
192	10	इदिन्या	"" इद्रिया
197	9	रायः खाह	स्यतः स्यतः आह
200	18	पाति पाति	पीति पीति
200 - 204	10	गास पियां	पिकायां :
		ाप्या णोऽत्रा	णावा गोवा
")) 10	जाऽना पर	परि
210	16		नार त्युक्ये
222	11	त्यु क्ये	त्युनय नवस्थि
223	6	वस्थि	नवास्य एतामि
223	14	एतादि २० ०	एताम न वेति
235	13	नेति -2	
237	2	ર્થી	र्था
246	1	अत्मा	आत्मा
249	7	वोक्त	वोक्तेः
250	12	रसु	रमु
250	13	यन्ति	यति
251	9	प्रासि	प्रसि
254	19	तत	a
255	101	¥	भा
257	. 1 .	ख्यने	ख्यांन
258	9	वृत्ति .	<u>वृ</u> ति
265	4	त्वस	त्वस्य
267	11	विर	ै वि व र
267	1 8	नाथ	નાર્થ
COMMERCIAL DELIVER OF SECURITION OF SECURITI	E-WARDEN THE STANDARD OF THE STANDARD STANDARD STANDARD STANDARD STANDARD STANDARD STANDARD STANDARD STANDARD		

gz.	पङ्किः. —	अशुद्ध. —	ગુદ્ધ .
269	3	स्य । धी	स्य धी
270	9	नानानि	नानि
272	7	ज्ययया	ज्याया
284	1	, श्रुय	. श्रुत्य
285	4	वावा	a ,
285	19	य।द्	यदि
290	13	धार्म	घर्म
292	17	एव	एवं
293	10	कुत	कुत:
3 0 3	15	जतिः	जाति:
304	5	सङ्क	सङ्ग
306	-8	यय	ँ य
312	3	त्तृव	त्तृत्व
329	14	बाधक	3
332	3	विज्ञा	विज्ञान
333	2	वय	वयत्र
334	3	द्वेश्य	द्देश्य
341	2	श्रोत्रा	श्रोता
93	2	ঘ্রাসা	घ्राती
,,,	18	माय	र्माय
342	3	প্রবিক্ষ	प्रविविक्ता
. ,,	4	तरइव	तरइवैव
,,,	19	तरइव	तरइवैव
343	3	विका	विविका
347	7.	द्धन्ति	द्धान्ति
348	8	पान	. पदन
349	10	ै यार्थे	্যা থ
351	2	यू ५	र्य

पुट.	पङ्किः	અશુદ્ધ.	शुद्धः ः
$\frac{-}{352}$	<u> </u>	— इदि	इति
352	 18	न्तित्त	न्तित ့
358	, 13	स्यप्या	स्याप्य
376	5	करण	करणं
388	18	स्यवे	स्थेव
397	17	विद्या ''	विद्यां '' इति
404	19	मनि '	म्राप्तः
405	-8	प्रश	पररश
411	3	न्वहां :	' न्वाहा
421	$1\overline{4}$. आঙ্	आ ङ्
429	10	तेऽर्चिषमाभ	ते ऽचिषमेवाभि
440	12	तदन्य	व्य
455	5	अत्यत्र	अत्रख
469	13	आपा	अपा
470	16	पास्यादौ	वास्यादौ
474	13	ख	मस्तु
479	1	स्खा	़ सा
4 80	10	चिहि	े चिहि
495	19	द्न	दान
499	13	निवं	निरव
500	9	त्बेाप	त्वापे
513	17	दिनी	दिना
516	19	अरो	आरो
520	2	पृथिन्यादि	पृथि
525	15	হাহাম	शम
526		, वदा	व
531		पन्या	पत्त्या व
535		युच	त्युक्त
		[2] 기술, 4인 일반 1. (2001년 1월 11년 12년 1	

पुट.	पंद्रिह.	ચશુદ્ધ.	गुद. —
535	17	भन	भयत्र
547	17	नव	न चा
549	4	त्वत्	त्वात् ,
552	11	यद्वा	यद्वा-अत्र
556	18	देवतता	देवता
558	17	विष्व	विध्व
56 8	15	यदा	यादा :